ISSN 1563-0223
Индекс 75878; 25878

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

ҚазҰУ ХАБАРШЫСЫ

Филология сериясы

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ВЕСТНИК КазНУ

Серия филологическая

AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

BULLETIN

Philology series

№1 (165)

Алматы
«Қазақ университеті»
2017

ISSN 1563-0223
Индекс 75878; 25878

ХАБАРШЫ

ФИЛОЛОГИЯ СЕРИЯСЫ №1 (165)

25.11.1999 ж. Қазақстан Республикасының Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде тіркелген

Куәлік №956-Ж.

Журнал жылына 4 рет жарыққа шығады

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ
Зуева Н.Ю. – ф. ғ. к., доценті *(Қазақстан)*

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:
Абдиманұлы Ө. – ф. ғ. д., профессор (ғылыми редактор) *(Қазақстан)*
Күркебаев К.К. – ф. ғ. к., доцент (ғылыми редактордың орынбасары) *(Қазақстан)*
Таева Р.М. – ф. ғ. к., профессор м.а. (редакторының көмекшісі) *(Қазақстан)*
Туманова А.Б. – ф. ғ. д., профессор (редакторының көмекшісі) *(Қазақстан)*
Алимтаева Л.Т. – ф. ғ. к., доцент м.а. (редакторының көмекшісі) *(Қазақстан)*
Дарибаев С.Д. – ф. ғ. к., доцент *(Қазақстан)*
Джолдасбекова Б.У. – ф. ғ. д., профессор, ҰҒА корреспондент-мүшесі *(Қазақстан)*
Донна Орвин – ф. ғ. д., профессор, Торонто университеті *(Канада)*
Евдокимова С. – PhD, асс. профессор, Браун университеті *(АҚШ)*
Жаң Жин Жин – ф. ғ. д., профессор, Пекин ұлттық орталық университеті *(Қытай)*
Карағойшиева Д.А. – ф. ғ. к., PhD, доцент *(Қазақстан)*
Кибальник С.А. – ф. ғ. д., профессор, Орыс әдебиеті институты *(Ресей)*
Мадиева Г.Б. – ф. ғ. д., профессор *(Қазақстан)*
Морхье Пост – PhD, асс. профессор, Берген университеті *(Норвегия)*
Насие Йылдыз – ф. ғ. д., профессор, Гази университеті *(Түркия)*
Риверс Уильям П. – ф. ғ. д., профессор, Ұлттық кеңес және тілдерді дамыту жөніндегі халықаралық оқыту *(АҚШ)*
Салқынбай А.Б. – ф. ғ. д., профессор *(Қазақстан)*
Сэт А. Агбо – PhD, асс. профессор, Лейкхэд университеті *(Канада)*
Сулейменова Э.Д. – ф. ғ. д., профессор *(Қазақстан)*
Темірболат А.Б. – ф. ғ. д., профессор *(Қазақстан)*
Кенжеқанова Қ.К. – PhD, техникалық редактор *(Қазақстан)*

ҚАЗАҚ УНИВЕРСИТЕТІ
БАСПА ҮЙІ

Ғылыми басылымдар бөлімінің басшысы
Гульмира Шаккозова
Телефон: +77017242911
E-mail: Gulmira.Shakkozova@kaznu.kz

Компьютерде беттеген
Айгүл Алдашева

Жазылу мен таратуды үйлестіруші
Мөлдір Өміртайқызы
Телефон: +7(727)377-34-11
E-mail: Moldir.Omirtaikyzy@kaznu.kz

ИБ №10151

Басуға 30.03.2017 жылы қол қойылды.
Пішімі 60х84 $^{1}/_{8}$. Көлемі 35.5 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс.
Тапсырыс № 1189. Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспа үйі.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйінің баспаханасында басылды.

© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2017

1-бөлім

ӘДЕБИЕТТАНУ

Раздел 1

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Section 1

LITERARY CRITICISM

Садыгов Ш.

Истина Исы Муганна и свет Гусейна Джавида

В статье рассматривается сходство основных идейных положений в творчестве двух выдающихся представителей азербайджанской литературы XX столетия. Подробно разбираются представления о высшей, божественной, справедливости, о сотворении мира, единой идеологии Веры, озвученные в драматургии Гусейна Джавида и прозе Исы Муганна второго этапа творчества. Отмечается, что творчество обоих великих художников слова имеет общие черты. Указывается, что, несмотря на различия в творчестве обоих авторов (стиль и литературное направление), оба автора проявляют приверженность идеям суфизма, романтическим идеалам, а общечеловеческие проблемы рассматриваются ими в сквозь призму тюркского мировоззрения. Творческие взгляды обоих авторов, их идейная близость подтверждается четкими научными фактами. К исследованию в статье привлечены следующие произведения: пьесы Гусейна Джавида «Шейх Санан» и «Иблис» («Дьявол»), романы и повести Исы Муганна «Идеал», «Гюр Ун» («Глас»), «Ад», «Турфа». В названных произведениях проводится сопоставительный разбор поэтических средств, нюансов и оттенков, используемых авторами в описании мистических, религиозных раздумий, также обосновывается одна из ключевых идей в творчестве обоих авторов, связанная с развитием культуры тюркских народов.

Ключевые слова: Гусейн Джавид, Иса Муганна, религия, культура, наука.

Sadygov Sh.

The truth of Isa Muganna and the light of Huseyn Javid

In this article the similarity of the main ideological positions in the creativity of two outstanding representatives of Azerbaijani literature – Huseyn Javid and Isa Muganna is studied. The ideas about the Divine justice, the Creation of the world, a unitary ideology of Faith, introduced in dramas by Huseyn Javid and Isa Muganna's creative work (II period) are considered in details. The author of the article underlines a very important fact – the creativity of both writers have definite general features. It is also pointed out, that in spite of differences in literary style and in trend, in which Huseyn Javid and Isa Muganna wrote, both writers demonstrate devotion to Sufism ideas and romantic ideals. All universal human values are studied through the prism of Turkic world outlook, the creative perspectives and ideas are confirmed by scientific facts.The following works are included for investigation: "Sheikh Sanan" and "Iblis" ("The Satan") by Huseyn Javid and "Ideal", "Gur Un" ("The Voice"), "The Hell" ("Jahannam") by Isa Muganna. In the works listed above, the poetic means, nuances and overtones, used by the authors in mystic, religious meditations, descriptions are analyzed in comparative way. At last, in the article one of the key ideas connected with the development of Turkic peoples culture is proved.

Key words: Huseyn Javid, Isa Muganna, religion, mysticism, culture, science.

Садыгов Шамиль

Иса Мұғанның ақиқаты мен Гүсейн Жавидтің нұры

Мақалада XX ғасырдағы әзірбайжан әдебиетінің көрнекті өкілдерінің шығармашылығындағы негізгі идеялық ұстанымдарының ұқсастығы қаралады. Шығармашылықтарының екінші кезеңіндегі Иса Мұғанның драматургиясы мен Гүсейн Жавидтің прозасындағы жаратушының әділеттілігі, әлемнің жаратылысы, Сенім идеологиясының ортақтығы жайлы пайымдаулары тыңғылықты талданады. Екі ұлы суреткердің шығармашылықтарындағы сөздерінің ұқсастықтары сөз болады. Екі автордың шығармашылығындағы айырмашылықтарға қарамай (стилі мен әдеби бағыты) олар сопылық идеясын, романтикалық идеалды қолдайтындығы, ал жалпы адами мәселелерді түркілік әлемтану тұрғысынан бағамдайтындығы сөзге тиек болады. Авторлардың шығармашылық көзқарастары, идеялық жақындастығы нақты ғылыми деректермен дәлелденеді. Мақалада Гүсейн Жавидтің «Санан шейх», «Ібіліс» пьесалары, Иса Мұғанның «Идеал», «Гюр Ун», «Тозақ», «Тұрфа» атты романдары мен повестері зерттеу нысаны болды. Авторлардың аталған шығармаларындағы тылсым және діни пайымдауларын сипаттайтын реңіктер мен поэтикалық құралдарға салғастырмалы талдаулар жасалады. Сонымен қатар, екі автордың шығармашылығындағы түркі халықтарының мәдениетнің дамуымен байланысты шешуші идея негізделеді.

Түйін сөздер: Гүсейн Жавид, Иса Мұған, дін, мәдениет, ғылым.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 82:81-26; 82:81’38

Садыгов Ш.,

д. ф. н. доцент, руководитель отдела «Javidshunaslig»
Национальной академии наук Азербайджана, музей Г. Джавида,
г. Баку, Азербайджан, e-mail: shamilsadiq@mail.ru

ИСТИНА ИСЫ МУГАННА И СВЕТ ГУСЕЙНА ДЖАВИДА

Азербайджанская литература имеет очень глубокие корни. Представители нашей национальной прозы и поэзии внесли богатый вклад в мировую культуру, подчас даже определяли ее дальнейшее развитие. Творчество великого деятеля классической азербайджанской, всей тюркской культуры Низами Гянджеви на протяжении столетий играло видную роль в формировании восточной философии, всего «восточного» мировоззрения и во многом способствовало развитию нового мышления в европейской литературе эпохи Средневековья. Как известно, вся литература во все времена исследует одну-единственную тему под названием Человек. Концепция человека, созданная Низами и вызывавшая восхищение во всей мировой литературе и поныне сохраняет свою актуальность. Неудивительно, что и художественная литература и литературоведение вновь и вновь обращаются к творчеству величайшего гения Востока и постигают особенности азербайджанского, тюркского образа мышления именно посредством творчества Низами.

Если исследовать литературу, подходя к творчеству писателя не с позиции местных или региональных норм и традиций, а основываясь именно на общемировых литературных критериях, то азербайджанская литература представлена целой галереей ярчайших имен-представителей национальной прозы и поэзии. Низами Гянджеви, Имадеддин Насими, Мухаммед Физули, Мирза Фатали Ахунд-заде, Сеид Азим Ширвани, Мухаммед Хади, Юсиф Везир Чеменземинли, Гусейн Джавид, Мамед Саид Ордубади, Иса Гусейнов – это далеко не полный перечень гениев, чье творчество является феноменом общемирового уровня. (Иса Гусейнов неоднократно заявлял, что его произведения должны быть представлены под именем Муганна. По этой причине, далее в статье Иса Гусейнов будет фигурировать под именем Муганна).

Каждая национальная литература может вызывать интерес лишь в том случае, если она представлена во всей своей оригинальности и в то же время поднимает общечеловеческие проблемы. Литературное произведение, написанное как дань моде, может быть популярным какое – то время, однако вспыхнув ярко как комета, так же быстро гаснет. Если же произведение выстрадано автором, художник слова мастерски, со всей ис-

кренностью выводит идею из-под самых глубинных пластов национального сознания и служит этим всему человечеству, он преодолевает все препятствия и достигает вершин литературного творчества. Свидетельством тому – творчество Ги де Мопассана, Виктора Гюго, Чингиза Айтматова, Льва Толстого, Насими, Низами, Гусейна Джавида, Исы Муганна.

В статье сделана попытка сопоставить и выявить общие, сходные черты в творчестве двух великих азербайджанских писателей – Гусейна Джавида и Исы Муганна. Выбор этих авторов не случаен – оба писателя всегда находились в постоянном творческом поиске, с глубокой душевной болью описывали трагедии всего человечества, и создавая глубоко национальную литературу, придавали ей общечеловеческое звучание.

Гусейн Джавид (1882-1941). – один из ярчайших представителей азербайджанской литературы XX столетия. Будучи разноплановым автором, т.е создавая произведения в прозе, поэзии, драматургии, Джавид является одним из основоположников азербайджанского романтизма. Пьесы Джавида – «Иблис» («Дьявол»), «Шейх Санан», «Пророк», «Хромой Тимур», «Хайям», «Сиявуш» и другие стали шедеврами мировой литературы.

Творчество Гусейна Джавида есть отражение извечной борьбы Добра со Злом. Выступая с позиции гуманизма и человечности, Джавид создал свою, неповторимую философию, свою собственную концепцию Истины.

В своих пьесах – «Шейх Санан», «Пророк», «Хайям»- великий драматург ставил себе целью найти путь к Истине и дать этим поискам высокохудожественное воплощение. Шейх Санан, Пророк, Хайям – каждый из этих персонажей имеет свое собственное представление об Истине, смысле жизни и соответственно, по разному представляют пути ее постижения.

Иса Муганна (1928-2014) – известен как один из создателей «магического» реализма и постмодернизма в Азербайджане. Творчество Исы Муганна исследователи делят на два этапа. На первом этапе творчества, который длился почти сорок лет, Иса Муганна обоснованно считался писателем-реалистом. Второй этап творчества Исы Муганны связан с концом 80-х годов прошлого столетия. Именно в этот период Иса Гусейнов «отмежевался» от своего предшествующего творчества, и коренным образом изменив свое художественное мировоззрение и стиль, начал творить как философ, писатель-модернист Иса Муганна. Именно второй этап творчества Исы Муганна открыл новую страницу во всей азербайджанской литературе нового времени.

«Горячее сердце», «Телеграф», «Свирель» – эти произведения справедливо считаются знаковыми для первого этапа творчества писателя. «Судный день», «Идеал», « Ад» были созданы на втором этапе. Давая оценку второму этапу творчества Исы Муганна академик Иса Габиббейли указывает, что « судьба писателя после издания романа «Идеал», все его последующее творчество ясно показывают что, Иса Гусейнов описывал в произведении мир, в который верит, а может даже живет в нем. В романе «Идеал» а также в последующих произведениях Иса Гусейнов создал свой светлый, «белоснежный» мир. Возможно, этот мир, созданный с глубокой верой, кажется литературной утопией, однако для писателя это ни что иное, как выражение собственного видения реальности. И если эта философия была бы завершена романом «Идеал», то этом случае светлый, «белоснежный» путь был бы мимолетным в творчестве писателя, а сам роман – произведением переходного периода. Однако, в написанных впоследствии романах – «Кладбище», «Ад», «Гюр Ун» («Глас»), «Иса-Хак, Муса Хак», «Ущелье змей», мир, созданный в романе «Идеал», систематизируется, значительно углубляется и вполне обоснованно может быть назван «миром Исы Муганна» [1, 5]

С самого начала формирования сознания и мышления Человечество было главным объектом изучения многих наук. Кем является человек, с какой целью он был создан? Есть ли жизнь после смерти? Кто есть Бог, каков Он и где Он? Видит ли Он несправедливость, кровопролитие на земле? – эти и многие другие вопросы, всегда волновали людей независимо от их интеллектуального уровня и социального положения. Все эти размышления нашли свое отражение в легендах, преданиях, сказках, дастанах, освещались и трактовались с самых различных позиций. Позже, эти мысли и суждения стали темой многочисленных литературных произведений. «Божественная комедия» Данте, «Каин» Дж.Г. Байрона, «Иблис» Г.Джавида, «Фауст» И.В. Гёте, «Мастер и Маргарита» М.Булгакова – есть не что иное как поиски ответа на извечный вопрос о смысле мироздания, попытка раскрыть тайну создания человека.

Независимо от того, знаком или незнаком читатель с творчеством Исы Муганна, после прочтения романа «Идеал», он думает об одном и том же: что же хотел сказать писатель? Выразить

эти мысли можно словами правдолюба-дервиша из трагедии «Шейх Санан» г. Джавида.

Я только жаждой истины объят
К чему мне шариат и тафикат?
Отверг я догмы, сбросил их вериги,
Не поклоняюсь ни единой книге;
Евангелье, псалтырь или коран
Все это сон, обман, туман, дурман.
Мир – зеркало теней, а не таблица,
Рай или ад – все это только снится
(пер. Л.Озерова) [2, 172]

Кем же был Иса Муганна- атеистом, деистом, а может быть христианином? Можно ли его считать человеком, пережившим сильное потрясение или выжившим из ума? А может он возомнил себя пророком или ждал пришествия пророка Махди-скрытого имама, обновителя веры? В сущности, все эти вопросы, так или иначе связанные с творчеством Исы Муганна хоть раз в жизни, возникали у каждого, кто хоть немного знаком с творчеством писателя. Некоторые даже выступая с собственных позиций, давали на эти вопросы четкий ответ, и либо влюблялись в это необычное творчество, либо называя его фантазией, грезой, отдалялись от него. Кем же был писатель, который считал Ису Гусейнова «обладателем примитивного мышления» и превратился в Ису Муганна? Какая божественная, нечеловеческая сила побуждает писателя оперировать столь непривычными для всех категориями?

По нашему мнению, ответом на все заданные и ждущие ответа вопросы является сам Муганна. Самоотверженный Муганна, который бросался навстречу любой опасности, во имя очищения человечества от всех тайных игр и интриг. Писатель Муганна, который говоря об «искаженном человеке» трудился во имя того, чтобы очистить человеческие мысли от всех «пятен». После создания «Идеала», на протяжении всего последующего творчества Муганна утверждал, что все религии – искажены и поэтому отвергал их. Он отвергал религии, но не пророков. Он отвергал все добавления и исправления, сделанные в священных книгах во времена пророков и после них. Но он никогда не отвергал ни Создателя, ни его пророков. Он просто дал им (пророкам) новые имена – новые, незапятнанные человеческим коварством и ложью – Од-Ер (Од-Пламя, Ер-свет, Од-Ер- Свет Истины). Если рассматривать эти образы, содержание и идею произведений Муганна абстрагируясь от некоторой «тяжести» языка, становится ясно, что Истина для писателя основана на концепции Бога и Божьих сыновей. По его мнению, совершенная, каждая достойная личность-Человек – есть сын Божий, и он хотел всех людей видеть совершенными. Так кого же Иса Муганна считал Божьими детьми?

По мнению Исы Муганна, Создатель имеет четырех сыновей и задачу очищения мира Он поручил именно своим сыновьям: «Божественный сад, привязывающий человека к человеку, планету Земля к океану есть Отец. У него четверо сыновей – Соломон, Ной, Авраам, Иисус. [3, 544] По мнению автора совершенные личности – пророки – являются носителями единого духовного начала, и даже в духе пророка Мухаммеда писатель видит олицетворение Иисуса Христа.

С сожалением нужно отметить, что читатель, не осознающий до конца символику создателя азербайджанского «магического» реализма, не умеющий проникнуть в самые глубинные пласты многозначности, порой «спотыкается» на этих условных именах и в результате отдаляется от основного смысла повествования. Таком образом, некто «белоснежный, чистый», мечтающий о едином Боге, едином Человеке, единой Вере, религии, едином Языке – не в состоянии постичь даже самого чистого человека. Главная идея, которую Муганна хочет донести до людей – если Бог един, то и созданные им люди, все человечество также происходит от единого корня. Гусейн Джавид в трагедии «Шейх Санан» высказывал ту же мысль. Главный герой этой трагедии – мусульманин, Шейх Санан, влюбленный в красавицу – христианку бьется в тисках религиозных предубеждений. Джавид выражает свое отношение к этому словами дервиша:

Религия и догма, страшный сон!
Теперь и ты узрел, как страшен он.
О, если б сбросил этот мир вериги
Застывших догм, бесчисленных религий!
(пер. Л.Озерова) [4, 255]

В романе «Идеал» подчеркивается очень существенный момент – религии подталкивают мир не к высшей, божественной справедливости, а вражде, конфликтам. «Так ведь ужас, дядя! Аллах – как брат!? А я по сей день считал Иисуса чужим…»

«Чужим? Как это? Да ты подумай! Тебе чужда религия, созданные ею легенды! [3, 551]

Муганна, утверждавший, что все пророки суть носители одной религии, тем самым подчеркивал, что все человечество, все люди – бра-

тья. Продолжатели дела пророков, создавших все религии, утверждали те же идеи, и пока не стали пленниками славы, говорили – все созданные Богом- равны. Однако впоследствии, повторяя эти прекрасные слова, и обуреваемые спесью и жаждой власти, продолжатели объявили всех инакомыслящих безбожниками, уничтожили их и изменили все идеи соответственно своим интересам.

В другом отрывке из романа «Идеал» божественный голос говорит писателю – «не читай эти переводы. Среди позолоченных корешков самого Низами почти нет. (Имеется ввиду «Хамсе» (Пятерица) Низами, которая по мнению Исы Муганны искажена.). Поэтому я говорю – «Бога нет, есть пророки. » [3, 551]

«Я порву переплет «Хамсе». Порву все, что называют Исламом, христианством, идолопоклонничеством. Уничтожу мифы, легенды». Здесь также налицо параллель с дервишем из трагедии «Шейх Санан» Гусейна Джавида:

Евангелье, псалтырь или коран
Все это сон, обман, туман, дурман.
Мир – зеркало теней, а не таблица,
Рай или ад – все это только снится. [4, 172]

Да, маски красивы, но это маски, они остаются таковыми, и человек живет мечтой разглядеть под ними Истину. Если снять с человека «покров» религии и национальной принадлежности, мы увидим совершенно «чистого» человека. Есть душа человека, его духовность, он может быть воспитанным и не очень. Человек может быть положительным или отрицательным, умным и невежественным, наивным, совестливым или бессовестным – все эти качества есть результат воспитания его духа. В любом храме-мечети, церкви, синагоге – самый плохой человек может выглядеть праведником. Однако, тот же человек, всего лишь раз столкнувшись с справедливыми испытаниями, через которые их проводит Эльхан (Гусейн Джавид «Иблис») раскрывается полностью и либо опускается, либо взмывает к небесам.

Джавид изображает сцену с большим мастерством, как некий момент наказания для «неисправимых». Кто же эти «неисправимые», для которых смерть является обязательным, неминуемым наказанием? Это ибн-Йамин и Мавр – офицер, один поп, один раввин, иранец шейх, женщина в черной чадре, страдающая «дурной» болезнью и десятилетний ребенок, также неизлечимо больной.

По ходу пьесы выясняется, что священник, прикрываясь Евангелием, доставляет оружие в Армению для поджигания межнациональной розни, раввин с Торой в руках на самом деле является французским агентом и постоянно «подогревает» конфликты в арабских странах, мусульманин – шейх с Кораном в руках служит англичанам ради денег. Женщина в черной чадре – она и ее ребенок больны венерической болезнью – стремится попасть в Кербела чтобы молить об исцелении, и по пути к святым местам заражает своей болезнью многих людей. Для этих «неисправимых» есть только одно средство- смертный приговор, приведенный в исполнение гайдуками Эльхана.

Если бы вердикт, вынесенный «неисправимым» великим Джавидом, оставался в силе в наши дни, общество стало бы намного чище и светлее. Ведь Дьявол был впервые потрясен именно увидев суд, вершимый Эльханом и тогда же произносит свой знаменитый монолог об «осатаневших» людях. Там где Суд вершит Эльхан, Иблису нет места. Это совершенно справедливо, ведь те, кто встал на дьявольский путь должен либо покаяться и дать зарок больше не творить Зло, либо быть осуждены и понести наказание. Суд, вершимый Эльханом-дань романтическому началу в творчестве великого драматурга и в то же время грозное предупреждение всем заблудшим, напоминание о Судном дне.

Обратимся к другому примеру, который является своеобразным «носителем» концепции Исы Муганна. Представленные писателем образы божьих сыновей вовсе не его изобретение. И Моисей, и Христос, и Мухаммед, и Авраам – пророки, почитаемые в трех мировых религиях и в то же время живые люди. Муганна представляет их как сыновей единого Бога, что может также расцениваться как призыв к всеобщему братству.

Мэтью Слик в статье «Может ли быть сын у Бога?» разъясняет отношение мусульман к выражению «Божий сын» следующим образом: по представлениям некоторых мусульман термин «Божий сын» означает, что единый Бог также имеет жену богиню, рождающую сыновей. Т.е. если христиане относят выражение «Божий сын» только к Иисусу Христу, мусульмане представляют это выражение как намек на некий «интим» Бога с супругой, и считают такое отношение к Богу неприемлемым, отвергают его. [5]

Такой подход вполне логичен. Иса Муганна упоминая «Божьего сына» вовсе не имел в виду тот факт, что у Всевышнего была супруга. Муганна утверждает, что «Божественный сад,

связывающий человека с человеком, планету Земля с океаном и есть Отец Небесный. Он един, и нет Бога кроме Него.» (Ла-Илаха-Иль-Аллах). Это выражение есть во всех религиозных книгах. Имадеддин Насими, углублявшийся в самую сердцевину выражения «Божий сын» говорил «Ан-аль-хагг». «Ан-аль-хагг»- «Я есть Бог» и «Бог, Аллах во мне» – говоривший так Насими был смелее христиан, говоривших «Иисус-сын Божий», и пошел значительно дальше них. Вне всякого сомнения, Создатель в каждое свое творение вложил искру своего света и частичку своего духа. Основываясь на этом, можно смело утверждать, что называть посланников Бога на Земле его сыновьями вовсе не является грехом.

Разве человек, мастер не называет любимое, выстраданное произведение своим детищем? Самое совершенное создание Всевышнего – Человек – также должно считаться сыном Бога. Метафора «Божьи сыновья» применяемая к пророкам не противоречит основам религии. Называя пророков «Божьими сыновьями», Иса Муганна рассматривает их как проявление божественной силы. Писатель мечтает очистить имена пророков, а также созданную ими религию, идеологию от гнусности, привнесенной в них людьми, которые используют их в корыстных целях. Он мечтает представить человечеству религию и всех пророков так, как представляет он сам. Этот подход напоминает модель совершенного, прекрасного человека, живущего без коварства, войн и кровопролития. Эта модель человека, представленная гениями человечества-Низами, Наими, Насими, Гёте, Джавидом.

Во всех своих произведениях Муганна демонстрирует особое уважение ко всем пророкам человечества и перечисляя их имена, дает собственную интерпретацию каждого из них. Можно смело утверждать, что Иса Муганна выражает художественными средствами известное выражение теологов – «все пророки от одного рода». В романе «Идеал» говоря о роде Ата-Баг (Отец-Сад), писатель говорит, что «последующее разделение рода пра-отца Соломона есть истинное горе». Выясняется, что пророк Зороастр был создан именно в результате этого разделения. В другом эпизоде пророк Моисей также назван «Баг-Сар» и в связи с этим задается вопрос – «Как можно представить, что Соломон и Моисей – равны, близки, ведь Соломон – царь, а Моисей- пастух….. Страшно подумать…..» [3, 543]

На самом деле этот идеал Исы Муганна берет свое начало с самых древних времен, когда пророки, голодные и босые проповедовали, желая спасти мир, погрязший в грехе. Задача, стоящая перед «избранными» также подчеркивается мастером – в противопоставлении царя Соломона и пастуха Моисея заключена очень важная мысль- ни вера, ни социальный статус не могут быть помехой всеобщему благоденствию. В личности пророка Мухаммеда также соединяются и правитель и пастырь, в суфизме слово «пастух», «пастырь» принимается как специальный термин. В трагедии Джавида шейх Санан на пути к истине также какое-то время был пастухом, в повести «Ущелье змей» Исы Муганна описывается, как царь Соломон, желая спрятаться от темных сил, пасет стада. Это означает, что невозможно понять Джавида, не зная творчество Насими, не зная Джавида – не понять Ису Муганна.

***

В романе «Идеал» Исы Муганна поставлена концепция «беспокойства небес за дела, творящиеся на земле». Эта концепция сама по себе содержит момент фантастики. Во всех религиозных книгах подчеркивается мысль о том, что поддавшись искушению дьявола, человек вызывает на себя гнев Всевышнего. Муганна, создавший жанр гуманитарной научной фантастики, считает, что Отцу небесному прекрасно известны все трагедии, происходящие на земле, более того, подчас эти бедствия регулируются именно высшими силами.

В романе «Ад» писатель пишет: «Земля горела под ногами Буниада, утопала в крови, уходила под воду», подчеркивая тем самым именно осведомленность Отца небесного о происходящих катастрофах. Герой романа «Идеал» Самед Амирли беседуя с Буниад беком выражает очень серьезную, возможно даже ключевую мысль автора – «Теперь, несчастный разведчик, поймешь, что главный виновник всех бед-тот, кто «пишет» людские судьбы. Второй виновник – то, кто доводит все до его сведения. Третий виновник – тот, кто выносит приговор, основываясь на этих сведениях – доносах. И наконец, четвертый виновник- тот кто, приводит этот эти приговоры в исполнение. Так в чем же вина простых смертных – рабов божьих? [6, 218].

Это признание, сделанное человеком, усвоившим науку праведного мира, есть ответ на вопрос героя трагедии Г.Джавида «Иблис» Арифа. Ариф восстает против несправедливости, негодует, ищет ответа на главный вопрос – «Зачем нужно было создавать Дьявола, если люди сами

творят немыслимые бедствия?». Ариф, доверяющий пророкам, верящий в законы, прочитавший множество книг – не может нигде найти ответа на этот вопрос и выступая с позиций демонизма, в сущности вмешивается в Божьи дела и считает, что создав наряду с людьми также Дьявола Бог сотворил несправедливость. Эта мысль, прозвучавшая в трагедии волнует всех мыслящих людей со дня сотворения мира. Люди считают дьявола препятствием на пути постижения истины и справедливости, и все время проклинают именно его. [7, 170]

Ариф также не в состоянии точно уяснить подлинного виновника трагедий, бедствий, кровопролитий, творимых людьми и клянет злую силу, созданную Богом- Дьявола. Иблис спускается с небес, чтобы показать ему истинного виновника всех бед человеческих, проводит его через события и пытается доказать ему, что зло таится в духовном мире человека. Нужда, желание, общественная обстановка, наконец, само время, которое заключает все в свои рамки, способны сделать человека и ангелом и дьяволом. [8, 124]

С точки зрения темы, идеи, толкований с позиции единства мистики и политики роман «Ад» Исы Муганна напоминает знаменитый роман М.Булгакова «Мастер и Маргарита». В то же время, не следует забывать, что тема Бога, Дьявола и Человека по своему решалась и в «Фаусте» Гёте и в «Иблисе» Гусейна Джавида. Во всех названных произведениях образ Дьявола очень схож, и в каждом из этих произведений, Дьявол, меняя свое обличие служит четкой цели – задушить Истину и тем самым уничтожить человечество. В романе «Мастер и Маргарита» «Воланд пришел на землю карать и прощать. Он знает, кого и за что можно простить или наказать. Для Иванушки он иностранный агент, для профессора истории Берлиоза он бродяга, чужак, для Степы Лиходеева он маг, наконец для Мастера – литературный персонаж. На самом же деле Воланд не кто иной, как сам Дьявол.» [9]

В романе «Ад» Буниад Бек дьявол, в 1906 году отравивший Зейналабдина Тагиева и доктора Наримана Нариманова, желает отравить Гамида Султанова, Баба Алиева, Мехти Гусейна и самого Муганна. В пьесе «Иблис» Дьявол также предстает то в образе слуги, то в образе богомольца-аскета, иногда даже в собственном образе- и проводит в жизнь свои грязные дела.

В западноевропейской и русской литературе начиная с эпохи Средневековья Дьявол представал как многоликое воплощение Зла. Примером тому – «Божественная комедия» Данте, «Дьявол» Бена Джонсона, «Потерянный рай» Мильтона, «Фауст» Гёте, «Каин» Байрона, «Демон» Лермонтова, «Волшебный маг» Кальдерона, «Злые чары» (Книга заклятий) Константина Бальмонта. [10, 33]

Финал романа «Ад» завершается словами самого автора: «человек, ищи места в аду, ибо самая реальная фантастика заключена в тебе самом». Эта фраза конечно же перекликается с монологом Иблиса в одноименной пьесе Гусейна Джавида.

Что Дьявол? – он
Предательством рожден
Коварством вознесен.
Что человек, всех предающий испокон?
Что? – Дьявол он.
(пер. Л. Озерова). [4, 119]

Оба автора приходят к сходному заключению – если мир заполнен осатаневшими людьми, и они даже в мирное время способны принести несчастье каждому, обречь миллионы на гибель в войнах, то конечно же, ни мифический Иблис, ни ад уже не нужен.

В отличие от Буниад бека, Ариф восстал против Иблиса, однако не вник в суть этой борьбы. Поэтому этот бунт не увенчался успехом, поскольку Ариф искал дьявола не в своей душе, а вдали от себя, на небесах. И самое главное – Ариф считал только Всевышнего виновным в создании Дьявола и результате не сумев сам очиститься духовно, поддался дьяволу.

В романе «Ад» основной вопрос задан самим автором – «жизнь человека и без того проходит в страданиях, какому же жестокому создателю понадобилось испытывать его вновь и вновь?». Если учесть, что образы часто «говорят» от имени автора, становится ясно, что и Гусейн Джавид и Иса Муганна призывали людей уничтожить дьявола внутри себя.

В другом произведении Исы Муганны – «Гюр Ун» («Глас») в обзоре, данном самим автором говорится: «Мехди», «Махад» – Баг Од; «Хам Од»-Мухаммед; Баг Хам Од и другие звания, имена – имеют отношение к Месии-Махди и к тому, кто «пишет» судьбы, то есть Баг Хам Оду. Значит, Баг-Хам Од – также считается Мессией-Махди – скрытым имамом, обновителем веры. [12, 49] Из этого отрывка становится совершенно ясно, сам Муганна и пророка Мухаммеда, и Иисуса Христа считает Махди (пророк, скрытый имам, пришествия которого ждут шииты и считают по-

велителем мира, обновителем веры) и относится к нему с уважением.

Эта позиция с особой отчетливостью проявляется в последней религии-Исламе. Все источники указывают на то, что пророк Мухаммед принимал, признавал Иисуса Христа и продолжал его путь. Следовательно, выступая с позиции художественного, образного мышления Иса Муганна выражает ход истории в собственной интерпретации. Человечество во все времена жило в поисках правды и справедливости, именно поэтому во всех религиях живет представление о пришествии небесного посланника. Христиане ждут второго пришествия Иисуса Христа, мусульмане – Махди Сахиб аз-Замана, буддисты – Будду – Просветленного, наконец древние тюрки в своей вере в Небесного Властелина ждали пришествия его сына.

В произведении «Гюр Ун» («Глас») обратим внимание на другой серьезный момент- «белоснежные» ученые утверждают, что Коран имеет чрево. Это чрево также имеет свое чрево, их всего шесть. Истина есть чрево седьмое.» Халиф Мустадбиллах говорил: «если число чрев шесть, как истина может существовать в чреве седьмом?» – Ученые поясняют – седьмое чрево – в «Гюр-Ун» которое находится у нашего халифа, однако оно залито кровью и не прочитывается!» [12, 49] Как видно из приведенных цитат, Иса Муганна нынешний вариант Корана также считает неполным. К такому выводу писателя подводит его эрудиция, и здесь следует отметить, что многие ученые – наши современники в своих фундаментальных трудах утверждают ту же мысль.

В приведенном ниже небольшом тексте выразился творческий манифест писателя Исы Муганна. Писатель объявил всему миру о своей любви к человечеству, любви ко всему миру и тем самым о любви к Создателю – автору всего, что он любит. Муганна полюбил всех людей, независимо от религии и национальной принадлежности, не разделяя их на секты и на сословия, и объявил, что Вселенная – есть Истина, единая истина, заключенная в Боге, Человеке и правдивом Слове.

Моя любовь к Пророку Мухаммеду, хазрету Али, имамам не может сравниться ни с какой другой любовью. Моя любовь к многочисленным Муганнам, вытесненных с равнины Мугань не может сравниться с другой любовью. Моя любовь к Муганнам- любовь к земле, любовь к человечеству, ведущая к совершенству в любви. Любовь к земному человечеству есть любовь ко всем обитателям планет во всей Вселенной.

Любовь ко всем цивилизациям – это любовь к нашему Праотцу, властелину «ядра» Солнца. На его языке «О,» означает «высший», т.е. Создатель. О, Создатель! Любовь нашего праотца к своим потомкам несравнима с другой любовью. Моя любовь к сыновьям Небесного Отца – его первому сыну Соломону – ас-Салману; его второму сыну- Ною, Ун-Ею; третьему сыну Аврааму – Эв-Ариму: четвертому сыну – Иисусу Христу, Эй-Сару не может сравниться ни с какой другой любовью.

Эй-Сар означает правитель. На сборе Эй-Сара тысяча человек были избраны Ел-Агами. Ел означает «рука», Ел-Аг-правая рука, Саф-Аг-«белоснежный». Все вместе значит «чистый» человек, правая рука пророка. Ел-Аг – на арабском языке это слово интерпретируется как «Аллах». Моя любовь к нему – Аллаху – не сравнится ни какой другой любовью. Любовь к Аллаху – есть любовь к делу жизни, к искусству. Любовь к делу всей жизни есть любовь к Слову, которое есть смысл. Любовь к Слову есть любовь к науке. Баг, привязывающий человека к человеку-Аллах! Любовь к Аллаху –это любовь к совершенным, мудрым, «белоснежным» людям. Любовь к совершенным, мудрым, «белоснежным» людям, которые так редки на Земле – любовь к Хайдар-баба! [1, 12-13]

Произведения, созданные гением, живут вечно. С этой точки зрения все произведения Исы Муганна и Гусейна Джавида перекликаются с современностью, сохраняют свою актуальность. Доказательством тому – «деятели», представляющие экономическое и политическое противостояние между Западом и Востоком как конфликт Ислама и христианства, ввергающие человечество в пучину войн. И если обратиться к концепции Гусейна Джавида, кто же они как не дьяволы?

Для большей убедительности представляется целесообразным привести высказывания обоих великих мастеров слова, которые могут служить напутствием всему человечеству. Гусей Джавид говорил, что «Туран (государство, мифо-эпическая прародина современных тюркских народов) нужен не меч, а культура и только культура.» Эта же мысль, по сути своей повторяется в XXI столетии Исой Муганна: «У тюрок нет иных врагов кроме невежества».

Гусейн Джавид и Иса Муганна относятся к редкому в современной мировой литературе типу писателей, творчество и жизнь которых представляют собой редкое, органическое

единство. Оба художника слова выстрадали свои произведения, и остались верны своим идеалам. Именно по этой причине оба великих писателя – философа поднялись над своим временем и стали выразителями общечеловеческих идей.

Литература

1 Жизнь после смерти. Сборник статей. – Баку: Хадаф, 2014.
2 Гусейн Джавид. Избранные произведения. – Т. 2. Шейх Санан. – Баку: Элм, 2007.
3 Иса Муганна. Идеал. – Баку: Хадаф, 2013.
4 Гусейн Джавид. Избранные произведения. – Т. 2. Шейх Санан. – Баку: Элм, 2007.
5 2014. www.answering-islam.org
6 Иса Муганна. Ад. – Баку: Хадаф, 2013.
7 Шамиль Садиг. Концепция героя в творчестве Гусейна Джавида. – Баку: Хадаф, 2011.
8 Исрафилов Х. Проблема развития в азербайджанской драматургии. – Баку: Элм, 1988.
9 kult.az/az/6947/bulqakovun-staline-mesaj 6. bulqakovun-staline-mesaj
10 Исмаилов А. Традиции мирового романтизма и Гусейн Джавид.
11 Гусейн Джавид. Избранные произведения. – Т. 3. – Баку: Элм, 2007.
12 Иса Муганна. Гюр Ун (Глас). – Баку: Хадаф, 2013.

References

1 ZHizn’ posle smerti. Sbornik statej. – Baku: Hadaf, 2014.
2 Gusejn Dzhavid. Izbrannye proizvedeniya. – T. 2. SHejh Sanan. – Baku: EHlm, 2007.
3 Isa Muganna. Ideal. – Baku: Hadaf, 2013.
4 Gusejn Dzhavid. Izbrannye proizvedeniya. – T. 2. SHejh Sanan. – Baku: EHlm, 2007.
5 2014. www.answering-islam.org
6 Isa Muganna. Ad. – Baku: Hadaf, 2013.
7 SHamil’ Sadig. Koncepciya geroya v tvorchestve Gusejna Dzhavida. – Baku: Hadaf, 2011.
8 Israfilov H. Problema razvitiya v azerbajdzhanskoj dramaturgii. – Baku: EHlm, 1988.
9 kult.az/az/6947/bulqakovun-staline-mesaj 6. bulqakovun-staline-mesaj
10 Ismailov A. Tradicii mirovogo romantizma i Gusejn Dzhavid.
11 Gusejn Dzhavid. Izbrannye proizvedeniya. – T. 3. – Baku: EHlm, 2007.
12 Isa Muganna. Gyur Un (Glas). – Baku: Hadaf, 2013.

Гахраманов С.

Азербайджанская литература в 1920-1930-х годах

В статье сквозь призму нового взгляда были исследованы и проанализированы общая панорама Азербайджанской литературы 1920-1930 годов, принципы периодизации, ее своеобразие как единого этапа литературной истории, литературные течения эпохи – взаимосвязи реализма, романтизма и соцреализма. Объективный научный подход периода независимости позволил выявить возникновение каждого течения в результате исторической необходимости.Согласно современному подходу романтико-реалистическая стадия Азербайджанской литературы начала XX века охватывает период, начиная с конца XIX века до репрессий 1937 года. И поэтому в литературном процессе 1920-1930-х годов осталось влияние просветительского, романтического и реалистического движений начала века. В частности, существование плюрализма в литературном процессе в 1920-е годы, над которым идеология не смогла одержать полной победы, делает это разнообразие более наглядным. В Азербайджанской литературе творческий метод социалистического реализма появился со второй половины 1920-х годов как результат нового исторического времени. Как в возникновении соцреализма немаловажную роль играет осознание национального бытия заново – на классовой основе, так и влияние русской литературы непреложно. «Фактор Октября» проявился в азербайджанской литературе в качестве реального фактора.

Ключевые слова: литературно-исторический процесс, периодизация, литературное течение, плюрализм, творческий метод, литературные общества.

Gahramanov S.

Azerbaijan literature in the 1920-1930-s

In the article the general appearance of 1920-1930s Azerbaijan literature, the principles of its division into periods, peculiarities as a whole period of literature history, the mutual relations of the literary movements of the period – realism, romanticism and surrealism have been investigated and analyzed from the new view. The objective scientific approaching of the independence period gives the opportunity to clear up the formation of each movement as a result of the historical necessity. According to the modern approaching the beginning of the 20th century the romantic-realist period of Azerbaijan literature surrounds the period from the end of the 19th century till the repressions of 1937. That is why the influence of the movements of the beginning of the century enlightenment, romantizm and realism stays in 1920-1930 years literary process. Especially during 1920s when the new ideology couldn't win the victory the pluralism in the literary process makes this many-colouredness more obvious. The socialist realism activity method in Azerbaijan literature appeared in the second half of 1920s as the product of the new historical condition. Being as a real factor «The creature of October» has shown itself in Azerbaijan literature.

Key words: literary-historical process, periodization, literary trend, pluralism, the creative method, literary society.

Гахраманов С.

1920-1930 жылдардағы Азербайжан әдебиеті

Мақалада Азербайжан әдебиетінің 1920-1930 жылдардағы жалпы көрінісі жаңа көзқарастар негізінде қарастырылып талданады. Оларды кезеңдерге бөлу ұстанымдары, реализм, романтизм және социалистік реализм әдістерінің өзара байланысы, қысқасы, бір әдеби дәуірдің өзіндік ерекшеліктері айқындалады. Тәуелсіздік кезеңінің объективті ғылыми әдіспен сараланууы әдебиеттегі әр ағымның пайда болуының тарихи қажеттіктен екендігін анықтауға мүмкіндік береді. XX ғасырдың басындағы Азербайжан әдебиетінің романтикалық-реалистік сатысы қазіргі көзқарастар тұрғысынан XIX ғасырдың аяғынан 1937 жылғы репрессияға дейінгі кезеңді қамтиды. Осы себепті 1920-1930 жылдардағы әдебиеттік үдерісте ғасырдың бас кезіндегі ағартушылық, романтикалық және реалистік ағымдардың ықпалы сақталып қалды. Азербайжан әдебиетінде социалистік реализм творчестволық әдісі жаңа тарихи заманның жемісі ретінде 1920 жылдардың екінші жатысында бірте-бірте пайда бола бастады. Социалистік реализм әдісінің туындауына орыс әдебиетінің ықпалымен қатар ұлттық болмысты таптық негізде түсінудің де ерекше маңызы болды. «Қазан факторы» Азербайжан әдебиетінде шындық факторы ретінде қабылданды.

Түйін сөздер: әдеби-тарихи үдеріс, кезеңге бөлу, әдеби ағым, плюрализм, шығармашылық әдіс, әдеби қоғам.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 816.512.162

Гахраманов С.,

диссертант Института литературы имени Низами
Национальной Академии наук Азербайджана, г. Баку, Азербайджан,
e-mail: gahramanovsabuhi@gmail.com

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА В 1920-1930-Х ГОДАХ

20-30-ые годы XX века представляют собой особый этап в истории Азербайджанской литературы. В советский период ученые и исследователи подходили к этому богатому историческими, общественно-политическими, а также литературно-культурологическими качествами периоду с позиций идеологии социализма, в результате чего литературно-исторический процесс эпохи не был объективно оценен.

Литературно-исторический процесс этой эпохи характерен продолжением классических литературных течений, в том числе романтических и реалистических творческих методов, и возникновением художественной литературы, обусловленной новыми литературными принципами. С одной стороны, творчество таких принадлежащих к романтической и реалистической школе классических мастеров слова, как Дж. Мамедкулизаде, А. Ахвердиев, Ю.В. Чеменземинли, Г. Джавид, А. Джавад, Дж. Джаббарлы, А. Шаик, С.С. Ахундов, А. Назми, М.С. Ордубади, С. Гусейн, Кантемир, Б. Талыблы, с другой стороны, начало творчества писателей и поэтов нового поколения С. Рустама, С. Вургуна, М. Мушфика, Р. Рзы, С. Рагимова, М. Джалала, Абульгасана, М. Ибрагимова, М. Гусейна, формирование новых литературных принципов определили литературно-исторический характер эпохи.

Как в литературе 20-30-ых годов были различные направления и писатели, относящиеся к различным литературным школам, так же были и объединяющие их вокруг себя литературные общества. Литературно-эстетическое противостояние продолжалось и в идеолого-организационном плане. Если «Зеленое перо» («*Yaşıl qələm*»), «Азербайджанское литературное общество» («*Azərbaycan Ədəbiyyat cəmiyyəti*»), и др. пропагандировали национальное литературное наследие, опираясь на классические традиции, то такие творческие организации, как «Золотые перья» («*Qızıl qələmlər*»), «Попутчик» («*Cığırdaş*») вели свою работу в направлении поиска новых литературных сил. Конец этой идеологической борьбы завершился объединением литературных обществ на I Съезде Азербайджанских Писателей и Писателей СССР в 1934 году в единой организации. Новое созданная организация – Союз

Писателей Азербайджана – определил свой устав, творческие методы, принципы.

Литературно-исторический процесс 20-30-ых годов XX века можно назвать и литературной борьбой. Крайности культурной революции находили свое отображение в литературной мысли. В истории азербайджанской литературы 1920-1930-ые годы были знаменательны формированием новых жанров, обновлением традиционных жанров. Этот период был временем соединения, противостояния мировоззрений, эстетических принципов.

Периодизация литературного процесса 1920-1930-ых годов. В периодизации литературного процесса начала XX века есть противоречивые моменты. В силу подхода с идеологической точки зрения в советские годы понятие азербайджанской литературы XX века относилось к первым двум десятилетиям до установления Советской власти в Азербайджане, начавшийся с 1920-ых годов литературный процесс же относился к советской литературе. Хотя при исторической периодизации в первую очередь за основу необходимо брать логику развития национальной литературы. «Несомненно, формирование и этапы развития литературного процесса не могут быть за пределами социального фактора. Однако, не принимая в расчет имманентные закономерности литературного процесса, невозможно точно оценить и его исторические этапы» [1, 55].

Согласно современному подходу, романтико-реалистический этап азербайджанской литературы начала XX века охватывает период, начиная с конца XIX века и до репрессий 1937 года. Академик Иса Габиббейли в своей статье «Во имя великого литературоведения» писал: «Таким образом, с точки зрения периодизации литературы необходимо заново пересмотреть вопрос определения границ Азербайджанской литературы начала XX века. На наш взгляд, понятие Азербайджанской литературы начала XX века, будучи закономерным продолжением начавшихся в конце XIX века критико-реалистических тенденций, выражает конкретный процесс, прошедший особенно большой этап развития в начале прошлого столетия и, наконец, завершившийся репрессиями 1937 года. Если всмотреться глубже, в действительности процесс в определенной степени длился до 1953 года, до смерти Иосифа Сталина. Указание о завершении этого процесса апрельской революцией (переворотом) в 1920 году в периодизации до настоящего времени было искусственным выводом, сформированным в результате идеологической оценки вопроса» [2]. Поэтому, в литературном процессе 1920-1930-ых годов продолжало оставаться влияние просветительского, романтического и реалистического движения начала века. В частности, существование плюрализма в литературном процессе в 1920-ые годы, в котором идеология не смогла одержать полной победы, делает это разнообразие более наглядным.

Воздействие новой общественной системы на литературный процесс. Противопоставление в литературной среде двух мировоззрений. Новая советская система опиралась на классовую идеологию. Лидер большевиков В. Ульянов-Ленин, вооружившись вытекающим из концепции «две культуры в одной культуре» лозунгом – культура верхов и культура низов – старался прибрать к рукам литературный процесс. Под именем борьбы с остатками прошлой буржуазной культуры заботился именно о формировании литературы, служащей интересам низов – рабочих и крестьян. Для этого при коммунистической печати создавал литературные кружки для выходцев из рабочего класса, давал возможность трудиться там старым писателям. Советский строй открыто заявил об использовании старых кадров в устройстве нового общества. Вместе с тем, в то время, когда вышедших из низших классов творцов новой литературы называли пролетарскими писателями, старых писателей с недоверием назвали «*попутчиками*» («*cığırdaşlar*»). Проявлялся подход к этому литературному процессу с позиций откровенно вульгарного социологизма.

Наглядное проявление гегемонии пролетариата в литературном процессе стало окончательно заметно после принятой Коммунистической партией 18 июня 1925 года резолюции «О политике партии в области художественной литературы» и решения 1932 года «О перестройке *литературно-художественных организаций*». «*Таким образом,* как у нас не закончилась классовая борьба, так и на литературном фронте классовая борьба не прекращается. В классовой борьбе нейтрального искусства нет и быть не может, хотя классовая природа искусства, а также литературы, выражается более многообразно, чем в политике» [3, 62]. И этим был положен конец существовавшему в 1920-ые годы литературно-эстетическому плюрализму, обширным творческим поискам, в литературном процессе победило партийное администрирова-

ние. Победа классового мировоззрения привела к достижению начавшейся в 1920-ых годах репрессивной волной своей пиковой точки к концу 1930-ых годов.

Творческие организации и воздействие прессы на литературный процесс. Каждая новая литература находит себе путь, развивается путем определенной организации, с помощью той или иной прессы. Формирование и возвышение азербайджанской романтической литературы вокруг журнала «Фуюзат» (1906-1907), реалистической литературы вокруг журнала «Молла Насреддин» (1906-1931) может быть тому примером. За литературой соцреализма стояла, помогала её организации непосредственно советская власть. С первого дня революции регулярно уделявшая на своих страницах место художественной литературе газета «Коммунист» стала выпускать отдельные литературные страницы: с середины 1923 года – «Народная литература рождается из жизни» («*Xalq ədəbiyyatı həyatdan doğar*»), а с января 1924 года – «Золотые перья» (*«Gənc qələmlər»*). В газете «Молодой работник» («*Gənc işçi*»), журналах «Просвещение и культура» («*Maarif və mədəniyyət*») и «Женщина Востока» («*Şərq qadını*») художественной литературе уделялось много места. В этих газетах и журналах печатались стихотворения, рассказы и критические статьи» [4, 40].

Была потребность и в литературной прессе, способной напрямую поддержать писателей, помимо «Коммуниста» и многих советских газет. Издание журналов – с 1923 года «Просвещение и культура» («*Maarif və mədəniyyət*»), «Золотое перо» («*Qızıl qələm*») (1924-1925), «Атака» («*Hücum*») (1931-1933), образование газет «Новый путь» («*Yeni yol*») (1923-1925), «На литературном фронте» («*Ədəbiyyat cəbhəsində*») (1930), «Литературная газета» («*Ədəbiyyat qəzeti*») (с 1934 года по сей день), выпуск альманахов «Золотые молодые перья» («*Qızıl gənc qələmlər*») (1926), «Литературные отрывки» («*Ədəbi parçalar*») (1926), «Зарницы Октября» («*Oktyabr alovları*») (1928) и «Зарницы Апреля» («*Aprel alovları*») (1929) служили этой цели.

Азербайджанские писатели еще со времен демократической республики объединились вокруг общества «Зеленое перо» («*Yaşıl qələm*»), пытались разрешить стоящие перед национальной литературой задачи. Здесь писатели выступали единым фронтом. Однако, вскоре, в 1925 году, образованием альтернативного общества «Золотые перья» («*Qızıl qələmlər*») были заложены основы раскола. Несколько позднее советская власть собрала верных себе писателей в 1928 году в Азербайджанском Обществе Пролетарских Писателей. Не ограничившись и этим, был дан толчок идее объединения всех обладателей пера во всей советской стране вокруг единого общества. В 1932 году был учрежден Азербайджанский Союз Писателей и в 1934 году вошел в состав Союза Писателей Советского Союза. Этим был завершен процесс объединения писателей страны в единой организации. Начиная с 1934 года, Союз писателей в течение 70 лет и руководил созданием и развитием соцреалистичной литературы, и осуществлял эстетико-идеологический контроль над литературой.

Продолжение критических и просветительских традиций в литературе 1920-1930-ых годов. Как ни один литературный творческий метод не был создан формально-административным методом, так и определенными директивами изменить его или помешать ему невозможно. Литературный процесс представляет собой живой механизм и поэтому литература 1920-1930-ых годов развивалась в рамках азербайджанской литературы. Достигший вершины еще в творчестве М.Ф. Ахундзаде (1812-1878) просветительский реализм и в начале века, и в 1920-1930-ые годы успешно развивался являвшимися писателями, последователями Мирзы Фатали – Н. Везировым, А. Шаиком, С.С. Ахундовым, С. Ганизаде, Р. Эфендиевым и другими, которые старались с помощью просветительского метода осознать и отобразить выдвинутые новым обществом идеи. С другой стороны, устройство нового общества казалось близкой идеям и целям писателей-реалистов. Перо Дж. Мамедкулизаде, М.А. Сабира, А. Ахвердиева, А. Назми, Ю.В. Чеменземинли, М.С. Ордубади и др., которые по ходу своего творчества блюли интересы широких демократических масс, и в 1920-1930-ые годы не отвернулись от своей цели, давая реалистический анализ национального общества, смогли, не отводя взгляда, смотреть в глаза реалиям. Этим преподнесли настоящий урок только возникшей литературе соцреализма.

Позиция азербайджанского романтизма XX века. В 1920-1930-ых годах азербайджанский романтизм поддерживал высокую идейную позицию, пользовался всем потенциалом творческого метода. Высшие ценности, идеалы народа, Родины, государства, независимости в период Азербайджанской Демократической Республики достигли апогея, воплоти-

лись в произведениях Г. Джавида, А. Джавада, Дж. Джаббарлы, С. Мансура и др.романтиков. В 1920-1930-ые годы на фоне новых событий эти мастера нацональные идеалы испытали еще раз, напрямую или косвенными путями постарались выказать свое отношение. А это очень часто не удовлетворяло представителей новой идеологии, романтиков подвергали шквалу критики. Искали в творчестве А. Джавада символизм, насильно усаживали Г. Джавида на «поезд социализма», а Дж. Джаббарлы представляли основателем всей новой классовой драматургии. Не сумевший добиться этого новый строй бросил романтиков, как и многих реалистов, в жернова репрессивной машины.

Процесс формирования нового творческого метода. В азербайджанской литературе творческий метод социалистического реализма появился постепенно со второй половины 1920-ых годов как результат новых исторических условий. Как в возникновении соцреализма играет немаловажную роль осознание национального бытия заново, на классовой основе, так же непреложно и влияние русской литературы. Критик Али Назим в статье «Русская октябрьская революция и мы» («*Rus Oktyabr ədəbiyyatı və biz»)* подчеркивает данную необходимость: «Сегодня, можно сказать, что общественные условия, в которых мы живем, в основных чертах совместны с русским народом. Наши взгляды и политика в государственных организациях, экономических проблемах, внешней и внутренней политике и просветительски-культурных работах снова основными чертами идентичны с ними. Смотрите, характер сегодняшней русской литературы, будучи рожденной в результате всех этих общественных условий, не может считаться и для нас далекой. Когда мы познакомимся с сегодняшней русской литературой, то и в ней увидим существование «Октября»...» [5,41].

«Октябрь» в качестве реального фактора оказывало влияние и на азербайджанскую литературу. Разумеется, насильно, в стороне от национального духа народа, литература и искусство не могут формироваться. Фактор «Октября и Апреля» должен был проникнуть в жизнь общества, народа с тем, чтобы возникла подобная литература. Увидевшие свет несколько позднее альманахи «Зарницы Октября» («*Oktyabr alovları*») (1928) и «Зарницы Апреля» («*Aprel alovları*») (1929) также были результатом этой революционной необходимости.

То, какие литературные силы господствовали в 1920-1930-ых годах в литературе, остается проблемой в литературоведении. «В целом, какие отношения в сложных исторических условиях XX века сложились между национальной жизнью и советской доктриной, целиком являющейся пришлым, принесенным, экспансионным явлением, что первичнее в литературе социалистического реализма в качестве реального начала: советская реальность или национальное бытие? Другая методологическая проблема заключается в этом»! [6, 153].

Выступая с этих полемичных позиций, можно показать ряд условий и объективных предпосылок воздействия общественно-политической системы на азербайджанскую литературу 1920-1930-ых годов.

Во-первых, до падения царизма и обретения независимости Азербайджан считался провинцией России. Происходившие здесь события не обходили стороной Азербайджан. И колониальная политика царизма, и рабочее движение, и революционные процессы 1905-1917 годов оказывали влияние на национальное бытие и сознание. И движение национальной независимости, и романтическую и реалистическую литературу обусловили и взрастили эти исторические явления. Наряду с колониальным пленом царизма, азербайджанское общество пережило и противоречия буржуазного и капиталистического мира в качестве окраины России. А это, как и в жизни Азербайджана, позволяло искать «революционные мотивы» и в азербайджанской литературе. Образы рабочих, Иранские революционные мотивы в рассказах «Письмо не дошло» («*Məktub yetişmədi*») А. Шаика, «Свобода в Иране» («*İranda hürriyyət*») Дж. Мамедкулизаде, стихотворения М.А. Сабира, рассматривание «критики прошлого» в рассказах реалистов в целом, песен независимости М. Хади, обличения мира капитала, буржуазного общества в произведениях Г. Джавида «Масуд и Шафига» («*Məsud və Şəfiqə*»), «Шейда» («*Şeyda*»), пьесах Дж. Джаббарлы «Айдын» («*Aydın*»), и «Октай Элоглу» («*Oqtay Eloğlu*») и пр. в качестве революционной почвы «пролетарской социалистической литературы» относятся к подобным фактам [4, 11-36].

С другой стороны, влияние общественно-политической системы на литературу реализовывалось посредством непосредственно коммунистических писателей и литераторов. Организация «Гуммет» («*Hümmət*»), являвшаяся

носителем социал-демократических идей в Азербайджане, была одной первых созданных партий (1904). Такие коммунистические писатели, как лидер азербайджанских коммунистов Н. Нариманов, М.С. Ордубади, Т.Ш. Симург, революционные публицисты Р. Ахундов, С. Агамалыоглу, С.Дж. Пишавари и др., сформировавшиеся чуть позже критики М. Кулиев, Г. Зейналлы, А. Назим и др. делились непосредственно идеями социализма.

Одним из сторонников коммунистических идеалов и «пути социализма» был Нариман Нариманов. После Октябрьской революции Н. Нариманов писал: «Русская революция стала причиной открытия новой, важной и прекрасной страницы во всей мировой истории... Наш идеал, идеал социализма уже не является мечтой» [4, 24]. В обустройстве социализма в Азербайджане у Н. Нариманова есть исключительная роль. Несмотря на наличие фактора «завоевания», лидерство Нариманова во время второй революции и формирование состава правительства, которым он руководил, из национальных кадров, не должно считаться случайным. В последние годы нашлись новые материалы о непосредственных контактах Нариманова с лидером большевиков В.И. Лениным.

Р.Н. Иванов в напечатанной на русском языке монографии «Смертельная схватка» [7] отследил жизненный путь революционного деятеля на основе архивных материалов, подтвердил возникновение интереса Ленина к этому обладателю великого мышления, после написанных Н. Нариманом в Астрахани статей, приглашение на работу в Москве и одобрение восточной политики Нариманова в целом, принятие в расчет его мнения. Идеи коммунизма в лице Нариманова нашли последовательного сторонника и зажигательного агитатора во всем мусульманском Востоке. И проведение Первого Съезда Восточных Народов в 1920 году (1-7 сентября) также связано с его именем.

В первом номере журнала «Фугара фуюзаты» «*Füqəra füyuzatı*» («*Блага нищих*») Нариманов напечатал свою статью «Что даст коммунизм?» («*Kommunizm nə verəcəkdir?*») и завершил статью словами «Если у человечества и есть путь спасения, то это коммунизм...». Как видно и из названия, журнал подчеркивал идеологическое противостояние с «Фуюзат» «*Füyuzat*» («*Блага*»), являвшимся рупором романтического движения. Главный редактор журнала М.С. Ордубади в статье «Занавес опускается, занавес поднимается» («*Pərdə enir, pərdə qalxır*»), словно вступая в полемику с Алибеком Гусейнзаде, писал: «Занавес буржуазного «Фуюзат» опустился, а занавес «Фугара фуюзаты» поднимается, он вступает в новую жизнь» [4, 40].

Одним из первых шагов литературной политики советской власти в Азербайджане стало образование 26 мая 1921 года литературного состава в Агитационном отделе Бакинского комитета Коммунистической партии. Эта политика в первые годы руководства Нариманом дала определенные плоды. Ощущалось присоединение азербайджанских писателей к обустройству новой жизни, нового общества. Писатель Н.Везиров в пьесе «Начало нового века» («*Təzə əsrin ibtidası*») устами героя так видел воплощение мечты просветителей: «Что стало причиной неиспользования подобных богатств? Причина: не было в Азербайджане педагогики, инженерной науки! Кто стал причиной этой напасти? Политика николаев, влияние наших духовных лиц... Оставались в темноте, лишенные культуры. Сейчас, к счастью, в этот час есть сотни изучающих у государства Советского правительства науку наших товарищей...».

Даже в номерах «Моллы Насреддина» за 1923, 1924, 1925 года звучат пожелания «Да здравствует Советская власть», «Да здравствует свободная женщина Востока» [8, 81; 94], «Молла Насреддин» называет себя «другом крестьян». Именно в этот период все театры были национализированы, был создан Азербайджанский государственный театр (1920). Приступил к деятельности театр «Критики и агитации» («*Tənqid-təbliğ*») (1921). В репертуаре Государственного театра на сцене ставится национальная драматургия – «Шамдан-бек» («*Şamdan bəy*») и «Надир-шах» («*Nadir şah*») Н. Нариманова, «Соколиное гнездо» («*Laçın yuvası*») и «Любовь и месть» («*Eşq və intiqam*») С.С. Ахундова, «Набожники» («*Dinçilər*») М.С. Ордубади, «Визирь Ленькоранского хана» («*Vəziri-xani-Lənkəran*») М.Ф. Ахундова, «Разоренное гнездо» («*Dağılan tifaq*») А. Ахвердиева, «Гачахи в прошлом» («*Keçmişdə qaçaqlar*») Н. Везирова, «Книга моей матери» («*Anamın kitabı*») Дж. Мамедкулизаде, «Дьявол» («*İblis*») и «Шейда» («*Şeyda*») Г. Джавида, «Айдын» («*Aydın*») Дж. Джаббарлы, «Лейли и Меджнун» («*Leyli və Məcnun*»), «Не та, так эта» («*O olmasın, bu olsun*»), «Шах Аббас и Хуршидбану» («*Şah Abbas və Xurşidbanu*») У. Гаджибейли, и др. произведения, национальный театр после-

довательно вовлекается в идеологическую и эстетическую борьбу эпохи.

Как видно, в первые годы социализма приветствовалось обращение писателей к революционным темам. После премьеры пьесы «Шейда» «*Şeyda»* (1922) критик Ханафи Зейналлы в статье «Один короткий взгляд на «Шейду»» («*«Şeyda» xüsusunda qısa bir mülahizə*»), напечатанной в 1-ом номере за 1923 год журнала «Просвещение и культура» («*Maarif və mədəniyyət*»), писал: «В этом произведении Шейда выглядит социалистически и даже марксистски думающим и постоянно приглашающим рабочих на борьбу за собственные права боевитым молодым революционером» [9, 28]. Но, в то же время в этот период более всего критиковались творческие взгляды написавшего стихотворение «Мой Бог красота, любовь» («*Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir*») Г. Джавида, автора «Гёль-гель» («*Göy göl*»), утверждавший «Искусства ради искусства» («*Sənət sənət üçündür*») причислялся к декадентствующему буржуазному искусству.

Требующая от литературы в первую очередь показа революционных событий, общественных изменений система постепенно не удовлетворялась реалиями, требовала литературу, желанную пролетарской диктатурой, отображавшую его классовое мировоззрение. Литературная критика, объяснявшая существовавшую литературу в социалистическом духе, затруднялась в нахождении национальных образцов того, какой должна быть новая, пролетарская революция. Появление в 1920-1930-ые годы представителей новой литературы – С. Рустама, С, Вургуна, М. Мушфига, Р. Рза, С. Рагимова, Абульгасана, М. Гусейна, М. Джалала, М. Ибрагимова, А. Велиева и др., их успешное творчество отобразилось как результат этой исторической необходимости. Али Назим писал: «Для этого один раз взглянем на настоящее нашей литературы; этим взглядом мы увидим, что, с одной стороны, старая литература исчезает, литература Стамбульской «элиты» постепенно утрачивает свои позиции, наша литература принимает форму и вид окружающей действительности, с другой стороны же становится революционной, пролетарской, советской и реалистической» [5, 40-41]

Борьба, взаимное влияние различных литературных стилей: Литература, наряду с противостоянием, заменой друг друга различными стилями, охватывает также процесс взаимного обогащения. 1920-1930-ые годы в истории азербайджанской литературы представляют собой именно такую стадию. Наряду с требованиями времени, новая литература опиралась и на богатые традиции азербайджанской литературы. Сформивавшееся в 1930-ые годы литературное течение соцреализма достаточно воспользовалось и просветительством, и критическим реализмом, и, несмотря на запрет в последний момент, романтизмом. Именно поэтому в течение семидесяти лет, не теряя национального облика, наоборот, представлял богатый период азербайджанской литературы.

Изучение направления и проблем литературы 1920-1930-ых годов дает возможность для осознания важного этапа истории нашей литературы. Добытые выводы завершаются установлением новых взглядов на литературу эпохи.

Литература

1 Алышанлы Ш. Современное гуманитарное мышление и азербайджанское литературоведе-ние. – Баку: Наука, 2011. – 376 с.

2 Габиббейли И. Во имя великого литературоведения // 525-я газета, 26 мая, 2014.

3 Русская советская литературная критика (1935-1955). – Москва: Просвещение, 1983. – 271 с.

4 История азербайджанской советской литературы. – В двух томах, I том. – Баку: Издатель-ство Академии наук Азербайджанской ССР, 1967.

5 Назим А. Избранные произведения. – Баку: Писатель, 1979. – 194 с.

6 Алишаноглу Т. Поэтика азербайджанской прозы XX века. – Баку: Наука, 2006. – 312 с.

7 Иванов Р. Смертельная схватка. – Москва, 2015. – 520 с.

8 Мамедкулизаде Дж. Произведения. – В трех томах. III том. – Баку: Издательство Акаде-мии наук Азербайджанской ССР, 1967. – 620 с.

9 Зейналлы Х. Избранные произведения. – Баку: Писатель, 1983. – 366 с.

References

1 Alyshanly SH. Sovremennoe gumanitarnoe myshlenie i azerbajdzhanskoe literaturovedenie. – Baku: Nauka, 2011. – 376 c.
2 Gabibbejli I. Vo imya velikogo literaturovedeniya // 525-ya gazeta, 26 maya, 2014.
3 Russkaya sovetskaya literaturnaya kritika (1935-1955). – Moskva: Prosveshchenie, 1983. – 271 c.
4 Istoriya azerbajdzhanskoj sovetskoj literatury. – V dvuh tomah, I tom. – Baku: Izdatel'stvo Akademii nauk Azerbajdzhanskoj SSR, 1967.
5 Nazim A. Izbrannye proizvedeniya. – Baku: Pisatel', 1979. – 194 c.
6 Alishanoglu T. Poehtika azerbajdzhanskoj prozy HKH veka. – Baku: Nauka, 2006. – 312 c.
7 Ivanov R. Smertel'naya skhvatka. – Moskva, 2015. – 520 c.
8 Mamedkulizade Dzh. Proizvedeniya. – V trekh tomah. III tom. – Baku: Izdatel'stvo Akademii nauk Azerbajdzhanskoj SSR, 1967. – 620 c.
9 Zejnally H. Izbrannye proizvedeniya. – Baku: Pisatel', 1983. – 366 c.

Әбдіқұлова Р.М.

Портрет телімдері

Мақалада авторлы ауыз әдебиетінің үлгілері саналатын шешендік сөздер мен ақын-жыраулар поэзиясындағы портрет телімдері зерттеудің негізгі нысаны сипатында қарастырылады. Әдеби-лингвистикалық талдау барысында фольклордағы жорамал портрет үлгілерінен динамизм нышандары, экспрессивті-эмоционалды мағына сипаттары айқындалғанмен, олардың ауыз әдебиетіне тән сипаттама портрет екені тұжырымдалады. Осы ерекшеліктер ежелгі эпикалық жанрларға тән екендігін байыптауда автор С. Қасқабасов, Б. Майтанов, Ш. Ыбыраев, Л. Юркина сынды ғалымдардың көзқарастарына сүйенеді. Қазақтың шешендік сөздеріндегі гротескілік бейненің халық ауыз әдебиетіндегі портрет үрдісінің интерпретациясы екені нақты мысалдармен дәйектеледі. Шешендік диалог құрылымындағы ирониялық суреттемелерге тән драматизм байыпталады. Шешендік толғау, шешендік нақыл сөздердің семиотикалық құрылымдары айқындалады. Жыраулар поэзиясындағы семиотикалық мәндегі автопортрет, жалпылау мәндегі мүсіндемелерден жұмбақ құрылымының өзгеше интерпретациясы, жанрдың тарихилығы, кеңістік, түс, жарық, субъект ұғымдары да сөз болады. Жалпы мақалада фольклор мен авторлы ауыз әдебиетіндегі портрет телімдерінің қазіргі қазақ прозасындағы динамикалық портрет үлгісінің алғашқы бастау көзі болғандығы, эпикалық жанрдың даму, жаңғыру үдерісі танылады.

Түйін сөздер: баяндау жүйесі, эпикалық жанр, жорамал портрет, портрет телімдері, динамикалық портрет, автопортрет, мүсіндеу өнері, авторлы ауыз әдебиеті, ақын-жырау.

Abdikulova R.M.

Elements of a portrait

The article deals with the elements of artistic portrait in the poetry of akyns, zhyrau and in folk oratory, which is considered as a model of author's (individual) oral literature. Expressive-emotional significance and symbols of dynamic portrait images in folklore are clarified in the context of the literary and linguistic analysis. Such authors as S. Kaskabasov, B. Maytanov, Sh Ibraev L. Yurkina are relied on these features in their research of ancient epic genre. The process of interpretation of the portrait in the oral folk literature is enriched by grotesque, which is used frequently in the oratory. Bases are also found in ironic sketches of oratorical utterance. They can be traced in oratorical tolgau and oratorical sermons. It is possible to talk about the subject's categories, space and time, color and light, the historical features of the genre, interpretation and other general surprising and mysterious properties of the portrait element and semiotic meaning of a self-portrait in the zhyrau's poetry.

Key words: descriptive system, epic genre, imaginary portrait, portrait component, dynamic portrait, self-portrait, sculptural arts, the author's oral literature, akyn (Kazakh folk poet and singer) and zhyrau.

Абдикулова Р.М.

Элементы портрета

В статье рассматриваются элементы художественного портрета в поэзии акынов, жырау и в народном ораторском искусстве, считающихся образцами устной авторской (индивидуальной) литературы. В русле литературно-лингвистического анализа проясняются экпрессивно-эмоциональное значение и символика динамических портретных образцов в фольклоре. На эти особенности опираются в своих исследованиях древних эпических жанров такие авторы, как С. Каскабасов, Б. Майтанов, Ш. Ибраев, Л. Юркина. Процесс интерпретации портрета в устной народной литературе обогащается за счет гротеска, так часто встречающегося в ораторской речи. Основы его также обнаруживаются в иронических зарисовках ораторского высказывания. Их можно проследить и в ораторских толгау, и в ораторских поучениях. Можно говорить о категориях субьекта, пространства и времени, цвете и свете, исторических особенностях жанра, интерпретации и других общих удивительных и загадочных свойствах элемента портрета и о семиотическом значении автопортрета в поэзии жырау.

Ключевые слова: изобразительная система, эпический жанр, воображаемый портрет, компонент портрета, динамический портрет, автопортрет, искусство скульптуры, авторская устная литература, акыны и жырау.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 82:801.6;82-1/-9

Әбдіқұлова Р.М.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
доценті, ф. ғ. к., Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: rauabdi@mail.ru

ПОРТРЕТ ТЕЛІМДЕРІ

Көркем шығарманың баяндау жүйесіндегі мәнді телімдердің бірі – портрет. Портрет кейіпкердің сыртқы бет-әлпеті, киім киісі, жүріс-тұрысы, бет құбылысын суреттеу деген түсінікті берсе де, әдебиетте адамның сырт бейнесінен гөрі оның ішкі әлемінің ерекшеліктеріне үңілу маңыздырақ. Батырлық жырлар мен аңыз-ертегілерде кейіпкерлер сырт тұлғасы, іс-әрекеті мен ішкі мінез-құлқы бір-біріне тікелей қабыса суреттеледі. Орыстың ежелгі эпикалық жанрларындағы осындай ерекшелікті сөз ете келіп, зерттеуші Л.А. Юркина: «Итак, художественной литературе на протяжении долгих веков было свойственно изображение персонажей по определенным канонам и образцам. Общее в значительной мере преобладало над индивидуальным» [1, 256], – деп, XVIII ғасырдың аяғына дейін орыс әдебиетінде канондық портрет үлгілері өмір сүргенін сөз етеді. Шынында кейіпкердің өмір қозғалысында мүсінделуінің дамуы XIX ғасыр реализмінің үлесіне тиеді. Сондықтан ежелгі кезеңдердегі статикалық және нормативті суреттеу үлгілерін қазіргі әдебиеттегі толымды динамикалық мүсіндеу өнерінің бастауы ретінде тануға болады. Ал, ол бастаулардың қазақ ауыз әдебиетіндегі ерекшеліктері айрықша сөз етуді қажет етеді.

Әдебиет теоретигі Б. Майтанов «Портрет поэтикасы» атты еңбегінде халық ауыз әдебиетіндегі автор мен кейіпкердің жалпы әсерлерін жеткізетін белгілер бірінші кезекте тұратын, олардың жеке қасиеттеріне орын қалмайтын жорамал портрет жайлы, жорамал портретке қарсы «архитектуралық», «живописьтік» деген жіктемелері, «пластикалық портрет», «өзгеріс үстіндегі портрет» жөніндегі түйіндері мен одан туындайтын «паспорттық белгілер портреті», «лейтмотивті портрет» жөніндегі А.И. Белецкийдің тұжырымдары мен байламдарының ақиқаттығын құптағанмен, алдыңғы екі жіктеменің қазір айтылмайтындығын сөз ете келіп, портрет жасауда сан алуан теңеулер аясы кеңігенімен, құбылту, айшықтау үлгілері жетекші қызмет атқармайтынын, бейнелеу, сәулет өнерлеріне қатысты балама, салыстыру элементтері әрқилы сапада елес тастайтындығын айтады. [2, 4]. Дегенмен, бұл айтылған тұжырымдар мен терминдердің ауыз әдебиетіне қатыстысы жорамал портрет қана, өзгесі жазба әдебиеттегі мүсіндеу өнеріне тән екені

танылады. Алайда, «көркем шығармада (жазба әдебиетте – ауд. Р.Ә.) портреттің алатын орны мен қызметі, оның жасалу тәсілдері әдеби тек пен жанрға қатысты әрқилы болатындығын» [1, 253] пайымдауға болады. Алайда, жазба әдебиет пен фольклор туындыларындағы портрет үлгілерін эволюциялық тұрғыдан шендестіруге болғанмен, теңдестіруге болмайды. Фольклорда идеалды типтік сипаттағы «отқа салса күймейтін, суға салса батпайтын» батыр, «ай десе аузы, күн десе көз бар» ақылына көркі сай ғашық жар, кемеңгер қария, тапқыр жігіт, «астыңғы ерні жер тіреп, үстіңгі ерні көк тіреген» желден жүйрік тұлпар, жағымсыз кейіптегі мыстан, батырдың жаулары сияқты кейіпкерлер әсіреленe бейнеленеді. Осыған қарағанда, «фольклор өмірді де, кейіпкерді де бір тұрғыдан бейнелейді, бір жағынан ғана сипаттайды» [3, 29]. Сондықтан фольклордың өмірді субъективті және нормативті бейнелеу принципі кейіпкерді не жағымды, не жағымсыз етіп белгілі бір типтік қалыпқа салып, «универсалды» эпитеттермен, теңеулермен сипаттайды. Дегенмен, кейіпкердің сырт тұлғасының сипатталуынан-ақ тыңдаушы оның ішкі құлқының қандай екенін жорамалдайды. «Қыз Жібек» жырында типтік сипаттағы сұлудың қандай болатындығы Жібектің идеал образы арқылы суреттеледі. Оның сырт бейнесі қыз жанының рухани тазалығымен сәйкестендіріледі. Сұлу осындай болу керек деген халық танымы мен түсінігі идеал образдың жан әлемінен қайшылық іздемейді, оның мінезіне көркі сай екені жорамал ретінде сездіріледі. Жырда бірінші қыз:«Шытырма көйлек үстінде, Нұр сәулесі бетінде Бұралып кетіп барады» [4, 2]4, – деп суреттелсе, үшіншісі: «Отыз түйе жетелеп, Сары мая үлектеп, Мұрындығы сары жез, Бұйдасын ескен жібектен.

Толған айдай толықсып, Ақ сазандай бұлықсып, Бұралып кетіп барады» [4, 24], – деп мүсінделеді. Ал, Жібекті тапқан шешесінің сұлулығы былай пішінделеді: «Асылдай болып есіліп, Нұрдай болып шешіліп, Ақ маңдайы жарқылдап, Танадай көзі жалтырап, Алтынды кебіс сартылдап, Көшті тартып барады, Жібектің тапқан шешесі» [4, 24]. Бұл мысалдарда жыршы «шытырма көйлек үстінде» немесе «алтынды кебіс сартылдап» деп қыздардың киген киімкешектерінің материалдық негіздерін сипаттап қана қоймай, олардың жетегіндегі сары маяны да зат-дүниелік, сән мағыналарын беретін мәдени-материалдық таңбалар арқылы суреттеп, этнографиялық мінездеме береді.

Енді Жібектің сұлулығын сипаттайтын портреттік элементтер екінші кейіпкер – оған ынтызар Төлегеннің әсері, көзқарасымен бейнеленеді. Суреттелуші құбылыстың эстетикалық әсері одан әрі арта түседі. Бұдан жыршы-автордың субъективациясы кейіпкер қабылдауымен бірлесіп кеткендігін аңғаруға болады. Бұл тұста қазіргі жазба әдебиеттегі ортақ төл сөз үлгісіндегі стилистикалық тәсіл бастаулары да қылаң береді. «Қыз Жібекті Төлеген Ақылы менен танып тұр. Көз мейірі қанып тұр. Бейіштен жанған шамшырақ, Көзі ойнап жанып тұр. Белі нәзік талып тұр, Тартқан сымнан жіңішке, Үзіліп кетпей неғып тұр» [4, 24]. Жырда Жібектің жекелік портреті жыршы симпатиясымен былайша дараланады: « Қыз Жібектің ақтығы, Наурыздың ақша қарындай, Ақ бетінің қызылы Ақ тауықтың қанындай. Екі бетінің ажары, Жазғы түскен сағымдай [4, 24].

Көш бойындағы Жібекке дейінгі он бір қыздың сұлулығын салыстыра сипаттау амалы градацияға ұласады. Қыз Жібекті махаббаттың піріне балап асқақтата, табына бейнелеген жыр ырғағында романтикалық, патетикалық леп, сұлулар портретін бейнелеудегі күрделі теңеулер арқылы жасалған градация мен метафоризм фольклорлық дәстүрді айқындайды. Алайда,бірінші қыз бен үшінші қызды суреттеудегі «толықсып», «бұлықсып», «бұралып» деген бірыңғай қимыл-сын пысықтауыштардың «кетіп барады» деген күрделі нақ осы шақтағы етістікпен тіркесуі ашық та, жасырын да тіркесуі қозғалыс үстіндегі сырт сымбат, кескін-келбетті аңғартатын, Қыз Жібектің шешесін мүсіндеудегі градацияның қимыл-сын пысықтауыштан жасалуы да оның бет-пішін, дене бітіміне сай әсем грация – қимыл-қозғалыс сапаларының жанды құбылыстарын бедерлейтін динамизм нышандары ғана деуге болады. Сондай-ақ, «танадай көзі жалтырап» деген портреттік сегменттегі «көзге» қатысты теңеудің белгісі «жалтырап» деген бейнелеуіш сөзден жасалған көсемше тұлғалы етістік қана емес, «бейіштен жанған шамшыраққа» баланған көздің «ойнап жанып тұр» деп нақ осы шақтағы күрделі етістік арқылы сипатталуы экспрессивті-эмоционалды мағына бергенмен, сұлу жар, асыл ана образы жырдың баяндау ағымындағы экспрессивті, биік теңеулер арқылы жасалғанмен, ауыз әдебиетіне тән сипаттама портрет екенін аңғартады.

Шынында, ежелгі эпикалық жанрлардың қай-қайсысында болсын кейіпкердің сырт келбеті оның мінезі мен болашақ іс-әрекетіне сай

болып суреттеледі. Жалпы бұндай сәйкестік, типтендіру образдың тұтастығы үшін қажет болғанмен, белгілі бір үлгі-қалыпта бейнелеу заңдылығы қазақ фольклорында болғандығын академик С. Қасқабасовтың: «Жыршы болмысты, батырдың өмірін суреттегенде, оны белгілі бір схемаға, қалыпқа салады, сөйтіп кейіпкер бейнесін идеалды типтік сипатқа түсіреді, оның ешбір даралық қасиетін қалдырмайды, бейнеленіп отырған қоғамның түсінігіне, тыңдаушы түсінігіне сәйкес дәріптеп, мадақтайды» [3, 31], – деген тұжырымы айқындайды.

Ал, қазақ эпостарының сюжеттерін мотивтерге бөліп қарастырған белгілі ғалым Ш. Ыбыраев: «Батырлардың жеке басына тән белгілері іс-әрекет үстінде де, қозғалыссыз қалпында да мотив-мінездеме түрінде сипатталып, сюжет құрамайтын мотивтің осы түрі композициялық тәсілдермен қызметі жағынан тұтас жүретіндігі байқалады» [5, 263],-деп портрет-мінездеменің қызметін көрсетеді. Мотив-мінездемені мотив-ситуацияның бір тобы ретінде таныта келіп, мотив-ситуацияда теңеудің қызметі негізінен кейіпкердің портретін берумен байланысты екеніне, сюжеттің динамикалық іс-әрекетті бейнелейтін сәттерінде де теңеудің дені кейіпкердің тұлғасы мен жүріс-тұрысына қатысты екеніне назар аударады. Белгілі ғалым Ш. Ыбыраев «Алпамыс» жырының экспозициясындағы Ұлтанқұлдың портретіндегі әсірелеу тәсілінің де теңеу арқылы жасалғанын көрсетеді [5, 270].

Қазақ шешендік сөздеріндегі гротескілік бейненің теңеу арқылы жасалғанын, оның халық ауыз әдебиетіндегі портрет үрдісінің интерпретациясы екенін бұрынғы жұмысымызда [6, 149-151] пайымдаған болатынбыз. Алайда, теңеудің әралуан вариацияларының тоғысуы, әсіресе гиперболалық теңеу арқылы жасалған гротескілік бейне шешендік сөздердің баяндау жүйесіне тән ықшамдылыққа бағындырылады, сондықтан сатиралық сарындағы жекелік портреттерде таңбалық белгілерді Ұлтанқұл портретіндегідей түгел санамалап суреттеуге мүмкіндік берілмейді.

Шешендік сөздердің баяндау телімдерінде портрет-таңбалар аз емес. Олар адресанттың адресатқа көзқарасын әзіл немесе кекесінін мегзеу арқылы сипаттауынан да көрінеді. Мәселен, ер Жәнібек Сары Шуаш шешенмен сөз сайысында оның әлпет-кейпін синекдоха түрінде әзілмен бедерлеп, қарсыласын сөзден тоспақшы болады: «– Сен кемсек ауыз, жарғақ құлақ, Жылқыға суат болмас ылайсың» [7, 135] – дегендегі мегзеулер мінездік типтің әлпет ерекшелігін юмор астарында кескіндейді. Алайда Сары Шуаш тапқырлық танытады.

Ал, диалог құрылымындағы ирониялық суреттемелер халық танымындағы дәстүрлі теңеулер арқылы жасалады: «Көзің көк тұздай, Мұрның істік біздей» [8, 361]. Шешен қарсыласының ұнамсыз мінез-құлқын адам тіршілігінде танымал жағымсыз белгісі бар заттармен салыстырады. Осындай диалог құрылымдарына көбінесе драматизм тән деуге болады.

Тіпті, шешендік толғау,шешендік нақыл сөздерде жақсы мінез бен жаман мінез жайы ұждандық-этикалық, философиялық тұрғыдан ашық тұжырымдалады: «– Жақсы кісі ақылымен тәуір болады, Мінезі қорғасындай ауыр болады, Құлағы естімейтін сауыр болады, Кедейдің жалғыз керіндей Құйрығы шолақ, арқасы жауыр болады» [7, 76]. Бұндай семиотикалық құрылымдарда тұтастай алғанда адамгершілік идеясы объективтендіріледі.

Мүсіндеу өнерінің халықтың ұждандық-этикалық дискурстармен байланысы да жоқ емес. Ондай портреттер семиотикалық, символикалық рәуіште сипатталады. Мәселен, Жиембет жырау семиотикалық мәндегі автопортрет жасайды: «Менің ерлігімді сұрасаң, Жолбарыс пенен аюдай, Өрлігімді сұрасаң, Жылқыдағы асау тайындай, Зорлығымды сұрасаң, Бекіре менен жайындай, Періктігімді сұрасаң, Қарағай менен қайыңдай» [9, 81].

Жыраулар поэзиясында жалпылау мәндегі портрет үлгісі де кездеседі. Ол – зар замандағы қазақтың сырт кейіптемесі, демек, жалпылық мәндегі пішіндеме қатарына жатқызуға болады. Қазақ дегенде нақты бір қазақ адамының кескін-келбеті жоқ, жырау зар замандағы қазақ халқын тұрмыстық, эпистемологиялық бағдары бойынша тұтастықта суреттеуді мақсат тұтады: «Сақалына сары шіркей ұялап, Миығына қара шыбын балалап, Жазыда мал іздеген қазақтың Басы қайда қалмаған» [9, 71]. Жырау қазақтың қыспақ замандағы азапты тұрмысын, жан күйзелісін сырт кейпіндегі ерекшеліктерді градация арқылы: «Сақалына сары шіркей ұялап, Миығына қара шыбын балалап...» деп үдете сипаттап, оны риторикалық сауалмен түйіндейді. Бұл толғаудағы публистикалық-риторикалық стиль ізін аңғартады. Сондай-ақ: «Еңсегей бойлы ер Есім, Есім сені есірткен Есіл де менің кеңесім» [9, 81], – деген толғауда жыраудың Есім

ханды «Еңсегей бойлы ер» деп сипаттауындағы реалистік ұстанымы антропометриялық өлшемнің тарихи, физиогномиялық дерекпен сәйкестігінен аңғарылады.

Жоғарыда сөз еткен эпостық жырдағы сұлудың кескін-келбеті Ақтамберді толғауында өзгеше интерпретацияға түседі: «Бұлттан шыққан ай бетті, Мұнардан шыққан күн бетті Айттырса бермес сұлуын Аппақ қылып маңдайын, Бұғақ қылып таңдайын, Қиылдырып қастарын, Төгілдіріп шаштарын, Күніне аламанға Тегін олжа қылар ма екенбіз!?» [9, 88]. Әлбетте, алғашқы екі жол синтаксистік параллелизмге құрылған 7-8 буынды жыр өрнегі болғанмен, портретік таңба «бет» дәстүрлі сұлулық символдары ай мен күннің анықтауыш мағынасындағы күрделі эпитет арқылы жасалған сапалық белгілерімен шендескендіктен қатыстық сын есім жұрнағын қабылдайды. Бұл метонимиялық әліптеме «Ат басты, Арқар мүйізді. Бөрі кеуделі, Бөкен санды» деген қарапайым жұмбақ құрылымының өзгеше интерпретациясы екенін аңғартады. Сондай-ақ, таңбалық белгілер «қиылдырып», «төгілдіріп» тәріздес қимыл-сын пысықтауышпен тіркесіп, сұлудың қимыл-қозғалысы сәтінен елес беріп, экспрессивті-эмоционалды мағына иеленгенімен жазба әдебиеттегідей «тілдік бояулар эпикалық каноннан пластикалық көрнекілікке ауысып» [2, 60] кете алмайтындығы жанрдың тарихилығын аңғартады. Алайда, жырау суреттеуіндегі кескіндеме қазіргі жазба прозадағы «адамды мүсіндеудегі кеңістік, жарық, түс,субъект» ұғымдарынан да ада емес екенін пайымдауға болады.

Осыған қарағанда, фольклор мен авторлы ауыз әдебиетінде қазіргі көркем прозадағыдай «іс-әрекет барысындағы адамның жан әлемі мен оның сыртқы көрінісінің авторлық эмоциялар арқылы қабыса суреттелуі» [2, 33], баяндау ағымында түрлі көркемдік-стилистикалық тәсілдер арқылы толысатын динамикалық портрет үлгісі жоқ десек те, оның алғашқы бастау көздерін, жалпы алғанда эпикалық жанрдың даму, жаңғыру үдерісін тануға болады. Көркемдік-стилистикалық тәсілдер де жоқ емес. Мәселен, қаһарманды басқаның көзімен кескіндеу тәсілін айтуға болады. Әрине, мүсіндеу өнерінің алғашқы бастау көзі болған ауыз әдебиеті идеал образды, сатиралық, юморлық бейнелерді сомдаудағы суырыпсалмалыққа негізделген ықшам стилімен ерекшеленеді. Дегенмен, кескіндеу мәтінінің идеялық мазмұндық құрылымынан пластикалық бедер, бояулардың нышанын аңғармау мүмкін емес. Алайда, біз сөз еткен эпостық жыр мен авторлы ауыз әдебиетіндегі мүсіндемелердің баршасын жорамал портрет деп танығанымызбен, олардың идеялық құрылымының тұтастығы, стильдік нақтылығы мен ықшамдылығы, басқа да қилы ерекшеліктері тарихи диахронияда терең зерделеуді қажет етеді. Өйткені, портрет телімдері баяндау жүйесіндегі мінездемелік-эстетикалық сипаты мол іргелі құрылым болып табылады.

Әдебиеттер

1 Л.А. Юркина. Портрет // Введение в литературоведение: Учеб. Пособие / Л.В. Чер-нец, В.Е. Хализев, А.Я. Эсалнек и др.; Под. ред. Л.В Чернец. – 2-е изд. перераб. и доп. – М.: Высш. Шк., 2006. – 680 с. – С. 253.

2 Майтанов Б.Қ. Портрет поэтикасы. Ғылыми зерттеу. – Алматы: Қазақ университе-ті, 2006. – 127 б.

3 Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым,1984. – 272 б.

4 Қыз Жібек (лиро-эпос). Жалпы редакциясын басқарған филология ғылымдарының докторы, профессор Сұлтанғали Садырбаев. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 258 б.

5 Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.

6 Әбдіқұлова Р.М. Бөлтірік Әлменұлының шығармашылығы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 195 б.

7 Шешендік сөздер/Құраст. Адамбаев Б. – Алматы, 1990. – 166 б.

8 Төреқұлов Н., Қазбеков М. Қазақтың би-шешендері. 1,2-кітап. – Алматы: Жалын, 1993. – 400б.

9 Мағауин М. Алдаспан. Көне қазақ поэзиясының антологиясы.XV-XVIII ғасырлар. – Алматы: Атамұра, 2006. – 312 б.

References

1 L.A. Yurkïna. Portret // Vvedenïe v lïteratwrovedenïe: Wçeb. Posobïe / L.V. Çernec, V.E. Xalïzev, A.Ya. Ésalnek ï dr.; Pod. red. L.V Çernec. – 2-e ïzd. pererab. ï dop. – M.: Vısş. Şk., 2006. – 680 s. – C. 253.

2 Maytanov B.Q. Portret poétïkası. Ğılımï zerttew. – Almatı: Qazaq wnïversïteti, 2006. – 127 b.

3 Qasqabasov S. Qazaqtıñ xalıq prozası. – Almatı: Ğılım,1984. – 272 b.
4 Qız Jibek (lïro-épos). Jalpı redakcïyasın basqarğan fïlologïya ğılımdarınıñ doktorı, professor Sultanğalï Sadırbaev. – Almatı: Qazaq wnïversïteti, 2008. – 258 b.
5 Ibıraev Ş. Épos älemi. Qazaqtıñ batırlıq jırlarınıñ poétïkası. – Almatı: Ğılım, 1993. – 296 b.
6 Äbdiqulova R.M. Böltirik Älmenulınıñ şığarmaşılığı: Oqw quralı. – Almatı: Qazaq wnïversïteti, 2003. – 195 b.
7 Şeşendik sözder/Qurast. Adambaev B. – Almatı, 1990. – 166 b.
8 Törequlov N., Qazbekov M. Qazaqtıñ bï-şeşenderi. 1,2-kitap. – Almatı: Jalın, 1993. – 400b.
9 Mağawïn M. Aldaspan. Köne qazaq poézïyasınıñ antologïyası.XV-XVIII ğasırlar. – Almatı: Atamura, 2006. – 312 b.

Abdulina A.

Educational practice of Folklore: new aspects and methods

Higher education in Kazakhstan is experiencing a new stage of development associated with the modernization, based on the dominance of the personal educational vector of future specialist, of a competent in their field. Preparation of students takes into account the innovative processes in the system of higher education, having the status of the translator target orientations in preparation scientific and pedagogical personnel. The growth of the subjective factor by improving and intensification of student autonomy, increasing the role of self evaluation and creativity require fundamentally new approaches to the organization of educational process, especially at the time of the direct inclusion of the student in a situation which is a educational practice of Folklore – one of the most important components of the training specialist-philologist. In the present publication describes the experience conducting practice in the educational program of preparation students of the Russian branch the Faculty of Philology and the world's languages in Al-Farabi Kazakh National University with access to new vectors in methodological level.

Key words: philology, student, program, practice, folklore, methodology, text, version, notation, analysis, report.

Абдулина А.

Фольклор бойынша оқу тәжірибесі: жаңа аспектілер мен әдістімелер

Қазақстандағы жоғары білім өз саласында құзыретті, болашақ мамандарға жекелеген білім беру бағытының басымдығына негізделген, модернизациямен байланысты дамудың жаңа кезеңін өткеруде. Студенттерді дайындауда ғылыми-педагогикалық кадрлар даярлаудағы мақсатты бағдар беретін мәртебесі бар, жоғары білім беру жүйесінде өтетін инновациялық үдерістер ескеріледі.

Фольклорлық оқу тәжірибесі – филолог-маман қалыптастырудағы бірден-бір маңызды кәсіби дайындық болып табылатындықтан, оқу үдерісін ұйымдастыруда білім алушыларды жағдайға тікелей қатыстыра отырып, студентті өздігінен дамыту және белсенділігін арттыру жолымен субъективтік фактордың өсуі, өзін-өзі бағалауы мен шығармашылығын арттыру рөлі түбегейлі жаңа тәсілдерді талап етеді. Ұсынылған мақалада әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология және әлем тілдері факультеті студенттерді даярлауда білім беру бағдарламасының аясында практикаларды өткізу тәжірибесі әдістемелік деңгейдің жаңа бағыты бойынша баяндалады.

Түйін сөздер: филология, студент, бағдарлама, тәжірибе, фольклор, әдістеме, мәтін, нұсқа, жазба, талдау, есеп.

Абдулина А.

Учебная практика по фольклору: новые аспекты и методики

Высшее образование в Казахстане переживает новый этап развития, связанный с модернизацией, основанной на доминировании личностного образовательного вектора будущего специалиста, компетентного в своей сфере. Подготовка студентов учитывает инновационные процессы, происходящие в системе высшего образования, имеющего статус транслятора целевых ориентаций в подготовке научно-педагогических кадров. Рост субъективного фактора путем совершенствования и активизации самостоятельности студента, повышение роли самооценки и творческого подхода требуют принципиально новых подходов к организации учебного процесса, особенно в момент непосредственного включения обучающегося в ситуацию, какой является фольклорная учебная практика – одна из важнейших составляющих профессиональной подготовки специалиста-филолога. В предлагаемой публикации изложен опыт проведения практики в рамках образовательной программы подготовки студентов факультета филологии и мировых языков Казахского национального университета имени аль-Фараби с выходом на новые векторы методического уровня.

Ключевые слова: филология, студент, программа, практика, фольклор, методика, текст, вариант, запись, анализ, отчет.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 82.0:37.016

Abdulina A.,

Doctor of Philological science, Full Professor
of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: alma.abd@gmail.com

EDUCATIONAL PRACTICE OF FOLKLORE: NEW ASPECTS AND METHODS

Higher education in Kazakhstan is experiencing a new stage of development associated with the modernization, based on the dominance of the personal educational vector of future specialist, of a competent in their field. Preparation of students takes into account the innovative processes in the system of higher education, having the status of the translator target orientations in preparation scientific and pedagogical personnel. The growth of the subjective factor by improving and intensification of student autonomy, increasing the role of self evaluation and creativity require fundamentally new approaches to the organization of educational process, especially at the time of the direct inclusion of the student in a situation which is a educational practice of Folklore – one of the most important components of the training specialist-philologist.

In the present publication describes the experience conducting practice in the educational program of preparation students of the Russian branch the Faculty of Philology and the world's languages in Al-Farabi Kazakh National University with access to new vectors in methodological level.

One of the basic courses in the curriculum of training in philology – folklore or oral folk arts, in a development plan that includes the material of the general theory of the subject (lectures), practical exercises (analysis of texts and research) and study folklore practice, the third, the final step in the study of discipline «Russian oral folk poetry.»

Folk practice as an important part of the fundamental content of educational and independent scientific work of students of the first course, has its own specifics, implementing immediate task of deepening and expanding knowledge on oral folklore, received at lectures and practical classes. In the process of communication with native oral tradition, students get acquainted with the living of folklore, acquire skills collecting work, acquire practical skills in preparation for the publication of folk records, get an idea of the archival storage of records of folklore and their initial postprocessing.

Specifics of the practice depends on the region where the planned cycle of the basic work, the aim of which is to establish the identity and patterns of folklore, artistic essence works of oral poetry in their living existence, methods of collecting scientific and practical work of folklore. [1] Its specificity is the work in an urban environment,

where I came from, as a rule, most of the students takes place and where the main front of the practice. This article describes a technique of practical research particularly in urban environments.

Analysis of the material recorded in different regions of Kazakhstan, it is important and timely, as it enables a comprehensive study contemporary processes and historical patterns in the oral tradition, the general typological and specific features of modern folklore. Participation in the implementation of the tasks of the future experts in the field of humanities undoubtedly enhances productivity research undertaken.

Educational practice of students of the Kazakh National University carried out on the territory of the republic, in the vicinity of the city of Almaty and its suburbs, and the place of residence of trainees. In addition, it provides bibliographic form of the plan in practice local history museums, archives, libraries.

On the territory of Kazakhstan identified ethno-cultural regions with a pronounced specificity existence of oral folklore, which is apparent in the character of the different stratifications of poetic traditions brought by settlers (Cossacks, peasants, Ukrainian, Belarusian influence with elements of a foreign environment of existence). [2, 6]

History the Semirechye region, in the area which are mainly carried out exploratory visits and direct work with native Eastern Slavic folklore, is the factor that determines the immediate tasks of the survey: to teach students to communicate with native folk traditions, methods of collection and analysis of oral works; definition of the specific characteristics of the folklore of the region in its modern existence, to fix theoretical knowledge on oral folklore. As a result of the practice students need to learn the general theoretical and methodological issues, to be able to organize independent work in the course of practice. [3, 5] The student should know the specifics of the field of folklore studies and work with native folklore; be able to write, attributing the works of oral poetry, to identify their genre originality, to determine the degree of preservation and destruction of folk tradition; gain knowledge of cultural and educational plan to complement the theoretical course of Russian oral folk art.

Practical work includes the following highlights. For orientation in the terrain mapping-scheme of the settlement, produced safety and ethics. It is imperative to introduce a story, saying, economy and culture of the settlement, the identification of the conditions of existence of folklore, with the best performers familiar fairy tales, songs, limericks, and others Genres. In the early days of practice established contact with local social authorities, teachers, librarians, and club museum workers, leaders of amateur, is a great help in the organization, identifying the best songwriters, performers, known activists and lovers of folklore. Carrying records folklore carried out according to the waste at seminars technique is recommended prior familiarity with the informants; record data on them in the form of a passport with the necessary particulars.

Audio and video recording of folklore is made as needed and also has a system of methodological principles. The recorded material at the end of the day stands: if there is audio version is transferred from the tape to the paper, rewritten Anew day meeting with the informant. If you are recording a number of trainees, the fragments are consolidated in one text. Mandatory requirement – the accuracy of the record: not allowed omissions, modifications, additions, text, reflecting the peculiarities of dialect or dialects.

Development of methods for collecting works in the city should begin with an introduction to the traditions of the city, with the history of its formation, thus there is a mastery of skills systematization and classification of diverse cultural material, familiarization with the infrastructure and the characteristics of different sectors of the population, with the genre of urban folk and urban traditions. The system of genres includes legends, traditions, urban romance, weddings, funerals, family gatherings, feasts traditions, birthday traditions, calendar holidays. Attention should be paid trainees examples of mythologizing and labeling of city space to allocate significant loci who purchase support poetic reflection in the traditions of the buildings, monuments, cemeteries, areas (central and suburban), in the same context it is interesting unofficial names of urban spaces «memory», toponymic legends.

Head Consultant should focus trainees to record and systematize the traditions of individual urban contact groups (pensioners, tourists, students, doctors, and others.), While paying attention to the active or passive forms of existence of initiation rituals, traditions, drawing novice, songs, toasts, jokes , true stories, omens, anecdotes, professional calendar, highlighting the traditional folklore genres: puzzle, omens, charms, limericks and most popular genre – the songs. One way of kits according to the plan is the practice of fixing and systematization of the genre found in manuscript collections, prevailing in the urban environment.

This handwritten songbooks, notebooks with records of favorite works for personal use, army or

student albums and notebooks, Maiden albums. As a rule, they presented a varied repertoire: amateur poetry, divination, omens, anecdotes, true stories, greetings, wishes, toasts, songs, jokes, aphorisms, album games and dialogues, and much more.

Of particular interest is the future teachers should call the work with children and teenagers. Recording and systematization of children's urban folklore can be organized in the school (in the summer – in the school camps), in the courts, in interest groups where there are active forms of games (mobile, role, intellectual). From the perspective of genre diversity of children's urban folklore presented patters, teasers, true stories, traditions receiving newcomers to the group, jokes, anecdotes, renderings read, poems, songs, limericks, rhymes.

Thus, trainees will learn in more detail in the context of urban folk culture while to identify the main features of modern urban folklore: polycentric socio-cultural, functional marginality, focus on literary and cultural patterns and folk versions. One of the features is highlighting not ceremonial and entertainment forms. In this context, it should be stressed, and specifically noted the active trend for processing, refining, change, parody and other forms of creative transformation of the famous works of folk origin.

Handling and operation texts precursor occurs in the range from a simple play with small adjustments to the multi-level transformation. Of interest to compile a picture of the active dynamics of folklore such manifestations as aphoristics typical communicative situations, comic reworking of the traditional cliches and proverbs to create comic situations, the use of pseudo-citations in the pseudo-etymological games. Pay attention to the counter-cultural and subcultural nature of some manifestations of urban folklore. [4, 8] The main outcome of the folk practices are deposited in the archives of the department and decorated appropriately recording folklore texts, diary and a report on the work done, based on presented qualitative and quantitative characteristics of the collected materials, personal experience of the work, comments and suggestions. In the Kazakh National University, each student has a page on the website of the faculty, where there is a control and documentation of trainee intake. Making materials in electronic form, a student at the same time making a data network unit, where there is a monitoring and reduction through the practice of head, viewing the results and characteristics of the student's head of the Department and the Commission for Reception Reports practices from among the committee members – teachers and trainers of the department or faculty, approval and production rating score recorded in a statement for the approval of the dean of the faculty, which subsequently taken into account for transfer students on the next course of the educational program. As a result of practices carried out the final conference, which announced the results of each trainee, marked the most productive participants summed up the results and ranking information is disclosed. Subsequently, the material collected by the students, can be used in teaching and in scientific terms. This experience was tested in various forms of scientific research and educational work until the publication of a collection of texts, scientific papers, theses and monographs, thus confirming the appropriateness and relevance of this type of learning activity. [5]

References

1 Bagizbaeva M., Abdulina A. Seminars, independent work and folkloric practice on the course «Russian oral folk arts» // Guidelines for first-year students of the Faculty of Philology. – Almaty, 1997

2 Abdulina A. Historical fate of folk poetry in the regional aspect (based on Russian folklore of Kazakhstan). – Almaty, 1996

3 Actual problems of the field of folklore. – Moscow, Moscow State University, Vol. 1. 2002

4 Actual problems of the field of folklore. – Moscow, Moscow State University, Vol. 2, 2003

5 Bagizbaeva M. Russian folklore of East Kazakhstan. – Almaty, 1991; Abdulina A. Historical fate of folk poetry in the regional aspect (based on Russian folklore of Kazakhstan). – Almaty, 1996; Abisheva O. Not ritual songs of poetry in Russian folklore of East Kazakhstan. // Diss ... cand. filol. Sciences. – Alma-Ata, 1989, and others.

Аскарова А.Ш.

Основные тенденции русскоязычной литературы Казахстана в постсоветский период

В этой статье рассматривается основные тенденции русскоязычной художественной литературы Казахстана в постсоветский период. Хронологические рамки исследования охватывают 1991-2015 годы. Автор пытается раскрыть сущности этого художественного явления, анализировать прозы и поэзии весомых писателей и поэтов, творчество которых признано интеллектуальным сообществом, выявить основные тренды и тенденций развития, прогнозировать перспективы, опираясь на современные общетеоретические методы науки литературоведения.

Ключевые слова: проза, поэзия, автор, художественная литература, казахская литература.

Askarova A.Sh.

Basic tendencies of Russian-speaking literature of Kazakhstan in the post-Soviet period

In this article the basic tendencies of Russian-language literature of Kazakhstan in the post-Soviet period are considered. The chronological frameworks of investigation are covered in 1991-2015 years. The author tries to open the essence of this artistic phenomenon, to analyze the proses of great writers and poetries of poets whose creative works are recognized by the intellectual community, to identify the basic trends and development tendencies and to predict the prospects relying on the modern theoretical methods of sciences and literary studies.

Key words: prose, poetry, author, imaginative literature (fiction), Kazakh literature.

Асқарова А.Ш.

Қазақстандағы орыс тілді әдебиеттің постсоветтік кезеңдегі негізгі үрдістері

Мақалада Қазақстандағы орыс тілді көркем әдебиеттің постсоветтік кезеңдегі негізгі үрдістері қарастырылған. Зерттеудің хронологиялық аясы 1991-2015 жылдарды қамтиды. Автор шығармашылықтары зерделі жұртшылық тарапынан мойындалған салиқалы жазушылар мен ақындардың прозасы мен поэзиясын талдау арқылы осынау көркемдік құбылыстың мәнін ашуға, негізгі трендтер мен үрдістерді айқындауға, әдебиеттанудың заманауи теориялық әдістеріне сүйене отырып, оның келешегін болжауға талпынған.

Түйін сөздер: проза, поэзия, автор, көркем әдебиет, қазақ әдебиеті.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 82(091)

Аскарова А.Ш.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
доценті, ф. ғ. к., Алматы қ., Қазақстан
e-mail: altynai-74@mail.ru

ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РУССКОЯЗЫЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ КАЗАХСТАНА В ПОСТСОВЕТСКИЙ ПЕРИОД

Одна из ветвей казахской художественной литературы является русскоязычная литература. Она берет свое начало из советского периода. Зародившись на базе советской идеологической платформе как интернациональное творческое явление, она формировалась, развивалась, а также получила мощную мотивацию и подпитку как в моральном, так и в материальном плане со стороны государства в лице компартии. Хотя численность русскоязычной писателей в Казахстане была значительной, все-же их творчество не обладало особой популярности в казахской аудитории, не считая произведения Олжаса Сулейменова, Роллана Сейсенбаева, Герольда Бельгера и др. Последний в основном прославился переводческой деятельностью, переводом произведении казахских писателей с казахского на русский язык.

После распада Советского Союза произошли кардинальные изменения не только в политическо-экономической сфере страны, но вместе с тем и в культурно-духовной жизни общества. Безусловно, в этом процессе наряду с казахской литературой, и русскоязычная художественная литература не остались в стороне. Отмена цензуры, плюрализм мнений, право на свободу слова представленные на высшем законодательнем уровне государством, благоприятно и плодотворно повлияли на развитие литературного процесса Казахстана, открыв перед писателей новые возможности в идейном, тематическом, жанровом, экспериментальном планах, к полному творческому раскрепощению их.

Считаем, что постсоветский период русскоязычной художественной литературы Казахстана имеет колоссальный потенциал для исследования как особое художественное явление, на фоне которого переплетены различные стилевые, методологические, духовные, идейно-тематические искания, и они будут актуальным и интересным для отечественных, так и зарубежных литературоведов. Эта тема пока еще остается одной из малоизученных в казахском литературоведении.

Принимая во внимание актуальность этой темы, мы в этой статье сделаем попытку раскрыть сущности вышеназванного художественного явления, анализировать прозы весомых писателей, творчество которых признано интеллектуальным

сообществом, выявить основные тренды и тенденций развития, прогнозировать перспективы, опираясь на современные общетеоретические методы науки и литературоведений, как системный, структурный, сравнительный анализ, индукция и дедукция, типология, прогнозирование, моделирование и др. Хронологические рамки исследования охватывают 1991-2015 годы.

Как известно, казахская литература богата своим философско-литературным и духовно-культурным содержанием. Казахстанская литература в рассматриваемый период характеризуется разнообразием художественных методов и новаторских подходов, что, не в последнюю очередь, связано с поисками новой эстетической парадигмы в условиях глобального усиления межкультурной и межстрановой коммуникации, дальнейшего расширения диалога культур Востока и Запада и одновременно – необходимости сохранения и развития своей национально-культурной самобытности. Для полноценного понимания особенностей русскоязычной казахской литературы сначала необходимо фокусировать внимание к истокам возникновения этого явления.

В интенсивном развитии новейшей казахской литературы занимают соответствующее место произведения русскоязычных поэтов и писателей. Как сказано выше, период возникновения профессиональной русскоязычной казахской литературы, подходит к шестидесятым годам прошлого века. Поток истинного вдохновения, полет окрыленной мысли, мощь художественного воплощения, подлинного таланта, наставники молодых, это писатели билингвисты Роллан Сейсенбаев и Герольд Бельгер. Также у истока развитии русскоязычной казахской литературы стоит поэт и писатель Олжас Сулейменов, автор нескольких поэтических сборников, написанные на русском языке. А также известен как автор ряда работ, посвящённых «Слову о полку Игореве» и получившая большую известность книга «Аз и Я. Книга благонамеренного читателя». О своей концепции Сулейменов говорил: «Я впервые заявил, что «Слово о полку Игореве» было написано для двуязычного читателя двуязычным автором. Допустим, русским, который владел и тюркскими языками. Значит, на Руси тогда существовал билингвизм. Я попытался это доказать, опираясь на данные многих древнерусских источников. В советской исторической науке считалось, что в русский язык за время половецкого и татаро-монгольского нашествия попало всего несколько тюркских слов, таких как аркан или кумыс. Я же говорил о НЕВИДИМЫХ тюркизмах, которые всегда считались русскими. Вот это и потрясло академиков. Я, как ни странно, оказался первым двуязычным читателем «Слова о полку Игореве» [1]… В 1968 году Сатимжан Санбаев пишет повесть «Белая аруана», которая была посвящена судьбе белой верблюдицы – аруаны, непреклонно бегущей по степи в сторону своей Родины. В начале 1970 года в казахской литературе на русском языке уже издавались романы. Вышла в свет историческая трилогия «Гонец» А.Алижанова [3].

Новейшая русскоязычная художественная проза периода независимости в истории казахской литературы занимает значительное место. Она отличается жанровым разнообразием, новыми идейно-тематическими содержаниями и поисками оригинального стиля. За последние 15-20 лет появились произведения: роман «Отчаяние, или Мертвые бродят в песках» Роллана Сейсенбаева, романы «Гибель Отрара», «Созвездия близнецов» Хасена Адибаева, роман тетралогии «Сны окаянных» Аслана Жаксылыкова, романы «Круг пепла» и «Тень ветра» Д. Накипова, повесть «Порог невозврата» Ауезхана Кодара. Современный казахстанский писатель, автор книг «Звук, с которым встаёт Солнце», «Без двух один», «Любая любовь», «Тимур и его лето» Ильи Одегова и другие. Произведения этих писателей интересны для читателей своими философско-эстетическими смыслами, у каждого писателя индивидуальный подход к художественной литературе.

Роллан Сейсенбаев, как писатель плодотворно пишущий на двух языках, как на родном казахском, так и на русском языке, занимает заметное место в новейшей истории казахской русскоязычной литературы. Он является автором многочисленных романов, повестей, рассказов. Р.Сейсенбаев в своих произведениях умело сочетает знание национальной среды со способностью воспринимать ценности других духовных миров.

В начале 90-х годов Р.Сейсенбаев издал роман «Отчаяние, или Мертвые бродят в песках» [3]. В романе повествуется о проблемах Аральского моря и о людях, живущих на его берегах. Немало горьких страниц посвящено также ядерному полигону в Семипалатинске. В этой книге отразилась боль и трагедия казахского народа за последние сорок лет. Природа и человек предстают в произведении Роллана Сейсенбаева в неразделимом единстве, а судьбы людей рушатся из-за бесконечных потрясений,

страшных природных и социально-политических катаклизмов.

Эпоха независимости и демократии выдвинула на главенствующее место произведения на национальные темы. В этой русле написано роман Х. Адибаева «Гибель Отрара» [4]. В повествовании романа – историческое событие, нашествие монголов на древний город Отрар и его разрушение.

Роман представляется многосюжетным, использующий традиционные и новаторские приемы и средства. В мифологических реминисценциях фигурируют известные ангелические и демонические образы, пророк Иисус, Иуда, также концептуальные образы, такие как мост Сират, ад – Тозак, рай – Жумак и др. Как отмечает ряд исследователей, роман как «сложное, элитное произведение», парадоксальное образование, роман-мозаику, выводящий на диалектическую связь времен, соединение публицистики с литературоведческим эстетизмом [5]. Как утверждает А.Ж. Жаксылыков, в созданных в последнее время казахскими писателями произведениях доминируют «мотивы экзистенциального мироощущения, формы потока сознания, необычные формы взаимодействия голоса автора-повествователя и голосов-персонажей, интенсивность мифопоэтического мышления». Исследователь трактует роман как экспериментальное произведение, открывающее «новые возможности на пути эстетических, духовно-философских поисков писателей в современной казахской литературе, способствуя очищению от схематизма, стереотипности, задогматизированности прошлых десятилетий» [6].

По представлению С.М. Алтыбаевой, «Роман «Гибель Отрара» – это сложное многоплановое произведение с разветвленной системой мотивов образов, художественных средств и приемов, составивших его оригинальный стилистический ансамбль. Номинально, согласно названию, его жанровую принадлежность можно определить как исторический роман. Исходя с этого творчества Х.Адибаева мифопоэтическое мышление, синтез достижений модернизма и реализма, романтических ноток, реминисценции имеют место в современном казахском романе» [7].

Еще одно удивительное произведение Х. Адибаева – «Созвездия близнецов». «Автор представлен здесь одновременно в нескольких ипостасях: рассказчик, лирический герой, скриптор (Р. Барт), повествователь, философ, собиратель истин и даже врач (как он сам себя именует). Читатель наблюдает не только перевоплощение автора в героев различных эпох и народов, но и свободное перемещение авторского сознания из эпохи Древнего Египта во времена Великой французской революции. При этом обнаруживается сходство образов Марата и Робеспьера с образами бунтарей Древнего Египта, которых роднит «вечная мечта о Мессии-освободителе, справедливом правлении» [8].

Одним из известных и одаренных представителей русскоязычной казахской литературы является писатель-ученый Аслан Жаксылыков. Принадлежат перу автора многочисленные прозаические произведения.

Роман тетралогия А. Жаксылыкова отличается многогранностью. Роман состоит из четырех книг, связанных между собой, под названием «Поющие камни», «Сны окаянных», «Другой океан», и «Дом сурикатов». В них отражены времена, события, религии, культурные слои. В романе у каждого образа есть символическое значение.

Произведение можно относить к модернизму, так и постмодерну а также к неореализму. В романе прослеживаются ненавязчивые параллели с гротескной аллегорией лейтмотивом аллюзий и реминисценций, символизм, акмеизм, экспрессионизм, сизиф, мифология, философия, психология. Переплетение различных учений в произведении указывают: во-первых это многранность автора, во-вторых идея автора изобразить мир в целостности и самое главное судьбы людей. Действие романа изображается духовной и реальной жизнью. Также в романе сны является отражением действительности и способствуют раскрытию основной идеи произведения. Авторская идея заключается в том, чтобы раскрыть суть бытия человека, постичь ее глубинные и скрытые стороны. Феномен автора сюжетов этих романов он видел во сне и на основе этого он умел создать уникальный художественный мир.

В одном из интервью писатель отмечал: «Первая книга – роман «Поющие камни» полностью приснился мне с готовым сюжетом, оставалось только записать его. Что я и сделал, это не выдумка, а правда. Я об этом иногда рассказываю на лекциях. В романе-тетралогии многие сцены – записи готовых сновидений, в том числе и в книге «Дом суриката». Я всегда начинаю работать когда достаточно ясно «прорабатываю» сюжет через сны» [9]. Это необычайный феномен, ранее не встреченный в мировом литературном процессе.

Тетралогия «Сны окаянных» Аслана Жаксылыкова, роман «Созвездия близнецов» Хасена Адибаева привлекают внимания современных литературоведов. Они являются ярким примером экзистенциальной художественной прозы. Герой в произведениях этих писателей является средством осмысления действительности, раскрытия сущности бытия. А автографический роман «Круг пепла» Д. Накипова наполнен конкретикой исторических, культурных событий 1950-2000-х гг. [10].

Наиболее характерными для ее нынешнего постсоветского этапа являются темы как, в частности углубление исторического и объективного подхода к явлениям жизни, выдвижение на первый план интересов нации, страны. Такой тематике написаны повесть А.Кодара «Порог невозврата» [11] и романы «Звук, с которым встаёт Солнце», «Без двух один» и «Любая любовь» [12] и другие прозведения И. Одегова обладающие реалистическую эстетику.

Русскоязычная поэзия в Казахстане берет свое начало из советского периода. Она имеет колоссальный потенциал для исследования как особое художественное явление, в котором переплетены различные стилевые, методологические, духовные, идейно-тематические искания. Тема русской поэзии в Казахстане актуальна и интересна как для отечественных, так и зарубежных литературоведов. В тоже время данная тема пока еще остается одной из малоизученных в казахском литературоведении.

Русскоязычных поэтов Казахстана можно разделить на две группы. К первой группе относятся поэты признанные и популярные в литературной среде. Это Олжас Сулейменов, Юрий Грунин, Бакытжан Канапьянов, Ауезхан Кодар, Бакыт Кенжеев, Лариса Мартынова, Ануар Дүйсенбинов, Александр Жовтис, Сергей Кисилев, Вячеслав Кихтенко, Лидия Степанова, Инна Филимонова и т.д.

Ко второй группе относятся поэты, известные лишь определенной группе читателей и критиков. Этот Тигран Туниянц, Марат Исенов, Айгерим Тажи, Анна Рогожникова, Елена Терских и другие.

У всех перечисленных выше поэтов имеются большой творческий потенциал, своеобразные художественно-стилевые особенности. Все вышеперечисленных имен в интенсивном развитии новейшей казахской литературы занимают соответствующее место.

Среди русскоязычных поэтов Казахстана особо выделяются своими яркими и неповторяемыми произведениями Олжас Сулейменов, Бакытжан Канапьянов, Ауезхан Кодар, Айгерим Тажи.

Григорьева Ольга николаевна внесла большую лепту в развитие детской поэзии. Она является автором книг для детей: «Данилкин кораблик» (1985), «Прогулка на Иртыш» (1989), «Приключения Бузика» (1991), «Солнечный мячик» (1998), «Солнечный мячик» (2000), «Павлодарская азбука» (2005), «Вежливый ребёнок» (2006), «Омская азбука» (2007).

Бахытжан Канапьянов поэт и прозаик. Он автор книг, увидевших свет в издательствах Казахстана, России, Украины, США, Великобритании, Канады и Малайзии на более чем 20-ти языках мира. В начале 90-х годов Б. Канапьянов издал сборники стихов «Время тишины» (1995), «Горная окраина» (1995), «Над уровнем жизни» (1999), «Тикшырау» (2001), «Каникулы кочевья» (2003), «Плывут облака» (2003) – в рамках программы «Год Казахстана в России», «Смуглая Луна» (2006).

Творчество поэта оценено известным литературным критиком Т. Л. Фроловской: «Если посмотреть по времени (дебютный сборник «Ночная прохлада» – 1977 г.), то увидим, что более 25 лет в современной поэзии существуют стихи Бахытжана Канапьянова. Каждая книга имеет свои особенности. Например, «Горная окраина» (1995 г.): поэтические строки здесь соседствуют с наскальными рисунками Сары-Арки и Мангышлака; они на правах «параллельного текста» вошли в книгу стихотворений. Шедевры безвестных мастеров далекого, даже очень далекого прошлого, казалось, призывали и подталкивали нашего современника к изящной стилизации, к тяжеловесным или, наоборот, ажурным попыткам искусно выстроенного лирического комментария. Б. Канапьянов соблазнительному искушению не поддался, а сохранил в своих стихах именно ему присущую интонацию, не позволив естественному восхищению перед древним искусством перейти в эмоциональный форсаж, в нагнетание страстей по поводу... Так что в стихах – все свое, а примитивные и прекрасные петроглифы – просто-напросто один из главных источников духовного мира автора» [13].

Бахытжан Канапьянов много лет работает в жанре поэтического перевода. Он перевёл на русский язык произведения Абая Кунанбаева, Джамбула Жабаева, Кенена Азербаева, Назыма Хикмета, Шакарима Кудайбердыева, Магжана Жумабаева, Махамбета Утемисова, Нурпеиса

Байганина, Ахмета Байтурсынова, Кашагана, Сабита Муканова, Сакена Сейфуллина, Изима Искандерова, Омора Султанова. Он также автора выдающегося памятника казахского фольклора – поэмы Кыз-Жибек. Также, в 1981 Б. Канапьянов поступил на Высшие литературные курсы Литинститута им. М. Горького к Александру Межирову, где учился вместе с Александром Ткаченко, Сергеем Мнацаканяном и другими известными поэтами и писателями. Высокая культура поэта и хорошее знание истории и совершенное владение родным и русским языками, большой интерес к русской культуре во многом определили своеобразие поэзии поэта.

Ауэзхан Кодар является одним из ярких и талантливых представителей рускоязычной казахской поэзии. Он многогранен, работал в разных жанрах художественной литературы. Талант поэта, философа, эссеиста, прозаика, публициста представлены в одном лице. Он автор следующих книг на русском языке: «Крылатый узор» (1991 г.), герменевтического сборника «Абай (Ибрагим) Кунанбаев (1996 г.), поэтического сборника «Круги забвения» (1998 г.), монографий «Очерки по истории казахской литературы» (1999 г.), «Степное знание: очерки по культурологии» (2002), книги стихов с параллельным английским текстом «Цветы руин» (2004).

В творчестве Кодара нашли отражение и русская поэтическая традиция, и поэзия Востока, и античность. В его поэзии слились воедино чувство национальной фактуры, национальный дух и самобытность. Он – художник, который сумел пластично воссоздать казахский космос.

Автор книги стихотворений «БОГ-О-СЛОВ» (2004) современный казахский поэт Айгерим Тажи отличается своим верлибрно-художественным стилем. Она – почетный дипломант Международных конкурсов художественной литературы им. А.Н. Толстого (Москва) и поэтического конкурса Castellodi Duino, проходящего под патронатом итальянского принца Карло Алессандро, обладательница именной премии Международного фестиваля творческой молодежи «Шабыт» (Астана) и премии Международного литературного конкурса «Магия твердых форм и свободы».

Имя и творчество Олжаса Сулейменова не нуждается в представлении. Он широко известен среди читателей. Поэзия Олжаса Сулейменова исследована довольно подробно как отечественными, так и зарубежными исследователями.

Его поэзия как бы показывает красоту через истину. Вместе с его поэзией словно путешествуешь по бесконечным степям нашей страны. У поэта более двадцати сборников стихов.Каждый сборник показывает результат его исторических, научных, художественно-духовных изысканий. Его особенность в его свободной, глубокой мысли. Этот стиль мы можем увидеть из структуры его поэзии. Поэт описывает прошлую, сегодняшнюю и будущую жизнь народа. Благодаря его произведениям корни казахского народа, глубина традиции, верность духа стали известны всему миру. Его поэзия ободряет человека, придает ему энергию и силу.

Чтобы понять и оценить поэта необходимо ознакомиться со всем его творчеством. Поскольку каждое его новое стихотворение как бы дополняет друг друга и отсылает к предыдущему. Тема О.Сулейменова «художник и время» является вечным направлением, который привлекает большое внимание. Например, любимым мною произведения поэта, такие как «Аргамак», «Муравей», «Махамбет», «Кактус», «Ночное сравнение» и др. – историческая память и мысли о жизни.

Таким образом, общая ситуация русскоязычной художественной прозы и поэзий отличается тенденцией к синтезу разных культурных традиций, поисками оригинального стиля. Стремление к разнообразию, сплетению разных методов, жанров и стилей.

Одним из ведущих тенденций постсоветской русскоязычной казахской прозы стала преобладающее применение жанра роман в творчествах писателей. Эта тенденция объясняется особенностями художественного мышления казахских писателей, характеризующиеся в масштабности, широте диапазона, эпическом мировоззрении, всеохватываюшим масштабом. Так как, «Казахский роман – финальный жанр развития казахской литературы, это подтверждает художественно-теоретический опыт 20-х годов» [14].

Роман – жанр, который наиболее точно отвечает «идее времени», переживаемого современностью. Концептуальность, возможность широко и свободно размышлять о времени и людских судьбах, чутко и быстро выражать тенденцию становления действительности – вот что в первую очередь привлекает в нем современных писателей.

В том числе, русскоязычные авторы сохраняли национальный калорит, богатой художественной

традицией казахской литературы, ее способности воспринимать новое. Также в прозах русскоязычных казахских писателей и поэтов наблюдается проявление современных литературных течений, таких как постмодернизм. Еще одной из особенностей развития современной казахской литературы является её тесная органическая связь с исторической судьбой народа.

Литература

1 Сулейменов О. Мне нужна ситуация борьбы и соперничества // Фергана. Информационное агенство, –15.02.2007.

2 Алимжанов А. Гонец. – Алматы, 2005.

3 Сейсенбаев Р. Мертвые бродят в песках. – Алматы, МКА, 2006.

4 Адибаев Х. Гибель Отрара. – Алматы, Знание, 1997. – 352 с.

5 Бельгер Г. Закон Абсолюта // Казахстанская правда. – 2004. – 15 июня. – С.6.

6 Жаксылықов А.Ж. Образы, мотивы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы // Типология, эстетика, генезис. – Алматы, 1999. – 50 с .

7 Алтыбаева М. Модификация художественного метода в современном казахском романе // Известия НАН РК, серия филологическая, –2006. – №2.

8 Сарсекеева Н. Роль традиции изображения «искателя истины» в современной литературе Казахстана в контексте межнационального диалога // Вестник КазНУ. –2007. –№ 5.

9 Жаксылыков А. Сны окаянных. – Алматы, 2005. – 356 с.

10 Накипов Д. Круг пепла. – Алматы, 2005. – 224 с.

11 Кодар А. Порог невозврата. – Алматы, Золотой век, 2013. – 131 с.

12 Одегов И. Звук, с которым встает солнце. – Алматы, 2003. Без двух один. – Алматы, 2006. Любая любовь. – Москва, 2013.

13 Фроловская Т. Л. Поэт Бахытжан Канапьянов // Крупнейшая электронная библиотека произведений отечественных авторов www.literatura.kg.

14 Исмакова А. Поэтика казахской художественной прозы начала XX века (тематика, жанр, стиль). – Алматы, 1998.

15 Канапьянов Б. Избранное: В 2 т. – Алматы, ИД «Жибек жолы», 2011. – 480 с

16 Кодар А. Цветы руин. – Алматы , 2004.

17 Тажи А. БОГ-О-СЛОВ. – Алматы, Мусагет, 2004.

18 Сулейменов О.О. Собрание сочинений в 7 томах (8 книг). – Алматы: Атамура, 2014.

References

1 Sulejmenov O. Mne nuzhna situaciya bor’by i sopernichestva // Fergana. Informacionnoe agenstvo, –15.02.2007.

2 Alimzhanov A. Gonec. – Almaty, 2005.

3 Sejsenbaev R. Mertvye brodyat v peskah. – Almaty, MKA, 2006.

4 Adibaev H. Gibel’ Otrara. – Almaty, Znanie, 1997. – 352 s.

5 Bel’ger G. Zakon Absolyuta // Kazahstanskaya pravda. – 2004. – 15 iyunya. – S.6.

6 ZHaksylykov A.ZH. Obrazy, motivy i idei s religioznoj soderzhatel’nost’yu v proizvedeniyah kazahskoj literatury // Tipologiya, ehstetika, genezis. – Almaty, 1999. – 50 s .

7 Altybaeva M. Modifikaciya hudozhestvennogo metoda v sovremmennom kazahskom romane // Izvestiya NAN RK, seriya filologicheskaya, –2006. – №2.

8 Sarsekeeva N. Rol’ tradicii izobrazheniya «iskatelya istiny» v sovremennoj literature Kazahstana v kontekste mezhnacional’nogo dialoga // Vestnik KazNU. –2007. –№ 5.

9 ZHaksylykov A. Sny okayannyh. – Almaty, 2005. – 356 c.

10 Nakipov D. Krug pepla. – Almaty, 2005. – 224 s.

11 Kodar A. Porog nevozvrata. – Almaty, Zolotoj vek, 2013. – 131 s.

12 Odegov I. Zvuk, s kotorym vstaet solnce. – Almaty, 2003. Bez dvuh odin. – Almaty, 2006. Lyubaya lyubov’. – Moskva, 2013.

13 Frolovskaya T. L. Poeht Bahytzhan Kanap’yanov // Krupnejshaya ehlektronnaya biblioteka proizvedenij otechestvennyh avtorov www.literatura.kg.

14 Ismakova A. Poehtika kazahskoj hudozhestvennoj prozy nachala HKH veka (tematika, zhanr, stil’). – Almaty, 1998.

15 Kanap’yanov B. Izbrannoe: V 2 t. – Almaty, ID «ZHibek zholy», 2011. – 480 s

16 Kodar A. Cvety ruin. – Almaty , 2004.

17 Tazhi A. BOG-O-SLOV. – Almaty, Musaget, 2004.

18 Sulejmenov O.O. Sobranie sochinenij v 7 tomah (8 knig). – Almaty: Atamura, 2014.

Афанасьева А.С.

Архетип как единица семиосферы

В данной статье архетипы рассматриваются как элементы семиосферы, благодаря которым происходит передача «негенетической памяти культуры» из одного поколения в другое. Знаковая сущность архетипа исследуется в русле новейшей семиотики. Особое внимание уделено литературному архетипу, репрезентация которого возможна на материале художественных текстов разного уровня. Автор делает дополнения к уже существующим моделям литературных архетипов, выделяя архетипическое содержание так называемых концептуальных метафор.

Ключевые слова: семиосфера, литературный архетип, метафора, концепт.

Afanasyeva A.S.

Archetype as a unit of semiosphere

In this article the archetypes are considered as elements of the semiosphere due to which the transfer of «non-genetic memory of culture» from one generation to another takes place. The symbolic nature of the archetype is explored in the mainstream of modern semiotics. Particular attention is paid to the literary archetype, representation of which is possible on the material of art texts of different levels. The author makes a supplement to already existing models of literary archetypes, highlighting the archetypal content of the so-called conceptual metaphors.

Key words: semiosphere, literary archetype, metaphor, concept.

Афанасьева А.С.

Архетип семиосфераның бірлігі ретінде

Мақалада «мәдениеттің генетикалық емес жады» – бір ұрпақтан екінші ұрпаққа берілуі жүзеге асырылатын архетип ұғымы семиосфераның бөлшегі ретінде қарастырылады. Архетиптің белгілік болмысы семиотиканың жаңа бағытында зерттеледі. Әртүрлі дәрежедегі әдеби мәтіндерде көрініс табатын әдеби архетиптерге ерекше көңіл бөлінеді. Автор әдеби архетиптердің белгілі модельдеріне тоқталып, концептуалды метафоралардың архетиптік мағынасын анықтайды.

Түйін сөздер: семиосфера, әдеби архетип, метафора, концепт.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 82.0:001.12/.18

Афанасьева А.С.,

докторант PhD III курса Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан, e-mail: alenchika@mail.ru
Научный руководитель – к. ф. н. доцент Н.К. Сарсекеева

АРХЕТИП КАК ЕДИНИЦА СЕМИОСФЕРЫ

Современная наука развивается в русле антропоцентрической парадигмы, когда точкой отсчета в векторе познания становится Человек во всей своей многомерности. Учитываются не только его биологические параметры, но и особенности психической сферы, когнитивные функции, социальные роли. Человек не просто обитает в определенном географическом ареале; он существует в сложнейшей системе систем, образуемой знаками разного уровня. Знаки не есть предметы материального и внематериального мира, но есть формы их своеобразного «замещения» в абстрактном плане. Они выполняют в человеческой коммуникации различные функции, соответственно, имеют и различную внутреннюю организацию. Однако всем знакам присуща «родовая» двойственность, указанная еще Ф. де Соссюром: они имеют план содержания (обозначаемое) и план выражения (обозначающее). Особое место в системе знаков отведено архетипам.

Семиотика – наука о знаках в широком смысле. Так ее определил философ-эмпирик Дж. Локк еще в 17 веке. По М.Ю. Лотману, семиотика призвана изучать знаки в системе человеческой коммуникации (неслучайно одна из его работ, посвященных осмыслению знаков в процессе общения, имеет характерное заглавие «Внутри мыслящих миров»).

Ч. Моррис выделил три уровня организации знаков: синтактику, которая описывает внутренние свойства знаков и их системные взаимоотношения; семантику, исследующую отношение знака к его обозначаемому; прагматику, изучающую знак в его связи с адресатом (воспринимающим сознанием).

Ч. Пирс, в свою очередь, разработал классификацию знаков, в соответствии с которой они делятся на три основные категории:

1) знаки, копирующие объект (иконические);

2) знаки, указывающие на объект (индексальные);

3) знаки, условно обозначающие объект и нуждающиеся в интерпретации (символические).

Как мы отметили выше, любой знак дихотомичен (двойственен, причем двойственность эта неразрывна). Самый наглядный пример – слово, знак, имеющий акустическую оболочку и закрепленное за ней значение, некий образ, возникающий в

сознании говорящего/слушающего при конкретном фонетическом импульсе (денотат). Подобная связь между означающим и означаемым условна (конвенциональна), но в то же время мотивированна (Р. Якобсон).

Знак одновременно информативен (то есть содержит смысловое ядро) и перцептивен (соотнесен с восприятием адресата). Означающее и означаемое не всегда находятся в отношениях симметрии/прямой пропорциональности. Один сигнификат (обозначающее) может представлять несколько значений; в таком случае мы наблюдаем полисемантию (многозначность слова) или омонимию. В случае, когда одно означаемое может уточняться, семантически варьироваться через несколько обозначающих, возникает синонимия. Подобным образом проявляют себя и архетипы. С одной стороны, они содержат в себе универсальное смысловое ядро, присутствующее во всех культурах; с другой, формы их семиотического овеществления бесконечно многообразны и выходят за пределы вербальной системы. Архетип – единица семиосферы, которая может быть репрезентирована и языковыми средствами.

Язык – одна из сложнейших знаковых систем. Именно язык наделен наибольшей коммуникативной «мощностью» и способен порождать (генерировать) неограниченное количество сообщений с помощью ограниченного арсенала средств (Н. Хомский). Каждое из них в русле новейшей семиотики также можно отнести к знаку (комплексному, т.е. более сложному).

Знаки не существуют в изоляции; они подчинены законам системы, элементами которой они являются. Совокупность знаков Ю. Лотман предложил назвать семиосферой. «Если по аналогии с биосферой (В. И. Вернадский) выделить семиосферу, то станет очевидно, что это семиотическое пространство не есть сумма отдельных языков, а представляет собой условие их существования и работы, в определенном отношении, предшествует им и постоянно взаимодействует с ними. В этом отношении язык есть функция, сгусток семиотического пространства, и границы между ними, столь четкие в грамматическом самоописании языка, в семиотической реальности представляются размытыми и полными переходных форм. Вне семиосферы нет ни коммуникации, ни языка» [1, 252].

Как объясняет «Словарь культуры XX века» [2], семиосфера – это семиотическое пространство, по своему объекту, в сущности, равное культуре; это необходимая предпосылка коммуникации. В этом отношении семиосфера может быть соотнесена с совокупностью необходимых фоновых знаний как адресата, так и адресанта. Это их культурный опыт. Процесс порождения и восприятия смыслов (семиозис), возможность понимания, истолкования, общения возможны только в пределах семиосферы. Без этой совокупности знаний о культуре коммуникация не может состояться. В концепции Ю.М. Лотмана семиосфера – не сумма всех знаков, но их функционирование в пределах упорядоченной системы.

Семиосфера имеет ряд важных признаков:

– отграниченность, наличие границ (барьеров), отделяющих ее от асемиотического пространства;

– неоднородность и неравномерность состава: «Заполняющие семиотическое пространство языки различны по своей природе и относятся друг к другу в спектре от полной взаимной переводимости до столь же полной взаимной непереводимости. Неоднородность определяется гетерогенностью и гетерофункциональностью языков. Таким образом, если мы, в порядке мысленного эксперимента, представим себе модель семиотического пространства, все языки которого возникли в один и тот же момент и под влиянием одинаковых импульсов, то все равно перед нами будет не одна кодирующая структура, а некоторое множество связанных, но различных систем» [1, 252].

– бинарность, ассиметрия;

– наличие системы памяти, «диахронной» глубины (по Гюббенет, «вертикального контекста»).

Как отмечает Е. Зейферт, «семиосфера асимметрична, обладает ярко выраженными ядром и периферией. Исследуя семиосферу, Ю. Лотман определяет понятие границы, одновременно принадлежащей обеим пограничным субкультурам, механизмы перевода, элементарный из которых – диалог. Диалогическим системам свойственна дискретность, то есть способность выдавать информацию порциями» [3, 87].

Семиосфера находится в постоянном движении. Элементы разных культур стремятся к взаимопроникновению, в результате которого происходит их освоение либо отчуждение. Какую роль занимают в этом процессе архетипы? Как и большинство феноменов человеческой культуры, архетип антиномичен. Это одновременно единица ментальности и факт знаковой системы (в том числе языковой). Понятие антиномии означает противоречие некоего явления закону логики либо противоречие этого закона

самому себе. Антиномия не сводится к классическому противопоставлению, так называемой бинарной оппозиции. Это неразрывно связанные взаимоисключающие понятия, сопряжение которых способствует движению/развитию целой системы. Истинность/ложность этих понятий нельзя доказать либо опровергнуть; в каком-то смысле это апории. Примером антиномического суждения может служить изречение Тертуллиана Credo quia absurdum («Верую, ибо абсурдно»).

Кант возвел антиномии в разряд неразрешимых противоречий, с которыми вынужден примириться чистый разум. Так, мир одновременно конечен и бесконечен; ограничен во времени и пространстве и континуален (неразрывен, бесконечен) во времени и пространстве. По мысли Ф. де Соссюра, язык также развивается благодаря разнонаправленной силе действующих в нем антиномий, в том числе:

– антиномии языка и речи;

– плана выражения и плана содержания языкового знака;

– говорящего и слушающего (письменной и устной речи);

– синхронии и диахронии;

– кода и текста;

В. фон Гумбольд указал на антиномическую природу языка, назвав его и Деятельностью (Энергия), и Продуктом Деятельности (Эргон), объективным и субъективным феноменом, системой, вмещающей в себя общее и частное одновременно.

По мнению П. Флоренского, антиномии языка есть божественная необходимость, обеспечивающая его существование [4]. Язык несет в себе «народно-стихийное начало»; он одновременно человечен и божественен (язык-Логос). Помимо объективности и субъективности, присущей языку, Флоренский отметил и то, что универсальное знание имеет национальную форму репрезентации, собственную этническую специфику овеществления. Это в большой степени соотносимо с архетипом. Будучи универсалией в когнитивном плане, архетип имеет множество национально-специфичных форм репрезентации. Подходя к выводу о том, что архетип является единицей семиосферы, дадим теперь его теоретическое обоснование.

Архетип (греч. «первообраз») – первичная схема образа, воспроизводимая бессознательно. Она активно формирует воображение, а потому наиболее часто встречается в мифах, верованиях, произведениях искусства, снах и фантазиях. Важно отметить, что архетип не есть *сам образ*. Говоря о том, что это *схема образа*, мы должны следовать логике в дальнейших теоретических пояснениях, отмечая, что в архетипе заложена предпосылка образа, его потенция (возможность). Проникая в сознание и наполняясь «материалом сознательного опыта», архетип получает свою содержательную характеристику. Кристаллизация архетипа (метафора Юнга) в сознании, а в дальнейшем и в его экстериоризации (например, в искусстве), сопровождается эмоциональностью и вдохновением, так как данный первообраз восходит к универсально-постоянным началам в человеческой природе.

Т. Манн раскрыл содержание архетипа так: «…в типичном всегда есть очень много мифического, мифического в том плане, что типичное, как и всякий миф, – это изначальный образец, изначальная форма жизни, вневременная схема, издревле заданная формула, в которую укладывается осознающая себя жизнь, смутно стремящаяся вновь обрести некогда предначертанные ей приметы» [5, 110].

Юнг полагал, что архетипы присущи всему человеческому роду и наследуются, а их вместилищем является коллективное бессознательное.

Архетипы относятся к пралогическим структурам, а потому несут в себе не только коллективные представления, но и коллективные установки. «Если обычаи обязательны и почитаемы, следовательно, коллективные представления, которые с ними связаны, носят императивный характер и оказываются не чисто интеллектуальными фактами, а чем-то совершенно иным [6, 29].

Архетип теснейшим образом связан с мифотворчеством, но не тождественен мифу. Процесс мифотворчества Юнг называет трансформацией архетипов в образы, «невольные высказывания о бессознательных душевных событиях» [5, 110]. Мифы (в том числе и неомифы), содержащие в себе инвариантные сюжеты и мотивы, являются материалом для *выявления архетипов*. В современном литературоведении архетипами принято обозначать общечеловеческие, фундаментальные мотивы, схемы образов и представлений, лежащие в основе всех художественных структур. Литературный архетип – константный протообраз (который может проявляться на уровне сюжета, мотива, героя и пр.), обладающий ценностно-смысловым ядром и характерный для всех литературных произведений, в каждом из которых, однако, он проявляется в собственном смысловом спектре.

В соответствии с классификацией А.Ю. Большаковой, литературные архетипы разделяются на «вечные образы», типы героев, символы, писательские индивидуальности [7].

Система репрезентации архетипического содержания, на наш взгляд, может быть дополнена. Мы полагаем, что архетипы могут быть закодированы в художественном тексте разными способами, в том числе на уровне концептуальных метафор (Маслова В., Пименова М.). Концептуальная метафора не равнозначна метафоре языковой. Как поясняет А. Ченки, под концептуальной метафорой понимают «способ думать об одной области сквозь призму другой» [8, 351]. Так, исследуемый в данной работе архетип ДОМ может быть представлен в системе метафор, связанных с концептуальными полями «стихия» (огонь, вода, ветер и пр.); «вещество» (дерево, металл), «пища», «предмет» (в том числе артефакт, биофакт, натурфакт); «растительный массив», «животный массив», витальная и перцептивная сфера, соматическое поле. Вся совокупность концептуальных метафор способна дать нам представление об аспектах изучаемого архетипа.

Литература

1 Лотман Ю.М. Семиосфера. – С.–Петербург: Искусство – СПБ, 2000. – 704 с.

2 Руднев В. Словарь культуры XX века. – М.: Аграф, 1997. – 384 с. // http://lib.ru/CULTURE/RUDNEW/slowar.txt

3 Зейферт Е.И. Жанровые процессы в поэзии российских немцев второй половины XX – начала XXI века. Диссертация доктора филологических наук, Караганда, 2007. – 495 с.

4 Флоренский П.А. У водоразделов мысли (черты конкретной метафизики). – М.: Юрайт, 2016. – 340 с.

5 Мифы народов мира. Энциклопедия. (В 2 томах). Гл. ред. С.А. Токарев. – М.: Сове-тская энциклопедия, 1980. – Т. 1. А – К. – 672 с.

6 Леви-Брюль Л. Первобытное мышление. Сверхъестественное в первобытном мышле-нии. – М.: Педагогика-Пресс, 1994. – 608 с.

7 Большакова А.Ю. Литературный архетип // Литературная учёба. – 2001. – № 6. – С. 171.

8 Ченки А. Семантика в когнитивной лингвистике // Фундаментальные направления современной американской лингвистики: сб.обзоров. – М.: МГУ, 1997. – С. 340-369.

References

1 Lotman Ju.M. Semiosfera. – S.–Peterburg: Iskusstvo – SPB, 2000. – 704 s.

2 Rudnev V. Slovar’ kul’tury HH veka. – M.: Agraf, 1997. – 384 s. // http://lib.ru/CULTURE/RUDNEW/slowar.txt

3 Zejfert E.I. Zhanrovye processy v pojezii rossijskih nemcev vtoroj poloviny XX – nachala XXI veka. Dissertacija doktora filologicheskih nauk, Karaganda, 2007. – 495 s.

4 Florenskij P.A. U vodorazdelov mysli (cherty konkretnoj metafiziki). – M.: Jurajt, 2016. – 340 s.

5 Mify narodov mira. Jenciklopedija. (V 2 tomah). Gl. red. S.A. Tokarev. – M.: Sove-tskaja jenciklopedija, 1980. – T. 1. A – K. – 672 s.

6 Levi-Brjul’ L. Pervobytnoe myshlenie. Sverh#estestvennoe v pervobytnom mysh-lenii. – M.: Pedagogika-Press, 1994. – 608 s.

7 Bol’shakova A.Ju. Literaturnyj arhetip // Literaturnaja uchjoba. – 2001. – № 6. – S. 171.

8 Chenki A. Semantika v kognitivnoj lingvistike // Fundamental’nye napravlenija sovremennoj amerikanskoj lingvistiki: sb.obzorov. – M.: MGU, 1997. – S. 340-369.

Бисенбаев П., Кәрбозов Е.

«Алпамыс батыр» жыры: зерттелуі мен нұсқалары

«Алпамыс батыр» жырын жинап, бастыру жұмыстары сонау XIX ғасырдың соңғы ширегінде қолға алына бастағаны мәлім. Басқаларын айтпағанда, Жүсіпбек Шайхулисламов жырлаған нұсқаның өзі бірнеше рет кітап болып басылып шықты. Эпикалық мұраны зерттеуге Кеңес Одағының белгілі ғалымдары атсалысты. Осы ғалымдардың еңбектерін назарда ұстаған мақала авторы «Алпамыс батыр» жырының типологиялық қырына көңіл бөледі. Өзбек, қарақалпақ, қазақ ішіне кең тараған нұсқаларды салыстыра отырып, әр нұсқаның басты ерекшеліктері мен даралық сипаттарына тоқталады.

«Алпамыс батыр» жырының қазақ оқырмандарына ертерек танылғаны Майкөт ақын мен Жиемұрат нұсқалары болатын. Ізденуші осы нұсқалардың айырмашылықтарын жеке сөз етеді. Осында С. Мұқанов жариялаған нұсқаның жайы да баяндалады.

Мақалада жырдың зерттелу тарихына қатысты мәселелер де қозғалған.

Түйін сөздер: жыр, нұсқа, фольклор, сюжет, мотив, типология, жанр, дәстүр, эпос, дастан.

Bissenbayev P., Karibozov E.

The Legend «Alpamys batyr»: studies and variants

It is known that the recording of the versions of the legend «Alpamys Batyr» and its first research started already in the last quarter of the nineteenth century. Its various different variants, were several times published by Jusipbek Shahislamov, not to mention other researchers. The study of this epic heritage was carried out by well-known scientists of the Soviet Union. Their works were focused on the typology of genre of the legend «Alpamys Batyr». Comparing variants of wide circulation in the Uzbek, Karakalpak and Kazakh traditions, they stopped especially on the main features of each version. The earliest known to us versions of the legend «Alpamys Batyr» can be found in the works of Maykot and Zhiemurat. The researcher gives sspecial attention to differences between these options. There it is also reported about the version published by S.Mukanov. The article also highlights historical issues related to the problem of the legend.

Key words: zhyr, variant, folklore, story, style, typology, genre, tradition, epic, epos.

Бисенбаев П., Карбозов Е.

Сказание «Алпамыс батыр»: исследования и варианты

Известно, что запись вариантов сказания «Алпамыс батыр» и первые его исследования начались еще с последней четверти XIX века. Различные его различные варианты несколько раз издавал Жусипбек Шахисламов. Исследованием этого эпического наследия занимались известные ученые Советского Союза. В их трудах особое внимание уделялось жанровой типологии сказания «Алпамыс батыр». Сопоставляя элементы, имевшие широкое хождение в узбекской, каракалпакской и казахской традициях, ученые останавливались на основных особенностях каждого отдельного варианта. Наиболее ранние, известные нам варианты сказания «Алпамыс батыр» встречаются в творчестве акынов Майкота и Жиемурата. Исследователь подробно говорит об отличии этих вариантов. В статье также сообщается и о варианте, опубликованном С. Мукановым. Кроме того, в работе освещаются и исторические проблемы, имеющие отношение к жанру сказание.

Ключевые слова: жыр, вариант, фольклор, сюжет, мотив, типология, жанр, традиция, эпос, дастан.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 398:801.6

Бисенбаев П.[1], Кәрбозов Е.[2],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]аға оқытушысы, [2]доцент, ф. ғ. к., Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: fazyl_bisenbaev@mail.ru

«АЛПАМЫС БАТЫР» ЖЫРЫ: ЗЕРТТЕЛУІ МЕН НҰСҚАЛАРЫ

«Алпамыс батыр» жырының таралу шеңбері өте ауқымды. Солардың ішінде жырдың ең көлемді көркем үлгілері қазақ, қарақалпақ, көшпелі өзбектер арасында туғаны белгілі. Бүгінде осы жырды бәрі де өздерінің төл туындысы санайды. Мұның түпкі себебін түсіну қиын емес, әрине. «Алпамыс батыр» жырын туғызған орта болып есептелетін қоңырат руы өзбек, қарақалпақ, қазақ халықтарының құрамына еніп, жыршылық дәстүрін сақтап, үнемі дамытып отырған. Сонымен, өзбек, қарақалпақ версияларының негізгі сюжеттік құрамы біздегі нұсқалардан алшақ кетпейді. Басты айырмашылықтар мына жайттардан байқалады.

Қазақ жырында Ұлтан – Байбөрінің ағасы Құлтайдың ұлы. Ұлтан Алпамыс дүниеге келгенге дейін Байбөрінің қолында өседі. Ал қарақалпақ версиясы мен Бердібақшы жырлаған өзбек нұсқасында Ұлтан – Байбөрінің құлының баласы. Баймырзаларға қарсы бүліктің басы боп жүрген де сол.

Екі версияда да Байбөрі мен Байсары – Жиделі Байсынды мекендеген ағайынды адамдар. Жырдың қазақ нұсқасында олардың рулары басқа: Байбөрі – қоңырат, Сарыбай – шекті. Байлардың арасындағы өкпе-реніштің орын алуына көкпар барысындағы жағдай (қарақалпақ) мен ағасының інісінен зекет талап етуі (өзбек) түрткі болса, Сарыбайдың қалмақ жеріне көшуіне «Егер атадан жалғыз туған Алпамыс қаза тапқан жағдайда Гүлбаршынның әмеңгерлік жолмен Ұлтанға тиюі мүмкін» деген ой себеп болады. Байсары қалмақ жеріне көшіп барған соң, қалмақтың Тайша ханы мен Қаражан батыры Баршынға құда түседі. Ф. Юлдашев жырлаған өзбек нұсқасында олардың орнын қалмақтың алып батыры Көкалдаш пен оның інілері басады. «Алпамыс батыр» жырының Майкөт ақын вариантында Алпамыс қалың қалмақты жалғыз өзі жайратып салады, Қараманды көкпарша өңгеріп, Гүлбаршынның аяғының астына тастайды. Өзбек версиясында Баршын төрт сайыстың жеңімпазына ғана тұрмысқа шығатынын айтады. Алпамыс Баршынның үмітін ақтап, төртеуінен де жеңіспен оралады. Қарақалпақ версиясында Алпамыс қалмақтың тоғыз балуанын жықса, Қаражан Байшұбармен бас бәйгені алады. Көкеман Алпамысты тасада тұрып мылтықпен атады да, батыр қалмақтарды қан-жоса етіп қырып салады.

Қарақалпақ версиясының екінші бөлімі біздегі нұсқалардан ауқымдырақ. Жырдың кейбір мотивтері болмаса, Алпамыстың жабайы қаздың қанатына жазған хаты, батырды құтқармақ болған Қаражанның шарасыздан елге оралуы, оның досына өкпелеп, Ұлтан тазға уәзір болуы, Алпамыстың үйлену тойында аспаздармен сөзге келуі, көкпарға қатысуы, т.б. сарындары өзбек версиясымен бірдей.

«Алпамыс батыр» жырының Жиемұрат нұсқасында батырдың ғажайып туысы мен үйленуі жайы баяндалады. Мұнда Майкөт ақын нұсқасындағы Тайша ханның Байбөрі малын әкетуі, Алпамыстың жеті жыл зынданда жатуы, әйелінің үйлену тойы үстінде келуі сияқты оқиғалар жоқ. Екі нұсқадағы болашақ батырдың ғажайып туысында да айырмашылықтар кездеседі. Жиемұрат нұсқасында Байбөрі мен Байсары бір перзентке зар болып, әулие-әмбиені жағалайды. Артынша тілегі қабыл болып, Алпамыс пен Қарлығаш дүниеге келеді. Байсары қызды болады. Ғайыптан пайда болған каландарлар балаға ат қояды. Олар Алпамысты жебеуші күштер, Ғайып ерен қырық шілтен болып шығады. Бірде екі бай көкпарға таласып қалады да, Байсары қалмақ еліне көшіп кетеді. Майкөт ақында Байбөрінің – қоңырат, Сарыбайдың – шекті елінен екені анық айтылады. Байбөрі Құлтайдың тезекші қара күңнен туған баласын бауырына басады**,** әлгі Ұлтан есейе келе Байбөрі мен Құлтайға «алжыған қақпас» деп тіл тигізеді. Байбөрі Аналықты ертіп, Әзірет сұлтанға аттанады, әулие-әнбиелерді аралайды. Жаратушы ақ ниетіне орай бір ұл, бір қыз сыйлайды. Бұл нұсқада балаға ат қоятын-Баба түкті Шашты әзиз. Сарыбайдың бәйбішесі қыз туып, екі бай құда болады. Уақыт өте Сарыбай «Алпамыс жалғыз қалды, егер жазатайым өліп кетсе, қызым Ұлтан құлға қор болады» деп ойлап, көшіп кетеді. Алпамыстың қалыңдығын іздеп қалмақ жеріне аттанатын сапары екі нұсқада екі түрлі баяндалады. Жиемұратта Гүлбаршынға қалмақ ханы Тайша мен Қаражан батыр таласады. Шарасыз Гүлбаршын «қырық күншілік жерден кім бірінші келсе, соған тиемін» деп шарт қояды. Сол мезгілде Алпамыс та қалмақ еліне жетеді. Алдынан шыққан Қаражан Алпамыстан жеңіліп, онымен достасады. Гүлбаршыннан дәмелі 490 қалмақ сайысқа түседі. Бұлардың қатарында Алпамыстың тілеуін тілеген Қаражан да бар. Қаражан достыққа берік. Ол Байшұбар аттың төрт аяғына қазық қағып, құдыққа тастап кеткен қалмақтарды қуып жетіп, өзінің баласы Досмұхамед пен оның атын өлтіреді. Байшұбар бәйгеден озып келгеннен кейін, Алпамыс қалмақтың тоғыз балуанын жығады. Көкеман уәзір Алпамысқа оқ атады. Батыр қалмақтарды жайратып салады.

Жиемұрат нұсқасында шығыстық сюжеттерге негізделген діни дастандардың әсерықпалы байқалады. Алпамыс шайқасқа түскенде Жаратушыны еске алып, «Я, шері Құда, Хазірет Әлі ер Мұртаза» деп сиынады. Қаражан батыр болса «Дінім-ислам, бір хақ Құдайым» деп мұсылман болады.

Майкөт нұсқасында ілгерідегі оқиғалардың бірі де жоқ. Гүлбаршынға құда түсетін Тайша хан мен Қаражанның аты аталмайды. Гүлбаршынның қоятын шарты, сайыс, жарыс дегендер кездеспейді. Мұнда Алпамыс тасқа басылған Гүлбаршынның хатын көріп, оны күшпен жар етпек болған Қараман батырдың қалың әскерін қырып салады. Қараманның өзін көкпар ғып өңгеріп, Гүбаршынның алдына тастайды. Атасы Сарыбайды қалмақ еліне хан етеді.

Башқұрт халқының «Алпамыш пен Барсын-Хылуу» атты ертегісінің сюжеті бізге мәлім қоңырат версиясынан бұрынырақ туса керек.Онда Алпамыстың Жиделі байсын жері де, Қоңырат деген елі де, қаптаған қалмақ жауы да кездеспейді. Жырдағы батырлық үйлену сарыны мұнда қыз бен жігіттің жекпе-жегін бейнелейтін көне мотивпен ауысқан.

Барсын-Хылуу «Қорқыт ата кітабындағы» Баршын-Шешек сияқты күйеу жігітті жолықтырғанша елден жырақта жеке шатыр тігіп тұрады. Ертегідегі Барсын қыз өз лашығын тау шыңына орналастырады. Оны өзіне жар етемін деген батырлар сан тараптан ағылып кеп жатады. Алайда алып қыз тау үстінен жардай тастарды домалатып үміткерлердің бәрін өлтіріп тастайды. Ол жоғарыдан жар жағалап түскен тасты қайтадан тау үстіне лақтырып шығаратын, не алысқанда алып жығатын батыр жігітпен тұрмыс құрмақшы екен. Көп ұзамай көп үміткердің бірі ретінде Алпамыс та әлгі тауға барады. Батыр межелі жерге жеткен бойда Барсын қыз тау шыңынан бір тасты құлатып жібереді. Биіктен құлдилап келе жатқан тасты Алпамыс аяғымен теуіп қап тау үстіне қайта шығарады. Артынша тау үстіне Алпамыстың өзі де көтеріледі. Сол жерде батыр мен Барсын-Хылуу жеті күн, жеті түн алысады. Соңында Алпамыс қыздың жамбасын жерге тигізіп, Барсынды өзіне жар етеді.

«Алпамыс батыр» жыры жайында пікір айтқан ғалымдардың бірі – белгілі ақын әрі қоғам қайраткері С.Сейфуллин. Оның Қызылорда

қаласында шыққан «Қазақ әдебиеті» атты монографиясында жырдың өзбек, қазақ нұсқаларының ерекшелігі, образдар жүйесі, ұлттық дәстүрге сай сарындары туралы тиянақты ойлар айтылады. [1,216]

Академик жазушы С. Мұқанов 1939 жылы жарық көрген «Батырлар» жинағының алғы сөзінде «Алпамыс» пен «Қозы Көрпеш-Баян сұлуды» салыстыра зерттейді. [2,5] Лиро-эпикалық шығарманың құрылысы мен сюжеттік желісінің «Алпамыс жырына» ұқсас екенін байқайды.

Мұхтар Әуезов пен Л. Соболев «Эпос и фольклор казахского народа» атты мақаласында жырдың көркемдік өрнегіне ерекше ден қойған. Олар Байшұбардың шабысы бейнеленетін тұстағы суреттерді ең нақышты бейнелер деп біледі. [3,7] Қазақ жырларында тұрмыс-салт пен әдет-ғұрыптың шыншыл суреті анағұрлым мол ұшырайтыны бұлардың алғашқылары стадия жағынан кейінірек, соңғылары жасырақ болғандықтан деп есептейді.

А.С. Орлов «Казахский героический эпос» деген кітабында қазақ батырлар жырын орыс тілінде кеңінен мазмұндап шыққан [4,16]. Еңбектің ғылыми мән-маңызы осындағы типологиялық салыстыруларға байланысты. Ғалым қазақ батырлар жырына шолу жасай келіп, «Алпамыс батыр» жырын көне ескерткіштер қатарында қарайды.

В. Жирмунский мен Х. Зарифов авторлығымен шыққан «Узбекский народный героический эпос» атты монографияда «Алпамыс батыр» жырының туған дәуірі, жанрлық ерекшеліктері туралы қызықты пікірлер қозғалған [5, 66-67-68]. Авторлар «Алпамыс батыр» жырының қарақалпақ, өзбек, қазақ нұсқаларына шолу жасайды. Сонымен бірге, дәуір шындығының көркемдік даму шындығына сәйкес өзгеріске түскенін ескертеді.

«Алпамыс батыр» жырын зерттеуде елеулі еңбек сіңірген ғалымдардың бірі – Т. Сыдықов. Оның батырлар жырына арналып әр кезде жазылған мақалалары мен кітаптары жанр табиғатын түсінуге септеседі. [6, 22-42] Осы еңбектердегі бірнеше мәселені санап өтсек те, ғалым назарының қазақ эпосындағы күрделі жайларға түскенін көреміз. Атап айтқанда, ол «Алпамыс батыр» жырының зерттелу жайына, образдар жүйесіне, нұсқаларына тоқталған.

Қазақ фольклортанушыларының алдында үлкен ғылыми міндеттер тұрғаны анық. Бізге «Алпамыс батыр» жырына арнайы тоқталып, оның сюжеттерінің шығу төркінін, тарихилық дәрежесін, этнографиялық қырын, стадиялық қатарын, типологиялық өрнектерін дәл ашатын зерттеулер қажет. Жырдың вариант-нұсқаларын түгел салыстыра отырып жүргізетін жұмыстар жазылуы керек.

Әдебиеттер

1 Сейфуллин С. Қазақ әдебиеті. – Қызылорда, 1932. – 216 б.
2 Мұқанов С. Алғы сөз // Батырлар. – Алматы, !939. – 260 б.
3 Ауэзов М., Соболев Л. Эпос и фольклор казахского народа // Литературный критик. – Москва, 1940. – №1.
4 Орлов А.С. Казахский героический эпос. – Москва-Ленинград, 1945. – 331с.
5 Жирмунский В., Зарифов Х. Узбекский народный героический эпос. – Москва, 1947. – 519 с.
6 Сыдықов Т. Ғасырлардың кәусар бұлағы. – Алматы, 1980. – 214 б.

References

1 Seifullin S. Qazaq adebieti. – Quzulorda, 1932. – 236 b.
2 Muqanov S. Algi soz // Batirlar. – Almati, 1939. – 260 b.
3 Auezov M., Sobolev L. Epos I folklor kazashskogo naroda // Literaturni kritik. –Moskva, 1940. – №1.
4 Orlov A.S. Kazashski geroicheski epos. – Moskba-Leningrad, 1945. – 331 s.
5 Girmunski B., Zarifov Sh. Uzbekski narodni geroicheski epos. – Moskba, 1947. – 519 s.
6 Sidikov T. Gasirlardin kausar bulagi. – Almati, 1980. – 214 b.

Картаева А.М.,
Амингазинова А.

М. Әуезов шығармашылығындағы түркі халықтары әдебиеті

Мақалада қазақ халқының ғұлама жазушысы Мұхтар Әуезов шығармашылығындағы түркі халықтары әдебиетінің орны көрсетіледі. Жазушының нәр алған негізгі бұлағы түркі халықтары әдебиеті екені дәлелденіп, М. Әуезовтің ол әдебиетке қосқан елеулі еңбектері айтылады. Қырғыздың атақты «Манас» жырын зерттеуге қосқан зор үлесі аталып, Ш. Айтматовтың өзіне ұстаз санағаны жайлы сөз болады. Ш. Айтматовтың М. Әуезовті қаламгерлік шеберлігінде өзіне үлгі тұтып, шығармашылық жолмен дәстүрін жалғастырғаны талданады.

Түйін сөздер: түркі халықтары әдебиеті, жазушы, шығармашылық, эпос, қайнар бұлақтар, дәстүр, повесть.

Kartayeva A.M.,
Amingazinova A.

Literature of turkish nations in works of M.Auezov

The article tells about the place of literature of Turkish nations in the works of the literature giant of Kazakh literature Mukhtar Auezov. Article says about significant works of M. Auezov, which he contributed in literature of Turkish nations and that Turkish literature was the main source of inspiration for him. Also, it mentions his considerable contribution in examination of Kyrgyz epos «Manas» and M. Auezov mentioned that he put down C. Aitmatov as his teacher. Whereas C. Aitmatov considered Auezov's oeuvre as an example and legacy of his creativity.

Key words: literature of turkic people, writer, work, epos, sources, tradition, story.

Картаева А.М.,
Амингазинова А.

Литература тюркских народов в творчестве М. Ауэзова

В статье речь идет о месте литературы тюркских народов в творчестве великого писателя казахского народа Мухтара Ауэзова. В частности, говорится о значительных трудах М. Ауэзова, которые он внес в литературу тюркских народов, и о том, что эта литература была основным источником для писателя. Отмечается его значительный вклад, который он внес в исследование известного киргизского эпоса «Манас». Также он считал Ш. Айтматова своим учителем. Ш. Айтматов брал для себя в пример писательское мастерство М. Ауэзова, здесь рассматривается продолжение его традиций в творческом пути писателя.

Ключевые слова: литература тюркских народов, писатель, творчество, эпос, истоки, традиция, повесть.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 82:801.6; 82-1/-9

Картаева А.М.[1], Амингазинова А.[2],

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің
[1]профессоры, ф. ғ. д., [2] I курс магистранты, Өскемен қ., Қазақстан,
e-mail: kartaeva@mail.ru

М. ӘУЕЗОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ӘДЕБИЕТІ

Мұхтар Әуезов ылғи да туған әдебиетінің таңдаулы туындыларынан нәр ала жүріп, туысқан халықтар әдебиетіне ерекше мән бере қарап, орыс әдебиетінің заңғар сырларын терең ұғынды. Шетел жазушыларының талантын танып, олардан рухани нәр алды. Соның нәтижесінде Мұхаң ғұлама ғалым, дарқан дарын, кемел суреткер дәрежесіне көтеріліп, өзі де өзгелерге игі әсер ететін аса талантты майталмандар қатарынан орын алды.

М. Әуезовтің қол артқан келесі бір үлкен арнасы –Түркі халықтары әдебиеті. Түркі халықтары әдебиетінен алған ізгі нәрі мен тигізген игі әсерлері оның шығармашылығында айрықша көз тартып, көңіл аудартады. 1922 жылы Ташкент табалдырығын аттап басқан күннен-ақ, түркі халықтары әдебиетіне айрықша мән беріп, Абай нәр алған бұлақтардың кәусарынан сусындап, әдебиет әлеміне еркін кіре бастайды да, оны өмірінің соңғы сағаттарына дейін үздіксіз зерттеп, жазумен айналысқан. Соңдықтан Н. Тихонов: «Ол әріптестерін үйіріп әкететін тамаша әңгімешіл адам, әсіресе, азиялық әдебиеттер мәселесінде үлкен білімдар, аса көрнекті ғалым еді», – деген сөзінен М. Әуезовтің туысқан көрші халықтар әдебиетін жетік білетіндігін көруге болады [1, 8].

М. Әуезов түркі халықтары қаламгерлерінің шығармаларын түпнұсқадан оқыған. Бұл ретте М.Мырзахметұлының: «Ғылыми жетекшісі М.Ф. Гавриловтың арнайы тапсыруымен және нақтылы басқаруымен Қожа Ахмет Яссауидің «Дивани хикметін», Ә. Науаидың шығармаларын, Әбілғазы Баһадурдың «Түрікмен шежіресі» атты еңбегі мен Шаһнаманы» және осман түріктері мен түркмен эпостарын оқып танысты», – деген пікірін толық қостауға болады [2, 1]. Расында да, Мұхтар Әуезов Ташкентте аспирантурада оқыш жүрген кездерінде Әлішер Науаи шығармаларын, соңдай-ақ Қожа Ахмет Иассауидің «Диуани хикметін», Әбілғазы Баһадұрдың «Түрікмен шежіресін», Фирдоусидің «Шахнамасы» мен түрікмен, Осман түрк эпостарын мұқият оқып, әрі оларды зерттеп, үйрене түседі.

«М. Әуезов азиялық әдебиеттердің білімпазы еді. Қазақтың жаңа өсіп келе жатқан жасөспірім жазушыларынан бастап дүние жүзі әдебиетінің аржақ-бержағын қыран көзімен түгел шолып отыратын. Біз ғұламаның сабақтарын тыңдағанымызда

Абай есімі арғы тұсы Аристотель, әл-Фараби, бергісі Спенсер, Редиард Киплинг, Байрон, Пушкиндермен қатар аталатын. Ол туған әдебиетін қандай кең зерттеп білсе, қырғыз, тәжік, өзбек, азербайжан, түркмен, татар, кавказ халықтары әдебиеті тарихы жайлы сөйлегенде де тау суындай екпіндетіп, түйдектетіп алып кетуші», – деген Ө. Күмісбаев сөзі М. Әуезовтің түркі халықтары әдебиетінің терең білгірі екенін растайды [3, 98].

1922-1923 жылы Ташкенттегі Орта Азия Мемлекеттік университетінің (қазіргі ТашГУ) Шығыстану факультетінің еркін тыңдаушысы ретінде оқи бастаған алғашқы күндерінен-ақ, түркі халықтарының өмірімен, әдебиетімен, мәдениетімен, салт дәстүрімен жете таныса бастайды. Шығыс классиктерінің шығармаларына ден қойып, оларды тереңінен танып зерттейді. Әрі Абайдың өмірі мен шығармашылығын зерттеуді қолға алады. Белгілі ғалым Мекемтас Мырзахметұлы: «1922 жылдан бастап Мұхтар Әуезов Абай шығармаларының толық жинағын құрастыру, Абай өмірбаянынан деректер жинау, ақын мұрасы жайлы ғылыми мақалалар жазып, Абай өмірі мен шығармашылығын баспасөз бен дәріс оқу орны арқылы насихаттау жұмыстарын қатар жүргізеді», – деп орынды байлам жасайды [4, 17]. Оның үстіне Ташкенттегі Орман шаруашылығы техникумында қазақ тілі мен әдебиетінен сабақ бере жүріп, 1922 жылы «Шолпан» журналында «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» атты зерттеу мақаласын жариялап, Абай жайлы теориялық еңбек жазады. «Сөйтіп ол Абай жайлы алғашқы ізденулерін, сондай-ақ «Қараш-Қараш оқиғасы», «Шекарада» атты повестері мен «Абай» драмасы туралы ой түйіндерін де Ташкентте бастайды. Әрі туысқан қырғыз халқының әйгілі эпосы «Манас» жайлы ұлағатты ойын да 1923 жылы Ташкентте, яғни Түркістан республикасы зиялылары алдында баяндама жасап, өз ойларын ортаға салады» [5, 109].

Міне, осы баяндамасын тыңдап, одан ерекше әсер алған зиялы қауым мен үлкен ғалымдар М. Әуезовті ғалым ретінде бағалап, келешек зерттеу жұмыстарына сәттілік тілейді. Сол жылдары Ташкентте оқып жүрген туысқан өзбек, қырғыз, түрікмен, қарақалпақ жастарымен де жиі-жиі араласып, олар арасында дәрістер оқып, сол елдердің қаламгерлерімен шығармашылық байланыста болады. «Шолпан» журналының редколлегия мүшесі қызметін атқара жүріп, шығармашылық жұмыспен де кең шұғылдана түседі. Өзінің көптеген әңгімелері мен сын-зерттеу еңбектерін «Шолпан» журналы мен «Ақжол» газетінде жариялайды.

М. Әуезов Ташкентте болған жылдарында, онан соңғы кездеріңде де Ашхабад, Душанбе, Бішкекте, Ташкентте жиі-жиі болып, түркі халықтарының әдебиет өкілдері С. Айни, А. Қадири, Б. Кербабаев, Айбек, Ғ. Ғұлям, М. Тұрсынзаде, С. Ұлық-заде, А. Тоқамбаев, Т. Сыдықбеков, Қ. Маликов сияқты т.б. қаламгерлерімен етене араласып, достық қарым-қатынаста, шығармашылық байланыста болады. Осы жөнінде Қ.Сейданов былай дейді: «Мұхтар Әуезов Орта Азия әдебиеті мен оның биік мәдениетіне айрықша көңіл қойып, ерекше мән бергендігі соншалық, өзінің қаламдас достары Айбек, Ғафур Ғұлям, Аалы Тоқамбаев, Берді Кербабаев, Түгелбай Сыдықбеков, Шараф Рашидов, Шыңғыс Айтматов, Міртемір, Хамид Ғұлям, Асқар Мұхтар, Пірімқұл Қадиров сияқты т.б. ұлт қаламгерлерінің әрбір жаңа туындыларына үңіле қарап оларды бір-бірімен салыстыра отырып, өз пікір-лебіздерін білдіріп отырған» [5, 126].

Мұхтар Әуезов 1923 жылы Ленинград университетінің тарих-филология факультетіне түсіп, онда В.В. Бартольд, А.Н.Самойлович, В. Щерба, С. Обнорский, В. Виноградов сияқты т.б. ғалымдардан дәріс алып, лекциялар тыңдайды. Әсіресе, профессор В.В. Сиповский, Р.Куллэрмен етене араласып, Абай өмірі мен шығармашылығы жайлы ой-пікірлерін айтып, оларды қызықтыра бастайды. Дүние жүзі әдебиеттерінің терең сырларына үңіліп, көркем әдебиеттің көкжиегіне ой көзін тереңірек қадап, оның негізгі ерекшеліктері мен тамаша сырларын жан-жақты ұғына түседі. Әрі сонда алғаш рет, сол университеттің студенті болған Айбекпен танысып, олар өзара бір-біріне достық құшақ ашып, шын мәніндегі дос болып кетеді.

Болашақ суреткер Ленинград университетін бітірісімен-ақ, 1928 жыл Ташкентке қайта келіп, 1928-1930 жылдары Орта Азия университетінің аспирантурасына түседі де, өзбек зиялыларымен шығармашылық байланыста болады. Бұл жылдары Мұхтар Әуезов Ташкент қаласындағы белгілі ғалым Самойлович, этнограф-фольклорист Әбубәкір Диваев, сондай-ақ Роберт Куллэ сияқты т.б. зерттеушілермен тығыз қарым-қатынаста болады. Туысқан өзбек халқы өміріне тереңірек үңіліп, Шығыстың атақты шайырлары Фирдоуси, низами, Науаи, Бабыр, Хафиз еңбектерімен жете таныса түседі. Орта Азия өңірінің Мақтымқұлы, Кемине, Тоқтағұл, Тоғалақ Молда, Күнхожа, Әжнияз, Бердақ сияқты т.б.

жыр дүлдүлдерінің өлең жырларына жан-жақты көңіл аударады. Орта Азия ауыз әдебиеті үлгілеріне үлкен ықыласпен ден қойып, олардан рухани нәр алады да, қырғыз халық эпосы «Манас» жайлы зерттеулер жүргізе бастайды.

Мұхтар Әуезов 1922-1923, 1928-1930 жылдары Ташкентте, өзбек өлкесінде жүрген шағында «Қараш-Қараш» атты повеске және Абайдың өмірі мен шығармашылығына арналған мағлұматтарды жинап жүреді. Әрі қырғыздың «Манас» эпосы туралы материалдар іздеп, үлкен бір сүйіспеншілікпен зерттей бастайды. 1927 жылы жаз кезінде Жетісуға барып ауыз әдебиеті үлгілерін жинайды. Сонда «Манас» жайлы жырлар естіп, көршілес қырғыз халқының ауыз әдебиеті үлгілеріне ерекше ықыласпен көңіл аударады. Қырғыз манасшысы – Сағымбай Оразбаевтың айтуы бойынша «Манастың» толық вариантын тауып жазып алады. «Манас» эпосы жайлы материалдар жинап, оның терең сырларын аса білгірлікпен ұғына түскен М. Әуезов оны 1936 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінің 30 қаңтардағы санында «Қырғыз дастаны «Манас» деген атпен жариялап, ол жайлы түйген ойлары мен өз топшылауларын ортаға салады. 1936 жылы өзінің «Қырғыз халқының батырлық эпосы» атты мақаласын «Казахстанская правда» газетінің 28 сәуірдегі санында жариялайды. Онда ғалым эпостың өзіне тән ерекшеліктері мен халықтық сипатын терең аша түсіп, аса күрделі де шымшытырық оқиғаларды емірене жырлаған жомықшы-жыршылардың талантына таң қалады. Эпостың нағыз халық жүрегінің нәрлі тынысы екендігін айта келіп, «Манасты» тұтас күйінде бір кісі ғана шығармаған. Ол сан ғасырлар бойына, сан буын жомықшылардың қатысуымен ұлғайып, дамып отырған», – деп түйіндеулер жасайды [6, 112] .

М. Әуезов 1952 жылы маусым айында Бішкек қаласында болып өткен «Манас» эпосы жайындағы конференцияға қатысады. Қырғыз өлкесіңде өткізілген бұл конференцияға арнайы барған М. Әуезов онда «Манас» эпосының халықтық нұсқасын жасау керек» деген тақырыпта баяндама жасап, эпостың халықтық сипатын терең аша сөйлейді. Әрі, өзінің эпосты жинап, зерттеуге мақсат-мұраттарын да айта келіп: «Мен 30-жылдың басында «Манасты» зерттеуге кірістім де 1945 жылға дейін өз зерттеуімнің алғашқы нұсқасын тәмамдап, ал 1947 жылы жөндеп шықтым», – дейді [7, 237]. М.Әуезовтің өз мәлімдеуі бойынша, «Манас» жырын көп жылдар аса іждағатпен зерттегенін байқауға болады. Бұған қарап, Әуезовті «Манас» жырының білгірі ретінде де танимыз. Әкімшіл-әміршіл жүйенің озбыр саясаты тұсында «Манас» эпосының тағдыры талқыға да түскені белгілі. Сол кезде қырғыз халқының мәңгі өшпес рухани ескерткіші «Манастың» әдебиет төріндегі орнын айшықтап, М.Әуезов оның мол құндылығын дәлелдеп, сол әміршіл саясат қылышынан қорғап қалған болатын.

Мұхтар Әуезов Орта Азия жазушыларының талай-талай жиындары мен конференцияларында, торқалы тойлары мен симпозиумдарында туысқан өзбек, қырғыз, түрікмен, тәжік сияқты т. б. халық қаламгерлерімен бірге болып, ол ел әдебиеттері туралы, қаламгерлері шығармашылығы, олардың шығармаларының табиғаты жайлы әлденеше рет өз пікірлерін де ортаға салды.

М. Әуезов түркі халықтары әдебиетін шығармашылығына азық етіп, оның бар асылын бойына сіңіріп, оны терең білімдарлығымен зерттеп, сол әдебиет туралы көптеген еңбектер жазса, ал кейіннен жазушының суреткерлік шеберлігі мен ғұлама ғалымдық дарынын туысқан көрші халықтардың қаламгерлері өздеріне үлгі етіп, өнеге тұтты. М.Әуезовтің талантына тәнті болып, туысқан өзбек, қырғыз, тәжік, түрікмен және қарақалпақ халықтары айрықша қадір тұтып, қаламгерлері өздеріне ұстаз санап, жазушылық дәстүрін молынан игерді. Қырғыздың жазушысы бүгінде «адамзаттың Айтматовы» атанған Шыңғыс Айтматов Мұхтар Әуезовті өзіне ұстаз ретінде құрметтеп: «Ол кісі менің ұлы ұстазым ғана емес, қасиетті қамқоршым, жалықпас жебеушім болды», – деген сөзі ұстазға деген шынайы ризалық белгісі еді. Шыңғыс Айтматов осы «Ұстаз туралы сөз» атты мақаласында екі түрлі ұлттық асыл қасиеті барын тебіреніп былай жеткізеді: «Өз басым өзге елге сапарға шығып, өзге жұрттың табалдырығын аттай қалсам, әрқашан қасиет тұтып, өзіммен бірге қастерлеп ала жүретін екі түрлі ұлттық асылым бар: бірі – Манас, бірі – Мұхтар Әуезов. ...Мұхтар Әуезовті қырғыздар аса зор құрметпен өзіміздің туған перзентіміз деп таниды», – дейді [8, 71].

Шыңғыс Айтматов – М.Әуезовтің қаламгерлік шеберлігін өзіне үлгі тұтып, шығармашылық жолмен дәстүрін жалғастырған жазушы. Ең алғашқы тырнақалды туындысы «Жәмила» повесіне М. Әуезовтің игі әсері болғаны анық байқалады. Себебі «Жәмила» повесін оқып отырғанда, М. Әуезовтің жиырмасыншы жылдары жазылған алғашқы әңгімелері еске түседі. Осы кезде жазылған әңгімелерінің бас кейіпкерлерінің көбі «Жәмила» атымен аталғаны белгілі.

Ш. Айтматов «Жан пида» романын жазғанда қасқырлар өмірін суреттеуден бастайды. Бұған дейін қасқырлар өмірі М. Әуезовтің әйгілі «Көксерек» повесінде бейнеленген еді. Даланың жыртқыш аңын суреттеудегі М. Әуезовтің хас шеберлігі Ш. Айтматов романында да көркемдік жалғастықпен келісімге ие болды.

Түркі халықтары әдебиеті – М. Әуезов шығармашылығының мол қазына артқан қайнар бұлағы. Өзінің ғылыми-шығармашылық жолында М. Әуезов түркі әдебиетін өзіне рухани азық етті, өмір бойы асылындай құрметтеп, зерттеп-зерделеді, ол мұраны байытып толықтырды, көкжиегін кеңейтті. Түркі халықтары әдебиетінде Әуезовтің көркем бай дәстүрі қалыптасты. Әуезовтің жазушылық шеберлігінен үлгі алып, түркі халықтары қаламгерлері зор шығармашылықпен жалғастырды.

Әдебиеттер

1 Тихонов Н. Заманымыздың зор адамы / Кітапта: Біздің Мұхтар. Құраст. Б.Сахариев. – Алматы: Жазушы, 1976. – 432 б.

2 Мырзахметұлы М. Әуезов және Абай. – Алматы: Қазақстан, 1996. – 272 б.

3 Күмісбаев Ө. Шығыс шайырларымен өз тілінде сырласқан // Абай. – 1997. № 2-3. – Б. 98-102.

4 Мырзахметов М. Мұхтар Әуезов және абайтану проблемалары. – Алматы: Ғылым, 1982. – 296 б.

5 Сейданов Қ. Мұхтар Әуезов және Орта Азия әдебиеті: Талдау / Кітапта: Д.Қонаев, Т.Қожакеев, Қ.Сейданов. Әлемнің Әуезові. – Алматы: Санат, 1997. – 144 б.

6 Әуезов М. Шығармалар. 12 томдық. – Алматы: Жазушы, 1969. – XI т. – 480 б.

7 Әуезов М. Уақыт және әдебиет. Құраст. Ы.Дүйсенбаев. – Алматы: Қазмемкөркемә-деббас, 1962. – 428 б.

8 Айтматов Ш. Ұстаз туралы сөз / Кітапта: Біздің Мұхтар. Құраст. Б.Сахариев. – Алматы: Жазушы, 1976. – 432 б.

References

1 Tïxonov N. Zamanımızdıñ zor adamı / Kitapta: Bizdiñ Muxtar. Qurast. B.Saxarïev. – Almatı: Jazwşı, 1976. – 432 b.

2 Mırzaxmetulı M. Äwezov jäne Abay. – Almatı: Qazaqstan, 1996. – 272 b.

3 Kümisbaev Ö. Şığıs şayırlarımen öz tilinde sırlasqan // Abay. – 1997. № 2-3. – B. 98-102.

4 Mırzaxmetov M. Muxtar Äwezov jäne abaytanw problemaları. – Almatı: Ğılım, 1982. – 296 b.

5 Seydanov Q. Muxtar Äwezov jäne Orta Azïya ädebïeti: Taldaw / Kitapta: D.Qonaev, T.Qojakeev, Q.Seydanov. Älemniñ Äwezovi. – Almatı: Sanat, 1997. – 144 b.

6 Äwezov M. Şığarmalar. 12 tomdıq. – Almatı: Jazwşı, 1969. – XI t. – 480 b.

7 Äwezov M. Waqıt jäne ädebïet. Qurast. I.Düysenbaev. – Almatı: Qazmemkörkemädebbas, 1962. – 428 b.

8 Aytmatov Ş. Ustaz twralı söz / Kitapta: Bizdiñ Muxtar. Qurast. B.Saxarïev. – Almatı: Jazwşı, 1976. – 432 b.

Mamraimova M.

The impact of the Nietzschean ideas on the J. London'soutlook

This article proves Jack London's novel Martin Eden belongs to eco-socialistic novels. Firstly it has political view which is not capitalistic, neither socialistic, something in between, which totally identify Eco–socialism. One of the main concepts of this theory also is humanism. And as we all are very familiar, there are bright signs of it. And the last, but not the least, is harmony between human and nature, which is also Eco–socialist direction. All of these analyses are shown in this article.

Key words: Eco-socialism, novels, capitalism, human, politics.

Мамраимова М.

Дж. Лондон шығармашылығына Ницшелік ойдың әсері

Аталмыш мақалада Джек Лондонның «Мартен Иден» романы экосоциалистік тұрғыдан қарастырылады. Капиталистік және социалистік түсініктерге сүйене отырып, ортақ саяси, қоғамда жиі көтерілетін мәселелер талқыланады. Сондай-ақ мақаламызда экосоциализмнің ажырамас бөлігі ретінде адам мен табиғаттың арасындағы үндестікті көрсету басты мақсаттың бірі болып табылады.

Түйін сөздер: экосоциализм, роман, капитализм, адам, саясат.

Мамраимова М.

Влияние ницшеанских идей на мировозрения Дж. Лондона

В статье рассматривается роман Джека Лондона «Мартин Иден». Данная статья является доказательством того, что роман относится к типу экосоциалистического романа. Выявляется политическое мнение, которое является ни капиталистическим и ни социалистическим, а что-то между двумя этими понятиями, что полностью идентифицирует экосоциализм. И последнее, но не менее важно, это гармония между человеком и природой, которая также является экосоциалистическим направлением. Все результаты этих анализов мы покажем в нашей статье.

Ключевые слова: экосоциализм, роман, капитализм, человек, политика.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 82-31

Mamraimova M.,

Master's degree 3 course of Nanjing University of science and technology,
Nanjing, China, e-mail: madinka13.12.92@mail.ru
Scientific director – professor Wan Yu Ping

THE IMPACT OF THE NIETZSCHEAN IDEAS ON THE J. LONDON'SOUTLOOK

It is not the secret, that the world was influenced by many contemporary philosophical ideas and theories of Jack London. With respect to US the writer can speak of eclecticism, philosophical and aesthetic views.

The theory of evolution and natural selection of Charles Darwin was reflected in the novel «Daughter of the Snows» [1, 127] the opposition between idealism and materialism, as well as the understanding of the philosophy of Nietzsche – in the «Sea Wolf». Nietzsche's philosophical ideas are used in «Martin Eden» (Martin Eden, 1909) and also in the novel «Little Lady of the Big House».

Problems of evolution of the animal world and the struggle for existence were solved in the novel «The White Fang» (White Fang, 1906) and a number of novels, «Call of the Wild» (The Call of the Wild, 1903), «Before Adam» (Before Adam, 1907). Problematic relation to the capitalist system, and issues of social revolution were placed in the same «Martin Eden» and «Iron Heel» (The Iron Heel, 1908). In the works of London we can easily feature ideas of his contemporaries, scientists and writers [2, 39].

Influence of Herbert Spencer on the work of Jack London is undeniable.

In letters to the American writer more than once he admired philosophy of positivism and applied these ideas at his work.

M. Cowley wrote about the influence of the philosophy of positivism in Jack London's work as follows: «Jack London read it (Spencer) sitting in the entrance of the little room in Oakland, California, and at the same time trying to learn how to write itself»[Cowley in 1973: 62]. London was fascinated by the idea of Spencer considering a person in close contact with nature and the environment. Due to recognition of the close relationship and interaction between man and nature writer logically concluded about the inevitability struggle between living beings.

The struggle for existence through all his works in animal world can be seen in «Call of the Wild», «White Fang», «Before Adam», «Sea Wolf», «Martin Eden» and a number of subsequent novels.

The struggle for Existence waslater followed by the class struggle and the idea is reflected in the «Iron Heel» (The Iron Heel, 1908), «Moon Valley» (The Valley of the Moon, 1913), and other books. The interest in the philosophy of positivism Jack London kept up to the end of life.

Another passion of the American writer was Marxism, which instilled him the idea of the inevitability of class struggle and the sharp leaps in social development. Such ideas have contributed in elaborating the materialist world view of the writer. Jack London first became acquainted with the ideas of socialism, thanks to the work of Karl Max.

The impact of the world thinkers on London can be seen in his essays «War of the Classes» which was also one of his own experiences, which he had acquired in the years of economic and political discontent in the 1890s.

Marx and his colleague Friedrich Engels insisted on the overthrow of the capitalist system of the world workers. Since London had spent long time as a worker in a factory and because of terrifying working conditions in most factories made Marx's theory relevant for the American writer. All this has prompted London to defend socialist ideas. These ideas have been implemented in the «Iron Heel» (The Iron Heel, 1908). Recognizing the degrading and destructive force of Revolution, London still played it for the revolutionary transformation of society.

London believed that the «philosophy of life» it is: every writer the key to his creative success. London calling himself «Hopeless materialist» and «materialistic monist», he did not take Bergson's philosophy and metaphysical ideas. The writer agreed with E. Haeckel, gave a solid foundation for materialism (However Haeckel did not share the hatred of socialism and bourgeois apologetics system) [3, 248].

Lacking the proper form for the literary career, but it is a will power, the talent and the desire to become a writer, Jack London gave a huge amount of time and self-forces. In my point of view writer approached for his target with the outmost seriousness and responsibility.

The American writer Spiller writes: «London became acquainted with the theory of evolution and socialism due to indiscriminate and eagerly reading, as well as communicating with people more educated than himself; however, London knew these two lines of thought not only as a scholar or critic, as well as the person really interested in them «[4, 48-53].

To discover the «Basic Principles» Spencer made one of the key actions in his life. Biographer (of Jack London) Stone writes: «It is understood that so far only He glided across the surface, observing individual phenomena, accumulating fragmentary information, resorting to superficial generalizations «[5, 312]. London borrowed position, «that man evolved from lower life forms, differing from them more degrees of kinship, rather than its very nature «.

Along with Spencer, London discovered ideas of other great philosophers who had a great impact on the world community and the culture of the time. «Darwin, Spencer, Marx and Nietzschethose are spiritual guides of Jack London». Under the influence of these four names was formed the philosophy of the writer. The theory of London transmitted to humans through their creativity. Clash of the different sides of his outlook can be traced throughout the career of London. But, as the writer himself: «I have been more stimulated by Nietzsche than by any other writer in the world». However, many researchers are faced with the difficulty of determining the impact of the measures of Nietzsche on the work of Jack London. This is due to the fact that until now it is unknown the exact time of the writer's acquaintance with the German philosopher works. There is speculation that the US writer in the early stages of his work dealt not so much with the works of Friedrich Nietzsche, as with various anthologies, and transcriptions interpretations of the teachings of the German philosopher.

Lunin speaking about the influence of the philosophy of Friedrich Nietzsche on creativity of Jack London argued that the writer all his life was in Looking, denying the opportunity to decide the fate of the individual with all mankind, and speaking against the anarchist ideology and methods of individual terrorism. In general he agrees and the difference between London and Nietzsche is also emphasized by Bykov.

The Nietzsche is immoral character; he preaches the thesis that «the incident push of Jack London, the peace of the nobility, friendly Peer – basic properties of positive characters».

The fate of the American writer and German philosopher are largely similar: «Nietzsche, the son of a pastor, suffered from unbridled zeal Hypocrites is not less than of London in unbridled enthusiasm mother sinister ritual Ouija».

London accused the Christian religion in falsehood, fiction, and hypocrisy. He did not paid attention to the writer's and Nietzsche's theory of the superman. One of Jack London's favorite books was Nietzsche's book. It glorified the German philosopher superman, a rebel by nature, which is able to challenge townsfolk, plebeians, which is driven by the herd instinct of the crowd mind.

He rejected the Nietzschean superman, but drew it all the more strongly to this idea of artistic temperament». London: «I have always attracted this

type of personality». Maxim Gorky wrote: «Jack London is a writer who is well seen, filled deeply with creative will power and was able to portray the strong-willed people».

Superman is not surpassed in strength and intelligence. The idea of a strong personality is reflected in many works of the writer.

However, it is believed that a bright individualism of many heroes, London did not come under the influence of Nietzsche, as well as an interpretation of the national American ideas. Mulyarchik writes: «It is in the primordial American experience, rather than borrowing European theories to be found the origins of individualistic philosophy of London, from which he led struggle in a number of works»[6, 144]. However, this does not detract from the role of Nietzsche's philosophy in shaping the world of the writer.

Most likely, the truth lies in between.In an embodiment of the superman, London can be seen as the traits of a romantic person, so and quality of Nietzsche's strong personality. London combines his writings with romantic individualism, positivist and scientific approach to the study of personality. In addition London was recognized as natural need for competition despite of the adoption of certain provisions.

American writer refutes many judgments of philosophies data. In the works London can be seen controversy as to Spencer's ideas, and with Nietzsche's philosophical concepts.

In the American culture of the XIX-XX centuries it is continued development of national idea, based on the theory and transcendentalism pursuit of the «American Dream.»

Philosophy of Nietzsche has penetrated into the culture and ideology of the United States over European philosophical conditions and trends (such as the theory of G. Spencer, Darwin, E. Kant, B. Hegel, Schopenhauer). Principles of Nietzsche's ideas in US literature evolved in the 1890-1910years, when public consciousness of Americans and their ideology in general underwent radical changes.

The main provisions of Nietzsche's philosophy was: Apollonian and the beginning of the Dionysian art, morality criticism, the will power, the idea of eternal return, atheism and the criticism of Christianity, the theory of the superman. Overall, some of the ideas of German philosopher harmoniously joined the overall concept of the American consciousness of the XIX-XX centuries.

Ideas of Nietzsche in US has a considerable history and is more or less reflected in the works of such writers as F. Norris, D. London, T. Dreiser, J. O'Neill. Nietzsche's philosophy influenced Jack London the most. The concept of the superman appeared in the early stages of the writer followed throughout his career

References

1 Badanov I.M. Jack London and his hero. – M., 1963. – 127 p.
2 BaturinS.S.Lots of great people / Dreiser. – M., 1975. – 39 p.
3 Baturin S.S. Biography: Jack London. – M., 1983. – 248 p.
4 States late XIX – early XX centuries. / Diss. ...Cand. philologist. Sciences. – Moscow, 2010. – 48-53 p.
5 H. Garland Crash idols / US writers of literature. – M., 1990. – 312 p.
6 Gilenson B.A. The history of foreign literature at the end of XIX – early XX century: a teaching aid. – M ., 2008. – 480 p.

Ментебаева А.Е.

Қазіргі жапон қаламгерлері шығармашылығындағы дәстүр сабақтастығы

Мақала «дәстүр» мен «жаңашылдық» тәрізді маңызды екі әдеби ұғымды теориялық тұрғыдан талдауға арналған. Қай кезең әдебиетінде болмасын дәстүр мен жаңашылдық мәселесі орын алады. Көркемдік жүйеде айтарлықтай өзгеріс болып, пікірталас тудырғанда, бір әдеби кезеңнен екіншісіне өткен кезде дәстүр мен жаңашылдық мәселесінің маңызы арта түседі, күрделене түседі. Қазіргі жапон әдеби үрдісі біршама қайшылықты әрі күрделі. Бұл күрделілік тек түрлі ағымдар, бағыттар, стильдер мен жанрлар болуының себебінен ғана емес. Бірінші кезекте, қазіргі жапон әдебиеті қаламгерлерінің жас ерекшеліктері алуан түрлі, сондықтан олардың өмірге деген көзқарасында да, әлеуметтік және моральдық мәселелерге де ұстанымы да, жапон елінің бүгіні мен болашағына деген сенімдері де әртүрлі. Әдебиет сыншылары аға буын өкілдерінің шығармашылығы туралы оң пікірде және олардың туындылары өмірлік шындықты шынайы суреттеумен, қазіргі маңызды мәселелерді пәлсапалық тұрғыдан талдай білуімен, қоғам алдындағы жауапкершілікті сезіне білуімен ерекшеленеді.

Түйін сөздер: жапон қаламгерлері, қазіргі кезең, сабақтастық, дәстүр.

Mentebayeva A.E.

The problem of continuity of traditions in the work of contemporary Japanese writer

In article consider the theoretical aspect of the major literary concepts «tradition» and «innovation» of the Japanese literature. In literature traditions and innovation constantly alternate. When there take place essential shifts in art systems, which are followed by discussions during transition from one literary period to another, the interrelation between traditions and innovation becomes intense. Literary process of present Japan is difficult and contradictory. And matter is not only in variety of streams, directions, styles, genres. Complexity, first of all, is explained by the fact that now in the Japanese literature writers of different generations work, the special vision of the world is peculiar to each of which, various understanding of social and spiritual problems of society, the ambiguous relation to the past, the present and the future of the country. Critics are most unanimous in assessment of works of those writers behind which there is a wide life and creative experience. Their works differs in extension of the image of reality, deep philosophical judgment of complex problems of the present, sense of responsibility to society.

Key words: Japanese writers, modern period, continuity, tradition.

Ментебаева А.Е.

Проблема преемственности традиций в творчестве современных японских писателей

В статье представлен теоретический аспект важнейших литературоведческих понятий «традиция» и «новаторство», необходимых для глубокого исследования отдельных научных проблем. В литературе постоянно чередуются традиции и новаторство. Когда прobсходят существенные сдвиги в художественных системах, которые сопровождаются дискуссиями в период перехода от одного литературного периода к другому, взаимосвязь между традициями и новаторством становится напряженной. Литературный процесс нынешней Японии сложен и противоречив. И дело не только в многообразии течений, направлений, стилей, жанров. Сложность, прежде всего, объясняется тем, что в настоящее время в японской литературе работают писатели разных поколений, каждому из которых свойственны свое особое видение мира, различное понимание социальных и духовных проблем общества, неоднозначное отношение к прошлому, настоящему и будущему своей страны. Наиболее единодушны критики в оценке произведений тех писателей, за плечами которых стоит большой жизненный и творческий опыт. Их работы отличают масштабность изображения действительности, глубокое философское осмысление сложных проблем современности, чувство ответственности перед обществом.

Ключевые слова: преемственность, традиция, современный период, японские писатели.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 82-3

Ментебаева А.Е.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
аға оқытушысы, ф.ғ.к., Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: aiman.mentebayeva@kaznu.kz

ҚАЗІРГІ ЖАПОН ҚАЛАМГЕРЛЕРІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ДӘСТҮР САБАҚТАСТЫҒЫ

Бүгінде «көркем әдебиет» пен «көпшілік әдебиеттің» қоғамдағы орны жайлы көп айтылып жүр. Себебі, миллиондаған таралыммен шығатын көпшілік әдебиет үлгілері оқырмандарының саны күн сайын артып келе жатқаны ақиқат. Әлеуметтанушылардың айтуынша, әдеби ағымның 97% көпшілік әдебиет құрайды екен [1, 43].

Қоғамдағы аумалы-төкпелі кезеңде жанрлар арасындағы шекара жойылып, олардың өзара кірігуі күшейе түседі. Соған орай, мәдениетке жаңа тыныс әкелу мақсатында ескі жанрларды өзгертіп, жаңа жанр қалыптастыруға талпыныс жасалады. Сол себепті де посткеңестік елдерде дәстүрлі екі әдебиет арасындағы бос кеңістікті толтыратын туындылар пайда бола бастады. Сол сияқты Жапонияда «көпшілік әдебиетімен» қатар «таза әдебиет» те өмір сүріп келеді.

Мүмкін болашақта «таза әдебиет» пен «көпшілік әдебиетінің» арасындағы шекара жойылып, тек қарапайым «романдар» ғана қалатын болар. Қалай дегенмен де, бүгінгі жапон әдебиеті толығымен осы бағытта дамып келеді.

Және бір айта кететін жайт, қазіргі жапон әдебиетінде идеясыздық, дәстүрлі құндылықтардың бұзылуы, күнделікті тіршіліктің ұсақ-түйегін мақсатты түрде тереңірек сөз ету және т.б. тенденциялар пайда болған. Мәселен, «көпшілік әдебиетіне» жататын қызық оқиғалы шығармалар жазатын Дзиро Асаданың жазу стилі көптеген «таза әдебиет» өкілдерінен жоғары, ал ғажайып фантастика жанрының өкілі Макото Сиинаның туындылары көп жағдайда «таза әдебиет» жанрына жататын экспериментальді прозаға ұқсас келеді.

«Таза әдебиет» пен «көпшілік әдебиеті» арасында бірін жоғары, бірін төмен санау түсінігі жоғалғанын осыдан айқын көруге болады. Сол сияқты «таза әдебиет» өкілі қатарында аталып жүрген Сю Фудзисава осы саланың барлық талаптарына бірдей жауап бере алатын шығармалар ғана дүниеге әкеліп жүрген жоқ. Оның туындыларының кейбірінде жыныстық қатынас, зорлық, нашақорлық тақырыптары да кездеседі. Бұл қатал, дөрекі әлем – бүгінгі жапон елінің бір сипаты.

Ал «таза әдебиеттің» өкілдеріне Нацуки Икэдзава мен Хисаки Мацуура жатқызуға болады. Бірақ оларды да тек «таза әдебиеттің» талабына толық жауап бере алатын туындылар ту-

дырушылар деп айта алмаймыз. Икэдзава бірнеше жыл Грецияда тұрған, ағылшын және грек тілдерін жетік біледі. Қазіргі Эллада ақындарының өлеңдерін және Ангелопулостың фильмдерін аударған. Яғни, ол жапон мәдениетіне іштей емес, сырттан қарай алады, сырт көз тұрғысынан бағалай алады. Ал бұл қазіргі таңда жапон мәдениеті үшін аса құнды бағалау.

Сонымен қатар, Икэдзава әлемдік әдебиеттен жақсы хабардар, әрі табиғи ғылымдарды да жетік меңгерген, көптеген ғылыми мақалалар авторы. Ол өз прозасында нәзік лиризм мен ғылыми нақтылықты ұштастыра білген. Икэдзава да дәстүрлі «таза әдебиеттің» заңдылықтарын бұзып, оны батыстық мәдениеттің детальдарымен және ғылыми мәліметтермен толықтырған.

Х. Мацуураның «Өмірдің ғажайыбы» туындысы құрылымы жағынан да, стилдік тұрғыдан да жапон әдебиетінің ұлттық құндылықтарына толық сәйкес келеді. Шығарма – дәстүрлі стилде жазылған, көнелігі басым, мистикалық аурасы айқын, қайталанбас ұлттық образдылығы мен сезімталдығы айқын туынды. Ал, шығарманың авторы Х.Мацуура – танымал мәдениеттанушы, Токио университетінде француз әдебиеті мен мәдениетінен сабақ береді, ақын және көрнекті кино сыншысы. Оның туындыларындағы дәстүрлілік, көнелік жапон ұлттық ерекшелігімен ғана шектелмей, әлемдік мәдениеттің озық үлгілерімен астасып жатыр. Сондай-ақ, бүгінде Жапониядан географиялық алшақтықта жүріп жапон тілінде жазып жүрген қаламгерлер де жоқ емес. Олардың бірі – Тосиюки Хориэ. Ол 1989 жылы Үшінші Париж университетіне докторантураға оқуға түседі. Осында үш жарым жыл болады. Жапонияға қайтып оралған соң Хориэ өзінің осы өмірі жайлы жартылай эссе, жартылай әңгіме жанрындағы туындылар жаза бастаған.

Автордың бұл шығармалары «Қала сырты» (1995) жинағына енгізілген. Оның прозасындағы әрекеттер Париж қаласы маңында өтеді. Бұған дейінгі Францияның мәдениеті жайлы жазушылар Парижді негізге алған болса, Хориэ қаладан тыс жатқан, шеткі аймақтардағы халық тіршілігін өз шығармаларына арқау етеді. Оның 1998 жылы жарық көрген «Аирагаупт» атты екінші жинағы да осы бағытта жазылған. Мұнда иммигранттың (жапондықтың) көзімен көргені, сондай-ақ, француз астанасында немесе оның шеткі аймақтарында тұратын иммигранттар өмірі сөз болады. Мемуарлық проза, эссеистика және беллетристиканың кейбір элементтерін бойына жинақтаған, Хориэ қалыптастырған бұл жанр жапон әдеби дәстүріне толық сәйкес келеді.

Мұнымен қатар, қазіргі жапон әдебиетінде өз ана тілімен қатар, өзге шет тілінде жазатын жапон қаламгерлері де бар. Мәселен, Еко Тавада жапон тілімен қатар неміс тілінде жазады, Минаэ Мидзумара романдарында жапон және ағылшын тілдері қатар қолданылады.

Жапон әдебиетінде соңғы 20-30 жылда және бір жаңаша сипат қалыптасқан. Ол – қазіргі жапон әйелдерінің белсенді әрі батыл түрде көркем әдебиетке араласа бастауы. Оның басты себебі, жапон әйел жазушыларының XX ғасырдың соңына қарай әдебиетке қайтып оралуы болса керек. Тарихтан белгілі болғанындай, VIII-XII ғғ. ең алғаш әйелдер жапон тілінде жазуды жолға қойған. Ал ерлер бұл кезде өздерінің жоғары сауаттылығын таныту мақсатында қытай тілінде жазған. Басты жапон прозалық жанры «дзуйхицудың» (тура мағынасы – «следовать за кистью») негізін де осы әйел прозашылар қалаған.

Бұл біздің ұғымымыздағы «эсселік әдебиет» және «роман» деген мағынаны береді. Сонымен қатар, жапон әйелдерінің шығармаларындағы тақырыптар да, жанрлары да алуан түрлі. Мәселен, «кішкентай адам» туралы әлеуметтік-психологиялық драма, өлім мен мәңгілік өмір жайлы лирикалық новеллалар, балалық туралы әңгімелер, ертегінің көңілді ремейкі, философиялық притча, ойсыз, сюжетсіз жастар прозасы, жапон магиялық реализмі, жеңіл сюр және т.б. Сондай-ақ, жапон әйел жазушыларының арасында ескі дәстүрді берік ұстанған, күнделікті өмірді реалистік тұрғыда суреттейтін жазушылар да, жеңіл ойлы антиреалистік новеллалар тудырушылар да бар.

Қазіргі жапон әдебиетінің көп туындылары (әсіресе, проза жанрында) Жапонияның дәстүрлі образына сай келмейді. Мәселен, жапондықтардың танымал әйел жазушысы Банана Есимотоның халықаралық бестселлер дәрежесіндегі «Ас үй» атты әңгімесінде басты кейіпкер жетім қыз Микагэ өзінің досы жас жігіттің үйінде тұрады. Ал жігіттің шешесі шын мәнісінде оның әкесі болып шығады. Немесе прозашы Масахидо Симаданың «Шөл даладағы дельфин» атты әңгімесінде басты қаһаман жай жапондық кейпінде жүргенімен, шын мәнісінде ол аспаннан жапон еліне жұмақтан қуылған періште болып шығады. Және ол балықшы болып күн көріс жасап жүріп, күндердің күнінде аспан жерге құлайды деп уағыздайды. Көріп отырғанымыздай, жапондықтарды жапон емес елдерден бөліп тұрған шекара жойылған. Осы себепті де, бүгінгі жапон әдебиетінің өзге елдерге қоятын жаңа талабы бар. Ол жапон әдебиетіне

бұрынғыдай таңсық көзқараспен емес, әлем әдебиетінің толыққанды бір мүшесі ретінде жаңа тұрғыда қарау қажет. Жалпы жапон әдебиетінде нобель сыйлығының иегері атанған екі қаламгер бар. Олар – Ясунари Кавабата және Кэндзабуро Оэ. Ясунари Кавабата аталған сыйлықты 1968 жылы иеленсе, Оэ 1994 жылы марапатталды.

Осы жерде айта кететін бір жайт, Ясунари Кавабатаға аталған дәрежелі атақ жапон ұлттық әдебиетінің өзіне ғана тән ерекшеліктерін (еуропа эстетикасынан бөлек) әлемге танытқандығы үшін берілген болатын. Себебі, еуропалықтар үшін күншығыс елі қашан да өзінің түп қазығынан өзгеше құпиялы, таңсық дүние болып көрінген. Кавабата шығармалары олардың осы пікірлерін дәлелдей түскендей еді. Ал Оэнің Нобель сыйлығының иегері атануына оның шығармашылығындағы жаңашылдық, дәстүрлі жапон әдебиетінен өзгешелік себеп болды. Өйткені, Оэнің туындылары бүгінгі жапон әдебиетінің әлем әдебиеттерімен бір бағытта, ортақ мүддеде дамып келе жатқандығының айғағы болды.

Мұнда бұрынғы классикалық жапон әдебиетіндегі самурайлар мен гейшалар образы өзгеріп, жаңа кейіпкерлер пайда болған. Жаңаша тақырыптар, жаңаша ой-толғаныстар орын алған. Бірақ, «Оэ еуропа әдебиетінен жапон әдебиетіне оның ең озық үлгілерін әкелуге қанша тырысқанымен де, ол оны сол қалпында емес, «жапоншалап» жеткізеді. Айтар ойын ашып көрсетпей, астарлап, дара тұлғаның жоғарғы құндылықтары жайлы ойға әкеліп тірейді» [2, 256]. Бүгінгі таңдағы жапон жазушыларының шығармашылығынан және бір жаңа құбылыстарды айқын аңғаруға болады. Ол бір шығарманың екі тілде жазылу құбылысы. Мәселен, Минаэ Миздумура атты әйел жазушы екі тілді «Частный роман from left to right» (1995) туындысын жарыққа шығарды. Шығарманың тұтас бітімі Америкада тұратын апалы-сіңілі екі жапон қыздарының ұзақ телефон әңгімелерінен тұрады. Олар 20 жылдай Америкада тұрғандықтан әңгімелерінің көп мөлшері ағылшын тілінде айтылады. Және автор мұндағы ағылшын мәтіндерін жапон тіліне аудармай, сол қалпында береді. Осылайша кейіпкерлері бір тілден екінші тілге еркін көше беретін екі тілді роман пайда болған.

Роман атауындағы «солдан оңға қарай» деген ағылшын сөз тіркесі бұл кітап әріптерінің дәл ағылшын тіліндегідей горизонталь бағытта жазылғандығын білдіреді. Ал дәстүрлі жапон әдеби шығармалары ешуақытта горизонталь бағытта жазылмайды, олар тек вертикальды бағытта жазылады. Осыған орай, Мидзумара өз романында жапон жазуының дәстүрлі заңдылығын түп-тамырымен бұзып отыр. Қазіргі жапон әдебиетіндегі жаңашылдықтың тағы бір дәлелі ретінде талантты жазушы Йоко Таваданың (1960 жылы туған) шығармашылығын атауға болады. Йоко Тавада Жапонияда туып-өскен, Токио университетінде білім алған. Оны тәмамдаған соң, Германияға барып жұмыс істеп, неміс тілін меңгеріп, неміс тілінде жаза бастаған. Жапон әдебиетіндегі қазіргі орыс және қазақ әдебиеттеріндегідей көркем әдебиет пен «көпшілік әдебиетінің» арасындағы шекара жоқ. Қазірде Жапониядағы әдеби премиялардың ішіндегі ең дәрежелісі Акутагава Премиясы мен Наоки Премиясы болып табылады. Акутагава «таза әдебиет» саласында жазатын авторларға берілсе (Акутагаваның өзі осы саланың өкілі), ал романист Наоки атындағы премия «көпшілік әдебиеті» өкілдерінің еншісінде. Ең қызығы бұл екі премия бір жылда бекітілген (1935) және екеуін де бір баспа үйі қаржыландырып отырған. Бұл екеуі бірін-бірі жоққа шығармайды, керісінше толықтыра түседі. Кейбір кездерде «таза әдебиет» өкілі болып қабылданып жүрген қаламгердің Наоки премиясының иегері атанып жататыны да болады, немесе керісінше.

Жапон әдебиетінде «таза әдебиет» пен «көпшілік әдебиетінің» ортасында «тюкан сесэцу», яғни, «аралық әдебиет» деген әдебиет бар. Кей кездері «таза әдебиеттің» өкілдері де, мәселен, Юкио Мисима, «көпшілік әдебиеттің» жанрына жататын романдар жазған. Әдетте жазушылар түрлі стильдер мен жанрларды белгілі бір мақсатқа жету үшін арнайы таңдап алып отырған. «Аралық әдебиет» термин ретінде бүгінде көнерген болып саналады, және ешбір әдебиетте қолданылмайды. Бірақ әдеби құбылыс ретінде өз өмірін тоқтатқан емес, және бұрынғыдан гөрі маңызды мәнге ие болып отыр»,- дейді бұл жайлы профессор Мицуеси Нумано. Мысалы, қазіргі жапон әдебиетіндегі ең танымал жазушылар Харуки Мураками мен Банана Есимото шығармаларын белгілі бір жанрға жатқызу қиын. Шындығында, олардың туындыларындағы қабылдауға жеңіл стиль, қызықты сюжет және ең бастысы, көп таралыммен шығуы аталған авторлардың «көпшілік әдебиеті» өкілдеріне жақындығын аңғартады. Ал екінші қырынан қарағанда, аталған ерекшеліктеріне қарамастан, бұл шығармалар «көпшілік әдебиетінің» барлық дәстүрлі талаптарына жауап бере алмайды.

Мураками да, Есимото шығармалары көп жағдайда интеллектуалды туындылар бо-

лып келеді. Бұл ерекшелік немесе құбылыс тек Мураками мен Есимотоға ғана тән емес. Сол себепті қазіргі жапон әдебиетінде түрлі жанрлардың бірін-біріне кірігу тенденциясы кең өріс алған деп айтуға болады. «Таза әдебиеттің» жазушылары көп жағдайда детективтер мен фантастиканың, кинофильмдер мен комикстердің техникалық тәсілдерін қолданады.

Бұл аталған жайттар әдебиеттің жанрлары мен олардың дамуы мәселесіне негізделетіндігі сөзсіз. Кез-келген әдеби процесте көне және жаңа жанрлардың арасында қайшылық (конфликт) болатынын және олардың өзара кезектесіп, орын алмасып отыратындығы кімге де болса белгілі. Сол сияқты әдебиеттің негіз етіп ұстанған конондары да уақыт өте келе өзгеріске түсуі мүмкін. Көркем әдебиет пен көпшілік әдебиетін сөз қылу барысында тек эстетикалық позиция тұрғысынан бағалау орынсыз, әдеби процесті сонымен қатар, жанрлардың өзгеруі мен өзара байланысы тұрғысынан да бағамдау қажет. Орыс ғалымы С.Ю. Баранов XVI ғ. «көпшілік әдебиеттің» пайда болуын мәдени өмірдің бірнеше салаға бөлініп, күрделене түсуімен және көркем шығармашылықтың жоғарғы үлгілерін қабылдауға дайын болмаған демократиялық ұстанымды оқырманның талабын орындау мақсатында туындаған деп түсіндіреді [3, 5].

Дегенмен, қазіргі жапон әдебиетінің жаңарған сипатының басымдығын ескерсек те, дәстүрлілік, ойшылдық, эстетизм жапон прозасының ажырамас белгісіндей қай кезең әдебиетінде де айқын байқалады. Мицуеси Нумано «Россия и Жапония во взаимопредставлениях» атты дөңгелек үстөлде орыс әдебиетінің қазіргі жапон әдебиетінің ірге тасының қалануында шешуші рөл атқарғандығын ерекше атап өтеді. Сондай-ақ, Достоевский, Толстой және Чехов әсерін айтпай кету мүмкін емес. XX ғасырдың басында жапон жазушылары орыс жазушыларымен және олардың шығармаларымен жақсы таныс болатын. Мәселен, Акутагаваның «Ямасиги» (1920) атты әңгімесінде Толстой мен Тургенов басты қаһармандар ретінде берілген. Қазіргі жапон әдебиетінде классикалық орыс әдебиеті бұрынғыдай кең танымал емес. Олар жайлы сөз қозғап, жақсы білетіндер шағын мектепті құрайтын жазушы-русофильдер ғана. Олардың көпшілігі түрлі университетте орыс әдебиеті бөлімін тамамдағандар: Хироюки Ицуки, Таку Микки, Мэйсэй Гото және т.б.

1970 жылдары жапон әдебиеті әлемге Ясунари Кавабата, Кобо Абэ, Кэндзабуро Оэ есімдерімен, ал 1980-ші жылдардың екінші жартысынан бастап Юкио Мисима есімімен танылған болса, қазірде 90-шы жылдардың ортасынан бастап Харуки Мураками бастаған бірнеше талантты жастардың есімін ұсынып отыр. Осындай жаңа буын өкілдерінің өзіндік ерекшелікке толы шығармалары «Катастрофа теориясы» жинағына топтастырылған. Мұнда қырық жастағы, яғни, жапон халқы ұғымында өте жас авторлар болып саналатын қаламгерлердің шығармашылығын қамтыған. Бұл туындылардың барлығы да 1989-2001 жылдар аралығында (тек 1963 жылы Акутагава премиясының лауреаты атанған Таэко Конодан басқасы) дүниеге келген. Аталған жинақтың атауына Масахико Симаданың осы аттас повесті негіз болған.

Мұнда өлім-өмір қайшылықты ұғымдары көрініс береді. Мәселен, өзін сүйіктісіне жеткізуі тиіс жол транспортының астына түсіп өлген жас қыз (Эйми Ямада); мәңгілік өмір сүре алатын, бірақ көбею кезінде ұжымдық өлім әкелетін қанатты тышқандардың жаппай өлуі (Тацуаки Исигуро); туылмаған баланың өлімі (Сокю Генъю); сүйікті иттің өліп, дәл сол күні-ақ иесіне жас жігіт кейпінде келіп, қызға өз сезімін білдіріп, сосын мәңгілік жоқ болып кетуі (Каори Экуни) сияқты мазмұндағы шығармалар жапон әдебиетінің қайшылықта даму үрдісінен хабар береді. Күрделі ой мен терең иірімді психологиялық сипат – жапон әдебиетіне қашанда тән болып келген басты қасиеттердің бірі. Бұл сипат бүгінгі күнде де өз күшін жойған жоқ, тек заман ағымына сай жаңа көрініске иеленіп келеді деп айтуға болады.

Сондай-ақ, жүйке ауруына шалдыққан суретші әйел өнер арқылы өлімге деген ұмтылысын жеңбек болуы, анасы тастап кеткен, қарғаға жем бола жаздаған кішкене ауру мысықтың өмір үшін табанды күресі (Кадзуси Хосаки); құсқа айналған қыз медитация кезінде қатып қалған сүйіктісінің төбесіне өсіп шыққан гүлдерге ұя салуы (Каори Экуни) мазмұндас шығармалар осы жерде және осы қазір деген ұғымда өмір сүретін адамдардың өмір тіршілігін сипаттауға арналған. [4]. «Тигриное Око» атты қазіргі жапон тарихи новеллаларынан құралған жинақ жарыққа шықты. Мұнда он екі «тарихи драма» қамтылған. Жинақ авторлары Жапон елінің ежелгі, құпиялы өткенін сөз ететін қазіргі жазушылар. Мұнда бекзат самурайлар, олардың адамгершілік кодексі мен әскери іске білгірлігі сөз болған. Өзге де тақырыптарды қамтыған бұл жинақ көне жапон елінің шынайы сипатын бере алады [5]. Сондай-ақ «Гордиев узел» атты қазіргі жапон

ғылыми фантастика тақырыбында жазылған туындыларды қамтыған жинақ жарыққа шықты. Мұнда XX ғасырдың екінші жартысынан бері қарай дүниеге келген 12 повестер мен әңгімелер жинақталған. Бұлардың қатарында өте шағын көлемдегі новеллалар, фантастикалық гиперфарстар, фэнтези, сюрреалистік повестер мен «мықты» фантастика, сондай-ақ, сүйіспеншілік тақырыбындағы повестер мен аса қорқынышты әңгімелер (ужас) кездеседі. Мәселен, Марико Охараның «Осакадағы тәуелсіздік күні», Есио Арамакидің «Жұмсақ сағаттар», Сакл Комацудың «Шиеленіскен түйін», Ясутака Цуцуйдің «Въетнамдық турбюро» шығармаларында дін мен ғылым, мейірімділік пен зұлымдық, аңшы мен оның құрбандығы, өлі мен тірі, күлкі мен көз жасы ұғымдары еуропалық дуализмнен ада кейпінде көрініс берген. Мұнда да «инь-янь» дәстүрлі жапондық принципі айқын көрінеді.

Мицуеси Нумано «Катастрофалар теориясы» жинағына жазған алғы сөзінде былай дейді: «Достоинства и недостатки тех произведений, которые вошли в антологию и на которые наверняка обратит внимание читатель, зачастую не является чисто японскими. Многие из них присуще и российской литературе. А это означает, что мы живем в одну эпоху, «проживаем» одну и ту же литературу» [6].

Қорыта айтқанда, бүгінгі жапон әдебиетінің басты сипаты «белгісіздік». Қазірде жапон әдебиеті талай ғасыр бойғы қалыптасқан әдебиеттен қол үзіп, батыстық сипаттарды бойына жинақтай бастады. Әрине, тұтас әдебиет осы бағытта дамыды деуден аулақпыз. Бірақ, XX және XXI ғасырлар тоғысындағы жапон әдебиетінде батысқа еліктеушілік, бұрынғы әдеби құндылықтарды ескерусіз қалдыру, жапон таным-тәрбиесіне жат тақырыптарда туындылар дүниеге әкелу сияқты ерекшеліктер басым көрініс беруде.

Батыста білім алып, батыстық үлгіде жазушы қаламгерлер жалпы әлемге жақсы танымал, бірақ көп жағдайда өз елінде асыра американданған, еліктегіш, ұлттық құндылықтардан қол үзіп қалған ұрпақ ретінде жазғырылуда. Ал ұлттық дәстүрлі сипатта жазатын қаламгерлер шет елдерге жақсы танымал болмағанымен, өз елінде сыйлы, жоғары бағаланады.

Әдебиеттер

1 Гудков Л.Д. Массовая литература как проблема. Для кого? // Новое литературное обозрение, 1996, № 22.
2 Григорьева Т. Путь японской культуры //Иностранная литература. №8, 2002. с. 249-256
3 Баранов С.Ю. Популярная проза XVIII века//Повести разумные и замысловатые. Популярная проза XVIII века. – М.: Современник, 1989. 687 с.
4 Странный ветер. Современная японская поэзия/ Пер. с яп. – М.: Иностранка, 2003 – 476 с.
5 Кутафьева З. Антология жизни и смерти//Русский журнал. – 2004. -№1. – С.35-42
6 Нацуеси Нумано. Предисловие /В кн. Теория катастрофы. Современная японская проза. – Москва, 2003. – 527 с.

References

1 Gudkov L.D. Mass literature as a problem. For whom? // New Literary Review, 1996, № 22.
2 T. Grigorieva Way Japanese culture // Foreign Literature. – 2002. – №8. – P.249-256
3 Baranov SY Popular Prose of XVIII century // Tale reasonable and elaborate. Popular prose XVIII century. – M.: Contemporary, 1989. 687 p.
4 A strange wind. Modern Japanese poetry. – M .: Sovremennik, 2003. – 476 p.
5 Kutafeva H. Anthology of life and death // Russian magazine. – 2004. -№1. – P.35-42
6 Natsuesi Numano. Preface / In books: The theory of catastrophes. Modern Japanese prose. – Moscow, 2003. – 527 p.

Нурмаханова М.К.,

Творчество молодых писателей Казахстана 50-60 гг. XX столетия в оценке видного критика Калжана Нурмаханова

Данная статья рассматривает новую грань творчества К. Нурмаханова. Анализируется деятельность критика в работе с молодыми писательскими кадрами, так как они, по его мнению, являются «резервом казахской литературы». Критик заботился о непрерывном пополнении в литературе новых талантливых творческих сил и, бережно направляя деятельность талантливого литератора, помнил о ранимости автора, о беззащитности перед неблагоприятными обстоятельствами, неосторожными, несправедливыми словами.

В статье также отмечается, что К. Нурмаханов подчеркивал важную роль литературных издательств, которые должны помогать литературной молодежи, дифференцировать требования к начинающему автору и писателю старшего поколения.

Ключевые слова: творческая молодежь, индивидуальность, актуальность, литературная критика, литературное издательство.

Nurmakhanova M.K.

Literary creation of Kazakhstan writers in 50-60s of twentieth century in the assessment of a prominent critic Kaljan Nurmakhanov

This article examines a new facet of the works of K. Nurmakhanov. The author analyzes his activity with young writers, as they, in his opinion, are «reserve of Kazakh literature». The critic took care of continuous replenishment in the literature of new talented creative forces. Carefully directing the activities of a talented writer, he remembered about the vulnerability of the author, about the defenselessness under adverse circumstances as well as reckless, unfair words.

The author also notes that K. Nurmakhanov underlined the important role of literary publishing houses that should help literary youth differentiate requirements for both a novice author and a writer of the older generation.

Key words: creative youth, individuality, relevance, literary criticism, literary publishing house.

Нұрмаханова М.Қ.

XX ғасырдың 50-60 жж. Қазақстанның жас жазушыларының шығармашылығын белгілі сыншы Қ. Нұрмахановтың бағалауы

Берілген мақалада Қ. Нұрмаханов жаңа бір қырынан қарастырылған. Оның көзқарасы бойынша жас жазушылардың жұмысындағы шығармашылығы сынға алынып, «қазақ әдебиетінің қоры» болып табылады. Сыншы жаңа талантты жазушылардың әдебиетке үнемі қосылып отырылуын, оларды бағыттай отырып, кез келген келеңсіз жағдайда әділетті болуларын естеріне салып отырды.

Сонымен қатар мақалада Қ. Нұрмахановтың әдеби басылымдарының маңызды ролін айта отырып, аға буын мен жас авторлардың талаптарын шектеу керектігін көрсету. Олар жас буынға көмектесу керектігін айтып өтті.

Түйін сөздер: шығармашыл жастар, жекелік, өзектілік, әдеби сын, әдеби басылым.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 82.0(092)

Нурмаханова М.К.,

к. ф. н. доцент Алматинского университета энергетики и связи,
г. Алматы, Казахстан,
e-mail: nurmaxanova.marzhan@mail.ru

ТВОРЧЕСТВО МОЛОДЫХ ПИСАТЕЛЕЙ КАЗАХСТАНА 50-60 ГГ. XX СТОЛЕТИЯ В ОЦЕНКЕ ВИДНОГО КРИТИКА КАЛЖАНА НУРМАХАНОВА

К. Нурмаханов как признанный литературовед и критик, вышедший на всесоюзную арену, был активным участником литературного процесса в Казахстане. Он умел направлять внимание литературной мысли к новым горизонтам, новым тенденциям и поискам. Индивидуально и неповторимо, в то же время объективно реагирующий на литературные факты и явления, К. Нурмаханов всегда находился в центре литературных дискуссий и обсуждений. Его творческая и личная судьба были связаны нитями искренности и целостности.

Несмотря на свою занятость, Нурмаханов много внимания уделял молодой литературной поросли. Давая характеристику творчеству молодых поэтов в статье «Больше требовательности», К. Нурмаханов пишет о преемственности в работе с молодыми писательскими кадрами, об их идейном и творческом росте, так как это «ближайшие резервы казахской литературы». Критик заботится о непрерывном пополнении родной литературы свежими талантливыми творческими силами, без чего, как известно, литература не может успешно развиваться.

Он отмечает, что «в послевоенное время ряды казахских литераторов пополнились большой группой молодых одаренных поэтов. Широкую известность у казахских читателей приобрели поэмы Х. Ергалиева «На широкой дороге» и «Девушка из нашего аула», посвященные трудовым подвигам казахских колхозников. Сила Х. Ергалиева не только в актуальности взятых им тем и в новизне поэтических его приемов, но и в той страстной и большой правде о нашем времени и наших людях, которая звучит в его лучших стихах. Х. Ергалиев показал себя мастером не только короткого стиха, но и большого поэтического полотна – поэмы. Им написаны четыре большие поэмы, лучшей из которых является лирическая поэма «Исповедь отца», получившая в свое время положительную оценку читательской общественности. Поэме «Исповедь отца» с начала до конца свойственны трогательные лирические мотивы, связанные с темами Отечественной войны»[1]. Анализируя язык поэмы, К. Нурмаханов отмечает, что «язык её чрезвычайно эмоционален, подчинен задаче полнее выразить авторское отношение к тому, о чем идет повествование. Эмоциональность, субъективно-авторская окраска речи достигается в значительной

мере тем, что перед читателем поэт ведет повествование от своего лица. Автор насыщает поэму такими интонационно-синтаксическими образами, которые усиливают взволнованность повествования и заставляют особенно полно ощущать переживания самого повествователя. Лирический герой её – яркая и богатая натура, полная жизни и страсти, и читатель верит в его нравственную силу, в возвышенность его человеческого характера. [1].

Обладая особым эстетическим чутьем, К. Нурмаханов сразу определяет меру одаренности творческой молодежи и по-отечески ее опекает, не скупясь на заслуженные комплименты. Такое внимание одного из авторитетных критиков способно возвысить зарождающееся дарование, открыть ему широкую дорогу в мир художественного слова.

К. Нурмаханов как критик советской формации и соцреалист, прежде всего, выделяет актуальность тематики произведений литературной молодежи, адекватное отражение действительности в стихах молодых авторов, умение типизировать и обобщать. А как видный культурный деятель своего времени он констатирует и опережающие его тенденции, элементы следующей, более свободной эпохи, в которой ценится личностное начало, индивидуальность, оригинальность. «Можно говорить о наличии у некоторых молодых начинающих поэтов своего особого творческого лица», – пишет он [2]. Как всегда, К. Нурмаханов-критик строг и требователен. Он принципиален, когда речь идет о молодежи, которую еще можно и нужно перевоспитывать, образовывать: «…бросаются в глаза недостатки художественного порядка, которые нередко приводят начинающих поэтов к затуманиванию идейного содержания произведений. Молодые поэты недостаточно хорошо пользуются в своем творчестве богатством и гибкостью народного языка. Следует напомнить молодым поэтам, что они, прежде всего, должны работать для своего народа. А это значит, что их стихи должны быть простыми по форме и глубокими по содержанию. Поэт должен разговаривать со своим читателем, как самый искренний друг, а не как «жрец», изрекающий «истины» на каком-то выдуманном им самим языке» [2].

По мнению К. Нурмаханова: «Қазіргі жастардың лирикалық жырлары жүріп тұрған, бірақ тілсіз сағатты еске түсіреді. Өйткені олардың көбінде уақытты, дәуір талабын сезіну деген жоқ. Өрісі – университет ауласы, саялы парк, арманы – гүл құшактап, айлы аспанның жұлдызын санау, өрістері тар-ау тар. Арманы – қысқа да қанатсыз» [3].

К. Нурмаханов никогда не забывает о сохранении национальной самобытности, и учит этому литературную молодежь. В потоке литературного материала самых различных, порой противоположных художественных воззрений, читателю нелегко бывает выделить главное, наиболее плодотворное. Даже чтобы адекватно оценить великие произведения литературы, такие как «Путь Абая», «Кровь и пот» и другие, потребовалось много лет. Нужны были совместные усилия критиков и читателей, чтобы сложилось глубокое и объективное понимание этих произведений казахской классики, определено их почетное место в литературе, в духовной жизни современности.

Основная задача критики 50-60-х годов XX века – борьба за правдивость, высокую художественность произведений. Литературный критик обязан хорошо разбираться в сущности явлений, изучать и знать жизнь. Для этого у нас имеются прекрасные примеры из истории критической мысли. Выдающиеся критики прошлого высказывали свои глубоко верные определения и оценки на основании всестороннего изучения конкретно-исторической обстановки, в которой создавалось то или иное произведение, после глубокого проникновения в сущность описываемых в нем явлений.

Совершенно очевидно, что роль критики в поддержке таланта огромна. Талант – редкость, его надо поддерживать и лелеять. Талант – сложен и загадочен, понять его должна помочь литературная критика. Работать с талантливым текстом намного труднее, чем с текстом посредственным. И, бережно направляя деятельность талантливого литератора, критик должен помнить о ранимости автора, о беззащитности, порой, художника перед неблагоприятными обстоятельствами, неосторожными, несправедливыми словами. Но при этом нельзя забывать о неизбежной социальной ангажированности автора, его высокой ответственности перед обществом, национальной культурой, которая его воспитала. Поэтому К. Нурмаханову иногда приходилось быть жестким и бескомпромиссным. Но в то же время это был и глубоко неравнодушный человек, который принимал близко к сердцу и радость побед, и горечь поражения своих братьев по перу. Известный сатирик Ш. Смаханулы в 1988 году на праздновании 60-летия К. Нурмаханова вспоминал о том, как критик резко высказался о его первых произведениях. Познакомившись

с К. Нурмахановым, сатирик был поражен его умом, тактом, а также теплым отношением критика к творчеству молодых литераторов. По совету критика Ш. Смаханулы посвятил свое творчество такому жанру как сатира. Кто знает, как обернулась бы творческая судьба Ш. Смаханулы, если бы не случилось этой встречи. Кыргызский писатель-драматург Б. Жакиев стал известным не только в Казахстане, но и в Кыргызстане благодаря переводу его пьес К. Нурмахановым, его критическим замечаниям и пожеланиям. Своими точными и меткими, порой жесткими отзывами критик помог многим литераторам определить свое направление в литературе.

Не менее известный казахский поэт З. Шукуров в своих воспоминаниях с теплотой и одновременно с горечью писал: «…таких как Калжан нет и не будет…» [4, 133]. Критик, отмечая несомненное дарование молодого поэта, инвалида детства, заставлял его не сдаваться болезни. З. Шукуров испытывал радость от общения с Нурмахановым, делился с ним своими жизненными и творческими планами. Об этом говорят письма, обнаруженные в архиве писателя: «Дорогой Зейнолла! Получил твое письмо. Спасибо за теплые слова. Читаю твои стихи. Я верю, что ты одолеешь все трудности, не сдавайся! Работай, пиши. Хочу сказать, что у тебя все получится. У тебя все впереди!» [5, 134]. В ответ З. Шукуров пишет: «Дорогой брат Калжан!... Отправляю тебе сборник стихов, почитай, дай совет…. Ты знаешь, только от тебя я могу услышать дельные советы» [4, 133].

Калжан Нурмаханов мог быть резким и даже жестким, когда этого требовала его совесть. В статье «Разве это реализм?» критик пишет: «… Отвечают ли этим требованиям произведения молодых поэтов, от которых читатель в первую очередь ждет свежего слова? К сожалению, не всегда. Многие поэты даже не задумываются об этом. Написав два-три десятка средненьких стихотворений, они торопятся создать (обязательно!) поэму. У нас нет ни одного молодого поэта, который не разразился бы поэмой. Большинство из этих поэм – слабые, сырые произведения как в идейном, так и художественном отношении» [6, 175].

Анализируя творчество молодых поэтов, К. Нурмаханов отмечает, что «непреодоленное пока что в некоторых произведениях молодой казахской литературы многословие, не пропорциональное облегченной интеллектуальной нагрузке. Конечно, изображение великих событий нашей эпохи требует больших полотен, – соглашается критик, – однако объем произведения должен определяться объемом реальных мыслей и чувств» [6, 178]. В качестве примера он приводит переработанный после резкой критики роман в стихах Дихана Абилева «Знамя в горах». По мнению Х. Бекхожина он является весомым вкладом в казахскую литературу. С точки же зрения К. Нурмаханова, роман в стихах – сплошное многословие и пустословие. Роман был сокращен: вместо пяти тысяч строк в романе при переводе на русский язык осталась лишь пятая часть. И ничуть от этого не проиграл.

Критик отмечает произведение А.С.Пушкина «Медный всадник», в котором «…всего 450 строк. А сколько там событий! Это же целая эпопея о жизни николаевского времени» [6, 178]. В данной статье критик также рассматривает поэму И. Джансугурова «Кулагер», в которой «… все события и изменения, происходящие вокруг героя, проходят через мозг и сердце автора. …Не потому ли поэмы И. Джансугурова так захватывают читателя? – задается вопросом критик. – Поэт виртуозно, многозначно описывает мысли и чувства героя, передавая все их полутона. Все это придает произведению ту эстетическую красоту, которую тщетно ищет читатель во многих современных поэмах. Напротив, беда романа «Знамя в горах» в том, что поэт равнодушен, безразличен к судьбе своих героев, к их настроениям и душевным волнениям» [6, 179].

У каждого поэта должен быть свой писательский почерк, свои приемы в создании образа, в развитии сюжета, – учит К. Нурмаханов литературную молодежь. Молодые поэты, вступая на арену литературы, смотрят на творчество старшего поколения как на источник поэтической учёбы, подражая им. Это, конечно, закономерно. Но при этом следует сказать, что, учась у маститых поэтов, они не должны повторять слабые стороны их творчества, выражающиеся в копировании фольклорных образов, голой декламационности тона. Но, к сожалению критика, многие начинающие поэты, в том числе авторы рассматриваемых сборников, творческую учебу у ведущих литераторов нередко подменяют слепым подражанием. Пример тому – «На джайляу», «Белая береза», «Председатель колхоза», «Весенние картины», «Нуржамал», «Братской Украине», «Мы любим», «Макат», «В клубе Доссора» и другие. В этих стихотворениях молодые авторы иными словами повторяют то, что давным-давно было сказано поэтами старшего поколения. И поэтические образы в них ничем не отличаются от тех

поэтических образов, которые известны казахскому читателю из произведений маститых поэтов. Поднимает К. Нурмаханов и знаковый для той эпохи вопрос о традиции и новаторстве, призывая именно молодежь к преодолению в какой-то мере традиций, к выходу на новые рубежи. Он призывает молодых авторов научиться типизации, обобщениям.

В конце статьи К. Нурмаханов советует учиться на лучших образцах казахской поэзии. Таковы лирические стихотворения К. Аманжолова, А. Тажибаева, Г. Орманова, Ж. Саина, С. Мауленова, Х. Ергалиева и других. В них – подлинное отражение мыслей, стремлений, чувств и мечты наших современников [6, 186].

Нурмаханов подчеркивает также важную роль литературных издательств, которые должны помогать литературной молодежи. Работники издательства, куда начинающие поэты и писатели обычно приносят свои первые рукописи, должны оказать им квалифицированную творческую помощь, дать полезный совет, критическую, объективную оценку их творчества. Необходимо, по мысли критика, дифференцировать требования к начинающему автору и к писателю старшего поколения, не делая все же скидку на «молодость» до такой степени, чтобы в печать проникали серые, недоработанные, антихудожественные произведения. Молодежи необходимо расчищать дорогу в литературу, но помнить при этом, что воспитание у нее требовательности к себе с первых же шагов является важнейшим условием её творческого роста. «Наши критики не должны ограничиваться рецензированием отдельных сборников начинающих поэтов, а должны оказать им настоящую творческую помощь, дать критическую оценку их творчества, обобщить опыты и достижения молодых поэтов. Это, безусловно, повысит художественный уровень нашей поэзии» [6, 188].

Таким образом, анализ литературно-критической деятельности К. Нурмаханова демонстрирует колоссальные масштабы его творческой работы, характеризует его как одну из ведущих фигур казахского литературного процесса 50-60-х годов прошлого столетия.

Литература

1 (Из неопубликованного).

2 Нурмаханов К. Литературные заметки. Сб. критических статей и литературных статей. – Заботливо и требовательно растить литературную молодежь. – Алма-ата: Казгослитиздат, 1961. – С. 181.

3 Дневник К. Нурмаханова.

4 Письмо К. Нурмаханова к З. Шукурову (эпистолярное наследие из неопубли-кованного).

5 Письмо З. Шукурова к К. Нурмаханову (эпистолярное наследие из неопубли-кованного).

6 Нурмаханов К. Литературные заметки: сб. критич. и литературных заметок. – Разве это реализм? – Алма-Ата: Казгослитиздат, 1961. – С.174.

References

1 (Inedita).

2 Nurmahanov K. Latin Notes. Coll. and Literary essays amet arcu. – Sollicite et suscitate postulans litterarum iuventutis. – Alma-Ata: Kazgoslitizdat, 1961. – P. 181.

3 Diary K. Nurmahanova.

4 Epistula ad K. Nurmahanova Z. Shukurov (epistolari hereditatem inedita).

5 Epistula ad K. Z. Shukurov Nurmahanovu (epistolari hereditatem inedita).

6 Nurmahanov K. General Notes: Lang. discrimine. et notis litterarum. – Numquid veritate? – Alma-Ata: Kazgoslitizdat, 1961. – P. 174.

Оразбаева Н.С.,

Синтез художественного и документального в освещении русским поэтом Л. Мартыновым положения казахских женщин в первой половине XX века

В данной статье рассматривается публицистика русского поэта первой половины XX века Л.Н. Мартынова, а именно ряд его статей, опубликованных в 1926-1927 гг., о положении казахских женщин. Анализ очерков и заметок Леонида Мартынова, содержащих вопрос гендерного равноправия, способен определить роль поэта в общественной жизни населения северного Казахстана и Сибирского края. Вторая задача состоит в поиске художественных средств в публицистических статьях, в обосновании их значения и причин использования. Наконец, прослеживается степень и способы внедрения данного материала в художественные тексты Мартынова. Таким образом, определяется синтез документального и художественного в его журналистской деятельности, а также место образа Казахстана в творчестве русского поэта.

Ключевые слова: Леонид Мартынов, публицистика, гендерное равноправие, права казахских женщин, русский поэт.

Orazbayeva N.S.

Synthesis of fiction and documentary in elucidation by Russian poet L. Martynov of the standing of Kazakh women in the first half of the XX-th century

This article examines the journalism of the Russian poet of the first half of the XX century L.N. Martynov, that is a number of articles published in 1926-1927 on the standing of Kazakh women in the society. The analysis of Leonid Martynov's sketches and notes, containing the issue of gender equality, is able to determine the role of the poet in the social life of the population of the northern Kazakhstan and the Siberian region. The second task is to find figures of speech in journalistic articles, to justify their significance and reasons for using it. Finally, the degree and ways of inoculation of this material into Martynov' artistic texts are observed. Thus, the synthesis of fiction and documentary in his journalistic activity is determined, as well as the place of the image of Kazakhstan in works of the Russian poet.

Key words: Leonid Martynov, journalism, gender equality, Kazakh women' rights, Russian poet.

Оразбаева Н.С.

Орыс ақыны Л. Мартыновтың талдауы бойынша XX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақ әйелінің жағдайы туралы көркемдік және деректілік жинақтау

Берілген мақалада XX ғасырдың бірінші жартысындағы орыс ақыны Л. Мартыновтың қазақ әйелінің жағдайы туралы публицистикасы, нақтырақ 1926-1927 жылдары жарық көрген бірнеше мақалалары қарастырылады. Гендерлі тең құқықтық сұрақтарын көтеретін Л. Мартыновтың очерктері мен жазбаларының талдауы Сібір өңірінің және Қазақстанның солтүстігіндегі қоғам өмірінде ақынның рөлін көрсете алады. Екінші мәселе публицистикалық мақалаларда көркемдік құралдарды іздеу, олардың мағыналарын және қолдануының себебін айқындау. Соңында, берілген материалдың Мартыновтың көркемдік мәтіндеріне кіру деңгейі мен тәсілдері көрсетілген. Осылайша, оның журналистік қызметінде көркемдік және деректілік жинақтауы, орыс ақынының шығармашылығында Қазақстан бейнесінің орны айқындалған.

Түйін сөздер: Леонид Мартынов, публицистика, гендерлі тең құқықтық, қазақ әйелдерінің құқығы, орыс ақыны.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 82.0

Оразбаева Н.С.,

преподаватель Евразийского национального университета
им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Казахстан,
e-mail: narkes_orazbaeva@mail.ru

СИНТЕЗ ХУДОЖЕСТВЕННОГО И ДОКУМЕНТАЛЬНОГО В ОСВЕЩЕНИИ РУССКИМ ПОЭТОМ Л. МАРТЫНОВЫМ ПОЛОЖЕНИЯ КАЗАХСКИХ ЖЕНЩИН В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Рассмотрение документального в публицистике русского поэта первой половины XX века Л.Н. Мартынова (1905-1980) обосновано многочисленными публикациями поэта о Казахстане в сибирских газетах и журналах, а также наличием документальной составляющей в художественных текстах. В 20-х – начале 30-х гг. Мартынов работал в периодических изданиях Омска (газеты «Рабочий путь», «Сигнал», «Гудок»), Новониколаевска (газета «Советская Сибирь») и других. Значительная часть журналистской деятельности Леонида Мартынова, который в качестве выездного корреспондента множество раз ездил в Казахстан, насколько нам известно, еще не была исследована. Во время работы в архивах Омского государственного литературного музея имени Ф.М. Достоевского и Омской государственной областной научной библиотеки имени А.С. Пушкина мы собрали большую часть заметок, путевых очерков о Казахстане, опубликованных в вышеназванных изданиях.

Исследуя данные статьи, мы выделили основные вопросы, интересовавшие русскую общественность в связи с Казахстаном 20-30-х гг. XX века и включавшие как общественно-политические, так и социально-бытовые аспекты. Целью исследования данной статьи является, в первую очередь, анализ очерков и заметок Леонида Мартынова, отражающих положение женщины и роль поэта в урегулировании некоторых конфликтов. Во-вторых, прослеживается синтез документального и художественного в его творчестве, а именно способы внедрения фактического материала о положении казахской женщины в художественные тексты, включая автобиографические новеллы. «Художественность – это образное отображение действительности, моделирование ситуации или действительно происшедших или придуманных событий. Публицистичность же выражается прежде всего в присутствии документальности, в пафосе и тенденциозности повествования, в допустимости только домысла, но не вымысла. Конкретный, документальный факт в этих жанрах как бы отходит на задний план, уступая место впечатлению автора от факта, его оценке, авторской мысли» [1]. Таким образом, мы обратим внимание на средства, используемые Мартыновым-журналистом в публицистических жанрах и Мартыновым-поэтом – в художественных.

«Главная особенность юридического статуса женщины у казахов и киргизов в XIX – начале XX века заключается в том, что он реализовывался в общих рамках трех сосуществующих юридических систем обычного права, мусульманского и официального, утверждаемого законами Российской Империи» [2]. Под «обычным» правом имеется в виду правовое положение женщины по адату – системе норм в традиционном обществе кочевников, на замену законов Российский Империи пришло советское законодательство. В той же работе выделяются основные моменты, отступающие от норм шариата и соответствующие адату, что демонстрирует синтез правовых систем в степи того времени: «сохранение в среде кочевников института калыма; отсутствие института выплаты махра; сохранение обычая левирата; отсутствие прав женщины на личную собственность и, следовательно, на семейное имущество и на имущество умершего супруга; абсолютное право семейно-родственной группы мужа на фертильный потенциал женщины» [2].

Таким образом, статьи Мартынова 20-х гг. XX века описывают именно переломный момент в правовых нормах казахского общества относительно прав женщины на государственную защиту от насилия в семье, на имущество, развод и т.д.

Итак, имеющийся у нас список публицистических работ Мартынова о Казахстане представляют статьи, очерки и наброски из омской ежедневной газеты «Рабочий путь» и художественно-литературного и научно-публицистического журнала «Сибирские огни», издававшегося в Новосибирске. Данный список представлен в хронологическом порядке, по мере публикования материалов:

Степные хулиганы / Рабочий путь, 7 декабря 1926 года. Подпись: Эльм.

Бейгайма боится / Рабочий путь, 28 января 1927 года. Подпись: Эльм.

Братья Байбатыровы / Рабочий путь, 18 февраля 1927 г. Подпись: Эльм.

Почему ополчились киргизки? / Рабочий путь, 27 марта 1927 года. Подпись: Эльм.

Бунт желтых жен / Сибирские огни, № 6, ноябрь-декабрь 1927. Подпись: Леонид Мартынов.

В первую очередь обращают на себя внимание варианты подписей в статьях Мартынова. Эльм – один из псевдонимов поэта, использовавшийся им, как видим, в 20-х гг. С одной стороны, данный псевдоним отсылает к инициалам поэта – Л.М. С другой, – к одному из вариантов имени христианского святого Эразма, покровителя мореплавателей. Мартынов, страстно любивший морскую стихию, конечно, был знаком с легендами о святом, что подтверждает употребление имени Эльм в стихотворении «Корабль», написанном в 1971 году. Уже использование данного псевдонима дает понять творческую природу Мартынова-журналиста и начинает синтез художественного и документального в его журналистской деятельности.

Документы 1-4 связаны между собой и начинаются со статьи «Степные хулиганы». Данная статья поделена на три части и имеет подзаголовок «Степь и город» к первой части, где автор демонстрирует разницу между казахами в городе – *«смуглыми, скуластыми людьми в меховых шапках, в громадных сапогах»* [3] – и родной степи, где можно видеть *«киргизскую женщину нагую, в синяках, едущую на черной корове, сидя верхом, лицом к хвосту»* [3]. В других двух частях «Суд седобородых» и «Это не первый случай» рассказывается о казахской женщине Бибиш, которая была жестоко наказана судом аксакалов за подозрения в измене мужу. Автор открыто призывает виновников к ответу, не боясь использования экспрессивной лексики («негодяи»).

Вторая статья «Бейгайма боится» подводит итоги первой: *«написанное достигло цели»* [4]. Видя результаты и эффект от публикации первой заметки, Мартынов продолжает наделять материал эмоциональной оценкой, отвечающей не только его, но и советским моральным установкам. Особенности восприятия и изложения фактического материала Мартыновым характеризуются, например, использованием приема синекдохи в статье «Бейгайма боится»: *«Декрет, еще декрет – и мы раскрепостили киргизскую женщину. Калым отменен, женщина равноправна – попробуй, не согласись с этим!», «Степь приняла советский закон», «Степь дика и жестока»* [4]. В первом примере мы видим частное вместо целого – дважды использовано единственное число вместо множественного, в двух других – целое вместо части, «степь» вместо ее жителей. Таким образом, усиливается экспрессия речи, тексту придается глубокий обобщающий смысл. Почему именно степь – ответ дан в первой статье в части «Степь и город», показывающей разницу между «киргизами», живущими в городе по советским законам и по степным, ограничивающим права женщин.

Таково продолжение статьи: *«Степь дика и жестока. Странные истории разыгрываются там. Как будто бы сейчас не двадцатый век, но*

четырнадцатый век и омская крепость еще не выстроена над берегом Иртыша. Вот еще одна картина быта современных дикарей, которых еще много среди киргиз» [4]. Использованная автором синекдоха здесь позволяет ему избегать обобщения на основе национального признака и употребить обобщение на основе бытовых традиций: не «киргизы», а «степь». Кроме того, автором использованы исторические факты: именно XIV век упомянут в связи с тем, что до XV века территория Омска входила в состав различных кочевых империй – от Западно-Тюрского каганата до Сибирского ханства. Омская крепость, строившаяся от набегов кочевников, преимущественно джунгар, приводится как один из символов отделения городского населения от степного.

Для художественной окраски историй Мартынов также использует прямую речь и настоящее время глаголов в значении прошедшего:

«Вслед за ним является и Есенов.

– Где моя сестра? – кричит он – я должен ее увезти!» [4].

В третьей статье «Братья Байбатыровы» рассказывается история очередной жертвы степных законов с заключением от автора: «*Мы приветствуем Мариам! Двери нашей редакции открыты для киргизских женщин, – пусть и впредь идут они к нам и делятся с нами своими бедами»* [5]. Также говорится об угрозах Байбатыровых привлечь «клеветников» к ответственности.

Мартынов продолжает публиковать статьи, направленные на борьбу с неравным положением женщин в обществе: *«Мы боремся не с личностями, но с обычаем. Жестоким, дикарским степным обычаем избиения, истязания женщин»* [6]. Эта статья, названная «Почему ополчились киргизки?», четвертая на данную тему за четыре месяца, стала закономерным результатом размышлений Мартынова об истории с братьями Байбатыровыми. В этой статье, написанной после попыток Байбатыровых опровергнуть обвинения, Мартынов прибегает к саркастическим высказываниям и сравнениям, несущим авторскую оценку: *«Почему и Мариам, и Куркима, и посторонняя Бейгама ищут защиты от чистых и невинных, как новорожденные младенчики, братьев Байбатыровых. Почему эти коварные женщины жаждут отомстить Байбатыровым за мирную жизнь»* [6].

Кроме того, прямые следы его журналистской деятельности в сфере урегулирования вопросов быта казахов наблюдаются в художественных произведениях. Именно в статье «Братья Байбатыровы» впервые упоминается имя Увенькай в рассказе героини статьи: *«Пять лет назад я хотела бежать от Мукаша с любимым человеком юношей Увенькаем»* [5]. Данное имя стало почти нарицательным для образов казахов в творчестве Мартынова, появившись впервые в поэме «Правдивая история об Увенькае, воспитаннике азиатской школы толмачей в городе Омске» (1936 г.), которая принесла автору широкую известность. Данное имя использовалось и Олжасом Сулейменовым в дарственной надписи Мартынову, сделанной в книге «Доброе время восхода», как об этом пишет сам Мартынов: *«…нет сомнения, он читал мои произведения. Читал еще подростком, юношей, о чем свидетельствует книга его «Доброе время восхода» с дарственной мне надписью будто и от себя, Олжаса, но в то же время и от героя моей поэмы – книголюбивого Увенькая»* [7, 240].

Также в новелле «Круглая звезда Айналайн» примечателен следующий отрывок: *«А тогда мое личное знакомство с казахами началось не с какого-нибудь экзотического степного, но одетого и обутого, как и городского мальчика, посаженного волею аллаха на соседнюю со мной парту первого класса 1-й омской гимназии. Это был сын толмача Акмолинского областного правления, очкарик, как выразились бы теперешние ребята, и первый ученик, как тогда назывались отличники. Педагоги ставили нам в пример его старательность и хорошее поведение. Может быть, образ этого мальчика, сына толмача, как-то слегка и отразился впоследствии в моей поэме об Увенькае, воспитаннике школы толмачей в Омске, но во дни нашего совместного ученичества я общался с этим мальчиком мало и не знаю его дальнейшей судьбы...»* [7, 236]. Образ одноклассника – «первого ученика», сына толмача – и образ парня Увенькая из статьи «Братья Байбатыровы» объединились в образе толмача Увенькая, ученика омской школы толмачей.

Там же упомянуты и истории казахских женщин: *«…я сделался их [казашек] доверенным лицом, ходатаем по их делам. Суть в том, что они, эти женщины, взбунтовались. Против нелюбимых мужей. И так как всё это было в первой половине двадцатых годов, эти женщины потребовали на основании советских законов раскрепощения!»*, *«И я, юный репортер, написал ряд статей, освещающих все перипетии их борьбы за новую жизнь. Обо всем этом я впоследствии рассказал в очерке «Бунт желтых жен»»* [7, 237]. И в той же новелле Мартынов ссылается на

одно из своих ранних стихотворений: *«Эй, супруга моя, Бибиш, наш аул ушёл за Иртыш, почему ж ты осталась в городе, на крыльце у прокурора сидишь?» – «Мой муж, хромой Мукаш, ты вчера показал мне кнут. Поеду в город, спрошу адвоката, что надо делать, если бьют?»* [7, 237].

Подобные выдержки из автобиографической прозы подчеркивают неравнодушие, подлинное сопереживание, с которым автор воспринял описанные выше истории, находившие отражение на протяжении всего творческого пути Мартынова.

Очерк «Бунт желтых жен» Мартынова в журнале «Сибирские огни» стал итоговым в публицистике на тему прав казахских женщин через год после изданных ранее статей. В данном объемном очерке автор описывает не только хронологию событий, но и пытается объяснить причины сохранения степных традиций в 20-е гг., а также показывает отклик общественности на данную тему: *«описанные происшествия были ... новостью»* [8, 158]. По словам Мартынова, после публикации первой заметки виновные, *«самозванцы судьи-аксакалы»,* были привлечены к ответственности, газета получила ряд посланий из степи. После второй статьи *«эффект получился необычайный: Киргизы на омских базарах, как говорится, рвали газету из рук продавцов:*

– Уй! Байбатыровых, вековых кулаков Байбатыровых, припечатал «Рабочий путь», – кричали одни» [8, 159].

В результате эти дела поступали в прокуратуру: *«Прокуратура вела расследование по первым делам, а письма из аулов все шли и шли. Киргизы вступили в деятельную переписку с редакцией. Писали женщины, писали комсомольцы. Их письма (их хранится у нас не мало) подтверждали правильность фельетонов о братьях Байбатыровых, вскрывали «славное прошлое» высокого степного рода»* [8, 160]. Как считает Мартынов, *«мы же выполнили свой долг – пробудили внимание общественности к тем, кто живет за рекой Иртышем в кошемных кибитках, как жили и сто лет назад»* [8, 161].

В то же время Мартынов, по истечении времени стараясь проанализировать причины и предпосылки всплеска обращения казахских женщин в газету, пишет: *«Прокуратуре была задана тяжелая задача – разобраться во всех этих делах. Из частных разговоров явствовало, что, в конце концов, взаимоотношения между пресловутыми братьями и их беглыми женами сложнее, чем мы, горожане, привыкли думать»* [8, 160]. Далее поэт приводит слова одного из гостей редакции: *«Я много слышал о байбатыровщине. Факты истязания женщин, разумеется, налицо. Это их степной быт. Но не в одном истязании дело. Все эти женщины, так сказать, передовые киргизки. Они узнали законы советской власти и хотят ими воспользоваться. Они требуют развода и <...> вместе с тем они требуют раздела имущества. <...> Но, когда уходящая жена требует и имущества, муж начинает ее преследовать, бить, запугивать. Аксакалы, хранители традиций, становятся на сторону мужа. Вот трагедия в чем. Не в любви, а в экономике»* [с. 160].

Согласно правовой системе традиционного общества кочевников, женщины не имели прав «на личную собственность и, следовательно, на семейное имущество и на имущество умершего супруга» [2]. Советский закон прямо противоречил степному, что и потребовало вмешательства журналистов, юристов и прокуратуры.

Таким образом, приемы, наиболее часто использованные Мартыновым в раскрытии данной темы в публицистике, – синекдоха, художественная образность, диалогичность, прямая речь, настоящее время глаголов в значении прошедшего, сравнения, восклицательные и вопросительные предложения. Эти приемы помогают поэту давать авторскую оценку, наглядность, позитивную или негативную окраску текста. Кроме того, мы наблюдаем систематическое использование данного материала, а именно истории женщин и казахских имен, в автобиографических новеллах поэта, а также в его художественных произведениях, включающих образ Казахстана.

Все это определяет роль публицистических заметок Мартынова. Именно в 20-е гг., в связи с распространением законов советской власти на территорию казахских степей, вышло большое количество произведений о противоречивом положении казахских женщин: «Айша» Сакена Сейфуллина, «Акбилек» Жусипбека Аймаутова, романы и повести Мухтара Ауэзова и Габита Мусрепова и других писателей. В этот ряд по полному праву можно включить журналистскую и творческую деятельность русского поэта. Посчитав себя ответственным за художественное и документальное отражение положения казахских женщин, Мартынов оказал значительную помощь казахской общественности в ознакомлении с материалами, урегулировании бытовых и социальных конфликтов и законодательном просвещении населения северного Казахстана.

Литература

1 Кенжегулова Н. Художественно-публицистические жанры журналистики / Элект-ронный курс «Массовая коммуникация» // http://old.unesco.kz/massmedia/pages/4_3.htm.

2 Турысбекова Г. Сравнительный анализ правового положения женщин по традици-онному обычному праву у Киргизов, Узбеков, Кавказских народов // Вестник КазНУ. Се-рия юридическая. – 2011. – № 1 (57). – С. 19-23.

3 Мартынов Л.Н. Степные хулиганы // Рабочий путь. – 7 декабря 1926 года. – С.4.

4 Мартынов Л.Н. Бейгайма боится // Рабочий путь. – 28 января 1927 года. – С.5.

5 Мартынов Л.Н. Братья Байбатыровы // Рабочий путь. – 18 февраля 1927 г. – С.5.

6 Мартынов Л.Н. Почему ополчились киргизки? // Рабочий путь. – 27 марта 1927 года. – С.8.

7 Мартынов Л.Н. Собрание сочинений в трёх томах. Т.3. Проза. – М.: Художест-венная литература, 1977. – 414 с.

8 Мартынов Л.Н. Бунт желтых жен // Сибирские огни. – Ноябрь-декабрь 1927. – № 6. – С.157-161.

References

1 Kenzhegulova N. Hudozhestvenno-publicisticheskie zhanry zhurnalistiki / Jelektronnyj kurs «Massovaja kommunikacija» // http://old.unesco.kz/massmedia/pages/4_3.htm.

2 Turysbekova G. Sravnitel'nyj analiz pravovogo polozhenija zhenshhin po tradicionnomu obychnomu pravu u Kirgizov, Uzbekov, Kavkazskih narodov // Vestnik KazNU. Serija juridicheskaja. – 2011. – № 1 (57). – S. 19-23.

3 Martynov L.N. Stepnye huligany // Rabochij put'. – 7 dekabrja 1926 goda. – S.4.

4 Martynov L.N. Bejgajma boitsja // Rabochij put'. – 28 janvarja 1927 goda. – S.5.

5 Martynov L.N. Brat'ja Bajbatyrovy // Rabochij put'. – 18 fevralja 1927 g. – S.5.

6 Martynov L.N. Pochemu opolchilis' kirgizki? // Rabochij put'. – 27 marta 1927 goda. – S.8.

7 Martynov L.N. Sobranie sochinenij v trjoh tomah. – Moscow, Hudozhestvennaya literatura, 1977. – 414 s.

8 Martynov L.N. Bunt zheltyh zhen // Sibirskie ogni. – Nojabr'-dekabr' 1927. – № 6. – S.157-161.

Рақыш Ж.С.

«Қамбар батыр» жырындағы әйелдер бейнесі

«Қамбар батыр» жырында әйелдер бейнесі басты қаһарманның тұлғасын даралай көрсетуге қызмет етеді. Назым бейнесі жырда батырдың көп ішінен таңдаған жары, сүйген сұлу ретінде көрінеді, қыздың батырды қалауы арқылы қаһармандық дәуірдегі батырлықтың бағалануы, ел қорғайтын тұлғаның мадақтай әспеттелуі батырлық жыр поэтикасына сәйкес сомдалған. Анасының батыр тұлпарын баптауы, жеңгелердің екі жастың қосылуына тілектес, ниеттес болуы, рулық, отбасылық қарым-қатынастардың сипаты көрініс береді. Әйел еркі заманынан сақталған көне салттар іздері – қыздың күйеу таңдауы, болашақ жары қандай болуы керектігі туралы талабы, батырдың тұлпарын шешесінің баптауы, шешесінің ақ батасымен жорыққа аттануы – барлық нұсқаларда сақталған. Мақала авторы осы жайттарға тоқтала отырып, жырдың түрлі нұсқаларындағы әйелдер бейнесін қыздың күйеу таңдауындағы нұсқалық өзгешеліктер, батырдың анасы образын беру тәсілдеріндегі мәтіндік айырымдар арқылы зерделенеді. Зерттеу нысаны ретінде «Қамбар батыр» жырындағы әйелдер бейнесі талданады. Жұмыстың әдістемесін текстологиялық, салыстырмалы-тарихи, типологиялық зерттеу әдістері құрады. Жұмыстың нәтижесін жоғары оқу орындарының студенттері мен магистранттарына, докоранттарға пайдалануға болады, мақала фольклортанушы және мәтінтанушы мамандар үшін маңызды болып табылады.

Түйін сөздер: эпос, батырлық жыр, әйел бейнесі, нұсқалық өзгешеліктер, мотив.

Rakysh Zh.S.

Women images in the epic «Kambar batyr»

In the epic «Kambarbatyr» the system of women images provides specific description and revealing of the main character. Nazim in the epic is shown as the image of the beauty and betrothed who was chosen by the batyr and she is choosing a fiancé- batyr, so this is a heroic themeand courage of heroic epoch, and praise for the defender of the Motherland are in compliance with poetics of the heroic epic. Mother's care for the batyr's steed, friendly actionsof the sisters-in-law of the girls, their solidarity shows the character of clan and family relations.Choosing of the betrothed by the only daughter of the Khan, her claims to him (heroism), mother's care for the batyr's steed, mother's blessing before going to the campaign, the echoes of ancient customs and rituals of matriarchy, are presented in all versions of the epic. The author of the paper focuses on these circumstances, and he has explores textual differences in the methodology of transfer of the batyr's mother's image, choosing of fiancé by the girl, the image of women in different versions of the epic. The research object includes the analysis of the image of women of the epic «Kambarbatyr». The methodological basis of the work includes textual, comparative-historical, typological methods.

Key words: epic, heroicepic, women images, textual differences, motive.

Рақыш Ж.С.

Женские образы в эпосе «Камбар батыр»

В эпосе «Камбар батыр» система образов женщин служит для того, чтобы обособленно показать и раскрыть личность главного героя. Назым в эпосе показана в образе выбранной батыром красавицы, суженой, через выбор себе жениха-батыра расценивается как героика и мужество героической эпохи, похвала защитника уродины, даны в соответствии с поэтикой героического эпоса. Уход матери за скакуном батыра, дружественные действия со стороны невесток девушки, их солидарность указывают на характер племенных, семейных отношений. Выбор суженого единственной дочерью хана, ее требования к нему (богатырство), уход матери за скакуном батыра, благословение матери перед походом, отголоски старинных обычаев и обрядов матриархата присутствуют во всех вариантах эпоса. Автор статьи останавливается на этих обстоятельствах, также им были изучены текстологические различия в методологии передачи образа матери батыра, выбора жениха девушки, образ женщин в разных версиях эпоса. В качестве объекта исследования анализируется образ женщин эпоса «Камбар батыр». Методологическую основу работы составляют текстологический, сравнительно-исторический, типологический методы.

Ключевые слова: эпос, героический эпос, женские образы, текстологические различия, мотив.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 78.08:801.81

Рақыш Ж.С.,

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
ф. ғ. к., Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: zhumashay19@mail.ru

«ҚАМБАР БАТЫР» ЖЫРЫНДАҒЫ ӘЙЕЛДЕР БЕЙНЕСІ

Батырлық жырлардағы әйелдер бейнесі отандық және әлемдік фольклортану ғылымында біршама қарастырылған, басқа эпостық жырлардан болмыс-бітімі өзгеше «Қамбар батыр» жырындағы әйелдер бейнесі де дараланады.

«Қамбар батыр» жырындағы образдар жүйесінде батырдың сүйген жары Назым сұлу бейнесі басты қаһарман тұлғасын көмескілемейді, қайта батырдың образын ашудағы әйел бейнесінің өзгеше көркемдік мән атқарған жыр ерекшелігін білдіреді. Жырдың бастамасынан-ақ ерекше болмысты сұлудың бейнесі танылып, жыр соңына дейін алуан түрлі қасиет-белгілерімен сомдала түседі. «Пейіштің хор қызындай, нұр дидарлы» Назымның сән-салтанаты да ерекше. «Қамбар батырдағы» Назым бейнесі өз тегінен бөлек мінез бен іс-әрекет иесі екендігімен оқшауланады. Ол жөнінде жыр: «Алты ағасын, әкесінАқылымен Назым биледі», – деп баян етеді. Яғни «көпке сәулесі түскен, кірсіз ажары аққағаздай арудың» ішкі-сыртқы болмысын қатар көрсету басым. Сұлу сипаты, ерке мінезімен қатар өзіне жар таңдаудағы батыл қадамдары Назым тұлғасын өзге жырлардағы әйелдер образынан ерекшелейді. Батырлық шарт қойып «күйеу таңдау»мотиві «Қобыланды батыр» жырында да бар. Бірақ, ол «Қамбар батырдағыдай» болашақ батыр образын даралай көрсетудің тәсілі ретінде алынбайды. Ел ішінде ғана емес, жат жұртқа дақпырты жеткен сұлудың таңдауының кімге түскендігіне салмақ арту арқылы образ жасау жырдың өзіндік бітімі.

Жыр мазмұнында Назым көңілі көксеген батырдың тұлғасын бірден баян етпей, қалыңдық тарапынан байқалған ынтызарлық сезімдерді әспеттей бейнелеу басым. Елге жар салып күйеу таңдаған сұлудың ел мақтаған ердің дабысымен қанықтығы сезіліп тұрады. Қамбардың келмей қалуы қыздың ынтықтығын арттыра түспесе, кемітпейді. Осы тұста қыз батыр назарын аудартудың түрліше амалдарын қарастырады. Бұл реттегі Назым іс-әрекеті белгілі батырлық жырлардағыдан гөрі ертегідегі я болмаса дастандық эпостағы әйелдер бейнесіне жақындайды. Соның бірі – батырдың жолына өрмек құру арқылы бөгесін орнату. Өрмек құру мен оны үзудің символикалық белгілері әр кезеңде әр түрлі қызмет атқарады. Мәселен, үйлену және жерлеу ғұрыптарында белгілі әлемнен белгісіздікке өту

мәнін білдірсе, батырлық жырларда бас кейіпкер әрекетінің көркемдік кілті қызметін атқарады, әрі Назым тұлғасындағы көне әйелдер үстемдігі заманының белгілерін көрсетеді.

Батырдың жүрер жолына құрылған өрмек арқылы жырда көп жайттың мәні ашылады. Ең алдымен, қыз бен жігіттің бетпе-бет жүздесіп ішкі ой-сезімдерін танытуға мүмкіндік туады. Жалғыз өзі жолбарыспен жеке алысып, қанжығасы майланып келе жатқан аңшы, мерген Қамбар өмірінің жаңа бір арнасы осы сәттен бастау алады. Қыз батырмен бетпе-бет кездесіп, өз ойын аңғартады. Өйткені, фольклор заңдылығына сәйкес болашақ жарының елден ерек тұлғасына Назым да қанық. Ол жырда: «Жұрт әуес болған сұлудың Көңілі ауды сыртынан Ер Қамбардың күшіне, – деп өрнектеледі. Назым үшін батырлық мінезбен қасиет киелі. Қазақ-қалмақтан өзіне лайық жар таба алмағандағы негізгі қойған шарты да осы мазмұндас.

Төбенің үстіне мұнара салдырып алтын тұғыр үстінде отырған Назым жиылған көпшілікке, көп үміткерге назар салып қарамайды. Мақтауын сырттай естіп-біліп ұнатқан Қамбарды күтеді. Қалағаны келмеген соң, мұнарадан түсіп үйіне қайтады. Қалқай нұсқасында әкесінен рұқсат сұрап, төбе басында үш күн күтеді. Қыз Назым «жылқы ішінен асау ұстайтын қайратты, батыр» деп, «төбеге шығар ер» деп, «мұсылман» деп, «қалмақтың жазасын берер» деп көп ішінде Қамбарды қалайды. Назым жауабында айтылатын жылқы ішінен ат ұстап міну батырлықтың бір белгісіндей бағаланады. Атына бұрыннан қанық, сырттай ғашық Назым сұлу Қамбар бектің батырлығын жоғары бағалайды. «Выбор суженой в эпосе, как правило, не получает обоснования, достаточно оправдывающего бескомпромиссную борьбу за нее. Внешним обоснованием может выступать особенная красота невесты, принадлежность ее определенному социуму или локусу, слава о ее недоступности, о множестве неудачливых претендентов и трудности испытаний. Внутренне же дело сводится к тому, что герой «знает» свою суженую, «эту», которую он должен взять в жены, невзирая ни на какие трудности и преграды», – деп Б.Н.Путилов айтқандай [1, 87], Назым да Қамбарды жазбай таниды.

Фольклордағы сұлу қыздың бейнесінің дәстүрлі формула арқылы берілуіне жырда өзгеріс енген. Диваев нұсқасында Назымның ажары кірсіз қағазға, белі шыбыққа ұқсатылады, алтын тұғыр үстінде қонақтап отырған ақ тұйғынға, түрленген тауыс құсқа, пейіштегі хор қызына, он төртінде туған айға, ашылған гүлге, уызында жарыған ерте туған бағланға, бұлттан шыққан айға теңеледі. Ол басына бриллиант қойған кәмшат бөрік, тоғыз қабат торқадан қынама камзол, әр кезі алпыс сомдық асылдан, атлас көйлек киіп, шашына алтын шашбау тағып, қара көк жорға жеккен күймелі арбаға мінеді. Тухфатуллин нұсқасында Назым сұлудың портреті біршама нақты суреттелген: еті жауған қардан аппақ, басы түймедей, беті қар үстіне тамған қандай, мойны қудың мойнындай, көзі құралайдың көзіндей, білегі Сырдың құба талындай, балтыры ақ киіктің таңындай, екі емшегі сау қайыңның безіндей. Сұлулығы хор қызына, ақ сұңқар құсқа, түрленген тоты құсқа теңеледі. Назым сұлу жағасы алтын қамқа тон киіп, алтын күйме ішінде жиналған үміткерлерді көреді. Күйме – эпикалық сұлудың байлығы мен салтанатының символы. Бармақ нұсқасында Назым сұлудың сөйлер сөзден жаңылмайтын тапқыштығы, шешендігі және жібектей майда мінезі, әрі білімділігі дәріптеледі. Шашубай Қошқарбайұлы жырлаған вариантта Назымның портретін беру тәсілі «Ер Тарғын» жырын еске түсіреді. Ақ Жүніс өз кескін-келбетін Қарт Қожаққа суреттесе, ал Назым Қамбар батырға сипаттап береді. Назым қыздың сұлулығы дәстүрлі формуламен суреттелгендіктен Назым мен Ақжүністің, башқұрттың Акъюндуз, қырғыздың Айчүрек сұлудың кескіні (С.Каралаевтың портреттік мінездемесінде) өте ұқсас.

Назым қыздың жар таңдап, той жасау себебі үш түрлі айтылады: біріншіден, қыз әкесі өз қалауымен, ағаларының айбатынан, әкесінің байлығынан ығып қызын айттыруға ешкімнің батылы бармай отырғанын көрген соң, қызына күйеу таңдатады (Диваев нұсқасында). Екіншіден, өзімен дәрежелес хан қыздың әкесіне «қызыңды неге күйеуге бермей отырсың» деген соң, яғни біреудің сөзін тыңдап қызына той жасайды (Березин нұсқасында). Үшіншіден, Назым сұлу өзі «сүйгеніме барамын» деген соң, қызының сөзін назарға алып, жар салып ел-жұртын шақырады (С.Әбжанов (ертегілік) нұсқасында). Қалың малсыз беру қалыңдық әкесінің байлығын көрсететін дәстүрлі эпикалық форма екені белгілі [2, 25]. Қыздың күйеу таңдау мотиві күйеудің ертегілерде қиын тапсырмаларды орындау, жұмбақ шешу, батырлық жырларда қарсыласпен айқас, көне эпоста қалыңдықтың өзімен күресу түрінде кездеседі [3, 125-126; 4; 5].

Көне рулық замандағы салт бойынша патшалық мұрагерлікте аналық жүйе басты мәниеленген. Ол қартайған патшаның қызына

күйеу таңдатып жар шақыруынан көрінеді. Дж.Фрэзер рулық қоғамдағы патша қызынан үміткердің жеке басының қасиеттері – орасан күштілігі мен асқан сұлулығы ескеріліп, патша қызына үйленген күйеуге елді басқару мен тақ та қоса берілгенін, арий халқында патшалықты ер адамға емес, әйел адамға, яғни патша қызына үйленген жатжерлікке беру қалыпты жағдай болғанын айтады [6, 175]. Кейін патшалық әкеден балаға ауысады. Жырда ежелгі сюжетпен қоса кейінгі қалмақпен болған соғыс сарыны қосылған.

Қыз әкесі Әзімбай «Назымға таңдау қоям» деп алашқа тегіс білгізеді. «Мал жайып жүрген он екі жасар балаға» дейін хабар берілгенде Қамбарға хабар тимей, шақырылмай қалу себебі арқылы жырдағы негізгі кейіпкер тұлғасын таныту көрініс тапқан, оның өзі нұсқалар ерекшелігін көрсетеді. Негізінен Қамбар кедей болғандықтан тойға шақырылмай қалады да, «қызым кімді қаласа, соған берем» деп жар салған Әзімбайдың өзі Қамбардың атын естіген бойда ашуланады. Ал Назымның Қамбардың атын естігеннен құштарлығы артады. Енді бірде Қамбардың қолы тимей тойға келмейді (Бармақ нұсқасы). Кейде Әзімбайдың Қамбарды ұнатпауы әкесі Әлімбай арасындағы бас араздыққа байланысты болып та көрінеді (М.Жапақов варианты). Басқа классикалық батырлық жырларда айтылатын құдалық бесік құда, ежекабыл пен бір себептермен құдалықтың бұзылуы сияқты жағдай «Қамбар батыр» жырында да орын алуы әбден ықтимал. Сосын жырдың даму, жинақталу кезеңінде ұмытылуы, қалып қоюы мүмкін.

Жатжерлік ханның, эпикалық дұшпанның қызды, яғни батырдың қалыңдығын талап ету мотиві Тухфатуллин және Бармақ нұсқасында ғана орын алған. Тухфатуллин нұсқасында Мақтымның «қыз Назымды көремін» деп айтқан жарлығын ешкім батып Назымға айта алмайды, өзі ақылменен біледі. Бармақ нұсқасында Мақтым хан қыз жеңгесіне жасауыл бала жіберіп, қызды талап етеді. Назым Қамбар келгенше айламен қалмақты алдау үшін күймелі арба жектіріп, жеңгесі мен бірге Мақтым жатқан ордаға келеді. Екі нұсқада да қазақтың күйеу сырттан, қыз іштен қол ұстасу салтымен жеңгесінің білегін беріп, Назым айласын асырып, қалмақ ханынан, Тухфатуллин нұсқасында үш сексен күн, Бармақ нұсқасында отыз күн той болады деп кеңдік алады. Жателдің ханының қызды талап ету мотиві «Қыз Жібекте» (қалмақ ханы Қорен) де кездесетіні белгілі.

Тухфатуллин нұсқасында Назым Қамбардың жолын тосып Мақтым ханнан айламен тойдың болатын уақытын создыру үшін үш сексен күн кеңдік сұрап алғанын айтады. Сонда Қамбар: «Мен бір ғаріп баламын, Бір сапарға барамын. Жол үстінде әйелмен Сөйлессем болар кесір-ді», – дейтін жолдарынан көне замандардағы әйелді жағымсыз бейнеде көрсететін ұғымдардың сарыны аңғарылады. Дүние жүзі халықтарының көне таным-түсініктерін зерттеген Дж.Фрэзердің көрсетуінше, көптеген халықтарда жауынгерге соғыс кезінде, ұрыс алдында әйелмен сөйлесуге қатаң тыйым салатын дәстүр болған [6, 227].

Батырға лайық жардың еріне деген ізгі ниеті жөнінен де жыр ерекшеленеді. Ол көне наным-сенімдер арқылы көмкерілген. Назым сұлу Қамбар батырдың дұшпанды жеңіп, мерейі үстем болуын тілегенде мойнына бұршақ салады. Қазақтың наным-сенімінде мойнына бұршақ салып Тәңірден тілек тілеу дағдысы болған. Яғни, көне магиялық «байлау», «бекіту» түсініктері Назымның Қамбарға деген сезімін сипаттауға жұмсалған.

Жырдың аяғында Назым ұзатылып, Қамбардың еліне көп жасаумен барады (Березин, Қалқай, Диваев, Бармақ нұсқасы) немесе Қамбар тобырын көшіріп алдырады, Әзімбайдың аулына қатар қонады (Тухфатуллин, Шапай нұсқасы). Күйеудің қалыңдық аулына қоныс тебуін академик С.Қасқабасов матриархат көрінісі ретінде қарастырады: «Қahарманның қайын атасының тағына отыруы және қайын атасының елінде (үйінде) уақытша өмір сүруі – ерте заманда жоғалған матрилокальді некенің іздері деген ойға жетелейді. Кемелденген матриархат тұсында некелесудің жиі кездесетін түрі күйеу жігіттің қалыңдығының үйіне қоныс аударуымен, яғни күшік күйеу болуымен ерекшеленетін матрилокальді неке болғаны белгілі» [7, 76]. Шапай нұсқасында жауды жеңіп қайтқан Қамбар «Қыз алатын малым жоқ, қосылар қазір бұйрық жоқ» дейді. Елінің адамын жиып Алшыораз «ұнатқан жерден жайлауын, қыстауын беріп, қолға алайық» деп ұсыныс айтады, алдына мал салады. Сонда ғана Назымды айттырмақ боп Әзімбайға құда жібереді. Шапай нұсқасында батырлық жолмен үйленуді жетімсіз санап, Қамбарды Назымға құда түсіріп үйлендіреді.

Батырдың анасымен қоштасуы жырда өзіндік ерекшелігімен көрініс тапқан. Жырда көпшіліктің және анасы берген ақ батаның магиялық қасиетінен батырға қорған боларлық киесін дәріптеу, зақым келмеу (магия не уязвимос-

ти) сарыны бар. Анасының сапаралдындағы ақ батасын алуы Қамбардың жаумен айқаста жеңіске жетуіне мұрындық болады. Бармақ нұсқасында Қамбардың Қараманмен соғысуға аттанар алдында шешесімен қоштасуы молынан жырланады.

Шығыстанушы ғалым Н.И.Березин жариялаған «Қамбар баһадүрдің жырында» Қозының шешесі сияқты Қамбардың анасы да ұлын қатерлі сапарға аттанбауын сұрап үгіттеуге тырысады.Жорық алдында Қамбар анасымен қоштасып, бәйтеректің түбіне ат басындай алтын тығып қойғанын айтып, тоқсан үйлі тобырдың аш-арығын асырауды тапсырады.

Жырдың Тухфатуллин, Шапай нұсқаларында жорық алдында тұлпарын жолдасына сенбей, саяпкерге емес, шешесіне бақтырады. Бұл – жырдағы әйел-ана образдарының түрліше мәнін аңғартатын белгілер. «Уход за конем, в том числе и кормление его, в эпосе разных кочевых в прошлом народов – забота женщины, хотя в боевых и походных эпизодах, естественно, батыр сам ухаживает за своим конем», – дейді Р. С. Липец [8, 162].

Ұлттық дәстүрімізге сай бойжеткен қыздың жеңгесімен сырлас-мұңдастығына Қалқай және Бармақ нұсқаларында ерекше орын берілген. Бармақ нұсқасында Назым қасында жеңгесі болмағандықтан, Қамбармен сөйлесе алмай қалады. Қамбар да жалғыз емес, аңға бір жолдасымен шыққан. Ал Қалқай нұсқасында қайрылмай кеткен Қамбар қылығына деген ойын қыз қос жеңгесіне келіп: «Екі ағамнан қорықты ма, Қамбар неге қайрылмады, болмаса кедейлігін ескергені ме?» – деп шағынады. Осы нұсқада әлеуметтік теңсіздікке баса назар аударылған.

Бармақ нұсқасында Мақтымның портреті, тұрпайы бейнесі Назымның жеңгесінің суреттеуінде былайша берілген:

Аюдай қара күржиген,
Таңқымұрын, бұжыр бет...
Арбаңдаған не ме екен,
Қысық көзі ақиып.

Тухфатуллин нұсқасында алты жеңгесіне, Диваевта жеңгесіне иіртіп, отыз қатын өрмекті құрып, жүгіртеді. Бармақ нұсқасында Назым өзі өрмек құрады. Өрмектің мәні батырлық эпостардың мазмұнына сай қызметіне байланысты. Мысалы, «Алпамыс батырда» бала Алпамыс өрмек құрған кемпірдің баласын түртіп өлтіріп қояды, өрмек құрып отырған кемпір Алпамыстың қалыңдығы туралы хабарды айтады. «Қамбар неге бетіме қарамай өте шықты» деп айнаға қарап Назым өз көркіне өзі талып қалатын М.Балзақов вариантында ғашықтық дастандардың әсері байқалады. Назым алты жеңгесіне ұршық иіртіп, ақ жібектен өрмекті өзі құрады. Фольклор табиғатының өзіндік ерекшелігіне скермей, рухани мұрамызды саясатпен байланыстырған кезеңдерде Назымды еңбекқор, шаруа қыз бейнесінде жаңсақ түсіндірген пікірлердің де орын алғаны белгілі [9, 259].

Қорытакелгенде «Қамбарбатыр» жырындағы әйелдер бейнесі халықтық ойлармен көзқарастарды эпикалық тұрғыдан байыптауға негізделген. Батырдың анасы жорық алдында батырдың тұлпарын баптап, Назымның жеңгелері қос ғашықтың махаббатына тілеулес болса, Қамбардың ақ жаулықты жеңгелері де аяулы жандар, жорық алдында батыр әке-шешесінен кейін олармен қимастық сезіммен қоштасып жатады (Бармақ нұсқасында). «Қамбар батыр» жырындағы әйелдер бейнесі кейіпкердің (батыр) айналасы немесе көмекшілері (жақтастары) болып келеді.

Адам бойындағы ізгі қасиеттерді батырдың бойына жинақтау арқылы ел-жұрттың бірлігі мен ынтымағы дәріптелетін жырда әйелдер бейнесі үш тұрғыда көрінеді: батырдың сүйген жары, батырдың анасы және екі жастың қосылуына ниеттес жеңгелер бейнесі сомдалған.

Әдебиеттер

1 Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность. – Л.: Наука, 1988. – 226 с.

2 Кузьмина Е.Н. Женские образы в героическом эпосе бурятского народа. – Новосибирск: Наука, 1980. – 160 с.; Надршина Ф.А. Отражение брачных отношений в башкирском фольклоре: мотив выбора жениха // Духовная культура народов России: Материалы заочной Всероссийской научной конференции. – Уфа: Гилем, 2011. – С. 19-28.

3 Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Қазақтың батырлық жырларының поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1993. – 296 б.

4 Бердібай Р. Эпос мұраты. – Алматы: Білім, 1997. – 320 б.

5 Азибаева Б.У. Казахский дастанный эпос. – Алматы: Ғылым, 1998. – 250 с.

6 Фрэзер Дж. Золотая ветвь: Исследование магии и религии / пер. с англ. – М.: Политиздат, 1998. – 784 с.

7 Қасқабасов С. Таңдамалы. Т. 4. Фольклор иірімдері. Әр жылғы зерттеулер. – Астана: Фолиант, 2015. – 328 б.

8 Липец Р. С. Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. – М.: Наука, 1984. – 262 с.

9 Смирнова Н.С. Основные версии «Камбара» // Қамбар батыр. Научное издание. Под ред. М.О.Ауэзова и Н.С.Смирновой. – Алма-Ата, 1959. – С.253-318.

References

1 Putilov B.N. Geroicheskij jepos i dejstvitel'nost'. – L.: Nauka, 1988. – 226 s.

2 Kuz'mina E.N. Zhenskie obrazy v geroicheskom jepose burjatskogo naroda. – Novosibirsk: Nauka, 1980. – 160 s.; Nadrshina F.A. Otrazhenie brachnyh otnoshenij v bashkirskom fol'klore: motiv vybora zheniha // Duhovnaja kul'tura narodov Rossii: Materialy zaochnoj Vserossijskoj nauchnoj konferencii. – Ufa: Gilem, 2011. – S. 19-28.

3 Ybyraev Sh. Epos әlemi. Qazaqtyng batyrlyq zhyrlarynyng poietikasy. – Almaty: Gylym, 1993. – 296 b.

4 Berdibaj R. Epos muraty. – Almaty: Bilim, 1997. – 320 b.

5 Azibaeva B.U. Kazahskij dastannyj jepos. – Almaty: Gylym, 1998. 250 s.

6 Frjezer Dzh. Zolotaja vetv': Issledovanie magii i religii / Per. s angl. – M.: Politizdat, 1998. – 784 s.

7 Qasqabasov S. Tangdamaly. T. 4. Fol'klor iirimderi. Әr zhylgyzertteuler. – Astana: Foliant, 2015. – 328 b.

8 Lipec R. S. Obrazy batyra i ego konja v tjurko-mongol'skom epose. –M.: Nauka, 1984. – 262 s.

9 Smirnova N.S. Osnovnye versii «Kambara» // Қambar batyr. Nauchnoe izdanie. Pod red. M.O.Aujezova i N.S.Smirnovoj. – Alma-Ata, 1959. – S. 253-318.

Салханова Ж.Х.,

Художественный документализм в творчестве Герольда Бельгера

В статье исследуется специфика художественного документализма на примере романа казахстанского писателя Герольда Бельгера «Дом скитальца». Автор статьи отмечает, что большая часть романов, повестей, рассказов, эссе Бельгера автобиографична, в них сюжетно и композиционно соединились документальность и художественность, реальность и вымысел, философские размышления и искренние чувства автора-повествователя. В творчестве Г. Бельгера художественность и документализм оказались неотделимыми, такой синтез предоставил возможность писателю выразить личностное отношение к историческим событиям. В статье выявляются признаки автобиографической художественной прозы на уровне сюжета, композиции, хронотопа, системы образов произведения. По мнению автора статьи, в романе «Дом скитальца» сходятся воедино главные темы, волновавшие Г. Бельгера на протяжении всего его творчества. Многоплановый роман с разветвленными сюжетными линиями, своеобразной композицией, системой персонажей, имевших прототипов в реальной жизни, поднимает литературное произведение на новый уровень художественного документализма. В романе отражены целые пласты истории, в том числе репрессии, война, трудовая армия, послевоенное время и современная действительность, пережитые самим писателем.

Ключевые слова: автобиографизм, историзм, художественность, документализм.

Salkhanova Zh.Kh.

The artistic documentary in the works of Herold Belger

The article considers the specificity of the artistic documentary character in the novel of the Kazakh writer Herold Belger «The Wanderer's House.» The author notes that the majority of novels, short stories, Belger's essays are autobiographical, they thematically and compositionally unite documentary and fiction, reality and fiction, philosophical thoughts and sincere feelings of the author-narrator. In the work of H. Belger the artistic and documentary characters were inseparable, this synthesis of the writer provided an opportunity to express personal attitudes to historical events. The article reveals the signs of autobiographical fiction on the plot level, composition, chronotope, the system of the work images. According to the author of the paper, the novel «The Wanderer's House» converges the main themes that preoccupied G. Belger throughout his work. The multifaceted novel with branched storylines, its peculiar composition, characters system had prototypes in real life. It raises the literary work to a new level of the artistic documentarism. The novel reflects the whole layers of history, including repression, war, labor army, post-war and contemporary reality experienced by the writer.

Key words: autobiographism, historicism, artistic, documentary.

Салханова Ж.Х.

Герольд Бельгердің шығармашылығындағы көркем деректілік

Мақалада көркем деректіліктің ерекшелігі қазақстандық жазушы Герольд Бельгердің «Жолаушының үйі» романы арқылы зерттеледі. Мақала авторы атап өткендей, романдар, повестер, әңгімелер, эсселердің басым бөлігі өзнамалық тұрғыда жазылған, оларда деректілік және көркемдік, ақиқат пен аңыз, философиялық ойлар мен автордың шынайы сезімі сюжеттік және композициялық байланысқан. Бельгердің шығармашылығында көркемдік және деректілік бір-бірінен бөлінбейді, осындай синтез жазушыға тарихи оқиғаларға қатысты өзінің көзқарасын білдіруге мүмкіндік берді. Мақалада өмірбаяндық көркем проза деңгейінде сюжет, композиция, хронотоп жүйесі, білім шығармалар белгілері анықталады. Мақала авторының пікірі бойынша, «Жолаушының үйі» романында Бельгерді мазалайтын басты тақырыптар біріктірілген. Көп жоспарлы роман бөлінген сюжеттік желілерімен, өзіндік өтті жүйесімен, кейіпкерлердің өмірде болған прототиптері әдеби шығарманы жаңа деңгейге көтереді. Романда тұтас тарих қабаттары, соның ішінде құғын-сүргін, соғыс, еңбек армиясы, соғыстан кейінгі және қазіргі болмыс, жазушының өмірінен өткен оқиғалар көрініс тапқан.

Түйін сөздер: өмірбаяндық, тарихшылдық, көркемдік, деректілік.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 82-1

Салханова Ж.Х.,

д. п. н. и.о. профессора Казахского национального университета
имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: Salkhanova.zhanat@mail.ru

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ДОКУМЕНТАЛИЗМ В ТВОРЧЕСТВЕ ГЕРОЛЬДА БЕЛЬГЕРА

Автобиографическая проза как литературное явление имеет свою историю, отраженную в русской, казахской, зарубежной литературе и культуре. Специфика автобиографической прозы заключается в том, что в ней синтезируются документальные и художественные компоненты, отражается мироощущение автора-повествователя, который сам пережил описываемые события. Какова мера художественности и документализма, какие художественные приемы создания образов использует автор, в чем заключаются особенности пространственно-временной характеристики текстов подобного рода, как автобиографизм влияет на индивидуальный стиль писателя, – эти и другие вопросы остаются актуальными. Автобиографизм является характерной чертой произведений таких казахстанских писателей, как И. Шухов, М. Симашко, В. Щеголихин, Г.Бельгер и других. Обратимся к творчеству Герольда Карловича Бельгера, немца по происхождению, но заслужившего безусловный авторитет и любовь казахов, с которыми он сроднился волею судьбы и по велению сердца. Большая часть романов, повестей, рассказов, эссе Бельгера автобиографична, в них сюжетно и композиционно соединились документальность и художественность, реальность и вымысел, философские размышления и искренние чувства автора-повествователя.

Роман «Дом скитальца» – история человека, в которой отразилась судьба целого народа. «Но где мой дом и где рассудок мой?» – эпиграфом строк Анны Ахматовой начинает автор вместе с героями произведения поиски своего дома, своей родины. Главы романа начинаются цитатами из документов, в основном, секретных. Документы знакомят читателя с историко-политической подоплекой романа – депортацией волжских немцев сразу после нападения Гитлеровской Германии на СССР и лишение их гражданских прав, которое длилось до 1956 года, этим годом заканчивается действие романа. Сам автор в реальной жизни в шестилетнем возрасте попадает в водоворот событий, который забрасывает его в один из казахских аулов, и поэтому описание действий в романе, в художественном произведении, воспринимается так достоверно.

С первых строк произведения ощущается трагичность повествования – в контрасте сухого, резкого документального

приказа о депортации и эмоциональности художественной ткани текста, в безвыходности первой изображаемой ситуации – распределении депортированного немецкого фельдшера Давида Эрлиха на работу в далёкий казахский аул. Одними из самых пронзительных эпизодов в романе предстают сцены выселения поволжских немцев в 1941 г., в которых передается растерянность людей, все еще не верящих, что это происходит с ними на самом деле. Автор эмоционально описывает, как над Волгой нависло молчание – от горя все молчали, будто дали зарок молчания.

Роман состоит из трех глав, названных по именам героев – «Давид», «Христьян», «Гарри», в них прослеживаются судьбы трех поколений немецкой семьи Эрлихов-Вальтеров. Давид Эрлих до войны был военным и членом коммунистической партии. Прямо перед началом войны его сняли с военной службы только из-за того, что он был немцем по национальности. Во время депортации он теряет жену и сына, потому что жена – русская по национальности, не хочет разделять с ним его судьбу. Попав в Казахстан, он в качестве фельдшера работает в амбулатории, которая обслуживает несколько поселков. Внешние рамки повествования не ограничивают образ Давида настоящим временем. Давид мысленно возвращается в прошлое, у него всё время перед глазами стоит волжская земля, его родное село Гнаденфлур и жизнь в этом селе.

В то же время автор описывает, как новые реалии, окружающие главного героя в казахских степях, постепенно становятся родными и близкими. В романе красочно описана природа на реке Ишим, жилища казахов, быт и обычаи, а также события, происходившие там. Период настоящего обновления начинается для Давида после женитьбы на Олькье Вальтер. Для их детей дом, построенный с помощью соседей-казахов, становится олицетворением настоящей родины. История отношений Давида и Олькье вплетена в художественную ткань текста нотками лиризма, сердечности, истинного чувства, которые сглаживают впечатление от суровых документальных фактов биографии героев произведения.

Читатель сразу же проникается симпатией к умному, душевному, работящему, почтительному Давиду. Одна из черт Эрлиха – располагающая к себе душевная чистота, даже детскость: «... путник улыбнулся доверчиво, по-детски, чуть грустно» [1, 23]. На своём пути в аул фельдшер первыми встречает ребёнка, пастушка Жараса и старика, почтальона Нуркана: логика введения образов ярко характеризует Давида. С Жарасом, круглым сиротой, сердобольный фельдшер впоследствии делит крышу над головой, на время заменяя ребёнку отца. Пронзительна, к примеру, ситуация встречи Давида и Жараса, когда фельдшер, отозванный в трудовую армию, в очередной раз возвращается в аул. Жарас при встрече плачет от радости, называет Давида своим старшим братом. В казахском менталитете старший брат имеет особый статус, он и защитник, и друг, и пример для подражания. Лучше всего передает смысл этого казахская пословица: «Если у тебя есть старший брат, значит, на твоей одежде есть воротник». Одно лишь присутствие старшего брата рядом с тобой делает тебя уверенным, защищенным от жизненных невзгод, – таков смысл пословицы. Читатель, наблюдая взаимоотношения немца Эрлиха и казахского мальчика Жараса, видит, что они полностью соответствуют пословице. Так, постепенно Давид становится близким человеком для жителей аула, заслуживает их доверие и авторитет.

Следующий документальный материал показан через воссоздание испытаний трудовой армии глазами другого персонажа – Христьяна, лиричного, интеллигентного, душевно хрупкого юноши, и поэтому страшны вдвойне. Описанный автором распорядок дня трудармейца показывает, как тяжело было выжить даже крепким, привыкшим к физическому труду людям, не говоря уже о Христьяне, молодом учителе, или, к примеру, музыканте Оскаре. Оба, не выдержав тяжелых условий жизни, погибают. В бреду больной Христьян мысленно произносит страстные монологи: «Где ты, Млечный путь на стылом небе? Где заплуталась моя звезда? Может, она давно погасла, покинула меня, бросила, и я, неприкаянный, напрасно маюсь в неведомом и чуждом краю?..» [1, 42]. Тоска по родине, по родному дому, невозможность иметь родину, вынужденное странствие по белому свету, неприкаянность, неизбывная тяга к родному очагу, одинокая судьба вечного скитальца, трагизм чувства бездомья – один из самых распространённых мотивов немецких песен, воплощается в судьбе Христьяна. Здесь историческая правда немецких выселений передается посредством художественного приема гротеска при создании литературных образов. Неслучайно образ Давида, а потом и других переселенцев сопровождается немецкой песенкой про маленького Гансика, который семь долгих лет скитался по чужбине.

Радостью для Христьяна было увидеть фотокопию карты Поволжья, чудом сохранившуюся у Давида. Братья Эрлихи рассматривают карту, и автор описывает стертую с лица земли Республику немцев Поволжья, ее столицу город Энгельс, луговую и горную части, кантоны, реки, леса, дороги. «Карта родины, которой нет…». Братья даже не имеют права повесить карту любимой земли на стену: «Увидят, донесут, по головке не погладят…». Христьян старательно воспроизводит на чертеже родительский дом, не в силах навсегда проститься с родным жилищем. Документальные материалы: карта, законы Конституции, приказы правительства, газетные вырезки, – органично вплетаясь в художественную ткань произведения, усиливают историческую, «музейную» сторону романа, силу его правды. Документальность повествования проявляется и в том, что автор включает в текст романа реальных людей, к примеру, учителя немецкого языка Виктора Кляйна, информацию о котором можно найти в биобиблиографическом справочнике Бельгера «Российские немецкие писатели».

С разных точек зрения смотрит автор на изображаемые события, и едва ли не самой интересной является позиция ребенка, Гарри Вальтера. Немецкий мальчик лучше всех учится в казахской школе. Но ему отказано не только в возможности получить медаль за отличные успехи в учебе, но и в возможности поступить в вуз. Превосходно говорящий на казахском языке, владеющий русским, абитуриент Гарри Вальтер остается для приемной комиссии в первую очередь немцем, то есть человеком без родины, без паспорта, без прав. Юный Гарри проходит суровую инициацию в счастливую жизнь – выселение, «ритуальные» беседы с комендантом, споры с бунтарём Вагнером, унижения при окончании школы и поступлении в институт. Роман завершается «хэппи-эндом», понятном лишь российским немцам, пережившим депортацию. Немец Гарри Вальтер не только становится студентом, но и получает долгожданный паспорт.

Трагичность романа Герольда Бельгера «Дома скитальца», как ни парадоксально, светлая, пронизанная доброй верой в жизнь. Из художественной метафоры в реальность жизни и быта превращается под руками Давида Дом скитальца: хозяйственный мужчина отстраивает в ауле крепкий, добротный дом. Сбывается мечта Гарри получить паспорт и высшее образование. Но погибший в молодом возрасте Христьян – вечное напоминание о суровом испытании, выпавшем на долю российских немцев, невинных граждан, расплатившихся перед другими за нападение фашистских захватчиков.

Автор наполняет художественным смыслом имена своих персонажей. Интересна этимология имен главных героев произведения. Давид означает «любимый». Христьян происходит от слова «христианин». Гарри переводится со староанглийского как «богатый дом». Имена героев, с одной стороны, раскрывают особенности характеров: люди с именем Давид прагматичны и настойчивы, Христьянам присуща прекрасная память, Гарри отличаются талантами, многогранностью натуры. С другой стороны, они отражают жизненный путь, судьбу представителей немецкого народа. Давид, несмотря ни на что, верит в будущее и идет вперед. Христьян олицетворяет память о прошлом, истории, культуре, традициях немцев. Гарри воплощает будущее, конечную цель тернистого пути его народа. Неслучайны поэтому названия и расположение частей романа. Первая – «Давид» – символизирует настоящее и стремление в будущее, достичь которое невозможно без памяти о прошлом. Отсюда название второй части – «Христьян». Третья – «Гарри» – выступает своеобразным символом будущего, мечты героев, и шире – человека и общества в целом. Тем самым хронотопы Давида, Христьяна и Гарри предстают как воплощение единства трех времен, как неотъемлемые части мировосприятия немецкого народа в целом.

Изображая людей разных национальностей, Бельгер предельно честно показывает достоинства и недостатки немцев, казахов, русских. К примеру, неоднократно воспевается гостеприимство казахов: «А казахи все такие. Удивительно: гол, нищ, а на радостях последнее отдаст». При этом «красивый» в глазах Нуркана аул Давиду, выросшему в немецком селе с добротными домами и крашеными воротами, кажется неказистым. Автор романа не отдаёт предпочтения ни одной из наций, одинаково объективно оценивая поступки соплеменников и иноплеменников. С неподражаемым мастерством Бельгер живописует быт казахов, немцев, русских, проявляя глубокие знания национальной кухни, жизненного уклада, обычаев. Исследователи творчества Бельгера называют важными художественными достоинствами романа иннонациональные культурные элементы, а также полиязычие, использование на русскоязычном фоне немецких и казахских слов и выражений, живость, характерность речи главных и второстепенных героев[2; 3].

Художественный документализм романа «Дом скитальца» необычным образом проявляется на уровне хронотопа. Исследователи отмечают многомерность пространственно-временного континуума произведения. Он охватывает несколько планов: реальный, сказочно-мифологический, исторический. В реальном измерении развиваются основные события произведения. Сказочно-мифологический план входит в роман через размышления автора и героев, проводимые ими сравнения. Пространство романа отличается географической конкретностью. Автор точно называет населенные пункты, в которых разворачивается действие и протекает жизнь героев. Художественная ткань произведения включает множество народных немецких и казахских песен, поговорок. Они, с одной стороны, отражают преемственность поколений, единство пространства духа людей; с другой – показывают общечеловеческую значимость и извечный характер выдвинутых писателем проблем [4].

Для произведения характерна оппозиция, двойственность. Роман строится на основе противопоставления. Настоящее постоянно соотносится автором и героями с прошлым, повествование пронизано словами «теперь» и «тогда». Жизнь главных героев условно делится на два периода: до и после депортации. Хронотоп романа постоянно меняет свои границы. Он то сужается до пределов частной судьбы, то раздвигается до вселенских масштабов. Значительное место в тексте занимают образы-символы и прежде всего часов, дома, окна, письма. Часы, с одной стороны, показывают, течение времени, с другой – отражают душевное состояние героев. Дом имеет несколько значений. Во-первых, он ассоциируется с родиной; во-вторых, предстает как «хранитель» жизни, залог рождения нового; в-третьих, является своеобразным храмом души человека. Окно – граница, лежащая между «внутренним» и «внешним», миром дома и миром улицы. Письмо отражает судьбы людей, вбирая в себя и соединяя их индивидуальные время и пространство.

Таким образом, в романе «Дом скитальца» сходятся воедино главные темы, волновавшие Г. Бельгера на протяжении всего его творчества. Многоплановый роман с разветвленными сюжетными линиями, своеобразной композицией, системой персонажей, имевших прототипов в реальной жизни, поднимает повествование на новый уровень художественного документализма. В произведении отражены целые пласты истории, в том числе репрессии, война, трудовая армия, послевоенное время и современная действительность, пережитые самим писателем. В творчестве Г. Бельгера оказались неотделимыми художественность и документализм, такой своеобразный синтез дал возможность выразить личностное отношение к историческим событиям, определившим судьбу писателя.

Литература

1 Бельгер Г. Дом скитальца. – Астана: Аударма, 2003. – 312 с.

2 Ананьева С.В., Бабкина Л.М. Творчество Герольда Бельгера в контексте современного литературного процесса. – Алматы, 2004. – 199 с.

3 Бадиков В.В. По гамбургскому счету. Рассказы, повесть, эссе, воспоминания / Сост. Бадикова В. – Алматы, 2007. – 400 с.

4 Темирболат А.Б. Категория хронотопа и темпорального ритма в литературе. – Алматы: КазНУ им.аль-Фараби, 2009. – 199 с.

References

1 Bel’ger G. Dom skital’ca. – Astana: Audarma, 2003. – 312 s.

2 Anan’eva S.V., Babkina L.M. Tvorchestvo Gerol’da Bel’gera v kontekste sovre-mennogo literaturnogo processa. – Almaty, 2004. – 199 s.

3 Badikov V.V. Po gamburgskomu schetu. Rasskazy, povest’, jesse, vospominanija / Sost. Badikova V. – Almaty, 2007. – 400 s.

Temirbolat A.B. Kategorija hronotopa i temporal’nogo ritma v literature. – Almaty: KazNU im.al’-Farabi, 2009. – 199 s.

Сейітжанов З.Н.,
Қалқабаева С.Ә.,
Имаханбет Р.С.,
Оспанова А.А.

Көдек өлең-толғауларындағы уақыт шындығы

Қазақ әдебиетінің тарихында шығармашылық ғұмырбаяны кейінгі кезеңде ғана толық зерттеуге тартылып отырған қаламгердің бірі – Көдек Байшығанұлы. Ақын шығармашылығының негізгі арқауы – ел басынан өткен XX ғасыр басындағы аумалы-төкпелі ауыр кезең. Қазақ әдебиетінде 1916 жылдың елді дүбілтіп, ен жайлап отырған жерінен ауа көшірген ақ патшаның зілді бұйрығынан кейінгі оқиғалардың тарихи шындығы кең ауқымда көркемдік өріске тартылған. Прозада да, поэзияда да сол бір күндердің ақиқаты баяндалды. Бұл тақырып – қазақ әдебиетінің дамуындағы көкейкесті тақырыптардың бірі болып қалыптасты. Жүсіпбек Аймауытов, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Асқар Сүлейменов, т.б. сөз зергерлері дүрбелең уақыт аясындағы адам тағдырлары тұрғысында шынайы шеберлік тұнған прозалық шығармаларын жазды. Поэзияда Омар Шапиннің «Бекболат» поэмасы мектеп оқулықтарында оқытылып келеді. Сол қиын заманның, қитұрқы саясаттардың мың-сан құрбанының бірі – аса дарынды ақындық тұлға Көдек Байшығанұлы болатын.

Түйін сөздер: Көдек Байшығанұлы, «Үркін» дастаны, қазақ әдебиетінің тарихы, Қарқара көтерілісі, ақындық шеберлік тәсілдері, тіл шеберлігі, көркемдік шешім, толғау, патша заманындағы ел тағдыры, 1916 жылдың оқиғасы.

Seyitjanov Z.N.,
Qalqabaeva S.N.,
Imaxanbet R.S.,
Ospanova A.A.

Verses of kodek reality a time

Bayshyganuly Kodek is one of the literary figures in the history of Kazakh literature, whose creative life has recently subjected to careful study. The main essence of the poet is a vague time spent by people in the early twentieth century. The historical truth of events in 1916, after a sharp order of white Tsar about the transmigration of people with an amply situated place organising bustle accepts a wide artistic scope in the Kazakh literature. The truth of those days is detailed in prose and poetry. This topic has formed as one of the urgent topics in the development of Kazakh literature. Zhusypbek Aimauytov, Saken Seifullin, Mukhtar Auezov, Sabit Mukanov, Gabit Musrepov, Askar Suleimenov, etc. wrote their prosaic works, where the main topic was the human destinies of a troubled time. The poetry of the poem «Bekbolat» by Omar Chapin is studied in school textbooks. One of the countless victims of dodgy politics of that era is a gifted poetic figure Kodek Bayshyganuly.

Key words: Kodek Baishyganuly, the history of the Kazakh literature, Karkara uprising, methods of poetic skill, language skills, artistic solutions, tolgau (song with lyric expressiveness of tunes), the destiny of the country in czarist days, historical event in 1916.

Сейтжанов З.Н.,
Калкабаева С.А.,
Имаханбет Р.С.,
Оспанова А.А.

Стихи Кодека – реалии времени

Одним из деятелей литературы в истории казахской литературы, творческая жизнь которого подвергается тщательному исследованию только в последнее время, является Кодек Байшыганулы. Главная суть творчества поэта – смутное время, прожитое народом в начале XX века. Историческая правда событий 1916 года после резкого приказа белого царя о переселении народа с просторно расположенного места, создавая суматоху, принимает широкий художественный размах в казахской литературе. В прозе и поэзии подробно излагается истина тех дней. Эта тема сформировалась как одна из актуальных тем в развитии казахской литературы. Жусипбек Аймауытов, Сакен Сейфуллин, Мухтар Ауезов, Сабит Муканов, Габит Мусрепов, Аскар Сулейменов и т.п. написали свои прозаические произведения, где главной темой стали человеческие судьбы в смутное время. В поэзии поэма «Бекболат» Омара Шапина изучается в школьных учебниках. Одной из бесчисленных жертв изворотливой политики той эпохи является особо одаренная поэтическая личность Кодека Байшыганулы.

Ключевые слова: Кодек Байшыганулы, дастан «Суматоха», история казахской литературы, восстание Каркара, приемы поэтического мастерства, языковое мастерство, художественное решение, воспевание, судьба народа при царе, событие 1916 года.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 821.512.122(091)

Сейітжанов З.Н.[1], Қалқабаева С.Ә.[2], Имаханбет Р.С.[3], Оспанова А.А.[4],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]ф. ғ. д. профессор, [2] ф. ғ. к. доцент, [3] ф. ғ. к. доцент, [4]PhD, аға оқытушы,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: aknur.ospanova@mail.ru

КӨДЕК ӨЛЕҢ-ТОЛҒАУЛАРЫНДАҒЫ УАҚЫТ ШЫНДЫҒЫ

Өнерді соның ішінде әдебиетті де қоғам өмірінен бөліп қарауға болмайды. Әсіресе, жауынгер жанр поэзия өмір құбылыстарының сан қырын өлеңмен өрнектегені белгілі. Ендеше өмірсіз өлең жоқ. Кез келген ақын көріп білгенін, көңілге түйгенін суретті сөзге айналдырады. Сондықтан халық өмірінің өткені мен жеткенін белгілі қаламгердің мұрасы арқылы танып, білеміз десек асыра айтқандық емес. Қалай да белгілі дәуір шындығы сол дәуірдің көркем сөзінен көрініс тапөан. Академик З. Қабдолов: «Әр дәуірдің әдебиеті – сол дәуірдің айнасы. Сөз өнерінің өмір шындығын «шыңдап» қана қоймай, келешекке, келер ұрпақтан ұрпаққа «шөгелеп» қалдырған құдіретті күші де осы арада жатыр» [1, 120], – деп орынды айтқан. Осы ретте қазақ әдебиетінің дамуына үлкен үлес қосқан ақынның бірі – К. Байшығанұлы.

Көдек Байшығанұлының бай поэзиялық мұрасының ауқым-аясы кең. Басқаша айтқанда өзі өмір сүрген тұстың тарихи әлеуметтік жағдайынан бөле қарауға болмайды. Ақынның өлең-толғаулары заман зарымен, халық мүддесімен тығыз байланысты екенін көреміз. Ақын жас кезінен ел ішіндегі шағын той-томалақтарда өлең айтып, өзі де өлең шығаруға машықтанады. Көдек 12-13 жасынан бастап ақын бала атана бастайды.

Он үшке он екіден адымдадым,
Атымды өзім ерттеп жабьындадым.
Той болған тамашалы жерге барып
Өлеңге сол кезімнен ағындадым [2, 8],–

деген жолдар жоғарыдағы ойымызды дәлелдей түседі.

Ақын өлеңді суырып салып та айтқан, жазып та шығарған. Сондықтан оның жас кезіндегі өлеңдері қысқа, бірер қайырым ғана болып келеді. «Бір қызға», «Бір балаға», «Құртқа-мамай», «саумал», т.б. өлеңдері қолма-қол айтылған қағытпа қалжың болып келеді. Көдектің өскен ортасы өнерге бейім болғандықтан бала ақын да одан шет қалмайды. Екіншіден, халық әдебиетінің қайнарынан еркін сусындаған өзек көп ұзамай оралымды ой айта білетін ақын болып жетіледі. Ақын ел аралағанда, жол сапарда жүргенде оған «бірер ауыз өлең айтап жіберіңізші» деп қолқа салатындар да аз болмаған. Оның «орамал», «танысқан қыз»,

«әкұнар кіндік», «қойшыға» тәрізді өлеңдері осындай да айтылған. Мұндай туындыларында сыпайы әзіл кейде шешен мінез жастық жалыны мен мұңдалап тұарды. Бірде қаралы хабарды айтуға келген адам сырттан ешкімді көре алмаған соң үйге кіреді. Үйде отырған Тергеубай «неге үйге кіріп айтасың?» – деп хабаршыны сабап жібереді. Мұны естіген Көдек:

Үйіңде екен барғанда,
Мұсатай итжап манабың.
Хабар айтқан кісіні
«Үйден кет» деп сабадым
Көрмекке уәде етіп пе ең,
Ағайынның намазын
Қапшығында бар ма еді
Өлместен алған қағазың [3, 36],–

деп ащы мысқылмен сілейте соғады. Мұндай халықтық салтқа жат әрекет еткен айыбын бетіне басып, масқара етеді. Ақынның жас кезіндегі өлеңдері бетің бар, жүзің бар демей артық кемді тура айтатындығымен ерекшеленеді. Бірде Ажар есімді жеңгесі «мені өлеңге қосып мақташы, қойшысынан» – десе керек. Сонда ақын мақтаудың орнына сын айтады. Оның балаға да, үй ішіне де дұрыс қарамайтынын, салдыр салмақ әйел екендігін көз алдында әшкере етеді.

...Бұл кісінің әдеті
Көк инені түртпейді.
Жыртық киім, кір киім
Жүк бұрышына жіктейді
Әңгімесі, күлкісі
Не бітпейді, жетпейді.

Ақынның ертеректе айтқан «Тілі жоқ» атты өлеңінен де осындай ерекшелік аңғарылады. «Өлең айт» деп қолға салынған қызды алдымен мадақ етіп алады да, соңында оның кейбір оғаш әрекеттері мен теріс қылықтарын жасырып қала алмайды, ашық айтады. Сөйтіп Көдек жас кезінен өлеңді төгіп айтуға қолма-қол қиыстыруға машықтанады. Сондай-ақ хат таныған соң жазып та шығарған. Ақын осы екі ерекшелікті бірдей ұстанады. Бірде ауылға келген Бөлтірік ақынға Көдекті сынату үшін көкпар тартып жүрген Көдекті шақыртады. Көкпарын тастап, ақынның алдына келегн жас жігіт:

Ассалаумағалайкум, Алдияр,
Шақырған соң кеп қалдым.
Жүрісім өте асығыс,
Көкпарды қуа бетке алдым
Нөкерлерім қасымда,
Өкшелеп қуып жете алдым
Аялдасам кешігіп,
Атың тері бос қалдым.
Жасыңа құлдық аталар,
Айтарымды деп қалғым, -

деп өзінің жағдайын бірден іркілмей, өлеңмен айтып жібереді. Бөлтірік ақын: «Ауылдарыңнан дауылды, ақтұйғын ақын шыққалы тұр екен, жолы болып алдынан нұр жаусын!»[3, 31], деп батасын беріп, риза болыпты.

Бөлтірік жалынды жастың талабын сезімталдықпен аңғара білген, жоғары баға берген. Біртіндеп Көдек дарынды ақын ретінде қалыптасады. Тіпті, өткен ғасырдың бас кезінде ұлы жазушы М. Әуезов та осы ақынға ерекше назар аударады. «Көз ерекше үлгіде даланың дара ақыны мазмұны мен қоғамдық рөлі жөнінен әлдеқайда қызығырақ саналады. Солардың жарқын бір үлгісі – байлар арасындағы Көдек ақын»[4, 12], деп жазады. Жазушының бұл сөзінде де ақынға орынды баға бергенін көреміз.

Халық әдебиетінен, қайнарынан сусындап, өнерлі ортадан тағылым алған Көдек қоғамдық ортадағы сан түрлі жағдайларға немқұрайлы қарай алмайды. Біраз өлеңдерінде жастарға кеңес айтып, жақсы, жаман нәрселерді салыстырады. Адам болып қалудың жолы қайсы, қандай істен сақтануымыз керек деген мәселені алға тартады. «Жастарға кеңес» өлеңінде былай дейді:

...Ұры, зұлым, қарақшы, тонаушыны
Жақсы деп кім айтады залалдыны?
Үкім күшке сүйенген озбыр болса
Ол оның қара қасқа қабандығы [3, 57],

Ұры, зұлым, қарақшы, тонаушыларды атай отырып осындайлардан сақ болуды ескертеді, теріс жолдан сақтандырады, әрбір саналы адам абайлауы қажет дегенді алға тартады.

Жас кезінде оқу мен өнерге ұмтыл,
Талап қылып ізденген табар мұны.
«Өнер-білім – адамның ырысы»
Атаң мен айтапап па еді бабаң мұны, -

дейді.

Жастарға лайық іс оқу мен өнер екен. Осы жолда ерінбей талаптанса , оған қол жеткізуге болатынын айтып, «өнер-білім –адамның ырысы» деген байламға келеді. Бұл күні бүгінге дейін құнын жоймай келе жатқан пікір екені даусыз. Көдек бірқанша өлеңдерінде алыс-жақын, адамгершілік, парыз, қарыз дейтін қосарлы ұғым тудыратын қылықтарды тағы да қатар алып көрсетеді. «Ойтолғауында»:

Бақ келгенде досың көп,
Жаны бірге тыныстар.
Басқа пәле келгенде
Алысқа бәрі жылыстар, -

деп құбылмалы достық сырын ашса, енді бірде қолы бірдемеге жетіп, есет түсе есіретіндердің бар екенін жасырмайды.

Есе түссе есірер
Қайқұйылы мен бұзықтар
Оған да орнап қалмайды
Мойныңда тағдыр құрық бар...
Адал жүрсең азбайсың
Осы сөзді ұғып қал [3, 54],

Ақын адам әрекетінің сан түрін көз алдыға келтіре отырып, ең бастысы адал жүрсе азғындық жоқ деп түйеді: адалдық мәңгі ескірмейтін адамның басты қасиеті екені дау тудырамасы керек. Осы адалдықтың жетіспеуі қоғамға аз қырысығын тигізіп жүрген жоқ. Көдек тағы басқа өлеңдерінде де осы тұстарды аша түседі. «Халық сенген адал адамды» мадақ етеді:

Адасқанға ақылмен жол көрсетіп,
Талайдың ісін оңдап саралаған
Бұрынғы білермендер айтқан екен:
«Азбайды халық сенген адал адам» [3, 58],

Адасқанға жол көрсету, ақыл беру, алдына келген істі оңдап саралап шешіп беру – бәрі адалдықтың белгісі деп біледі. Адамды өз атына лайық ететін де адалдық деп ұғындырады. Ақын жақсынын жақтап, жаманды шенейді.

Көдек көптеген өлең толғауларында жиырмасыншы ғасырдың бас кезіндегі қоғамдық әлеуметтік мәселелерді кеңінен толғайды. Оның шығармаларының тақырыбы адам, заман, әлеумет өмірінің өзгерістері десек артық болмайды. Көдек саңалдарын кеңінен қамти білетін ақын, өз тұсындағы қоғамдық әлеуметтік мәселелердің ешқайсысына енжар қарамаған. Қайта басқалардың да бодан болғани елінің ертеңін ойлайды. Сондықтан сол тұстағы халықтың тұрмыс-тіршілігі, ел тағдыры қоғам, заман келбеті сияқты өзекті мәселелер ақын шығармаларының өрім өзегіне айналып отыр. Ащы шындық ашылған сайын оқырманды бейжай қалдырмайды. Өмірдің шынайы суреттері барынша табиғи көрініс тауып жатады. Өткен ғасырдың бас кезіндегі (алғашқы жартысы) халықтың қайғы, мұңын жырлап, қоғамдағы жасалып жатқан қиянатқа қарсы үн көтереді. Мұның бәрі Көдек заманының өрті мен дерті екені даусыз. Тегеурінді ақын бодандық саясатты айыптайды.

Әдебиеттер

1 Қабдолов З. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Сөз өнері. – Алматы: Жазушы. – 1983. – Т 2. – 456 б.
2 Маралбайұлы К. Таңдамалы шығармалар. – Күйтің: Шыңжаң жастар-өрендер баспасы. – 1988. – 142 б.
3 Байшығанұлы К. Қайтейін, жалған дүние... өлеңдер, толғау, дастандар, жоқтау-дауыстар / құраст. Нұрлан Әбдібеков. – Алматы: Тоғанай Т. – 2008. – 336 б.
4 Әуезов М. Казахское народное творчество и его поэтическая среда // Альманах. – 2001. – № 3.

References

1 Qabdolov Z. Eki tomdıq tañdamalı şığarmalar. Söz öneri. – Almatı: Jazwşı. – 1983. – T 2. – 456 b.
2 Maralbayulı K. Tañdamalı şığarmalar. – Küytiñ: Şıñjañ jastar-örender baspası. – 1988. – 142 b.
3 Bayşığanulı K. Qayteyin, jalğan dünïe... öleñder, tolğaw, dastandar, joqtaw-dawıstar / qurast. Nurlan Äbdibekov. – Almatı: Toğanay T. – 2008. – 336 b.
4 Äwezov M. Kazaxskoe narodnoe tvorçestvo ï ego poétïçeskaya sreda // Almanax. – 2001. – № 3.

Смағұлов Ж.Қ., Дадиева М.Д., Смакова Т.

Сәбит Мұқанов поэзиясындағы футуризм белгілері

Мақалада XX ғасырдың 20-жылдарындағы қазақ поэзиясына Сәкен Сейфуллиннің шығармашылығы арқылы келген футуризм ағымының Сәбит Мұқановтың шығармашылығына әсері ғылыми тұрғыда зерделенді. Жаңа өлеңдік форманы меңгерудің бірсыпыра ұтымды жақтары Сәбит Мұқановтың отызыншы жылдардағы поэзиялық шығармаларында ұшырайтыны жүйелі талданды. Сәбит жеке сөздің мағынасына, ойдың салмағына қарай бір шумақтың ішінде бірнеше іркіліс жасап, бөлшектеудің ұлғайған түрін қолданады. Шығармаларының халық қолдылығы, жұртқа түсініктілігі, жатықтығы – Сәбит поэзиясының бағалы жақтарының бірі. Сәбит Мұқановтың өлеңдерін талдай келе, қазақ ақынының футуризм эстетикасына сай өлеңдер жазғанына куә болдық. Ұлттық поэзиямыздың ғасыр басындағы тарихында модернистік ағымдардың бірі футуризмнің болғанына көз жетті. Олар төңкерістен кейінгі жылдары әдебиетте жарияланған ұран мен айқайға толы үгіттік шығармалардан, Маяковскийше жазу тенденциясынан, жаңа заманды жаңаша жырлау үшін жаңа түр іздеуден туған өлеңдерден көрінеді.

Түйін сөздер: футуризм, поэзия, модернизм, милитаризм, пішін, идеология.

Smagulov Zh.K., Dadiyeva M.D., Smakova T.

Signs of futurism are in poetry of Sabit Mukanov's

In article influence on Sabit Mukanov's creativity of the course of the futurism which has come to the Kazakh poetry in 20 years of the XX century through Saken Seyfullin's creativity is investigated from the scientific point of view. Rather advantageous parties of development of the new poetic forms which are found in poetic creativity of Sabit Mukanov of the 30th years are systemically investigated. Sabit Mukanov uses expanded types of division into parts, doing several delays in one stanza, focuses attention depending on the importance of a thought, value of separate words. One of the valuable parties of poetry of Sabit Mukanov is that his creativity is demanded by the people, it is clear to people, differs in simplicity of style. Analyzing Sabit Mukanov's poetry, we were convinced that the Kazakh akyn has written the verses corresponding to a futurism esthetics. Thus, in the history of national poetry of the beginning of the century one of currents of a modernism – futurism has found reflection. It is visible from the verses which are given rise in the course of search of the new forms designed to sing of modern times in a new way unlike Mayakovsky's tendencies from the propaganda works, full appeals and shouts which have found reflection in literature after the revolution.

Key words: futurism, poetry, modernism, militarism, form, ideology.

Смагулов Ж.К., Дадиева М.Д., Смакова Т.

Признаки футуризма в поэзии Сабита Муканова

В статье исследуется с научной точки зрения влияние на творчество Сабита Муканова течения футуризма, пришедшего в казахскую поэзию в 20-годы XX века через творчество Сакена Сейфуллина. Системно исследуются достаточно выигрышные стороны освоения новых стихотворных форм, встречающихся в поэтическом творчестве Сабита Муканова 30-х годов. Сабит Муканов использует расширенные виды деления на части, делая внутри одной строфы несколько задержек, акцентирует внимание в зависимости от значимости мысли на значениях отдельных слов. Одной из ценных сторон поэзии Сабита Муканова является то, что его творчество востребовано народом, понятно людям, отличается простотой стиля. Анализируя поэзию Сабита Муканова, мы убедились в том, что казахским акыном написаны стихи, соответствующие эстетике футуризма. Таким образом, в истории национальной поэзии начала века нашло отражение одно из течений модернизма – футуризм. Это видно из стихов, рожденных в процессе поиска новых форм, призванных воспевать новое время по-новому, в отличие от тенденций Маяковского, от агитационных произведений, полных призывов и выкриков, нашедших отражение в литературе после переворота.

Ключевые слова: футуризм, поэзия, модернизм, милитаризм, форма, идеология.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 82.02

Смағұлов Ж.Қ.[1], Дадиева М.Д.[2], Смакова Т.[3],

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінің
[1]профессоры, ф. ғ. д., [2,3]магистранттары, Қарағанды қ., Қазақстан,
e-mail: jandossmagulov@mail.ru; m.dadieva@mail.ru

СӘБИТ МҰҚАНОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ФУТУРИЗМ БЕЛГІЛЕРІ

Қазақ кеңес әдебиетінің қалыптасу, даму барысындағы жетістіктер мен іркілістерді сөз еткенде қазақ әдебиетінің бұрынғы өткен бел-белестерін ғылыми негізде танып білудің маңызы зор. Қазан төңкерісінен кейінгі қоғамдық өзгеріске байланысты классикалық мұраны таза таптық тұрғыда бағалау себепті әдеби даму процесіндегі тарихи сабақтастық, яғни дәстүр мен жаңашылдық мәселесінде де өз деңгейінде көңіл бөлінбеді. Бұл мәселедегі Алаш зиялыларының құнды еңбектері идеологиялық өлшеммен қаралды да, ҚазАПП тұсындағы солақай сындарда төңкеріске дейін қазақ әдебиеті болмады деген ұшқары ғылыми негізсіз нигилистік пікірлері үстемдік етті.

Төңкерістен кейінгі жылдары халық санасына төңкеріс идеясын, жаңа заман келбетін ұғындыру барысында қазақ әдебиетінде үгіттік шығармалар көптеп жазыла бастады. Футуризм ағымының жарқын үлгілерінің бірі – еркін тыныстық, ұранды, екпінді үгіттік шығармалар болып табылады. Бізде жиырмасыншы, отызыншы жылдардағы қазақ поэзиясы жайына келгенде, оның үгіттік мәні күшті болғанын мойындамайтын ешкім жоқ. Бірақ кей реттерде «үгіттік» дегенді тым тар мағынада, жалаң үгіт шеңберінде ғана ұғындырып жүрміз-ау дейміз. Белгілі бір науқандарға, мерекелерге үн қосу ретінде жазылған өлеңдерді ғана үгіттік шығармалар деп, өз алдына жекелеп топтау, әрине, оп-оңай жұмыс.

Маяковскийдің «бүгінгі таңда өнердің ең жоғарғы шығармасы – үгіттік шығармалар» деген пікірі нақты тарихи кезеңнің жемісі іспетті [6, 106]. Ол қандай кезең болғаны бізге сол замандағы социалистік қоғамның, сол кезеңдегі ұлттық әдебиетіміздің тарихынан мәлім. Ендеше, қазақ кеңес поэзиясының жиырмасыншы, отызыншы жылдардағы туындыларын тұтас алғанда сөздің жақсы, кең мағынасындағы үгіттік шығармалар дегеніміз дұрыс болар. Бұл оның халыққа коммунистік тәрбие беру, «жаңа адамды» қалыптастыру міндетінен туған ерекшелігі. Сәкен Сейфуллин, Сәбит Мұқанов, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин тәрізді алғы буын ақындарының қазақ даласына жаңа заман әкелген өзгерістерді өзекті тақырып етіп алған шығармалары өз тұсында өнердің ең шырайлы шығармалары болып еді. Бұлардың үгіттік мәні сыртқы белгілерінде, ұрандылығында, қалың бұқараны жаңа дүние орнату

күресіне шақыруында ғана емес. Сәкеннің «Кел, жігіттері» өзінің мазмұнымен де, көркемдік қуатымен де нағыз үгіттік өлең. Бейімбеттің үгітке тікелей қатысы жоқ болып көрінетін сюжетті өлеңдері, мәселен, Мырқымбай циклі сөздің ең жақсы мағынасындағы үгіттік дүниелер. Ілиястың «Арыным» тәрізді өлеңдері туралы да осылай дер едік.

Қазақ поэзиясында үлкен жаңалық болған Сәкен үлгісін кезінде басқа қазақ ақындары да көп пайдаланды. Мәселен, бұл үлгі С.Мұқановтың, А.Тоқмағанбетовтың, Т. Жароковтың, Ж.Сыздықовтың, тағы басқа ақындарының сол кездегі көп өлеңдерінде кездеседі. Бірақ бұл еліктеушілік, жасыратыны жоқ, ол кезде сырттай ғана болды да, аталған ақындар осы формадағы өлең үлгісін түгелдей жете меңгере алмады. Жаңа өлеңдік форманы меңгерудің бірсыпыра ұтымды жақтары Сәбит Мұқановтың отызыншы жылдардағы поэзиялық шығармаларында ұшырайды. «Майға сәлем», «Ақ аю», «Мен кіммін деп мақтанам», «Сырласу», «Колхозды ауыл осындай» атты өлең-поэмаларында Сәбит Маяковский дәстүрін өз бетінше меңгерген, мәдениеті өскен ақын екендігін дәлелдеді.

Рас, Сәкен де, Сәбит те Маяковскийге бір күнде, бір жылда келе қойған жоқ. Үйрену, өсу қиыншылығын бұлар да, басқалар да бастан кешірді.

Шығармаларының халық қолдылығы, жұртқа түсініктілігі, жатықтығы – Сәбит поэзиясының бағалы жақтарының бірі деп білу керек. «Сұлушаштың» нағыз халықтық шығарма екеніне ешкім де күмән келтірмейді.

Мазмұн жағынан осындай бағытта дамыған Сәбит поэзиясының көркемдік формасы қандай еді? Ақынның өлең формасы саласында іздену бағыты қалай болды?

Бұл сұрақтарға Сәбиттің өзі «Поэзия мәселесі» (1933) мақаласында былайша жауап берген:

«Мен түр іздеп көп ұрынған адам емеспін. 1927-1928 жылдарға дейін қазақ поэзиясында болған түрлер маған қанағат боп келді. 1927 жылдан бастап мен қазақ поэзиясына жанжал жасағандай, дұрыс айтқанда, қанағаттанбағандай болдым. Маған қазақ өлеңінің төрт аяқты, алты аяқты, сегіз аяқты түрлері күрделі пікір айтуға қолды байлайтын сықылданды. Сондықтан мен «Тұрмыс тұлпар» деген өлеңнен бастап халық әдебиетінің шұбыртпалы түріне бет алғандай болдым. Маған шұбыртпалы түрдің («Қобыланды», «Алпамыс») екпіні, ырғағы алты аяқ, сегіз аяқтардан күшті сықылданды. Шұбыртпалы түрдің құшағы пікір құшақтауға кең тәрізденді. «Октябрьдің өткелі», тағы сондайлар осы ізбен кетті» [1, 125].

Автор осы мақаласында өзінің түр іздеймін деп кей шақта «поэзияға аздап қиянат» істеп алғанын айтады (әңгіме ақынның шұбыртпалы түрден де әрі кеткені, онан кейінгі өлеңдерде ырғақ қана сақталып, үйлестің көмескілене бастағаны туралы болып отырса керек). Бірақ Сәбит поэзиясының мазмұны мен түрі сәйкес келуі, «сол түрдің өзі ұйымдасқан, заңға қатты бағынған болуы» керектігін жақсы біледі [1].

Біздіңше, Сәкен – Сәбиттің әдебиеттегі үлкен ағасы, абзал досы, жауынгер жолдасы. Бірін үнемі ұстаз, екіншісін үнемі шәкірт қалпында көрсету әдебиет тарихындағы ақиқат жағдайға жанаспайды. Сәкеннің кей реттерде тыңнан жол салғанына, қазақ кеңес әдебиетінде алғашқы сөзді айтқанына ешкім де таласпайды. Бірақ соған ғана сүйеніп, мезгіл жағынан кейін жарық көрген шығармалардың бәрін тек Сәкенің әсерімен жазылған деудің қисыны бар ма? Сәкен мен Сәбит жайына келсек, қазақ кеңес әдебиетінің ең ірі, кезеңді туындылардың бірі «Сұлушашты» Сәкеннің қай поэмасының ықпалы мен жазылды дер едік? «Ақ аю» ше? Біріншісі жиырмасыншы жылдарда, екіншісі отызыншы жылдарда – Сәкеннің бақытсыздыққа ұшырамай тұрған кезінде туған шығармалар.

Әдебиетте «ұстаз», «шәкірт» деген сөздерді байыбына бармай, кез келді қолданудың кейде теріс түсініктерге апарып соқтыруы ықтимал.

«Достыма хатында» Сәбит үзілді-кесілді былай депті: «Әлі ешкім «Сәбит пәлендей шығармасын Сәкеннің үлгісімен жазды деген емес, олай деуге дәлелі де жоқ» [2, 225].

Фактілерге жүгініп, үлгі дегенді түр түсінігі төңірегінде алып қарастырсақ, Сәбит аға ақынның жекелеген шығармасына ғана еліктеген. Мәселен, Сәбиттің 1929 жылы жазылған «Қазақстан» өлеңі Сәкеннің «Советстандағы» үлгісін сырттай қабылдаудың нәтижесі ғана. Он бір буын мен төрт буын аралас келіп, бір шумағы алты жолдан тұратын «Қазақстанның» түрі Сәбит үшін жаңа сияқты көрінсе де, көркемдік, өлеңдік жағы тым қораштау болып шықты. «Қазақстан» – Сәбиттің сәтсіз дүниелерінің бірі. Ендеше, осы өлеңге қарап, Сәкен үлгісін Сәбит дамытып әкетті деуге бола ма? Мұнан дамыту туралы қандай әңгіме болуы мүмкін?

Сәкеннің өнегесін, бастаушылық ролін мойындай отырса, сонымен қатар, оның өзімен тұтас ақындар мен шығармашылық байланыста болғанын да ескеру қажет. Сәкен қаламдас жолдастарының шығармаларын

қадағалап оқымады, олардың тәжірбиесін ескермеді деуге қандай дәлеліміз бар? Тіпті, ол кей сәтте Сәбитпен де, Ілияспен де үндес болуы ықтимал емес пе?

Сонымен, Сәбит Мұқановтың жиырмасыншы жылдардағы поэзиясында бой көрсеткен таңдаулы сипаттар оның келесі биіктерге көтерілуіне, ойлы, өрнекті өлең жасауына, жаңаша көркемдік суреттеу құралдарын табуына мықты әзірлік сатысы сияқтанды. Сәбит Маяковскийге осылай келді. Ондай идеялық – көркемдік дайындық болмаған күнде, Маяковский дәстүрін игеру, футуризм ағымында жазу мүлде қиынға соғатын еді.

Біздің байқауымызша, Сәбит Мұқановтың поэзиясында «Майға сәлемнен» бастаған бет бұрыс – Маяковскийдің идеялық, эстетикалық ықпалынан туған шығармашылық бетбұрыс болды. Жәнеде Сәбиттің Маяковскийге келу кезі, Сәкеннің әдеби қызметі тоқталғаннан кейін басталған жоқ, қайта Сәкеннің тірі кезінде басталды да, өрістеп кетті. Бұған «Майға сәлемнің» 1933 жылы жазылғанын еске түсірудің өзі де жеткілікті ғой дейміз.

«Майға сәлем» – әшейін мерекелік өлең емес. «Мерекелік» дейтініміз белгілі бір мереке, мейрамдарға байланысты жазылған өлеңдердің көпшілігі ол кезде де, онан кейінгі кезеңдерде де елеулі бір кемшіліктен әлі арыла алмай келеді. Ол кемшілік – мазмұн тереңдігінің, философиялық толғаныстың жетіспеушілігінде, көркем бояулардың ашық, ажарлы болып келмеуінде.

Сәбит «Майға сәлемде» қазақ поэзиясында оған дейін орын алып келген канонды-мерекелік өлеңдерді тек үн қосу мағынасында ғана түсініп, тар аумақтан шыға алмаушылықты ескірген дәстүр деп есептейді де, өзінің жаңа көркемдік бағыт-бағдарын ұсынады.

«Майға сәлемде» Кеңес үкіметін жау шабуылынан қорғау сарыны өлеңнің ұзын ырғасына өрімдей өріліп, оның идеялық түйінін танытады. Ақын Отан қорғау тақырыбына әлдеқалай ойыса салмайды, сол кездегі халықаралық жағдайды (Германияда фашизмнің үкімет басына келуі т.т.) ескереді.

Жолдас Май!
Күте тұра сені сыйлап,
Қуана тұра, сенен қымбат сый ап,
Одақтың ойы-қыры
сынға салып
Көреді барлық бойда күшін жинап.

Себебі, қоршап тұрған айнала жау,
Жау қолында жазылған темір тор, ау.
Се-Се-Се-Р-ді шырмамақ әлі келсе,
Үстеріне төндіре құлатпақ тау [3, 224]

Ақын оқиғаны осылайша қоюлатып, қауіптің күшейіп тұрғанын баяндайды.

«Майға сәлемнен» бастап Сәбит өлеңнің жолдарын мағынасына қарай бөлшектеу принципіне бой ұрыңқырайды да, өзі айтқандай, «әр сөздің мағынасын сақтауға тырысу, өлеңнің буынын толтырам деп, жазып отырған жолдардағы пікірге жанаспайтын көлденең сөздерді кіргізбеу» мақсатын көзденкірейді [1]. Рас, ол өлең жолдарын бөлшектеу әдісіне «Жүйткі, қара айғырымда» көбірек беріліп, мұны өз мақалаларында теориялық жағынан негіздеген болатын. Бірақ біздіңше, «Жүйткі, қара айғырымда» Сәбит өлең жолын бөлшектеуге қызығыңқырап кетті де, оқушының түсінуіне қиын соғатындай етіп жіберді.

Сәбит өлеңдерінің жеке жолдары интонацияға лайықталып, ауызекі сөйлеу түріне жуықтатыла бөлінетіні бара-бара жүйеге айналды. Ол кейде жеке сөздің мағынасына, ойдың салмағына қарай бір шумақтың ішінде бірнеше іркіліс жасап, бөлшектеудің ұлғайған түрін қолданады:

Кимелеп очередьке кірдім мен де,
Очередь өзенді өрлей көшкен сеңге
Ұқсап, алды азайса,
Арты қаптап,
Барады жылжып
Алды кеткен жөнге [3, 159].

Сәбиттің «Ақ ау» поэмасында өлең жолын интонацияға қарай орналастырудың мынандай бір түрі де кездеседі:

Февраль.
14.
34.
Мұз теңіз жақ.
Кеше,
15.
30-да
Кеме апат
Болды.
Бір жан шығын бар, басқасы аман.
Мұздан қалап жатырмыз лагерь жасап [3, 209].

«Челюскин» кемесінің апатқа ұшыраған жылы мен айы, сағаты мен минуты шұбатыла баяндалмай, телеграмма сөзі сияқты нақты, қысқа берілген. Ақын ол сөздерді қатарластырып қаламай, дауыс ырғағына бейімдеп, әр қайсысын жеке жолға қойған. Мұның өзі мағынаның салмағын да аңғартқандай.

Февраль.
14.
34.
Мұз теңіз жақ [3, 209].

Мұнда әр сөздің мағынасы интонация жағынан аяқталып тұр. Мұндай жайт Маяковскийде өте жиі кездеседі:

«Приду в четыре» – сказала Мария.
Восемь.
Девять.
Десять [7, 187].

Міне осыдан біз қазақ ақынының футуризм эстетикасына сай өлеңдер жазғанына куә боламыз. Дегенмен біздіңше, Сәбиттің кейбір қателіктері бар сықылды. Мына бір шумақтың ұйқастарына қараңыз:

Водопьянов, Папанин, Шмидт ерлер,

Қонсаң, қайда жүрсін? – деп сені
тергер,
Сен оларға айт: «Мұнан бұрын да, де,
Челюскин жорығына бірге ергем!»[3, 211]

«Ерлер» – «тергер» – «ергем» ұйқасында соңғы «ергем» сөзі мүлдем ұйқаспайды, тіпті, интонация арқылы да, үн екпіні арқылы да үйлесім таппаған.

Бұрыңғы таң, бұрыңғы жастық
қысқа
Ұрынып,
қыстан үркіп ұшқан құстай,
Тайсалса,
Октябрьдің таңы ата,
Оралып келді ұшып біздің тұсқа.[3, 156]

Немесе

– Барайын, – деді, – қазір складқа,
Малшым да жымиды, деп:
– келме таппай!
Құшақтап кіргенде әйел
«Табылды!» деп,
Жіберді малшы қолын шапалақтап.[3, 105]

Мұнда да жоғарғыдағыдай ұйқас. «Складқа» – «таппай» – «шапалақтап» –ұйқастарын, өнер емес жалпы халықтық тілге тым жақын бұл шумақтарды Сәбит қаламымен қаланған дегенге тіпті сену қиын. Бұндай футуризмге де жатқыза алмайтын ұйқасы жоқ шумақтар ақын шығармашылығында көптеп кездеседі. Бұдан соң Сәбитті ақын екендігіне де күмән келтіре бастайсың.

Отызыншы жылдардың бас кезіндегі бір өлеңінде («Мәдени бәсеке», 1931) Сәбит өлеңді аяғынан емес, басынан ұйқастырып көреді:

Культурная эстафета!
Ура!
Колхоз және совхоздар
Өндірістер, ұйымдар –
Тура
Бетін Москваға
қойған.
Шуға,
Айғайға, ұранға
Қызбаған совет елінде
Жан жоқ.
Туға
Түсті қан қызыл
«Ура, ура, уралап»
Ұмтылды жұрт.[3, 123]

Әндетіп оқуға қиындау болғанымен, бұл тақпақтап айтуға келетін өлең.

Өлеңде бастапқы сөзді ғана ұйқастыру тәжірбиесін біз Ілияс Жансүгіровтың «Жазғы салымынан» (1922) көреміз:

Күркіреп, күңіреніп ұласып аспан,
Сіркіреп, бұлт тұмшалап, жаңбыр жауар.
Дүркіреп, жауқазындар жарар гүлін,
Үлбіреп өсер шөптер, құлпырар қыр.[4, 55]

Екі өлеңде де ұйқас әр жолдың басында тұр, бірақ «Мәдени бәсеке» мен «Жазғы салым» мазмұн, түр жағынан бір-біріне мүлде ұқсамайды.

«...Сәбит Мұқанов Маяковскийден бір күнде, не бір жылда ғана үйреніп, оның дәстүрлерін опоңай ғана меңгере қойған жоқ. Бұл – басталуы, өзгеріп, өсуі, қалыптасуы бар творчестволық үйрену процесі» [5, 37]. Ғалым, әдебиет сыншысы Айқын Нұрқатовтың бұл пікірін дұрыс айтылған деп білеміз.

Футуризм элементтері, Маяковский мәнері, дәстүрі Сәбиттің әсіресе «Сөз –Советтік Армия», «Сырласу», «Поэзия маршалы» өлеңдерінен айрықша байқалады. Әсіресе «Поэзия маршалы» өлеңі футуристік элементтерге толы. Мәселен:

Тоқтат,
Дүние,
Дабырды!
Не керек,
Көңіл
Ескі оймен
Тыңдайық жаңа дабылды
Жолдас
Маяковскийден.

Поэзия маршалын
Көрдің бе,
Қызыл Алаңда?
Поэзия полкына
Бергелі шықты команда[3, 191].

деп басталатын «Поэзия маршалы» атты өлеңінде ақын Маяковскийдің дабылды үнін, өлеңдерінің жалынды ырғақ, динамикалық қуатын еркін меңгеріп әкеткенін көреміз. Ол – Маяковскийге жай ғана еліктеуші емес, оның дәстүрін қазақ поэзиясының топырағында өзінше дамытқан ақын.

Бес жылдықтардың алғашқы жылдарындағы қазақ кеңес поэзиясында екі түрлі ағымның ізі болғандығы байқалады. Бірі, сол кездегі жаңа жағдайға байланысты жаңа түр іздеу, лирикалық «менді» әлеуметтік «менге» айналдыру, кейде лирика мен эпикалық жанр элементтерін ұластыру. Екіншісі, осы жаңалық іздеу жолында формализм, схематизмге ұрынуы.

Әйтсе де алдыңғы ағым негізгі, жетекші және формалистік элементтерге жол бермеу принципінде дамыды. Олар әрі сол жағдайдағы өмір процесінің қазанында қайнаса, әрі алдыңғы саптағы орыс поэзиясының, дәлірек айтсақ, Маяковскийден (футуризмнен) шығармашылық жолмен үйрену қазақ поэзиясын жаңа ритм, интонация, ұйқас, қысқасы, өлең құрлысына әр алуан жаңалықтар енгізуге тырысты, кіргізді де. Жоғарғы Сәкен Сейфуллин, Сәбит Мұқановтардан келтірілген үзінділер осы түр жаңа өрнектердің жақсы үлгілері болатын.

Сәбит – Маяковскийге жай ғана еліктеуші емес, оның дәстүрін қазақ поэзиясының топырағында өзінше дамытқан ақын.

Өмір озған сайын, әр елдің мәдениеті дамып, ой-санасы есейген сайын, оларға көзқарас та бір қалыпта тұрмайды. Мәдениет, әдебиеттердің өсуімен байланысты шын мәніндегі ғалым, сыншы, әдебиетшілерде дүниеге келеді. Олар асылды жасықтардан айырады. Кейбір ақын-жазушылар мезгіл сынын көтере алмай, өзінен-өзі тарихтан шығып қалады. Қысқасы, әдебиет жанды нәрсе сықылды, әрдайым өсіп, өніп, өзгеріп отырмақ.

Нәтижесінде, ұлттық поэзиямыздың ғасыр басындағы тарихында модернистік ағымдардың бірі футуризмнің болғаны анық. Олар төңкерістен кейінгі жылдары әдебиетте жарияланған ұран мен айқайға толы үгіттік шығармалардан, Маяковскийше жазу тенденциясынан, жаңа заманды жаңаша жырлау үшін жаңа түр іздеуден туған өлеңдерден көрінеді. Өз заманында әділ бағасын ала алмаған, кертартпа буржуазиялық ағым атанған футуризм қазақ әдебиетінің, ұлттық поэзиямыздың асқан асуы қиын бір асқар биік іспетті.

Әдебиеттер

1 Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар (16 томдық). – Т. 14. Мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1978. – 368 б.
2 Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар (16 томдық). – Т. 15. Мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1978. – 379 б.
3 Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар (16 томдық). – Т. 1. Өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1972. – 408 б.
4 Жансүгіров І. Таңдамалы шығармалар. Өлеңдер. – Алматы: Жазушы, 1989. – 220 б.
5 Нұрқатов А. Маяковский және қазақ совет поэзиясы. – Алматы: ҚМКӘБ, 1957. – 204 б.
6 Сейітов С. Қазақ поэзиясындағы Маяковский дәстүрі. – Алматы: Ғылым, 1966. – 175 б.
7 Маяковский В.В. Стихотворения. Поэмы. – Москва: Худож. лит., 1986. – 495 с.

References

1 Muqanov S. Tañdamalı şığarmalar (16 tomdıq). – T. 14. Maqalalar. – Almatı: Jazwşı, 1978. – 368 b.
2 Muqanov S. Tañdamalı şığarmalar (16 tomdıq). – T. 15. Maqalalar. – Almatı: Jazwşı, 1978. – 379 b.
3 Muqanov S. Tañdamalı şığarmalar (16 tomdıq). – T. 1. Öleñder. – Almatı: Jazwşı, 1972. – 408 b.
4 Jansügirov I. Tañdamalı şığarmalar. Öleñder. – Almatı: Jazwşı, 1989. – 220 b.
5 Nurqatov A. Mayakovskïy jäne qazaq sovet poézïyası. – Almatı: QMKÄB, 1957. – 204 b.
6 Seyitov S. Qazaq poézïyasındağı Mayakovskïy dästüri. – Almatı: Ğılım, 1966. – 175 b.
7 Mayakovskïy V.V. Stïxotvorenïya. Poémı. – Moskva: Xwdoj. lït., 1986. – 495 s.

Солтанаева Е.М.,
Сағындықов Н.Б.,
Оспанова Г.Т.

Жыраулар поэзиясындағы ұлттық идея

Мақалада жыраулар поэзиясындағы ұлттық идеяның көрініс табуы қарастырылған. Ұлттық идеяның негізі ретінде елдік, халықтық идеялар айқындалып, олардың Бұқар, Үмбетей, Қожаберген жыраулар мен Шал ақын шығармашылығындағы ерекшелігі талданады. Жыраулар поэзиясынан көрініс беретін ұлт ұлықтаған мінездер, халықтың әр өкілінің бойына жарасымды жүріс-тұрыс нормасы, ұлттың әсемдікке деген көзқарасы сараланады. Толғаулардағы орда, хан, хандық обаздарын талдай келе жыраулар поэзиясы хандықты мығым етуге, халықты береке-бірлікке ұйыстыруға жұмсалатындығы анықталды.

Қожаберген жыраудың өз көзімен көріп бақылаған «Елім-ай» жырындағы жоңғар халқының ұлттық характері мен қазақ халқының мінездері салғастырыла қарастырылады. Жырдағы елдік идеяның бейнелену ерекшелігі сөз болады.

Түйін сөздер: жыраулар поэзиясы, ұлттық идея, ұлттық характер, интерпретация, қазақ халқының дүниетанымы, мінез-құлық нормалары, ұлттық рух.

Soltanaeva E.M.,
Sagyndykov N.B.,
Ospanova G.T.

The National idea in the poetry of zhyrau

In the article principles of an embodiment of national idea in the poetry of zhyrauare considered. It has been established, that the national idea is the precondition of national identity's origin. In the article features of its embodiment in works of Bukharzhyrau, Umbeteyzhyrau, Kozhabergenzhyrauand Shalakynare analysed. The great attention is given a problem of reflection of national character, ethical standards of behaviour of each member of a society, aesthetic views of people in the artistic works. On the basis of the analysis of the Horde, khan, state's images in the article it is proved, that the poetry of zhyrauhas been directed on strengthening of the state, the unification of the country and the preservation of the people's unity.

In the article comparison of national character Dzhungarsand Kazakhs on the material of Kozhabergenzhyrau'stale, which has participated in military actions and has described event of impacts with Dzhungarsas the witness. The ideas of the patriotism received reflection in this work and closely interwining national idea are considered.

Key words: the poetry of zhyrau, the national idea, national character, interpretation, outlook of Kazakh people, norm of behaviour, national spirit.

Солтанаева Е.М.,
Сагындыков Н.Б.,
Оспанова Г.Т.

Национальная идея в поэзии жырау

В статье рассматриваются принципы воплощения национальной идеи в поэзии жырау. Было установлено, что народная идея является предпосылкой зарождения национальной идентичности. В статье проанализированы особенности ее воплощения в произведениях Бухара жырау, Умбетея жырау, Кожабергена жырау и Шала акына. Особое внимание уделяется проблеме отражения в произведениях национального характера, этических норм поведения каждого члена общества, эстетических воззрений народа. На основе анализа образов Орды, хана, ханства в статье показывается, что поэзия жырау была направлена на укрепление ханства, на объединение страны и сохранение единства народа.

В работе проводится сопоставление национального характера джунгаров и казахов на материале сказания Кожабергена жырау «Елим-ай», участвовавшего в военных действиях и описавшего события столкновений с джунгарами как очевидец. Рассмотрены идеи патриотизма, получившие отражение в данном произведении и тесно переплетающиеся с национальной идеей.

Ключевые слова: поэзия жырау, национальная идея, национальный характер, интерпретация, мировоззрение казахского народа, нормы поведения, национальный дух.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 821.512.122(091)

Солтанаева Е.М.[1], Сағындықов Н.Б.[2], Оспанова Г.Т.[3],

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
[1]ф. ғ. к., доцент м.а., [2]ф. ғ. к., аға оқытушы, [3]аға оқытушы,
Алматы қ., Казақстан, e-mail: gulkataim@gmail.com

ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ИДЕЯ

Қазақ әдебиетінің тарихынан ғасырлар бойында ұлттық идеяның бедерлену көрінісін бақылау ғылым үшін маңызды. Себебі бұл ең алдымен ұлттық сананың ағымын бақылау, гуманитарлық ойдың жылжуын қадағалау деген сөз. Қайсыбір кезеңдерде ұлттың ұлы тұлғалары, ірі тұлғалары бас қосқанда өзектенген басты ой қандай болғанын, тек жеке тұлғалар емес, дүйім жұртты не алаңдатып, яғни қоғамдық сананы нендей идеялар жайлағанын анықтауда әдеби мұраны, әрине, тарихпен, фәлсапамен сабақтастыра қарастырған жөн.

Осы тұрғыдан алғанда А. Сейдімбек, Х. Әбжанов, Қ. Салғараұлы «Ұлттық идея: тарихи тағдыры мен болашағы» атты ұлттық идеяның тарихи даму динамикасын бақылаған еңбектері өзекті. Осы еңбекте қазақ даласындағы ұлттық идеяның тууы мен даму белестерін кешенді түрде тиянақтап, болашағына көз жүгіртіп көреді. Кітапта XYIII ғасырдағы ұлттық идея қызметі жөнінде былай делінген: «қазақ жерін Жоңғар империясының шапқыншылығынан азат ету (Абылай хан, Бұқар жырау, Қожаберді, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Жиембет, Ақтамберді жыраулар, Төле, Қазыбек, Әйтеке билер, қазақ ел-жұртын азат еткен батырлар). Ұлттық идеяның ұлтық қауіпсіздікті қамтамасыз етудегі әлеуеті ашылды» – дейді [1, 6].

Расымен, XYIII ғасырда өмір сүрген ақын-жыраулардың қай қайсысында болмасын шығармашылығына негізгі өзек болған тақырып елдің береке-бірлігі, ынтымақтастығы, көшпелі қоғамның әр мүшесінің өз қызметін дұрыс орындауы.

Бұқар жырау:

Жақын жерден шөп жесе,
Жердің сәнін кетірер,
Ағайынның аразы,
Елдің **сәнін** кетірер.
Абысынның аразы,
Ауыл **сәнін** кетірер – десе [2, 35],

Үмбетей жырау:

Бай болмаған бай болса,
Жайламаған сай қоймас,
Би болмаған би болса,

Айтылмаған сөз қоймас,
Хан болмаған хан болса,
Қаналмаған ел қоймас, – дейді [2, 25].

Бұқар жырау:

... Ер жігітке **жарасар**,
Қолына алған найзасы.
Би жігітке **жарасар**,
Халқына тиген пайдасы.
Ақсақалға **жарасар**,
Тілеуқорлық айласы.
Бәйбішеге **жарасар**,
Емізіктегі сабасы.
Келіншекке **жарасар**,
Емшектегі баласы.
...Бұл жалғанда бір жаман
Ағайынның аласы – деп келеді [2, 26].

Яғни қарадан бастап, ханға дейінгі дүйім жұрт, ағайын, туыс, абысын-ажын, бәйбіше-тоқал, келін-кепшік, қыз-келіншек, бойжеткен мен бозбала, ер жігіт, жігіт ағасы, ақсақал, би, бай, барлығының өзіне тән, жарасымды жүріс-тұрыс нормасы жыраулар поэзиясында белгіленген. Әрине, бұл жүріс-тұрыс нормалары бір күнде қалыптаспаған, ол халықтың сан ғасырлық дүниетанымының негізіндегі түсініктер.

Үмбетей жырау:
Ұрысқақ болса, ұлың жау.
Керіскек болса, келінің жау.
Үйіңдегі ұлың жаман болса,
Есіктегі құлмен тең.
Қойныңдағы қатының жаман болса,
Қаңтардағы мұзбен тең – [2, 36]

деп адамның жаманы қандай, жақсысы қандай болатындығын сын безбенімен парықтайды.

Мұның барлығы халықтың ғасырлар бойындағы әдет-ғұрып, салт-сана, жөн-жобалары арқылы сіңісті болған қағидалары. В.В.Радлов өзінің «Из Сибири» деген еңбегінде: «Мен қазақтар арасында көп болдым және мына жағдайға көзім анық жетті, оларда бейберекеттілік (анархия) деген жоқ, тек бізден өзгеше өзіндік ерекшеліктері бар. Ол ерекшілігін әбден реттелген өзіндік мәдени қарым-қатынас деуге болады» – деген екен.

Жыраулар поэзиясындағы халықтың әр өкілінің өз міндетін, қызметін, жарасымды қылығын пайымдаудағы түпкі мақсат халықты біртұтас ел ретінде қалыптастыру. Ұлттық мінезді айқындау. Г.Лебонның пікірінше: «Халықтың мінезі және наным-сенімдері – оның тағдырын шететін, міне осылар. Мінездің басты бөлшектері өзгермейді. Дәл осы өзгермейтіндіктің арқасында білгілі бір халықтың тарихы әрқашан өзінің біршама бүтіндігін сақтайды. Ал наным-сенімдер өзгеруі ықтимал. Сол өзгеретіндігінің нәтижесінде тарих өз жылнамасына талай төңкерістің болғаның жазып жатады дейді» [3, 25]. Бұл ақиқатты жыраулар да білген. Сондықтан да, әр нәрсенің өз сәнін, жарасымын жырлау арқылы ұлттық мінез-құлыққа норма белгілейтіндей.

Шал ақынның:

Шайы сиса, асыл қылыш ердің көркі,
Ер жігіт жауға аттанған елдің көркі.
Жарасар әрбір нәрсе өз сәнімен,
Аққу құс айдын шалқар көлдің көркі.

Гүл шешек орман өсіп желкілдеген,
Биік тау, асқар төбе жердің көркі,
Ағайын бір уақыт жақсы болса,
Сонымен табылады елдің көркі... – дейді [2, 41].

Мұнда батырлықты, ержүректілікті, өз жерін сыртқы жаудан қорғаған жігіт образы ұлт үшін қастерлі екендігі бейнеленіп, бастысы ел татулығы, ағайынның бірлігі дәріптеледі. Дәріптеу кейде кеңес ету түрінде беріледі. Айтылған кеңес-ақыл қараға ғана емес, ханға да айтылады. Ханның да сәнін келтірер, сәнін кетірер әрекеттер туралы толғамдар жасалады.

Бұқар жыраудың:

Соғыспа деп жырлайды,
Бұқарекең деген кәріңіз,
Соғыссаң кетер **сәніңіз,**
Бізден бұрын өтіпті,
Әзіреті әліңіз.
Жаулық жолын сүймеңіз,
Мынау жалған сұм дүние,
Өтпей қалмас демеңіз... [2,32]-

деп жырлайды. Яғни хан қызметіне де жыраулар әділ сын айта отырып, тоқсан үштегі қарт баба ханның сәнін соғыс кетіреді деп біледі. Бұл жерде жырау ұлт мүддесі үшін, ұлт өз есесін жіберіп алмас үшін тіл қатып отыр. Тағы да жыраудың ойлағаны өз мүддесі емес, халық қамы. Сондай-ақ ханның бітістірушілік, төрелік айту қызметі де бар екендігін толжырларында таңбалаған. Оны садыр руына айтқан мына жырынан көруге болады:

...Абылай алдында сен бітсең,
Құдандалы таныспын,
Абылай алдында бітпесең,
Атасын білмес алыспын – дейді [2,51].

Сондай-ақ хандық қызмет етуге де өзіндік өлшеммен қарап,

Ханның жақсы болмағы –
Қарашаның елдігі.
Қараша халық сыйласа,
Алтыннан болар белдігі [2,14].

Байқасақ, Бұқар жырау өлеңдерінде әр нәрсенің сәні, әр адамға жарасымды қылықтар, гармониялық үйлесімдік көп айтылады екен. Соған қарағанда, жырау өте талғампаз, сұлулыққа жаны құмар, эстет адам болғанға ұқсайды. Өмірді көркем тұрғыда қабылдап, өз ойындағы әсем әлемге елді жетелейді. Тіпті тоқсан үшке келіп тұрған өз бойынан да сән іздеп таба алмай, кешірім сұрағандай болады.

Құбылып тұрған бәйшешек,
Құрай болар солғанда,
Ақиық бүркіт төмендер
Екі қанат талғанда,
Сөге көрме Абылай,
Мен пақырда **сән** бар ма?
Уақытым мұндай болғанда?! – деп [2, 23]

өзін екі қанаты талған ақиық бүркітке теңейді. Ақиық бүркіт мұнда асқақтықтың, еркіндіктің символындай.

Сұлулықты, сәнді, жарасымды тек адам бойынан ғана емес, елден, ауылдан, тіпті айналасындағы заттардан көреді. «Ұлттық идея: тарихи тағдыры мен болашағы» атты кітапта қытай киімі мен тамағына үйір болан «табғаштың тәтті сөзін малданып, жібегі мен шарабына алданған» Ғұн мемлекеті Хан империясының боданы болып, ақыры елдігінен айырылғанын білмей қалғандығы туралы айта келіп, «Бұдан шығар қорытынды сол – ұлт үшін, оның дамып, өркендеуі үшін сол ұлттың өзіне қатысты «ұлттық» деп аталатын дүниенің ұсақ-түйегі жоқ екендігі, ел тәуелсіздігін сақтауға, ең ақырғысы, күнделікті киетін ұлттық киімің мен ұлттық тағамыңа дейін қызмет етеді» – деп әділін айтады [1, 65]. Яғни жырау суреттеп отырған заттар тек жылтырақ дүниелер емес, бұл ұлттың әсемдікке деген көзқарасы. Бұқардың Абылайдың ақ ордасын нақышына келтіріп сипаттауынан да осыны аңғарамыз.

Еңсесі биік боз орда,
Салтанатқа орнатқан.
Болаттан шеге соқтырып,
Шаңырағын торлатқан...
Қазығын қалайыдан қақтырып,
Тоқпағын сом алтыннан соқтырып,
Нықыра күміс шаптырып,
Былғары саба пісіріп,
Шыны аяқпен іштірген,
Орындығын оймыштап,
Ою-нақыш салдырған,
Сандығын сары алтынға малдырған [2, 56].

Ордадағы әр заттың әр бөлшегіне дейін сәнді. Бұл тек сыртқы атрибутика ғана емес. Орда әрқашан сән-салтанат ошағы, бар халықты біріктіретін күш, сондай-ақ әспеттелетін, киелі орын. Ордасы осындай болғанда, хан образы тіптен асқақ.

Жалпы, жыраулар поэзиясы хандықты мығым етуге, халықты береке бірлікке ұйыстыруға жұмсалды. Мұны, әсіресе Бұқар жыраудың «Тілек» өлеңінен көреміз. Жырау он бір түрлі тілек тілеу керегін айтады. Сол тілектердің ішінде тек жеке басқа қатысты дүниелер айтылмайды. Керісінше, қоғам бүтіндігі, мемлекет іргесінің беріктігі мәселелері көп көтеріледі.

Жыр авторының дүниені сезінуі ерекше. Индивидуалисттік емес, ұжымдық сана, әлеуметтік ымырашылдық өлеңнен айқын сезіледі. Жырау қоғамның әрбір жеке өкілімен рухани байланыс орнатуы үшін, оған қайырыла сөйлейді. Әдетте, ұжымдық сана халық басына үлкен қауіп-қатер, нәубет төнген уақытта ерекше көрінеді екен. Бұқар заманы дәл сол қазақ еліне бір жағынан Жоңғар империясы, бір жағынан Ресей патшалығы, бір жағынан Қытай империясы секілді алпауыттар қазақ халқына қауіп тудырып отырған заман болды. Осы кезде ұжым атынан, халық атынан, ел атынан жыраулардың сөз сөйлеуі ұлттық сананың қалыптасқанының көрінісі. Олар ұлттық мүддені ойлап әрекет етуге шақырғанын көруге болады. Жыраулар поэзиясында хан, хандық, орда, ел-жұрт сөздерінің қайталанып отыруы да екінші жағынан ұлттық идеологияның тапсырысы еді.

Жыраулар поэзиясындағы арғымақ ат пен азаматты, табиғат құбылыстары мен адамзат өмірін шендестіре жырлау, дұшпан мен дос, жақсы мен жаман, жалғыздық пен көптік мотивтерінің астарында да дәуірдің рухани-эстетикалық сұранысын көруге болады. Жақсы мен жаманның ара жігін ажырату, жақсы қасиеттерді теріп санау арқылы ұлтқа тән қасиеттерді қалыптастыру деген сөз. Ұлт идеясы сол халықтың арман-мақсат, талап-тілек, мұрат-мүддесінен көрінетіні анық. Яғни халықтың туа бітті өз мінезінен туындайды. Халық өз ұрпағының бойынан қандай қасиеттерді көргісі келеді, қандай мінезді бойына сіңіреді, қандай әрекеттерді ерекше ұлықтайды? Осының барлығы жыраулық поэзиядан көрініс тапқан.

Қожаберген жыраудың «Елім-ай» жыры да ұлт мінезі, ұлттық намыс тегеурінді көрінген іргелі туынды. Халықты намыс қысқан кезінің көрінісі. Мұнда халықтың өз есесін жібермей, кеудесін таптатпау жолындағы ерлерінің ісін ұлықтау бар. Манаш Қозыбаевтың ««Елім-ай» шын мәнінде ұлттық сананың биік шыңы, ұлттық сергелдеңге душар болған мұңы, болашаққа құлаш сілтеп, қайсар, намысшыл қазақтың ұлт болмысын жаңартуға ұмтылысының шаншыла атқан қайнар жыры. «Елім-ай» ұлтымыздың «Илиада» мен «Одиссеясындай» эпикалық өміршең трагедиясы» – деп бағалауы тегін емес [5, 32].

«Елім-ай» жырының «Майданда ерлеріме қуат беріп, көрші елдердің қалдырмасын табасына», «Тілеймін жалбарынып жаратқаннан, Халқымды еткізбе деп жауға мазақ» деп басталатын сөз басынан-ақ ел мүддесі бірінші орында тұрғаны көрінеді.

«Елім-ай» жырының бір ерекшелігі автор қан майданға өзі қатысып, өз көзімен көргендіктен де болар көп нәрсені шынайы бере алған. Ауыз әдебиетін зерттеуші Қаратай Биғожаұлы: «Толыбайсыншыұлы жырау 1723 жылғы «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» атанған ірі апатты өз басынан өткеріп, көзімен көрген, қырғынның жуан ортасында болған қарт баһадұр. Сол аса қатерлі сапарда ол Науан, Әсет есімді екі батыр баласынан, өзіне әрі өкіл бала, әрі атқосшы саналған Айбек, Ермек атты екі батыр азаматтан айырылып, бәйбішесі екеуі әрең дегенде көппен бірге жау қоршауын бұзып өтіп, аман құтылады. «Елім-ай» әнін, «Елім-ай» күйін, «Елім-ай» жырының бірінші бөлімін Қожаберген ақын сол қоршауда тұрған кезінде шығарыпты» -дейді [4]. Яғни жырдағы автор әрі кейіпкер ретінде де көрінеді. Жырда ұлттық рух, ұлттық мінез мықты көрініс тапқан. Автор болып жатқан оқиғаға тек жеке басы тұрғысанан баға бермейді, өмірлік оқиғаларға объективті түрде қалыптасқан қарым-қатынастар тұрғысынан баға береді.

Тек қазақ халқынының ұлттық мінез ерекшеліктерін ғана емес, жорғарлардың да образын сомдайды. Мәселен:

Сақал да жоқ, мұрт та жоқ,
Өңкей көсе, көнті ауыз,
Ел шапқанға көңілі тоқ,
Қанға тоймас жалмауыз [5, 28].

Мінез құлқын суреттегенде де «қанға тоймас сұмдар, мейірімсіз бұзық құлар» деп сипаттайды. Киім киіс, жүріс-тұрыс, ой-таным, түсінігі де жырда көрініс тапқан:

Әйелдерше шашты өсіріп,
Бұрым еткен қалмақтар,
Қалдырып аз шаш төбеді,
Тұлым қойған қалмақтар,
Сиықсыз сондай сұмдармен,
Шықтық талай жекпе-жек,
Айдарынан ұстап бас кесіп,
Алған едік жаудан кек – дейді [5, 30].

Жоңғар халқының жүріс-тұрыс, мінез-құлқы, киім-киісі, ас ішуі ғана қазаққа (жырдың бірнеше жерінде жоңғарлардың етті шикі жейтіні, етті сысытып, шірітіп жейтіндігі айтылады) таңсық емес, олардың жалпы дүниетанымы қазаққа кереғар. Яғни қазақы түсінігі «адал», «харам», «ұят», «обал», «сауап» туралы түсініктерден жоңғарлар ада екендігін байқаймыз. :

... Тамағыжауданжегенхарамболған.
Сасытып һәм құрт татып ет жей тұғын,
Дұшпанға қалайынша көңілі толған?

дегенжолдардан қазақ халқының түсінігіндегі «адал», «харам» ұғымдары тек жеуге болатын және жеуге болмайтын дүниелермен шектелмейтінін, «Тамағын жаудан жеген харам болар» деп Қожаберген жырау айтқандай адал еңбекпен табылмаған, ұрлық-зорлықпен табылған астың харамдығын айтып отыр. Ал осындай харам жерге өз қыздарын беріп, олардың обалына қалғанша, өлген артық дегенді айтады. Қожаберген жырау сатқындық дегенді емес, «обал» түсінігін де бекер айтып отырған жоқ, қазақы түсінік бойынша біреуге зиян келтіру, мейлі ол қоршаған ортаға болса да, мейлі жансыз затқа қатысты айтылса да біреуге қиянат жасау бұл обал. Ал өз баласын жай жатқа емес, діні, тілі, тегі жатқа матап беру, оның өміріне балта шабу, бұл енді шынымен сұмдық еді.

Жырда жоңғар халқының қазақ халқымен салыстырып, оларға тән мінездерді көптеп беріп отырады. Жоңғар халқын сипаттайтын эпитеттерден олардың мінез-құлқы көрінеді. Әрине, онда эмоциялық күй басым болғанымен, десе те халықтың мінез-құлқына қатысты біраз шындықтан хабар береді. Жырда: «сұм жоңғар», «аяусыз жоңғар», «қан төккіш,бұзық жоңғар», «кәпір жоңғар», «зар еңіреткіш жоңғар», «дүлей жоңғар, санасыз», «ит жоңғар», «әділетсіз жоңғар», «сұмырай қалмақ», «күнәһар қалмақ» надан қалмақ», «халықты зар илеткен қалмақ» деген тіркестер бар. Шынымен жоңғардың басқыншы жаулары әділетсіз соғыс жүргізгені тарихтан мәлім. Олай деуге жыр иесінің себебі де бар:

...Жау алды қазақтың кең сахарасын,
Талайды оққа ұшырып, кесіп басын.
Күнасыз жүкті әйелдің ішін тіліп,
Найзалап шырылдатты жас баласын [5, 65] –

деген баяндауларжоңғарлардың тым мейірімсіз, қандықол жендет мінездерін көрсетеді.

Қазақ халқына қатысты эпитеттерден де қазақ халқына тән ұлттық менталитет көрінеді. «Сауықшыл бейбіт жатқан Қазақ едік», «Аңғал қазақ алданған», «Қанданды қазақ атам кең даласы «Бытырап шіл боғындай тозып кетті, Болса да біздің Қазақ берекелі», «Өскенбіз Қазақ ұлы бір ұяда, Қызыққан ел емеспіз дүнияға», «Бұл заман, қай-қай заман, қасқыр заман, Көрші ел жоқ қазақтарға қас қылмаған», «жомарт қазақ», «Бауырмал, жомарт ел едік, Ешкімді сырт теппеген. Не пиғылдан тап болдық, Біле алмаймын індетке?», «Табанды елім-қазағым» – деген жолдардан расымен қазақ халқына тән қасиеттер, атап айтсақ, елдің берекелілігі, аңғалдығы, жомарттығы, сауықшылдығы, дүниеге қызықпайтындығы, бауырмалдығы, мың өліп, мың тірілген табандылығы көрінеді. Жырдағы ұран іспетті жолдар ұлт рухының биіктігін көрсетеді.

Жорықта жолың болсын азаматым,
Болыңдар жаудан кекті қайтаратын.
Кеудеңде шыбын жаның болса егер,
Жоғалтпа жер бетінен қазақ атын![5, 67].

Қорыта айтқанда, жыраулық поэзиядағы ынтымақ, береке, бірлік түсініктері хандық, мемлекеттік ұғымдармен өте тығыз байланысты екендігі ұлттық идеяның мәнін анықтайды.

Әдебиеттер

1 Сейдімбек А., Әбжанов Х., Салғараұлы Қ. Ұлттық идея: тарихи тағдыры мен балашағы. – Астана: Фолиант, 2012. – 248 б.
2 Бес ғасыр жырлайды. Алматы: Жазушы, 1989. – 384 б.
3 Қамзабек Д., Омарұлы Б., Шәріп А. Ұлттық әдебиет және дәстүрлі ментальдік. Алматы: ARNA-B, 2013. – 192 б.
4 Биғожаұлы Қ. Қожаберген жырау // http://el.kz/m/articles/view/content-4494
5 Қожаберген жырау. Елім-ай. Астана, 2003. – 257 б.

References

1 Seydimbek A., Äbjanov X., Salğaraulı Q. Ulttıq ïdeya: tarïxï tağdırı men balaşağı. – Astana: Folïant, 2012. – 248 b.
2 Bes ğasır jırlaydı. Almatı: Jazwşı, 1989. – 384 b.
3 Qamzabek D., Omarulı B., Şärip A. Ulttıq ädebïet jäne dästürli mentaldik. Almatı: ARNA-B, 2013. – 192 b.
4 Bïğojaulı Q. Qojabergen jıraw // http://el.kz/m/articles/view/content-4494
5 Qojabergen jıraw. Elim-ay. Astana, 2003. – 257 b.

Tagizada I.Q.

The obvious and secret psychologisms in alice munro's prose

The investigator's scientific-theoretical views on the collection of stories «The Moons of Jupiter» including the literary heritage of Canadian Nobel Prize laureate, Alice Munro are discussed in this article. The obvious and secret psychologisms were researched in the original texts of the writer's some stories. The author of the article theoretically sustains the problems touched upon in the Canadian writer's stories, expresses her attitude towards the critics' opinions who investigated psychologisms on the scientific-theoretical level, presents the extracts from the stories. Alice Munro describes the characters' lives with its sharp turning and progress and slopes caused the moral crises. Each page of author's short stories may be considered the slide of real life.

Key words: scientific-theoretical approaches, «The Moons of Jupiter», literary psychologism, obvious and secret psychologisms, literary-psychological analysis.

Тагизаде И.К.

Элис Манроның қысқа әңгімелеріндегі айқын және жасырын психологизмдер

Бұл мақалада Канада әдебиетінің тұңғыш Нобель сыйлығының иегері Элис Манро мырзаның көркем мұраға айналған «Юпитер серіктері» аталатын әңгімелер жинағына тоқталған зерттеушілердің ғылыми-теориялық көзқарастарына талдау жасалады. Сонымен қатар автордың кейбір әңгімелерінің түп нұсқасын оқып-үйрену негізінде олардың айқын және жасырын психологизмдері ашылады. Элис Монро кейіпкерлер өмірінің моральдық дағдарыс туғызған тосын өзгерістерін, алға басқан қадамдарын, күйзелістерін нанымды суреттейді. Автордың қысқа әңгімелерінің әрбір бетін шындық өмірдің нақты көрінісі деп санауға болады.

Мақала авторы Канада жазушысының әңгімелерінде көтерілген мәселелерді теориялық жағынан негіздейді, психологизмді ғылыми-теориялық тұрғыдан зерттеген сыншылардың пікірлеріне өз тұжырымын білдіреді, олардың ізденістерінен үзінділер келтіріп отырады.

Түйін сөздер: ғылыми-теориялық тәсіл, «Юпитер серіктері», көркем психологизм, айқын және жасырын психологизм, көркем-психологиялық талдау.

Тагизаде И.К.

Явные и скрытые психологизмы в кратких рассказах Элиса Манро

В этой статье обсуждаются научно-теоретические взгляды исследователей о сборнике рассказов «Спутники Юпитера», входящем в художественное наследие первого Нобелевского лауреата канадской литературы г-на Элиса Манро, а также исследованы явные и скрытые психологизмы на основе изучения оригинального текста некоторых рассказов автора. Элис Манро описывает жизнь персонажей с ее резкими поворотами, прогрессом и падением, которые часто приводят к моральному кризису. Каждую страницу коротких рассказов автора можно считать слайдом реальной жизни.

Автор статьи теоретически обосновывает проблемы, затронутые в рассказах канадского писателя, выражает отношение к мнению критиков, исследующих психологизм в научно-теоретическом русле, приводит цитаты из их произведений.

Ключевые слова: научно-теоретические подходы, «Спутники Юпитера», художественный психологизм, явные и скрытые психологизмы, художественно-психологический анализ.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 82-32

Tagizada I.Q.,

Azerbaijan University of Languages,
Baku, Azerbaijan,
e-mail: tagizade-1979@mail.ru

THE OBVIOUS AND SECRET PSYCHOLOGISMS IN ALICE MUNRO'S PROSE

The short story genre starting its development from 1890s as a national genre of English Canadian literature is still valued as a famous narrative form of recent years by the writers.

The researcher Nishik Reingard in his article «The Canadian Short Story: Status, criticism, historical survey» published in the book «The Canadian Short story» pays attention to the historical development of English-Canadian short story and emphasizes that this form of prose became the leading genre of the XXI century Canadian literature. Mentioning the modern short story writers' names as Margaret Atwood, Mavis Gallant an Alice Munro, the investigator Nishik Reingard speaks about these writer's achievements in the sphere of this genre [1, 208]. Alice Munro (1931-) differs from these two female writers with her appealing only short story genre.

Alice Munro managed to raise the short story genre to its worthy level in the Canadian Literature. Besides it, she proved being the honor of Canada with entering the list of the 100 Most Influential People of 2005 and 2010 arranged by The Time before getting Nobel Prize (2013), with gaining Governor General's Award for five times («Dance of the Happy Shades» – 1968, «Who do you think you are?» – 1978, «The progress of love» – 1986, «The Moons of Jupiter» – 1982, «Open and Secrets» – 1994) and Giller Award wined twice («The Love of a Good Woman» – 1998? «Runaway» – 2004), the 2009 Man Booker International Prize for her lifetime body of work and O. Henry Award for continuing achievement in short fiction in the U.S and so many.

The Canadian writer describes the characters' lives with its sharp turning and progress and slopes caused the moral crises. The each page of author's short stories may be considered the slide of real life. Alice Munro, being the master of describing anxious female moral world is called «the writer, writing about women for women».

The fruitful creative activity of Alice Munro who made a goal to publish the collection of stories after each four-five years beginning from 1968 to 2012, had been investigated towards different aspects in the thesis and articles by some researches. This article was dedicated to the investigation of the obvious and secret psychologisms in some short stories of the collection «The Moons of Jupiter». Firstly, we

present the ideas of some scholars investigating «The Moons of Jupiter».

Christine Somerville drew first five collections of stories belonging to Alice Munro's literary heritage into investigation and enlightening the social-moral problems in The Canadian writer's stories, she analyzed the writer's writing techniques. The investigator fairly emphasize that Alice Munro tries to puff out the damages in the woman-society, woman-man, woman-children relationships in all her short forms of prose especially in «The Moons of Jupiter»: «Moons looks at aspects of women's lives which change little from one generation to the next, examining the extent of their dependence upon men, and showing how they continue to need men despite greater possibilities for female independence than existed in their mother's day» [2, 171].

But Paul Rogalus compares A. Munro's works, her narrative technique with the writing style of modern prose writers as J. Joyce and E. Hemingway and makes parallels between them: «Her early stories provide revealed meanings –moments of insight similar to the epithanies in James Joyce's stories – first into small scale, very private individual problems in «Dance of the Happy Shades», then in «Something I've been Meaning to Tell You», to large social issues. Yet, in most of the stories in these collections, the point of view characters never come to understand the entire «truth» of their situations.

Later in the middle period of her career, Munro shows life as less coherent, more mysterious. In the stories of «The Beggar Maid» and «The Moons of Jupiter» Munro uses fragmentary techniques somewhat similar to those in early Hemingway's stories in order to illustrate the chaotic nature of her characters' life» [3, 129]

Mayberry Katherine analyzing A. Munro's narrative style says that «1977 volume Moons of Jupiter is one of Munro's most intensely focused examinations of the capabilities and limitations of narrative» [4, 1].

But Papp Carrington disliking method of approaching to the Alice Munro's works' analysis of some scholars as V. R. Martin [5] and E. D. Blodgett [6], thinks of investigating Canadian writer's prose chronologically is erroneous. P. Carrington divides Munro's work into four categories, according to her major thematic patterns and thinks it expedient to investigate due to that division: the scholar presented groups deal with the stories about the eruption of external violence, fear of death, characters struggling for power, primarily the power to control sexual encounters, love affairs, and marriages, relationships between parents and daughters, esp. mother and daughter. Papp Carrington thinks that «The Moons of Jupiter» is «a look at the persistent psychological puzzle of women's masochistic complicity in their own humiliation» [7, 114].

The innovation of our research work is to apply the uninvestigated sphere in A. Munro's prose that's to analyse and find out psychologisms in her short stories. There are two forms of psychologisms that's psychological depiction: obvious and secret. The scholor A.Yasin being the perminent figure in the literary-theoretical sphere, calls obvious psychologism «direct» but secret psychologism «indirect». Obvious psychologism depicts the character through psycholigical self-analysis. Psycholigical self-analysis, interior monologue, dialogue, letter, confession, diary, dream, direct speech, stream of conscious, soul dialectics can be considered the means of expression of obvious psychologism.

Secret psychologisms are the expression of characters' inner world through outside – psychological analysis. The means of expression of secret psychologism are potrait, landscape, interier, commentary including to literary details.

Alice Munro who lived in the mixture of two centuries, posessing speciefic place among short story writers, considering to be the honour of Canadian Literature used both of the forms of psychologism – obvious and secret in her prose.

Alice Munro got Governor General's Award for the 3rd time for «The Moons of Jupiter» in 1982. The first Canadian Nobel Prize Winner Alice Munro was awarded with the above mentioned prize for «Dance of Happy Shades» in 1968 and «Who do you think you are?» – 1978.

Twelve short stories are included to the collection «The Moons of Jupiter» named «Chaddeleys and Flemings 1: Connection», «Chaddeleys and Flemings 2: The stone in the Field», «Dulse», «The turkey season», «Accident», «Bardon Bus»,«Prue», «Labor Day Dinner», «Mrs.Cross and Mrs.Kidd», «Hard luck stories», «Visitors».

The story «Chaddeleys and Flemings» consists of two parts. The first part named «Connection» speaks of narrator's – woman writer's maternity relatives, but the second part called «The stone in the field» deals with the narrator's father realtives.

In «Connection» the events are narrated by the main character. Aunt Iris's wish to visit the narrator's home opens the ways for some memories. Alice Munro presents her hero's inner-psychological feelings, secret and open thoughts with the character's speech using obvious psychologisms as the character's self-analysis, interior monologue,

confession, stream of conscious, memory in this story.

Our hero recollects the childish years when mother's sisters Iris, Isabella, Flour, Winifred entertained at them, their heated discussion of being Enlish ancestors and of their grandfather's life. This cloud of recollection disappears under the voice of her husband Richard. The hero gives commentary of herself and the mechanism of interior monologue begins to work. It becomes clear that our hero is married with a man named Richard. They have got two children and settled in a nice house in Vancouver city. After a long years parting the idea of aunt Iris's visiting them arrose in her the wish to create a selfconfident, respected in the society woman image before aunts' eyes: «I longed for the visit to go well. I wanted this for my own sake. My motives were not such as would do me credit. I wanted Cousin Iris to shine forth as a relative nobody need be ashamed of, and I wanted Richard and his money and our house to lift me forever, in Cousin Irish's eyes, out of the category of poor relation» [9, 3].

The hero's interior monologue lightens the secret wishes and desires felt by her. Her aim is to hold Aunt Iris up as an example who worked once as a hospital nurse to Richard and prove him that even in the poor, distant country there may live socialized men and wanted to confirm and increase self-worth before husband's eyes showing her relatives to be rich of such intelligent people.

From the early days of their marriage she realized that closed her life with a man who struggled not only against her relatives but also her speech, behavior and habits. Richard kept in secret the fact of her being from the village from his friends and tried to part once and for all her from her accent making feel shame especially in high social parties and raise her to his own level: «Richard had put himself in a chancy position, marrying me. He wanted me amputated from that past which seemed to him such shabby baggage; he was on the lookout for signs that the amputation wasn't complete» [9, 3].

The narrator was waiting for her aunt to come to dinner. While laying the dinner table she was debating with Richard inside: «I started thawing a leg of lamb and made a lemon meringue pie. Lemon meringue pie was what my mother made when the aunts were coming. She polished the dessert folks, she ironed the table napkins. For we owned dessert folks (I wanted to say to Richard); yes, and we had table napkins» [9, 3].

Lemon meringue pie awoke some associations dealing with her mother and these associations are ended by the attempts to prove opposite to Richard who reproached her with her uncivilized country life. While laying the table the stream of conscience involved her to self-analysis, self-examine and our hero tries to realize herself: «But surely none of this mattered to me, none of this nonsense about dessert folks? Was I, am I, the sort of person who thinks that to possess such objects is to have a civilized attitude to life? No, not at all; not exactly: yes and no» [9, 3].

At the end of the story the narrator living under constant moral suppression and fear of censorship of her speech and deeds couldn't control herself against Richard's grumbling and humiliation of her aunt. Richard's dissatisfaction and boastfulness intensified her nerves and couldn't stop herself from throwing cake plate over her husband's face.

Although Alice Munro spoke of the narrator's maternity relatives in «Connection», «The Stone in the Field» deals with her father relatives – the Flemings. The author used secret psychologisms as portrait, depiction of landscape and interior. Literary details are presented by the narrator's speech.

In the story «The Stone in the Field» the narrator's father is a brother of eight sisters. The Flemings live poorly far from the civil life as if they were the people of other era, generation. «There was no sign of frivolity, no indication that the people who lived here ever sought entertainment: no radio; no newspapers or magazines; certainly no books» [9, 6]. The author tries to enlighten the life of lonely people isolated from the society with the help of such a depiction of interior. The daily works, the cares of fields, cornfields and firms decorate their life. Alice Munro presents literary portrait of these women: «They all looked about fifty, older than my parents but not really old. They were all lean and fine-boned, and might at one time have been fairly tall, but were stopped now, with hard work and deference. Some had their haircut short in a plain, childish style; some had it braided and twisted on top of their heads. Nobody's hair was entirely black or entirely gray. Their faces were pale, eyebrows thick and furry, eyes deep-set and bright, blue-gray or green-gray or gray. They looked a good deal like my father though he did not stoop, and his face had opened up in a way that theirs had not, to make him a handsome man» [9, 5]. By the means of literary portrait the author can deeply introduce these unmarried women depending on hard working regime to the readers. The narrator feels shame of her aunts. The city life took her in its arms too. Alienation runs in his blood. The congratulation postcards sent by aunts during every Christmas holiday arose two contrast feelings in her: on one hand she thinks it to be a business of jobless people,

on other hand she felt guilty for being indifferent to her past, root, ancestors. The narrator now lives in Vancouver and the news of one of her aunts' death doesn't shake her. The writer includes two different characters into the short story: Poppy Cullender, the antiquary shop assistant and Mr. Black, living in the neighborhood with the narrator's aunts. These characters are presented in the comparison with the old women and makes parallels. So their lives also pass traceless. Their death makes surroundings get rid of a pain of human contact. Mr. Black is buried in his own field under the big stone. The narrator's father pulled down Mr. Black's home and privatized it. As if there lived no men as Poppy and Black in this world. So, Alice Munro emphasizes that not only to forget of your past but also to be forgotten is the inevitable fact of the destiny.

The main character of the story «Dulse» is Lydia having been divorced after 9 years of marriage, mother of two children. She is a lady of 45 who is on the way of losing her youth, self-assurance, beauty and attractiveness. The author presents her psychological portrait in this way: «It was that people were no longer so interested in getting to know her…she hadn't got fatter or thinner, her looks hadn't deteriorated in any alarming way, but nevertheless she had stopped being one sort of woman and had become another» [9, 8].

She has parted from Duncan, the writer of historical novels almost a year and a half. In order to return back her pre-marriage years' self-assurance, she came to Grand Manan, an island in the Bay of Fundy to stay alone with her loneliness. The author makes Lydia meet with Mr. Stanley who was fond of Willa Cather's books. «From 1922 to 1942 when World war II was breaking Western civilization into pieces, Cather spent most summers on Grand Manan island in the Bay of Fundy. Grand Manan assumes a similar therapeutic function for Lydia, the main character in Munro's story «Dulse», even though Lydia stayed there only overnight. Grand Manan also provides a strong connection between Munro and Cather since more than a quarter of the story is directed about Cather herself» [8, p.102].

American writer Willa Cather (1873-1947) used to write the majority of her works in a lonely rented room with the open window to the ocean on the Grand Manan Island. The name of Willa Cather's novel «The Lost Lady» is not mentioned in vain in «Dulse». Alice Munro's secret allusion is felt: Lydia is also «a lost lady» who prefers to run away from self-feelings, incoherent thoughts, «I» that's floundered under the social reproach and to be lost temporary from the sight in the uncivilized island.

Lydia have talks with the owner of rent house John and his wife, Mr. Stanley and 3 workers Lawrence, Eugene and Vincent who came to the island to arrange telephone lines. The literary – psychological portrait of these characters makes a clear idea of them: «Lawrence the boss wasn't yet forty, but he was successful. He was a free-lance labor contractor and owned two houses in st. Stephen. He had two cars and a truck and a boat. His wife taught at school. Lawrence was getting a thick waist, a trucker's belly, but he still looks alert and vigorous. You could see that he would be shrewd enough, in most situations for his purposes. And certain places and people might be capable of making him gloomy, uncertain, and contentious» [9, p.10].

«Eugene and Vincent who worked for Lawrence said that they had never got past grade eight .... Eugene was twenty-five and Vincent was fifty-two.... Eugene looked younger than his age. He had a rosy color, a downy, dreamy, look a masculine beuty that was nevertheless soft-edged, sweeet-tempered, bashful. You could see thet his natural tone was one of rumbling, easy mockery. He was sharp and sly but not insistent; he would always be able to say the most pessimistic things and not sound unhappy» [9, 10].

«Vincent had a farm – it was his family's farm where he had grown up, near St.Stephen. Vincent's wife works too; she took a course and leaned to do hair. His sons aren't hardworking like their parents…. Vincent had no teeth …. His face was long and his chin tucked in, his glance unchallenging but unfooled. He was a lean man, with useful muscles, and graying black hair. You could see all the years of hard work on him and some years of it ahead, and the body just equal to it, until he turned into a ropy-armed old man, shrunken, uncomplaining, hanging on to a few jokes» [9, 10].

Presenting the literary – psychological portrait of Lawrence, Eugene and Vincent by the speech of Lydia, Alice Munro makes the reader to stay alone with our hero's inner-moral contradictions and hesitations: «Should she have stayed in the place where love is managed for you, not gone when you have to invent it and reinvent it and never know if these efforts will be enough?» [9, 12].

Lydia is in the deep depression. She preferred marrying with simple farmer as Lawrence, Eugene or Vincent and leading as common life as the majority leads to the marriage with a landowner trying to change her and equal to his own social level. Lydia wanted to throw Duncan from her memories at all. But the shock on her inner «I» that's the fact

of not be loved throwing away as a useless thing, morally overpowered her. The matter doesn't deal with Duncan or anybody else. The main matter is her femininity pride, worthy to be abased. In order to introduce Duncan deeply to the readers, A. Munro appeals to the memories of under conscience that hurt Lydia. Once upon a time the couple were on the way to Peterborough. As they stopped at the petrol station, Lydia went to the lavatory to make up. Her attempt to make herself more attractive and beautiful ends in quarrel with Duncan:

«– What have you done to your face?» he said when she came back to the car.

– Makeup. I put some makeup on so I'd look more cheerful.

– You can see where the line stops, on your neck» [9,12].

Lydia talking of this event to her psychologist after a long time, marks it like this: «The gap between what she wanted and what she could get. She believed that Duncan's love for her was somewhere inside him, and that by gigantic efforts to please or fits of distress which obliterated all those efforts, or tricks of indifference, she could claw or lure it out» [9, 12].

But Lydia's answer to psychologist's question «When do you feel happy?» more clearly presents moral – psychological sphere of this couple's relationship: «When he is pleased with me. When he's joking and enjoying himself. No, No I'm never happy. I'm relieved. It's as if I'd overcome a challenge, it's more triumphant than happy. But he can always pull the rug out» [9, 12]. The hard destiny of women accepting the moral slavery officially is more thinkable problem for Alice Munro. Alice Munro's other short story «Accident» presents the main character's – 30 aged music teacher Frances's inner – moral – psychological feelings to the reader. The reader is aware of the love affairs between Frances and Ted with whom she worked at the same school at the beginning of the story. Ted is already married. His wife Greta and his two sons live in Hanratty. The culmination of the work is the scene of Ted's getting the news of his son Bobby's death of car accident. When Ted got this news he was secretly meeting with Frances. As a fact at that high time it was not Bobby who died immediately after car accident but O'Heir his fellow. But Bobby deeply wounded. He was taken to Queen Victory hospital, London at once. Bobby's costal damaged his lung. The doctors astonished of his not sudden death. The episode of Ted's talking to himself, his facing with his own honest in the waiting room is much more impressive: «He received out of nowhere the idea that if he went to phone Frances, his son would die. But not phoning her, by not even thinking about her, by willing her to stop existing in his life, he could increase Bobby's chances, hold off his death» [9, 19].

On one hand sin, on other hand responsibility. Even there were times when he thought to be punished by God. In the midnight the doctor's forecast came true, Bobby closed his eyes to this life forever. The bitter memories of loss, morally breakings lies in the human's under conscience. It may overpower the person unexpectedly through certain associations time by time. Frances's anxiety shows itself in the interior dialogue: «He would come back to Hanratty but he wouldn't come back to her. Because he was with her when it happened he would hate her, at least, he would hate the thought of her, because it always made him think of the accident» [9, 21].

Qreta's mother, father, sisters and relatives coming to the Bobby's funeral took the strained family relation to end. Qreta's elder sister gets aware of love affair between Ted and Frances and demands the school director and bishop to take urgent measures. But Ted states of his being oppressed everybody's meddling his family's inner business and of planning to divorce Qreta and to marry with Frances. Ted realizes the truth of life's frailty with his son Bobby's death. Sometimes people tries to move this fact away from themselves and the natives' death makes him face with this fact. As if Ted realizes his having chance to live once and but not twice. He finds the courage in himself to appreciate this life in the frame of his dreams and wishes.

In the end of the story we learn of Frances's marriage with Ted and their settling in Ottawa together with their two daughters. That car accident changed her life in the quite different direction. Frances was thinking about the case if the car accident didn't happen: «If that accident didn't happen, Frances would never live in Ottowa now, she wouldn't have her two children; she wouldn't have her life not the same life. Bobby would be about forty years old, perhaps he would be an engineer.... Ted would have a good job, a wife and childeren. Frances might still be here, in Hanratty, teaching music; or she might be elsewhere» [9, 24].

So Alice Munro who used both obvious and secret psychologisms in her stories managed to create psychological potrait of the characters' inner world and impress the reader deeply.

Литература

1 Реингард М. Канадский короткий рассказ. – Нью-Йорк, 2007. – 426 с.
2 Соммервилль К. Рассказ и сказительство в творчестве Эллиса Манро. – Университет Британской Колумбии, 1985. – 180 с.
3 Рогалус П. Эллис Манро и краткий рассказ. – США: Университет Индианы, 1992. – 132 с.
4 Мейбери К. Эллис Манро и границы рассказа // Исследования. – 29, 4. – 1992. – 541 с.
5 Мартин В. Эллис Манро: Парадоксы и параллели. – Университет Альберта. – 1987. – 235 с.
6 Блоггет Е. Эллис Манро. – Бостон: 1988. – 179 с.
7 Каррингтое И. Контролировать неконтролируемое: Рассказы Элис Манро. – Университет Северного Иллинойса. – 1989. – 244 с.
8 Клаус П. Новеллы Эллис Манро. – Современные языковые исследования. – Часть 19. – № 4. – С. 102-111.
9 www.need-read.com/ebooks/moons of Jupiter.html

References

1 Reingard M. Kanadskij korotkij rasskaz. – N'yu-Jork, 2007. – 426 s.
2 Sommervill' K. Rasskaz i skazitel'stvo v tvorchestve EHllisa Manro. – Universitet Britanskoj Kolumbii, 1985. – 180 s.
3 Rogalus P. EHllis Manro i kratkij rasskaz. – SSHA: Universitet Indiany, 1992. – 132 s.
4 Mejberi K. EHllis Manro i granicy rasskaza // Issledovaniya. – 29, 4. – 1992. – 541 s.
5 Martin V. EHllis Manro: Paradoksy i paralleli. – Universitet Al'berta. – 1987. – 235 s.
6 Blogget E. EHllis Manro. – Boston: 1988. – 179 s.
7 Karringtoe I. Kontrolirovat' nekontroliruemoe: Rasskazy EHlis Manro. – Universitet Severnogo Illinojsa. – 1989. – 244 s.
8 Klaus P. Novelly EHllis Manro. – Sovremennye yazykovye issledovaniya. – CHast' 19. – № 4. – S. 102-111.
9 www.need-read.com/ebooks/moons of Jupiter.html

Temirbolat A.B.

Peculiarity of National Idea's Realization in the Kazakh Literature of XVIII-XIX centuries

In the article the essence of concept «national idea» is comprehended. The main aspects of this problem's reseaching in modern literary studies are revealed. The factors, which are influencing on formation and evolution of national idea, are considered. On the basis of the analysis of Kazakh literature's works of XVIII-XIX centuries its role and value are defined in artistic work. It is established, that the national idea embodies aesthetic, ethical ideals and values of writers. It assists disclosing of the author's concept of life, deeper comprehension of heroes' psychology, their attitudes to the reality. The national idea penetrates a content, poetics of artistic works. It causes a genre originality of the literature. Spirituality, patriotism, morals are its major components. The national idea is embodied in Kazakh literature of XVIII-XIX centuries at a level of a content, a plot, system of images. In the center of attention of folklore, akyns and zhyrau's works there are social phenomena, historical events, inner world of the persons, comprehended in a context of a society's development.

Key words: national idea, literature, writer, realization, history, evolution, society, century, culture.

Темірболат А.Б.

XVIII-XIX ғасырлардың қазақ әдебиетіндегі ұлттық идея көрінісінің ерекшеліктері

Мақалада «ұлттық идея» ұғымының мәні тұжырымдалады. Қазіргі әдебиеттанудағы бұл мәселенің негізгі зерттелу аспектілері ашылады. Ұлттық идеяның қалыптасуы мен эволюциясына әсер ететін факторлар қарастырылады. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиеті шығармаларының талдауы негізінде оның ролі мен мағынасы ашылады. Зерттеу барысында жазушылардың эстетикалық және этикалық идеалдары мен құндылықтарын көрсететіні анықталады. Бұл ұғым авторлық болмыс концепциясын, кейіпкерлердің психологиясы мен ақиқатқа көзқарасын терең ашуына мүмкіндік береді. Ұлттық идея көркем шығармаларының мазмұны мен поэтикасын безендіреді. Әдебиеттің жанрлық ерекшелігін қамтамасыз етеді. Оның негізгі сипаттамалары руханият, отаншылдық, адамгершілік болып табылады. Ұлттық идея XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ әдебиетінің мазмұны, сюжеті, бейнелер жүйесі деңгейінде көрініс табады. Фольклор, ақын мен жырау шығармаларында қоғамның дамуы үдерісі контексінде зерделенетін әлеуметтік құбылыстар, тарихи оқиғалар, тұлғаның ішкі әлемі қарастырылады.

Түйін сөздер: ұлттық идея, әдебиет, жазушы, көрініс, тарих, эволюция, қоғам, ғасыр, мәдениет.

Темирболат А.Б.

Особенности воплощения национальной идеи в казахской литературе XVIII-XIX веков

В статье осмысляется суть понятия «национальная идея». Раскрываются основные аспекты изучения данной проблемы в современном литературоведении. Рассматриваются факторы, оказывающие влияние на формирование и эволюцию национальной идеи. На основе анализа произведений казахской литературы XVIII-XIX веков определяются ее роль и значение в художественном творчестве. В процессе исследования устанавливается, что национальная идея воплощает эстетические и этические идеалы и ценности писателей. Она способствует раскрытию авторской концепции бытия, более глубокому постижению психологии героев, их отношения к действительности. Национальная идея пронизывает содержание, поэтику художественных произведений. Она обусловливает жанровое своеобразие литературы. Ее важнейшими составляющими выступают духовность, патриотизм, нравственность. Национальная идея в казахской литературе XVIII-XIX веков воплощается на уровне содержания, сюжета, системы образов. В центре внимания произведений фольклора, акынов и жырау оказываются социальные явления, исторические события, внутренний мир личности, осмысляемые в контексте развития общества.

Ключевые слова: национальная идея, литература, писатель, воплощение, история, эволюция, общество, век, культура.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 82:316.3

Temirbolat A.B.,

Higher Doctorate of Philological Science, Professor of
Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: alua_t@mail.ru

PECULIARITY OF NATIONAL IDEA'S REALIZATION IN THE KAZAKH LITERATURE OF XVIII-XIX CENTURIES

Studying of national idea is one of the central problems in the modern social-humanitarian science. Interest to it is caused by an indispensability of self-determination of people, judgements of their seat and a role in historical and cultural process.

The national idea is investigated in the works of political scientists, sociologists, culturologists. It is a subject of researching of philosophy, religion's study. The great attention is given comprehension of essence of national idea in modern literary criticism. It is caused first of all by that the national idea is served as an significant component of artistic works' content. It penetrates the writers' concept of the world and the person, assists deeper comprehension of psychology of heroes, their relationship to reality.

The concept of national idea is considered in the works of such scientists, as Lihachev D.S., Gachev G., Ilyin I.A., Vyunov Ju.A., Sohryakov Ju.I., Bachalova I.B., Fedotova L.L. and others. On the basis of literary works' analysis they open a role and value of this category in an artistic work.

According to the researchers' point of view, the national idea «represents the systematized generalization of national consciousness, sense of existence of this or that people». At its level «spiritual communication of the last, present and future generations», which is expressed by means of verbal work is carried out [1].

The national idea penetrates a content, poetics of artistic works. It causes a genre originality of the literature. In national idea, by L. Fedotova's opinion, writers express aspirations of people, their self-identification and rushing in the future [2, p. 45]. Its major components are spirituality, patriotism, morals. These concepts give to national idea «cultural and artistic completeness» [3, p. 26]. It acts as an original core of an ideologically-thematic content of works, that abundantly clear is shown in Kazakh literature of XVIII-XIX centuries. Being the integral making of author's concept, the national idea assists disclosing of outlook and attitude of the writer, its moral and aesthetic ideals.

XVIII-XIX centuries are one of the most important periods in the development of the Kazakh people. The culture of this time, on the one hand, incorporates traditions of the past; on another – in it the all new tendencies connected with public variations are observed.

Kazakh literature of XVIII-XIX centuries is characterized by a variety themes, updating of genre structure. Leaning on traditions of the past, writers comprehend not only historical events, but also the phenomena of the validity in a new fashion. Their works are penetrated by ideas of patriotism, national-liberation movement, struggle for independence, integrity and safety of the state.

The Kazakh literature of XVIII-XIX centuries develops in two basic directions. The first is connected with traditions of oral national work. The second receives reflection in written monuments of culture.

The works of oral national work of XVIII-XIX centuries reflect historical-cultural and literary process of that time and are penetrated by national idea. In them historical events, the social phenomena are comprehended, the inner world of heroes is revealed. The basic genres, developing in XVIII-XIX centuries, become the heroic epos, fairy tales, proverbs, sayings, household ceremonial songs. In them peculiarities of public consciousness are reflected, the essence of national idea, its vision and understanding is revealed. The genre of the historical song receives the widespread, as leading theme of which is the struggle of the Kazakh people for independence.

In works of folklore of XVIII-XIX centuries valour of batyrs, their courage, love to the native land is sung, the steadfastness of Kazakh people in struggle for freedom and independence of the country is described. For example, the songs «Kap kagylgan», «Shandy zhoryk», «Elim-ai!» and others.

The period of XVIII-XIX centuries connected with the work of such well-known akyns and zhyrau as Bukhar, Umbetey, Zhankisi, Tatikara, Aktamberdy, Kotesh, Tleuke Kulekeuly and others. Leading theme of their works is the love to the native land. The akyns and zhyrau, singing of beauty and greatness of the Kazakh steppe, describing historical events, feats of Kazakh batyrs, create bright pictures of social being. In the work of Bukhar, Umbetey, Zhankisi, Tatikara, Aktamberdy, Kotesh, Tleuke Kulekeuly expectations, hopes of people, their aspiration in the future are expressed. In the songs-reflections, poems the akyns and zhyrau reflect on an indispensability of strengthening of the state, conservation of independence. They describe liberation struggle of Kazakh people against dzhungarian aggressors. The work of the akyns and zhyrau is penetrated by appeals to unity, valours, courage. The poetry of Bukhar, Umbetey, Zhankisi, Tatikara, Aktamberdy, Kotesh, Tleuke Kulekeul are filled by civil motives, reflections about the past, the present and the future of Kazakh people. They emphasize a role of the separate historic figure in destiny of the country, in strengthening of the state. These themes and problems are the basis of national idea.

Leading role in historical and cultural process of XIX century the work of Makhambet Otemisuly, Suyunbay Aronuly, poets «Zar zaman» Dulat Babataiuly, Shortanbay Kanayuly, Murat Monkeyuly, Abubakir Kerderi Shokahanuly has played. In their works socially-philosophical themes are mentioned. Makhambet Otemisuly, Suyunbay Aronuly, Dulat Babatauly, Shortanbay Kanayuly, Murat Monkeyuly, Abubakir Kerderi Shokhanuly reflect about ethical, cultural wealth of the person, unity of destiny of the person and his people. The work of akyns is penetrated by national idea through prism of it the historical events, the past, the present and the future of the country are comprehended. Poets support conservation of cultural traditions, proclaim an indispensability of the careful attitude to the native land.

The central idea of works of poets «Zar zaman» is the idea of unity of people, interrelation of the state and the person. Leading concept of their work is a concept of the nation («el»). In the poetry «Zar zaman» in fact gives the precise definition of national idea, the essence of idea «Mangilik El».

Great attention Dulat Babataiuly, Shortanbay Kanayuly, Murat Monkeyuly, Abubakir Kerderi Shokhanuly give a problem of alienation and moral memory. According their opinion, coming off the native land, the person loses the connection with people, with his history and culture. The problem of alienation, moral memory assists deeper comprehension of an essence of national idea, features of consciousness of the person and public thinking.

The national idea is realized in the Kazakh literature of XVIII-XIX centuries at a level of a content, a plot, system of images. In the center of attention of oral national works, akyn and zhyrau's work there are social phenomena, historical events, the person's inner world, comprehended in a context of a society's development. In the Kazakh literature of XVIII-XIX centuries civil, patriotic ideas, idea of people's unity are reflected. The theme of struggle for independence and freedom is received widespread. Civilization, patriotism, spiritual and moral searches, reflections about eternal and universal values act as distinctive features of works of the oral folk art, a heritage of akyns and zhyrau, make an essence of national idea and idea «Mangilik El».

In the Kazakh literature of XVIII-XIX centuries the national idea undergoes the certain evolution.

Complication of concepts about its essence and a role in the life of the separate person and a society as a whole is observed. The national idea acts as an integral part of consciousness of the person, his moral and historical memory.

In the work of poets «Zar zaman» the idea «Mangilik El», revealing on a level of a content and main concepts of their works, is formed.

The reflections are the most widespread genre of the Kazakh literature of XVIII-XIX centuries. The reference to its of poets explains by their aspiration deeply and comprehensively to understand an essence of historical, social processes and the phenomena. This genre assists disclosing of the author's concept of life and the person laid in the works of the Kazakh literature of XVIII-XIX centuries.

The national idea is shaped under influence of some factors, basic of which are: social variations and the contradictions inherent in a society at each stage of its historical development; social and economic transformations and a political system of the state; laws of historical-cultural process; national interests and socially-psychological features of the nation; comprehension by the person of the participation to destiny of the country, national self-identity.

The national idea is the major component of people's mentality. It causes the peculiarities of public consciousness and consciousness of the separate person.

The national idea interwines with national feelings. Its formation and evolution is determined by the human perception of the world, his understanding of his unity with the history and culture of the country and the people.

The national idea carries out in the work of akyns and zhyrau of XVIII-XIX centuries some functions. The main of them are, firstly, maintenance of national self-identification of the person, comprehension by the person of the ethnic accessory that is shown in character, psychologies of heroes of artistic works. For example, the poetry of Makhambet Otemisuly, Sherniyaz Zharylgasuly, Shozhe Karzhabayuly, Dulat Babataiuly, Murat Monkeyuly, Shortanbay Kanayuly, Ibyrai Altynsarin. Secondly, the national idea provides continuity of the past, the present and the future, strengthens communications between generations, makes for a uniform picture of historical development of a society, to comprehension of an essence of occuring social changes and their influences on destiny of people. So, in the poems of Makhambet Otemisuly bright pictures of events, developed at that time, are recreated. He passes spirit of people, their aspiration to freedom and independence, faith in the future. The works of Makhambet Otemisuly are penetrated by national idea, which reveals at a level of an inner world of heroes, their outlooks, relationship to reality. In his poems the importance of moral memory, the careful attitude to a heritage of the past, to traditions of people is emphasized.

The Kazakh literature of XIX century keeps the continuity with a cultural heritage of the past. The work of poets of this period is penetrated by ideas of national-liberation movement, struggle for independence, integrity and safety of the state. In the works of Makhambet Otemisuly, Sherniyaz Zharylgasuly, Shozhe Karzhabayuly, Dulat Babataiuly, Murat Monkeyuly, Shortanbay Kanayuly, Ibyrai Altynsarin and others historical events are represented. The poets create pictures of social being, pass spirit of people, their aspiration in the future. In the work of Makhambet Otemisuly, Sherniyaz Zharylgasuly, Shozhe Karzhabayuly, Dulat Babataiuly, Murat Monkeyuly, Shortanbay Kanayuly, Ibyrai Altynsarin sang of liberation struggle of the Kazakh people. They called up for unity, rallying of the nation. On an example of batyr's images show people's courage, moral greatness and love to freedom, emphasize connection of destiny of the separate person with destiny of the state.

The work of Makhambet Otemisuly, Sherniyaz Zharylgasuly, Shozhe Karzhabayuly, Dulat Babataiuly, Murat Monkeyuly, Shortanbay Kanayuly, Ibyrai Altynsarin has played a huge role in formation of national consciousness. Their poetry are penetrated by civil motives, reflections about the past, the present and the future of the Kazakh people. In the work they mention moral questions, argue about eternal and universal values, an indispensability of the careful attitude to the native land.

Leading role in development and evolutions of national idea activity of Shokhan Ualikhanov has played. His works assisted formation of public consciousness, self-identity of the person, judgement the human of the importance of a cultural heritage of the past.

The national idea receives a realization in the works of Ibyrai Altynsarin, Abay Kunanbaev. They recreate a truthful picture of the reality, emphasizes the importance of education in formation of the person, progress and strengthening of the state.

Sh.Ualikhanov, I.Altynsarin, A.Kunanbaev's heritage has defined directions of historical and cultural process of Kazakhstan. Their work has caused ways of the further growth and progress of spiritual culture of the Kazakh people.

In the Kazakh literature of XIX century the relationships of Kazakhstan and Russia are considered. Poets comprehend historical processes and the phenomena of that time, argue about traditions, customs, household way of people, features of religious and ethical views of Kazakhs. They emphasize importance of comprehension by a society and the separate person of the national self-identity.

Thus, historical and cultural and literary process of XVIII-XIX centuries has the complex and controversial character caused by peculiarities of a society's development. The national idea penetrates a content and poetics of works of the Kazakh writers of this period. Its formation is indissolubly connected with ideas of freedom, independence, a problem of moral memory.

Литература

1 Бачалова И.Б. Национальная идея как смыслообразующий фактор в чеченской прозе. Дисс. канд. филологич. наук. – Махачкала, 2013. – 165 с. // http://cheloveknauka.com/natsionalnaya-ideya-kak-smysloobrazuyuschiy-faktor-v-chechenskoy-proze

2 Федотова Л.Л. Концепция русской национальной идеи в русской литературе // Рема. – 2011. – № 2. – С. 44-49.

3 Федорова Т.А. Отражение национальной идеи в романе А. Варламова «Лох» // Актуальные вопросы филологических наук: материалы междунар. науч. Конференции. – Чита: Молодой ученый, 2011. – С. 26-28.

References

1 Bachalova I.B. National idea as senseformed factor in the Chechen prose. Dissertation of Candidate of Philological Sciences. – Makhachkala, 2013. – 165 p. // http: // cheloveknauka.com/natsionalnaya-ideya-kak-smysloobrazuyuschiy-faktor-v-chechenskoy-proze

2 Fedotova L.L. The concept of Russian national idea in the Russian literature // Rhema. – 2011. – № 2. – P. 44-49.

3 Fedorova T.A. The reflection of national idea in A.Varlamov's novel «Fool» // Actual problems of philological sciences: materials of International Scientific Conferences. – Chita: Young scientist, 2011. – P. 26-28.

2-бөлім

ТІЛ БІЛІМІ

Раздел 2

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Section 2

LINGUISTICS

Анищенко О.А.

Полифункциональность молодежного жаргона: диахронический аспект

Выявление природы социолекта – важный шаг на пути познания его специфики. Молодёжный жаргон возникает из определённых потребностей его носителей и психологически обусловлен. Несмотря на большое количество работ по изучению молодёжной жаргонной речи, не до конца решенными остаются вопросы, связанные с её историей. В статье представлены результаты диахронического подхода к описанию русского молодежного жаргона. На мемуарно-художественном, публицистическом, историческом и научном материалах выявлены его функции: коммуникативная, интегративная, адаптивная, конспиративная, игровая, эмоционально-экспрессивная, номинативная, мировоззренческая и др. Результаты исследования показали, что функции молодёжного социолекта многообразны и взаимообусловлены, с течением времени увеличивается или сокращается их число, меняется иерархия.

Ключевые слова: природа социолекта, функции молодёжного жаргона, диахронический подход, взаимообусловленность.

Anishchenko O.A.

Polyfunctionality of youth jargon: diachronic aspect

The discovery of social dialect is an important step in the way of understanding the specificity. The youthspeak appears from the needs of certain of its bearers and is psychologically conditioned. In spite of a large number of works on the study of youth slang speech, the questions of its history are still not resolved. The article presents the results of a diachronic approach to the description of Russian's youth jargon. On the memorial of art, journalistic, historical and scientific material the functions are revealed: communicative, integrative, adaptive, conspiratorial, actable, emotional expressive, nominative, worldview, etc. The results of the research showed that the functions of the youth social dialect are diverse and interdependent, their number is increasing or decreasing with time, the hierarchy changes.

Key words: the nature of the social dialect, the functions of youth jargon, the diachronic approach, the interdependence.

Анищенко О.А.

Жастар жаргонының полифункционалдығы: диахрониялық аспект

Оның білім жолындағы маңызды қадамының ерекшелегі – социолекттің шығу тегін анықтау. Жастар жаргоны оның динамиктер қажеттіліктері мен психологиялық шарттан бастап туындайды. Жастар жаргонындағы көптеген зерттеулерге қарамастан, оның тарихымен байланысты сұрақтары толығымен шешілген жоқ. Бұл мақалада орыс жастар жаргоны үшін диахрониялық көзқарас нәтижелері ұсынылған. Естеліктер туралы, көркем публицистикалық, тарихи және ғылыми материал өз функцияларын коммуникативтік, интегративтік, адаптивтік, астыртын, ойындар, эмоционалды-экспрессивтік, атау, идеологиялық және т.б. қызметтерін жастар жаргоны арқылы анықтайды. Зерттеулер нәтижесі көрсеткендей жастардың функциясы уақыттың өтуімен байланысты, олардың саны азаяды немесе көбейеді және иерархия өзгереді.

Түйін сөздер: социолектің шығу тегі, жастар жаргоны, диахрониялық тәсіл, өзара ерекшеліктері.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81’23

Анищенко О.А.,

д. ф. н. доцент Кокшетауского государственного университета
им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау, Казахстан,
e-mail: olga_alex62@mail.ru

ПОЛИФУНКЦИОНАЛЬНОСТЬ МОЛОДЕЖНОГО ЖАРГОНА: ДИАХРОНИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Постоянный интерес лингвистов к назначению языка, его роли в жизни людей обусловливает возникновение споров о количестве и иерархии функций, которыми обладает язык. Так, сторонники «монофункциональности» языка (исходя из сущностной природы языка) считают единственно главной функцию коммуникативную (Ю.Д. Дешериев, Г.В. Колшанский, Р.В. Пазухин и др.) «Коммуникативная функция, или функция общения, – пишет Ю.Д. Дешериев, – главная функция языка. Она обусловливает все остальные функции языка и самое природу языка… .. Коммуникативная функция проявляется во всех остальных функциях языка – в общественных, экспрессивной, эстетической, гносеологической» [1, 221]. Функционально-типологическая концепция, предложенная Ю.Д. Дешериевым, включает три яруса функций: высший ярус занимает одна, главнейшая функция языка – коммуникативная (родовое понятие), второй и третий ярусы занимают соответственно – частные функции (видовые понятия) и «подвиды» частных функций [1, 222].

«Полифункционалисты», наряду с коммуникативной функцией (производные которой – контактоустанавливающая, конативная волюнтативная, апеллятивная и др.), признают в качестве основной и когнитивную функцию, связанную с мыслительной деятельностью человека (частные проявления данной функции – аксеологическая (оценки), номинативная (называния), функция обобщения и др.) К этим двум главнейшим функциям добавляют эмоциональную (выражение чувств и эмоций человека) и метаязыковую (исследование и описание языка в терминах самого языка). Выделяют также эстетическую функцию, поэтическую, референтную, магическую и др. В зависимости от использования языка рассматриваются различные классификации его функций, но все они (подчеркнем это!) отражают взаимообусловленность базовых и производных функций в отдельных актах речи и текстах.

Как форма существования языка групповой (корпоративный) жаргон разделяет его основные функции, а как особая разновидность социальных диалектов по-своему воплощает и реализует эти функции [2, 15]. Носитель группового жаргона, по определению исследователей, двуязычен, речь его варьируется

в зависимости от обстоятельств: в одних случаях он употребляет жаргонные слова, в других переходит на литературный язык. Подобная двуязычность прослеживается и в молодёжном социолекте (см. работы В.Д. Бондалетова, В.Б. Быкова, М.А. Грачева, Д.С. Лихачева, Т.Г. никитиной, Л.И. Скворцова, В.В. Химика и др.). О ней (как о характерной для подростков начала XX века) писал Е.Д. Поливанов. Он называет жаргонизмы словами «внутреннего» употребления, которые не допускают смешения с эквивалентными им по значению словами «внешнего» употребления и не вытесняют из мышления учащихся знания нормального общерусского словаря: это не замещающие, а становящиеся рядом – для специальных функций – элементы словарного мышления» [3, 163]. Носитель жаргона, таким образом, способен контролировать использование в речи специфических слов, то есть, употребление жаргонизмов сознательно и может быть рассмотрено как стилистическая организация речи [4, 333]

Что же «заставляет» молодежь снижать стиль языка, обращаться к социальному диалекту в определенных ситуациях речевого общения? Каковы же основные функции молодежного жаргона?

Несмотря на то, что молодежный жаргон является вторичным по отношению к литературному языку, он, прежде всего, выполняет коммуникативную функцию: служит принятым в подростково-юношеском кругу средством общения, обеспечивает молодым людям психологический комфорт, общение «на равных», позволяет установить контакт с ровесниками. Знание и употребление молодежных слов и выражений дает возможность почувствовать себя «своим» – членом определенной корпорации. Освоение жаргона помогает новичкам адаптироваться к непривычным условиям (в школе, в студенческой аудитории, в неформальной группе, в армейской казарме и т.д.). Для попавшего в незнакомый лингвистический коллектив, где свои традиции, устои, правила высказываний, правила построения фраз, необходимо «хотя бы приблизительно научиться оценивать оттенки высказываний, чтобы представить правила собственного поведения и свою позицию в коллективе» [5].

«Новичок, – пишет Л.И. Скворцов, – застает сложившийся речевой обычай и должен войти в него, и, овладев им, став хозяином, – в конечном счете подчиниться ему» [6, 64]. Яркий пример этому – воспоминания о первых днях учебы бывшей воспитанницы Павловского института благородных девиц: институтский жаргон открывает перед ней царящие в учебном заведении порядки: «Что случилось? – спросила я. ... – Видишь-ли, *Вороненок*, – объяснила мне веселая, жизнерадостная хохотушка *Стрекоза*, – учитель географии Миддерлих не придет от 3-х до 4-х в свой час, а явится в первый пустой час... Да пусть не радуется: мы ему такой сегодня *подкатим* «бенефис».. – Что? – не поняла я выражения. – А вот увидишь! Ты еще не знаешь, что такое «*бенефис*». Но ты сама собственными глазами увидишь.. Скандал выйдет большой... «*Шестерки*» нас выучили. Они своему Тормеру такой же «*подкатили*»» [7, 150-151].

Говоря о роли молодежного жаргона, следует подчеркнуть взаимовлияние его различных функций, их взаимозависимость. Так, с контактоустанавливающей, адаптивной функциями тесно связаны интегративная (объединяющая) и диаметрально противоположная ей функция дезинтеграции. Молодежный жаргон, своеобразное речевое поведение, с одной стороны, консолидирует молодых, формирует чувство принадлежности к определенному сообществу (чувство «мы»), с другой стороны, реализует желание молодежи противопоставить свою группу «чужим», не входящим в данную корпорацию.

«Чужой», как правило, не знает сложившейся культуры (в данном случае, субкультуры), не знаком с тайнами молодежного словотворчества, а потому бесправен и унижен. Так, к вновь поступившему подходили с вопросами: «*Угостить маслянкой?*» (в кадетской среде), «*Хочешь пива*?» (в кругу семинаристов), *«Показать Москву?»* (в гимназиях), «*Угостить жирандольками*?» (в институтах благородных девиц), и после утвердительного ответа новичок подвергался насмешкам, ударам, поколачиваниям. Школьники XIX века, издеваясь и смеясь над новичком, давали понять, что не постигнувший их «языка» – им не ровня, всегда может оказаться в незавидном положении, будет испытывать страх. Примеров воздействующей функции молодежного жаргона немало в художественно-мемуарной литературе XIX века (См.: Львова М.А. «Былые годы», Помяловский Н.Г. «Очерки бурсы»; Куприн А.И. «На переломе (Кадеты)», Водовозова Е.Н. «На заре жизни», Измайлов А.А. «В бурсе» и др.).

Следует подчеркнуть, что «тайным» и «пугающим» жаргон был для новичков недолго, его «таинственный покров» исчезал сразу же после погружения новичка в новую среду и знакомства с принятыми в закрытом учебном заведении

порядками. Современный молодежный жаргон, в силу его широкой распространенности, открытости, известен и популярен, и новички, приходящие в новую обстановку, уже не сталкиваются с такими «испытаниями». Конспиративная функция (ориентированная на новичков) свойственна молодежному жаргону в диахронии и для современного его состояния не столь актуальна. Непонятными (и, следовательно, тайными) жаргонизмы остаются в основном для взрослого населения, для большинства учителей и родителей. Среди разновидностей современного жаргона компьютерный жаргон является наиболее закрытым, близким к профессиональному, и именно компьютерная жаргонная лексика (*мама* – «материнская плата», *сдохнуть* – «выйти из строя», *мозги* – «память», *потроха* – «комплектующие компьютера» и т.д.), может вызвать страх у «далеких» от новых информационных технологий людей.

С конспиративной функцией тесно связана и опознавательная функция. «Она, – отмечает М.А. Грачев, – свойственна многочисленным жаргонам, территориальным диалектам, профессиональной терминологии» [8, 107]. Не является исключением и молодежный жаргон, который, способствуя обособлению молодого поколения от остальной части общества и давая право на дружеское общение, на общение среди «своих», становится своего рода паролем. [9, 10]. Специфический словарь («пароль»), наравне с манерой поведения, стилем одежды, прически, является одним из символов общности. Сегодня опознавательная роль молодежного жаргона усиливается. В связи с развитием, формированием жаргонов по увлечениям, интересам, вырастает значимость отличительных качеств (в том числе и языковых особенностей) представителей различных молодежных субкультур.

Усиливается на современном этапе и репрезентативная функция молодежного жаргона: к жаргону обращаются, чтобы подчеркнуть в глазах остальных носителей языка свою особенность, утвердить свое «я». «Подчеркнутое утверждение своего «я» в этом мире, – пишет Л.П. Крысин, – может рождать у подростка намеренную грубость в речи, особое щеголеватое произношение, употребление в их кругу (и нигде больше!) специфических слов [10, 40]. Эти специфические слова молодежного жаргона, по мнению большинства исследователей, предназначены для обозначения «таких понятий и явлений, которым соответствуют устойчивые и регулярные обозначения в литературном языке» [11, 77], то есть традиционно собственно номинативная функция не признается важной для словопроизводства молодежного жаргона.

Однако в составе молодежного социолекта (особенно в прошлые столетия) наблюдается большое количество слов и выражений, не имеющих эквивалентов в литературном языке (*секундатор* – «ученик-семинарист, обязанностью которого было держать наготове розги и сечь своих товарищей», *стодневка* – «дата, которую отмечали в гимназиях за сто суток до экзаменов на аттестат зрелости», *факельщик* – «провинившаяся ученица, идущая впереди строя в столовую и сгорающая от стыда» др.). То, что они обозначают, является исключительно семинарским (институтским, кадетским и т.д.) явлением. Литературное слово не передаст дух того учебного заведения, в котором они были употребительны и популярны. Трудно подобрать аналогичные литературные соответствия и значительному количеству слов и выражений современного молодежного жаргона (*галоши* – «ученики, отставшие на два года от своего класса, дважды второгодники», *лишайник* – «студент, лишенный стипендии», *привидение* – «отсутствующий студент, не отмеченный в журнале посещаемости»). Особо значима номинативная функция в жаргонах неформальных молодежных объединений, в жаргонах молодых людей, объединенных общими интересами. Металлисты, панки, фанаты, хиппи, толкиенисты, хипхоперы, компьютерщики, музыканты, играющие на улице, сноубордисты, кавээнщики и др., пользуясь общемолодежным жаргоном (где номинативная функция представлена не так ярко), создают специализированный жаргон, в котором получают обозначения атрибуты определенных неформальных группировок, специфические предметы, действия, явления и т.д., то есть новые, актуальные для них реалии (у *бээмиксеров*: *банник* – «прыжок с велосипедом на месте»; *футбольных фанатов*: *бабочка* – «нелепый гол, допущенный футбольным вратарем», *автостопщиков*: *вписка* – «дом или квартира, где может жить *автостопщик*» и т.д.).

Исследуемый фактический материал показывает: жаргонизмы, называя лицо, предмет или действие, вызывают образные представления о каком-нибудь факте, событии, явлении, то есть номинативная функция тесно переплетается с эмоционально-экспрессивной. «В словообразовании жаргона ярче, чем в других сферах языка, – отмечают исследователи социолектов, – проявляется игровая, экспрессивная функ-

ция» [12, XVIII – XIX]. Она, по общему мнению жаргонологов, доминирует над номинативной, а на наш взгляд, и подчиняет себе все другие функции молодежного жаргона. В процессе общения молодое поколение, в силу возрастных особенностей психики, эмоционально «самовыражается» и стремится максимально окрасить речь, наполнив ее экспрессивностью, выразив оценку (положительную или негативную) тому, что именуется.

Главное отличие жаргонного слова от всякого иного – его юмористический, шутливый характер (Д.С. Лихачёв). Ирония, шутливая насмешливость пронизывают весь пласт лексики и фразеологии молодежного жаргона. Поэтому справедливо (прежде всего, по отношению к молодежному жаргону) мнение В.С. Елистратова, что среда жаргона – смех, а жаргоноведение есть составная часть науки о смехе [13, 85]. И вполне логичными представляются рассуждения учёного, что, только будучи вписанным в контекст философии смеха, жаргоноведение приобретет второе дыхание и перейдет на принципиально новый научный уровень [13, 89]. В основе неизменного стремления молодёжи шутить, иронизировать и каламбурить лежит желание передать пренебрежительное, «критическое» отношение к действительности: жаргонное слово – «маска, долженствующая выражать известное превосходство над внешней средой, известное преодоление её» [4, 344]. Язык служит орудием защиты и протеста против окружения и его норм, а вместе с тем – средством отграничения от мира взрослых. Исследователи отмечают, что в разговорах школьников с родителями и учителями дети обращаются к «своему» языку именно в тех случаях, когда чувствуют необходимость в самозащите [5].

Жаргонизмы выполняют и эстетическую функцию, доставляя своим носителям «удовольствие» (В.Д. Бондалетов) необычностью, резким отличием от языка повседневного общения. В использовании намеренной игры со словом проявляется не только определенный объем знаний, но и богатое, пытливое, творческое воображение, а также особенное чувство юмора молодых людей.

В притягательности жаргонных слов для молодежи большую роль играет и функция экономии речевых средств – возможность одной фразой передать объемный литературный текст, возможность сокращения и усечения уже имеющихся в языке номинативных единиц.

Молодежный жаргон полифункционален, и все рассмотренные функции взаимообусловлены; трудно определить менее значимые: та или иная функция может выступать в определенных ситуациях на первое место. Важной функцией молодежного жаргона является и мировоззренческая. «Эмоция арготического слова, – подчеркивает Д.С. Лихачёв, – знаменует вполне определенное отношение арготирующего к внешнему миру» [4, 335]. Язык молодежи тесно связан с ее сознанием, мировосприятием. Молодежный жаргон – это не просто специфическая лексика и фразеология, это также социальные отношения, психология, культура его носителей.

Таким образом, функции молодёжного социолекта многообразны и взаимообусловлены. Значимость его для людей подростково-юношеского возраста очевидна и обусловлена рядом социально-психологических факторов, но, несмотря на это, употребление жаргонизмов должно быть ограниченным, уместным, соответствовать этике общения и не превращать речь в безликий и назойливый штамп.

Литература

1 Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика. – М.: Наука, 1977. – 382 с.

2 Бондалетов В.Д. Условные языки русских ремесленников и торговцев. Вып. 1. Условные языки как особый тип социальных диалектов. – Рязань, 1974. – 109 с.

3 Поливанов Е.Д. О блатном языке учащихся и о «славянском языке» революции // Поливанов Е. За марксистское языкознание. – М., 1931. – С. 161-172.

4 Лихачёв Д.С. Арготические слова профессиональной речи // Развитие грамматики и лексики современного русского языка. – М.: Наука, 1964. – С. 311– 359.

5 Михайлова Н., Кипнис А., Кипнис Д. Молодежный язык Германии.2006//thelib.ru/books/mihaylova_n_kipnis_a_kipnis_d/molodezhniy_yazik_germanii-read.ht... – 89 Кб.

6 Скворцов Л.И. Культура языка – достояние социалистической культуры. – М.: Просвещение, 1981. – 191 с.

7 Чарская Л.А. За что? Моя повесть о самой себе Л.А.Чарской. – СПб.; М., 1910. – 403 с.

8 Грачёв М.А. Русское арго. Монография. – нижний Новгород: НГЛУ им. Н.А. Добролюбова, 1997. – 246 с.

9 Мокиенко В.М. Школяры и школяризмы в словарном освещении // Анищенко О.А. Словарь русского школьного жаргона XIX века. – М.: ООО «Издательство ЭЛПИС», 2007. – С. 5–13.

10 Крысин Л.П. Язык в современном обществе. – М., 1977. – 188 с.
11 Крысин Л.П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка. – М.: Наука, 1989. – 188 с.
12 Ермакова О.П. Земская Е.А., Розина Р.И. Слова, с которыми мы встречались: Толковый словарь русского общего жаргона: Ок. 450 слов / Под общим руководством Р.И. Розиной. – М.: Азбуковник, 1999. – 320 с.
13 Елистратов В.С. Русское арго в языке, обществе и культуре // Русский язык за рубежом. – 1995. – № 1. – С.82-89.

References

1 Desheriev Y.D. Social Linguistics. – Moscow: Nauka, 1977. – 382 s.
2 Bondaletov V.D. Conditional languages of Russian artisans and traders. Issue 1. Conditional languages as a special type of social. – Ryazan, 1974. – 109 s.
3 Polivanov E.D. About the thieves' slang of students and about Slavic language of the revolution // Polivanov E. Marxist linguistics. – M., 193. – S. 161–172.
4 Likhachev D.S. Argotich words of professional speech. Development of grammar and vocabulary of the modern Russian language. – M.: Nauka, 1964. – S. 311– 359.
5 Mikhailova N., Kipnis A., Kipni D. Youth language of Germany 2006 // thelib.ru books / mihaylova n_kipnis a kipnis_d/ molodezhniy_yazik_germanii-read.ht... – 89 Kgb.
6 Skvortsov L. I. The culture of language is the property of socialist culture. – M.: Enlightenment, 1981. – 191 s.
7 Charskaya L.A. For what? My story is about myself L.A. Charska. – St. Petersburg; Moscow, 1910. – 403 s.
8 Grachev M.A Russian argo. Monograph. – Nizhny Novgorod: NGLU them. ON. Dobrolyubova, 1997. – 246 s.
9 Mokienko V.M. Schoolboys and schoolboys in the dictionary coverage Anishchenko O.A. Dictionary of Russian school jargon of the XIX century. – M.: OOO «Publishing house ELPIS», 2007. – S. 5–13.
10 Krysin L.P. Language in modern society. – Moscow, 1977 – 188 s.
11 Krysin L.P. Sociolinguistic Aspects of the Study of the Modern Russian Language. – Moscow: Nauka, 1989. – 188 s.
12 Ermakova O.P., Zemskaya E.A., Rosina R.I. Words with which we met: Explanatory dictionary of Russian common jargon: Ok. 450 words under the general guidance of the R.I. Rosina. – Moscow: Azbukovnik, 1999. – 320 s.
13 Elistratov V.S. Russian argo in the language of society and culture // Russian language abroad. – 1995. – S. 82 –89.

Абаева Ж.С.

Языковые механизмы воздействия в СМИ

В статье рассматриваются лингвистические средства воздействия на адресата. Обращается внимание на рациональные и эмоциональные средства воздействия. Отмечается убедительность логичной речи. В работе утверждается, что прием противопоставления, оппозиции, способствует воздействию на адресата. По словам автора, повторы акцентируют внимание на важных моментах. Объясняется, что мнения очевидцев события, официальных лиц, статистические данные удостоверяют информацию и вызывают доверие к передаваемой информации.

В статье описываются средства эмоционального способа передачи информации, благодаря которым усиливается воздействие на читателя в прессе. К ним относится использование восклицательных и вопросительных предложений, инверсии, разговорной, оценочной лексики и синтаксических конструкций, парцелляции, парентезы и др. В работе резюмируется, что комплексное использование указанных средств создает зоны активности в тексте, оказывающих эффективное воздействие на сознании и поведение читателя.

Ключевые слова: речевое воздействие, логичность, эмоциональные средства, объективность изложения.

Abayeva Zh.S.

Language influence mechanisms in the media

The article considers linguisitic means of the influence on the recipient. Attention is paid to the rational and emotional means of influence and persuasiveness of the logical speech is highlighted. The paper argues that the technique ofcontradistinction and opposition assists in the influence on the recipient. According to the author, repetitions highlight and emphasize important points. It is explained that opinion of witnesses of the events, opinion of official people, statistical data are certifying the information and inspires confidence in the information transmitted.

The article describes means of emotional means of transmission of information, which helps to enhance the impact on the reader in the press. These includes the use of exclamation and interrogative sentences, inversion, colloquial andevaluativevocabulary, syntactic constructions, parceling, parentheses, etc. The work summarizes, that integrated use of described means creates activity zones in the text, which affects the consciousness and behavior of the reader.

Key words: speech influence, logic, emotional means, objectivity of presentation.

Абаева Ж.С.

БАҚ-қа тілдік механизмдердің әсер етуі

Мақалада адресатқа әсер ететін лингвистикалық құралдары қарастырылады. Рационалдық және эмоциялық ықпал ету құралдарына назар аударылады. Қисынды сөздің нанымдылығы белгіленеді. Мақалада оппозиция әдісінің адресаттын мінез-құлқына әсер етуі сипатталады. Автордың айтуынша, қайталау әдісі арқылы маңызды ақпаратқа назар аударылып, оқиға куәгерлердің, ресми тұлғалардың пікірлері, статистикалық мәліметтер ақпаратты куәландырады деп түсіндіріледі.

Мақалада оқырманға әсер етуді күшейту мақсатымен қолданатын ақпарат берудің эмоционалдық тәсілі сипатталынады. Айтылған тәсілдерге лепті және сұраулы сөйлемдердің, инверсия, бағалау, ауызекі лексиканың және синтаксистік конструкциялардың, парцелляцияның, парентезаның қолдануы жатады. Мақалада сипатталынған құралдардың кешенді пайдалануы негізінде оқырманның санасына, мінез-құлқына әсер ету үшін мәтінде белсенді аймақтар құрылады деп қорытындылады.

Түйін сөздер: тілдік ықпал, қисындылық, эмоциялық құралдары, мазмұндаманың нанымдылығы.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 811.1/2

Абаева Ж.С.,

к. ф. н. доцент Казахского национального университета
им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: zhamilya24@mail.ru

ЯЗЫКОВЫЕ МЕХАНИЗМЫ ВОЗДЕЙСТВИЯ В СМИ

Современные средства массовой информации оказывают мощнейшее воздействие на сознание адресата. Даже тексты информационного жанра, в которых осуществляется передача информации, в той или иной степени содержат в себе элементы воздействия. При этом используются определенные стратегии и тактики аргументации. Рациональное убеждение, основанное на логическом доказательстве, используется со стратегией воздействия на эмоциональную составляющую психики адресата.

Стремление оказать воздействие основывается на разных приемах.Рассмотрим средства воздействия на лексическом, грамматическом уровнях на примере публикации, не оставляющей читателябезучастным. Здесь функция сообщения перекрывается функцией воздействия, поскольку четко прослеживается стремление автора не столько передать информацию, сколько заострить внимание адресатана волнующих его проблемах и оказать влияние на его мысли и чувства.

Проблемы на местах

Отсутствие парковок можно оправдать 500-метровой «зоной безопасности», которую требовало FISU. Но в то же время правила – это не законы, их можно обсуждать. Допустим, и 300 метров могло бы хватить. То есть уже можно попасть на просторный паркинг современных спортивных дворцов. Но только в том случае, если бы использовались специальные системы досмотра автомобилей. Такие как на таможне, при переходе границ. Или проще – как у гостиниц с международным именем. Правда, это потребовало бы дополнительных затрат от МВД – люди, техника, деньги. По всей видимости, не пришли к согласию ни наша сторона, ни сторона FISU, обозначив те самые максимальные 500 метров, из-за которых приходится испытывать неудобства как жителям, так и гостям Алматы.

Транспорт. Тоже все должно было быть хорошо. Однако, как говорят пользователи Сети, – на бумаге. Есть и «шаттлы», есть и большие рейсовые автобусы. Но вот ходят они не так часто, как хотелось бы. Да, можно было бы плюнуть и использовать свой транспорт. Но все те же 500 метров слякоти, холода и, как следствие, мокрых ног на весь матч или

игру... А если старики захотят посмотреть на свою спортивную молодежь?

Ну и, наконец, билеты. Тот самый ролик с нецензурными сожалениями от гостей нашего города разлетелся в момент. Все дело в том, что он актуален – каждый, кто хотел, не может попасть на игру даже за неделю! При этом, по официальным данным, более 80 процентов билетов было продано! То есть, говорят организаторы, 184 тысячи штук! Что за парадокс?!

Кстати, такая вот хорошая новость. Акимат сообщил – в продажу поступят дополнительные билеты.

Вопрос: почему наводить порядок принялись только сейчас? Когда стало попахивать международным скандалом. Ведь задача стражей порядка заключается, как известно, в том, чтобы предупреждать преступления, а не просто ликвидировать последствия.

Тем более что предугадать махинации с билетами (и, как следствие, обозленных болельщиков, которые не могут попасть на соревнования при полупустых трибунах) было нетрудно. Достаточно изучить схему, которой «жучки» на протяжении многих лет пользуются в железнодорожных кассах.

Убеждены, раз и навсегда решить вопрос с билетными перекупщиками профессионалам не составило бы никакой проблемы: нужно лишь желание (как, кстати, и в случае со спекулянтами на вокзалах). Но либо с этим самым желанием была неувязка, либо с профессионализмом. Рассматривать вариант с заинтересованностью обличенных полномочиями лиц в искусственно созданном дефиците очень не хотелось бы. («Новое поколение», 3 февраля 2017 г.)

Сила убедительности изложения возрастает, если в нем затрагивается тема или проблема, вызывающая живую заинтересованность. Материал,взятый из газеты «Новое поколение», был опубликован в дни проведения Универсиады и освещалвопросы, которые волновалимногих людей.

Задача автора – обратить внимание на несколько недоработанных моментов, омрачивших позитивное восприятие Универсиады алматинцами: во-первых, проблемы с парковкой на значительном расстоянии от комплексов, связанные с обеспечением безопасности места проведения спортивных мероприятий, во-вторых, проблемы с общественным транспортом, в частности, недоработка этого вопроса доставила определенные неудобства тем, кто добирался до места проведения спортивного мероприятия; в-третьих, отсутствие в продаже билетов, в то время как залы были заполнены не в полном объеме.

Одним из главных свойств речи, способствующих ее адекватному восприятию, является логичность. Соблюдение основных законов логики в процессе порождения текста способствует воздействию на адресата, поскольку позволяет ему проследить причинно-следственные отношения и резюмировать достоверность приводимых фактов. На уровне языка логичность демонстрируется разными языковыми средствами: лексическими, грамматическими. В рассматриваемом тексте логичность проявляется благодаря союзам и вводным словам: *но только в том случае, допустим, то есть, правда, наконец, при этом, тем более что, все дело в том, что и др.,* инициирующим предложения.Логичная речь всегда более убедительна.

Стратегия убеждения или обоснования предполагает использование метода контраста, антонимических оппозиций, которые более выпукло представляют рассматриваемую проблему (*правила – это не законы; ни наша сторона, ни сторона FISU, не могут попасть...при полупустых трибунах*). В контраст недостаткам, о которых говорит автор, использованы слова *или проще**;** предугадать ...было нетрудно;не составило бы никакой проблемы: нужно лишь желание;достаточно изучить схему; правила – не законы, их можно обсуждать,* что усиливает впечатление о недоработках, которых, как отчетливодогадывается реципиент, при профессиональном и грамотном подходе можно было избежать (пресуппозиция также является одним из средств мощного воздействия на адресата, позволяя усилить оценки автора). Кстати, в конце изложения автор эксплицирует эту пресуппозицию: *Но либо с этим самым желанием была неувязка, либо с профессионализмом.*

В начале и конце текста неоднократно используются слова, близкие по смыслу (*нетрудно, проще, никакой проблемы, достаточно изучить*), что заставляет акцентировать внимание читателя на наиболее важных моментах (как это часто делается в рекламе). При этом журналист-манипулятор как конструктивный критикне просто вскрывает проблемы, но и предлагает решение, а в попытке быть объективным допускает оговорки типа *правда, это потребовало бы дополнительных затрат, по-видимому, не пришли к согласию,* конечная цель которых – усиление воздействия на читателя. Создатель текста – это

человек, которому невозможно не доверять, поскольку он не просто указывает на недостатки, но и аргументирует свое мнение, рассматривает возможные способы решения и высказывает предположения о причинах.

Метод оппозиции, контраста автор использовал неоднократно. Ср. *...каждый, кто хотел, не может попасть на игру даже за неделю! При этом, по официальным данным, более 80 процентов билетов было продано! То есть, говорят организаторы, 184 тысячи штук! Что за парадокс?!*

Впечатление формируется и благодаря созданию общеизвестности факта: *Ведь задача стражей порядка заключается, как известно, в том, чтобы предупреждать преступления, а не просто ликвидировать последствия.*

Одним из действенных средств объективизации изложения с целью создания прагматического эффекта служит сообщение очевидца события. Эффект присутствия «позволяет направить манипулятивную методику на максимальное достижение необходимого результата. По типу – очевидец всегда прав» [1, 345]. Автор ссылается на достоверный источник – ролик из социальных сетей: *Тот самый ролик с нецензурными сожалениями от гостей нашего города разлетелся в момент. Все дело в том, что он актуален – каждый, кто хотел, не может попасть на игру даже за неделю!*Использование ролика из социальных сетей является успешным приемом, поскольку в современных условиях люди в большей степени доверяют видео, снятыми очевидцами.

В системе аргументации выделяется и стратегия апелляции к авторитетам, ссылки на исследователей и достоверные источники информации, имеющая психологическую основу:*по официальным данным*;*акимат сообщил – в продажу поступят дополнительные билеты,как говорят пользователи сети, говорят организаторы*; приведение статистических данных, цифр в качестве логических аргументов: *80%, 184 тысячи штук*. Апеллирование к цифрам является действенным средством при оказании воздействия.

Задача воздействия не может быть успешно решена посредством рационального убеждения, основанного на логических доводах. Необходимо использование средств речевого воздействия на эмоциональную сторону психики адрестат. Обращение к эмоциям читателя является одним из наиболее эффективных приемов воздействия, даже более сильным, чем методы рационального воздействия. «Стараясь передавать все более насыщенные имиджнесущей информацией сообщения с всевозрастающей скоростью, специалисты по коммуникации, художники и т. п. сознательно прилагают усилия к тому, чтобы каждое мгновение работы средств массовой информации несло возможно большую информационную и эмоциональную нагрузку» [2, 153].

Сила убедительности автора повествования заключается и в том, что он позиционирует себя как человек, эмоционально переживающий данную ситуацию, что не может не отразиться в его речи. Подобная речь оказывается эффективной для воздействия. Лексический и грамматический уровни языка открывают широкие возможности для создания эмоциональной окраски, экспрессивности. Поэтому на основе лексических и грамматических единиц строится арсенал лингвистических средств воздействия.Маркерами эмоциональности являются восклицательные и вопросительные предложения:*А если старики захотят посмотреть на свою спортивную молодежь? ...каждый, кто хотел, не может попасть на игру даже за неделю! ... более 80 процентов билетов было продано! То есть, говорят организаторы, 184 тысячи штук! Вопрос: почему наводить порядок принялись только сейчас?* Употребление риторических вопросов (*Что за парадокс*?!), реализующих функцию установления контакта с читателем, функцию персонификации, имеет воздействующую силу.С одной стороны, они используются автором для для придания своим аргументам весомости, а с другой – вовлекают читателя в обсуждение проблемы, заставляя и его задуматься, более того, возмутиться положением дел, помогают читателю убедиться в нелепости происходящего. Эксплицируя эмоциональное отношения, журналист выдвигает авторское Я. Читатель же острее реагирует на те «участки», где острее ощущается языковая личность коммуниканта. Благодаря риторическим вопросам активизируется внимание адресата и расставляются необходимые акценты.

Вводные слова и конструкции с различными значениями *допустим, правда, по всей видимости, наконец, кстати, как известно, как следствие,* выражая мнение говорящего по поводу передаваемой информации, «объединены прагматически-коммуникативной установкой воздействия на адресата», являясь показателем сложного взаимодействия точек зрения говорящего и собеседника» [3, 423]. Так, вводные

слова со значением источника информации (*как говорят пользователи Сети,по официальным данным, говорят организаторы)* призваны повысить в глазах читателя объективность, фактологичность передаваемой информации, а в конечном счете, убедить его в справедливости авторских оценок события. Вводные слова со значением персуазивности(*по всей видимости*) служат для объяснения и «оправдания включения в текст нефактической информации» [3, 425-426].Использование вводных элементов привносит дополнительную информациюи заключает в себе значения искренности, ясности, конкретности, занимательности, эмоциональности, создает благоприятные условия для усвоения основной информации и наиболее эффективного воздействия на читателя.

Выразительность речи достигается посредством непрямого порядка слов (*Убеждены, раз и навсегда решить вопрос с билетными перекупщиками профессионалам не составило бы никакой проблемы: нужно лишь желание... Рассматривать вариант с заинтересованностью обличенных полномочиями лиц в искусственно созданном дефиците очень не хотелось бы),* синтаксическим конструкциям, характерным для разговорной речи (*То есть уже можно попасть на просторный паркинг современных спортивных дворцов; Тоже все должно было быть хорошо; Но вот ходят они не так часто, как хотелось бы;Такие как на таможне; Тот самый ролик с нецензурными сожалениями от гостей нашего города разлетелся в момент; Кстати, такая вот хорошая новость);* парцелляции (*Транспорт. Тоже все должно было быть хорошо; Такие как на таможне, при переходе границ. Или проще – как у гостиниц с международным именем;Есть и «шаттлы», есть и большие рейсовые автобусы. Но вот ходят они не так часто, как хотелось бы и др.),* парентезным конструкциям*(и, как следствие, обозленных болельщиков, которые не могут попасть на соревнования при полупустых трибунах), (как, кстати, и в случае со спекулянтами на вокзалах).*Для достижения большего эффекта автор использует одновременно разные средства и приемы, благодаря чему создаются зоны особой активности, не оставляющие равнодушными реципиента.

Оценочность как основная стилеобразующая черта публицистической речи рассчитана на ненейтральность изложения. Оценочная лексика (*махинации, обозленные, «жучки», спекулянты, перекупщики, плюнуть)* поддерживает и развивает заложенные в тексте смыслы, оценочную направленность, преимущественно негативную. Ощущение живости передаваемого сообщения подкрепляется и разговорной лексикой (*на бумаге, можно было бы плюнуть, разлетелсяв момент, попахивать, обозленный, неувязка).*

Итак, преследуя цель воздействия на адресата, отправитель демонстрирует логичность с целью создания эффекта объективности. Согласно мнению А.А. Леонтьева, важное место в речевом воздействии занимает интерпретативность передачи событий. События сами по себе объективны, но их восприятие зависит от отправителя информации. Одно и то же событие может выступать в форме различных фактов, потому что «факт не существует в самой действительности: это результат нашего осмысления или переработки информации о действительности»[4, 73]. Журналист использует метод противопоставления, повторения, приводит свидетельства очевидцев и опирается на маркеры объективности информацию, удостоверяя ее. Кроме того, памятуя о том, что читателю импонирует напряженная экспрессивно-эмоциональная тональность, активно прибегает к языковым средствам,передающим или имитирующим эмоционально-оценочное отношение к предмету речи, соответственно, актуализирующим субъективное отношение автора при раскрытии объективной реальности. Задача автора – пытаться «спровоцировать» поведение читателя в нужном ему направлении, вызвать определенную реакцию.

Литература

1 Зелинский С.А. Информационно-психологическое воздействие на массовое сознание. – СПб.: Скифия, 2008. – С.416.

2 Тоффлер Э. Шок будущего: Пер. с англ. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 558 с.

3 Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М.: Наука, 2004. – 544 с.

4 Леонтьев А.А. Психолингвистические особенности языка СМИ / Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования. Учебное пособие. – М., 2003. – 458 с.

References

1 Zelinskij S.A. Informacionno-psihologicheskoe vozdejstvie na massovoe soznanie. – SPb.: Skifiya, 2008. – S.416.

2 Toffler EH. SHok budushchego: Per. s angl. – M.: OOO «Izdatel'stvo ACT», 2002. – 558 s.

3 Zolotova G.A., Onipenko N.K., Sidorova M.YU. Kommunikativnaya grammatika russkogo yazyka. – M.: Nauka, 2004. – 544 s.

4 Leont'ev A.A. Psiholingvisticheskie osobennosti yazyka SMI / YAzyk SMI kak ob»ekt mezhdisciplinarnogo issledovaniya. Uchebnoe posobie. – M., 2003. – 458 s.

Аладьина А.А.,
Минайдарова М.Е.,
Свидова Н.В.

Синтаксис притчевого текста

Статья посвящена выявлению лингвистических особенностей притчевого текста. Известно, что термин «притча» является многозначным. Авторы опираются на дефиницию притчи, данную С. Аверенцевым, как наиболее емкую и исчерпывающую. Цель статьи – описать способы синтаксической организации авторской притчи на материале притчевого текста В. Распутина. Актуальность исследования объясняется тем, что изучение синтаксиса писателя как творческой личности является проблемой, в которой лингвистический аспект тесно смыкается с аспектом эстетическим. Синтаксис является необходимой организующей частью художественного текста. Через структуру предложения, его объем, способы его распространения и членения, а также через характер и способы сочетаний предложений друг с другом прослеживается индивидуальный почерк художника. Анализ синтаксиса притчи В. Распутина показал, что в авторском тексте притча приобретает символическую глубину и многозначность, вступая во взаимодействие с элементами иных жанровых образований. Притча В. Распутина несет скрытый нравственный потенциал, для восприятия которого требуется работа мысли читателя, его и интеллектуальное усилие.

Ключевые слова: притча как нравоучение, притча как иносказание, притча как образное обобщение действительности, каноническая или сакральная притча, авторская притча.

Aladina A.A.,
Minaidarova M.E.,
Svidova N.V.

The syntax of the text

The article is devoted to the exposure of linguistic features of a parable text. The term «parable» is polysemantic. The authors refer to the definition of parable, given by S. Averentsev as most entire and exact. The aim of the article is to describe the methods of syntactic organization of author's parable on the basis of a parable text by V. Rasputin. The topicality of the given research work is explained by the fact that studying the syntax of a creative writer is a problem, where the linguistic and aesthetic aspects bind together. Syntax is an important part of a text. The writer's individual style is observed through the sentence structure, its stretch, the ways of segmentation, as well as through the sequences of sentences. The syntax analysis of Rasputin's parable shows that it requires a symbolic depth and versatility. Rasputin's parable contains some hidden moral potential to acquire which readers need have some intellect and brain work efforts.

Key words: parable as a moral, a parable as an allegory, a parable as a figure of generalization of reality, the canonical, or sacred parable, parable of the author.

Аладьина А.А.,
Мынайдарова М.Е.,
Свидова Н.В.

Нақыл мәтіндердің синтаксисі

Мақала нақыл мәтіндердің лингвистикалық ерекшеліктерін анықтауға арналған. «Нақыл» термині көп мәнді екені белгілі. Авторлар С. Аверенцев берген нақыл дефициясына сүйенеді. Мақала мақсаты – В. Распутиннің нақыл мәтін материалы негізінде авторлық нақылының синтакистік ұйымдастырылу тәсілдерін сипаттау. Зерттеу өзектілігі: жазушы синтаксисін шығармашыл тұлғасы ретінде зерттеу мәселе болып табылады. Онда лингвистикалық аспектісі эстетикалық аспектісімен тығыз байланысады. Синтаксис көркем мәтіннің қажетті ұйымдастырушы бөлігі болып табылады. Сөйлем құрылымы, оның көлемі, оның таралу және мүшелену амалдары, сонымен сөйлемдердің бір-бірімен үйлесу сипаты мен амалдары арқылы суретшінің жеке қолтаңбасы байқалады. В. Распутин нақылдары синтаксисін талдау авторлық мәтінінде нақыл басқа жанрлық жаңашылдықтар элементтерімен өзара әрекетке түсіп, символдық тереңділік пен көп мәнділікті иеленетінін көрсетті. В. Распутиннің нақылы жасырын адамгершілік әлеуетіне ие, оны қабылдау үшін оқырманның ой жұмысы, оның зияткерлік күш салуы қажет.

Түйін сөздер: астарлы әңгіме ретіндегі насихат, астарлы әңгіме ретіндегі тұспалдау, астарлы әңгіме ретінде бейнелік қорыту шындыққа, канондық тарату, немесе қасиетті астарлы әңгіме, авторлық астарлы әңгіме.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81 367,7

Аладьина А.А.[1], Минайдарова М.Е.[2], Свидова Н.В.[3],

к. ф. н. доцент, [2]к. п. н. доцент, [3]к. ф. н. доцент
Таразского государственного педагогического института, г. Тараз, Казахстан,
e-mail: mariya-estaevna@mail.ru

СИНТАКСИС ПРИТЧЕВОГО ТЕКСТА

В последнее десятилетие жанр притчи вызывает большой интерес исследователей. Сам термин «притча» является многозначным, причем эта многозначность была заложена еще в древнейшие времена. Притчи входят в состав самых различных явлений культуры. Они широко представлены как в древнерусской литературе, так и в современной. Характеризуя поэтику древнерусской литературы, академик Д.С. Лихачев отмечал, что притча является особым жанром, в котором в аллегорической форме преподносится нравоучение читателям. Притча говорит не о единичном, а об общем, постоянно случающемся [1, 189 – 200]. Д.С. Лихачев считает, что для Древней Руси она имеет еще библейское происхождение.

В лингвистической литературе принято деление притчи на сакральную и авторскую. Они имеют различные субъекты и предикаты. Так, если субъект сакральной притчи – рассказ о действительности, которая не имеет ни территориальных, ни темпоральных примет, а предикат – аллегория, в которой содержится назидание религиозного характера, то субъектом авторской притчи является рассказ о действительности, в которой действуют конкретные персонажи, а предикат – назидание в аллегорической, иносказательной форме. Т. Давыдова и В. Пронин, изучая лингвистические особенности притчи, отмечают такую ее особенность, как «параболическое развитие мысли»: «Мысль движется как бы по кривой, начинаясь и заканчиваясь одним предметом, а в середине удаляясь совсем, казалось бы, к другому объекту» [2, 197].

Притчи невелики по объему, но чрезвычайно емки и выразительны, именно поэтому этот жанр широко используется известными писателями. Причина востребованности притчи в самой ее сути: она помогает разъяснить нечто сокровенное, основополагающее. Войдя в текстовое пространство современных авторов, притча дала широкий спектр модификаций. Емкое определение притчевого текста делает С. Аверинцев: «Притча – дидактико-аллегорический жанр, в основных чертах близкий к басне. В отличие от нее притча: 1) не способна к обособленному бытованию и возникает в некотором контексте, в связи с чем она допускает отсутствие развитого сюжетного движения и может редуцироваться до простого сравнения, сохраняя, однако,

особую символическую наполненность; 3) с содержательной стороны притча отличается тяготением к глубинной «премудрости» религиозного или моралистического порядка, с чем связана; 4) возвышенная топика» [3, 305].

Цель нашей статьи – анализ синтаксиса авторского притчевого текста. Синтаксис является необходимой организующей частью структуры текста, именно в нем писательский почерк проявляется наиболее отчетливо и «зримо».

Проанализируем притчевый текст В. Распутина.

Матеру, и остров и деревню, нельзя было представить без этой лиственницы на поскотине. Она возвышалась и возглавлялась среди всего остального, как пастух возглавляется среди овечьего стада, которое разбрелось по пастбищу. Она и напоминала пастуха, несущего древнюю сторожевую службу. Но говорить «она» об этом дереве никто, пускай пять раз грамотный, не решался; нет, это был он, «царский лиственъ» – так вечно, могуче и властно стоял он на бугре в полверсте от деревни, заметный почти отовсюду и знаемый всеми. И так, видно, вознесся он, такую набрал силу, что решено было в небесах для общего порядка и размера окоротить его – тогда и грянула та знаменитая гроза, в которую срезало молнией «царскому лиственю» верхушку и кинуло ее на землю. Без верхушки лиственъ присел и потратился, но нет, не потерял своего могучего, величавого вида, стал, пожалуй, еще грозней, еще непобедимей. Неизвестно, с каких пор жило поверье, что как раз им, «царским лиственем», и крепится остров к речному дну, одной общей земле, и покуда стоять будет он, будет стоять и Матера. Не в столь еще давние времена по большим теплым праздникам, в Пасху и Троицу, задабривали его угощением, которое горкой складывали у корня и которое потом собаки же, конечно, и подбирали, но считалось: надо, не то лиственъ может обидеться. Подати эти при новой жизни постепенно прекратились, но почтение и страх к наглавному, державному дереву у старых людей по-прежнему оставались. На это, верно, имели свои причины.

Толстые огромные ветви отходили у «царского лиственя» от ствола не вверх наискосок, как обычно, а прямо в стороны – будто росли вбок самостоятельные деревья. Самая нижняя такая ветка одиноко висела метрах в четырех от земли и издавна звалась «Пашиным суком»: когда-то на нем повесилась сгупа от несчастной любви молодая материнская девка Паша. Колчаковцы, захватив остров, слыхом не слыхали про Пашу, однако сук ее сумели как-то распознать и именно на нем, не на каком другом, вздернули двух своих же, из собственного воинства, солдат. Чем они провинились, толком в Матере никто не знал. Весь день, наводя небывалую жуть на старых и малых, торчали висельцы на виду у деревни, пока мужики не пошли и не попросили ради ребятишек вынуть их из петли. Мертвых, их предали тогда еще и другой казни: сбросили с яра в Ангару.

И последняя, уже совсем безвинная смерть случилась под «царским лиственем» после войны: все с того же «Пашиного сука» оборвался и захлестнулся мальчишка, Веры Носаревой сын. Только после того, а надо бы куда раньше, догадались мужики отсечь сук, а ребятишки сожгли его.

Вот сколько всяких историй связано было с «царским лиственем».

(В. Распутин. Прощание с Матерой)

Сложное синтаксическое целое делится на четыре абзаца. В смысловом плане притча распадается на две строфы. При этом деление ССЦ на строфы не соответствует абзацному делению.

Первая строфа – описание «царского лиственя», гроза.

Вторая строфа – история задабривания лиственя, история несчастной Паши, преступление колчаковцев, гибель сына Веры Носаревой.

Первая строфа по типу речи является описанием. Первое предложение в строфе простое, оно осложнено приложением (*и остров и деревню*) и представляет объект речи – Матеру. Уточняющее приложение не только объясняет географическое название (*Матера*), но и конкретизирует, что это единое целое – деревня и остров.

Следующие два предложения (СПП с несколькими придаточными и ПП, осложненное причастным оборотом) связаны с первым параллельной связью, наблюдается анафора: каждое предложение начинается с подлежащего, выраженного личным местоимением *она*. В СПП однородные простые глагольные сказуемые *(возвышалась, возглавлялась)* указывают на исключительность лиственя. В предложениях разного типа формируются образ лиственя, который сравнивается с пастухом. Сравнение создается разными синтаксическими средствами. В СПП – придаточным предложением образа действия (*как пастух возглавляется среди овечьего стада*), в ПП – причастным оборотом (*несущего древнюю сторожевую службу*).

Следующее предложение (БСП) связано с предыдущими противительным союзом (*но),* который не только соединяет предложения, но и противопоставляет понятия *лиственъ* и *лиственница.* Главное дерево на Матере – лиственница – не «она», а «он» – лиственъ. *БСП* состоит из четырех предикативных единиц. Три из них осложнены: первая предикативная единица осложнена уточняющим определением (*пускай пять раз грамотный*), третья – приложением (*«царский лиственъ»*), четвертая – однородными обстоятельствами образа действия (*вечно, могуче и властно*) и однородными причастными оборотами (*заметный почти отовсюду и знаемый всеми*).

В последующих за БСП предложениях просматривается тенденция в нарушении прямого порядка слов. Инверсия связана с препозицией сказуемого (*был он, стоял он, вознесся он, грянула гроза, будет стоять он, будет стоять и Матера, повесилась девка, торчали виселицы, оборвался и захлестнулся мальчишка, догадались мужики)*. Стоящие перед подлежащим сказуемые создают эффект активности лиственя. Это не дерево, а полноправный обитатель острова. Вся жизнь островитян вращается вокруг него, как вокруг оси, на которой держится весь остров.

Значительна роль однородных и неоднородных определений, при помощи которых создается описание древнего дерева: *древняя сторожевая, заметный и знаемый; могучий, величавый; наглавное, державное*. Определения выражены причастиями и прилагательными – все они формируют экспрессивно-поэтический, мифопоэтический образ лиственя, древа жизни.

В состав БСП входит безличное предложение со сказуемым *нет.* Эта синтаксическая конструкция повторяется в шестом предложении, являющемся сложным предложением с разными типами связи. Повтор безличного предложения (*нет*) указывает на присутствие автора в тексте притчи и подчеркивает бесспорность и укорененность предания о листвене. Подобных безличных предложений, входящих в состав сложных предложений, в притче несколько: *надо, считалось, неизвестно.* Они выполняют ту же функцию – указывают на автора и не допускают иного отношения к «царскому лиственю».

В описательную часть притчи органично (через союз *и*) включается повествование о «знаменитой грозе»: «*И так, видно, вознесся он*…». Динамизм происходящему придают однородные сказуемые (ПГС – *грянуло, срезало, кинуло, пришел, не потерял* и СИС – *стал грозней, непобедимей*), через которые воссоздается не только мощное явление природы, но и могущество не сдавшегося лиственя.

В разные синтаксические конструкции ССЦ (ССП, СПП, ПП) включены вводные слова (*важно, пожалуй, видно, верно*) со значением предположения, неуверенности, возможности. Вместе с безличными предложениями (*надо, считалось, неизвестно)* вводные слова указывают на присутствие автора в тексте притчи, его отношение к лиственю.

В первой строфе употреблены односоставные безличные предложения в рамках сложных предложений (общее количество – 6) и два неопределенно-личных предложения (*Не в столь еще давние времена по большим теплым праздникам, в Пасху и Троицу, задабривали его угощением, которое горкой складывали у корня*). Все указывает на традиционность, неизменность островитян в их отношении к лиственю (*неизвестно, с каких пор; не встоль еще давние времена*). Намеренно не указаны субъекты действия (*решено было, задабривали, считалось*). Все во все времена относились к дереву, словно к святыне, потому что им держалась Матера. С его концом придет конец и Матере.

Ко второй строфе приложимы характеристики повествовательного текста: «*Неизвестно, с каких пор*…». Строфа начинается со сложного предложения с разнотипной связью – сочинительной и подчинительной. Такой тип предложений характерен для второй строфы в целом. Они воссоздают яркие и страшные, какие-то мистические картины смерти. Другой тип сложных предложений (БСП) объясняет (*когда-то на нем повесилась сглупа от несчастной любви молодая материнская девка Паша*) причину трагедии или повествует о том, как мертвых не предают земле, а подвергают их еще одной, уже совершенно бессмысленной казни (*Мертвых, их предали тогда еще и другой казни: сбросили с яра в Ангару*). Завершает притчу бессоюзное сложное предложение со значением пояснения. В предложении сообщается, что с лиственем связана еще одна безвинная смерть, случившаяся после войны: *«… все с того же «Пашиного сука» оборвался и захлестнулся мальчишка, Веры Носаревой сын».*

В притче рассказана история нескольких поколений: давнее прошлое, гражданская война, события после Великой отечественной войны.

Однако акцентируется в притче история времен гражданской войны: бесчинства колчаковцев. В сложноподчиненном предложении с

придаточным времени: *«Весь день, наводя небывалую жуть на старых и малых, торчали висельцы на виду у деревни, пока мужики не пошли и не попросили ради ребятишек вынуть их из петли»* – создается эффект почти бесконечной продолжительности страшного события. Словно казнь длилась целый день.

Предложения второй строфы связаны параллельной связью, однако это их не разобщает, так как итогом всей строфы стало обобщение, оформленное в простое предложение, в котором сообщается, что вот столько разных историй было связано со «старым лиственем».

Во второй строфе отсутствуют вводные слова со значением предположения. Здесь автор повествует о событиях недавнего прошлого, возможно, свидетелем которых был он сам или знал людей – свидетелей событий.

Концовка притчи лишена нравоучения. Оно полностью растворено в притчевом тексте: стоит земная твердь, осью которой является «древо жизни». Все события людской жизни связаны с землей и «древом»: было прошлое, есть настоящее, а есть ли у всего этого будущее?

Синтаксис авторской притчи отличается эмоциональностью и экспрессией, об этом свидетельствуют риторические вопросы, многоточие, использование оксюморона (*зловещий бедолага),* уточняющих определений (*пускай пять раз грамотный*), инверсии.

Среди однородных членов предложения в авторской притче функционируют не только сказуемые, но и однородные обстоятельства образа действия (*вечно, могуче и властно*) и однородные обособленные или необособленные определения, выраженные причастными оборотами (*заметный почти отовсюду и знаемый всеми*).

В авторской притче значительна роль бессоюзных сложных предложений. В притче о листвене в БСП передается основная мысль: главное дерево на Матере – лиственница – не «она», а «он» – лиственъ.

Бессоюзное сложное предложение, как правило, содержит итоговую мысль, вывод, однако семантика БСП размытая, поэтому этот тип сложных предложений способствует формированию смыслового подтекста.

Рассказчик, повествующий о листвене, озабочен будущим острова и его обитателей, судьбой «царского лиственя», поэтому он настойчиво проводит мысль о связанности судеб острова, людей и дерева. Их сила в единстве. В повествовании рассказчика лиственъ одушевлен, без него не обходится ни одно событие. Это центр мироздания, древо жизни. Лиственъ – сквозной образ притчи, этот образ и организует притчевый текст.

Наличие всех типов связи в авторской притче – сочинительной, подчинительной, бессоюзной, присоединительной, пояснительной, градационной – свидетельствует о сложности синтаксиса такой притчи. О том же свидетельствует и неоднократное использование вводных слов, вставных конструкций (ПП, осложненных СП), инверсии, однородных сказуемых, однородных второстепенных членов предложения.

Синтаксическое движение внутри строфы точно соответствует движению и развитию художественной мысли авторской притчи.

Концовка авторской притчи лишена нравоучения. Оно полностью растворено в притчевом тексте. Авторская притча не поучает, а приглашает подумать, поразмышлять.

Итак, притчи, широко представленные в памятниках Древней Руси, стали заметным явлением литературного творчества и современных писателей. Современные авторы намеренно включают притчи в художественные тексты, так как они помогают раскрыть суть самих произведений, ответить на основные вопросы, поставленные автором. Притча расширяет рамки текста, выводя поставленные в ней проблемы на общечеловеческий план.

Изучение синтаксиса притчевого текста писателя является одним из путей проникновения в структуру «образа автора», путей, помогающих проникнуть в его творческую лабораторию, выявить особенности его писательского почерка. Авторская притча В.Распутина в аспекте синтаксической организации отличается гибкостью и вариативностью, которая создается использованием разнообразных синтаксических конструкций, включая и конструкции экспрессивного синтаксиса.

Литература

1 Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – М.: Наука, 1979.
2 Давыдова Т.Т., Пронин В.А. Басня и притчи // Литературная учеба. – 2003. – № 3. – С. 195-197.

3 Аверенцев С.С. Притча // Литературная энциклопедия. Словарь. – М., 1987.
4 Распутин В. Повести. – М., 1980.

References

1 Lihachev D.S. Poehtika drevnerusskoj literatury. – M.: Nauka, 1979.
2 Davydova T.T., Pronin V.A. Basnya i pritchi // Literaturnaya ucheba. – 2003. – № 3. – S. 195-197.
3 Averencev S.S. Pritcha // Literaturnaya ehnciklopediya. Slovar'. – M., 1987.
4 Rasputin V. Povesti. – M., 1980.

Әлиакбарова А.Т.,
Бекишева Р.М.,
Рскелдиева Д.Б.

Қазақ антропонимиясының лингвомәдени ерекшеліктері

Мақалада өткен ғасырлардан бастап қазіргі кезеңге дейінгі қазақ халқының тарихы мен мәдениетін аңғартатын тіл білімінде ономастиканың бір саласы антропонимия мәселелелері қарастырылады. Семантикалық тұрғыда қазақ тіліндегі кісі есімдері мен тегі халықтың рухани әлемі, тұрмыстық жағдайы, наным-сенімдері және дәстүрімен тығыз байланысты. Қазақ антропонимиясының ерекшелігі кісі есімдерін таңдаудағы шексіздікпен түсіндіріледі. Мұнда қоғамның әлеуметтік өмірі: қоғамдық институттар, шаруашылық, халықтың салт-дәстүрі айқын айшықталады.

Түйін сөздер: ономастика, антропоним, антропонимика, антропонимия, кісі аты, тегі, әкесінің аты.

Aliakbarova A.T,
Bekisheva R.M.,
Rskeldyeva D.B.

Linguacultural pecularities of kazakh anthroponymy

This article is devoted to the basic Kazakh anthroponymy reporting the cultural and historical life of the people, from ancient times to the present day. In the semantic relation Kazakh personal names and surnames are closely associated with traditions, beliefs, ways of life, the spiritual world of humanity. One of the peculiarities of personal names and surnames of Kazakhs is unrestricted quality in the choice of personal names. They reveal the social life, social institutions, economy, customs and traditions of the nation, the spiritual world.

Key words: onomastics, anthroponym, anthroponymics, anthroponymy, surname, name, patronymic.

Алиакбарова А.Т.,
Бекишева Р.М.,
Рскелдиева Д.Б.

Лингвокультурные особенности казахской антропонимии

В данной статье рассматривается казахская антропонимия, которая отражает культурно-историческую жизнь народа, начиная с древних времён и до наших дней. В семантическом отношении казахские личные имена и фамилии тесно связаны с обычаями, верованиями, бытом народа, духовным миром человека. Особенностью личных имен и фамилии казахов является неограниченность в выборе личных имен. В них раскрывается социальная жизнь общества: общественные институты, хозяйство, обычаи и традиции народа.

Ключевые слова: ономастика, антропоним, антропонимика, антропонимия, фамилия, имя, отчество.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 81:372.881

Әлиакбарова А.Т., Бекишева Р.М., Рскелдиева Д.Б.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
аға оқытушылары, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: gera_05.11.87@mail.ru, ms.bekisheva@mail.ru, r.dana.88@mail.ru

ҚАЗАҚ АНТРОПОНИМИЯСЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Халық тілінде өз ұлтының тарихын жасауда онамастиканың орны ерекше екені мәлім. Тарихи даму сатысында түрлі дәуірлер оқиғасы сол ұлттың өз тілінде сақталып, келер ұрпағына жетеді. Келер ұрпақ үшін өз ұлтының бастан кешкен оқиғалары елеусіз қалмауына, қайта көпшіліктің назарын аудартып, әлде бір болған оқиғалардың халық үшін ұмытылмай айтылып жүруі сол ұлттың тілінде сақталып қалған сөздер мен жалқы есімдерге байланысты болады.

Жалқы есімдер кез келген тілдің лексикасында елеулі орын алады. Оны тіл білімінің «ономастика» деп аталатын саласы зерттейді. Кез келген тілдің лексикалық қорының мәнді бір қабатын жалқы есімдер құрайды. Оларсыз адамзат қоғамының қарым-қатынас қызметі іске аса алмайды. Ономастика ғылымының нақты анықтамасын беретін болсақ, ономастика (грек. *onomastike* – ат қою өнері) – тіл білімінің жалқы есімдерді зерттейтін саласы болып табылады [1, 255].

Ономастиканы (кісі аттарын, жер, су, ру, тайпа аттары т.б.) зерттеудің теориялық-әдістанымдық негіздерін тілмен сабақтастықта қарастыратын ұлттық, этномәдени, әлеуметтік сипатын анықтаудың қажеттілігін В.В. Радлов, В.В. Бартольд, Н. Катанов, А.Н. Самойлович, С.Е. Малов, Н.К. Дмитриев, А.Н. Кононов, Н.А. Баскаков, Қ. Жұбанов, І.К. Кеңесбаев, С. Аманжолов, Ә. Қайдар, Т. Жанұзақов, Ә. Абдрахманов, Е. Жанпейсов, Қ. Рысбергенова, Г.Б. Мадиева, А. Жартыбаев т.б. ғалымдар өздерінің еңбектерінде жан-жақты көрсетті.

Тіл білімінде жан-жақты зерттеліп, ғылыми негізі қаланған ономастиканың күрделі бір саласы – антропонимика. Антропонимика – кісі есімдері, әкесінің аты (patronim, отчество), лақап аттар (прозвища) мен бүркеншік аттарды (псевдонимы) зерттейтін ономастиканың бір саласы. Қазақ тілінде ономастиканың антропонимика және этноантропонимика мәселеріне қатысты Телқожа Жанұзақов «Қазақ есімдерінің тарихы» [2] атты еңбегінде антропонимиканың зерттелу тарихы жайлы жазған болатын. Ғалым Ресейде алғаш жарық көрген Е.В. Волховитиновтың төл есімдердің қойылу заңын, ондағы әдет-ғұрыптарға баса назар аударған еңбегін ерекше бағалайды.

Жалқы есімдер адамдардың бір-бірін түсінуі және қарым-қатынас жасауы үшін өте маңызды. Антропоним (грек.

anthropos – адам, *onyma* – есім, ат) – адамдардың өзіне меншікті есімдері, аты-жөні, бүркеншік, жасырын, лақап аттары болса, антропонимика *антропонимдерді* зерттейтін онамастиканың тармағы. Сонымен бірге антропонимика әдеби шығармалардағы антропонимдер мен ауыз әдебиетіндегі кейіпкерлердің де аттарын зерттейді. Лингвистикада антропонимдердің жиынтығы *антропонимия* деп аталады [3, 25].

Антропонимдер адам есімдерін атауға байланысты болғанына қарамастан, мәдениет тарихымен, адам психологиясының ерекшеліктерімен, салт-дәстүрмен және т.б. көптеген құбылыстармен байланысты аттар категориясының өте қиын спектрін береді. Антропонимдер адамдардың өткендегі тұрмысын, қоғамдық-әлеуметтік құрылысын және материалдық әрі мәдени өмірдің құбылыстарын да көрсете алады. Халықтың әдет-ғұрып, тарихи дәстүрлері мен кісі аттарының арасында тығыз байланыс бар.

Қазақ ономаст ғалымдары Т. Жанұзақ пен Қ. Рысбергеннің пікірінше: «Антропонимдік жүйенің қызметі әрбір қоғамның әлеуметтік-экономикалық және мәдени өресінің дамуымен ұштасып жатады. Тіліміздегі кісі аттары қоғамның даму кезеңі, оның мәдениеті мен этнологиясы, саяси экономикалық жағдайы, қоғамдық құрылысы жөнінде мағлұмат береді» [4, 43].

Түркі халықтары оның ішінде Орта Азия халықтарының есімдері бір-біріне өте ұқсас келеді. Бұл халықтар діни ұғымдар негізінде балаларға ат қоюда табиғатқа бас ию сияқты әдет-ғұрыпты сақтушылық болған. Мысалы: *Құдайберген, Тәңірберген, Алдамжар, Аллаберген, Таңшолпан, Күнімай, Айтуған, Аймереке, Қамарсұлу* т.б. кісі есімдері осындай жағдайдан келіп шыққан.

Бұл мәселеге кезінде Ш.Уалиханов былай деп пікір айтқан: «Ырым мен әдет-ғұрып салт-санаға тән». Мәселен, ұлы жоқ ата-аналар қыз балаларға *Ұлтуған, Ұлбала, Ұлжан, Ұлтуар, Ұлболсын, Ұлдархан, Ұлданай, Ұлжалғас, Ұлмекен* деген есімдерді қоюы ұлды қастерлеу, жоғары бағалаудан, қыздың артынан ұл ерсін деп ырымдау негізінде шыққа керек [5, 163].

Профессор Ғ. Мұсабаевтың «Қазақ тіліндегі кейбір кішірейткіш жұрнақтар» деген еңбегінде тілдегі сөздер мен антропонимдердің жасалу заңдылықтарындағы ұқсастықтарға тоқталып кетеді. Көрнекті ғалым кісі есімдеріндегі еркелеткіш, *-қан, -жан, -тай,* сияқты жұрнақтардың семантикасы мен қызметі туралы айтады.

Қазақ тілінде кісінің тегі (фамилия) XVIII ғасырдан бастау алады. Оның қалыптасуы Қазан төңкерісінен кейінгі кезеңмен ұштасады. Кісінің тегі орыс тілінен енген аффикстермен ***-ов-(а)***, ***-ев-(а)***, ***-ин-(а)*** сипатталады: *Ауезов, Дулатов, Жұмабаев, Кекілбаев, Алтынсарин, Майлин*. Қазіргі таңда қазақ антропонимдері орыс тіліндегі кірме аффикстердің бұғауынан босап, дүниеге келген сәбидің тегі ретінде атасының, әкесінің аты беріледі. Ресми қарым-қатынаста кісі есімі мен әкесінің аты қатар аталады. Әкесінің атына ***-ұлы, -қызы*** деген сөздер жалғануы арқылы жасалған кісі тегіне қатысты мынадай мысалдарды келтіруге болады: *Бауыржан Момышұлы, Шона Смаханұлы, Шерхан Мұртаза.*

Ф.М. Әшімханова «Қазақ тіліндегі антропонимдердің лингвомәдени жүйесі» атты диссертациясында «Қазақ ономастикасының зерттелу тарихына аналитикалық шолу жасалған еңбекте бұл саладағы зерттеулер 4 кезеңге бөлінген. Соның ішінде жалқы есімдерге қатыстылары мыналар:

1-кезең: 1950-1970 жылдар аралығы (Т. Жанұзақов «Лично-собственные имена в казахском языке» 1961 ж.; «Қазақ тіліндегі жалқы есімдер» 1965 ж.; «Қазақ есімдерінің тарихы» 1971 ж.).

2-кезең: 1970-1990 жылдар аралығы (Т. Жанұзақов «Очерк казахской ономастики» 1982 ж.; Е. Керімбаев «Атаулар сыры» 1986 ж.; «Қазақ есімдері» 1988 ж.; В. Махпиров «Собственые имена в памятнике X в. «Дивану лугат ат-турк Махмуда Кашгарского» 1980 ж.).

3-кезең: 1990-2000 жылдар аралығы (В. Махпиров «Имена далеких предков» 1997 ж.; М. Мұсабаева «Қазақ тіліндегі антропонимиялық «аталымдардың» этнолингвистикалық сипаты» 1995 ж.; У. Мусабекова «Мотивационный аспект антропонимов казахского и русского языков» 1996 ж., Е. Керімбаев «Этнокультурные основы номинации и функционирования казахских собственных имен» 1992 ж., К. Головина «Сопоставительный анализ идиоэтнических топонимов и антропонимов русского и казахского языков»; К. Жаппар «Эстетические функции имен собственных в поэзии О. Сулейменова» 2000 ж.).

4-кезең: XXI ғасырдың басы, жаңа кезең (Б. Көшімова «Қазақ лексикасындағы бейонимдену үрдісі» 2001 ж.; Б. Досжанов «Қазақ тіліндегі көне антропонимдер» 2003 ж.; Д. Керімбаев «Қазақ фольклорындағы жалқы есімдердің құрамы мен этнолингвистикалық сипаты», 2004 ж.; Г. Аубакирова «Идиоэтническая семантика и лингвостилистические функции собственных имен в художественном тексте» 2004 жыл [6].

Сонымен бірге ономастикалық лингвокультуремалардың ұлттық-мәдени ерекшеліктерді танытуда атқаратын қызметі ерекше. Себебі ономастика өзінің бойына лингвистикалық, тарихи, өркениеттік және мәдени деректерді жинаған ерекше лингвомәдени бірліктер жүйесі болып табылады. Олар халықтың бітім болмысы мен өмірге көзқарасынан хабар береді.

Қазақ тіл біліміндегі ономастика, антропонимика саласын қалыптастырушы ғалым Т. Жанұзақовтың антропонимдердің қалыптасу, даму кезеңдерін басқаша жіктеген. Атап айтқанда:

1) ескі түркі кезеңі (V-Хғғ.) пұтқа табынуға байланысты жалқы есімдер.

2) ортағасырлық кезеңі (X-XVII ғғ.) туыстық атаулар, тайпа, ру атауларымен, жануар мен өсімдіктер, астрономиялық атаулар, қымбат тастар мен материалдық мәдениет пен тұрмыс, әлеуметтік-саяси терминдермен байланысты.

3) XVII-XIX ғғ. кезең негізінен аппелятивтік лексикамен байланысты қалыптасқан жаңа атаулар және т.б.

4) Кеңес кезеңі жаңа дәуірге сәйкес жаңа ұғымдармен байланысты есімдер [7, 15].

Қазақстанда 50-ге жуық ономастика саласы бойынша кандидаттық және докторлық диссертациялар қорғалды (Т. Жанұзақ, А. Әбдірахманов, Е. Қойшыбаев, В.Н. Попова, О.А. Сұлтаньяев, Е.Ә. Керімбаев, В.У. Махпиров, Б. Бектасова, М. Қожанов, Г.Б. Мәдиева, Қ. Рысберген, А. Жартыбаев, Ғ. Сағидолда, Б.М. Тілеубердиев, К.М. Головина, М.А. Диарова, С. Иманбердиев, С.Е. Керімбаева, М.Е. Какимова т.б.).

Т. Жанұзақ пен Қ. Рысбергеннің еңбектеріне сүйене отырып Г.Б. Мәдиева қазақ ономастикасының қалыптасуы мен дамуының үш кезеңін шартты түрде былай сипаттайды:

– бірінші кезең – 1949-1970-шы жылдары. Бұл кезеңде Қазақстандық ономастикалық мектеп қалыптасты; қазақ топонимдері мен антропонимдері зерттелді, олардың этимологиясы, құрылымдық және лексика-семантикалық топтары анықталды; топонимиялық жүйенің стратиграфиясы айқындалды; географиялық терминдердің топонимдер жасаудағы орны мен рөлі анықталып, зерттелді;

– екінші кезең – 1970-1995 жылдар арасы. Бұл кезеңде аймақтық топонимиялық зерттеулер дами түсті; ономастикалық теорияларға назар аударылды; топонимдер мен антропонимдер этнолингвистикалық бағытта зерттеле бастады; ономастикалық зерттеулердің ауқымы кеңейді – космонимдер, зоонимдер, Қазақстан территориясындағы орыс топонимдері зерттелді; топонимиялық және антропонимиялық атауыштық уәждер анықталды; түркі-моңғол топонимиялық сәйкестіктер зерттелді; ономастикалық қолданбалы аспектілер қарастырыла бастады, транскрипция мен транслиттерация негіздері жетіле түсті, жалқы есімдерді стандарттау мәселелері қарастырылды, ономастикалық сөздіктер жасалды;

– үшінші кезең – 1995 жылдан күні бүгінге дейін. Бұл кезеңде аймақтық топонимиялық зерттеулер өз жалғасын тапты; ономастикалық сөздіктер жасалды; топонимдер мен антропонимдердің салғастырмалы зерттеулері даму үстінде; ономастикалық зерттеулердің нысандары эргоним, идеоним, мифонимдер болуда; жалқы есімдерді зерттеуде жаңа әдістер мен бағыттар қолданыла бастады [8].

Қазақ есімдерін жан-жақты зерттеп, көптеген еңбектер жазған ғалым Т. Жанұзақов «Есіміңіз кім» атты кітабында қазақ есімдерінің шығу тарихын, жасалу түрлерін анықтады. Бұл еңбекте «Қазақ есімдерінің басым тобы халқымыздың өткен замандардан бастап күні бүгінге дейінгі мәдени-тарихи өмір бейнесін анық көрсетеді» – деп жазады. Сонымен қатар, қазақ есімдерінің лексикалық тұрғыдан талдап, оларды төмендегідей лексика-семантикалық топтарға жіктеді:

1) мал шаруашылығымен байланысты есімдер (*Жылқыбай, Малшы, Қойбағар, Ақбота, Бұқабай*);

2) табиғат құбылысымен байланысты есімдер (*Таубай, Теңізбай, Боранбай, Айдай, Шолпан, Күнтуған*);

3) аңдар мен үй хайуандары және құстарға байланысты есімдер (*Арыстан, Түлкібай, Бөрібай, Бүркіт, Қыран, Сұңқар, Қарлығаш, Лашын*);

4) асыл металдар мен қымбат заттар атауларына байланысты есімдер (*Болат, Темірхан, Гаухар, Алтынбек, Күміскүл, Маржан, Тастай*);

5) өсімдік аттарымен байланысты есімдер (*Райхан, Раушан, Қызғалдақ, Ақгүл, Гүлдерай, Қарақат, Қалампыр*);

6) жеміс-жидек аттарымен байланысты есімдер (*Алма, Анар, Өрікбай, Мейіз*);

7) туыстық атаулармен байланысты байланысты есімдер (*Атабек, Бабажан, Жиенқұл, Туғанбай*);

8) жер-су аттарынан қойылған есімдер (*Алтай, Орал, Еділ, Жайық, Дария*);

9) үй жиһаздары мен мүліктеріне байланысты есімдер (*Шара, Табақбай, Айнагул*);

10) түрлі тағам аттарына байланысты есімдер (*Айранбай, Шырын, Сүттібай, Шекер*).

Адам есімі адам өмірінде ерекше рөл атқарады. Адамға қандай есім берсең, солай өмір сүреді деп бекер айтпаған болса керек. Адам есімі адам туралы мәлімет беретіні анық. Сол себептен болар, халық қашанда өзі сүйіп, құрметтеген өнер адамдарының ерекше қасиеттерін есіміне қоса айтып, қатты қастерлеген. Мұндай есімдер өте көп-ақ. Бірақ ел аузында көптің бәрі емес, бірегейі ғана жиі қайталанып айтылып жүреді. Сондай мысалдардың ішінде соңғы кезде қалыптасып, таралып кеткен Абай, Жамбыл, Күләш, Сәкен, т.б. сынды біртуар жандар тіпті халық батасының ішінен орын алды. *«Жамбылдың жасын берсін, Абайдың басын берсін, Сәкеннің сәнін берсін, Күләштың әнін берсін»* дейтін ақ бата, тілектер де ел аузында жиі айтылады. Бұл да болса өсер ұрпағына осылардай елінің елеулісі, халқының қалаулысы болып өссе екен деген игі тілек пен тәрбиелік уағыз дарыса екен деген үміт, ізгі ой, ниеттен туған тіркестер болып табылады.

Тілде адам есімдерінің шығуы, пайда болуы әр түрлі қоғамдық кезеңдерге тән қасиет. Сол себептен, кісі есімдерінің шығуы мен дамуы тұрмыстық, әлеуметтік негіздер әсер ететіні сөзсіз. Осындай тарихи ономастиканың халық тарихы мен салт-дәстүрінің байланысына сай өзіндік ерекшеліктері бар. Ономастика – ең алдымен, тіл тарихына тән лингвистикалық ғылым. Себебі, жер, су аттары халықтың бай тілінен жасалған. Сол себептен де, олардың құрамында әр кезеңге, қоғамдық құрылысқа тән сөздер кездеседі. Есімдер атадан балаға, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып ұзақ уақыт бойы өмір сүреді.

Әдебиеттер

1 Тіл білімі сөздігі / Жалпы ред. басқарған проф. Э.Д. Сүлейменова. – Алматы: Ғылым, 1998. – 544 б.

2 Жанұзақов Т. Қазақ есімдерінің тарихы.– Алматы: Ғылым, 1971. – 215 б.

3 Қалиев Ғ. Тіл білімінің терминдерінің сөздігі. – Сөздік-Словарь, 2005.

4 Жанұзақов Т., Рысберген Қ. Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы. – Алматы: Азия, 2004. – 192 б.

5 Айтбаев Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 618.

6 Әшімханова Ф.М Қазақ тіліндегі антропонимдердің лингвомәдени жүйесі: фил.ғыл.канд. ... дис. – Алматы, 2007. – 112 б.

7 Джанузаков Т.Д. Основные проблемы онамастики казахского языка: автореф. дисс. доктора филол. наук. – Алма-Ата, 1976. – С. 15-24.

8 Мадиева Г.Б. Имя собственное в контексте познания. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 190 с.

References

1 Til bilimi sozdigi / Zhalpy red. baskargan prof. E.D. Suleimenova. – Almaty: Gylym, 1998. – 544 b.

2 Zhanuzakov T. Kazak esimderinin tarikhy. – Almaty: Gylym, 1971. – 215 b.

3 Kaliev G. Til biliminin terminderinin sozdigi. – Sozdik-Slovar, 2005.

4 Zhanuzakov T., Rysbergen K. Kazak onomastikasy: zhetistikteri men bolashagy. – Almaty: Aziya, 2004. – 192 b.

5 Aitbaev O. Kazak til biliminin maseleleri. – Almaty: Arys, 2007. – 618.

6 Ashimkhanova F.M. Kazak tilindegi antroponimderdin lingvomadeni zhuyesi: fil.gyl.kand. … dis. – Almaty, 2007. – 112 b.

7 Dzhanuzakov T.D. Osnovnye problemyonomastiki kazakskogo yazyka: avtoref. diss. doktora fil.nauk. – Alma-Ata, 1976. – S. 15-24.

8 Madieva G.B. Ymya sobstvennoe v kontekste poznaniya. – Almaty: Kazak university, 2004. – 190 s.

Әлкебаева Д.А.

Функционалды стильдердегі стереотиптердің стилистикалық ерекшеліктері

Мақалада функционалдық стильдердің тілдік бірліктерінің қатарына жататын арнаулы сөздер мен стереотип сөздер қарастырылады. Тілдік стереотиптер кешенді ойлау жүйесінің модельдік компоненттерін толықтырушы ретінде сөз сөйлеу қызметінде стереотип – ситуация ретінде қолданылады. Прецеденттік феномен ретінде стереотиптер фрейм – құрылым, клише/штамп, стандартты сөздер ретінде дайын күйінде адам санасында сақталады. Функциональды-стилдік стереотиптер әр стильде мазмұн мәніне қарай сәйкес қолданылады. Сондықтан олардың стилистикалық мүмкіндіктері өте мол.

Түйін сөздер: стереотиптер, фрейм , клише/штамп, стандарты.

Alkebaeva D.A.

Stylistic features of stereotypes of functional styles

This article discusses a steady turnover, speech stereotype of functional styles. Linguistic stereotypes used as additional components of the complex patterns of thought and the situation in speech. As precedent phenomena, the stereotype representation is stored in the mind in the form of a frame structure, edges of which are cliché / stamps. Functional stylistic patterns in each style used in accordance depending on the content. Thus, theirstylisticfeaturesareextensive.

Key words: Stereotypes, frame, cliche / stamp, standards.

Алкебаева Д.А.

Стилистические особенности стереотипов функциональных стилей

В статье рассматриваются устойчивый оборот, речевой стереотип функциональных стилей. Лингвистические стереотипы используются как дополнительные компоненты комплексной модели мышления и как ситуация в речи. Как и прецедентные феномены, стереотип-представление хранится в сознании в виде фрейм-структуры, гранями которой являются клише/штампы. Функциональные стилистические стереотипы в каждом стиле применяются в зависимости от значения содержания. Таким образом, их стилистические особенности весьма обширны.

Ключевые слова: стереотипы, фрейм , клише/штамп, стандарты.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 82.091.06

Әлкебаева Д.А.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессоры, ф. ғ. д., Алматы қ, Қазақстан,
e-mail: -mail: alkebaeva@mail.ru

ФУНКЦИОНАЛДЫ СТИЛЬДЕРДЕГІ СТЕРЕОТИПТЕРДІҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Функционалдық стильдердің әрқайсысы өз мүмкіндіктерінше тілдік бірліктерді қолданудың өзіндік модельдері мен трансформациясын жасауға ұмтылады. Ол тілдің дамуына және стильді қалыптастыруға ықпал жасайды. Тілдік модельдер мен бірліктер функционалдық стильдердің шеңберінде қарастырылады.

Жалпы халықтық тілдің және ұлттық әдеби тілдің сөздік қорымен арнаулы тілдік бірліктерінің негізінде әр стиль өзінің стереотиптік тілдік бірліктерін қалыптастырады.

Стереотип сияқты штамп, шаблон, клише терминдері лексикология және фразеология, функционалдық стилистика саласында қарастырылуда.

Стилистикалық дайын сөз оралымдарының қатарына жататын штамп, клише, стереотип ғалымдар назарынан тыс қалған жоқ. В.В. Виноградов «Ауызекі сөйлеу стилі туралы адамдар дайын сөз оралымдарымен айта да, жаза да алады» десе [1, с. 26], тұрақты және дайын сөз оралымдарын Н.С. Васильева клише ретінде қарастырады [2.], В.В. Костомаров публицистикалық стильде дайын тілдік стандарттар қолданылады, олар автор мен белгілі әлеуметтік топтың бірін-бірі түсінуін жеңілдетеді дейді [3].

Тілдік клише де негізінен функционалдық стилистика және фразеологияда қарастырылып жүр. Тіл ғылымында клише, стереотип, штамп туралы толық анықтама жоқ. Штамп – стилистикалық боямасы бар сөйлеу құралы, сөз стереотипі психологиялық стереотиппен сәйкес келеді. Қолданушыларға автоматты түрде көмекке келеді, коммуникацияны жеңілдетеді, үнемділікке күш салады, тыңдаушы мен айтушының ойлау энергиясы мен уақытын бағалауға жәрдемін тигізеді.

«Штамп» сөзінің негізгі мазмұндық-мағыналық бірлігіне сөз, сөзтіркесі, сөйлем, қанатты сөздер, мақал-мәтелдер жатады.

Стилистикалық дайын сөз оралымдарының бірі – стереотип. Стереотип – ұғымдық образ, ол адам санасында орныққан түсінік пен құбылыстың ақиқаттылығы ретінде ассоциацияланып тұрады. Тіпті оны стилистикалық фреймдер ретінде бағалауға болады, ұқсастық сипаттың нәтижесінен де туындаған деп айтуға болады, себебі стильдің қалыптасуындағы экстралингвистикалық, психоәлеуметтік факторлар адам санасында стилис-

тикалық фреймдердің орныгуына тікелей ықпал еткендіктен, стандарты тілдік бірліктер ретінде дайын күйінде қолданылады.

Стереотипті сөз оралымдары функционалдық стильдердің барлық саласында жиі жұмсалады.

Стереотип тілдік контекстер тұрақты қолданысқа икемді бола отырып, стереотип-стереотиптік тарауша түзеді, кішігірім сөздер мен сөз тіркестерінің компоненттерінің қатарын құрай алады, сөйтіп, когнитивті модель құрауға бейімделіп тұрады. Осы модельдер екі типті модельдерден тұрады. Мысалы: оқу керек, сұрақты білу осында әр компонент сөз тіркесінің стереотиптік ашық парадигмасын құрайды да басқа сөздер тізбегіне негіз бола алады, бірінші компонент басқа сөздермен де ауысады, мысалы: жаттап алу керек; жаттап алу маңызды; жаттап алу оңай; жаттап алу өте қажет; жаттап алуға мүмкіндік жоқ т.б. Білу, үйрету, зерттеу, бекіту, анықтау, дәлелдеу деген сөздер тізбегінің де тұрақтылығы көрінеді. Мысалы, мәселе-проблема, заңдылық-жағдай т.б. болып ауыстырылып қолданылады. Осындай бірліктер әр сөздің компонент түзетін белгілі бір қатарлары іріктеліп стереотиптік сөздерге айналады.

Стереотип коммуникативтік актінің контексінде жазылған белгілі микроситуацияны анықтаудың көрінісі болып табылады әрі субъектінің қызметінің әлеуметтік мәнін тұрақтандыруға арналған дайын тілдік құрылым болып табылады. Н.П. Котюрова стереотиптік тілдік бірліктер өзінің дайын күйінде коммуникативтік актінің күрделі процесін жеңілдетуге де ыңғайлы болып, пайдасын тигізіп отыратындығын айтады [4.].

Кез келген стиль жалпы әдеби тілдік тәсілдерді алады. Олар сол стильдің коммуникативтік процесіне белгілі дәрежеде лайықты, жарамды болып табылады. Қазіргі әдеби тілдің жүйесінде сөздер көбіне еркін, кездейсоқ іліккен жеке компоненттерден емес, дәстүрлі формулаларда шартты орын алатындығы белгілі, қаламгер дайын формулалардың көмегімен айтып та жаза алады.

Функционалдық стильдерде дайын сөз оралымдарының екі түрлі жасалу жолы бар. Біріншісі – орыс тілінен енген, екіншісі – төл тілдің дайын сөз формаларынан жасалуы.

Стереотип көбінесе ғылыми, ресми публицистикалық стильге тән болып келеді. Ғылыми және ресми стильдегі стереотиптік бірліктердің прагмастилистикалық рөлі тұрақты. Публицистикалық стильдегі стереотипті бірліктің прагматикалық рөлі жоғарыда аталған екі стильге қарағанда күрделі әрі қарама-қарсы, себебі қоғам өміріндегі өзгерістер, өмір ситуацияларындағы құбылыстар стереотиптердің ауысып отыруына ықпал етеді.

Публицистикалық стиль ғылыми стиль мен көркем әдебиет стилінің лингвистикалық белгілерін түгел қамтымаса да, сол аралықтағы ең негізгі тілдік-көркемдік амал-тәсілдерді бойына жинақтайды. Сондықтан публицистикалық стильде автор қоғам өмірінің сан-салалы қажетін өтеу үшін дайын тілдік оралымға бейім тұрады, соны пайдаланады, себебі ол стилистикалық категорияларды анықтауға негіз болады.

Публицистикалық стильдегі метафоралық тіркестер темір тұлпар, көгілдір отын, ақ алтын, қара алтын стандартты стереотипке айналғандығы белгілі.

Функционалдық стильдерде клише, штамп, стандарттың бар екендігі, жалпы оның тілдік айналымға еніп кеткендігі туралы зерттеушілер тарапынан талай айтылып келеді, әсіресе, бұқаралық ақпарат құралдарының тілінде, яғни публицистикалық стильде кездесетіндігі заңды құбылыс екендігі белгілі.

Стилистикалық бояуы бәсең дайын сөз оралымдарының бірі – канцеляризм, ресми стильдің тілдік нормасынан да, стилистикалық нормасынан орын ала алады, қазақ тілінде ресми стиль толық орныққанда, уақыт өте олар да тілдікбірлікке толық ене алады, ресми стильдің стильдік белгілерінің межесін айқындап тұрады. Канцеляризмді ауызекі сөйлеу стилінде қолдануға шек қойылады.

Лексика-фразеологиялық канцеляризмге белгілі сөздер мен сөз тіркестері жатады. Төменде қол қоюшылар, жоғарыда көрсетілгендей т.б.

И.Б. Голуб сияқты зерттеушілер кеңсе канцеляризмдерін қолданбай-ақ, оның орнына басқа вариантты сөздерді қолдануға да болады деген пікірлер білдіреді [5]. Осы еңбекте мына типтес мысал келтіріледі. Кәсіпорынның қызметінің жағымсыз жақтары, жіберілген ақауларда болып тұрады. Осы сөйлемдерді басқаша вариантта айтуға болады: Кәсіпорындарда ақау жұмыстарға жол берілмеген, жарамсыз шикізатты өндіруге жол бермеу керек т.б. көбінесе қиындатады дегеннің орнына қиындық келтіреді. Мереке қарсаңында жұмыс қызу дайындық үстінде немесе Мереке қарсаңында жұмыс қызу жүріп жатыр деген сөйлемде етістіктің құрамының есімді-етістікті баяндауыштары белгілі стильдік экспрессияны күшейтіп отырады.

Сөйлеу штампы – жиі қолданылатын мағыналық реңкі солғындаған, эмоционалдық

бояуы бәсең тартқан сөздер тізбегі. Ресми және публицистикалық стильдерде кездесіп отырады. Мысалы: қазіргі уақытта, бүгінгі күнде, маңыздылығын көлденең тартып тұр т.б. Тілдік штамптар сөйлеушінің сөз іздеп жатуын жеңілдетеді. Биылғы егіс алқабының табысы аз болған жоқ; Спорт табысты өтті. Биылғы табысымыз аз емес.

Тілдік стандарттар да дайын қалыптасқан сөз үлгілері болып саналады. Тілдік стандарттар публицистикалық стильде қолданылады, бірақ нақты семантикалық мағынасы мен ойды үнемдеу мақсатында қолданылады және хабарды тез жеткізу үшін пайдаланылады.

Ғылыми стильде тілдік стандарттар хабар жеткізу мақсатын емес, керісінше ғылыми мәтіннің біліктілік сипатының көрсеткіші ретінде алынады, автордың ғылыми тұжырымын оқырманға түсінікті болу мақсатын көрсетеді. Осыған орай, ғылыми стильдегі стереотиптер мәтіннің құрылымдық-композициялық компоненттері ретінде бағаланады, жеке автор қолданысына еш кедергі жасамайды. Сондықтан олар ғылыми стильдің акценттік және бағалау сияқты стилистикалық категориясының мәнерлі мазмұнын құрап отырады.

Ауызекі сөйлеу стилінде: Сәрсенбінің сәтінде, қалтам жұқа, жағдай көтермейді.

Ресми стильде: сенім білдіреді, қызметке тағайындалсын, бұйрық берілсін т.б.

Заң тілінде кездесетін стандартты тілдік бірліктер: қылмыс жасау, айып тағылды, сотқа тартылды, заң алдында жауап береді, бас бостандығынан айыру.

Ғылыми стильде: алғашқы зерттеу болып табылады, нысаны бола алады, құнды еңбек болып саналады.

Публицистикалық стильде стандартты тілдік бірліктерді В.Г. Кастоморов: «бейтарап нормативтік бояуларға ие болатын сөздер» – деп таниды [3]. Публицистикалық стильде стандартты тілдік бірліктер ресми және ғылыми стильдерге қарағанда прагматикалық мақсатында қарама-қарсы түсінік қалыптасқан, қоғамның әлеуметтік жағдайы, ондағы түрлі өзгерістер мен жаңалықтар ойлау әрекетіне қарама-қарсы құбылыс туғызатын болғандықтан, стандартты сөздердің өзгеріске түсуі заңды құбылыс, себебі публицистикалық стильге қоғамдағы оқиғаның құбылмалы да өзгермелі сипаты ықпал етеді. Кейбір стандартты сөздер қолданыстан шығып жатса, кейбіреулері өзгермейтін «қалыпты» тілдік бірліктер қатарынан орыналады. Публицистикалық стильде стандартты тілдік бірліктер экспрессияға қарсы тілдік құбылыс деп саналғандықтан, экспрессияға стандарт қарама-қарсы тілдік бірлік ретінде қарастырылады. Штамп сияқты тілдік бірліктер бейнеліліктен айырылған, бірақ контексте «автордың» бақылауынсыз қолданыста жиі ұшырасып, стильдердің әрқайсысында қалыпты, автоматты түрде кәдеге асады. Дайын тілдік оралымдар жағымды тілдік-конструктивтік тәсіл ретінде стильдік құралдардың қатарына жатқызылады.

References

1 Vinogradov. V.V Stilistika. Teoriya poehticheskoj rechi. Poehtika. – M.: Izd-vo AN SSSR, 1963. – S. 355

2 Vasil'eva A.N. Kurs lekcii po stilistike russkogo yazyka: obshchee ponyatie stilistiki. – M., 1976. – S. 140.

3 Kostomarov V.G. EHstetstvuyushchie frazerstvo i problema standarty // Vestnik MGU. Seriya zhurnalistiki. – 1968. – № 4. – S. 72-73.

4 Kotyurova M.P. Mnogoaspektnost' yavlenij stereotipnosti v nauchnyh tekstah // Tekst stereotip i tvorchestvo termin. – M., 1998. – S. 22-24.

5 Golub I. Stilistika russkogo yazyka. – M.: Rol'f, 2001. – S. 448.

Әдебиеттер

1 Виноградов. В.В Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 355

2 Васильева А.Н. Курс лекции по стилистике русского языка: общее понятие стилистики. – М., 1976. – С. 140.

3 Костомаров В.Г. Эстетствующие фразерство и проблема стандарты // Вестник МГУ. Серия журналистики. – 1968. – № 4. – С. 72-73.

4 Котюрова М.П. Многоаспектность явлений стереотипности в научных текстах // Текст стереотип и творчество термин. – М., 1998. – С. 22-24.

5 Голуб И. Стилистика русского языка. – М.: Рольф, 2001. – С. 448.

Babayev İ.I.

The formation of adverbs in english and azerbaijani on the basis of other parts of speech

The derivation of adverbs from the nouns, adjectives, numerals, pronouns, verb forms and prepositions in Azerbaijani and English is dealt in the article. The semantic and grammatical changes happening in these newly formed adverbs derived from the above mentioned parts of speech are explained. The ways of formation of adverbs in Azerbaijani and English and the appearance of new semantic changes in these words originated from nouns, adjectives, numerals, pronouns, verbs and prepositions are discussed. It is stressed that adverb is one of the main parts of speech in Azerbaijani and English. It is said that the formation of adverbs from adjectives is larger than any other parts speech. It is related with the closeness of adjectives with adverbs from the semantic and morphological point of view. The similarities and differences of adverbs in Azerbaijani and English are explained. The numerals are shown as one of the main sources of adverb formation. By acquiring the adverbial peculiarities numerals have slight aptness with the adverbs but semantically and turn into circumstantional and quantity adverbs and determine the verbs. Unlike Azerbaijani, prepositions are shown one of the adverb formation sources in English.

Key words: adverbs derived from the nouns, adjectives, numerals, pronouns and prepositions, adverbilisation, semantic and morphological points.

Бабаев И.И.

Азербайжан және ағылшын тілдеріндегі туынды үстеудің жасалуы

Бұл мақала азербайжан және ағылшын тілдеріндегі зат есім, сын есім, есімдік, етістік формаларынан және көмекші сөздерден жасалған туынды үстеулерге арналады. Ілгеріде санамаланған сөз таптарынан жасалған туынды үстеулердің мағыналық мәндері, грамматикалық өзгерістері сипатталады. Азербайжан және ағылшын тілдеріндегі туынды үстеудің жасалу тәсілдері мен екіншілік мағынаға ие болу үдерістері талданады. Ерекше атап айтатын жайт, үстеу екі тілде де негізгі сөз таптарының бірі болып есептеледі. Зерттеу барысында аталмыш сөз табының азербайжан және ағылшын тіліндегі ұқсастықтары мен ерекшеліктері де айқындалды. Өзге сөз таптарымен салыстыра қарағанда сын есімнің туынды үстеу жасау қабілетінің жоғары екендігі айқындалды. Бұл сын есім мен үстеудің мағыналық және морфологиялық жағынан өзара жақындығының айғағы. Сан есімдердің де үстеу тудыру қасиетінің өнімді екендігі анықталды. Сан есімдерден пысықтауыштық және мөлшер мағынасында жұмсалатын үстеулер жасалады. Азербайжан тіліне қарағанда ағылшын тілінде көмекші сөздердің үстеу тудыру қасиетінің белсенділігі анықталды.

Түйін сөздер: үстеу, зат есім, сын есім, сан есім, ағылшын тілі, азербайжан тілі.

Бабаев И.И.

Образование наречий в азербайджанском и английском языках

В данной статье рассматривается проблема образования наречий в азербайджанском и английском языках. В ней объясняются смысловые и грамматические изменения, происходящие в наречиях, образованных от существительных, прилагательных, числительных, местоимений, глагольных форм и предлогов. В статье излагается материал о способах образования наречий в исследуемых языках и появлении в них новых смысловых изменений. Автор подчеркивает, что наречие является одной из основных частей речи в азербайджанском и английском языках. В ходе исследования разъясняются сходства и различия наречий в данных языках. Следует отметить, что больше всего наречий образуется от прилагательных; это связано с их близостью в семантическом и морфологическом отношениях. Кроме этого, в качестве одного из основных источников приведено имя числительное. Числительные, близкие к наречиям с семантической точки зрения, превращаются в обстоятельные и количественные наречия. В отличие от азербайджанского языка, предлоги показаны как один из источников образования наречий в английском языке.

Ключевые слова: наречие, существительное, прилагательное, числительное, местоимение, глаголы и предлоги, адвербиализация, семантические и морфологические аспекты.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 811.111-26+811.512.162

Babayev İ.I.,

University of Nakhchivan,
Nakhchivan, Azerbaijan,
e-mail: israfil_muallim@hotmail.com

THE FORMATION OF ADVERBS IN ENGLISH AND AZERBAIJANI ON THE BASIS OF OTHER PARTS OF SPEECH

In Azerbaijani adverbs, as in other foreign languages are formed and develop on the basis of other parts of speech. The words, word combinations and phrases referring to other parts of speech lose their initial and grammatical meaning partially or completely and become adverbs. While turning into adverbs the words belonging to other parts of speech are separated from their own paradigm, lose their old self quality and acquire new qualities belonging to adverbs and they become alike with the words said to be adverbs. As a result new words with the same sound system but grammatically different appear. So that newly appeared adverbs become homonymous to nouns, adjectives, numerals, pronouns, prepositions and even with adverbial participial.

In Azerbaijani and in English adverbs are mainly formed from the following parts of speech.

1) Adverbs formed from nouns.
2) Adverbs formed from adjectives.
3) Adverbs formed from numerals.
4) Adverbs formed from pronouns.
5) Adverbs formed from prepositions.
6) Adverbs formed from verb forms.

Adverbs formed from Nouns.

What causes adverbs from nouns is that there are words having time and locative meaning. Here is included the words denoting the parts of the day, different parts of the year. For example: *yaz (spring), yay (summer), payiz (autumn), qış (winter), sabah (tomorrow), səhər (morning), günorta (noon), gecə (night), gündüz (daytime)* etc. They can easily make up left and right hand combinability with all kinds of verbs. Though on the one hand they denote the name of a notion, but on the other hand they denote time and place of the action. For example: *«Mən elə şəxslər görmüşəm ki, səhərdən- axşamadək danışıb, mən heç doymamışam*.» «I have seen such people to have been speaking the whole day, but only gave me positive energy». In this sentence the words *səhər (morning), axşam (evening)* are adverbs, because these words denote the time of the action, but not naming of the thing.

In Azerbaijani one of the adverbs forming ways from nouns is a morphological semantic way. Accordingly different suffixes are added to the end of the nouns, the newly formed words are used in

the place of adverbs and new adverbs are formed by turning nouns into adverbs from semantic point of view. Though these adverbs are etymologically related with the nouns but, they display the function of adverbs. It is absolutely known that adverbs possess a few number of specific affixations and they mainly have been formed from the declinable words and verbal forms. The formation of adverbs from nouns by means of case affixation is very obvious in Azerbaijani. Thus the nouns acquire new meanings due to some reasons which have no relation with the former meaning. So, the nouns are parted from declinable words and isolated from them. Subsequently new adverbs originated from nouns are formed.

We also can clear up that different parts of speech mainly in locative and ablative cases turn into adverbs and it is characterized due to their adverbial nature. In Azerbaijani the ablative case besides its main meaning denotes time, place, cause, circumstance etc. together with the word it is used [1, 66].

The meaning expressed by ablative case makes it closer to adverbs. The ablative case is the main source in turning nouns into adverbs. If nouns lose their previous meaning in ablative case or function as an adverb, they are included to the adverb category as a lexical unit, though look like nouns by face. The newly formed word combines the lexical and grammatical features of adverb in itself. For example: *Xudayar Katdaya aclıq çox kar eləmişdi; çünki səhərdən kənddən çıxandan bir tikə çörək yeməmişdi, savay qazının bir stəkan çayından. «Hunger made Khudayar katda feel too bad, as he had had nothing since morning outside».*

In most cases when the concrete nouns become adverbs firstly they turn into abstract nouns, then they become adverbs, because the abstract nouns prone to adverbs much more. Besides this not considering these words such as; *sürətlə (fast), həyəcanla (anxiously), təəccüblə (surprisingly)* etc. as adverbs, doesn't mean that the existence of adverbs is denied. For example: *Çöldən evə qayıdıb və malları tövləyə qatıb girdi evə və öz anasını dilxor görüb, təəccüblə səbəbini soruşdu.»Placed the cattle in the stable after daytime grazing and found his mother upset when entered home, began to ask the reason of her state surprisingly*.»

Sometimes words are combined and create shades of meaning related to adverbs. So the combined words belonging to other parts to speech in a certain syntactical atmosphere obtain new adverbial meaning of manner and quality. Such adverb combinations formed by means of nouns are a lot in quantity. But some adverbs of manner are formed by repetition of the same nouns. For example: *Dəstə- dəstə, «by groups», oymaq-oymaq, «by steps, by inches», qapı-qapı, «by pieces» etc.*

The adverbial combinations formed by the repetition of the nouns with concrete meaning denote the manner and circumstance of the action. For example: *dil-dil, without stop, uşaq-uşaq, childlike, dalğa-dalğa, wavy;*

As in Azerbaijani the adverbs in English are independent parts of speech. The words of this category are formed from different parts of speech, due to this they carry the characteristic features of the parts of speech they belong to. Some linguists take seriously and accounted the matter of words changing into adverb, on the general meaning of words, their morphological characteristics and syntactical functions, they consider adverb as a special part of speech.

Dealing with the nature and classification of parts of speech V. M. Jirmunski writes that when transforming of words to other parts of speech as a unit of language it is necessary all characteristic features of those words to be taken into account. And above all its general meaning, morphological characteristics and the way of usage are considered. Only the semantics of a word in the sentence, the norms of morphological systems, and full classification of syntactical functions, enable us to learn the transformation of words to new parts of speech, and semantic existence of words as well [2, 20].

In English the nouns are differed from adverbs semantically, morphologically and syntactically. Semantically the nouns denote the names of things, but the adverbs modify the action.

But morphological difference is that the adverbs don't have case and number categories, but the nouns have. And also the adverbs don't accept the suffixes of possession, but the nouns. On the other hand the adverbs have the category of degree, but the nouns don't have.

In English the transformation of nouns to adverbs occurs in that case when nouns lose the adjectives that modify them and they begin to modify the verbs themselves. We can come to the conclusion that in transformation of words to other parts of speech the defining of words with other parts of speech plays a main role among the syntactical criteria. The nouns are determined by adjectives, and the verbs are determined by adverbs [3, 380-381].

In English as nouns can turn into adverbs and the adverbs also can be used as nouns. For example *«the ups and downs of life», «the ins (the party*

in power) and the outs (the party out of life)» He knows the ins and outs of every political move. In these sentences «*up» and «down*», *«in»* and «*out* » are substantivized and become nouns. We can meet substantivized adverbs in prepositional combinations, too. For example: *until tomorrow, after tomorrow, since yesterday,* etc.

Adverbs formed from adjectives

In Azerbaijani conversion of adjectives into adverbs is more than other parts of speech. It is possible to for morphological alikeness of adjective and adverb. And even some linguists consider adverbs as adjectives for their this pecularity. Because like adjectives, adverbs answer the question how? and it is difficult to determine whether they are adjectives or adverbs. One knows that there are some words in English and Azerbaijani that is impossible to determine whether they are adjectives or adverbs from morphological point of view. In order to determine to what part of speech they belong to it is necessary to learn them from semantical point of view. If these words denote the feature of a substance they are adjectives but if they denote the feature of action or specifity of action, they are adverbs. For example : *Yaxşı ad sərvətdən üstündür. O ingiliscə yaxşı danışır.*

In these sentences both words *«yaxşı»* are the same in form and answer the same question how. It is difficult to differ these words from morphological point of view. In the first sentence the word *«yaxsi»* determines the word *«dost»,* in the second sentence the word *«yaxşı»* denotes the circumstance of an action, it denotes how he speaks English.

Let's translate these sentences into English. In English translation it is well understood whether these words are adjectives or adverbs. For example:

A good name is better than wealth.

He speaks English well.

In English the word *«yaxşı»* is translated as*«good»* as an adjective in the first sentence, but in the second sentence it is translated as «well» as an adverb. It is because in the first sentence the word *«yaxşı»* describes the noun and we use adjective with noun, and functions as an adjective, in the second sentence the word *«yaxşı»* describes the verb and we use adverb *«well*», because we must use adverbs with action words. Here we come to the conclusion that, the adjectives and adverbs may have the same forms and answer the same question as *how*? in Azerbaijani, but in English they may have different forms.

In Azerbaijani	In English
Yaxşı (sifət)	*good (adjective)*
Yaxşı (zərf)	*well (adverb)*
Cəld (sifət)	*quirk (adjective)*
Cəld (zərf)	*quirkly (adverb)*
Yavaş (sifət)	*slow (adjective)*
Yavaş (zərf)	*slowly (adverb)*

From here we understand that the adjectives and adverbs having the same form and answering the same question (*how?)* in Azerbaijani may have different forms in English. But it doesn't always happen. In English in some cases the adjectives and adverbs have the same forms. Such as:

Fast (adjective) – fast (adverb)

Hard (adjective) – hard (adverb)

High (adjective) – high (adverb), etc.

In Azerbaijani we can meet some adjectives and adverbs having the same form, some linguists associate it with the omission of adverb forming suffixes. A. Shukurlu writes that in old Azerbaijani the adjectives which were used as adverbs mainly were used with the suffixes *–ca; -cə;* In the result of the development of the language these adverb forming suffixes probably were delayed in usage or they haven't been formed morphologically. (4, page 9). In order to learn the adjectives and adverbs of the same form and their functions in determining the feature of substance or action we should consider them.

The linguist scientist A. I. Smirnitsky writes: «In determining the grammatical form of the words the syntactical function takes the first place, and morphological characteristic follows it, in the second place» [5, 104].

This rule is adopted to determine adverbs, especially adverbs having the same form in English and in Azerbaijani.

In English adjectives and adverbs differ from each other semantically, morphologically as well as syntactically. Though adjectives and adverbs denote features, but they differ from each other just demonstrating noun features and action features. For example:

The *good house* is built by him.

He studies *well*.

There are a great deal of similarities between adjective and adverb morphologically. In English and in Azerbaijani adverbs are close to the adjectives denoting peculiarities for some grammatical characteristics. Unlike nouns, neither adjectives, nor adverbs have the number, case and gender category in English and Azerbaijani.

Adverbs formed from numerals

One of the adverb forming sources is numerals. Numerals turn into time and quantity adverbs by determining the action and acquire adverbial characteristics. For example: *Xudayar bəy çoxdan qoyub gedib. (Khudayar bay has left long ago.)*

As the numerals have the meaning of number they can become adverbs of quantity while adverbializing. Both cardinal numerals and indefinite numerals may turn into quantity adverbs. Such as: *az (few), çox (many), xeyli (much more*) belong to this group.

Yüz (hundred) and *min (thousand)* cardinal numerals denote the certain quantity number and at the same time they denote indefinite number. For example: *Dəliyə yüz öyrət, öz bildiyini söylər. (No use to expect something from mad.)* (a proverb). Depending on situation, the indefinite numerals relating with verbs denote the quantity content of the action.

According to the linguist scientist S.Abdullayeva the use of numerals by morphological-semantic way as adverbial manner is very strong. Even to speak about the adverbialised word whether it keeps relation with its initial meaning or not it seem wrong. It is possible to consider these words homonymous with their initial meaning. The words of this shape become adverbialised being used with the verbs denoting action. These words are mainly formed with the following suffixes.

The suffix *-dan; -dən;* connecting with the cardinal numeral *bir (one)* and acquiring the meaning circumstance, almost isn't differ from the original adverbs. The meaning of quantity has been lost in the word *«birdən» (suddenly)* and it has been substituted with the new meaning semantically, and has acquired the right to be equivalent the words *suddenly, at once, one more etc.[*6, 72]

In English the adverbs formed from numerals are few compared with adverbs formed from adjectives. The reason is that adverb forming suffixes are few in English. In Azerbaijani it is possible to form numerous adverbs of time, adverbs of time, and adverbs of quantity from numerals by means of suffixes, but in English it is very weak. It is because of the lack of adverb forming suffixes in English. In English we can form adverbs of quantity by adding the word «*times»* to the cardinal numerals. For example: *four times, dörd dəfə, five times,beş dəfə,* etc.

In English there are special adverb forms expressing the meaning of *bir dəfə (once), iki dəfə (twice), üç dəfə (thrice*). By adding the word «*time»* to the stem of the cardinal numerals *one, two, three* we can form adverbs, too. Then these combinations turn into the adverbs denoting time and quantity. The phrase of «*one time*» expresses time content more than quantity. Instead of one time in most cases the word once is used. For example: *Don`t all speak at once. I`ve only been there once*.

In English the adverbs are also formed from several ordinal numerals. By adding the word «*time»* to the ordinal numerals we can form time and quantity adverbs. For example: t*hird time, tenth time*, etc.

Another way of f adverb forming from the ordinal numerals is to add the suffix *-ly* to the stem of the ordinal numerals. For example: *firstly, secondly,* etc. When we want to present one of the pieces of our speech or one of the pieces of our writings we use the words *firstly, secondly* as a part of our speech. In some cases when we want to present some facts, thoughts and motives by order we use the adverbs formed from the ordinal numerals by adding *-ly*. For example: *The brochure is divided into two sections, dealing firstly with basic courses and secondly with advanced ones. [*7, 581].

Adverbs formed from the Pronouns.

One of the formation sources of adverbs is pronouns. As every part of speech has words inclined to adverbs, among pronouns demonstrative and interrogative pronouns also incline to adverbilisation.

When demonstrative pronouns turn into adverbs they lose their demonstrative and interrogative content, and describe action. In Azerbaijani the demonstrative pronouns *elə, belə*; can be used with verbs, modify verbs and turn into circumstance adverbs. for example: *Arxamda anamın səsini eşidib ona tərəf döndüm, lakin elə cəld döndüm ki, başımız bir-birinə dəydi; anam kədərlə gülümsədi və məni axırıncı dəfə bərk-bərk öpdü. (I turned to my mother when heard her voice, but it happened so quickly that , our heads touched each-other;then my mother went on grief smiling and had a last big kiss on my face.)*

Some interrogative pronouns denote the manner of the action, not the interrogative meaning while using with the action words. For example: *On il qabaq səni necə görmüşəm, eləcə də qalıbsan. (You have not been changed, you seem to me as you were ten years ago.)*

In Azerbaijani there have been formed some adverbs from the demonstrative pronouns «o»(that), «bu»(this), in most cases they are used with action words and turn into adverbs. For example: *«onda» (then), bunda (now), ora (there), bura (here), orabura (here and there), ordan-burdan (from here and there), orada (there), burada (here),oradan (from there), buradan (from here) və s.*

According to the scientist A. Shukurlu the adverb *onda (then)* has been formed from the pronoun *o (that)*. As a result of semantic development, the word *onda (then)* is used as an adverb of time and locative case suffix in it has been fixed [4, 16].

1. In Azerbaijani besides demonstrative and interrogative pronouns it is possible to see the adverbs formed from the relative pronouns *öz (self), hamı*

(all), bütün (whole), eyni (some), hər (every).

The relative pronoun *hər (every),* turn into the adverb of time with time content by accepting the suffix *-dən (from).* The relative pronouns bütün (whole) can be used as adverb of circumstance in the form of «büsbütün (wholly)». The relative pronoun «*eyni» (same)* with the help of post position *«ilə» (with)* in the form of *«eynilə»* become adverbialized. There can be formed adverbs from the relative pronoun *«öz» (self).* The word «*öz-özünə*» formed by the repetition of the relative pronoun *«öz»* can be used as circumstance adverb used with verbs.

2. Some relative pronouns accepting the suffixes *-liq*[4]; and by the help of the postposition of *«ilə»(with)* may turn into adverb. For example: «*hamiliqla» (as a whole), «bütövlüklə»* (wholly) etc.

3. In English adverbs have some similarities with pronouns. H. Sweet writes that in grammatical functions the similarity of adverbs with pronouns is so large that it is hard to say to which part of speech the word belongs. For example: In sentences. *I think so; I told you so;* the adverb so does not simply modify the verb it is related but also in different forms: *I think so means Mən belə fikirləşirəm, I think in that way means Mən bu cür fikirləşirəm. But think what? Nə fikirləşirsən*? [8, 132].

Thus it is equivalent to the pronoun having the direct object relation. Even we can write these sentences without changing the meaning in the following way. I think that. I told you that.

4. In English there are some certain adverbs such as here, there, now, then, so, thus, etc. that appropriate to the pronouns this, that which denote definiteness. For example: *Now – at this time, then-at that time,thus in this way, so-in that way;*

5. In English there are some indefinite adverbs that they are formed by the connection of indefinite pronouns *some, any* with interrogative adverbs; For example: *anywhere, somewhere, wherever, wheresoever, whenever, whensoever, anyhow, somehow, however, howsoever, etc.*

6. Like negative pronouns the negative adverbs are formed by adding the negative prefixes – n; – no; to the adverbs and interrogative pronouns. For example: never, nowhere, no how, etc.

7. Most of interrogative adverbs start with the letters wh like interrogative pronouns. For example: where, why, when, how etc.

8. As to G.O. Curme adverbs are often used as pronouns. For example: *« I saw him a year ago, but since then (used as demonstrative pronoun) we haven`t met.» «I saw him a year ago, since when (used a relative pronoun) I haven`t seen anything of him.»* [9, 73].

Adverbs formed from the verb forms.

When verbs turn into adverbs they function as participle and participle adverbials. In this case the verb forms participle and participle adverbial lose their characteristic features belonging to them and express the meaning specifying adverbs.

In modern language the main symptoms of adverbialized participle that we can meet are the followings;

1. While adverbializing the adverbial participle suffix loses its grammatical role and does not have the syntactic relation with the predicate expressed by a verb, that's adverbial participle doesn't display the auxiliary predicative function inclusively.

2.The word and the suffix as a lexical unit are stabilized and turn into the word modifying the quality of action and work.

3.The place of stress and the quality changes; For example: *getdikcə, (gradually), olduqca, (rather), dedikcə, (saying), doyunca, (fully), qacaraq, (running), sevincək, (happily,) düşəndə (falling)* və s. [10, 391].

According to I. Ahmadov who investigates the development of participle towards adverbs proves that this development shows itself mostly in participle adverbials consisting of intransitive verbs, these participle adverbials lose their management relation, have adjoining (yanaşma) relation with the main verb and new stress appearance of the word changes its place and passes on the last syllable. For example: *qaçaraq (running), çaparaq (riding)* etc. The author explains this semantic change with the appearance of the new lexical unit. [11, 20-21].

In the Azerbaijani language the adverbs formed by means of the suffixes*: -a; -ə; -araq; -ərək; -madan; -mədən; -ınca; -incə; -dıqca; -dikcə; -duqca; -dükcə; -dan; -dən;* relating with verbs directly, lose their characteristics and turn into circumstance, time, number and quality, purpose adverbs gaining the meaning of circumstance, time, number and quality, purpose. For example: *Uşaq gülərək dedi: Sənin etdiyin yaxşılıqları ölüncə yadımdan çıxarmaram. (The child said smiling: I'll remember your trouble on me life long.)*

The combinations formed by the repetition of the participle adverbials can be the circumstance adverbs of the sentence. For example: *baxa-baxa, (looking), dönə-dönə, (again and again), hıçqıra- hıçqıra, (sobbing), pıçıldaşa- pıçıldaşa, (whispering), etc. Biz səs – küy qoparıb, pıçıldaşa-pıçıldaşa buradan çıxıb qaçdıq. (We committed unrest and ran away whispering)* [12, 47]

The linguist A. Shukurov writes that the morphological sign of participle adverbial *-a;-ə*;

has almost lost its initial meaning. Then the author writes that the adverb *«birgə»* has been formed by means of suffix *-a;-ə*; and the word *«birik»* [4, 13-14].

In English one can come across with the formation of adverbs from the verb forms, but compared with Azerbaijani it is very little. H. Suit divides adverbs into two groups: primary and secondary. The adverbs belonging to the first group have no relations with nouns, adjectives and verbs, they have relations only with prepositions and conjunctions. For example: the words *in* and *up* in *come in* and *come up* are used as adverbs: but in the following combinations «*to stay in the house», «he came up to the road»* the words – *in*; and *-up;* are used as prepositions.

Adverbs belonging to the second group are special adverbs that, most of them are formed by adding *-ly:* to adjectives or by conversion without any word building suffixes. For example: *to work hard.* The other adverbs belonging to the II group are converted from nouns and in little cases from verbs. For example: home (noun), go home (adv), to bang (verb), go bang (adv) [8, 118].

Adverbs formed from prepositions.

Unlike Azerbaijani in English there is such a part of speech called preposition, which can be used as an adverb in a sentence. It is clear that prepositions creates relations between words, nouns, pronouns and other parts of speech, but in Azerbaijani their functions are carried out by case suffixes. If a preposition is followed by an object in a sentence and we can ask a question to that object by the question word *what* it shows its being is a preposition, not an adverb. For example: *Bill ran up the stairs. Up what? Up the stairs.*

If a preposition isn`t followed by an object and the preposition describes a verb, then it becomes an adverb. For example: *Billy looked up and saw the alien spacecraft.*

We can`t ask the question *«up what?»* to this sentence, because, there is no object here, and the word *up* describes the action and denotes the place where Bill looks.

In English in some cases we use objects after verb phrases, the words like prepositions in these verb phrases describe the verb they are related, not the objects followed them and that is why these words are used as adverbs within verb phrases. For example: He looked up her number.

The best way to determine whether these words alike in form are adverbs or prepositions is to separate these words together with objects and to examine if they denote a meaning. For example: In the following sentence. *«He looked up her number.»* the word *«up»* does not describe the object, but it describes the verb and functions as adverb.

As we see the verb forms in English compared with Azerbaijani can become adverbs in some cases. As in Azerbaijani also in English when verbs turn into adverbs the verbs lose their features belonging to verbs and acquire the features belonging to adverbs. We come to the conclusion that in the formation of adverb grammar and lexicology are mutually related. In English and Azerbaijani in the result of conversion of other parts of speech into adverbs many adverbs have been formed respectively.

Литература

1 Гусейнзаде М. Современный Азербайджанский язык. Морфология. – Баку, 1973. – С. 66.

2 Жирмунский В.М. О природе частей речи и их классификации. Вопросы частей речи. На материале языков различных типов. – Л.: Наука, 1968. – С. 20.

3 Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М. – Л.: Минис-тер¬ство просвещения РСФСР, 1947. – С. 380-381.

4 Шукюров А.Дж. Наречие в азербайджанском языке. АКД. – Баку, 1966. – С. 9.

5 Смирницкий А.И. Морфология английского языка. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1959. – С. 104.

6 Абдуллаева С. Современный азербайджанский язык. – Баку: Просвещение, 1991. – С. 72.

7 Oxford Advanced Learner's Dictionary. – Oxford University Press, 2005. – P. 581.

8 Sweet H. New English Grammar. – London: Oxford larendon Press, 1892. – P. 132.

9 Curme G.O. A Grammar of the English Language. – USA, Boston, 1935. – P. 73.

10 Современный Азербайджанский язык. Часть II. – Баку: Наука, 1980. – С. 39.

11 Ахмедов И. Развитие деепричастий к наречиям в Азербайджанском языке // Ученые записки АГУ. – 1976. – №3. – С. 20-21.

12 Толстой Л.Н. Избранные произведения. – Баку, 2004. – С. 53.

References

1 Gusejnzade M. Sovremennyj Azerbajdzhanskij yazyk. Morfologiya. – Baku, 1973. – S. 66.
2 ZHirmunskij V.M. O prirode chastej rechi i ih klassifikacii. Voprosy chastej rechi. Na materiale yazykov razlichnyh tipov. – L.: Nauka, 1968. – S. 20.
3 Vinogradov V.V. Russkij yazyk. Grammaticheskoe uchenie o slove. – M. – L.: Minis-ter¬stvo prosveshcheniya RSFSR, 1947. – S. 380-381.
4 SHukyurov A.Dzh. Narechie v azerbajdzhanskom yazyke. AKD. – Baku, 1966. – S. 9.
5 Smirnickij A.I. Morfologiya anglijskogo yazyka. – M.: Izdatel'stvo literatury na inostrannyh yazykah, 1959. – S. 104.
6 Abdullaeva S. Sovremennyj azerbajdzhanskij yazyk. – Baku: Prosveshchenie, 1991. – S. 72.
7 Oxford Advanced Learner's Dictionary. – Oxford University Press, 2005. – P. 581.
8 Sweet H. New English Grammar. – London: Oxford larendon Press, 1892. – P. 132.
9 Curme G.O. A Grammar of the English Language. – USA, Boston, 1935. – P. 73.
10 Sovremennyj Azerbajdzhanskij yazyk. CHast' II. – Baku: Nauka, 1980. – C. 39.
11 Ahmedov I. Razvitie deeprichastij k narechiyam v Azerbajdzhanskom yazyke // Uchenye zapiski AGU. – 1976. – №3. – S. 20-21.
12 Tolstoj L.N. Izbrannye proizvedeniya. – Baku, 2004. – S. 53.

Бектемирова С.Б.,
Исмаилова Н.А.,
Досанова А.М.

Образные выражения киноморфизмов в тюркской и славянской культурах

В статье рассматриваются языковые единицы и образные слова тюркского/славянского языков, содержащих сему ‘собака’ с точки зрения этнолингвистики. Познавательная ценность киноморфизмов в тюркском/славянском языках будет раскрыта на основе лексикографических источников. Это культурно-национальные словосочетания, описывающие национальную особенность. Так как образное восприятие, полученное в результате влияния друг на друга в повседневной жизни и предметов и явлений, которые окружают нас, имеет отношение к формированию пословиц. Эти языковые единицы сохранились только в материальной и духовной культурах, переданной из поколения в поколение. Во многих случаях в эмпирическом восприятии животный образ собаки становится сложно расскрыть с мифологической стороны. Это расширяет семантический потенциал и обогащает культурную коннотацию основного слова.

Ключевые слова: киноморфизм, коннотация, семантика, сема, лексика, пословицы и поговорки.

Bektemirova S.B.,
Ismailova N.A.,
Dosanova A.M.

Figurative expression kynomorphisms in the turkic and slavic cultures

In the article language units and figurative words of the Turkic/Slavic languages containing the seme ‘dog’ from the point of ethnolinguistics are considered. The informative value of cynomorphisms in the Turkic/Slavic languages will be disclosed on the basis of lexicographic sources. They are the cultural-national phrases describing national feature. As the figurative perception received in the result of influence of daily living and subjects and phenomena on each other which surround us is related to formation of proverbs. These language units were saved only in the material and spiritual culture transferred from generation to generation. In many cases in empirical perception of animals the image of dog becomes difficult to be defined from the mythological point. It expands semantic potential and enriches a cultural connotation of the main word.

Key words: cynomorphism, connotation, semantics, sema, lexis, proverbs.

Бектемирова С.Б.,
Исмаилова Н.А.,
Досанова А.М.

Түркі және славян мәдениеттеріндегі киноморфизмдердің бейнелі оралымдары

Мақалада қазақ/орыс тілдеріндегі ‘ит’ семасымен байланысқан тілдік бірліктер мен бейнелі сөздер этнолингвистикалық тұрғыдан қарастырылады. Қазақ/орыс тілдеріндегі киноморфизмдердің танымдық табиғаты лексикографиялық дереккөздер негізінде ашылады. Олар ұлттың ерекшелігін бейнелейтін мәдени-ұлттық коннотациялы тіркестер. Өйткені мақал-мәтелдердің пайда болуына күнделікті өмір мен өзімізді қоршаған заттар мен құбылыстардың бір-бірінің әсерінен туған бейнелі қабылдаудың ықпалы зор. Ол тілдік бірліктер сол ұлттың ұрпақтан-ұрпаққа қалдырылған материалдық және рухани мәдениеттерінде ғана сақталған. Көп жағдайда жануарлардың эмпирикалық қабылдауында иттің образы мифологиялық тұрғыдан күрделенеді. Бұл негізгі сөздің семантикалық потенциалын кеңейтіп, мәдени коннотацияны байытады.

Түйін сөздер: киноморфизм, коннотация, семантика, сема, лексика, мақал-мәтел.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81’373; 001.4

Бектемирова С.Б.[1], Исмаилова Н.А.[2], Досанова А.М.[3],

[1]к. ф. н. доцент, [2]доктор PhD, [3]доктор PhD Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: saule.bektemirova77@gmail.com; nurashismailova@gmail.com; adossanova@gmail.com

ОБРАЗНЫЕ ВЫРАЖЕНИЯ КИНОМОРФИЗМОВ В ТЮРКСКОЙ И СЛАВЯНСКОЙ КУЛЬТУРАХ

Животные по своей природе ближе к человеку и больше втянуты им в мир своих преобразований, больше связаны с историческими развитием цивилизации.

Культовые изображения животних – древнейшее проявление творчества человека. Культ животных – первая грань, которую древний человек провел между собой и миром природы, признавая еще ее господство, но уже не отождествляя себя с ней. Как бы впоследствии не снижалась роль животных в духовной культуре, анимализм всегда остается смыслообразующим фоном, на которым формируются языковые и культовые стереотипы, поэтические образы и т. д.

Известным является положение о том, что в отличие от других народо, у казахов имеется богатый фонд фразем – *байлаулы иттей, иттің етіндей жек көру, аузы итаяқтай, ит өлген жер, ит арқасы қиянда, ит терісін басына қаптады, ит пен мысықтай, итше ырылдады*; пословиц – *аузынан ақ ит кіріп, қара ит шықты; қатын көп болса шөміште ит жалайды; итті күшігім десең, аузыңды жалайды*; сравнений – *ұялас күшіктердей, ылыққан иттей, адасқан күшік секілді, сүтке тиген күшіктей, күшіктей қыңсылау*; и терминов – *итбүлдірген, итмұрын, италақаз, итсабын, ителгі, итжуа, иткұлақ* и т.д., в которых отражаются специфика и различные свойства домашних животных. Так, прямые значение языковых единиц, относящиеся непосредственно к характеристике собаки, с течением времени в казахском языке стали употребляться в переносном значении по отношению к определению тех или иных качеств человека. Эти единицы в казахском языке составляют многочисленный корпус.

На основе типологического метода и лексикографических источников были проанализированы лексемы *ит,төбет, тазы, күшік, итаршы, кәнден* на материале тюркских языков и пратюркских языков алтайской языковой семьи, а также мифологемы, табу и эвфемизмы, которые составляют ассоцативное поле лексемы *собака*, связанные с национально-познавательным бытием казахского народа [1; 127-128]. Например: *ит құтырса жаман болады, ит баласын үйде ұстама, итке ожаумен ас құйма, итті теппе, иттің құйрығын тартпа, ит аспанға қарап ұлыса жаман болады* и т.д. Вместе с тем, показана

взаимосвязь антропоцентрического направления с философскими, психологическими, логическими, этнографическими, мифологемическими положениями.

В переходной обрядности ранней стадии у тюрков особое место отводилось собаке, по словам Ф.Ф.Илимбетова, «собака играла центральную роль в магических обрядах башкир, туркмен, чувашей, казанских татар, якутов». По-видимому, аналогичное положение можно было бы наблюдать и у некоторых народов Сибири. Так, у эвенков укоторых было принято, что «колыбель новорожденному должен делать чужой человек», существовал обычай, предписывавший: «В новую колыбель положи *щенка,* чтобы ребенок не болел». В свое время С.П.Толстов высказал «гипотезу о том, что культ собаки своим происхождением связан с культом волка» [2; 736-737].

Образ собаки широко задействован в тюркской антропонимии. По Радлову, если первые детиумирали сразу после рождения, у алтайцев мальчику давалось такое имя, как *itködön*«собачий зад». У алтайцев и хакасов среди тех неблагозвучных имен, которые присваивались в охранительных целях детям, родившимся в год Свиньи, зафиксировано *ijtqulaq*«собачьеухо». Среди северных чувашей в случае, если прежде у матери не оставалось в живых ни одногоребенка, рождающемуся сыну давали имя *Модка*«черная собака»; считалось, что с таким именем сын останется в живых. В подобных случаях мальчикам иногда давалось имя: *Захай* «ворон» или *Курак*«грач», чтобы они оставались в живых[3; 590-677].

Значение «собачьих имен» *«переноси, знач. неодобр.»* связано с ролью собаки, как покровителя новорожденных и обычаем древних тюрков отгонять от новорожденного злых духов,надевая на него через сорок дней после рождения *itkojlek*(собачью рубашку). В карачайбалкарском языке*itlikköjlek*«первая рубашка младенца»,*itlikčač*«волосы первой стрижки младенца».

«По башкирским народным поверьям считается, что у больного ребенка дополнительно имеются две собачьих души, которые помещаются у него в животе».

Среднеуйгурское *ytsaman*«собачья подстилка», по всейвидимости, связано с древним обычаем класть «ребенка на место собаки.Если не тронула ребенка и собака, то считается, что злые духи тем более его не тронут». В татарском языке имена *etalmas*«собака не возьмет», *ettigmas*«собака не тронет»,туркменском. *italmaz*.. У якутов «в семьях, где не выживают дети, новорожденного ребенка называли ... щенком *ытоуото*или собачьей кличкой, причем собак одновременно называли детскими именами» [4; 120-136].

В совокупности все эти сведения дают яркое представление о том, насколько своеобразно и неоднозначно место образа собаки в мифологической картине мира древнетюркского этноса, где взаимодействовали и единоборствовали мифологические воззрения и рационалистическое начало.

Особого внимания заслуживает *собака*, наименование которой стало компонентом множества фразеологизмов у славян, действующим лицом многих пословиц, поговорок, сказок, загадок, легенд, прочно вошло в нашу жизнь.

Широко распространены в русском языке так называемые ‘собачьи’ метафоры – *собачиться, грызться, выть, огрызаться, ощетиниваться, перебеситься, подкусить, подлизываться, рычать, скулить, тявкать*; известны многочисленные фразеологизмы: *собака на сене, гонять собак, вилять хвостом, собачий голод, собачий холод, как собаке пятая нога, сукины дети, бросать собаке под хвост* – имеющие негативную оценку.

Компонент *собака* (пес) есть в названиях целого ряда созвездий – созвездие Гончих Псов, Большого Пса, Малого Пса. Слово *каникулы* также связано с собакой. В средние века, точнее, во времена Юлия Цезаря, в самое жаркое время в учебных заведениях устраивали перерыв в занятиях, который совпадал с появлением на небе созвездия Гончего Пса, поэтому данное время называлось *песьи дни*, т. е. каникулы. Вероятно, этим фактом можно объяснить фразеологизмы *собачья жара* и противоположное ему *собачий холод*; это вторичные номинации, метафоры, связанные с каникулами.

У всех восточных словян, впрочем, как и у некоторых других народов, существует много пословиц, где главным «действующим лицом» выступает собака: русские пословицы типа *Ласковая собака и во сне хвостиком виляет; И собака на того не лает, чей хлеб ест; Не бойся собаки брехливой, а бойся молчаливой; При верном псе сторож спит; Какая на собаке шерсть, такая ей и честь;* белорусские пословицы – *Добры сабака на вецер не броша; І сабака намятае, хто яго корміць; Добры сабака лепш за ліхога чалавека;* польские выражнения – *wiernyjakpies, chodzisanimjakpies*и другие [5; 736-737].

Русские толкователи сновидений также используют собаку в качестве символа: «Видеть во сне собаку, которая не проявляет к вам интереса или ждат подачки, означает: получить прибыль от врага»; «Видеть во сне маленькую собачку, лающую прибыль на вес, – к ссоре, временной враждебности» и т.д.

Все приведенные выражения имеют простой образ, яркую внутреннюю форму, не противоречат здравому смыслу, вероятно, потому, что основаны на наблюдениях и опыте человека.

Часто эмпирическое восприятие животного осложняется мифологическим переосмыслением образа *собаки*. Это расширяет семантический потенциал данного слова, которое обрастает культурными коннотациями. Чтобы верно истолковать такие выражения, как *вешать собак,собачий вальс, устал как собака* «хотя на собаках у нас не сеют и не пашут», *съесть собаку* и подобные, нужно знание мифа, архетипа, которые наложили отпечаток на семантику этих выражений. Мы полностью солидарны с З. Фрейдом, который писал, что «человеческая культура возведена из кирпичей давно забытого мировосприятия» [6; 215].

В мифологическом осмыслении *собака* – хтоническое животное, поэтому чаще всего встречается в мифах в связи с мотивами земли и загробного мира, ибо она сопровождает души умерших в нижний мир, кроме того, она есть сторож у ворот ада.

Думается, что амбивалентность образа собаки в славянской культуре (в первую очередь русской и белорусской) объясняется несколькими факторами. Хотя *собака* сблизилась с человеком «как паразит, поедавший отбросы около человеческих стоянок», но у многих индоевропейских народов существовало отношение к ней, как к животному, наделенному божественной силой: *собака* – символ смерти, хтонических и лунных божеств и олицетворяется триадой «земля – вода – луна». Таким образом, с одной стороны, с *собакой* связано доброе начало, что это нашло отражение в картине мира и языке славян: *собачья верность, собачья преданность* «о верном, преданном человеке», *собаку съесть* «об опытном человеке»; *дзе сабака зарыты* «установить суть дела», *сабака не параскочыць* «об очень большом»; а с другой, собака – воплощение зла: *собачья злоба* «об очень злобном человеке», *сдохнуть в подворотие* «о смерти бездомного, неприкаянного человека», *как собаку* «без всякой жалости»; *распіцца на сабачую пугу* «совершенно», *хоць на сабаку вылі* «о невкусной еде» и т.д. Семантика второго ряда фразеологизмов формируется с учетом того, в мифологической картине мира славян *собака* занимает крайне низкое положение и причисляется к нечистым существам, более того, в народном сознании она часто отождествляется с дьяволом [7; 320].

Русские крестьяне вплоть до XX века не пускали собаку в избу, которую она якобы способна осквернить; нечистое тело похороненной собаки вызывали гнев земли и вело к бедствиям, поэтому собаку нельзя было хоронить. Соответственно, хоронили *собак* в укромных местах, найти которые было трудно. Отсюда фразеологизм *где собака зарыта* в значении «раскрыть первопричину событий, причину бедствия». Верой в нечистоту собаки объясняется до сих пор сохранившееся поверье что если ребенок съест кусок хлеба, обнюханный собакой, он заболеет.

С одной стороны, в белорусских сказках «Собака и волк», «Война волка с собаками» собака выступает как умный и преданный помощник человека, а с другой – *собака*, пес часто оказывается субъектом брани у славян: *собачиться* «браниться непристойными словами», *собачливый* «тот, кто матерится» – у русских; *псовать* «портить», *з роту сабакі скачуць* «о сквернослове» – у белорусов; *psiakrew*«собачья кровь – ругательство»,*psisyn* «собачий сын – ругательство» – у поляков [5; 736-737].

Собака – жертвенное животное, отсюда фразеолозизмы *вешать собак* «порочить другого человека», *как собак нерезанных* «много», связанные с обрядовыми закланиями пса. Есть и другие объяснения данных выражений с алогичной семантикой: связью с арабским словом.

Кроме того, собака – архетип обмана, он формирует семантику таких славянских выражений, как *брехать* «обманывать – просторечие», *сука* «человек, нарушивший клятву, обманувший – вороский жаргон»; *ілжэ як сабака* «о лживом человеке», *сабакам падшыты* «лживый человек».

Поскольку собака соотносится с загробным миром, она обладает способностью чуять демонов и предвещать смерть, с этим связана следующая примета у белорусов: если сабака воет по ночам, это к смерти; поедание собачьего мяса как бы приобщало человека к вещим способностям, отсюда фразеологизм *съесть собаку*, глагол *насобачиться* «сделаться опытным».

В христианской культуре собака ассоциируется с язычниками: «Но Иисус сказал ей: дай прежде насытиться детям; ибо не хорошо взять хлеб

у детей и бросить псам». Она же сказала Ему в ответ: так, «Господи; но и псы столом едят крохи у детей».

В представлениях народов мира, в их мифах также можно наблюдать полярное отношение к собаке: для ацтеков собаки священны, с помощью собак их душа получает бессмертие, поэтому при умирающем у них должна быть собака. В иранском мире собака, в противоположность славянам, – чистое животное. Зароастрийский обряд очищения предписывает прикосновение к собаке, которое приравнивается к омовению. В мифах якутов, тувинцев, алтайцев, хантов, чукчей, нивхов признается небесное происхождение собаки [8; 186]. Африканские племена, говорящие на берберских языках, наоборот, считают собаку насколько нечистой, что убивший ее тоже считается нечистым.

Аналогичной поговорке «И на солнце бывают пятна» В. Даль считает поговорку И в Иерусалие есть собаки. Любопытно, что русские и белорусы также по-разному воспринимают собаку: если в русском языковом сознании с ней связаны положительные качества личности – *собачья преданность* «о преданном человеке», *собаку съесть* «об опытном», то для белорусовфразеологизмы с компонентом *сабака* являются носителями негативной оценки, отрицательной коннотации – *з роту сабакі скачусь* «о сквернословящем человеке», *ушыцца у сабачую скуру* «о негодном, ленивом человеке», *сабакам падшыты* «о плохом человеке», *у сабакі вачэй пазычыць* «о бессовестном человеке», *сабакам сена косіць* «о скывающемся от семьи, занимающемся пустым делом человеке», *за сабаку* «о плохом человеке», *сабаке под хвост* «о пустом деле», *была у сабакі хата* «отрицательной отказ о существовании чего-либо», *што пан-то сабака* «о плохом человеке» и другие. Таким образом, язык фиксирует особенности национального самосознания, национальной картины мира [5; 186].

Таким образом в ходе проведенного исследовение нешло отражение кинологических названий в лексикографических источников. Раскрыто коннотативное значение семы *собака* в фраземах; определено, что наибольший количественный объем собранного материала составляет фразеологический фонд. В свою очередь, полученные языковые единицы дифференцированы в лексико-сематические группы, а фраземы подвергнуты семантическому анализу; как отдельная группа рассмотраны и проанализированы компаративные киноморфизмы.

В ходе исследования природы киноморфизмов систематизированы паремиологические единицы, имеющие в своем составе сему *собака*; паремии, отражающие национальное сознание, подвергнуты специальному исследованию, отдельные паремии получили свое толкование.

В процессе классификации собранного материала выявлена группа названий растений, а также группа названий, в которых вычленяется сема *собака*. Подобные названия, также как и любые другие названия предметов, образованы в соответствии с потребностью номинации объектов действительности. Человек присваивает имя определенному предмету для того, чтобы не путать с другими предметами. Поэтому возникает необходимость создавать специальные называния. В этих случаях большую роль отводится метафоре. В казахском языке имеется определенное количество метафорических названий с семой *собака*, которые проанализированы, систематизированы и классифицированы в отдельные группы на основе лексико-семантических признаков.

Литература

1 Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер. – Алматы, 1995.

2 Сравнительная-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркской язык-ос-нова. Картина мира пратюркского этноса по данным языке/ отв.ред. Э.Р. Тенишев. – М.: Наука, 2006. – 908 с.

3 Кормушин И.В. Домашние животные // Сравнительно- историческая грамматика тюркских языков. Лексика. – М.: Наука, 1997.

4 Историческое развитие лексики тюркских языков. – М., 1961.– 466 с.

5 Трубачев О.Н. Происхождение названий животных в славянских языках. – М., 1960. – 260 с.

6 Фрейд З. Тотем и табу. – М.,1992. – 180 с.

7 Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологической символики в индоевро-пейских языках. Образ мира и миры образов. – М., 1996. – 420 с.

8 Дорошенко Е.А. Зароастрийцы в Иране. – М., 1982. – 290 с.

References

1 Ahmetov Ə. Tyrki tilderindegi tabu men jevfemizmder. – Almaty, 1995.
2 Sravnitel'naja-istoricheskaja grammatika tjurkskih jazykov. Pratjurkskoj jazyk-osnova. Kartina mira pratjurkskogo jetnosa po dannym jazyke/ otv.red. Je.R. Tenishev. – M.: Nauka, 2006. – 908 s.
3 Kormushin I.V. Domashnie zhivotnye // Sravnitel'no- istoricheskaja grammatika tjurkskih jazykov. Leksika. – M.: Nauka, 1997.
4 Istoricheskoe razvitie leksiki tjurkskih jazykov. – M., 1961.– 466 s.
5 Trubachev O.N. Proishozhdenie nazvanij zhivotnyh v slavjanskih jazykah. – M., 1960. – 260 s.
6 Frejd Z. Totem i tabu. – M.,1992. – 180 s.
7 Makovskij M.M. Sravnitel'nyj slovar' mifologicheskoj simvoliki v indoevropejskih jazykah. Obraz mira i miry obrazov. – M., 1996. – 420 s.
8 Doroshenko E.A. Zaroastrijcy v Irane. – M., 1982. – 290 s.

Zhanabekova M.A.,
Karagoishiyeva D.A.,
Kurkebaev K.K., Ulpan S.

Different approaches of using the concept of politeness (on the materials of Kazakh, Englishand Chinese)

The paper represents different approaches to the analysis of politeness in languages. A deep understanding of the differences betweenthe concept of politeness inKazakh andChinese languagesare studied. In this paper, we propose their principlesand origins, which are helpful for cross-cultural communication.Politeness is considered as an essential norm of behavior,which is used by agroup people in various ways. The main objectiveof the givenarticle is to discuss the originof politeness, analyze the resins for interculturalcommunicationand summarize the differences in Kazakh and Chinese cultures, learnthediverse usageof politeness by the people with different culturalbackground.We pointout that people can put the politeness into right usageonly if people understandcorrectly the usageof the politeness principles in different cultures.

Key words: politeness, different culture, use, communication.

Жанабекова М.А.,
Карагойшиева Д.А.,
Куркебаев К.К., Ұлпан С.

«Сыпайылық» концептісін қолданудағы түрлі әдістер

Мақалада тілдегі «сыпайылық» концептісін қолданудағы түрлі әдістер келтірілген. Қазақ және қытай тіл мәдениетіндегі «сыпайылық» түсінігінің айырмашылықтары қаралады. Бұл мақалада мәдениетаралық қарым-қатынасқа қажетті сыпайылық сақтау ережелерінің мысалдарын ұсынамыз. Сыпайылық әртүрлі нысанда көрінетін мінез-құлық ережесі ретінде қарастырылады. Ұсынылып отырған мақаланың негізгі мақсаты – сыпайылықтың пайда болуының негіздерін зерттеу, мәдениетаралық қарым-қатынастың себептерін талдау, қазақ және қытай мәдениетінің айырмашылықтарын ажырату, түрлі мәдениет өкілдерінің сыпайылық түсінігін қолдану әдістерін үйрену. Біз сыпайылық түсінігінің дұрыс қолданылуы үшін түрлі мәдениеттегі оның жүзеге асу қағидаларын дұрыс түсіну керектігін көрсетеміз.

Түйін сөздер: сыпайлық, әртүрлі мәдениет, қолданыс, қарым-қатынас.

Жанабекова М.А.,
Карагойшиева Д.А.,
Куркебаев К.К., Улпан С.

Различные подходы к анализу концепта вежливости (на материале казахского, английского и китайского языков)

В статье представлены различные подходы к анализу концепта вежливости в языках. Рассматриваются различия в понимании вежливости в казахской и китайской лингвокультурах. В данной статье мы предлагаем примеры соблюдения норм вежливости, которые необходимы для межкультурной коммуникации. Вежливость рассматривается как значимая норма поведения, проявляющаяся в различных формах. Основная цель представленной статьи – рассмотреть основы происхождения вежливости, проанализировать причины межкультурной коммуникации, выявить различия в Казахстанской и китайской культурах, изучить способы использования понятия вежливости представителями разных культур. Указывается на то, что для корректного использования понятия вежливости необходимо правильное понимание принципов функционирования вежливости в различных культурах.

Ключевые слова: вежливость, разные культуры, использование, коммуникация.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 81`22

Zhanabekova M.A.[1], Karagoishiyeva D.A.[2], Kurkebaev K.K.[3], Ulpan S.[4],

[1]Cand. Ph. Sc., docent, [2]Cand. Ph. Sc., docent, [3]Cand. Ph. Sc., docent, [4]Master student of «Foreign Philology», Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: magulsim@mail.ru; karagoishiyeva.danelya@gmail.com; kurkebaevk@gmail.com; serik.ulpan@gmail.com

DIFFERENT APPROACHES OF USING THE CONCEPT OF POLITENESS (on the materials of Kazakh, Englishand Chinese)

The concept of politeness can be observed in all languages and culturesas a social phenomenon,and it has been an important object of study in linguistics. It can be expressed verbally and non-verbally, but in this study, the ways people expressıng politeness verbally through their use of languageis discussed.As a common social phenomenon, politeness is not only a universally highly valued virtue, but alsoa widely employed strategy to realize tactful and effective communication. We view politeness as one of the major social constraints on human interaction and it regulates participants' communicative behavior by constantly reminding them to take into consideration the feelings of the others. It is necessary to consider their feelings to establish levels of mutual comfort and promote understanding, which in turn accelerate and facilitate human communication. We maintain that politeness is a linguistic universal by which we mean:

1) Linguistic politeness exists in all languages.

2) Politeness considerations regulate every human speakers' verbal behavior in social interaction.

On the one hand, politeness pervades human interactions and plays an important role in the face-to-face communication. It is not simply a means of conveying information, but a more important means of establishing, maintaining and enhancing social relationships, it facilitates social interactions. On the other hand, with the rapid development of modern economy, science and technology, the globe seems to become smaller and smaller, and it is getting more and more frequent that people from different countries get in touch with each other. People, who meet together for the various purposes such as business, cultural exchanges, traveling, may come from different countries, for example, from Chinaand from English-speaking countries. Then their knowledge of cultures, social norms, values, and customsand habits and soon are certainly different and their realizations of politeness strategies may be different. All these may bring them some misunderstandings in the process of communication, especially in application of politeness strategies. Therefore, a pragmatic perspective study of politeness in English and Chinese becomes rather more imperative. It is important that we should notice the universal politeness awareness among English, Kazakh and Chinese. Based on the universal significance of

the authors Brown and Levinson's «Face»Theory and the Leech's Politeness Principle, people should strengthen the awareness of the politeness use in our daily communication.

What is politeness? It seems that we have well understood this concept and that it is too easy for us to give massof examples of polite behavior in our daily life. However, it is not easy to give a satisfactory definition for politeness. Skimming through the literature on the studies of politeness, we can find a lack of unanimous agreement to what is understood aslinguistic politeness.

Different linguists and scholars give their different interpretations of politeness. On the one hand, all the discussions between different linguists and scholars confirm the universal feature of politeness. Speakers of all languages and members of all cultures universally hold the notion of politeness. It can be observed in all human interactions. On the other hand, this discussion also shows the differences in defining or perceiving politeness. On the whole, Western linguists tend to regard politeness as a way toavoid offenses and maintain social distance as well as social phenomenon of reducing interpersonal contact, while Chinese scholars have a tendency to stress the association of politeness with social and moral values. This difference is owing to different cultural backgrounds between the Western and Chinese researchers. More specifically, politeness admits strong cultural characteristics since the value orientations of a culture usedynamic influence on its members'attitudes and speech acts. That is to say, politeness is defined, realized and judged differently in different cultures.

Categories of politenesslanguage.

According to the different occasion where the conversation start, people often put the politeness use in some categories as following: *Forms of Address, Greeting, Compliment, Closing of an Encounter, Compliment, Agreement, Refusal and Apology and Thank*. For author's ability and the lack of original reference, it is impossible to cover all the aspects of politeness. Here two patterns politeness language is used, for example, namely Greeting, and Complimentas how to greet each other and how to respond to compliments. When acquaintances meet in the street and when strangers have an intention of starting a conversation, all of them have to find some appropriate and polite words to greet each other. Greeting is a sign of social norm. In China, it is intolerable to go straight ahead without saying anything toan acquaintance. That kind of behavior may be regarded as a provocation. If speaker wants to build up the relationship with hearer, he/she must recognize the importance of greeting as an influential factor in interpersonal relationship. Greeting performs phonic function of a language and it is a kind of politeness strategy to maintain positive face and understanding between social beings. A compliment is a speech act, which explicitly or implicitly attributes credit to someone for something, which is valued positively by the speaker and hearer (Holmes, 1986). Compliments are usually intended to have a positive effect on interpersonal relations.

Theoretical framework on politeness

Brown and Levinson's «Face» theory Brown and Levinson propose «face» theory to explain the politeness phenomenon and the relationship between politeness and «face»' in Universals in Language Usage: ***Politeness Phenomenon.*** Later they revised the original framework, Politeness: Some Universals in Language Usage in which they give further illustrationof the view of politeness. The main ideaalmost has not been changed. They define «face» as follows: «the public self-image that every member wants to claim for himself' (Brown and Levinson, 2003). In their view, «the face is something that is emotionally invested, and that can be lost, maintained, or enhanced, and must be constantly attended to in interaction» (Brown and Levinson, 2003). The participants in communication all have «face» wants, which are their basic needs. Brown and Levinson also (2003) state «We treat the aspects of face as basic wants, which every member knows every other member desires, and which in general it is in the interests of every other member to partially satisfy». According to Brown and Levinson, everyone's face depends on everyone else's being maintained or enhanced, so the participants should take each other's face into consideration in communication. «Face» consists of two specific constituents: negative «face» and positive «face». The former means people want to be approved of, praised or complimented; the latter means the basic claim to freedom of action and freedom from imposition. Brown and Levinson think that some acts by their nature threaten the «face» wants of the speaker or hearer, such as advising, promising, criticizing, etc.

Leech's politeness principle

Another influential theory concerning politeness is Leech's Politeness Principle, which adapts and expands on Grice's theory. Geoffrey Leech (1983) suggests a detailed framework. He proposes two sets of conversational principles: «interpersonal rhetoric» and «textual rhetoric». The former consists of Grice's Cooperative Principle (CP), his Politeness Principle (PP) and his Irony Principle

(IP). Although CP enables the hearer toarrive at what the speaker really means or implies, the CP in itself fails to give a reason why people are frequently so indirect in conveying what they mean underlying their literal words, and PP is used to explain why such indirectness is used. Leech thus concludes: «It is for this reason that the PP can be seen not just as another principle to be added to the CP, but as a necessary complement, which rescues the CP from serious trouble»(1983). Leech distinguishes relative politeness from absolute politeness. The former emphasizes the fact that politeness is often relative to some norm of behavior for specific cultures and situations. The latter refers to the degree of politeness inherently associated with a speech act. Leech primarily focuses on the study of absolute politeness. Leech divides the PP intoa number of maxims, each of which has two sub-maxims as detailed below:

(1). *Tact maxims*a: minimize cost toother / b: maximize benefit toother

(2). *Generosity maxim*a: minimize benefit to self / b: maximize cost to self

(3). *Approbation* maxim a: Minimize praise of self / b: maximize dispraise of

self

(4). *Modesty maxim*a: minimize praise of self / b: maximize dispraise of self

(5). *Agreement maxim*a: minimize disagreement between self and other /

b: maximize sympathy between self and other

(6). *Sympathy maxim*a :minimize antipathy between self and other /

b: maximize sympathy between self and other

According to the above, politeness is essentially asymmetrical: what is polite with respect toother / hearer or to some third party will be impolite with respect toself/speaker, and vice versa. Leech also points out that different cultures may give different importance to the politeness maxims. For example, English –speaking country (particular British) gives prominence to the Maxim of Tact, and Mediterranean cultures place a higher value of the Generosity Maxim and a lower value of the Modesty Maxim. Some eastern cultures (Chinaand Japan) tend to value the Modesty Maim much more highly than Western Countries. These observations, being the general functional imperatives of human communication, are more or less universal, but that their relative weighs will vary from one culture, social or linguistic milieu toanother (Leech, 1983)

Analysis for politeness in greeting

Greeting is a common politeness phenomenon existing in all societies. Greeting is a symbol of people's beginning to communicate.A talk,whatever it is simple or serious like a business talk, cannot start without greeting each other first. Greeting can help to establish and maintain the interpersonal relationships .As an influential factor and a social norm in interpersonal relationships, greetings should be paid high attention to. Not only those who meet for the first time and the acquaintances encounter each other in the street, but also those whoare intimate should use appropriate and polite language to greet each other. If someone goes straight ahead without greeting the acquaintances, he or she would be considered rude, and have threatened the other's positive «face». From this point, we can see that greetings serve as a phatic function of language to establish and maintain the social contact instead of transferring information, so the standard expressions are often used. Greeting is a kind of politeness strategy to save the hearer's positive «face». Greetings are common both in English and Chinese cultures. In English, the greetings in the following are commonly used:

1) How are you?

2) Hello.

3) Hey. (British English)

4) Hi. (American English)

These expressions listed above are rather common. In Chinese, there is a similar set of phrases as follows:

1) Chi guo le ma? 吃过了吗 (Have you hadyour meal?)

2) Qu na 1i? 去那里 (Where are you going?)

3) Shang jiequ? 上街去 ((Are you going shopping?)

There is a similar set of phrases as follows in Kazakh:

1) Сәлеметсізбе? Hello7

2) Сәлем? (Hi)

3) Қалайсыз? (How are you?)

Hearing such utterances, most English-speaking people will feel puzzled and surprised. Due to knowing little about the Chinese culture, they will react: «It's none of your business», «Are you going to invite me to dinner?»The reason for such embarrassment is that there are different stereotyped thinking existing in western countries and China. «In the Chinese culture, to show warmth and concern for others is considered as a polite act. That's why when two Chinese meet each other even for the first time; they might begin asking about each other's age, marital status, offspring, occupation, and even income. The Chinese people think that they are being polite by showing concern for the other person, and asking all these questions will help

shorten the distance between themselves and their interlocutors.» (He Zhaoxiong, 1995:7). For those who have learned about the Chinese culture, they will just smile without any words, although it seems strange to them.

Generally speaking, Chinese ways of greetings have such features, which are different from those in English cultures. Greetings seem to show the Speaker's concern and warmth to the Hearer both in English and Chinese there. These greetings show attitudinal warmth to the hearer. In you?); if he comes across his neighbor who is taking a walk in the street, he will greet him or her, «San buya? 散步呀 (You are taking a walk, aren't you?). Usually, the hearer will only nod with a smile on his/her face as a response. This kind of greetings, whose contents rely on the real-time situation, would be uttered and responded numerous times a day, for people, may do different kinds of things every day. In English, there are also such greetings. Du Xuezeng says that he has ever had such experience. Once when he was running, he met a foreign friend who greeted him, «Doing some running? (跑步呢?). However, compared with Chinese, this kind of greetings is rather few in English, for the English-speaking people usually do not like to greet others or be greeted in this way. Zhang Laixiang gives us an example. Once one of his colleagues, a foreign teacher, complained to him, «Why do some students ask me what I am doing, though, they see I am working on the computer? And all the time they ask me where I am going or where I have been? Are you Chinese over-inquisitive? I think it's none of their business» (Zhang Laixiang, 2005). In fact, such greetings «what are you doing?» or «Where are you going?» are nothing more than a Chinese way of saying «Hello!» or «How are you?» in English culture. In most cases, the English-speaking people are likely to take weather or traveling as their topic of greetings, such as «It's a fine day, isn't it?», «It's hot, isn't it?». Du Xuezeng argues (1998) that such English greeting is also the kind of conversing. The reason why the English-speaking people like to talk about weather is that weather is a neutral subject, which involves no personal matters, which also returns to Brown, and Levinson's negative «face» want in western cultures.

Conclusion

This paper aims to draw a contrastive analysis on politeness use between English,KazakhandChinese. Firstly, describes the relation between pragmatic, culture circumstance and politeness use in a simple way. Then a review of the fundamental politeness theories is made.In the end, under the Brown and Levinson's «Face» Theory and the Leech's Politeness Principle from cross-culture pragmatic perspective, a contrastive study on greetings and responding to compliments is carried out. The following are some points that have been summed up.

First, culture plays an important role in influencing the use of politeness in Kazakh,Chinese and English culture. Through comparing the theories of different scholars, the author chose the Brown and Levinson's «Face» theory and the Leech's Politeness Principle toanalyze the differences of two speech acts: greetings and responding to compliments between English and Chinese.

Second, through contrastive analysis, the author find out that whatever in the English culture or Chinese culture when two people greeting or responding to the compliment, «face» is aall cared thing. The speaker and the hearer both care their «face», negative face or positive face; no matter they adopt the Agreement Maxim or Modesty Maxim. So if we put our attention on this problem, people may have a successful conversation or communication with other person whatever is in the same country or different country. We want tomake people aware the possibility of the conversation going successful between these people from different cultures.

References

1 何自然 notes on pragmatics 南京师范大学出版社2003
2 王雅刚.布朗与列文森礼貌理论研究评述［Ｊ］.长沙大学学报（韩文综合版），2005（1）.
3 董安妮.英语礼貌用语的文化差异分析［Ｊ］.外语教研，2008（14）.
4 顾曰国.礼貌、语用与文化［Ｊ］.外语教学与研究，1992.4.
5 何自然.语用学与英语学习［Ｍ］.上海外语教育出版社，1999.
6 马艳春.英汉礼貌用语对比分析［Ｊ］外语教研，2007.
7 AustinJ.K.How to Do Thing with Words. Second edition.
8 Grice H.P. Studies in the Way of Words. London: Harvard University Press. – 1989.

9 Jacob L.Mey Pragmatics: An Introduction Foreign Language Teaching and Research Press. – 2001.
10 SearleJ.R.Speech Expression and Meaning:Studies in the Theory of Speech Acts. – 1982.
11 Samovar L.A.Communication Between Cultures. Second edition.Wadsworth Pub. – 1995.
12 Scollon R.Intercultural Communication:A Discourse Approach.Wiley-Blackwell. – 2012.
13 Sperber D.Relevance:Communication and Cognition. Second edition.Blackwell. – 1996.
14 Stephen C.Levinson Pragmatics Foreign Language Teaching and Research Press 2001.

Жүзбаева А.С.

Қазақ тіліндегі сына дыбыстар

Мақалада қазақ тіліндегі кейбір дыбыстардың сыналық қызметі жайлы сөз болады. Тіл білімінде бірнеше фонетикалық құбылыстар бар. Солардың ішіндегі протеза, эпентеза, эпитеза құбылыстары тілімізде жиі кездеседі. Алайда бұл құбылысты зерттеу болашақтың еншісінде тұр. Әдетте сөздің алдынан, ортасынан, я болмаса соңынан қосылып айтылатын дыбыстар сына дыбыстар деп аталып жүр. Дауысты және дауыссыз дыбыстар сыналық қызмет атқара алады. Сына дыбыстар зерттеуді талап ететін тың әрі күрделі тақырып екені даусыз.

Мақалада сына дыбыстарды анықтауда ана тілімізге енген кірме сөздер ерекше қызмет атқаратынына аса көңіл бөлінеді. Араб-парсы және орыс тілдерінен енген сөздер арқылы мысалдар келтіріледі. Ал сына дыбыстарды тарихи тұрғыдан анықтау үшін көп зерттеу қажет екендігі айтылады.

Түйін сөздер: протеза, эпентеза, эпитеза, сына дыбыстар, аллофон, кірме сөздер, тілдің флективті және полисинтетикалық құрылымы, варианттылық.

Zhuzbaeva A.S.

False sounds in the Kazakh language

The article discusses the features of some plug-in sounds in the Kazakh language. In linguistics, there are several phonetic processes. Of these, prosthesis, epenthesis, epiteza are less common. However, the study of these phonetic processes is the question of the future. Usually, the plug–in sounds are regarded as sounds that join at the beginning of words, middle and end of a word. Consonants and vowels can serve as plug-in. Undoubtedly, the study of plug-in sounds requires a lot of effort and it is a very complex topic.

The article discusses that to determine the plug-in sounds, special attention is paid to the borrowed words. Examples of Arabic-Persian and Russian words are given in the paper. It is indicated that determination of historical descriptions of the plug-in sounds requires a lot of work.

Key words: prothesis, epenthesis, epiteza, false sounds, allophone, borrowed words, inflectional structure, polysynthetic structure of the language, variation.

Жузбаева А.С.

Вставные звуки в казахском языке

В статье рассматриваются функции некоторых вставных звуков в казахском языке. В лингвистике существует несколько фонетических процессов, как протеза, эпентеза, эпитеза, встречающихся часто. Однако исследование этих фонетических процессов является вопросом будущего. Традиционно вставные звуки – это звуки, которые присоединяются в начале слова, в середине и конце слова. Гласные и согласные звуки могут служить как вставные. Бесспорно, исследование вставных звуков требует множества усилий, и поэтому это очень сложная тема.

В статье говорится, что для определения вставных звуков особое внимание уделяется на заимствованные слова. Приводятся примеры арабско-персидских и русских слов. И указывается, что для определения исторического описания вставных звуков требуется много работы.

Ключевые слова: протеза, эпентеза, эпитеза, вставные звуки, аллофон, заимствованные слова, флективная структура, полисинтетическая структура языка, вариантность.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 81’373; 001.4

Жүзбаева А.С.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
оқытушысы, магистр, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: ar-aika@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ СЫНА ДЫБЫСТАР

Тіл білімінде сөз алдынан қосылатын дыбысты – протеза, сөз барысында қосылатын дыбысты – эпентеза, сөз соңында қосылатын дыбысты – эпитеза деп атайды. Дауыстылар да, дауыссыздар да протезалық, эпентезалық, эпитезалық қызмет атқара алады. Сондықтан бұл терминдік атаулар жинақталып сына дауыстылар мен сына дауыссыздар деп аталып жүр. Алайда бұл тек қазақ тіл білімінде ғана емес, бүкіл тюркологияда игерілмей жатқан тың тақырып.

Сына дыбыстардың фонетикалық табиғаты мынандай ой айтуға жетелейді: түркі тілдері флективтік құрылымнан полисинтетикалық құрылымға өтер дәуірде у, й, h дыбыстары қыстырмалық, сыналық қызмет атқара бастаған. Өйткені дауысты дыбыстарға аяқталатын бір буынды түбірлер мен дауысты дыбыстан басталатын бір буынды түбірлер тіркесі айтылғанда бірін-бірі ығыстырмас үшін протеза, эпентеза қажет болған [1, 66-67]. Бірақ бұл дыбыстар тарихи даму нәтижесінде вариантталған. Мысалы, h бірте-бірте қ, к, ғ, г дыбыстарына айналса, у бірте-бірте п, б, в дыбыстарына өзгерген. Бұлар сөз құрамында көбіне фонема емес сына дыбыс ретінде қызмет етеді. Сөзің басында да, ортасында да, соңында да кездесе береді. Ал дауысты дыбыстардың ішінен а, е, ы, і, и, ұ, ү, о дыбыстары сыналық қызмет атқара алады.

Тілден тілге сөз ауысу – заңды құбылыс. Мұның өзі сөз байлығын (лексиканы) еселеп байытудың өнімді жолдарының біріне жатады. Сондай ауысып келген кірме сөздердің әр түрлі позициядарында тілдің қалыптасқан дыбыстық жүйесіне сәйкес келмейтін кейбір жеке дыбыстар мен дыбыс тіркестерінің болуы заңды. Ондай сәйкессіздіктерді реттеу үшін кейде сөздің құрамындағы жеке дыбыстарды түсіруге немесе жаңадан дыбыс қосып айтуға, төл дыбыстармен алмастыруға тура келеді. [4, 60]. Олай деп отырған себебім, сына дыбыстарды анықтауда кірме сөздер ерекше қызмет атқарады.

Протеза (көне грек тілінде πρόθεσις қосылу деген мағынаны білдіреді, ағылшынша prothesis) – дыбыстың белгілі бір сөздердің алдынан қосылуы. Мысалы орыс тілінде *вострый – острый, восемь – осемь, вотчина – отчина (түбірі – «отец»), гусеница (түбірі – «ус»);* белорус тілінде *гэта – это, вуха – ухо; украин тілінде вулица – улица, викно – окно, вирче – ярче*т.б. Ал қазақ

тілінде л, р әріптерімен басталып жазылатын сөздерге *(риза, рай, рақмет, лай, лақ, лайық, лас т.б.*) сөйлеуде ы дыбысы қосылып *(ыриза, ырай, ырақмет, ылай, ылақ, ылайық, ылас т.б.)* айтылады. Сондай-ақ орыс тіліндегі *стакан, стол, ящик* тәрізді бірсыпыра сөздер де протеза құбылысына ұшырайды. Мысалы, *ыстақан, үстел, жәшік*. Бұлардың кейбірі протезаланған күйде әдеби тілде де қолданылады *(үстел)*. [2, 342-343]. Бұл кірме сөздердің айтылуын жеңілдету үшін қажет. Мұндай дыбыс дауысты да, дауыссыз да болуы мүмкін. Тарихшы ғалым Б.Сағындықұлының пікірінше қазақ тілінде протеза болатын негізінен қысаң дауыстылар.

Енді бағзы замандағы сына дауыссыздардың протезалық қызмет атқаруына тоқталсақ.

й. Бұл ежелгі дәуірде таза дауысты и-ден пайда болған сонор фонема. Аллофондары жоқ, ең тұрақты дыбыс [1, 63]. Өзінің алғаш пайда болған күйін дәл сол қалпында сақтап қалған бірден бір фонема және сыналық қызметі басқа дыбыстарға қарағанда басым, кез келген дыбысты ығыстыра алады.

А.М. Щербактың көрсетуіне қарағанда, й протезасы негізінен чуваш тілінде кездеседі, өзге түркі тілдерінде барынша аз. Мысалы, *чув. йат (ат), йер (жер), йене (ін), йыда (ит), йур (жыр), йут (жат); гаг: йэл (қол), йэт (ет), йэв (үй), йэркек (еркек), йэскі (ескі), йүч (үш); өзб: йоғаш (ағаш), йығла (жыла*) т.б. [1, 63].

у дыбысы да й дыбысы секілді протезалық, эпентезалық, эпитезалық қызмет атқара алады. Алайда бұл дыбыстың дами келе формасын өзгертіп, өз аллофондары п, б, в дыбыстарына орын беруі оны елеусіз еткен. Осы себепптен п, б, в аллофондары сыналық, қыстырмалық қызмет атқарғанда олардың бастауында у үндісі тұрғандығы сезілмейді, байқалмайды. Тағы да А.М. Щербактың еңбегіне жүгінсек: *чув. вара (ара), варман (орман), выран (орын), віс (үш), вут (от), вун (он), вуда (отын); өзб: ват (ат), валты (алты), вач (аш)* т.б. Түбіртек теориясын зерттеуші белгілі ғалым Б.Сағындықұлы *«бұрым»* сөзіндегі б дыбысы протезалық қызмет атқарып тұрғандығын былай дәлелдейді: «Өрілген ұзын шашты *«бұрым»* деп атайды. Тарам-тарам қылып бұрымдалған шашты кейде *«өрім»* дейміз. *«Арқан»* (кендірден, қылдан ескен ұзын, жуан жіп) сөздеріндегі *ар* түбірі *«өрім»* сөзіндегі *өр* түбірімен тарихи тұрғыдан варианттас. Яғни сингармониялық паралельдер. *«Өру»* мағынасын беретін *ар* да, *өр* де дауыссыз дыбыстан басталмайды. Олай болса *«бұрым»* сөзінің құрамындағы б – протеза (қыстырма, сына). [1, 65].

h сына дыбысы башқұрт тілін есептемегенде бүкіл түркі тілдерінде қолданыстан шығып қалған. Оның орнына аллофондары қ, к, ғ, г дыбыстары жұмсалады. Сөз басында бұл дыбыс санаулы сөздердің алдынан қосылып протезалық қызмет атқарады: *азерб: hүрк (үрік), hіс (ыс), hөргүш (өркеш); гаг: hайғыр (айғыр), hалма (алма); түрікм: hін (ін), hэң (ең), hүр (үр); өзб: hүкіз (өгіз); ұйғыр hара (ара)*. (Щербак, 1977, 182) деп көрсетеді ғалым Б.Сағындықұлы.

Эпентеза (көне грек тілінде ἐπένθεσις қоспа деген мағынаны білдіреді, ағылшынша epenthesis) – сөз ортасында дауысты дыбыстың қосылып айтылуы. Мысалы орыс тілінде *какаво – какао, радиво – радио, Ларивон – Ларион, Радивон – Радион, страм – срам, ндрав – нрав, компроментировать – компрометировать, рубель – рубль*, тіпті М.В.Ломоносовтың туындыларында *«ветр»* деген сөз қолданылып (XVIII ғасыр), уақыт өте келе *«ветер»* сөзіне айналғандығын байқау қиын емес. Мысалы, ұйғыр тілінің фонетикалық заңдылығына қайшы келетін дауыссыз дыбыстардың сөз басында не сөз соңында қатар келу құбылысы дауыстының эпентезасын (яғни сөз ішінде дауыстының пайда болуын) керек етеді: *құлүп – клуб, ақыт – акт*. Эпентеза құбылысы негізінен қалыптаспаған, яғни әдеби тілден басқа тұрпайы сөздер, дилектілер, балалар тілі т.б. сөйлеу тілінде кездеседі. Әр тілдің өзіне тән дыбысталу заңдылықтары сол тілді дербес тіл етіп тұратын белгілердің бірі десек, сол тіл басқа тілдерден сөз қабылдамай тұра алмайды. Өйткені ондай сөздер айтылу машығына, артикуляциясына қарай қайта қорытылып, дыбыстық өзгерістерге ұшырап, кірмеліктен айрылады. Дыбыстық өзгерістер де әртүрлі болуы мүмкін. Кірме сөз құрамындағы кейбір дыбыстар төл дыбыстармен алмастырылып, кейбір дыбыстарға керісінше ендігі бір дыбыстар мен буындар жамалып айтылуы заңды. Сөйтіп, сөз сапалық, сандық өзгерістерге ұшырайды. Мұндай өзгерістер көбінесе төл сөздерде кездеседі. Ертеректе тілімізге еніп, айтылуымен жазылатын *бөрене (бревно), жеребе (жребий), кереует (кровать), кінәз (князь), пүліш (плюш)* сөздеріндегі дауыстылар соның айғағы. Ал бірқатар сөздер тек айтылуда ғана эпентеза құбылысына ұшырайды *(метр- метір, пленум – піленум*) [3, 81-82]. Сондай-ақ араб-парсы тілінен енген кірме сөздерден эпентезалық құбылысты байқау қиын емес. Мысалы: *фәрз – парыз, сәбр- сабыр, фекр – пікір, даур – дәуір, бахт – бақыт* т.б.

Б.Сағындықұлының айтуынша көне түркі тілінде етістің -ур// -үр жұрнағы дауыссыздан

аяқталған түбірлерге тікелей жалғанады да (бар+ур, бер+үр, т.б.), дауыстымен аяқталған түбірлерге й эпентезасы арқылы қосылады. Мысалы:*сы+й+ур* (мағынасы «сындыр») тіркесі екі сөздің қосындысы болып есептеледі. *«сы»* түбірі *«сынық»* ұғымын берсе, *«ур»* етістігі қимылдың жүзеге асқанын сипаттайды. Бұл көне тіркес ы мен у дауыстыларының бір-біріне кедергі жасамауы үшін й эпентезасы болуын талап етеді. [1, 67].

Эпитеза (көне грек тілінде ἐπίθεσις салу (қосу) деген мағынаны білдіреді). Протеза бойынша дыбыс сөздің алдынан қосылса, эпентеза бойынша дыбыс сөздің соңынан қосылады. Мысалы өзбек тілінде орыс тілінен енген *киоск, диск, танк, пропуск* деген сөздер *киоска, диска, танка, пропуска* түрінде айтылады және жазылады. Ал қазақ тілінде орыс тілінен енген бұл сөздердің жазылуы сақталғанымен, олар айтылуда көбінесе *киоскі, дискі, танкі, пропускі* түрінде айтылып, оларға қосымшалар дауыссыздан басталып жалғанады. (Мысалы: *киоскіден, танкіге, пропускіні, дискінің)* [2, 343]. Сондай-ақ эпитеза құбылысына мына сөздер мысал бола алады: анкет(а), газет(а), контор(а), минут(а), пар(а), секунд(а), фанер(а), цифр(а), шахмат(а), координат(а), т.б.

Ал бұл құбылысты тарихи тұрғыдан анықтау өте қиын және олар өте сирек кездеседі. Қазақ тілінде *саза+й+ын берді* деген фразеологиялық тіркес бар. Мағынасы – *көресіні көрсетті, мықтап жазалады*. Бұл ретте түбір сазай болып тұр, -ы тәуелдік жалғауының III жағы, -н тасбыс септігі. Бір кезде эпентезалық қызмет атқарған й өз міндетін өзгерткен, саза+й түбірінде эпитезалық орынды иеленген. Парсы тілінде түбірі сазай емес, саза «лайықты» деген ұғымды білдіреді. Осы ізбен парсы тілінде худа, гада сөздері қазақ тілінде құдай, кедей, т.б. деген пікірді айта келе профессор Б. Сағындықұлы эпитезалық құбылысқа ұшыраған й дыбысына тағы да мынандай мысал келтіреді. Қазақтың төл сөзінде ноба+й (бір нәрсенің мөлшермен алғандағы жалпы көлемі, жобасы, сұлбасы) деген зат есім атауы бар. Осы сөздегі н соноры – ығыстырушы дыбыс. Ол ж дауыссызын ығыстырып барып, орын иеленген. *Жүсіп – Нүсіп, Жақып – Нақып, тығыз – нығыз, шайқалу – найқалу* т.б. сөздерін салыстырсақ, бұл құбылыстың сырын аңғару қиынға соқпайды. Сонымен ноба жалпыхалықтық тілдегі жоба (бір нәрсені іске асыру үшін жасалған үлгі, жоспар, нұсқа). Соңындағы й – эпитезалық дыбыс.

Біздің байқағанымыз қазіргі сына дыбыстар араб, парсы, орыс тілдерінен енген сөздердің айтылуы кезінде өз тіліміздің ішкі заңдылықтарына негізделіп алынған, әр түрлі өзгерістерге ұшыраған. Өйткені кірме сөздердің дыбыстық бейнесін өзгертпей, сол күйінде қабылдау мүмкін емес еді. Сол себептен сөздердің алдынан, ортасынан, соңынан дыбыстарды қосып айту қажеттілігі пайда болады. Бұл дыбыс сөздердің айтылуын жеңілдету үшін қажет болған, әрі орфоэпиялық нормамен тығыз байланысты.

Қорыта айтқанда, кірме сөздердің (орыс және араб-парсы) құрамындағы сына дауыстыларды табу ешқандай қиындық туғызбайды, себебі олар бірден тайға таңба басқандай көрініп тұрады. Ал дауыссыз дыбыстырдың сыналық қызметін анықтау көп зерттеуді талап етеді. Өйткені, сына дауыстылар жаңа құбылыс та, сына дауыссыздар ескі құбылыс болып табылады.

Әдебиеттер

1 Сағындықұлы Б. Таңдамалы туындылар. – Алматы: Үш қиян, 2009. – 1342 б.
2 Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 664 б.
3 Ұлттық энциклопедия 10-том./ Бас ред. Б.Аяған. – Алматы: Қазақ энциклопедиясының, 2007. – 704 б.
4 Мырзабеков С. Қазақ тіліндегі дыбыстар тіркесі. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 200 б.
5 Сағындықұлы Б. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы. I–бөлім. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 101 б.

References

1 Sağındıqulı B. Tañdamalı twındılar. – Almatı: Üş qïyan, 2009. – 1342 b.
2 Axanov K. Til biliminiñ negizderi. – Almatı: Ğılım, 2002. – 664 b.
3 Ulttıq éncïklopedïya 10 – tom./Bas red. B.Ayağan. – Almatı: Qazaq éncïklopedïyasınıñ, 2007. – 704 b.
4 Mırzabekov S. Qazaq tilindegi dıbıstar tirkesi. – Almatı: Qazaq wnïversïteti, 2002. – 200 b.
5 Sağındıqulı B. Qazirgi qazaq tili leksïkologïyası. I–bölim. – Almatı: Qazaq wnïversïteti, 2003. – 101 b.

Kogay E.R.

The concept of «Time» in signature worldview of Timur Zulfikarov

The article deals with the substantial components of the basic concept of «Time». Universal, national-cultural and individual layers are identified. It holds in-detail description of the «passive layer» of the concept of «Time». As the material of description the works of the famous contemporary poet and writer Timur Zulfikarov were considered. The researcher highlights language means that represent the concept of «Time»: lexical units in the literal sense – words with temporal color, metaphorical designations, comparisons, epithets, figurative associations, symbolic assimilation. The focusing on the context of language units representing the concept of «Time» gives an opportunity to reveal the periphery of the concept, to describe the meaning shades that are not fixed in any lexicographical sources, and finally to discover the peculiarities of studied concept in linguocultural aspect.

Key words: concept, signature components of the concept, the concept of the active layer of the concept, the passive layer of the concept, language tools, a metaphor, an occasional metaphor, time, Timur Zulfikarov.

Когай Э.Р.

Тимур Зульфакировтің дербесавторлық болмыс бейнесіндегі «Уақыт» концепті

Мақалада «Уақыт» концептінің құрылымдық компоненттері қарастырылып, әмбебап, ұлттық-мәдени және жеке авторлық қабаттары анықталады. Автор «Уақыт» концептінің «пассивті қабатына» егжей-тегжейлі сипаттама береді. Зерттеу нысаны ретінде атақты жазушы, ақын Тимур Зульфакировтің еңбектері қолданылады. Зерттеу барысында «Уақыт» концептін сипаттайтын темпоралдық реңкті сөздер, метафоралық анықтаулар, теңеу, эпитет, образдық ассоциациялар мен символ мағыналы сөздер секілді лексикалық бірліктер айқындалады. Тікелей «Уақыт» концептін қолдану контексін қарастыру арқылы концепт өрісінің перифериясын дәлдеп, сөздіктерде бекітілмеген мағыналық реңктерді, сонымен қатар лингвомәдени ерекшеліктерін белгілеу жүзеге асырылады.

Түйін сөздер: концепт, концептінің дербес-авторлық компоненті, концептінің белсенді қабаты, концептінің пассивті қабаты, тілдік құралдар, метафора, эпитет, дербес-авторлық метафора, уақыт, Тимур Зульфикаров.

Когай Э.Р.

Концепт «Время» в индивидуально-авторской картине мира Тимура Зульфикарова

В статье рассматриваются содержательные компоненты базового концепта «Время». Выявляются универсальный, национально-культурный и индивидуально-авторский слои. Автор статьи подробно описывает «пассивный слой» концепта «Время». Материалом описания послужили произведения известного современного поэта и прозаика Тимура Зульфикарова. Исследователем были выделены языковые средства, репрезентирующие концепт «Время»: лексические единицы в прямом смысле – слова с темпоральной окраской, метафорические обозначения, сравнения, эпитеты, образные ассоциации, символические уподобления. Обращение к контексту употребления языковых единиц, репрезентирующих концепт «Время», позволило выявить периферию концепта и описать смысловые оттенки, не зафиксированные лексикографическими источниками, обнаружить лингвокогнитивные особенности исследуемого концепта.

Ключевые слова: концепт, индивидуально-авторский компонент концепта, активный слой концепта, пассивный слой концепта, языковые средства, метафора, окказиональная метафора, время, Тимур Зульфикаров.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 81’42; 801.7

Kogay E.R.,

Candidate of Philological science, Docent
of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: elmira_kogay@live.ru

THE CONCEPT OF «TIME» IN SIGNATURE WORLDVIEW OF TIMUR ZULFIKAROV

Time is one of fundamental ontological categories. As rightly been noted by S.M. Tolstaya in her monograph titled «Semantic Categories of Language and Culture», time is a category «…comparable and commensurable with categories of space, matter (thingness) and motion» [1, 150]. Researchers consider attitude toward time to be a «culture-discriminative feature». «Cultural differences manifest themselves in the following: computation of time, segmentation of time and attitude towards time» [2, 190].

Physicists, philosophers, philologists and cultural experts unanimously agree that man is the subject of time perception. «This very «anthropological» aspect of time (perception and categorization of time, axiology of time, «use» of time by man) is a matter that interests researchers of language and culture above all» [1, 150]. «Philosophers consider time to be another name for life» [3, 80].

The concept of «Time» is described in sufficient detail in the dictionary compiled by Yu.S. Stepanov: «Constants. Dictionary of Russian Culture. Research Experience.» The author of the dictionary addressed the philosophical aspect of the concept, focusing on «superficial interpretation of the concept of «Time» in the culture of the Soviet period», on the official philosophical understanding of time, on time as understood by Newton; on theoretical and empirical concepts of time; on correlation of empirical and theoretical notions of time; on the origin of the idea of time; relativity of the concept of time in ethnic languages; relativization of the concept of «Time» against any description system, against Language in general; on time in history (the concept of «Time» in relation to the concepts of «History» and «Evolution» [4, 171].

The so-called «active layer» of the concept of «Time» is presented in publications by V.G. Gak, G.D. Gachev, V.A. Maslova and others as «a principal relevant attribute familiar to any man of culture and meaningful to the latter» [3, 54]. Based on the following properties of the concept: a unit for processing, storing and transmission of information, changeability of its boundaries, dynamism and variability of its content volume, direct link with human consciousness, and its «layered» structure (according to Yu.S.Stepanov) [4, 21], it is possible to describe the so-called «passive layers» [3, 21], the «quantas» of meaning introduced by native speakers through their personal experience. Firsthand experiences of prosaists and poets

provide the most interesting material for observation of the concept content.

As a complicated «mental complex» (according to V.A. Maslova's terminology), the concept of «Time» consists of panhuman (or universal) and national-cultural components, as well as individual ones created by authors. The panhuman component of the concept under consideration is systematized by Yu.S. Stepanov's in his «Dictionary» and reflects the following perceptions of time developed in European and Asian historiography: 1) «pulsating time», in classical mythology; 2) «lap time» or «cyclic time», in the ancient Greek and ancient Roman cultures, as well as in medieval Europe; further developed by F. Nietzsche; 3) Newtonian linear time, imagined as an infinite straight line; 4) Christian linear time, presented as a straight line to have a beginning and an end; 5) linear time, moving towards improvement and progress and presented as a straight line directed upward; 6) linear time, moving towards regress and presented as a straight line directed downward; 7) time as a sequence of points in Islamic historiography, as well as in the medieval European culture, interweaving with the Christian concept of linear time; 8) «spiral time» most clearly presented in writings by G. Vico, O. Schpengler and Joze Ortega-y-Gasset; 9) «annalistic time» or «time of annals», or «annalist's time»; 10) «chronicle time», or «chronicler's time»; 11) «historical time» proper, or «historian's time»; 12) «underlying time», or «invisible time» as opposed to the «visible» («datable») time [4, 184-185].

Individual components created by authors are presented in their writings and reflect their subjective perception of the category. Time, as an integral part of the language content, is reflected in units of different levels of language: as the category of tense at the morphological level, as words with temporal meanings at the lexical one, as temporal syntactical structures at the syntactical one.

Further we shall turn to creative work of Timur Zulfikarov who is not less interesting as a word-painter. He is a poet and prosaist, dramatist and script-writer, thinker-artist and philosopher. T. Zulfikarov is also a winner of prestigious literary and cinematographic prizes, such as «Collets», for the best novel of Europe (England, 1993), «Yassnaya Polyana» for an outstanding piece of Russian literature (Russia, 2004), «The Best Book of the Year» (Russia, 2005), Anton Delwig Prize (Russia, 2008), Hartley Merril Prize (USA, 1991) for the best film script. He is called the most Tajik and most Russian, most religious and most pagan, most earthly and most unearthly, most tragic and most satirical, most ascetic and most erotic, most Christian and most Islamic writer of modern times.

T.K. Zulfikarov's phantastic-mythological parable, «The Coral Viper» [5], and his poem «A Poet's Pilgrimage on Earth and in Heaven»[6] plunge the reader into the poet's spiritual world where time has lost its linear homogeneous nature, where the times of Creation and our present co-exist simultaneously. This is achieved through a skillful combination of fragments referring to different time segments and a set of images and figures of speech, as well as through composition of his writings. The concept of «Time» is represented mostly by events.

T. Zulfikarov's works are divided into chapters which seem to randomly follow one after another but frequent repetitions, digressions from the key plotline, descriptive inserts, inclusions of parables, including those created by Dervish «Z», help to unwind not a consistent chain of events but an associative bond of thoughts and feelings to create a sophisticated «temporal pattern». Hence the unexpected and organic coexistence in one context, first of all, of recollections of the long-gone history, the «blue-eyed» country of Sogdiana, ancestral home of contemporary Tajiks and apocalyptic descriptions of the «Moscoviya-Babylonia» of today. Secondly, there is an association between the history of ancient Persian kings and the chronicle of the kith-on-kin war in Tajikistan after the collapse of the Soviet Union. Thirdly, there are ancient legends revived, biblical events interwoven with modern life. In the fourth place, presence of toponyms and anthroponyms occurring in the sacred text of the Avesta, such as Sogdiana, Zoroaster, alongside with names of Russian saints – John of Cronschtadt, Saint Lazarus, and Christian apostles, Paul and Peter. The combination of time strata into a single flow does not reflect regular linear time and a consistent succession of historical events; it rather covers multidirectional «fan-shaped» time. The poet manages to fit a millenium into an instant. Events that in real time took place in different epochs are merged into a single whole. For example, the story of Academician Aminadav Kalontarov's love for Anna, an Angel with Silver Hair, unwinds against the background of the three-millennium history of the ancient Persian state, the history of pre-Islamic Middle Asia and a millennium-long history of the Christian Russia.

Reviving the history of the ancient Sogdiana, events of the time of Dariy Goushtasp I, a half-legendary king, Zoroaster's contemporary and patron, having included a «parallel» story of the passionate love of Genghis Khan's Cuman wife narrated alongside with the love story of Gulssum Hoursand

Ashourbanipal, Gulya's mother, mixing terrible times of Stalin's repressions with the epoch of perestroika under Gorbachyov and Yeltsyn, the poet achieves the effect of eliminating time boundaries, and, within a single plotline, he brings together different hypostases of time, breaks temporal «partitions» between epochs and historical events, thus converging different historical events, different epochs, different cultures.

T.K. Zulfikarov combines not only events of historical and real times, but also those of real and mythological times. Due to integraton of a myth into the novel structure, in the picture of the world created by Timur Zulfikarov, time is no longer linear, unidirectional and irreversible; it turns into a mythical one in which events are beyond any time. According to V.A. Maslova, the mythical time is beyond folk memory, and «it is difficult to tell which event is prior to another» [3, 82]. In an epic story, events are presented as taking place during a certain real time that could be dated, whereas in a mythological story events appear to be «omnitemporal, panchronistic». When the mythological and epic planes are combined, there occurs a transfer from one system of representation to another which we observe in T. Zulfikarov's writings.

In myths of different peoples «time is usually associated with either a number, or a circle, or water, or fire» [7, 103]. T.K. Zulfikarov's mythical time goes back to symbolic mythopoetical images of the river and tree.

The river symbolizes time, and the poet is travelling along its flows (see «A Poet's Pilgrimage on Earth and in Heaven» where the poet, on stepping into a river, saw his past: his prewar childhood of famine, Russia of the times of Genghiz Khan and Vladimir the Baptizer). The river is an endpoint, a threshold, an edge, a line on crossing which one finds himself in a supertemporal world of a myth, in eternal cycling of existence.

The tree is a vertical going through the whole structure of the universe, a link between times and generations, the tree of life. T.K. Zulfikarov presents the mythological tree as a chenar or sweet cherry. The millennium-old 'Chenar» harmonizes the chaos of existence, helps to overcome death and oblivion. The Sogdian «Cherry» whose secret is linked with that of the coral viper and the Creation goes back to the biblical image of the Tree of Knowledge of Good and Evil. Further on, the mythical time turns into the Christian one, and the mythical cherry transforms into the Old Testament Tree of Knowledge of Good and Evil. So, the Christian parable of the Expulsion of Adam and Eve from Eden is interwoven with the narrative design and brings to another combination of time strata.

The above analysis brings to the conclusion that the mental whole of the concept of «Time» comprises both a panhuman (universal) and ethnic-cultural components, as well as individual, author-created ones. The first two components are described in scientific literature in sufficient detail, but the latter, individual author-created meanings to reflect literary and philosophic interpretation of time by poets and writers, appears to be fragmentary. Some observations of time as understandood by such Russian poets as I. Annensky, A. Block, A. Beliy and V. Khlebnikov can be found in V.P. Grigoriyev's works [8].

Upon analyzing representation of the concept of «Time» in writing by T.K. Zulfikarov, we could share the following conclusions: the concept under study is presented through versatile language means, such as lexical units in their direct meanings, metaphorical naming units, comparisons, epithets, a set of figires of speech, figurative associations, and symbolic framings. The concept representation involves also some other phenomena that have not been previously considered in linguistic literature, such as rhythm and paragraph, characterstic of formal structuring of fiction. They are used to slow down the action development, impart the narration with certain meditativeness, and suggest a thought about «viscosity» of time and its dependence on man's emotional state.

There is another specific way of time representation used by these authors: unraveling plots according to the principle of clipping composition, changes in picturing angles to make time multidimensional and multidirectional. Eventful plots are another way to embody the concept of «Time».

With regard to understanding of time, writing by T.K. Zulfikarov is characterized by a certain ambivalence manifesting itself through intertwinement of historical and mythological times. Time, when converged, becomes instantaneous. In such a way, the conventional conception of events succession is broken. Using time shifts, sudden transfers of scenes from one location to another, word-painter destroy time fences between events. He perceive reality not in local historical segments, but in the scale of epochs following one another, in superpositioning of the above.

A stereoscopic picture of the volatile world is created through the use of artistic conditionality, symbolics, parable principle, enhanced metaphoricalness, deviation from conventional logic in unraveling of plots, mixing different cultural traditions: from the Sufi meditation and antique tragedy up to

ancient Russian songs of lamentation and modern language games; all these enable to cover quite a long period of time, from the Creation up to nowdays, in a relatively small piece of fiction.

Through the use of the above stylistic devices, the concept of «Time» is «saturated with» both universal and individual, author-created, contents.

Translation to English by Z.B. Gaysina

References

1 Tolstaya S.M. Semantic Categories of Language and Culture. Essays on Slavic Ethnolinguistics. – M.: Knizhniy Dom «LIBROCOM», 2010.

2 Ter-Minassova S.G. War and Peace between Languages and Cultures. Issues of Theory and Practice of Interlinguistic and Intercultural Communication. – M.: Слово/Slovo, 2008.

3 Maslova V.A. Introduction to Cognitive Linguistics. – M.: Flinta, 2004.

4 Stepanov Yu.S. Constants. The Dictionary of Russian Culture. A Study. – M.: «Languages of Rusian Culture» School, 1997.

5 Zulfikarov T.K.. The Coral Viper // Internet Resource. The access mode: http://www.proza.ru/avtor/nanazu

6 Zulfikarov T.K. A Poet's Pilgrimage on Earth and in Heaven // Emeralds, Rubies, Diamonds of Wisdom in Infinite Sands of Existence // Internet Resource. The access mode:http://royallib.ru/read/zulfikarov_timur/izumrudi_rubini _almazi_mudrosti_v_neobyatnom_peske_bitiya.html#0

7 Makovsky M.M. The Comparative Dictionary of Mythological Symbols in Indoeuropean Languages: the Image of the World and the World of Images. – M., 1996.

8 An Outline of the Russian Poetry Language of the 20th century. Poetic Language and Individual Style: General Aspects. Phonetic Structuring of Texts. Under the Editorship of V.P. Grigoriyev, I.I. Kovtounova, O.G. Revzina, et al. – M.: Nauka, 1990.

Литература

1 Толстая С.М. Семантические категории языка и культуры. Очерки по славянской этнолингвистике. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2010.

2 Тер-Минасова С.Г. Война и мир языков и культур. Вопросы теории и практики межъязыковой и межкультурной коммуникации. – М.: Слово/Slovo, 2008.

3 Маслова В.А. Введение в когнитивную лингвистику. – М.: Флинта, 2004.

4 Степанов Ю.С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997.

5 Зульфикаров Т.К. Коралловая эфа // Интернет-ресурс. Режим доступа: http://www.proza.ru/avtor/nanazu

6 Зульфикаров Т.К. Земные и небесные странствия поэта // Изумруды, рубины, алмазы мудрости в необъятном песке бытия // Интернет-ресурс. Режим доступа: http://royallib.ru/read/zulfikarov

7 Маковский М.М. Сравнительный словарь мифологических символов в индоевропейских языках: образ мира и мир образов. – М., 1996.

8 Очерки истории языка русской поэзии XX века. Поэтический язык и идиостиль: Общие вопросы. Звуковая организация текста. Под ред. В.П. Григорьева, И.И. Ковтуновой, О.Г. Ревзиной и др. – М.: Наука, 1990.

Котлярова И.В.

Лексические репрезентации концепта «тоска» через признаки растения (статья вторая)

Научное исследование посвящено изучению проблемы лексических репрезентаций концепта «тоска» с позиции семантико-когнитивного подхода. Новизна исследования заключается в описании когнитивной модели лексико-семантического поля концепта «тоска» через признаки растения, что отражает исследуемый концепт в языковом сознании носителей языка. С целью получить доступ к содержанию концепта как мыслительных единиц установлен смысловой объем концепта по следующей схеме: прямые номинации концепта (ключевое слово-репрезентант концепта, которое избирается исследователем в качестве имени концепта и имени номинативного поля, и его системные синонимы); производные номинации концепта (переносные, производные); контекстуальные синонимы; окказиональные индивидуально-авторские номинации; метафорические номинации; устойчивые сравнения с ключевым словом; образные концептуальные признаки, которые характеризуют концепт; художественные тексты, раскрывающие содержание концепта, которые свидетельствуют о том, что признаки растения, представленные лексической синонимией, наиболее точно отражают эмоции и структурируют языковое сознание человека.

Ключевые слова: концепт, семантико-когнитивный подход, языковое сознание, лексическая синонимия, признаки растения.

Kotlyarova I.V.

The lexical representation of the concept «anguish» over the signs of plant (second article)

The scientific study investigates the problem of lexical representations of the concept «anguish» from the perspective of semantic-cognitive approach. The novelty of the research is to describe the cognitive model of lexical-semantic field of the concept of «anguish» after signs of plant, which reflects the concept of the study in the linguistic consciousness of native speakers. In order to gain access to the content of the concept as thought units installed semantic scope of the concept as follows: direct nomination of the concept (keyword – represent of the concept, which is elected by the researcher as the name of the concept and the name of the nominative of the field, and its system synonyms); derivatives nomination concept (portable, derivatives); contextual synonyms; occasional individual authors nomination; metaphorical nomination; stable comparing with the keyword; figurative conceptual features that characterize the concept, literary texts that reveal the content of the concept which suggests that the signs of the plant represented by the lexical synonyms, most accurately reflect the emotions and structured linguistic consciousness.

Key words: concept, semantic-cognitive approach, language awareness, lexical synonymy, the signs of the plant.

Котлярова И.В.

«Сағыныш» концептін өсімдік белгілері арқылы лексикалық қайта таныстыру репрезентациялау (екінші мақала)

Ғылыми зерттеу «сағыныш» концептін лексикалық қайта таныстыру (репрезентациялау) проблемаларын семантико-когнитивті тәсілі позициясынан зерттеуге арналған. Зерттеудің жаңалығы – онда «сағыныш» концептінің когнитивті үлгісінің лексико-семантикалық өрісін өсімдік белгілері арқылы тіл иесінің тіл санасындағы зерттеудегі концепті көрсетуі болып табылады. Концепттің мағынасына ойлағыштық бірліктер ретінде мүмкіндік алу мақсатымен келесі сызбанұсқа бойынша концепттің мағыналы көлемі белгіленген: концепттің тура номинациясы (концепттің аты ретінде зерттеуші таңдайтын және номинативті өрістің аты және оның жүйелі синонимдері); концепттің туынды номинациялары (тасымалды, туынды); контекстуалды синонимдер; окказионалды жеке-авторлық номинациялар; ауыспалы (метафоралық) номинациялар; негізгі сөзбен тұрақты салыстырмалар; концептті сипаттайтын бейнелі концептуалды белгілер; лексикалық синонимия арқылы көрсетілген өсімдік белгілері эмоцияларды ең нақтырақ көрсетіп, адам баласының тіл санасын құрылымдайтын концепттің мағынасын ашатын көркем мәтіндер.

Түйін сөздер: концепт, семантико-когнитивті тәсіл, тіл санасы, лексикалық синонимия, өсімдік белгілері.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81'37

Котлярова И.В.,

магистр филологии, преподаватель Казахского национального медицинского университета им. С. Д. Асфендиярова, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: kotlyarova_1984@mail.ru

ЛЕКСИЧЕСКИЕ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ КОНЦЕПТА «ТОСКА» ЧЕРЕЗ ПРИЗНАКИ РАСТЕНИЯ (статья вторая)

Вегетативный код репрезентируется лексической синонимией концепта «тоска» через три типа: один характеризует видовые отличия растений, другой – морфологические составляющие растений, третий – признаки растительных массивов. Парадигму морфологических признаков концепта «тоска» образуют признаки ‘ветви’, ‘ствол’, ‘листья’, ‘плод’, ‘корни’ [1, 38-41]. *Тоску* выражают ветви (Скорей нас сорвите *С докучных ветвей!* Ф.И. Тютчев, Листья; И сам Амур в печали Светильник погасил: Не *кипарисну ветвь унылу*, Но розу на его он положил могилу. К.Н. Батюшков, «На смерть И.П. Пнина»). *Тоску*, как ветви, надрывают (Поезда нас разомчали через степи и пески, содрогаясь от печали, *надрываясь от тоски*. Н.Н. Асеев, Станция «Выдумка»; Век свой живешь ты – *Тоской надрываешься*… И.З. Суриков, Бедность; У меня, у молодешеньки, Сердце *грустью надрывается.* Не живу я с ним, а мучаюсь; Сердце *горем надрывается*… И.З. Суриков, В зеленом саду соловушка…), обрывают (*Злость-тоску* мужики на лошадках *сорвут*… Н.А. Некрасов, О погоде). *Тоска*, как ветка, может склонить, наклонить (*В тоске, в кручинушке* сердечной, Лицо к сырой земле *склоня*… Н. Анордист, Тройка; И девушка, как ангел над могилой, *С печалию склонилася* над ним… А.И. Одоевский, Василько; Бледный, слегка *склоненный* набок лик ее все больше *грустнел* и туманился на белесой мути неба… И.А. Бунин, Жизнь Арсеньева; *Скучно склоняться* до самой земли, Тучные зерна купая в пыли! Н.А. Некрасов, Несжатая полоса; …немного выше небольшой и такой же темный средневековый лик, смиренно и *горестно склоненный* к левому плечу под серебряным кружевным, колючим венчиком... И.А. Бунин, Жизнь Арсеньева; Я извинилась, выражая *Печаль наклоном* головы… А.А. Блок, Женщина; *Печально* верба *наклоняла* Зеленый локон свой к пруду… К.М. Фофанов, *Печально* верба *наклоняла*…). *Тоска*, как ветка, может засохнуть, увянуть (И песню я услышал в отдаленье. Звучало в ней бессильное томленье, Бессильная и *вялая тоска*. Н.А. Некрасов, Возвращение; Томим *тоскою вялой,* То по лесам, то по лугу брожу. Н.А. Некрасов, Уныние; А оно [ощущение] росло и поднималось к горлу, наполняло рот *сухой горечью*… М. Горький, Мать). *Тоска*, как стебель растения, вырывается из-под снега (Робкое, негромкое, келейное,

что росло как озимь из-под снега, вырвалось дорогой двухколейною, *горестным желанием побега*. В. Устинов, Ночное поле).

Тоска выражается через листья (Приюта на время он молит *с тоскою* глубокой… М.Ю. Лермонтов, *Листок*; День ото дня удаляется даль, *Лист*, помрачнев, осыпается с веток *Музыкой слов, доносящих печаль*, Очарование позднего лета. А. Беляев, День ото дня удаляется даль…; И тут тоже запустение и старость; прошлогодняя *листва печально шелестела* под ногами… А.П. Чехов, Дом с мезонином; При луне *шумят уныло Листья* в поздний час… Н.П. Огарев, Serenade; То полной прошумят ему *листвой,* Уже *повеяв* ранней *грустью* лета… А.Т. Твардовский, Посаженные дедом деревца…; Кончалось лето. Астры отцветали… Под гнетом жгучей, тягостной печали Я сел на старую скамью, А *листья* надо мной, склоняясь, *шептали* Мне *повесть грустную* свою. А.Н. Апухтин, Осенние листья). *Тоска*, как лист, шевелится на ветру (Дует ветер, глухую *печаль шевеля*. Я. Смеляков, Старая квартира), надрывается, содрогается (Поезда нас разомчали через степи и пески, *содрогаясь от печали, надрываясь от тоски*. Н.Н. Асеев, Станция «Выдумка»), осыпается (…она выскочит из-за стола, побежит на кухню, *осыплет* всею *горечью* упреков Акулину и даже надуется на Анисью… И.А. Гончаров, Обломов). *Тоска*, как листва, в шелесте (И какая-то общая звериная *тоска* плеща вылилась из меня и расплылась *в шелесте*. В.В. Маяковский, Хорошее отношение к лошадям; Лишь слышу я *шорох* Осенней *печали*, Немолчной в заглохшем кругу… Ю. *Балтрушайтис, Путь к синеве;* В углу сада возился Тихон Вялов, сгребая граблями опавшие листья, *печальный*, мягкий *шорох* плыл по саду… М. Горький, Дело Артамоновых). Как листва, *тоска* увядает (И песню я услышал в отдаленье. Звучало в ней бессильное томленье, Бессильная и *вялая тоска*. Н.А. Некрасов, Возвращение; Томим *тоскою вялой*, То по лесам, то по лугу брожу. Н.А. Некрасов, Уныние; Девица бедная *в тоске*; Она безвременно *увяла, Грустя* по бедном ямщике! Н. Анордист, Тройка). Признак ‘увядание’ сопровождается признаком ‘сухость/ иссушение’ (Житье, житье! закован, точно в цепи, Молчи да *чахни от тоски*… И.С. никитин, Тарас; *С тоски иссохни*, как лучина! Е.А. Баратынский, Цыганка; *От тоски* по дому или от любви… но *стал сохнуть* он, так, как неокрепшее деревцо, которому слишком много перепало солнца… так и *сох* все… М. Горький, Старуха Изергиль; Я *вяну*, мучуся, люблю, *В печали сохну* безотрадной… И.И. Козлов, Чернец; Тебе изменила младая жена: Зато *от печали иссохла* она. С.Т. Аксаков, Уральский казак; Оторвите человека от отечества и потом дивитесь, что он *чахнет, скучает*. А.А. Бестужев (Марлинский), Мореход никитин; Середний брат наш – я сказал – Душой *скорбел и увядал.* Не от нужды *скорбел и чах* Мой брат… В.А. Жуковский, Шильонский узник; Стали хлеб убирать, – в поле песни, огни, А я *сохну от горя и скуки*! И.С. никитин, Бурлак; *Засох и увял* он *от* холода, зноя и *горя*… М.Ю. Лермонтов, *Листок*; А к тому времени мать *высохла* бы от забот и *от горя*… Ф.М. Достоевский, Преступление и наказание; А оно [ощущение] росло и поднималось к горлу, наполняло рот *сухой горечью*… М. Горький, Мать). Засохшая *тоска* может возродиться, воскреснуть (Матрена знала, что это значит, и пред ней в ярких образах *воскресало прежнее*: подвал, субботние сражения, *тоска*... М. Горький, Супруги Орловы).

Тоска-плод (Я думал, что Коновалов изменился от бродячей жизни, что *наросты тоски,* которые были на его сердце в первое время нашего знакомства, слетели с него, *как шелуха*… М. Горький, Коновалов; Ах, *с* какой *тоской* звериной, Трепеща, как стеарин, Озаряли *мандарины* Красным воском лед витрин! Б.Л. Пастернак, Художник; Но не одно гореванье тупое, *Плод* бесконечных *скорбей*… А.Н. Апухтин, Песни; То жарки щеки, то бесцветны, И, тайной *горести плоды*, Нередко свежие следы Горючих слез на них заметны. Е.А. Баратынский, Эда; Ты ль это – жизнь к добру с любовью, *Плод* мысли, *горя* и борьбы? Увы, отмечена ты кровью, Насмешка страшная судьбы!.. И.С. никитин, Горькие слезы) созревает (Давным-давно как зародилась в нем вся эта теперешняя *тоска*, нарастала, накоплялась и в последнее время *созрела* и концентрировалась, приняв форму ужасного, дикого и фантастического вопроса, который замучил его сердце и ум, неотразимо требуя разрешения. Ф.М. Достоевский, Преступление и наказание; Когда над бедной русскою землей *Созрел недуг, посеянный тоской*, Которая всю жизнь тебя крушила… Н.А. Некрасов, Сцены из лирической комедии «Медвежья охота»), бывает сладкой (И душу *сладостной тоской*, Тоской блаженства наполняет… А.Н. Плещеев, Звуки; И понемногу в сердце начинает закрадываться *сладкая* и странная *тоска*… И.А. Бунин, Антоновские яблоки; И странной, *сладкою тоской* Опять моя заныла грудь. М.Ю. Лермонтов, Мцыри; Воспоминаньями смущенный, Испол-

нен *сладкою тоской*… А.С. Пушкин, Воспоминания в Царском Селе; …я сам теперь на склоне дней *в печали сладостной* прощаюсь с далекой юностью моей… Я. Смеляков, Надпись на книге литературного критика; Конечно, сам давно не знал он *Печалей сладостных* любви? М.Ю. Лермонтов, Измаил-Бей; *Сладкой грустью*, тихой, прекрасной грустью обвеяны мои последние воспоминания. А.И. Куприн, Гранатовый браслет; Когда эта *сладкая*, краткая *грусть* За сердце берет молодое. А.Т. Твардовский, За озером; Чтоб со взрослой *грустью сладкой* Праздник встречи пережить… А.Т. Твардовский, Василий Теркин; Руслан на луг жену слагает, Садится близ нее, вздыхает *С унынь-ем сладким* и немым… А.С. Пушкин, Руслан и Людмила; В душу вновь они вступали *Сладкой горечи* святой... А.Т. Твардовский, Василий Теркин; …и внутренно, тайно, грызть, грызть себя за это зубами, пилить и сосать себя до того, что *горечь обращалась*, наконец, *в* какую-то позорную, проклятую *сладость* и наконец – в решительное, серьезное наслаждение! Ф.М. Достоевский, Записки из подполья) и горькой на вкус (Над ним береза сирая простерла четыре замечательных крыла, *тоска* схватила *горькая* за горло – все кончено, – картина умерла. Б.П. Корнилов, Моя Африка; И во всем, – в этой мещанской песне, в мерном хозяйственном стуке, в старой лубочной картине, даже в покойнике, жизнь которого все еще как бы длилась в этом бессмысленно-счастливом житии подворья, – была какая-то *сладкая и горькая грусть*... И.А. Бунин, Жизнь Арсеньева; «Ведь оно *горе горькое*, а *яд горевой еще горче*, а облить уголь этим ядом – на минуту гаснет». Н.С. Лесков, Тупейный художник; Нет ни радости, ни хлеба. *Горечь горькая* в груди… Д. Вакаров, Не жди!; Где ты, моя сила?.. *Горькая кручина* Грудь мою сдавила. И.З. Суриков, «Где ты, моя юность?..»). Эмоции *тоски* переосмысляются через признаки ‘плодов’ [1, 43]:

– ‘бесплодный’ (Я жду с *тоской бесплодною*, Мне *грустно*, тяжело… М.Ю. Лермонтов, Свиданье; И вот я снова прихожу К тебе с *тоской* моей *бесплодной*… И.С. никитин, Лес; *Тоской бесплодной* утомлен, Я сел на камне… А.И. Подолинский, нищий; И *бесплодной* жить *тоской*, К небу руки простирая? П. Плетнев, Родина; И, *грусть бесплодную* тая, Не пролил слез у ног ея… А.И. Подолинский, нищий; *Грустя* напрасно и *бесплодно*, Не пригревай змеи в груди… Н.А. Некрасов, Когда из мрака заблужденья…);

– ‘пустой’ (И много пробуждал он дум В груди, *тоской опустошенной*. М.Ю. Лермонтов, Измаил-Бей).

Признаки ‘плода’ концепта *тоски* используются для описания эмоциональных переживаний человека. *Тоска*, как червь, сосет внутренности (В нем растет что-то бесформенное и темное, красные, мутные пятна плавают пред его глазами, *тоска* и жажда водки *сосет* его внутренности. М. Горький, Супруги Орловы; Еще сильнее, чем всегда, она ощущала в теле что-то *тоскливо-сосущее*; чего-то хотелось, что-то было нужно, а что, – Александра Михайловна не могла определить. В.В. Вересаев, Два конца), кровь сердца (Ну, да – порою бывает трудно, вся грудь нальется жгучей ненавистью, и *тоска* жадно *сосет кровь сердца*… М. Горький, Из цикла «По Руси», Рождение человека; Да! это мучительная, убийственная *скука*! вот уж с месяц *этот червь вползи* ко мне *в сердце и точит* его… И.А. Гончаров, Обыкновенная история). Как плод-*тоска*, может сгнить изнутри (*Тоска* одна, канитель; не живешь, а *гниешь*! М. Горький, Коновалов).

Тоска-плод объективируется признаками ‘ореха’ (Можно ль *тоску размозжить* Об мостовые кессоны? Б.Л. Пастернак, Возвращение).

Тоска-семя имеет символическую основу (А доказали мы с тобой, Что размышленье – *скуки семя*. А.С. Пушкин, Сцена из Фауста; Так *семя горести* во грудь певцу ложится, И в сердце водрузив тяжелый корень свой, Цветущей песнею из уст его стремится. В.Г. Бенедиктов, Цветок «Откуда милый гость? Не с неба ль брошен он?..»; Она пела много арий и романсов, по указанию Штольца; в одних выражалось страдание, с неясным предчувствием счастья, в других радость, но в звуках этих таился уже *зародыш грусти*. И.А. Гончаров, Обломов; Я думал, что Коновалов изменился от бродячей жизни, что *наросты тоски,* которые были на его сердце в первое время нашего знакомства, слетели с него, *как шелуха*… М. Горький, Коновалов). *Тоску* рассеивают в землю, как семена (…какая-то ужасная *тоска* отошла и *рассеялась* совсем. Ф.М. Достоевский, Вечный муж; …бросаются на Сикстинскую мадонну и стоят перед ней с тупым ожиданием: вот-вот случится что-то, кто-нибудь вылезет из-под пола и *рассеет* их беспредметную *тоску* и усталость. Ф.М. Достоевский, Зимние заметки о летних впечатлениях; Когда над бедной русскою землей Созрел недуг, *посеянный тоской*, Которая всю жизнь тебя крушила… Н.А. Некрасов, Сцены из лирической ко-

медии «Медвежья охота»; Я рад и охоте… Коль нечем *Развеять тоску* и сон. С.А. Есенин, Анна Снегина; Я молил ее, сиреневую мглу: «Погости-побудь со мной в моем углу, Не мою *тоску* ты давнюю *развей*, Поделись со мной, желанная, своей!». И.Ф. Анненский, Сиреневая мгла; Отвяжися, *тоска*, Пылью *поразвейся*! И.С. никитин, Отвяжися, тоска…; Как ни красна чужая даль, Не ей поправить наше горе, *Размыкать* русскую *печаль*! Н.А. Некрасов, Тишина; Чем же злую *грусть рассею*… Ю.А. Нелединский-Мелецкий, Выйду я на реченьку…; …в глазах оттенок грусти и боли, – какой-то *рассеянной грусти*, как бы беспредметной, но сильной. Ф.М. Достоевский, Вечный муж; Поездка, впрочем, могла бы и к средине и к концу лета состояться, хотя бы только в виде прогулки на месяц или на два Лизаветы Прокофьевны с двумя оставшимися при ней дочерьми, чтобы *рассеять грусть* по оставившей их Аделаиде. Ф.М. Достоевский, Идиот; Грусть его по ней в сущности очень скоро сгладилась; но когда *грусть рассеялась* на самом деле, ему все еще помнилось, что он занят этою грустью, а когда он заметил, что уже не имеет грусти, а только вспоминает о ней, он увидел себя в таких отношениях к Вере Павловне, что нашел, что попал в большую беду. Н.Г. Чернышевский, Что делать?; И *грусть* сердечную *развеять* Мечтанья радужным крылом. А.И. Одоевский, Элегия. На смерть А.С. Грибоедова; Ах! пойду *рассею скуку* По лесочкам, по лугам… В.В. Капнист, Скромное признание в любви; Обнимает мать большого сына, и невеста смотрит на него… Ты *развейся*, женская *кручина*, завивайтесь, волосы его! Я. Смеляков, Паренек; – Не молчи – *развей кручинушку*! Н.А. Некрасов, Орина, мать солдатская; Уж и будь ты, *кручинушка, пеплом – Весь бы* по полю в бурю *развеял*… И.С. никитин, Ах, у радости быстрые крылья…; *Рассеялось бы* ее *горе* в привычном быту, в откровенностях, в слезах и песнях. И.А. Бунин, Суходол; На следующее утро я встал рано, вырезал себе палку и отправился за заставу. Пойду, мол, *размыкаю* свое *горе*. И.С. Тургенев, Первая любовь; Какая бы *горесть* ни лежала на сердце, какое бы беспокойство ни томило мысль, все в минуту *рассеется*… М.Ю. Лермонтов, Герой нашего времени). Зерно, семена и плоды – одни из самых древних растительных символов, с их помощью передается идея жизни и ее непрерывности (*И сказал Бог: да произрастит земля зелень, траву сеющую семя, дерево плодовитое, приносящее по роду своему плод, в котором семя его на земле. И стало так. И произвела земля зелень, траву, сеющую семя по роду ее, и дерево, приносящее плод, в котором семя его по роду его.* Библия).

У *тоски*-растения есть корни, которые можно искоренить, уничтожить (Я принесу тебе любимого поэта, Быть может, он в тебе *тоску искоренит*! Н.М. Сатин, Раскаяние поэта).

Так вегетативный код отображает мировоззрение человека, перенося его признаки на описание мира внутреннего – психического (духовного) посредством эмоций. Таким образом, лексическая синонимия концепта «тоска» через признаки растения структурирует языковое сознание человека.

Литература

Пименова М.В. Концепт *сердце*: Образ. Понятие. Символ: монография. – Кемерово: КемГУ, 2007.

References

Pimenova M.V. Koncept serdce: Obraz. Ponyatie. Simvol: monografiya. – Kemerovo: KemGU, 2007.

Куанышева А.Б.

Идеографическое описание фразеологических единиц как источник культурно-значимой информации (на материале «Словаря русского языка XI-XVII вв.»)

Статья посвящена проблеме выявления специфики фразеологической картины мира в диахроническом аспекте. В частности, показано, какие культурно-исторические особенности эпохи Московской Руси нашли отражение в содержательной стороне устойчивых сочетаний. В работе предлагается классификация фразеологизмов по идеографическим полям. В центре внимания оказывается тематическая группа «Человек». Внутри этой группы вычленяются фразеосемантические поля, раскрывающие свое содержание через набор фразеосемантических групп. Рассматриваются лексикографические источники идеографического типа. Особое внимание уделяется лингвокультурологическому, ономасиологическому анализу фразеологизмов эпохи великорусской народности. В заключении установлено, что идеографическая систематизация фразеологизмов способствует выявлению заложенной в них культурно-значимой информации.

Ключевые слова: идеографическая классификация, языковая картина мира, фразеологическая картина мира, фразеосемантическое поле.

Kuanysheva A.B.

The ideographic description ofphraseological units as a source cultural and significant information(on the material of the Dictionary of the Russian language of the 11th-17th c.)

The article is devoted to the problem of revealing the specifics of the phraseological picture of the world in the diachronic aspect.In particular, it is shown which cultural and historical features of the epoch of Moscow Rus are reflected in the semantics of phraseological units. In work classification of phraseological units by ideographic fields is offered.The focus is thematic group «Man». Within this group singled out phraseosemantic fields, revealing its content through a set phraseosemantic groups. Discusses the lexicographical sources of ideographic type. Special attention is paid to linguoculturological, onomasiological analysis of the phraseological units of the epoch of the of great Russian nationality.In conclusion, it is established that the ideographic classification of phraseological units contributes to the revealing of cultural and significant information.

Key words: ideographic classification, language picture of the world, phraseological picture of the world, phraseosemantic field.

Қуанышева Ә.Б.

Тілдік бірліктерді мәдени-мазмұндық ақпарат дерек көзі ретінде идеографикалық сипаттау («XI-XVII ғғ. орыс тілінің сөздігі» материалы негізінде)

Мақалада диахроникалық аспектіде әлемнің фразеологиялық сипатының ерекшелігін анықтау мәселесіне арналған. Атап айтқанда, Мәскеулік Ресей дәуірінің қандай мәдени-тарихи ерекшеліктері тұрақты тіркестердің мазмұнында көрініс тапқаны көрсетілген. Жұмыста фразеологизмдердің идеографиялық өрістер бойынша жіктелуі ұсынылады. Басты назарда тақырыптық топ ретінде «Адам» болады. Осы топтың іші фразосемантикалық топтардың жиынтығы арқылы өз мазмұнын ашатын фразосемантикалық өрістерге бөлінеді. Идеографикалық түрдің лексикографиялық қайнаркөздері қарастырылады. Ұлы ресей ұлты дәуірі фразеологизмдерінің лингвомәдениеттік, ономасиологиялық талдануына ерекше көңіл бөлінеді. Қорытынды бөлімде фразеологизмдерді идеографиялық жіктеу оларда орналасқан мәдени-мазмұндық ақпаратты анықтауға көмектесетіні анықталды.

Түйін сөздер: идеографиялық жіктеу, әлемнің тілдік сипаты, әлемнің фразеологиялық сипаты, фразосемантикалық өріс.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81’373.72

Куанышева А.Б.,

к. ф. н. доцент Карагандинского государственного медицинского университета, г. Караганда, Казахстан,
e-mail: sab_85@mail.ru

ИДЕОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ КАК ИСТОЧНИК КУЛЬТУРНО-ЗНАЧИМОЙ ИНФОРМАЦИИ (на материале «Словаря русского языка XI-XVII вв.»)

Современное языкознание характеризуется двумя отличительными особенностями – раздробленностью, диффузностью отдельных направлений и интегративностью. Это связано с рядом факторов, которые оказали влияние наизменение парадигмы, а точнее парадигм лингвистическихзнаний, среди которых ведущее место принадлежит антропоцентрической парадигме. В центре внимания лингвистики начала XXI в. находятся уже не шахматные фигуры и не правила игры (Ф. де Соссюр), а сам играющий человек, говорящий на том или ином языке со своей системой ценностей, характером, мировоззрением, миропониманием, мировосприятием, входящий в определенную культуру и отражающий ценности этой культуры в языке.

Цель данной статьи – дать идеографическую классификацию фразеологических единиц (далее ФЕ) позднего Средневековья с использованием теории семантического поля, доказав реальность существования особого фразеологического субуровня в форме фразеосемантических полей как реакции на экстралингвистические изменения в жизни средневековой Руси XV-XVII вв.

Данное исследование опирается на материалы нашей кандидатской диссертации, не получившие широкой публикации. Поэтому считаем необходимым использовать для демонстрации наших положений ее богатый языковой материал, а именно ФЕ, отобранные путем сплошной выборки из Словаря русского языка XI-XVII веков. Общее их количество – 2347 единиц. Количество ФЕ периода XV-XVII вв. составило 1972 единицы от общего числа, что указывает на преобладание единиц эпохи великорусской народности и вполне согласуется с основным принципом построения данного исторического словаря, а именно – ориентацией на описание лексико-фразеологического фонда средних веков (позднее Средневековье), поскольку фонд XI-XIV веков подробно описан в «Материалах для словаря древнерусского языка» И.И Срезневского.

Вопрос о классификации ФЕ слов нельзя считать окончательно решенным, несмотря на большое количество работ по этой проблеме. Смена научных парадигм в лингвистике привела к новому взгляду и на фразеологию в целом, включая вопрос о классификации ее единиц, к которому следует

подходить с точки зрения новой, динамической парадигмы знания, так как классификация ФЕ, осуществляемая на структурно-семантической основе, уже не отвечает задачам, поставленным в рамках антропоцентрической парадигмы. На наш взгляд, имеющие место в науке и отвечавшие запросам времени классификации ФЕ, в основе которых лежит структурно-семантический принцип, а также классификации по стилистической окраске, в меньшей мере способствуют выявлению культурно-антропологического «портрета» народа в зеркале языка и уже не являются актуальными.

В соответствии с целью нашей работы мы считаем необходимым опираться на классификацию, которая имеет идеографическую, или тематическую ориентацию. Основанием предлагаемой классификации служит денотативный аспект значения, а точнее – «его категоризующий макрокомпонент, соотносимый с типовым представлением и обеспечивающий модельную изоморфность значения тому, на что это значение способно указывать» [1, 157]. Обращение именно к этой классификации вызвано тем, что, во-первых, классификации по тематическим микросистемам показывают круг наиболее существенных в жизни народа понятий, по ассоциациям с которыми формируется обозначение абстрактных образов, психологических, эмоциональных, интеллектуальных состояний и пр.; во-вторых, с точки зрения идеографического описания языка ФЕ можно представить в виде системы взаимодействующих семантических полей, которые образуют сложную и специфическую для каждого языка «картину мира»; в-третьих, вплетение культурно-значимой информации в план содержания ФЕ и, соответственно, обретения ими роли знаков языка культуры могут быть выявлены в лингвокультурологическом анализе на достаточно представительных массивах идеографических полей, так как, по мнению В.Н. Телии, «культурно-национальная специфика ФЕ может быть обнаружена не на единичных примерах, а на массивах данных» [1, 258].

Идеографическое описание языка имеет свою традицию. Первые словари подобного типа появились в XVI в. Особенность таких словарей состоит в том, что в них рассматриваются или только слова, или только фразеологизмы. При этом устойчивым оборотам уделялось меньшее внимание: их идеографическое описание началось совсем недавно. Тем не менее, в лексикографической практике активно обсуждается проблема создания тематико-идеографических словарей фразеологизмов, предложены первые опыты их создания. К таковым относятся, фразеологический идеографический словарь (на материале белорусского, польского и русского языков) А.С. Аксамитова, «Словарь-справочник русской фразеологии» Р.И. Яранцева, «Учебный тематический русско-татарский фразеологический словарь» Л.К. Байрамовой, Словарь фразеологизмов польского языка Т. Игликовской и Х. Курковской, сделаны первые шаги по созданию «Болгарско-русского тематического словаря фразеологизмов» С. Георгиевым,«Толковый идеографический словарь русских глаголов. С указанием английских эквивалентов», изданколлективом авторов Уральского государственного университета им. А.М. Горького под руководством проф. Л.Г. Бабенко. Помимо составления идеографических словарей в синхроническом аспекте также предпринимались и более активно предпринимаются попытки вовлечения идеографического инструментария описания фразеологии и в диахроническом плане (Л.В. Щерба, на современном этапе – В.М. Мокиенко).

По мнению Л.В. Щербы, словари идеографического типа «в конце концов, должны дать материал для построения истории мышления, отраженного в языке» [2, 295]. Исследователь полагает, что тогда-то и вскроются многие причины языковых изменений, которые для нас сейчас совсем не видны: «на базе хороших этимологических и исторических словарей можно будет тогда написать новые захватывающие книги, которые будут рассказывать, почему то или другое понятие получало новую форму выражения, как рождались новые понятия и как разлагались старые» [2, 295]. Иными словами, Л.В. Щерба в свое время уже обратил внимание на необходимость создания идеографического словаря (а мы добавим, – или изучения языковых фактов любого уровня с позиций идеографии на диахроническом материале), который должен быть в то же время и историческим. Тем самым ещё в 40-е годы был в какой-то степени намечен тип исторического идеографического словаря, подготовка к составлению которого, на наш взгляд, должна вестись в пределах отдельных диахронических исследований на конкретном языковом материале, каковым является и фразеофонд русского языка в ретроспективе. И диахроническая русистика уже начала подобную работу. Так, в наши дни В.М. Мокиенко подчеркивает тесную связь идеографии с историко-этимологическим под-

ходом во фразеологии, отмечая, что это «органически связанные проблемы уже потому, что семантика составляет и функциональную сущность ФЕ как особых элементов языка, и искомое лингвистического анализа данных единиц» [3, 3], а «семантические модели, выявляемые в процессе идеографического распределения языковых единиц, служат довольно надёжным критерием проверки многих этимологий» [3, 4]. Итак, начав с тематических словарей, пройдя через этап «алфавитных», фразеография возвращается к созданию словарей идеографического типа.

Предлагаемая в данной статье классификация имеет идеографическую ориентацию, в соответствии с которой выделен ряд тематических групп, внутри которых вычленяются фразеосемантические поля (ФСП), раскрывающие свое содержание через набор фразеосемантических групп (ФСГ) и которые, в свою очередь, образуют фразеологическую картину мира. Это вполне закономерно и возможно, так как применение данного метода в диахроническом аспекте, помимо выявления культурной информации, позволит проследить динамику фразеологической номинации, то есть активность поля и его членов в определенный период развития языка.

Выявленный фонд устойчивых сочетаний распределен по нескольким ИП: «Человек и его характеристика» (931 ФЕ), «Природный мир» (128), «Образ и способ действия» (131), «Время» (93), «Предметы, созданные человеком (артефакты)» (78), «Место» (62), «Количество» (38), «Степень и мера действия» (12). В центре оказалось макрополе «Человек», репрезентирующее соответственно и сам концепт «Человек» эпохи зрелого Средневековья. Данное поле составило приблизительно 50% общего объема фразеологии Средневековья. Поскольку большой по объему языковой материал не позволяет рассмотреть в рамках одной статьи классификацию целиком, поэтому в данной статье ограничимся лишь на указанном поле, в котором выделены следующие ФСП:

1.1 Род занятий средневекового человека и отражение его во фразеологии *(351 ФЕ)*.

В данном фрагменте ИП «Человек» непосредственно отражен круг тех культурно-исторических событий, которые имели место в эпоху Московской Руси и которые в целом составили экстралингвистическую ситуацию периода XV-XVII вв. Так, процессы образования русского централизованного государства, объединения русских земель, протекавшие в сложных исторических условиях, как свидетельствуют исследователи (Лихачев Д.С., Сахаров А.М., Бычков В.В.), постоянно сопровождались военными действиями. Указанные факторы оказались широко запечатленными в средневековом фразеофонде, в котором ФЕ военного дискурса составили наибольшее количество.

1.1.1 военные: (93) *вступати въ стрэмя* ‘выступать в поход’, *подъяти желэзо и камень* ‘начать воевать’, *сложити ружье* ‘прекратить военные действия’, *вступити на выю* чью-л. ‘победить, покорить’, *подписати мировую* ‘заключить мирный договор’ и др.

Характерными чертами нового централизованного государства явились резкое усиление великокняжеской власти, сложение новой государственной организации, а с кон.XV века – формирование и приказной системы центрального управления, оформившейся к нач. XVII в. Большое значение имело создание первого великокняжеского Судебника 1497 г., который положил начало *юридическому оформлению системы крепостного права в общегосударственном масштабе.* Этот факт не остался незамеченным в языке и получил выражение во ФЕ юридического дискурса:

1.1.2 юридические: (65) *возводити судью (судей)* ‘возбуждать судебное преследование’, *искати судъ* ‘просить судебного разбирательства’, *искъ искати (отыскивати)* ‘предъявлять иск’, *вскинути грамоту* ‘расторгнуть договор’ и др.

На становление определенного участка средневековой фразеологической системы языка оказал влияние и такой экстралингвистический фактор, как усиление международного значения Русского централизованного государства, что способствовало установлению дипломатических связей с различными странами (Молдавией, Закавказьем, Австрией). В эти столетия еще заметнее стало особое международное положение Москвы, что и оказалось зафиксированным в устойчивых сочетаниях государственной сферы:

1.1.3 государственные: (51) *предати свою страну въ* (чью-л.) *прегради* ‘отдать свою страну под защиту другого государства (путем присоединения её к этому государству)’, *исправити посла, посольство* ‘направить, снарядить, послать посла, посольство’, *исправити власть* ‘осуществить правление, управление’, *рядные мужи* ‘сановники’ и др.

Одной из идеологических доминант культуры на протяжении веков существования классовых обществ являлась религия. Церковь и школа – два главных фактора русской, как и всякой

другой культуры. При этом, по замечанию ряда ученых (Бычков В.В., Милюков П.Н., Тэнасе А.), культурное влияние церкви и религии было преобладающим в исторической жизни русского народа, поскольку само крещение Руси, по справедливому мнению о. Георгия Флоровского, «не следует представлять себе как единичное событие, для которого можно назвать определенную дату. Это был сложный и очень многообразный процесс, длительный и прерывающийся, растягивающийся даже не на десятилетия, а на века, и начался он, во всяком случае, раньше Владимира» [4, 89]. Именно средневековый период характеризуется прежде всего доминирующей властью церкви, как социального института и как духовного начала. Поэтому не случайно, что ФЕ религиозного дискурса составили значительный пласт средневекового фразеофонда:

1.1.4 религиозные: (47) *полагати крестъ на себя* ‘осенять себя крестным знамением’, *вязати грэхи* ‘не давать отпущения грехов’, *соборовати масломъ* (кого-л.) ‘совершать над кем-л. обряд соборования’, *класти поклоны* ‘кланяться во время молитвы’ и др.

Образованию централизованного государства послужили и определенные экономические предпосылки, среди которых историки выделяют труд народных масс – крестьян и ремесленников. Видимо, поэтому в рассматриваемом фразеофонде выделяются и ФЕ, относящиеся к сельскохозяйственной сфере:

1.1.5 сельскохозяйственные: (*12*) *водити пашню* ‘заниматься земледелием’, *ввести сэло, землю* ‘отдать в заклад’, *опасти лошадьми, коньми, животиною* ‘лишиться скота’.

Наряду с земледелием развивалась и торговля. Русские купцы торговали со странами Востока, Литвой, Новгородом. На основе роста производительных сил и общего подъема экономики стали складываться предпосылки объединения страны в централизованное государство. Данный факт также получил отражение во ФЕ.

1.1.6 экономические: (11) водити денги въ ростэхъ ‘давать деньги в рост’, *метати* что-л. *за бесцэнокъ* ‘продавать по низкой цене’, *вязати вязку* ‘вступать в сговор’.

В средневековом фразеофонде также нашёл отражение процесс активного развития ремесленного производства, начавшийся с сер. XIV в. Наибольшего развития достигают ремёсла, связанные с выделкой изделий из железа, кожи, мастерство серебряников, резьба по дереву, кости, строительные и ювелирные ремесла. В XVI в. происходит усиленное развитие ремесел, растет дифференциация специальностей, что прослеживается во ФЕ:

1.1.7 из разных областей: (72) ремесла, медицина, строительное дело и т. д.: *дэлати сапожное (дэло)*‘заниматься ремеслом сапожника’, *сальный свэчникъ* ‘тот, кто изготовляет сальные свечи или торгует ими’, *кинути руду* ‘сделать кровопускание в лечебных целях’.

1.2 Нравственные и морально-этические качества человека (173 ФЕ): поработати своему слову ‘сдержать свое слово’, *отходити московским часомъ* ‘отделываться обещаниями’, *слазитисъ (отъ) одра* ‘прелюбодействовать’ и др. Данная часть ИП по своему количественному составу занимает второе место в нашей классификации, что указывает на значимость нравственного критерия в сознании средневекового человека, духовного начала, которое несла с собой церковь, обладающая доминирующей властью в тот исторический период. Вместе с тем языковой материал данного фрагмента ИП демонстрирует сосуществование как секулярной, так и религиозной морали.

1.3 Интеллектуальное состояние человека (132 ФЕ): *вкусити учения* ‘постичь, научиться’, *повэсити (с) мыслъ* ‘напрячь ум, задуматься’, *положити на сердцэ* ‘внушить мысль о чем-л.’ и др. Указанное ИП отражает интерес к человеку, прежде всего к его способности мыслить, постигать и понимать окружающий его мир. Церковь определяла интеллектуальную жизнь человека, ставя перед ним задачу – постижение Бога и сотворенного им. К тому же именно в эпоху великорусской народности распространение просвещения на Руси достиглозначительных успехов.

1.4 Чувства (психологические состояния), эмоции человека (76 ФЕ): *сердце облегчити* ‘сменить гнев на милость’, *гроза обоиде* ‘ужас объял’, *взяти любовь* ‘заключить мирный договор’ и др. Разработанность данного ФСП, возможно, тесно связана с распространением христианского учения, поскольку эмоциональные, психологические переживания личности являлись новой опорой христианства. Повышенный интерес к человеку были особенно благоприятны для сопутствовавшего интереса церкви и ко всему национальному.

1.5 Семейная и бытовая жизнь человека (70 ФЕ): *поити и кормити* ‘содержать, обеспечивать едой’, *водити жену* ‘жениться’ и др. Немаловажную ценность для средневекового человека, как показывает наш языковой материал, представляла его семья. Данная сфера также оказалась достаточно запечатленной во фразео-

фонде. Как видим, ФЕ, единые денотативно, образовались не только для передачи бытовой понятийной сферы, но и с использованием номинаций с бытовой семантикой – «власы», «огнь», «жена» и т. п.

1.6 Здоровье человека (58 ФЕ): коснутися въ умэ ‘потерять рассудок, повредиться в уме’, *сердце смущается* ‘о тошноте’, *десное мясо* ‘цинготные опухоли на деснах’,*неустроение стомахово* ‘о нарушении пищеварения’и др., по которым можно представить такой культурный фон, как круг болезней человека и развитие процесса их номинации, также отражающий динамику внутри данного фрагмента ИП «Человек».

1.7 Волевые акции (и их отсутствие) (53 ФЕ): войти въ (чью-л.) *волю* ‘сделаться собственностью’, *вносъ загнуть* ‘смирить’, *проливати поты* ‘прилагать усилия’.

1.8 Физиология человека (44 ФЕ): вкушати сна ‘спать’, *носомъ мизати* ‘шмыгать носом’, *вступативъ бремя* ‘беременеть’, *во снэ брусити* ‘бредить, бормотать’ и др.

1.9 Внешность человека (17 ФЕ): бровми союзный ‘со сходящимися бровями’, *свэтильникъ тэлу* ‘перен. о глазе’, *краи ушесе* ‘мочка уха’, *вышний перстъ* ‘указ. палец’.

В целом глубокую разработанность макрополя «Человек» в средневековой фразеологической системе языка можно объяснить широким влиянием христианской религии, поскольку, как заметил В.В. Колесов, христианство позволило взглянуть на себя и на мир, вызывая тем самым активность рефлексии о мире [5, 263]. Проявляется это в активном использовании религиозной лексики в составе ФЕ, входящих в ИП «Человек».

Итак, при всей классификационной неопределенности рассмотренные ФЕ все-таки дают зримое представление о комплексе проблем, которыми жили великоросы в период Московского государства и которые можно спроецировать на культурные знания той эпохи.

Представленный фразеофонд демонстрирует языковую репрезентацию сложного и противоречивого мира культуры Средневековья. Экстралингвистическая ситуация эпохи Московского государства оказалась широко зафиксированной в языке, в частности, в таком виде языкового знака, как устойчивое сочетание. Во фразеологизмах получили отражение прежде всего такие историко-культурные процессы эпохи Средневековья, как:

– создание русского национального государства, связанное с быстрым развитием экономики, ремесел, усилением торговых связей, с особенным вниманием средневекового человека к вопросам общественного блага, государственного устройства, системе управления (ФЕ из юридической, экономической, военной, сельскохозяйственной сфер);

– установление доминирующей роли церкви, несшей с собой активное духовное начало, проявлявшей повышенный интерес к психическим и мистическим переживаниям личности, а также дающей первые проблески эмпирического наблюдения природы, что и запечатлено в преобладающем количестве ФЕ, характеризующих человека с различных сторон: со стороны нравственных и морально-этических качеств, со стороны его внутреннего эмоционального, интеллектуального мира, организации им своего быта.

Итак, идеографическая классификация ФЕ позволяет сделать некоторые наблюдения над тем, как структура бытия средневекового человека оказала влияние на формирование «языка его культуры». Думается, что возможности ономасиологического анализа в плане выявления национально-культурной специфики языковых единиц еще далеко не исчерпаны. Ономасиологический подход обращает нас к самому процессу номинации, он позволяет понять, какие смыслы были предметом особого внимания человека, а «поскольку смысл никогда не ограничивается «пространством» одного слова, то одни участки семантической системы языка оказываются довольно детально проработанными в языковом плане, другие – довольно поверхностно» [6, 44], т.е. в любом языке маркируется (включая и уровень фразеологии) то, что является биологически, социально и культурно значимым в сознании народа. Отсюда можно предположить, что фразеологический состав определенным образом организует смысловое пространство языка, обусловливая первоначальный отбор значимых фактов, ибо «избирательность мотивационных признаков, актуализируемых в номинативном акте, и есть тот ключ, который позволяет открыть тайну «сокрытых смыслов» языка любой культуры» [6, 46]. Конечно, нельзя не учитывать тот факт, что культурная информация существует в языке большей частью в латентном, не проявленном состоянии, но она может прочитываться и «при условии знаний регулятивных принципов семантической организации всего лексикона» [6, 46] языка. Поэтому при системном ономасиологическом подходе она неминуемо должна проявиться, тем более

что фразеологический состав является одним из главных средств языковой концептуализации мира, что и подтверждает приведённая классификация отмеченных в СлРЯXI-XVII вв. ФЕ Средневековья. Идеографическая систематизация как лакмусовая бумажка проявляет самые актуальные для русского человека этого периода культурные лакуны, заполненные и в жизни, и в языке соответствующими понятиями и номинациями в виде ФЕ, которые наиболее полно (в силу их более сложной и, следовательно, семантически более информативной структуры) отвечали номинативной потребности русского человека исследуемого синхронного среза.

Литература

1 Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологич. аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 286 с.

2 Щерба Л.В. Опыт общей теории лексикографии // Л.В. Щерба Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – С. 236-289.

3 Мокиенко В.М. Идеография и историко-этимологический анализ фразеологии // Вопросы языкознания. – 1995. – №4. – С. 3-14.

4 Юдин А.В. Русская народная духовная культура: учебное пособие для студентов вузов. – М.: Высшая школа, 1999. – 331 с.

5 Колесов В.В. Философия русского слова. – СПб.: ЮНА, 2002. – 448 с.

6 Вендина Т.И. Словообразование как источник реконструкции языкового сознания // Вопросы языкознания. – 2002. – № 4. – С. 42-71.

References

1 Thalia V. N. Russian phraseology: semantic, pragmatical and linguoculturological aspects. – M.: Languages of the Russian Culture school, 1996. – 286 p.

2 L.V's Shcherba. Experience of the general theory of a lexicography//L. V. Shcherba Language system and speech activity. – L.: Science, 1974. – P. 236-289.

3 Mokiyenko V.M. Ideography and historical and etymological analysis of phraseology//linguistics Questions. – 1995. – No. 4. – P. 3-14.

4 Yudin A.V. Russian national spiritual culture: manual for students of higher education institutions. – M.: The higher school, 1999. – 331 p.

5 Kolesov V.V. Philosophy of the Russian word. – SPb. UNA, 2002. – 448 p.

6 Vendina T.I. Word formation as source of reconstruction of language consciousness // linguistics Questions. – 2002. – №4. – P. 42-71.

Кушкимбаева А.С.

Әлемнің тілдік бейнесін түзудегі М. Әуезов драмаларының тіліндегі сентенция құбылысының ерекшелігі

Мақалада М. Әуезов драмаларының тіліндегі әлемнің тілдік бейнесін беретін негізгі сипаттамалар сөз болады. Тілдік тұлғаның өзіндік дүниені қабылдауы айқындалады. Драмалық шығармаларында тұнып тұрған әлемнің ұлттық бейнесі айшықталған сентенциялардың философиялық тұжырымдарды жеткізуде, таным-түсінікке сай ерекшеліктерді көрсетуде автордың оларды тиімді қолданатындығы анықталады. Сондай-ақ мақалада сентенцияның түрлеріне (максима, гнома, апофтегма немесе хрия) драмалық шығармаларына мысалдар келтіріле отырып, дәлелденеді. М. Әуезов драмаларында кездесетін сентенцияның композициялық-стилистикалық лирикалық шегініс тәсілін шебер қолданатындығына көз жеткіземіз және сентенцияның авторлық лирикалық шегіністен айырмашылығы – контекстен тыс тұруға бейімі болса да, контекспен байланысын үзбей, автор ойын нақтылай, дәлелдей түсетіндігі нақты мысалдар арқылы дәлелденеді. Автор дүниетанымы, әлемді көруі мен идиостилі арқылы өзін көрсетеді. Мақалада келтірілген сентенциялар арқылы көрінетін әлемнің көркем бейнесі – сол сентенцияны қабылдаушының санасында пайда болатын әлемнің тілдік бейнесі сияқты әлемнің қайталама бейнесі. М. Әуезов тілдік тұлғасындағы сентенциялар кейіпкер бейнесін ашу үшін қолданылған, философиялық ойға құрылған, терең мазмұнды ықшам тұжырымдар шеберлікпен жеткізілгенінің куәсі боламыз.

Түйін сөздер: концепт, тілдік тұлға, әлем бейнесі, әлемнің тілдік бейнесі, концептуалдық әлем, сентенция, максима.

Kushkimbayeva A.

The peculiarities of the maxim in the presentation of the language picture of the world in M. Auezov's dramas

The article considers M. Auezov's drama language which reflects main characteristics of world's linguistic image. It determines view of world of independent linguistic identity. The article discloses the effective use of the author's abundant maxims in the description of the national picture of the world in dramatic works, philosophical conclusions, their application in accordance with the characteristics of knowledge, understanding. The article also considers types of sentences which are confirmed by examples from dramatic works (maxim, gnome, apophthegm or chreia). We see the way how masterfully they are used in M. Auezov's drama works. They are encountered in compositional, stylistic, author's lyrical digressions. Although there are differences in the way of usebetween sentences and lyrical digressions, the author clarifies the ideas by affirming them withthe help of concrete examples without isolating them from the context. The author sees the world through himself, his worldview and idiostyle. The visible image that is shown in the article through artistic sentencesis the unique image of world, linguistic picture of the world which appears in the recipient's mind. We are witnesses of meaningful conclusions based on philosophical thoughts which were created by M.Auezov's skills in the use of sentences for disclosing the image of the main character.

Key words: concept, linguistic personality, view of world, linguistic view, conceptual view, sentence, maxim.

Кушкимбаева А.

Особенности сентенции в подаче языковой картины мира в драмах М. Ауэзова

В статье рассматривается язык драмы М. Ауэзова, отражающий основные характеристики языкового образа мира. Определяется мировосприятие самостоятельной языковой личности. Раскрывается эффективное использование автором обилия сентенций при описании национальной картины мира в драматических произведениях, философские выводы, применение их в соответствии с особенностями познания-понимания. Так же в статье рассмотрены виды сентенции (максима, гнома, апофтегма, или хрия), подтверждаемые примерами из драматических произведений. Мы видим, как в драмах М. Ауэзова мастерски использованы сентенции, встречающиеся в композиционно-стилистических и авторских лирических отступлениях, хотя есть отличия способов использования сентенции от лирических отступлений, однако автор, не отрывая от контекста, уточняет мысли, подтверждая их на конкретных примерах. Автор видит мир через себя, мировоззрение и идиостиль. Приведенный в статье видимый образ мира через художественные сентенции – это неповторимый образ мира, языковая картина мира, возникающая в сознании реципиента.

Ключевые слова: концепт, языковая личность, картина мира, языковая картина, концептуальная картина, сентенция, максима.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 809.434.2

Кушкимбаева А.С.,

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің ғылыми қызметкері, философия докторы PhD, Ақтөбе қ., Қазақстан, e-mail: Alitok@mail.ru

ӘЛЕМНІҢ ТІЛДІК БЕЙНЕСІН ТҮЗУДЕГІ М. ӘУЕЗОВ ДРАМАЛАРЫНЫҢ ТІЛІНДЕГІ СЕНТЕНЦИЯ ҚҰБЫЛЫСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

«Әлем бейнесі» терминінің тіл білімінде пайда болуына «тілдегі адам» мәселесіне бетбұрыс себеп болды. Л. Вейсгербер «Тіл мен философия» атты мақаласында ғылыми терминологиялық жүйеге «әлемнің тілдік бейнесі» ұғымын енгізіп, өзіндік лингвофилософиялық тұжырымдамасын ұсынды. Ғалымның ойынша, әлемнің тілдік бейнесін беретін негізгі сипаттамалар төмендегідей: 1) әлемнің тілдік бейнесі – аралық мүмкін мазмұндардың, яғни нақты тілдік жалпылық мәдениеті мен ділінің өзгешелігін айқындайтын рухани мазмұнның және тілдің өзінің өмір сүруі мен қызметін қамтамасыз ететін тілдік мазмұнның жүйесі; 2) әлемнің тілдік бейнесі, біріншіден, этнос пен тілдің тарихи дамуы нәтижесінде, екіншіден, олардың әрі қарай өзіндік жолмен дамуынан қалыптасады; 3) әлемнің тілдік бейнесі біртұтас тірі ағза ретінде айқын құрылымға ие және тілдік бейнеленуі көпдеңгейлі болып табылады; 4) әлемнің тілдік бейнесі уақыт кеңістігінде өзгеріп, кез келген тірі ағза тәрізді дамып отырады, яғни тікелей (диахрониялық) мағынада әрбір келесі даму кезеңінде бұрынғысына сәйкес келе бермейді; 5) әлемнің тілдік бейнесі әлемді көру мен оны тіл құралдарымен бейнелеудің тілдік және мәдени өзгешелігін бекітуге мүмкіндік туғыза отырып, тіл мәнін біртекті түзеді; 6) әлемнің тілдік бейнесі жалпылықтың (общность) біртекті өзгеше өзіндік санасында көрініс тауып, келесі ұрпаққа дүниетаным, мінез-құлық тәлімі, өмір сүру салты, тілдік құралдарда сақталу арқылы беріледі; 7) белгілі бір тілдің әлем бейнесі сол тілді тұтынушыларда аралық әлем ретінде тіл арқылы қоршаған әлем туралы көріністерді қалыптастыратын тілдің көркейтуші күші болып табылады; 8) нақты тілдік қауым әлемінің тілдік бейнесі сонымен қатар оның жалпымәдени игілігі болып табылады [1].

В. Маслова: «Әлемнің тілдік бейнесі – ұлттың жалпымәдени игілігі, ол құрылымды, көпдеңгейлі. Дәл осы әлемдік тілдік бейне адамның ішкі әлемі мен сыртқы дүниені байланыстырушы болып табылады, адам дүниені қабылдау барысындағы танымдық қызметінің нәтижелерін тілде бекітіп отырады. Әрбір тілдің өзіндік концептуалдану тәсілі болады, сол арқылы әр тілдің өзіндік әлем бейнесі жасалады. Тілдік тұлға сол бейнеге сәйкес өз айтылымдарын ұйымдастыруға міндетті. Осы арқы-

лы тілде бекітілген өзіндік дүниені қабылдауы айқындалады», – дейді [2, 71].

Тілдік тұлғаны зерттеу барысында міндетті түрде адам және оны қоршаған дүние туралы түсініктердің жиынтығы ретіндегі ғаламның тілдік бейнесі қарастырылады. Ю. Караулов «әлемнің тілдік бейнесін нақты тілдің толық жиынтықта алынған барлық концептуалдық мазмұны» ретінде сипаттайды [3, 246].

Әлемнің тілдік бейнесі тіл туралы білімімен қатар әлемнің концептуалдық бейнесінің мазмұнын таза тілдік құралдардың көмегімен толықтыратын ақпаратты да сақтайды. «Әлем туралы білім деп атауға болатын әлем бейнесі жеке және қоғамдық сананың негізінде жатыр. Тіл өз кезегінде танымдық үдерістің талаптарын орындайды. Әлемнің концептуалдық бейнесі әртүрлі адамдарда, мысалы, әртүрлі заман, әртүрлі әлеуметтік, жас топтары, ғылыми білімнің әртүрлі салалары өкілдерінде әрқилы болуы мүмкін. Әртүрлі тілде сөйлеуші адамдарда белгілі бір жағдайларда ұқсас немесе бір тілде сөйлейтін адамдарда әрқилы әлемнің концептуалдық бейнесі болуы мүмкін. Олай болса, әлемнің концептуалдық бейнесінде жалпыадамзаттық, ұлттық және жекелік бастамалар өзара қарым-қатынаста болады» [2, 67].

Ғалым Н. Уәли дүниенің концептуалды бейнесі негіздерін атап көрсетеді: «Тілдік бейне түріндегі концептуалды жүйе этностың заттық, мәдени тәжірибесіне тәуелді. Дүниенің концептуалды бейнесі логикалық–прагматикалық, позитивтік танымға, әлеуметтік тәжірибеге негізделеді. Концептуалды бейне дүниенің тілдік бейнесінің бір бөлігі болып табылады. Дүниенің тілдік бейнесінде мифологиялық, діни, логикалық–позитивті танымның бәрі де болады» [4, 18].

Әлемнің тілдік бейнесі ұлттық, жекелік өзгешеліктерге ие. «Ұлттық» атауы ұлт ұғымымен байланысты мәселелерге жан-жақты зерттеуді қажет етеді. «Ұлт» ұғымына қатысты мәселелер санатына ұлттық діл де кіреді. «Ұлттық діл дегеніміз – ұлттың когнитивті стереотиптерінің жиынтығымен анықталатын шындық болмысты түсіну мен қабылдаудың ұлттық тәсілі. Бір жағдай (ситуация) әртүрлі ұлттық діл шеңберінде әртүрлі қабылдануы мүмкін. Ұлттық діл көбінесе адамның қабылдау ағзаларын бір нәрсені көріп, екінші бір нәрсені байқамай қалуға мәжбүр еткендей болып көрінеді» [5]. Ұлттық діл қызметінің өзіндік нәтижесі, яғни әлемнің ұлттық бейнесін бейнелейтін көркем шығармаларды талдау сол ұлтты түсінуге айтарлықтай ықпал етері сөзсіз.

Сентенция (латынша sententia – пікір, ой) сөзі «1. Ақыл айту, мінез-құлық туралы нақыл; 2. Сот үкімінің көне аты» дегенді білдіреді. Сонымен қатар неміс және француз әдебиетінде кез келген өткір нақыл **сентенция** деп аталады. Сентенция адам жанына әсер етерлік шындықтың эстетикалық маңызын сипаттап, қаламгердің дүниетанымын, парасат-пайымын көрсетеді. «Сентенция – шығарманың оқушыға эстетикалық әсерін қоюлата түсетін, танымдық ой дүниесін биіктететін және түйсікке қозғау салатын, ақылуағыз айтатын терең философиялық мазмұнды, ой тұжырымы бар сөздер» [6]. Авторлық афоризмдердің ішінде драмада молырақ ұшырасып, зерттеу әдебиетінде жиірек аталатыны – сентенция. Сентенция – афоризмнің бір түрі, авторы анық көрсетілмеген афоризм, яғни белгілі бір әдеби контекстен үзіп алуға келетін, ықшамдығымен, әсерлігімен ерекшеленетін, интеллектуалдық, эстетикалық талапқа сай келетін, көбіне философиялық, дидактикалық поэзияның жемісі, көптің көңіліне ұялағандай қысқа құрылған нақыл сөз [7]. Мұндағы тұжырым қарсы пікір тудырмайтындай, терең мәнді, артық-кемі жоқ, «жеті рет өлшенген» мазмұнды болып, көбіне ашық немесе бұйрық райда айтылып, параллелизм, антитеза, қайталауларға құрылады. Сентенция философиялық мазмұны басым болса, *гнома;* дидактикалық мәні көбірек болса, *максима;* нақты бір жағдайда ойды айқындау не әсерлеу үшін айтылса, *апофтегма* немесе *хрия* деп аталады. Бұл түр, яғни сентенция, әдетте, шығарманың соңын немесе шырқау шегін ұштай түсу үшін антикалық, қайта өрлеу және классицизм әдебиетінде кеңінен мәлім болған.

Сентенцияның ішіндегі ең көп белгілісі – максима. Максима (латынша maxima – жоғарғы принцип) – «белгілі бір автордың жалпыланған, терең, ықшам және ұшқыр ойы» [8]. Ол адамның өзіне қояр талабын, ұстанатын логикалық және этикалық принциптерін белгілейді. Кейіннен бұл ұғым кеңейіп, «өмірдің барлық жақтарын қамтып көрсететін нақыл» деген мәнде ұғынылып түсініліп жүр, яғни афористік мәнермен қысқа, әсерлі жазуды өзіндік қолтаңбасына айналдырған, афористикалық жанрда жазған қаламгерлердің жеке туындысы ретінде қабылданады. Мұндай максималар (афоризмдер) жеке мәтін ретінде қарастырылады. Максималардың көлемі әр алуан: ықшам құрылған жай сөйлемнен бастап, құрмалас сөйлем, күрделі синтаксистік бірлік түріндегі тұжырым-пікірлерді де кездестіруге болады, яғни ықшамдылық, көркемдік, әсерлілік сияқты нақыл сөзге қойылатын талаптар

үнемі сақтала бермейді. Афоризм, қанатты сөздер, мақал-мәтелдер сентенцияларға ұқсас болып келеді. Сыртқы белгілері, құрылымы, мазмұны жағынан сентенциялар мақалдарға, ал қанатты сөздер мәтелдерге барабар. «Сентенция» аталатын авторлық афоризмдерге А. Әділова мынадай анықтама береді: «Сентенция дегеніміз – белгілі авторы бар, адам, қоғам өмірінің сан алуан қырын қамтитын, терең мазмұнды, көркем, әсерлі, кітаби-жазба әдебиеттерде ұшырасатын, мәні контексте ашылатын ықшам сөйлем (синтаксистік бірлік). Мұндай сөйлемдер жай сөйлем түрінде де, құрмалас сөйлем түрінде де келе береді» [7].

Әлемнің ұлттық бейнесі айшықталған сентенциялар М. Әуезовтің драмалық шығармаларында тұнып тұр. Мысалы, *«Бауыр елдің арасына бұндай сұмдық сөз тастағанша, би атанбай, жерге тықсамшы бұл басты», «оразаның түбіне мақсым жетер, азған елдің түбіне тақсыр жетер», «сөз ем болудан кетіп, ауыздан шыққан жел есебінде болған заман ғой», «азған заманның белді биі бойлауық жылқы секілді бой бермейтін қисық болады екен. Не еп іздеген ысқаяқ келеді екен»* т.с.с. Мұндай сөйлемдер мен философиялық тұжырымдарды жеткізуде, таным-түсінікке сай ерекшеліктерді көрсетуде ол тиімді амалдың бірі саналады.

Сентенция құбылысын сөз еткенде, М. Әуезов драмаларында кездесетін композициялық-стилистикалық лирикалық шегініс тәсілін де ескеру қажет. Лирикалық шегініс арқылы автор сюжеттен тыс, негізгі тақырыппен байланысы аз не мүлде жоқ естелік, арнау, оқиғалармен баяндау желісін «тежей тұрып, басты тақырыпқа тікелей не жанама қатысы бар мәселелерге өзінің ойын, пікірін, көзқарасын ашық айта алады», яғни шығарманың идеялық мазмұнын ашу үшін лирикалық шегініс үлкен қызмет атқарады. «Еңлік-Кебек» пьесасындағы Абыздың «Қалқаман-Мамыр» оқиғасын еске алуы осындай мақсатпен енгізілген. Мысалы:

Абыз. *Не дейсің! Не деп келесің сен? Әнет бабаң, Әнет бабаң серік пе еді саған... бұл шақта! О-о-о! Сонау... сонау ма?...* Қалқаман-Мамыр етпек пе ең? *Сұмдық! Ерінің жаны, бөрінің аузына түскен заман! Сұм заман!...*

Сентенция баяндау желісінен шашау шықпай, сөз болып отырған оқиғаның мәнін дәл, ықшам да толымды ашып көрсетумен бірге ерекше бір серпімді қасиетімен де ерекшеленеді, яғни адам санасы баяндалып отырған ойдың мән-маңызын қабылдауда талдау, салыстыру, жалпылау тәсілдерін ұштастырады. Мысал ретінде мына абзацқа назар аударайық: *Мал бергеннің жетегінде кетіп, іші өртеніп зармен өткен қазақ қызы аз ба?... Малға балап, батамен матап, мені де осындай көп қыздың бірі етіп қор етер деп ойласамшы осы шаққа дейін сорлы басым? Маңдайыма кеп тас тигенде – енді ғана бар қазасын, шер жарасын аңдаппын. Бүгін ғана сенің жаныңда, аяулы асық жарым жанында осы сұмдығынан үркіп тұрған жүрекпен бауырыңа тығыла тұрып айтарым: лағынет, лағынет болсын сол қызықсымақ, сауықсымағыңа!* Бұл жердегі Қарагөздің шері кім-кімге де ауыр әсер ететені күмәнсіз. Лирикалық шегіністе ұқсайтын бұл абзацтың алғашқы сөйлеміндегі автор ойын дербес қабылдауға болады, яғни «*Мал бергеннің жетегінде кетіп, іші өртеніп зармен өткен қазақ қызы аз ба?...»* деген жазушы сентенциясын алғашқы екі сөйлемнен шығатын қорытынды ретінде мәтіннен бөліп алып, баяндалып отырған оқиғаға мүлде қатыссыз қарастыруға болады, себебі дәл осы пікірді бұл қалпында «қалың мал туралы», қазақ әйелінің тағдыры туралы трактаттың құрамдас бөлігі деп есептеуге, басқа дәлелдермен толықтыруға, бұдан да үлкен тілдік пайымдауларға айналдыруға болатыны сөзсіз. Бұл – сентенция, алайда өзінен кейінгі екі сөйлемдегі ойды абзацтың алғашқы екі сөйлеміндегі пікірмен байланыстырушы ретінде де қызмет атқарады, ал абзацтың соңындағы «*Бүгін ғана сенің жаныңда, аяулы асық жарым жанында осы сұмдығынан үркіп тұрған жүрекпен бауырыңа тығыла тұрып айтарым: лағынет, лағынет болсын сол қызықсымақ, сауықсымағыңа!»* деген сөйлем оқырманды шығарма желісіне қайтып әкеледі де сентенция драма оқиғасымен, идеясымен тығыз байланысын жалғастырады. Олай болса, сентенцияның авторлық лирикалық шегіністен айырмашылығы – контекстен тыс тұруға бейімі болса да, контекспен байланысын үзбей, автор ойын нақтылай, дәлелдей түседі. Яғни сентенция абзацта не тарауда айтылатын ой, баяндалатын оқиға үшін серпін берерлік элемент ретінде қызмет етеді.

Драмалық шығармада автор сентенцияны кейіпкеріне айтқызады, сол арқылы оның ерекшелігін, өзіндік даралығын көрсетуге тырысады. Мысалы, «Еңлік-Кебек» пьесасында *Ер тумаса – ел бола ма*сентенциясын Көбей, Абыз, Матақтың аузына салған драматург Кебектің айлалы әрі ерен күш иесі екенінен хабар береді. Мысалы:

Абыз. *Бұл да бір анда-санда кезігер, өткел сындай жер еді. Таптың, таппадың ба, – болжау қиын. Есебім озды деймісің? Есесі қалды*

десеңші. Ауылдастың тайы озып тұр ма әлде! Алдың тыныш дей алмадым-ау... Қасың қазақ! Қазақ халқың... Құрсауын бүтін көрсемші... Шоғырың ғана бүтін-ау.. Батырың қане, ол не дейді? Бар ма бағлан?

Көбей. *Бар ғой баба, ер тумаса – ел бола ма?*

Абыз. *Аташы атын.*

Көбей. *Аты Кебек.*

Матақ. *Кебек деген ерек боп тұр*.

Абыз. *А-ау, анау бір естігенім болар ма, Тоқтамыстың інісі ме?*

Көбей. *Сол, баба!*

Абыз. *О кімді алды? Алыс па еді, жақын ба еді сілтегені семсерін?*

Көбей. *Тағы сол матай ғой* (*Абыз солғын қарайды*).

Матақ. *Алысқан соң алыс, жақын деп тұрсың ба?*

Кембай. *Е, күш атасын таңдар ма! Бұл өңірдің бұдан асқан ері жоқ.*

Матақ. *Бақ берсін бақырға. Тайталасар тұрғысы жоқ...*

Көбей (*көтеріліп). Матайдың алғашқы екпінін су сепкендей басқан да – сол Кебектің бір өзінің қайраты ғой. (Абызға) Матай қолын бастап келе жатқан өңшең ығай мен сығай, көкжал – бәрі дәл сол жортуыл басы он бес батырға жалғыз өзі майдан берген. Қандай қып берген десеңші! Қиын шатта жапа-жалғыз соқтығып, жетеуін бірдей бірінің үстіне бірін ұмар-жұмар түсіріп, сегізін түре қуып кеткен... Сонда қалың қол бассыз қап, боранды түнде қасқыр шапқан жылқыдай ықпасын ба? Кебек жаңағы қашқан сегізін бірдей тағы түсірген. Бар батырын бір батырға байлатқан қол енді қайтіп ес жисын? Кебек қырық қана жігітпен бар матайды бидайықтай бүрген кеп. Сонымен жерден құмақ, қор қылмақ боп келе жатқан матай еріксіз кеп біздің бимен бітім, байлау сөйлесіп, жолға түсіп, жөнге көшетін болғаны емес пе? (Күледі.) Таяқ батқан соң есі кіріп қапты...*

Бұл сентенция кейіпкердің ойын әрі қорытып, әрі өзінен кейінгі айтылатын пікірге кіріспе болып тұр. Ал Қарамеңденің *Сөз ем болудан кетіп, ауыздан шыққан жел есебінде болған заман ғой. Сондықтан сөйлер – сөйлемесемді білмей көп отырдым* деп басталатын сентенциясы Қарамеңдеге өз ойын таратып, түсіндіріп айтуға үлкен мүмкіндік беріп тұр, яғни әр сөздің астарындағы мағына Қарамеңденің көзқарасына, пікіріне серпін береді: *...Бәрің де замандарыңа қарай туған ұл екенсің. Туысыңда қапы жоқ. Бірақ бізге жат дүние екен. Содан байқағанымды айтайын: азған заманның белді биі бойлауық жылқы секілді бой бермейтін қисық болады екен. Не еп іздеген ысқаяқ келеді екен. Ағайын ел араздыққа сылтау таба алмай, түймедейді түйедей қылып, өсек, жыбыр әрекеге белшесінен батқан екен. Жас ұлғайып, сақал, шаш ағарған күнде бір тобына кездескен екем, туысқан, ажарыңнан түңілдім. Көрмесем деген заманым еді, бұған жазалы мынау құп-қу болған сақал мен шаш та!* – деген кейіпкер сөзі арқылы (Әуезов М. Шығ. жинағы, 36 б.) заманға, адамға, сол заманның билеріне баға беріп кетеді, «сөз» деген қасиетті нәрсенің құны түсе бастағанына қынжылады. Қарамеңденің ақылгөй, әріден ойлайтын, дана адам екені оның өз сөзі арқылы берілсе, одан әрі қарай Жомарттың *Қазаққа қамқор болған Қарамеңде!* деген бағасынан да бейнесі ашыла түседі. Бұл жерде драматургтің шеберлігі кейіпкер бейнесін жан-жақты ашуда драмаға қатысушы кейіпкерлердің диалогін пайдалана білуінен көрінеді.

Сондай-ақ Еңлік сентенциясы арқылы перзенттің туған жерге, ата-анаға деген шексіз махаббатын көреміз. Құрылымдық ерекшеліктеріне тоқталар болсақ, сентенциялар көбіне екі бөлімнен тұрып, антитезаға негізделеді, параллельге құрылады. Мысалы: Еңлік *(айнала қарап).Кең дүние... тар ғана бір жол тарттым, қызғаныш етпе, кең дүние.*

Немесе:

...Еркелеп, еркін болып кетермін деп ем. Қашқындай жасырынып барамын сенен.

Дыбыстық, лексикалық қайталаулар айтылатын тұжырымның көңілге қонымды қабылданып, есте ұзақ сақталуына да қызмет етеді. Мысалы:

Қарамеңде. *Қатынды не ел шауып, егер қылып жаттан аларсың, не ағаңды өлтіріп жеңгеңді аларсың деген – аталарыңның кешегі айтқан сөзі еді.*

Еңлік. *Қайда жүрсем де, біліп жүр, ұмытпай жүр Еңлігіңді. Жақсы күнде, жарқын жүзбен көрістірсін Жасаған. Қош, бауырым!...(Кетеді. Жапал жылап қалады).*

Бұл сөйлемде *ж* дыбысы аллитерация құрап тұр.

Сентенция көбіне қайшылыққа құрылса да, сөйлемнің екі бөлімнен тұруы міндетті емес, яғни контраст жай сөйлеммен де беріледі: *Найманның елдігіне істеп отырған жаулығым болса, аруақ, құдайға тобықты шет болатыны шын.*

Сентенцияда сөйлемнің құрылымына қарамай, интонация үлкен рөл атқарады, айтылатын ойдың күш-қуатын ұлғайтады:

Кебек. *Бағың ашылар күн болар ма – әлде сорға туған сорлымысың, бишара!*

Автор дүниетанымы, әлемді көруі мен идиостилі арқылы өзін көрсетеді. Жоғарыда келтірілген сентенциялар арқылы көрінетін әлемнің көркем бейнесі – сол сентенцияны қабылдаушының санасында пайда болатын әлемнің тілдік бейнесі сияқты әлемнің қайталама бейнесі. М. Әуезов тілдік тұлғасындағы сентенциялар кейіпкер бейнесін ашу үшін қолданылған, философиялық ойға құрылған, терең мазмұнды ықшам тұжырымдар шеберлікпен жеткізілген. Автор шығармашылығындағы сентенциялар әлем бейнесін бейнелейтін стильдік тәсілі ретінде көрінеді, алайда бұл сентенциялар дербес микротекст ретінде де сипатталады, яғни сентенцияға мәтіннің белгілері: тұтастық пен байланыс тән. Сондықтан сентенцияның автор контексіндегі стильдік қызметі – ойға серпін беру, ойды қорыту немесе ойды байланыстыру, басын қосу болса, микротекст ретінде адресаттың есінде сақталып, басқа контексте, басқа жағдайға – ситуацияға бейімделуінде, яғни сентенция да мақал сияқты тура мағынада да, ауыспалы мағынада да қолданыла алады. Сентенцияда ойға, санаға әсер ете алар әрі көркем, әрі нақты ақпарат бар. М. Әуезовтің драмаларындағы сентенцияларда әлемнің көркем бейнесі жекелік сипатқа ие болғанымен, ондағы әлем бейнесінің негізгі сипаттамалары ұлттық сананың жалпы қасиеттерін бейнелейді.

Әдебиеттер

1 Вейсгербер Л. Язык и философия // Вопросы языкознания.– 1993. – № 2. – С. 114-124.

2 Маслова В.А. Лингвокультурология: учебное пособие. – М.: Академия, 2001. –208 с.

3 Караулов Ю.Н. Предисловие. Русская языковая личность и задачи ее изучения. Язык и личность. – М.: Наука, 1989. – 263 с.

4 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол. ғыл. док.... автореф. – Алматы, 2007. – 56 б.

5 Попова З.Д., Стернин И.А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. – Воронеж: ВГУ, 2000.–271 с.

6 Смағұлова Г.Н. Көркем мәтін лингвистикасы. – Алматы, 2007. – 152 б.

7 Әділова А.С. Сентенцияның тілдік табиғаты және стильдік қызметі: филол. ғыл. канд. ... дис. – Қарағанды, 1998. – Б. 34.

References

1 Vejsgerber L. Jazyk i filosofija // Voprosy jazykoznanija.– 1993. – № 2. – S. 114-124.

2 Maslova V.A. Lingvokul'turologija: uchebnoe posobie. – M.: Akademija, 2001. –208 s.

3 Karaulov Ju.N. Predislovie. Russkaja jazykovaja lichnost' i zadachi ee izuchenija. Jazyk i lichnost'. – M.: Nauka, 1989. – 263 s.

4 Uəli N. Қazaқ sөz mədenietinің teorijalyқ negizderi: filol. ғyl. dok.... avto-ref. – Almaty, 2007. – 56 b.

5 Popova Z.D., Sternin I.A. Ponjatie «koncept» v lingvisticheskih issledova-nijah. – Voronezh: VGU, 2000.–271 s.

6 Smağұlova G.N. Kөrkem mətin lingvistikasy. – Almaty, 2007. – 152 b.

7 Ədilova A.S. Sentencijanyң tildik tabiғaty zhəne stil'dik қyzmeti: filol. ғyl. kand. ... dis. – Қarağandy, 1998. – B. 34.

Maksutkhan N.,
Tleugabylova Z.A.,
Rakhimbayeva R.M.

Automated kazakh language morphological analyser

This article analyzes the morphemic structure in the corpus of Kazakh Language, and especially studies stem extraction and affix segmentation. This analysis will be useful to develop programs that relates to Kazakh language. There are two examples of the appliance of this analysis:

1) Multipurpose dictionary is a program that will help users to translate more complicated words in Kazakh which consist of different affixes into English. Furthermore, it will make a morphological analysis of translated word. In this case Kazakh morphology analysis helps to find the root of the word and show affixes and suffixes. The main algorithm will be like this:

- It extracts the root from the given word
- translates the root word and returns morphological analysis of word

2) Kazakh Language Spell Checker is tool that will help you to check spelling in Kazakh. Moreover, If the spelling is incorrect it will offer its own variants.

Key words: the morphemic structure, Kazakh Language, to develop programs, the root of the word.

Максутхан Н.,
Тлеугабылова З.А.,
Рахимбаева Р.М.

Қазақ тілінің автоматтандырылған морфологиялық талдағышы

Бұл мақалада қазақ тілінің морфемалық құрылымына, әсіресе түбірлердің шығу тегі саласындағы зерттеулерге талдау жасалынады. Бұл талдау қазақ тіліне байланысты бағдарламаларды әзірлеу үшін өте пайдалы. Осы талдауды қолдану үшін екі мысал бар:

1) Әмбебап сөздігі – әр түрлі аффикстерден тұратын күрделі қазақша сөздерді ағылшын тіліне аударуға пайдаланушыларға көмектесетін бағдарлама. Сонымен қатар, ол аударылған сөздерге морфологиялық талдау жасайды. Бұл жағдайда морфологияны қазақша талдау сөздің түбірін тауып және аффикстер мен суффикстерді көрсетуге мүмкіндік береді. Негізгі алгоритм төмендегідей болып табылады:

- ол берілген сөзден түбірді шығарады
- сөздің түбірін аударады және морфологиялық талдау жасайды

2) Қазақ тілінің орфографиясын (емле) тексеру – бұл құрал қазақ тілінде дұрыс жазуды тексеруге көмектеседі. Сонымен бірге, егер бұл емле дұрыс болмаса, онда бағдарлама өз нұсқаларын ұсынады.

Түйін сөздер: морфемалық құрылым, қазақ тілі, бағдарламалар әзірлеу, сөздің түбірі.

Максутхан Н.,
Тлеугабылова З.А.,
Рахимбаева Р.М.

Автоматизированный морфологический анализатор казахского языка

Эта статья анализирует морфемные структуры казахского языка, и особенно исследования в области происхождения корня. Этот анализ будет полезен для разработки программ, относящихся к казахскому языку. Есть два примера для применения этого анализа:

1. Универсальный словарь – программа, которая поможет пользователям перевести сложные казахские слова, состоящие из разных аффиксов, на английский язык. Кроме того, он будет делать морфологический анализ переведенных слов. В этом случае казахский анализ морфологии позволит найти корень слова и показать аффиксы и суффиксы. Основной алгоритм будет такой:

- он извлечет корень из заданного слова,
- переведет корень слова и сделает морфологический анализ.

2. Проверка орфографии казахского языка – это инструмент, который поможет проверить правописание на казахском языке. Кроме того, если это правописание будет неправильным, программа предложит собственные варианты.

Ключевые слова: морфемная структура, казахский язык, разработка программ, корень слова.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 373.1.02:372.8

Maksutkhan N.[1], Tleugabylova Z.A.[2], Rakhimbayeva R.M.[3],

[1]master student, [2]senior lecture, [3]senior lecture
of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: nazgul.kaz@gmail.com, tleugabylova@mail.ru, roza_madjarova68@mail.ru

AUTOMATED KAZAKH LANGUAGE MORPHOLOGICAL ANALYSER

The morphological analysis of language depends on language type. Kazakh Language belongs to Turkish Language group of Altaic Language Family, which are «agglutinative languages». In such languages words are formed by combining root words and morphemes. There are roots and several suffixes and affixes, when they are combined, the word modifies or extends its meaning.

Word formation rules.

The Kazakh alphabet consists of 42 letters, 37 sounds of which 12 (*А, Ә, Е, И, О, Ө, У, Ұ, Ү, Ы, І, Э*) are vowels, 25 (*Б, В, Г, Ғ, Д, Ж, З, Й, К, Қ, Л, М, Н, Ң, П, Р, С, Т, Ф, Ш, Щ, Х, Ц, Ч, Һ*) are consonants and others are soundless or combination of two sounds (*Ь, Ъ, Ю, Я, Ё*). In Kazakh language words are formed by adding to root words suffixes and affixes. Suffixes are always added before affixes. There are many rules concerning combination of root and suffixes/affixes. The root words are classified into two groups: nominal and verbal. Their affixes differ from each other. We focus only on nominal root words. The rules about verbal root words will be considered in the future researches. [1]

The affixes, which can be added to nominal roots in Kazakh language are divided into the following four types:

1) Plural: Kazakh language has six various affixes to express the plural form of words.

2) Personal possessive: Kazakh language has six various affixes to express the possessive forms of personal pronouns.

3) Case: Kazakh language has seven various affixes to express the different cases.

4) Predicative Person: The first, second and third personal pronouns are usually followed by the words with additive predicative personal elements. [1]

The above-mentioned four types of affixes can be used separately or linked together. Suffixes in Kazakh are complex, especially when a root is linked with many suffixes. There are some rules we can follow to add affixes to word roots (figure) [3]

Kazakh word formation uses a number of phonetic harmony rules. The vowel harmony rules require that vowels in a suffix/affix must be hard or soft according to the last syllable when they are affixed to a root. [2]

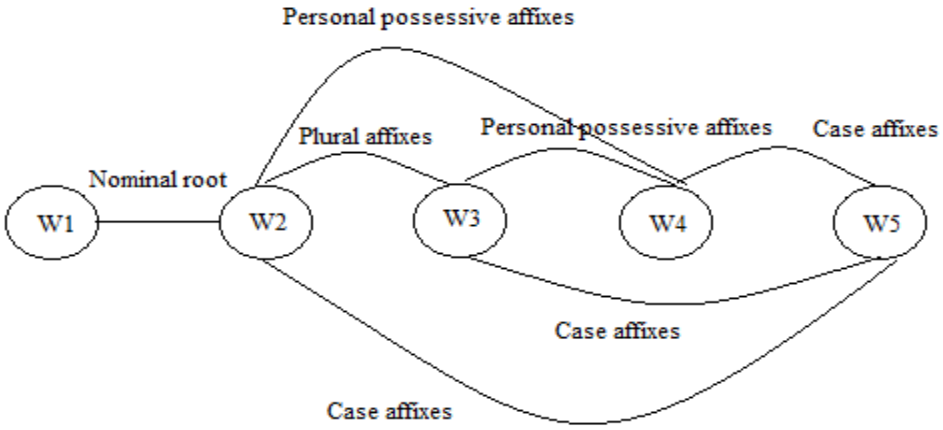

Figure

Hard vowels	*а, о, ұ, ы, у*
Soft vowels	*ә, е, и, ө, ү, і, э, у*

For example,

адам{person} + plural affix[*дар*, *дер*?], syllable *-дам* is hard, so we must add hard affix *-дар*. The result word is *адамдар*{people}.

But, there are other two plural affixes for this case: *-лар*,*-мар*. We didn't choose them. Why?

Another basic aspect of Kazakh phonology is consonant harmony. There are 3 groups of consonants:

Unvoiced consonants	*п, ф, к, қ, т, с, ш, щ, х, ц, ч, һ*
Voiced consonants	*б, в, г, ғ, д, ж, з*
Sonorant consonants	*р, л, й, у, м, н, ң*

The affixing rule according to consonant harmony is shown in table below:

The last letter of stem	Affixes
vowels or sonorant consonants *-р, -й, -у*	*-лар, -лер*
voiced consonants or sonorant consonants *-м, -л, -н, -ң*	*-дар, -дер*
unvoiced consonants or voiced consonant *-б, -в, -г, -д*	*-мар, -мер*

Here we considered only plural affixes. The other affixes conform to these rules too. But there can be some differences, which we are going to consider during the implementation of this project.

The algorithm

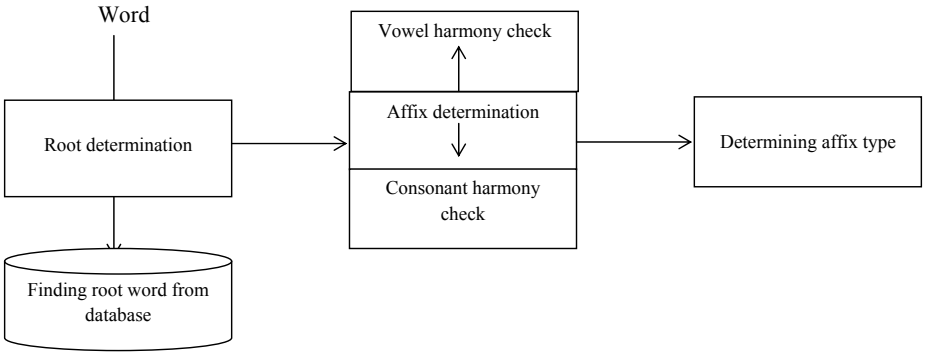

Figure 1 – Morphological analysis

Kazakh language database consists of all root words, which are classified by part of speech.

Root determination algorithm

1. The inputted word is «candidate root». After each step, next «portion» will be «candidate root».

2. To start from the right, by deleting one letter, if the «candidate root» is not found from Kazakh language database. If there is word that is equal to our «portion», we will stop and this «portion» will be the root of word.

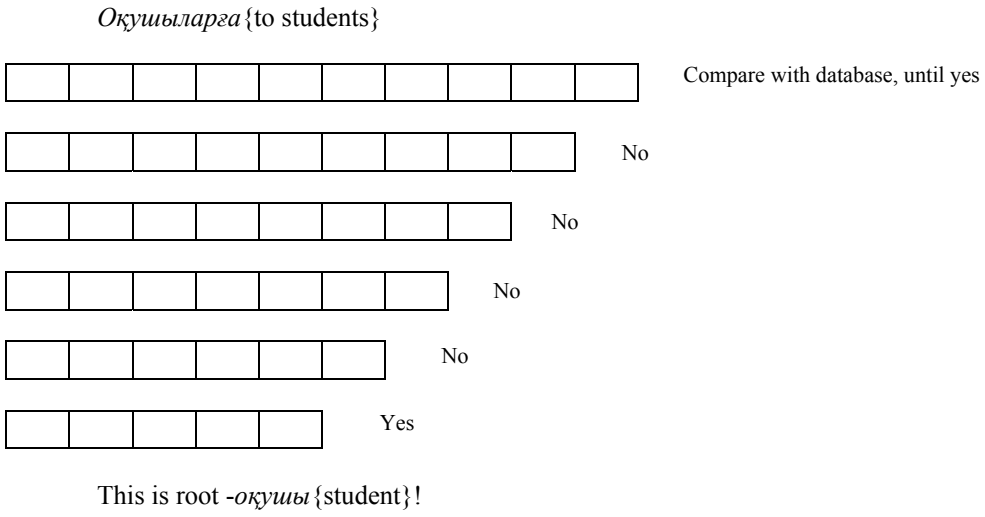

Figure 2 – Root determination

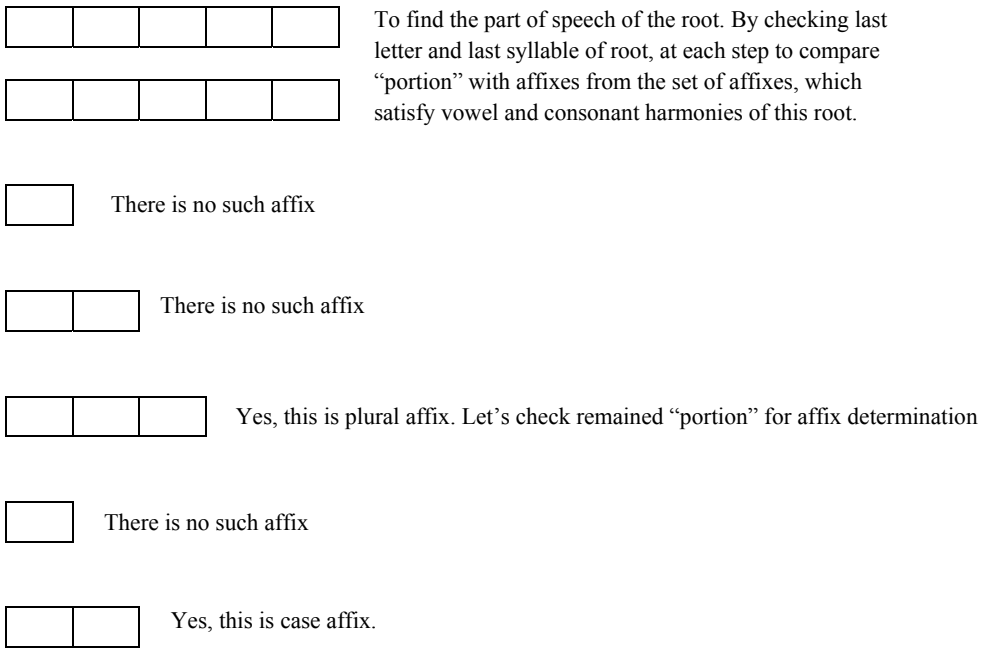

Figure 3 – Affix determination

The result of morphological analysis:

Оқушы [noun, hard syllable, vowel] + *лар*[plural affix, hard syllable] + *ға* [case affix, hard syllable]

References

1 Tujmebaev ZH.K. Kazahskij YAzyk. Grammaticheskij spravochnik. – Almaty, 1996. – S. 34.

2 SHaripbaev A., Bekmanova G. T. Sintez form slov tyurkskogo yazyka s pomoshch'yu semanticheskih nejronnyh setej. Sovremennye problemy prikladnoj matematiki i informacionnyh tekhnologij. – Tashkent: Al'-Horezmi, 2009. – 145 s.

3 SHaripbaev A. A., Bekmanova G. T. Logicheskaya semantika slov v kazahskom yazyke // Materialy Vserossijskoj konferencii. Znanie-ontologiya-teoriya. – Novosibirsk: Zont, 2009. – S. 246-249.

Литература

1 Туймебаев Ж.К. Казахский Язык. Грамматический справочник. – Алматы, 1996. – С. 34.

2 Шарипбаев А., Бекманова Г. Т. Синтез форм слов тюркского языка с помощью семантических нейронных сетей. Современные проблемы прикладной математики и информационных технологий. – Ташкент: Аль-Хорезми, 2009. – 145 с.

3 Шарипбаев А. А., Бекманова Г. Т. Логическая семантика слов в казахском языке // Материалы Всероссийской конференции. Знание-онтология-теория. – Новосибирск: Зонт, 2009. – С. 246-249.

Махажанова Л.М.,
Алиярова Л.М.

Классификации сложных слов в разносистемных языках

В этой статье рассматриваются различные научные подходы и классификации сложных слов в разных языковых системах, а также основные приемы словообразования в немецком языке, способы написания сложных слов, особенности, трудности и правила перевода сложных, многосоставных слов на примерах из немецкой лексики. Целью данной работы является всестороннее исследование сложных слов, их структурных особенностей, соотнесенности со словосочетаниями, образования, употребления и многие другие связанные с ними вопросы.

В статье дан обзор отечественной и зарубежной литературы по рассматриваемой проблеме, в том числе рассмотрены отзывы отечественных учёных о грамматических категориях. Изученные работы позволили определить основные направления, идеи и понятия в исследовании данного концепта, определить перспективы дальнейшего исследования.

Ключевые слова: сложные слова, классификация, взаимоотношение компонентов, лексико-грамматический характер, словообразование, соединительные элементы.

Makhazhanova L.M.,
Aliyarova L.M.

Classifications of compound words in multy system languages

This article focuses on various scientific approaches and classifications of compound words in multisystem languages, as well as the basic techniques of word formation in German language, ways of writing of compound words, features, difficulties and rules of translation, compound, multicompound words on the German language examples. The objective of this work is a comprehensive study of compound words, their structural peculiarities, correlation with phrases, formation, use, and many other related problems.

Domestic and foreign literature on the problem under discussion is reviewed, including reviews of local scientists on grammatical categories. The overviewed works allowed us to determine the main directions, ideas and concepts in the study of this concept and to determine the prospects for further research.

Key words: compound words, the classification, the relationship components, lexical and grammatical character, word formation, the connecting elements.

Махажанова Л.М.,
Алиярова Л.М.

Күрделі сөздердің тілдік жүйелердегі жіктелуі

Бұл мақалада түрлі тілдік жүйелердегі түрлі ғылыми тәсілдер мен күрделі сөздердің жіктелуін, сондай-ақ неміс тілінде сөзжасамның негізгі тәсілдерін, күрделі сөздерді жазу әдістері, ерекшеліктері мен неміс тілінен келтірілген күрделі және көпжақты сөздерді аударудағы ережелерін талқылайды.

Мақалада қарастырылып отырған мәселе бойынша отандық және шетелдік әдебиеттерден шолу, сонымен қатар грамматикалық категориялар туралы отандық ғалымдардың пікірлері беріледі.

Түйін сөздер: күрделі сөздер, жіктелуі, қарым-қатынас компоненттері, лексикалық және грамматикалық сипаты, сөзжасамы, байланыстырушы элементтері.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 802/809-11-8

Махажанова Л.М., Алиярова Л.М.,

старшие преподаватели Казахского национального университета
им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: makhazhanova.leila@mail.ru

КЛАССИФИКАЦИИ СЛОЖНЫХ СЛОВ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ

Во многих древних и современных языках словосложение играет важную роль, как в генетическом отношении, так и в чисто синхронном плане ввиду его исключительной продуктивности. Словосложение нередко занимает ведущее место среди других способов словообразования. И вместе с тем специфика этого словообразовательного способа никак не может считаться установленной. Несмотря на то, что основные типы сложений выделены и описаны еще древнеиндийскими грамматистами, а отдельные модели сложных слов в различных языках были предметом детальнейших описаний, несмотря на то, что специальная литература по словосложению стала буквально необозримой – дискуссии о сущности словосложения и его отличительных признаках до сих пор не потеряли своей актуальности.

При инкорпорировании происходит слияние нескольких корнеслов, обозначающих одно смысловое целое, соответствующее предложению. Сливаемые воедино части такого инкорпорированного целого имеют свое лексическое содержание, с которым они выступают в других сочетаниях с иными, равным образом семантически значимыми, словами. Сливаемые слова могут фонетически изменяться, усекая свои основы и выявляя правила гармонии звуков.

Подобного рода слитный комплекс начинает и заканчивает собою полное содержание всего высказывания (акции, актанты, адъюнкты и сирконстантны), то есть те же самые протоэлементы, которые в языках номинативного типа реализуются в частях речи и членах предложения (сравним казахский и немецкий языки). Таким образом, в инкорпорировании мы имеем цельное синтаксическое построение, которое в одном слитном виде напоминает слово с одним законченным содержанием по смыслу, что соответствует предложению [1, 267].

Существенно отличаются композиты и инкорпорирующие комплексы от слитных синтаксических единиц полисинтетических языков. Для иллюстрации инкорпорации приведем пример чукотского предложения: *Ich nehme Hande aus der Tashe.* Здесь акция, а также первый и второй актанты представлены в слитной форме, при которой говорить об отдельных членах предложения не приходится. Между тем, во всех приведенных инкорпорированных комплексах передается определен-

ными синтаксическими приемами содержание целого предложения, построенного с точным соблюдением правил. Здесь имеются уже предложения, которые содержат основные элементы высказывания (внутренней ситуации), а последние в свою очередь требуют своего синтаксического оформления. Это оформление выражается порядком размещения слагаемых частей в едином, синтаксически цельном построении, соединяемом приемом инкорпорирования.

В казахском языке предложении первый актант *du – (сен) – you* начинает весь инкорпорированный комплекс, второй актант *қолдар – (Hande) – Hands* поставлен перед акцией, выраженной словами *go out, ausgang,* обратившимся затем в глаголообразующую приставку. В коряцком примере первый актант *на sie (они) they* стоит в начале, второй актант в конце, а между ними помещается акция, вокруг которого сгруппированы относящиеся слова и частицы *қазір – jetzt – now,* и означающие *продолжительность действия.* Здесь представлен прием полного инкорпорирования.

Прием полного инкорпорирования алломорфем немецким и казахским композитам, так как содержат акцию, которая для устранения предикации удаляется. При частичном инкорпорировании сливается не все предложение, а лишь те его составные части, которые наиболее друг с другом связаны по его смысловому значению. Таким приемом объединяется то, что в своей совокупности дает законченное синтаксическое выражение, получающее самостоятельное значение в предложении. В результате возникают такие слияния, которые могут быть изоморфными композитами. Здесь объединяется то, что образует в предложении внутреннюю группировку, составные части которой семантически тяготеют друг к другу [2, 442], [3, 15-17].

В казахском, немецком и английском языке представлены изоморфные конструкции, например: *жақсы бала,a good boy, ein guter Junge.*

Примыкающее определение по падежам и числам не изменяется, соответствующее число и падеж получает только *бала* сравним: *жақсы балалар, good boys, gute Jungen.*

В казахском и немецком языке имеет место слияние *«неоформленного табыс септік»* с непосредственно следующим за ним глаголом, сравним: *Үйқы жастық сұрамайды,* Этот пример изоморфен гиляцкому слиянию (инкорпорации) второго актанта (комплетива) с акцией, сравним: гиляцкий А *good person catches a fish. Жақсы адам балық аулайды. Ein guter Mann fischt Fische.* Представленный в примере из гиляцкого языка инкорпорированный комплекс «комплетив» + «глагол» – *балық аулау, catch a fish, Fischer fischen* изоморфен казахской последовательности *«неоформленный табыс септік* + «глагол» (*балык, аулайды),* которая неразложима по смыслу и не может менять порядка слов, то есть, не может менять позицию соположения [4, 18-19].

Большинство лингвистов, испытавших влияние школы де Соссюра, признают существование в языках двух типов отношений – синтагматических и парадигматических. Однородные члены должны рассматриваться как парадигматические, но оказываются связанными синтагматическим. Будучи одинаковы, они должны занимать одно место в дискурсе, однако занимают два со положенных места (фокуса), а не заменяют друг друга (substitutable). И на самом деле, в различных языках мира применяются различные синтаксические приемы преодоления проблемы однородных членов предложения. К числу таких способов относятся и композиты. Разумеется, возникает другой вопрос: почему все-таки существуют однородные члены? Имеются различные объяснения. Так, индийский лингвист Г. Гуру рассматривает однородные члены как результат «склеивания» нескольких предложений [5, 63], [6, 45].

Прежде всего, предложения с однородными членами перестраиваются в композитах типа. В сложное слово объединяется два равноправных однородных члена предложения, существительных. Слова связаны между собой отношениями метонимии или, в частном случае, синекдохи, ср.нем.: *Tischdecke – дастархан – scathe* (целое+часть=синекдоха); *Wasserflasche – су құйғыш ыдыс, water flew dish.,* ассоциация по смежности – метонимия *(жидкость и ее вместилище).*

Приведем примеры из других индоевропейских языков. Классические примеры дает ведийский язык: *(aya-жер) sky-land, Himmel-Boden, father-mother, Vater-mutter.*

Особенность состоит в том, что оба члена равноправны. Именно этим и определяется их специфика. Они, следовательно, не образуют совместно с синтаксической конструкцией в собственном смысле слова, но объединяются отношением сочинения, анализ которого относился бы уже теории бессоюзного сочинения. Поэтому не допускает сведения двух членов к одному или главенства одного из компонентов над другим, кроме отношения предшествования,

закрепленного традицией, но, впрочем, обратимого: *parents* или *mother-father.*

Объединение двух имен реализует бессоюзную связь как синтаксическую черту и, кроме того, служит лексическим способом выражения для синтаксической формы так называемого эллиптического двойственного числа [7, 28-30].

Здесь отношение между членами композита и предложением не семантическое, а тектоническое. В понимании И.Ф. Вардуля, тектоника – это устройство каждой единицы языка (в нашем случае предложения и композита) и их иерархия в ярусовой стратификации языка (предложение – эмическая единица грамматического яруса, то есть вышележащая, а композит – этическая единица грамматического яруса, то есть нижележащая). Эти отношения находятся вне десигната, то есть вне семантики. Разумеется, невозможно, чтобы два компонента сложного имени сохранили все богатство синтаксических связей, которое может иметь свободное предложение [1, 268].

Другой тип в рамках «бинома» представляют собой сложные имена, объединяющие два существительных и другие. Между ними и типом есть существенное различие: этот тип обозначает не два, а один реальный предмет. Но он обозначает его двумя соединенными знаками, из которых и тот, и другой – именные. Необходимо выявить связь между двумя членами, а затем синтаксическую конструкцию, которой создается новая единица (метафора, отношение по сходству).

Из двух членов название всегда дает первый. Второй член служит видовым определением первому, прилагая к нему имя другого класса. Но между двумя референтами существует отношение строгого отрицания. Существо, обозначаемое следовательно, является по внешним признакам членом двух различных классов, которые, однако, и неоднородны, и не симметричны, и даже не сходны друг другу. Если это двойное обозначение остается, тем не менее, непротиворечивым, то это объясняется тем, что устанавливаемое им отношение не логическое, не грамматическое, а семантическое. Предмет, обозначаемый таким способом, неодинаково связан с обоими классами. Одному классу он принадлежит по своей природе, другому приписывается в переносном смысле.

Тем не менее именно бумага, имеющая некоторую аналогию с монетой, заменяет ее. Таким образом, лексические знаки типа *paper, қағаз, papier* несут в себе две категории: одна отражает объективную природу вещей (значение референта), другая – фигуру мысли (смысл сигнификата). Десигнат получает знаковую функцию только в сочетании каждого из членов композита; каждый член композита в отдельности не обозначает десигнат. Роль этих сложных заключается в том, чтобы объединить в одном выделяющем наименовании классификации по реальным признакам и классификацию по внешнему сходству. Этим доказывается, что отношение устанавливается между вещами, а не между знаками (между референтами, а не между десигнатами). Следовательно, и здесь речь идет не о семантике, а о тектонике [8, 264], [9, 367], [10, 15-16].

Мы видим также и синтаксическую конструкцию, которая лежит в основе этих сложных имен. Это не логический показатель тождества между двумя классами, поскольку условия употребления требовали бы такого определения: это пропозициональная функция формы, который применяется здесь к реальному предмету, и, однако, референты несовместимы, что было бы противоречивым [11, 447], [12, 264].

Отношение, устанавливаемое посредством глагола *«быть»* должно скорее пониматься здесь как отношение семантического уподобления двух различных понятий на основе, какой либо общей черты, которая имплицитно содержится в них, но не указывается между *«birds, die Vogel, құс»* и *«flies – жәндіктер – die Fliege «* – это будет семантический признак. Как отождествление по сходству между называемым объектом и сравниваемым объектом, эта конструкция, не соответствующая ни одному из логических значений глагола *«to be, болу, sein»,* отражается в сложном имени через простое соположение двух образующих его знаков – способ описательный и экспрессивный.

Можно сделать вывод, что это сложное имя и поддерживающая его свободная конструкция может являться интуитивно воспринимаемым отношением между называемым предметом и каким-либо предметом другого класса и выражаться это подобие в форме двойного знака, первый член которого определяемое-уподобляемое, а второй определяющее- уподобляющее. Так в номенклатуре устанавливается новый класс, в котором способ обозначения, объедения два уже известных знака в новую единицу, делает экономию на отдельном едином знаке, либо оставляя его в качестве только запасного, либо вообще вытесняя рядом, когда он остается, по-новому дифференцируя его: так, от исходного имени франц. *martin,* в просторе-

чии обозначающего *воробья,* образуются *Martin – Fischer, Мартин – балықшы, Martin – Fisherman.* [10, 265].

Основой сложного имени является синтаксическая группа с определяющим в генитиве и определяемым в номинативе (каким бы образом ни осуществлялось формально, это отношение, для простоты указанное здесь в терминах падежных флексий).

Из всех классов сложения этот класс обнаруживает самую ясную и непосредственную связь свободной синтаксической базы, вплоть до того, что иногда сложное имя и синтагма оказываются, по-видимому, взаимозаменяемыми по желанию. Если это так, то в какой-то мере сложное имя и синтагма допускают свободный и безразличный выбор, можно считать этот тип сложного имени плеонастическим и поставить под вопрос его законность по отношению к синтагме. И, однако, он в некоторых случаях был и продуктивным. Речь идет о том, чтобы найти критерий различия сложного имени и синтагмы, на котором базируется отбор компонентов этих сложных имен.

Чтобы обнаружить его, следует, прежде всего, рассмотреть список сложных имен этого класса и установить, из каких категорий берутся компоненты сложных имен этого типа. Здесь древние индоевропейские языки представляют особенно удобное поле для наблюдений. Первоначально этот тип был редким и узко ограниченным.

Прежде всего, существует компонент *бастық, иеci, head, manager, Ober wirt,* очень продуктивный, имеющий целую парадигму: *head of household, үй иеci, Wirt der Familie.*

Здесь компоненты неполнозначные, требуется комплетив: сын того-то, глава того-то, царь того-то. В дальнейшем появляются композиты того же класса. Здесь речь идет не о повозке, сделанной из золота, а о повозке, полной золота (по-немецки *goldbeladener Wagen-Вакернагель; ein Wagen voll Gold – Гельднер);* к тому же классу принадлежит анг. *arrow-head (наконечник стрелы)* [10, 267], [13, 51], [14, 18].

Производство сложных слов и функционирование их в системе различных языков носит различный характер, что проявляется не только в принципе простого присоединения одного слова к другому, но и в самой морфологической и лексической структуре сложных слов.

Всестороннее изучение форм связи, изучение компонентов сложных слов в двух названных разносистемных языках поможет установить их типологическую особенность, вместе с тем составить представление об общей тенденции их развития на уровне словообразования, имеющего исключительно важное значение при теоретическом изучении того или иного языка.

Литература

1 Ульман С. Семантические универсалии, русс. пер. // Сборн. Новое в лингвистике. Вып. Л. – М., 1977. – С. 267-269.

2 Бенвенист Э. Общая лингвистика // Под ред. Ю.С. Степанова. – М.: Прогресс, 1974. – С. 242, 447.

3 Гак В.Г. О контрастивной лингвистике / Новое в зарубежной лингвистике //

Вып. ХХУ. – Контрастивная лингвистика. – М., 1989. – С. 5-17.

4 Степанова. М.Д. Словосложение в современном немецком языке // Докторская

5 диссертация. – М., 1960. – С. 63.

6 Кацнельсон С. Д. Основные задачи лингвистической типологии. Лингвистическая типология и восточные языки. – М., 1965. – С. 45-49.

7 Кубрякова Е.С. О словообразовательной системе языка и отношениях слово-образовательной производности. – Рига, 1969. – С. 28-30.

8 Лекомцев Ю.К. Введение в формальный язык лингвистики / Отв. ред. Зализняк А.А., АН СССР Ин-т Востоковедения. Наука. Глав. ред. восточ. лит., 1983. – С. 123-127, 51, 264.

9 Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. Русс. пер., 1938. – С. 361- 367.

10 Степанова М.Д. Словосложение в современном немецком языке. Докторская дис-сертация. – М., 1960. – С.12-20, 265, 267.

11 Бенвенист Э. Общая лингвистика / Под ред. Ю.С. Степанова. – М.: Прогресс, 1974. – С. 242, 447.

12 Лекомцев Ю.К. Введение в формальный язык лингвистики / Отв. ред. Зализняк А.А. АН СССР Институт литературы., 1983. – С. 264.

13 Dokulil M. Zur Frage der Stelle der Wortbildung in Sprachsystem. – Sas., 1968. – S. 51.

14 .Helbig G. Zur Rolle des kontrastiven Sprachverleichens fur den Fremdsprachenunterrricht // Deutsch als Fremdsprache. – 1976. – Nr. l. – S. 18-20.

15 Бенвенист Э. Общая лингвистика / Под ред. Ю.С. Степанова. – М.: Прогресс, 1974. – С. 242, 447.

References

1 Ul'man S. Semanticheskie universalii, russ. per. // Sborn. Novoe v lingvistike. Vyp. L. – M., 1977. – S. 267-269.
2 Benvenist EH. Obshchaya lingvistika // Pod red. YU.S. Stepanova. – M.: Progress, 1974. – C. 242, 447.
3 Gak V.G. O kontrastivnoj lingvistike / Novoe v zarubezhnoj lingvistike //Vyp. HKHU. – Kontrastivnaya lingvistika. – M., 1989. – C. 5-17.
4 Stepanova. M.D. Slovoslozhenie v sovremennom nemeckom yazyke // Doktorskaya
5 dissertaciya. – M., 1960. – C. 63.
6 Kacnel'son S. D. Osnovnye zadachi lingvisticheskoj tipologii. Lingvisticheskaya tipologiya i vostochnye yazyki. – M., 1965. – C. 45-49.
7 Kubryakova E.S. O slovoobrazovatel'noj sisteme yazyka i otnosheniyah slovoobrazovatel'noj proizvodnosti. – Riga, 1969. – C. 28-30.
8 Lekomcev YU.K. Vvedenie v formal'nyj yazyk lingvistiki / Otv. red. Zaliznyak A.A., AN SSSR In-t Vostokovedeniya. Nauka. Glav. red. vostoch. lit., 1983. – C. 123-127, 51, 264.
9 Meje A. Vvedenie v sravnitel'noe izuchenie indoevropejskih yazykov. Russ. per., 1938. – C. 361- 367.
10 Stepanova M.D. Slovoslozhenie v sovremennom nemeckom yazyke. Doktorskaya dissertaciya. – M., 1960. – C.12-20, 265, 267.
11 Benvenist EH. Obshchaya lingvistika / Pod red. YU.S. Stepanova. – M.: Progress, 1974. – C. 242, 447.
12 Lekomcev YU.K. Vvedenie v formal'nyj yazyk lingvistiki / Otv. red. Zaliznyak A.A. AN SSSR Institut literatury., 1983. – S. 264.
13 Dokulil M. Zur Frage der Stelle der Wortbildung in Sprachsystem. – Sas., 1968. – S. 51.
14 .Helbig G. Zur Rolle des kontrastiven Sprachverleichens fur den Fremdsprachenunterrricht // Deutsch als Fremdsprache. – 1976. – Nr. l. – S. 18-20.
15 Benvenist EH. Obshchaya lingvistika / Pod red. YU.S. Stepanova. – M.: Progress, 1974. – C. 242, 447.

Махметова Д.М.

Речевые структуры с прилагательными в научно-естественных и научно-технических текстах

Статья посвящена речевым особенностям прилагательных в научно-естественных и научно-технических текстах. Первая – связана с обычными речевыми структурами. Вторая – связана с терминологическими оборотами речи. Во втором случае наблюдается смысловая связь между словами-терминами и словами с функцией прилагательных. В этих контекстах «прилагательные» являются словами-характеристиками к терминам. Их нельзя удалять из текста при переводе. Показано различие между обычной речью и терминологическими словосочетаниями на основе грамматики прилагательных и их стилистических свойств.

Ключевые слова: прилагательное, качественное, относительное, стиль, информативность, термин, слово-характеристика.

Makhmetova Dj.M.

Speech adjective patterns in natural-scientific and scientific-technical texts

The article discusses the speech functions of adjectives in natural – scientific and technical texts. The first function is connected with ordinary speech patterns. The second one is linked to terminological speech constructions. In the second case there is one semantic link between terms and adjectives. In these contexts adjectives are word characteristics relating to terms. They can't be removed from the text. The difference between ordinary speech and terminological word combinations and their stylistic properties were shown.

Key words: adjective, descriptive, relative, style, informativity, word-characteristic, term.

Махметова Д.М.

Ғылыми-жаратылыстану және ғылыми-техникалық мәтіндердегі есім бар құрамында сөйлеу структуралар

Мақалада есімдердің ерекшеліктері ғылыми-техникалық және ғылыми-жаратылыстану мәтіндерде көрсетілген. Біріншісі – ол есімдерді әдеттегідей сөйлеу мақсатымен қолдануы. Екіншісі – ол термин сөздерге арнаулы сипаттама беру үшін есімдерді қолдануы. Сол себептен сөйлеу технологиясында есімдерге өте маңызды орын беріледі. Сипаттама – сөздер орында болғанда есімдерді сөйлеу структурасынан алып тастауға болмайды. Есімдердің грамматикалық пен стильдік қасиеттеріне негізделіп әдеттегідей және терминологиялық сөйлеу структуралар арасындағы айырмашылығы талқыланады.

Түйін сөздер: сын есім, сапалық, қатысты, стиль, информативтілігі, термин, сипаттама-сөз.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81’42;801.7

Махметова Д.М.,

старший преподаватель Казахского национального университета
им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: djamilya_gab@mail.ru

РЕЧЕВЫЕ СТРУКТУРЫ С ПРИЛАГАТЕЛЬНЫМИ В НАУЧНО-ЕСТЕСТВЕННЫХ И НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ

В речевых ситуациях, независимо от области знания, слова из категории прилагательных лингвистически связаны со словами из других категорий. Особенность связей для ситуаций, имеющих отношение к научно-естественной или научно-технической области знания, можно охарактеризовать понятиями «стилистическая», «информативная». Цель обозначения признака чаще всего обусловлена необходимостью отметить что-либо конкретное или более конкретное в отношении объекта речи, и представляет собой выражение условия для правильного восприятия научной информации. Слова из категории прилагательных обладают ценными речевыми качествами. В первую очередь это связано с их грамматическими свойствами, которые обеспечивают в речи выражение приема сравнения по признаку и выражение приема качества признака. И в английском, и в русском языке для прилагательных выделяют три грамматические формы: исходная положительная степень, сравнительная степень, превосходная степень [1–4]. Прилагательные, грамматические свойства которых позволяют создавать речевые структуры с функцией сравнения чего-либо по определенному признаку, принято называть качественными прилагательными. Составная форма сравнительной степени чаще употребляется в книжной речи в грамматической функции определения.

Понятием «признак» можно выражать не только качество (свойство) чего-либо в речевом общении. Грамматикой выделяют относительные виды прилагательных, которые обозначают другой признак – отношение, и этот признак не может проявляться в разной степени. Под степенью качества обычно подразумевают субъективную оценку степени интенсивности признака. Прилагательные сочетаются с широким кругом конкретных имен существительных, легко развивают переносные значения. Некоторые относительные прилагательные употребляются и в русской, и в английской речи с переносным качественным значением.

Таблица 1 – Дополнительные лексические значения прилагательных

№	Книжная речь: прямое значение, выражающее отношение к объекту речи	Книжная речь: перенос прямого значения на другой объект речи с целью сравнения по качеству, свойству
1	Бархат. Бархатное платье.	Бархатный голос.
2	Салат. Салатные тарелки.	Салатный цвет.
3	Zip. Zipper. Zipper bags (сумка с быстрой застежкой).	Zipper reactions (научный текст: реакции быстрого присоединения).
4	Liquid. Liquid soap (Жидкое мыло).	Liquid chromatography (научный текст: жидкостная хроматография – метод измерения).
5	Ring road (кольцевая, т.е. окружная).	Carbon ring structure; ring electrode (научный текст: кольцеобразные структуры/ электрод).

В научно-естественных и научно-технических текстах, как и в любом другом тексте, грамматические формы прилагательных используются в полной мере. Однако имеются своеобразные особенности в построении речевых структур с участием слов из категории прилагательных. Стилистические особенности слов из категории прилагательных связаны с ситуациями общения. В зависимости от целей общения прилагательные могут быть использованы как нейтральные или информативные слова, либо слова с функцией эмоционального воздействия [1]. В аспекте научно-естественной и научно-технической книжной речи слова из категории прилагательных можно рассматривать как языковые единицы, обеспечивающие коммуникативные качества:

– нейтральный характер речевых структур;
– информативный характер речевых структур.

В научно-естественных и научно-технических текстах слова из категории прилагательных часто используются в грамматической роли определения. Внимания заслуживают грамматические связи между словами в речевых структурах, которые могут представлять собой разные типы (формы) языковых единиц – от словосочетаний до предложений. Следует различать два аспекта для роли определения. Первый аспект – обычная речь, второй аспект – терминологическая речь. Терминологическая технология речи вводит в языковые единицы слова из категории прилагательных в качестве обязательных компонентов. Прилагательные выполняют информативную функцию по отношению к термину, или словам специальной научной лексики. В предложениях можно выделить словосочетания, которые содержат слова «термины», либо слова «специальной научной лексики», и прилагательные из числа общеупотребительной лексики с многозначной языковой семантикой. Прилагательные, функция которых сведена к роли определения в виде «слов – характеристик к терминам», нельзя удалять из текста. Они грамматически и стилистически выделяют специфическое, конкретное, особо важное, что связано с употреблением терминов или слов специальной лексики в данной ситуации [5]. В этом проявляется информативная функция прилагательного. При этом она может иметь нейтрально-информативный или информативно-экспрессивный характер. В обычной речи, усложненной прилагательными, но в иных целях, не связанных с терминологической лексикой, прилагательные можно удалять. При этом смысл текста не пострадает.Покажем этот факт в научной речи, используя разные языковые единицы, взятые из журнальных научных информативных текстов (таблицы 2 и 3).

Таким образом, в научно-естественных и научно-технических текстах языковые свойства прилагательных приобретают коммуникативную информативную функцию, если они грамматически и стилистически непосредственно связаны, т.е. согласованы с сущностью того, что выражают слова термины или слова специальной лексики. Объясним этот вывод, используя метод моделирования к неопределенной ситуации, выраженной словосочетанием «сложный процесс». Это словосочетание содержится в первом примере таблицы 3. Прилагательное «сложный» в языковой единице «сложных процессов сажеобразования» грамматически согласовано со словом «процесс». Слово «сажеобразование», в контексте научно-естественных и научно- технических отраслей знания, имеет статус слов «терминов» или слов «специальной лексики», не имеет отношения к общеупотребительной лексике. В предложении оно грамматически связано с

фразой «для понимания». Поэтому прилагательное «сложный», которое автор научного текста использует правильно, чтобы выразить свое мнение о характере «сажеобразования» в научном эксперименте, является нейтральным стилистическим средством. Предложение без прилагательного «сложный» не теряет своего научного смысла: – «Для понимания процессов сажеобразования нужны адекватные модели». Чтобы прилагательное «сложный» из субъективной речевой зоны перешло в объективно-необходимую оценку «сажеобразования», нужны адекватные языковые конструкции. Грамматические формы прилагательных, а также стилистические приемы использования их в речи, позволяют осуществить эту задачу. Информативная функция слову «сложный» может быть обеспечена с помощью следующих языковых приемов:

– усиление степени качества путем введения наречия меры «очень»: – «*Для понимания очень сложных процессов сажеобразования* нужны адекватные модели».

– грамматическая реорганизация предложения: – «*Для понимания сложности сажеобразования* нужны адекватные модели».

– использование стилистического приема сравнения: «сажеобразование» как «модель сложного процесса»: – «Для понимания процессов *сажеобразования* нужны *модели*, *адекватные понятию «сложный процесс»».*

Таблица 2 – Языковые свойства прилагательных в научных текстах [6 – 7]

№	Языковая единица	Прилагательное: вид, форма, функция. Лексическая единица.
1	Главное в сложном предложении: «Для понимания сложных процессов сажеобразования нужны адекватные модели».	«Сложных»: качественное, исходная положительная форма. Общеупотребительная. Нейтральная функция в речи.
2	Фрагмент из предложения: «Материал, полученный в ходе эксперимента, содержит новые – две разновидности ленточных структур».	«Новые»: качественное, исходная форма. Нейтрально-информативная. Общеупотребительная. «Ленточной»: относительное. Нейтрально-информативная. Общеупотребительная.
3	Словосочетание: «свободные статические заряды»	«Свободные»: качественное, исходная форма. Нейтрально-информативная. Общеупотребит.
4	Словосочетания: «cellular multiple laminar flamelets»; «a wrinkled laminar flamelet».	«Cellular» : относительное. Информативно-экспрессивная. Общеупотребительная. «Wrinkled»: относительное. Информативно-экспрессивная/ Информативно-эмоциональная. Общеупотребительная.
5	Словосочетание: «Ring electrode».	«Ring» : относительное. Нейтрально-информативная. Общеупотребительная.
6	Фрагмент предложения: «the taller laminar cone was still collapsed near the burner head».	« taller»: качественное, сравнительная степень. Нейтрально-информативная/ информативно-экспрессивная. Общеупотребительная.

Таблица 3 – Речевые функции прилагательных [6 – 7]

№	Языковая единица	Речевая технология: обычная/терминологическая речь
1	Главное в сложном предложении: «Для понимания сложных процессов сажеобразования нужны адекватные модели».	Обычная. Синтагма: «сложных процессов».
2	Фрагмент из предложения: «Материал, полученный в ходе эксперимента, содержит новые – две разновидности ленточных структур».	Терминологическая. Синтагма: «новые– две разновидности ленточной структуры ».
3	Словосочетание: «свободные статические заряды»	Терминологическая. Синтагма «свободные заряды»

Продолжение таблицы 3

4	Словосочетание: «cellular multiple laminar flamelets».	Терминологическая. Синтагма: «cellular flamelets».
5	Словосочетание: «Ring electrode».	Терминологическая. Синтагма: «Ring electrode».
6	Словосочетание: «a wrinkled laminar flamelet».	Терминологическая. Синтагма: «a wrinkled flamelet».

Курсивом отмечены речевые структуры, имеющие грамматическую и стилистическую согласованность между словами «сажеобразование» и «сложный». В этих условиях прилагательное «сложный» становится словом – характеристикой для термина «сажеобразование». Речевая структура превращается в терминологический оборот речи, в котором функция прилагательного заключается в том, чтобы объективно оценить или выразить более точно сущность явления «сажеобразования».

Прилагательные «статические», «multiple/многократный», «laminar/слоистый» в естественных и технических науках рассматриваются как единицы научной лексики, и поэтому они служат организаторами терминологической речи. Прилагательные «новые», «ленточной», «свободные», «cellular», «wrinkled», «ring», «taller», которые относятся к словам общеупотребительной лексики, в примерах из научных текстов выполняют информативную функцию. Они являются обязательными компонентами речевых структур. Это слова – характеристики к терминам, к словам специальной лексики в научных текстах. Класс слов – характеристик к терминам, к словам специальной лексики расширяется с помощью грамматических приемов словообразования. При этом, «слова – характеристики» можно отнести к категории прилагательных. Приведем примеры речевых структур из научных текстов, выделяя прилагательные курсивом: *лукообразные* фуллереновые наноструктуры; *колоколообразная* кривая; магнетизм *железосодержащих* частиц в матрице кварца; *короткоживущие* радикалы; *композиционные* полимер-керамические материалы; *свободно-радикальный* механизм; *наиболее поразительный* результат; *эстафетный* характер роста углеродных наноструктур. В данном случае грамматические приемы и грамматические средства словообразования реализуют в речи стилистические приемы, характерные для разных ситуаций, как с нейтральной, так и с окрашенной лексикой. Стилистические компоненты «-образные», «-содержащих», «коротко-», «композиционные», «свободно-», «эстафетный» использованы в целях оценки формы, качества, времени и интенсивности действия, одновременной оценки сложности – последовательности – формы, формы и структуры, скорости. К стилистически окрашенным можно отнести слова «лукообразные», «колоколообразная», «короткоживущие», «композиционные», «поразительный», «эстафетный», «радикальный».

Хотелось бы также отметить некоторые грамматические особенности речевых структур из научных текстов. О грамматике сложных слов: «сажеобразование»; «полимер-керамические», «колоколообразные», «лукообразные», «свободно-радикальный». Предлагаем языковые конструкции: «сажеобразующие процессы» либо просто «сажеобразование»; «полимерокерамические» материалы или «полимернокерамические материалы; «колокольнообразные», но «колоколобразные» кривые; «лукобразные» наноструктуры либо «луковообразные»; «радикалосвободный» механизм.

Литература

1 Касаткин Л.Л., Клобуков Е.В., Лекант П.А. Современный русский язык. – М.: Просвещение, 2004. – 304 с.

2 John Eastwood. Oxford Practice Grammar. Oxford: University Press, 2006. – P. 440.

3 Michael Vince. First Certificate Language Practice. English Grammar and Vocabulary. 4th Edition. – Oxford: Macmillan, 2009. – P. 344.

4 Michael Swan. Practical English Usage. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – P. 653.

5 Махметова Д.М. Моделирование терминологических высказываний и пере-вод слов – характеристик для слов–терминов // Хабаршы. Вестник. Серия филологическая. – 2011. – № 1(131). – С. 280 – 285.

6 Мансуров З.А. Сажеобразование в процессах горения. (Обзор). Физика го-рения и взрыва. – 2005. – №6, Т. 41. – С. 137 – 156.

7 Marcum S.D., Ganguly B.N. Electro-field- induced flame speed modification. – Combustion and Flame. – 2005. – No. 5, Vol. 143. – P. 27–36.

References

1 Kasatkin L.L., Klobukov E.V., Lekant P.A. Sovremennyj russkij yazyk. – M.: Prosveshchenie, 2004. – 304 s.

2 John Eastwood. Oxford Practice Grammar. Oxford: University Press, 2006. – P. 440.

3 Michael Vince. First Certificate Language Practice. English Grammar and Vocabulary. 4th Edition. – Oxford: Macmillan, 2009. – P. 344.

4 Michael Swan. Practical English Usage. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – P. 653.

5 Mahmetova D.M. Modelirovanie terminologicheskih vyskazyvanij i perevod slov – harakteristik dlya slov-terminov // Habarshy. Vestnik. Seriya filologicheskaya. – 2011. – № 1(131). – S. 280 – 285.

6 Mansurov Z.A. Sazheobrazovanie v processah goreniya. (Obzor). Fizika goreniya i vzryva. – 2005. – №6, T. 41. – C. 137 – 156.

7 Marcum S.D., Ganguly B.N. Electro-field- induced flame speed modification. – Combustion and Flame. – 2005. – No. 5, Vol. 143. – P. 27–36.

Sagyndykuly B., Kulzhanova B.

Universal nominations samples for all world languages

Recently turcolgy fulfilled with news. Regularity of its news is common for world languages which defines development, changes, formation of the language. As a result of this, it was revealed that basic lexic is common to languages of the world. Article proves that word forms in Kazakh languages ana (туған шеше), apa (mother who gave a birth to the child), ata (great fatherfather of the father) a syllable of the words which means relativeness belong to world languages. According to the author the start of the word apa is *papa. This archeotype was developed by three phonosemantic ways: 1) it saved its former form in most languages: *papa >papa. 2) It became voiced: *papa > baba. 3) As the result of stress changing the first sound was dissapeared: *papa > apa; *papa >baba>aba. 4) In some languages In some languages after getting voiced, economized thy started to be: *papa >baba >aba >ebe. The words which mean «mother who gave a birth» considered by this rule 1) *nana >mama >ama >eme 2) *nana >ana >anna >ene>enne parralells and 1) *tata> tetia > tete > tate; 2)tata >dada>diadia> ded; 3) *tata> ata > atta parallels. Etymology of the mentioned namings was revealed, based and proved Author shows that words belonging to world languages isn't restricted only by the words which express relativness.

Key words: tuz, tize, papa >baba>aba.

Сағындықұлы Б., Құлжанова Б.

Бүкіл дүние жүзіне ортақ туысқандық атаулар

Соңғы жылдары түркологияда елеулі-елеулі жаңалықтар ашылды. Және ол жаңалықтардың – тілдің дамуын, өзгеруін, қалыптасуын айқындайтын заңдылықтардың – әлем тілдеріне ортақ екендігі де белгілі болды. Осының нәтижесінде бір замандардағы базалық лексиканың бүкіл дүние жүзі тілдеріне ортақ екендігі де анықталып отыр. Мақалада қазақ тіліндегі ана (туған шеше), апа (баланың туған анасы), ата (үлкен әке, әкенің әкесі) сөз формалары әлем тілдеріне ортақ туысқандық атауларының бір буыны екендігін дәлелденіледі. Автордың көрсетуінше, апа сөзінің түп-төркіні – *папа. Бұл архетип үш бағытта фоносемантикалық жолмен дамыған: 1) Көптеген тілдерде өзінің бұрынғы пішінін сақтап қалған: * папа >папа. 2) Ұяңданған: *папа > баба. 3) Бірқатар тілдерде екпіннің өзгеруі нәтижесінде алғашқы дыбысы жойылып кеткен: *папа > апа; *папа >баба >аба. 4) Енді бір тілдерде ұяңдану, үнемдеу сатыларынан өткеннен кейін жіңішкерген: *папа >баба >аба >ебе. Осы сияқты заңдылықтарға «туған шеше», «туған ана» мағыналарын беретін 1) *нана >мама >ама >еме 2) *нана >ана >анна >ене>енне параллельдері мен 1) * тата> тетя > тете > тәте; 2) тата >дада>дядя> дед; 3) *тата> ата > атта параллельдері де бағынады. Аталған атаулардың лексикалық мағынасымен қатар этимологиясы да ашылады, уәжделеді, негізделеді. Автор әлем тілдеріне ортақ сөздердің туысқандық атаулармен шектелмейтіндігін атап көрсетеді.

Түйін сөздер: тұз, тізе, папа, баба, аба.

Сагындыкулы Б., Кулжанова Б.

Наименование родства, являющегося общим во всех языках мира

За последние годы в тюркологии было сделано много значительных открытий. Выяснилось, что эти открытия – законы, определяющие развитие, изменение и формирование – являются общими для всех языков мира. В результате обнаружилось, что древняя лексическая база была общей для всех языков мира. В статье доказано, что некоторые словоформы в казахском языке, такие как ана (родная мать), апа (мать ребенка), ата (старший отец, отец отца), являются одним слогом общих родственных названий языков всего мира. Авторы статьи показывают, корень слова апа – папа. Данный архетип развивался фоносемантическим путем в трех направлениях: 1) во многих языках сохранил свою прежнюю форму *папа >папа; 2) озвончение: *папа > баба; 3) в некоторых языках в результате изменения ударения первый звук выпал: *папа > апа; *папа >баба >аба; 4) в некоторых языках смягчились после озвончения и стадии экономии: *папа >баба >аба >ебе. К таким законам подчиняются параллели со значением «родная мать», «родная мама»: 1) *нана >мама >ама >еме 2) *нана >ана >анна >ене>енне и параллели: 1) *тата> тетя > тете > тәте; 2)тата >дада>дядя> дед; 3) *тата> ата > атта. Открывается, мотивируется и обосновывается этимология и лексическое значение данных названий. Автор утверждает, что слова, имеющие общие корни во всех языках, не ограничивается только родственными названиями.

Ключевые слова: соль, колено, папа, баба, аба.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 81’0

Sagyndykuly B.[1], Kulzhanova B.[2],

[1]Doctor of Philological science, Full Professor,
[2]Ph.D., the Associate Professor of Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazahkstan, e-mail: Bahit777@mail.ru

UNIVERSAL NOMINATIONS SAMPLES FOR ALL WORLD LANGUAGES

Significant discoveries are made in Turkology in recent years. As a result, there is a great opportunity to explore in-depth of the history of the word. If to be exact, the most important things, the archetypes of consonant of Turkic languages (including world languages in its broad sense) are identified. Significant results are made due to the fact of clarification of original and archaic types of sounds. The importance of the restoration of archetype of consonants and vowels in retrospective direction or, on the contrary, the replacement of their synchronic variants that were formulated over time in perspective direction is the following: if etymology of any word is analyzed, it will be easier to explore its origin. For example, sol’ (salt) *(a white crystal substance with a pungent taste that is used as a flavoring for food*) in the Russian language is an equivalent of tyz (salt) (a *white crystal substance used to add a savory and spicy flavor to dishes)* in the Kazakh language. However, there is another doublet for this word Lexical meanings are the following – 1) *a salt swamp where feet are sunk into: 2) geogr. a desert and semi-desert where there is an easily soluble salt in upper layer, and sometimes it is a soil of steppe and forest-steppe zone; 3) a white mark of salt solution.* In addition, we can notice that sor is used in its broad sense in ancient times in the Turkic languages (including the Kazakh language). If to compare this word with the Russian language equivalent «sol’» (соль), there is only one difference in r ~ l phonemes. Sonorant sound l is formulated from sonorant sound r in their course of historical development. In other words, the original and archaic type of l is – r. Its indigenous form – sor will be formed. Russians used it in ancient times due to the regulations of the language. Therefore, sor – is a common word for both Turkic and Slavic people from ancient times.

Another example. The words shatu (шату) in the ancient monuments was used in the meaning of «ladder». It’s an incomprehensible archaism at present time. In the Kazakh language saty (саты) means: 1) *a ladder that is used* to *enter the house or to go up or down stairs; 2) a portable framework of wood in the form of two long parallel members connected by several parallel rungs or steps for climbing up the roof of the house or barn.* It is very difficult to find out that words shatu (шату) and saty (саты) are rooted word without the appeal to professionals. The difference is in the match-

ing of sh (ш) ~ s (с) and u (у) ~y (ы). Sh (ш) and s (с) are dialectic signs of Oguz and Kypchak languages. Rounded vowel u (у) in the Oguz languages is always changed into the unrounded vowel y (ы) in the second and third syllables in the Kypchak languages: *azuq> azyk, aguz> auyz, qabuq> qavyq,* and etc. Vowel u (у) remained as an archetype in the Ogyz languages, whereas in the Kipchak languages it was reduced. Considering the fact that the sound Y (Ы) was originated from U (У), there will be no doubt that these two words were originated from the same word. It can be shown like that: *shaty (шаму) ~ saty (саты) < satu (саму).* The above-mentioned examples show the importance of original, ancient and archaic types of sounds when dealing with etymological researches.

As a result of in-depth study of the linguistic economy the restoration of the original form of extinct sounds, syllables with the help of original type, ancient type and archaic type is very essential in the course of the historical development. For example, variants that are common in the literary language: *balbıra ~ albyra, badyraq ~ adyraq, baqyray ~ adyray, bedirey балбыра ~ албыра, бадырақ ~ адырақ, бақырай ~ адырай, бедірей ~ едірей)* show that sonat b was sometimes remained, sometimes lost at the beginning of these words. But the ancient form – b is not a form of sound reduction; it's easy to restore the reduced form because of being of the same variant. Moreover, we can notice that sound d in variants *dokigen ~ onkigen, dabyra ~ abdyra, delben-delben ~ elben-elben* (*дөңкиген ~ өңкиген, дабыра ~ абдыра, делбең-делбең ~ елбең-елбең)* and sounds t, s in variants *tarbi ~ arbi, sarqıra ~ arqıra (тарби~ арби, сарқыра ~ арқыра)* were reduced [2, 87-130].

This phenomenon is observed in the comparison of the historical manuscripts with the modern Kazakh language. For example, asyrga – syrga (асырға – сырға) in the manuscript «Khusrau ua Shirin». La'aldın qosh *asyrgalar* qulaqda (Ла'алдын қош *асырғалар* құлақда) – double earrings made from ruby stone. In the Kazakh language syrga (*earrings)* means *fashion jewelry for women's ears made from various precious metals and stones (gold, silver, diamonds, sapphires, rubies and etc.).* Here the sound a is reduced at the beginning of the word. But it remained its lexical meaning. In the ancient Turkic dictionary *artut(apmym) is a gift, offering:* artut alyp anungyl (артут алып анунғыл) – tartu (тарту) or to present. In the Kazakh language *tartu (тарту) means to present a special gift and valuable present for someone.* In the language of historical monuments the word artut (артут) is the contemporary archaism, which is completely understandable. The omission of consonant t and its gradual disappearance made it archaic word. The difference from tartu (тарту) is that it is presented in ancient form: *tart+ut (тарт+ут).* The plural meaning of this word in the Kazakh language is lost and that's why last sound t seems to be subject of elision.

We don't have a purpose to numerate findings founded in the article. We are trying to prove that the origins of world languages are the same with the help of previously unknown regulation and laws of different languages and with the help of a series of articles. There are similarities in terms of nouns, adjectives, numerals, verbs, pronouns and etc. First of all, we found it right to start from related nominations that are common for all languages of the world.

There is a proof of the existence of objective and historical basis of the same lexical database for all world languages. Information sent through representatives of God is becoming a reality one after another scientifically. It is also true that the world suffered from flood. According to legends come to us, all people at times of God Nukh (Noi) spoke in one language. There was no need of a rich vocabulary stock for a few people escaped in the ship. Everyday vocabulary was used then. Hence, the whole system of the ancient language was broken down. The narrow range of vocabulary used by the flood survivors was formulated as a foundation for all languages of the world in the course of historical development. According to our experience, there are thousands of archetyped roots.

PAPA (FATHER). According to the information in «Etymological dictionary of Turkic languages» by E.V. Sevortyan, the forms papa> baba, baba> aba> ebe, papa > apa (that stand for father) that mean the concept of parents are basically spread in all world languages (more frequently in one language and to a lesser extent in another one). There were no voiced consonants and close vowels according to the development evolution of language not only in Turkic languages, but also in all world languages in the ancient unknown period in the history. Voiced consonant and close vowels are gradually appeared in the dynamic development of voiceless consonants and open vowels [1. Thus, the variants papa> baba> aba> ebe are formed on the basis of the processes of voiced consonants, closed vowels and linguistic economy. The most correct list of these variants is papa and baba without taking into account their close and economized forms. The variant baba is formed as a result of changing voiceless consonant p into voiced consonant b. Thus, the

most ancient form and archetype of all variants is papa. According to scientist, forms papa and baba are spread in the Iranian, Semitic, Indian, African, Chinese, Caucasian and European languages in the meaning of «father», «grandfather», «grand grandfather» and etc.[1. 5-38]. For example, in the Russian language papa is a *father* (primary meaning), otez – *a father in relation to their children* [4].

The first sounds were lost in the course of phonetic development in some languages: papa> apa, baba> aba. The reason for this is due to the shift of word stress. The first syllable was stressed in ancient times, then it was moved to the second syllable. In this case, the first sound does not play a discernable role. If word stress remains unchanged, papa and baba will be stable. All wisdom is here.

Both forms are spread in the «Ancient Turkic Dictionary» (ATD) and there is a difference in meaning between them: Aba I mother (ATD); aba II [tib. A- pha] father (ATD); aba III an ancestor; aba iazty ersay bayat qynaty – when ancestor transgressed, the God punished him; aba oglany – human, humanity: tortutti *aba oglanyn* bir bayat – single God created human being (ATD); apa I. elder relative, elder sister: *apam* olgen erkanta bitig berimiz – when my elder sister died, we gave (this) document; 2. a mother [6].

We can notice that apa, aba are used both for men and women, their meanings are not classified by the gender. However, it is common not only for the Turkic people, but for all nations in the world as well. The common viewpoint of Turkologist is the following: «Composition and relationship of meaning aba and others reflects the system of consanguinity that emerged in the early stages of tribal relations of the Turks until the formation of family and kinship relations, where the concept of» father «-» mother «and their offspring are central notions, whereas in the term apa, these meanings don't bear active use [3. 56p.] In spite of not being classified into a gender groups, the above-mentioned nominations of the most ancient times were soon gradually changed, each form took a certain lexical meaning or there was a little semantic difference. According to linguistic facts, Turkic people used papa as apa as a result of omission of the first sound. These changes weakened the seme on gender, and gradually it was lost. Finally, apa is used for only female gender. The voiced variant of apa is aba, and on the contrary, it was more common to man and it became stable in some languages. For example, aba> abu means «father» in the Arabic languages. Noun apa in the Kazakh language is a seme which is used for woman.

Apa. 1. A mother of a child. 2. A sister who is elder than others'. The first meaning of these definitions given in the explanatory dictionary of the Kazakh language – a mother of a child – is peculiar to dialectical feature rather than to national specifics. And the lexical meaning of «a sister who is elder than others'» is common for all Kazakh nation. This word has variants in the spoken language such as apeke(әпеке), apke (әпке). It is clear that apke (әпке) is derived from apeke (әпеке). And pair eke may be the origin of the word ekech (small) from the medieval manuscript. Then it stands for «a little sister» (kishi apa). The last consonants ch ~ sh seems to be extinct. Their way of development : *apa ekech> apekech> apeke> apke (ана екеч>әпекеч>әпеке>әпке).*

Apa is a word used to call a woman who is older in the Kazakh language. It means «a mother in law», «stepmother», «brother's wife» in other Turkic languages and besides it stands for «a woman» in general. Of course, all derived meaning appeared later.

Therefore, we consider wide-spread papa as a original form of apa, which is Turkic variant. In other words, it is just one step of this chain papa> baba, papa> apa> appa, baba> aba> ebe. Some Turkologists assume that the archetype of apa (апа) can be appa (аппа) [3. 54]. We cannot agree with it. The sounds interpreted together in some languages because of some reasons are the rule of law. For example, famous figure of Islam, an outstanding person Kosha Akhmed Jasaui (Йасауи) can be said as Jassaui (Йассауи) in the spoken language. Achy (ачы – bitter) gradually became ashy>ashshy>ashy (ашы>ашшы>ащы) in the ancient Turkic languages. Secondly, appa (аппа) occurs in certain regions and in certain languages (in Balkar languages, Turkic and Tatar dialects) and it is not Turkic phenomenon at all. On the contrary, appa (аппа) is formulated from the ancient form apa (апа): apa (апа)> appa (аппа). It can be pronounced as aqa (aga) >aqqa, ana>anne (ақа (аға)>аққа, ана>анне) in the Turkic languages.

Over time, semantics of not only the form of papa, but also baba is classified. For example, baba which meant both father and mother took a meaning of «father's father» and «mother's father» in the Iranian and Turkic languages, whereas in the Russian language it was used in the meaning of «old woman» reflected in the language in the form of baba, babushka (grandmother). In short, historical, social, cultural and political circumstances lead to the change in a wide range of meanings. The most ancient form papa is still present in the Indo-European languages, but this form has been changed

slightly in terms of phonetics in different system of languages. According to facts, some languages kept the seme related to male gender, whereas other languages developed the seme of female gender.

Thus, the issue on genetic basis of all languages of the world is appeared. However, scientists doubt about genetic relationship and common basis of all languages. Applying to various excuses, they don't want to recognize that all languages are formed from one archetype For example, they believe that the similarities of all languages are formed by speech babblings of infants that doesn't bear any meaning: «Theoretical difficulties associated with terms of kinship, are generally clear. They lie in the fact that the commonality of basic terms of kinship (as well as some other lexical or lexical-grammatical categories) in different language families (Indo-European, Altaic, Finno-Ugric and others) needs to be explained, in which we must obviously exclude genetic commonality of all these lexical categories. Otherwise, there is a question about the genetic relationship between the language families itself. The hypothesis of the origin of babbling of terms of kinship is designed to resolve this conflict «[3. 57].

We cannot agree with the hypothesis that related nominations are formed from the infant's speech babbling. Repetition of one syllable twice in words such as pa +pa, ba + ba, she+she, ma + ma can't prove this hypothesis. In our view, these repetitions are used for the purpose to «call» and «draw attention». They are just addressing words of children for parents. If so, the basis for the emergence of such nominations bears some reason (motive). However, this motive is forgotten because many thousands of years passed.

The existence of special phenomenon in linguistics is observed as a result of long years of study, which wasn't under the attention of linguists for many years. The basic lexis of any language is formed with the help of lexeme containing only one consonant and one vowel. Language unit which contains only the combination of one consonant and one vowel and which holds either lexical or grammatical meaning; which is unknown in history and formed from the ancient times is called archeseme (tubirtek) by us. Archeseme is language unit like a phoneme, morpheme, word, phrase and sentence. Forgotten motives can be restored owing to the theory of archeseme.

Papa, baba – are not babble of infants, they are independent words used by adults. Parents taught their children these words, especially the archetype pa, ba in the meaning of a head and leader of the family. Let's try to find out the etymology of these archetypes.

The nomination shamba in the Sanskrit (Persian) language contained two parts in the ancient times. Sham means «day», ba means «main», «first». Then, the whole word refers to «the main day». According to religious faith, the first day of the week is the date of the movement of the whole world. The Kazakh proverb «Saturday is good luck» originates from this. The syllable ba is also used in the same meaning in words such as baash, bash, bas in the Turkic languages. At the beginning it seemed that long pronounced vowel a in paa ~baa was used to call men, whereas short-pronounced vowel a in pa ~ ba was used to call woman. If children wanted to call both father and mother, they just said paapa ~ baaba. That's why there were no gender differences referring to these words. There is also part va in the Russian word golova (bas – head). Consequently, words papa, baba are used to call members of family. The lexeme papa that is used to call parents was developed in three directions in terms of phonetics.1) Remaining the original form: *papa>papa. 2) Being voiced, economized and closed: * papa> baba>aba > ebe. 3) Omission of the first sound in spite of being closed: *papa> apa> appa. In spite of changes in terms of phono-semantic sense, the word papa haven's lost its gold core of being the most common word for all world languages.

ANA (NANA- MOTHER). In the Kazakh language*.1. a mother. 2. A mother in general 3. Basis, main, root.* This word is spread in all Turkic language in its different forms ana ~ ene~ ine~anna, etc. Moreover, ene is used in Tungus-Manchzhur language, eme is in the Mongolian. Nana is used in the Indo-European languages. That is one of the most common words in the world. There are a number of primary and figurative meanings in the Turkic languages. 1) The meaning of «mother» is widely used in all Turkic languages. 2) It refers to «a mother of father» – «grandmother» in Turkish, Turkmen, Karashai-Balkar, Tatar, Uzbek dialects. 3) It is used in the meaning of «respected mother» in a number of languages. 4) It is used as a «female animal» in some Turkic languages. 5) In the Tyva language it stands for «teacher». 6) Sisters are called with this nominations in the Tuva language and in dialects of the Turkmen language. 7) Kazakhs call mother of his wife as «ene».

Turkologists are attempting to discover the origin of this word. G.Vamberi associates it with the verb em which means to «suck», «nurse». G.Ramstedt compared all forms in the Tungus-Manchzhur,

Mongolian, Korean languages and recognized the common basis for all languages. M.Ryasyanen looked for the origin of the nomination ana in the Ural-Altai languages. These languages consist the Finnish, Hungarian languages. G.Derfer believes that this word appeared as a result of child's babbling, and he compared all similar parallels in the Indo-European languages [3. 278-281pp.].

In this case, we would like to propose a new version of etymology of ana which will explore its origin fully. If we compare interaction of sonorants m, n, ng (м, н, ң) we can notice that n (н) was the first sonorant, m (м) and ng (ң) were the latter phonemes. There are enough language facts that can prove it. For example, in the ancient Turkic language – unytmak (унутмақ – to forget) – in the Kazakh language umytpaq (ұмытпақ); in ancient Turkic language * tonguz (тоңуз) in theTurkish language domuz (домуз); in the ancient Turkic language * sunguk (сүңүк)– in the Turkish, Azerbayzhan, Chagatai languages sumuk (сүмүк); in the ancient Turkic language * konglak (көңләк – dress) – in the Turkish language gomlak (гөмләк) ; in the Tatar dialects agyn (ағын)– in the Kazakh language agym (ағым); in the Kazakh language menin (менің -my) – in the Tatar language minim (миним); in the Kazakh language Zhanpeyis> Zhampeyis (Жанпейіс>Жампейіс), Qurmanbek> Qurmambek (Құрманбек>Құрмамбек), endi ~ emdï (енди~емди – now) and so on. One of the prominent linguists L.Levickaya and specialist of Altay studies M.Ryasyanen recognize n (н) as a first phoneme rather than m (м) [2.68-69].

Linking word na (на) in the Russian language is used in the meanings of «here you are» and «to take». Interjection ma (мә) in the Kazakh language is also used in the meaning «to take» in the form of gesture. Similarities in lexical meaning and form of both words prove that these words were of the same origin once upon a time. That word may have been used as a basis for nominations na+na (ana) (на+на (ана)), and mama (мама) in the Indo-European languages. In other words, mother gives a suck to her child with words na, na (ma, ma) (на, на (мә, мә)). And consequently, baby understood the word na as «breast».

Mama (мама) in the Kazakh language is considered as a word borrowed from the Russian language. It means – a mother. But there is also one more meaning of mama in the Kazakh language which refers to «a part of a body of a woman to produce milk and a breast of a woman to feed a child». There is also a section on «How Adam argued with mother of Haya and how they get reconciled» in the work called «Kissa-ul anbiya» by Rabguzi in the XIVth century. This fact proves that mama is spread not only in Indo-European languages, but in the Turkic languages as well. We can rely on the fact that m was formed from n and we can restore any word with the help of interchange of m into n. If we reconstruct the original form of mama, it is easy to come to the form nana. The form nana is the same as in the Indo-European languages. It is obvious that in the course of historical development the lexeme nana gradually became mama. A great maternal function of a mother for her children – is teaching and upbringing. But Russians entrust this function to nyanya (nurse), and generally speaking nyanya came from the word nana: nana> nyanya (нана>няня). The first two letters of the word mat' (мать) in the Russian language which means «mother» is harmonious with the lexeme mama. Overall, all these words remind a mother of a child. Thus, the archetype of all analyzed words is nana. The table of their phonetic development can be shown in the following way:

1. * Nana> mama> ama> eme (Нана > мама > ама > еме)
2. * Nana> ana> anna> ene> enne (Нана > ана > анна > ене > енне)

We can notice the following changes if we pay attention to the table nana> mama> ama> eme: 1) mama (мама) is formed as a result of the change of n (н) into m (м) in the word nana (нана); 2) ama (ама) is found due to the omission of the first letter of mama (мама). But despite of the omission of the first letter, it hasn't lost its lexical meaning; 3) Open vowels became close vowels in some languages, and consequently eme (еме) is formed. This form is used in the meaning of «mother» in some Turkic languages.

We can notice the following changes if we pay attention to the table consisting the following parallels *nana> ana> anna> ene> enne (*нана>ана>анна>ене>енне): 1) ana (ана) is formed as a result of the linguistic economy which lead to the disappearance of the sonorant n (н) in the word nana (нана); 2) anna is formulated to show the high emotion, emotive state of a person. It close form is enne ; 3) ene is process of changing open vowel into close vowels. The first parallels are peculiar to the Indo-European, Tungus-Manchzhur and Mongolian languages, and latter parallels are characteristics of the Turkic languages. In short, in spite of various changes of this form *nana ~ mama ~ ama ~ eme ~ ana ~ anna ~ enne~ene~ine (нана ~ мама ~ ама ~ еме ~ ана ~ анна~енне~ене~ине), it hasn't lost common similarities and interrelation

and it kept the fact that it is the universal lexeme for all languages of the world.

ATA (TATA). This word in the Kazakh language is used in the following meanings. *1. a father. 2. a big father, and a father of a father, grandfather. 3. a tribe or group of people who are relatives by their blood; 4.a gender, race, place of origin and a breed. 5. a father-in-law of spouses. 6. The elder, the old man* (in the sense of respect). *7.* in a firgurative meaning it refers to the *basis of something or the beginning of something.*

The word was used in the meaning of «father» in the monuments (XI.) «Qutadgu Bilig»: *if your father died, I will be your father* [6. 65. It was also used in the same meaning in the XIVth century monuments: *die like his father* [7. 41]. According to this, meanings such as «a father of a father», «a father-in-law of spouses», «origin», «breed» appeared gradually over time in the Kazakh language.

Ata is almost present in all Turkic languages. In the Chuvash, Azerbayzhan, Tatar languages and in the Turkmen dialects it means «father»; in the Turkic, Turkmen, Karaiym, Kyrgyz, Karakalpak, Uighur, Altai, etc. languages it stands for «a father of a father», «ancestors»; in the Turkic dialects and monuments it refers to «a brother or a sister». This word has also the meaning of «man» in the Nogai, Tatar, Bashkir languages [3. 200-201].

There are a few phonetic variants of ata: *a:ta, ata, ada, ede, ati,adi.* However, we can notice the processes of changing of sounds into voiced consonants and close vowels. Some researchers believe that this term among other words that mean kinship relationship may occur later in time. According to authors of the dictionary of «Etymology of Turkic languages», atta (атта) means «a father», «ancestor» in the Latin, German, Albanian languages. It is used in the same sense in the Hittite, Hurrit and Elam languages. These facts identify that this word appeared immediately after the words *papa, baba, nana, mama.*

Children born one after another without any gap is called tete (тете) in the Kazakh language. This word is pronounced as tata (тата) in Ural region which is an open variant of vowels. Both tete (тете) and tata (тата) are formed as a result of repetition of the first syllable twice like in words such as *ba+ba, pa+pa, na+na, ma+ma, she+she*. Almost all words which showed kinship relations in the unknown ancient times kept these regulations. The shift of the word stress from the first syllable into latter ones lead to the omission of the first letter. Tata also lost the first letter, and then used as ata (ата) in the Turkic languages. Initially, children called age mates' (tete (tata)) of his father as ata, then gradually it may be used in the meaning of a «father». Changes in meaning are regulated by relationship among people and internal and external factors. In modern literary language tate symbolizes a sister who is elder than others'. There is no doubt that *tete, tata, tate (meme, mama, məme)* are similar roots in terms of phonetics. There is only a change in vowels.

Tetya (тетя – aunt) (a sister of father or mother and uncle's wife), dyadya (дядя – uncle) (a brother of father or mother, and aunt's husband) in the Russian language are initially used to call age mates of parent like a term tata (тата). Thus, we can come to conclusion that the lexeme ata moved aside the lexeme papa in spite of the appearance later than papa. Variants derived from papa such as aba~ebe *(papa>apa>aba>ebe) (*аба~ебе *(nana>ana>аба>ебе))* in the Mongolian, Tungys-Manchzhur languages are used more frequently than ata (ата).

Dada (дада) is formed as a result of the process of changing voiceless consonants of tata (тата) into voiced ones. The variant is spread in the Turkish, Azerbayzhan, Uighur, Uzbek languages. Basically, it means «a father», «a father of father». The origin hasn't been discovered by Turkologists yet [3. 212-213]. Dada (дада) stands for «a father of father» in the Persian language [5]. In the Russian language it is ded (дед) which is closed variant (a father of father or mother) [4]. The Persian language and Russian language belong to the family of Indo-European languages. Some words are universal for many languages, but why aren't they considered to be the common words for all world languages? Because majority of scientists understand various versions of this variant *tata, ata, atta, tate, tete, tetya, dyaydya, ded, dada (mama, ama, amma, məme, meme, mётя, дядя, дед, дада)* as separate words. They don't take into account their phono-morpho-semantic way of development. Phonetic, morphological and semantic derivations must always be taken into consideration.

The most ancient (archetype) form of the abovementioned variant – if we don't take into account voiced, economized, closed forms, – is * tata (тата). It is formed with the help of repetition of archesyllable ta (та) twice. The form ta (та) is a universal numeral for all languages in the world. It means *one, single.* .

The lexical meaning of this form can be determined on the basis of materials of the Russian, Persian, Turkic languages without any doubt. Ta (та) is a root for both «ta +q» («та+қ») that means «single, only» and «ta+l» («та+л») that stands

for «one item or piece of the similar type». This dead root was founded as the foundation for lexemes «ta+ram», «ta+ rmaq», «ta+rau», «ta+ra» («та+рам», «та+рмақ», «та+рау», «та+ра»). All these words means «privatization, personalization». It also proves that the form taq (тақ) is not pure Iranian word, it's Turkic word.

The above-mentioned facts clearly demonstrate that there is a regularity of the change of open root into closed root in the course of historical development. According to this regulations, zhek (жек) is a closed variant of taq (тақ). Thus, the following matching is formed: t ~zh, a~e, q~k (т~ж, а~е, қ~к). But zhek (жек) is not used alone; it is a part of the double word zhekpe-zhek (жекпе-жек) (a fight of two people with each other). The dead suffix e in the ancient form was added and so the word zheke (жеке) (only, single) was appeared. This fact proves that one-syllable word taq (тақ) is not pure Iranian word; it is rather common for all world languages. Let's pay attention to the fact on typological point of view. The meaning of «one, the only, the unique» is given by the word od+in (од+ин – pronounced as ad+in) in the Russian language. Here consonant d is a variant of voiceless t. Ad~ta (ад~та) are variants of vowel harmony. Vowels may be placed both after and before consonants according to regulations of internal flection. Therefore, both ad (ад) and ta (та) means «one».

The element ta (та) with the meaning «one» is spread in other words of our language. Let's pay attention to the etymology of the adjective tap-tuynaktay (тап-тұйнақтай -clean, accurate). The word tuynaq (туйнақ – hoof) is found in the XIVth century monument «Khusrau ua Shirin»: Temir teg tuynaqy taglar qazar ol (Темир тег туйнақы тағлар қазар ол – iron hoof digs the land) [7. 211]. Tuynaq (туйнақ) in the monument and tuyak (тұйақ) in the Kazakh language are the same. Only the letter n (н) was lost because of the linguistic economy. All animals in zoology are divided into odd hoofed animals and pair hoofed animals. Thus, tak+q (та+к) and ta+p (та+п) are rooted words. Latter letters q (к) and p (п) – are epithesis sounds that are added to the end of one syllable words. Privilege of accuracy of odd hoofed animals over pair hoofed animals was taken into consideration, and thus the word was used in its figurative meaning from the ancient times. The primary meaning of it was completely forgotten.

Now let's pay attention to the etymology of the word tay (тай). Tay (тай) – *a one year old foal of horse.* One year has passed and foal became tay. I'm overwhelmed by riding a tay (Бір жыл өтті арада Құлыншағым тай болды. Тайға мініп барам деп, Көңілім де жай болды) (Talgarov. Tory taymyz). Here, the root ta (та) in the word ta+y (та+й) means «one», y (й) is epithesis sound. If one pair of socks is lost, the Karakalpaks say «tay of one socks is lost» which is in the spoken language (it's taken from the talk of students'). So there is no doubt that ta (та) means «one, the only, single» due to the above-mentioned facts.

The form ta of the locative case always indicates the meaning of «one». For example, Asan is at school (mektep+te). This combination clarifies that Asan and school are in one place. Watch is in the chest (sandyk+ta). Watch and chest are in the same place, we can find them in one place. The more sentences we analyze, the more sure we become that grammatical meaning of the locative case is «one».

Conclusion: ta (та) is numeral that is used in the lexical meaning «one» in the Turkic languages (as well as in all languages of the world). In the course of historical development it gradually became more and more abstract and became the language element which means permanent place and location. Consequently, we start to identify it as the suffix of the locative case. As linking words ta, te, da, de (та, те, да, де) show any object separately and individually (both Asan and Usen – Asan da, Usen de), we consider that they are similar to the suffixes of the accusative case.

Now, let's again pay attention to parallels that are common for all languages of the world tata~ata ~atta~tate~tete~tetya~dedya~ded~dada (тата ~ ата ~ атта ~ тәте ~ тете ~тетя~дядя~дед~дада). The archetype of these variants is a form of tata (тата). As ta (та) was used in the meaning of «one» in the ancient times, tata (тата) is transferred into the Kazakh language as « birbir» (бірбір – oneone). There are several brothers from one parents. Tata (тата) is a relative, who doesn't have any children, who is one of the closest person to you among them. As it was used differently in different parts of the world throughout the history, the scope of their use was widened. The numeral ta (та) that means «one» in the ancient times has been changed completely in terms of phone-semantic way. Therefore, all nominations of a common relations for all the languages of the world have motive.

We are going to discuss such nouns as kun (sun), ot (fire), zhol (road), numerals such as eki (two), bes (five), on (ten) as well as adjectives such as ak (white), sary (yellow), kyzyl (red), and pronouns like men (I), sen (you) that are universal for all languages in the next articles.

References

1 Sağındıqulı B. Qazaq tiliniñ tarïxı. – Almatı: Qazaq wnïversïteti, 2011.
2 Sağındıqulı B. Qazaq tili leksïkası damwınıñ étïmologïyalıq negizderi. – Almatı: Qazaq wnïversïteti, 2005.
3 Sevortyan EH.V. EHtimologicheskij slovarb tyurkskih yazykov. Tom I. – Moskva, Nauka, 1974; Tom II. – Moskva: Nauka, 1980.
4 Ozhegov S.I. Slovar' russkogo yazyka. – Moskva: Russkij yazyk, 1984.
5 Persidsko-russkij slovar'. – Moskva: Sovetskaya ehnciklopediya, 1970.
6 Drevnetyurkskij slovar'. – Leningrad: Nauka, 1969.
7 Ïbatov A. Qwtbtıñ «Xwsraw wa Şïrïn» poémasınıñ sözdigi. – Almatı: Ğılım, 1974.

Әдебиеттер

1 Сағындықұлы Б. Қазақ тілінің тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011.
2 Сағындықұлы Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2005.
3 Севортян Э.В. Этимологический словарб тюркских языков. Том I. – Москва, Наука, 1974; Том II. – Москва: Наука, 1980.
4 Ожегов С.И. Словарь русского языка. – Москва: Русский язык, 1984.
5 Персидско-русский словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1970.
6 Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969.
7 Ибатов А. Қутбтың «Хусрау уа Ширин» поэмасының сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1974.

Сансызбаева С.К.

О коннотативных функциях зооморфных метафор

В статье рассмотрены вопросы коннотативного значения зооморфных метафор в разноструктурных языках, как казахский и русский. В статье проанализированы наиболее распространенные примеры употребления глаголов с компонентом-зооморфизмом в казахском и русском языках. Зооморфические глаголы, являясь единицами вторичной номинации, способствуют более глубокому и тщательному раскрытию характерологических свойств описываемого объекта. В статье рассмотрены особенности употребления зооморфических глаголов в разносистемных языках, связанные с национально-культурной спецификой. Изучение зооморфических глаголов в различных языках способствует яркому описанию языковой образности, в сопоставительном аспекте изучение данных языковых единиц дает возможность выявления типичных ассоциаций, распознавания этнокультурной специфики. В статье рассмотрены сравнительные обороты, с которыми сочетаются зооморфические глаголы, синонимический ряд глаголов, коррелирующий с зооморфическими глаголами в казахском и русском языках. Положительные и отрицательные коннотации зооморфических глаголов помогают передать оттенки чувств говорящего и оценочность высказывания.

Ключевые слова: коннотация, зооморфные метафоры, зооморфические глаголы, национально-культурная специфика.

Sansyzbayeva S.K.

About connotative functions zoomorphic metaphors

In article questions of connotative value the zoomorphic metaphors in the different languages as Russian and Kazakh are considered. In article the most widespread examples of the use of verbs with a component zoomorphism in the Russian and Kazakh languages are analysed. Zoomorphic verbs, being units of the secondary nomination, promote deeper and careful disclosure of characterologic properties of the described object. In article the features of the use the zoomorphic verbs in the different languages connected with national and cultural specifics are considered. Studying the zoomorphic verbs in various languages promotes the bright description of language figurativeness, in comparative aspect studying of these language units gives the chance of identification of typical associations, recognitions of ethnocultural specifics. In article comparative turns with which zoomorphic verbs, a synonymic number of verbs correlating with zoomorphic verbs in the Kazakh and Russian languages are combined are considered. Positive and negative connotations the zoomorphic verbs help to transfer shades of feelings speaking and estimation of the statement.

Key words: connotation, zoomorphic metaphors, zoomorphic verbs, national and cultural specifics.

Сансызбаева С.Қ.

Зооморфтық метафоралардың коннотативті қызметтері жөнінде

Мақалада қазақ және орыс тілдеріндегі зооморфтық метафораларының коннотативті мағыналарының мәселелері қарастырылған. Мақала қазақ және орыс тілі сияқты әр түрлі құрылымдық тілдердегі құрамында зооморфизмі бар етістіктердің қолданылуы мәселесі қарастырылған. Зооморфтық етістіктер, ауыспалы мағынада қолданылатын тілдік бірліктер ретінде, сипатталып тұрған объектінің қасиеттерін жан-жақты, терең қарастыруға мүмкіндік туғызады. Әр түрлі тілдердегі зооморфтық метафораларды зерттеу тілдегі ауыспалы мағынаны айқын бейнелеуге көмектеседі, сонымен қатар, осы бірліктерді салғастырмалы зерттеу әр тілдегі негізгі ассоциацияларды, ұлттық-мәдени айырмашылығын ашып көрсетуге мүмкіндік туғызады. Зооморфтық етістіктер халықтың тарихи даму ерекшеліктерін, рухани мәдениетін, салт-дәстүрін, тұрмысын, ұлттық санасын тілмен ұштастыра қарастырылған. Мақалада зооморфтық етістіктерге сәйкес келетін салыстыру тіркестері, олардың синонимдік қатарлары кеңінен қарастырылған. Зооморфтық етістіктердің жағымды және жағымсыз коннотациялары сөйлеушінің сезімін, эмоциясын және сөйлеудің баға беру қызметін көрсетеді.

Түйін сөздер: коннотация, зооморфтық метафоралар, зооморфтық етістіктер, ұлттық-мәдени ерекшеліктер.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81’367

Сансызбаева С.К.,

к. ф. н. доцент Казахского национального университета
им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: sksansyzbaeva@gmail.com

О КОННОТАТИВНЫХ ФУНКЦИЯХ ЗООМОРФНЫХ МЕТАФОР

Коннотативная функция слова заключается во включении в себя оценочности (соотнесенности слова с оценкой) и эмоциональности (связанности слова с эмоциями). Они представляют собой единое целое в структуре лексической единицы так же, как неразрывна оценка и эмоциональность на внеязыковом уровне. Положительная оценка может быть передана только через положительную эмоцию: похвалу, одобрение, восхищение. Отрицательная оценка, соответственно, передается через отрицательную эмоцию: презрение, осуждение, неодобрение.

Животный мир и отношения в нем его представителей традиционно служили человеку некой моделью, которая могла выступать в определенном смысле в качестве наглядной или образцовой модели жизни человеческого общества. Обладая определенными чертами внешности, характерологическими, поведенческими свойствами, особенностями образа жизни и стереотипными представлениями людей, связанными с ними, названия животных чаще всего выступают в метафорической функции.

Особое место в изучении проблемы метафоризации названий животных занимает вопрос, связанный с зооморфическими глаголами. В любом языке на основе имеющихся образов, символов создаются глаголы, и в этом прослеживается определенная тенденция, причем следует отметить, что корень названий животных может быть представлен в различных частях речи ипостаси: существительных, прилагательных, наречиях (ср.: русские *бык, быковатый, быковато;* казахские – *бит, битті, биттеп* и др.).

Обзор лингвистической литературы по данной проблеме свидетельствует о том, что наиболее полно изучены анималистические имена (собственно названия животных), и в значительно меньшей степени – глагольные формы, в особенности те, которые произошли в результате вторичной номинации и имеют коннотативные значения.

Под зооморфическими глаголами понимаются глаголы, используемые в переносном, характерологическом значении (ср.: русские *собачиться, обезьянничать;* казахские – *қоразсыну, маймылдану* и др.).

В процессе анализа языковых единиц были отмечены следующие наиболее распространенные группы зооморфических глаголов в сопоставляемых языках: териоморфические глаголы – глаголы, обозначающие метафорические названия млекопитающих (рус. м*оржеваться, лисить* и др.*;* каз. *түлкілену, кірекестену* и др.); орнитоморфические, опирающиеся на образно-метафорическое использование наименований домашних и диких птиц (например: *попугайничать, сорочить, пташить* и др. в русском языке, ү*кілеу, құстаналау* и др. в казахском языке); ихтиоморфические, возникшие на основе метафорического переосмысления названий рыб (например, рус.: *ершиться, прищучивать,* в казахском языке ихтиоморфические глаголы нами не отмечены); инсектоморфические, связанные с метафоризацией названий насекомых (рус.: *выкомаривать, вшиветь;* каз.: *биттеу, құрттау* и др.); герпетоморфические, основанные на образном переосмыслении наименований пресмыкающихся (рус.: *пресмыкаться, змеиться; каз.: жыланкөздену* и др.).

Зооморфические глаголы, являясь единицами вторичной номинации, создают в слове экспрессивно-эмоциональный фон, способствуя рассмотрению коннотативной семантики данных единиц в сопоставляемых языках.

Под коннотацией понимается компонент, «который дополняет денотативное и грамматическое их содержание на основе сведений, соотносимых с прагматическими факторами разного рода: с ассоциативно-фоновым (эмпирическим, культурно-историческим, мировоззренческим и т.п.) знанием говорящих на данном языке о свойствах или проявлениях обозначаемой реалии либо ситуации, с рационально-оценочным или эмоционально-оценочным (эмотивным) отношением говорящего к обозначаемому, со стилистическими регистрами, характеризующими условия речи, ее формы и т.п.» [1, 107].

Большинство глаголов русского языка, производных от названий животных, несут негативную оценку характеризуемого объекта. Например: *звереть, зверствовать, обезьянничать, петушиться, собачиться, присобачить, козлогласить, попугайничать, воронить, кабанеть, лисить, бычиться, змеиться, баранеть, оскотиниться, раздраконить, стадиться, табуниться, шакалить, прищучить, ершиться, ишачить, ослить, свинячить, выдроглазить* (уст.)*, тетериться* (уст.)*, крыситься* (уст.), *пташничать* (уст.) и др. В казахском языке с отрицательной коннотацией выступают зооглаголы *қораздану, арыстаншылау, кірекестену, қорқаулану, маймылдану, сиыршылау, қаздаңдау, борсылдау, иттену, итырықтау, итшілену, иттесу* и др., однако подобные языковые единицы казахского языка часто имеют положительную коннотацию (ср.: *құндыздалу, жанаттану, құлынымдау* и др.).

Зооморфические глаголы можно объединить в две группы: группа 1 – глаголы действия и состояния, группа 2 – глаголы говорения, звучания и речи. К первой группе в русском языке относятся глаголы: *воронить, бычиться, гадить, голубить, ежить, ерошить, ершиться, жабеть, жеребячиться, жучить, звереть, ишачить, козлить, короветь, кабанеть, копытить, лисить, моржеваться, мышковать, паутинить, петушиться, пресмыкаться, раздраконить, советь, свинячить, оскотинеть, муравьиться* и др.: в казахском – *қораздану, арыстаншылау, кірекестену, қорқаулану, маймылдану, сиыршылау, қаздаңдау, борсылдау, иттену, итырықтау, итшілену, иттесу* и др. Ко второй группе относятся зооморфические глаголы русского языка – *куковать,кукареть, мурлыкать, блеять, лаять, ржать, хрюкать, кудахтать, мычать, крякать, чирикать, сверчать, свиристеть* и др.; казахского языка – *маңырау, мяулау, үру, қаңқылдау, саңқылдау, шытбыттау* и др.

Доминирующее число зооморфических глаголов выражают отрицательные коннотативные значения, которые отмечаются в словарях пометами «пренебрежительное», «просторечное», «грубо-просторечное», «неодобрительное», «бранное» и др. Данный факт может обусловливать наиболее частое употребление данных языковых единиц в бытовой речи по сравнению с художественными произведениями. Некоторые зооморфизмы, от которых образуются зооглаголы, могут сочетать в себе положительные и отрицательные коннотативные признаки. Таковы, к примеру, киноморфизмы *собака* в русском и *ит* в казахском языках. Несмотря на то, что зооморфические глаголы, производные от названий этих животных, имеют, в основном, коннотативные признаки одной направленности, нередко наблюдается определенная противоположность в эмоциональной оценочности, ср.: *насобачиться* – «научиться ловко что-либо делать, приобрести опыт в чем-либо» – имеет положительную оценочность, *присобачить* – «сделать кое-как, недобросовестно, прикрепить, приделать что-либо кое-как» – употребляется в пейоративном значении и *рассобачиться* –

«распуститься» – также выражает негативную оценочность.

Другой пример: казахские зооглаголы, образованные от названия животного *ит,* также изобилуют противоречивыми коннотативными признаками, ср.: *иттену* – «заслужить неуважение, недоверие своим поведением» – оценивается отрицательно; такую же негативную оценочность имеет зооглагол *иттесу* – «враждовать с кем-либо», однако глаголы *итырықтау* и *итшілеу* употребляются если не в положительной оценочной функции, то имеют нейтральную эмоциональную окрашенность, так, киноморфический глагол *итырықтау* означает «устать», *итшілеу* – «испытывать невзгоды и лишения».

Помимо отрицательной коннотации наблюдаются и некоторые положительные значения глаголов, производных от названий животных. Нужно отметить, что такие единицы встречаются крайне редко. Так, в русском языке глагол *голубить* выступает в значении «ласкать, нежить, лелеять», *приголублывать* означает «ласкать, миловать, нежить», *голубиться* – «ласкаться, миловаться».

В казахском языке глагол *голубить* не имеет аналогию, однако представлен ряд других глаголов, имеющих положительную коннотацию. Так, глагол *жанаттану,* производный от названия животного *жанат (енот),* выступает в значении «расцвести, похорошеть»; глагол *құндыздалу* имеет похожее значение, которое можно дополнить признаками «заблестеть, ослепить красотой», что совершенно несовместимо со значением русского слова *выдра* (ср.: *выдроглазить* – «глядеть нагло, нахально»).

Зооморфические глаголы часто могут выступать в речи в роли синонимов существующих глаголов, они имеют в качестве основного только одно переносное значение и самостоятельного смыслового ряда образовать не могут (например, глагол *лисить* соотносится с глаголом *хитрить, тұлкілену* – с глаголом қ*улану*).

Русские глаголы, производные от названий животных, чаще всего являются характеристикой поведения человека, его поступков. Так, глагол *жеребячиться* выражает значение «легкомысленно, без удержу резвиться, шалить» (на основе сходства с поведением детеныша лошади), *свинячить* означает «вести себя свиньей, делая что-либо, оставлять после себя грязь, беспорядок, загрязнять где-нибудь, пачкать»; устаревшая форма глагола *павлиниться* имеет значение «принимать надменный, спесивый вид, гордиться, чваниться»; глагол *воронить,* употребляющийся чаще в форме совершенного вида *проворонить*, выступает в значении «быть рассеянным, невнимательным, нерасторопным; упустить что-либо»; *ершиться* означает «проявлять неуживчивость, горячиться, спорить», глагол *зверствовать* имеет значение «поступать крайне жестоко, свирепствовать», *звереть* значит «приходить в ярость, становиться зверем». Если слово *ишак* в русском языке, несмотря на отрицательную коннотацию, имеет какой-то признак трудоспособности (ср.: *ишачить* – «выполнять трудную, неблагодарную работу»), то со словом осел в сознании носителей русского языка возникают ассоциации, связанные с признаками «тупость, глупость», отсюда *ослить* – «глупо, неудачно острить».

Казахские глаголы, производные от названий животных, могут характеризовать как поведение человека (ср.: такие глаголы как *арыстаншылау* – «стремиться к чему-нибудь недоступному»; *жолбарыссыну* – «храбриться, придавать себе смелое, наглое выражение лица»; *кірекестену,* производный от названия животного *кірекей (медведица)* означает «выставлять себя напоказ, пытаясь казаться грозной»), так и внешние данные: походку, состояние. Например, глагол *сиыршылау* выступает в значении «с трудом подниматься с места, передвигаться», *қаздаңдау* означает «ходить быстро перебирая ногами, вприпрыжку», глагол *борсылдау* имеет значение «дышать громко, быстро уставать».

Различные зооморфические глаголы могут иметь общую объединяющую сему: рус. *попугай и обезьяна* становятся синонимами, реализуясь в глаголах *попугайничать* – «повторять чужие слова, мысли», *обезьянничать* – «подражать другому, не имея собственного мнения», где общая сема связана с реализацией понятия «подражание». В казахском языке в качестве примера можно привести зооглаголы *арыстаншылау* в значении «пытаться добиться чего-то большего, нереального», буквально – «иметь большие «львиные» планы» и *қоразсыну,* употребляющийся в значении «вести себя подобно петуху». Общей, объединящей семой является, так же как и в примере с русскими зооглаголами, сема, реализованная в понятие «подражание».

Большинство зооморфических зооглаголов, как показывает анализ фактического материала, коррелирует и соотносится со сравнительными оборотами, ср.: *работать как ишак – ишачить, повторять как попугай – попугайничать, прикидываться лисой – лисить, подражать как обезьяна – обезьянничать, важничать как*

павлин – павлиниться, извиваться как змея – змеиться и др. Аналогичные примеры из казахского языка: *жанаттай жайнау – жанаттану, маймылдай бұраңдау – маймылдану, итше салпақтау – итшілеу, қорқауша аш көздену – қорқаулану, қораздай көкірек керу – қораздану, сиырдай қозғалу – сиыршылау* и др.

На основе проведенного анализа напрашивается вывод: чем обобщеннее значение (содержание) слова, тем шире сфера его употребления и наоборот: слова с узким (в том числе и специальным) значением существенно ограничены в употреблении. Так, зооморфические глаголы русского языка *ишачить, лисить, окрыситься, раскороветь* и др. в отличие от нейтральных глаголов *работать, хитрить, злиться, располнеть* маркируются как разговорные и просторечные. Следовательно, необходимо добавить, что не только узость значения ограничивает сферу употребления словарного элемента, но и его эмоционально-экспрессивная окрашенность.

Таким образом, русские и казахские зооморфические глаголы относятся к широкому разряду глагольных форм с производно-номинативным значением и являются составной частью экспрессивного фонда сопоставляемых языков.

Литература

1 Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 288 с.

2 Колесников Н.П. Глаголы с корнями-названиями животных. – Русский язык в школе, №1. – М., 1978. – С. 74-76.

3 Сансызбаева С.К. Сопоставительный анализ глаголов, производных от названий животных (на материале русского и казахского языков). – Вестник КазГУ, Серия филологическая. – Вып. 30. – Алматы, 1999. – С. 83-85.

References

1 Teliya V.N. Russkaya frazeologiya. Semanticheskij, pragmaticheskij i lingvokul’turologicheskij aspekty. – M.: YAzyki russkoj kul’tury, 1996. – 288 s.

2 Kolesnikov N.P. Glagoly s kornyami-nazvaniyami zhivotnyh. – Russkij yazyk v shkole, №1. – M., 1978. – S. 74-76.

3 Sansyzbaeva S.K. Sopostavitel’nyj analiz glagolov, proizvodnyh ot nazvanij zhivotnyh (na materiale russkogo i kazahskogo yazykov). – Vestnik KazGU, Seriya filologicheskaya. – Vyp. 30. – Almaty, 1999. – S. 83-85.

Сейденова С.Д., Мусалы Л.Ж.,
Карагойшиева Д.А.

Лингвистические аспекты анализа казахских фамилий

Статья посвящена лингвистическим аспектам анализа казахских антропонимов. Как известно, одной из современных проблем ономастики является исследование возникновения и закономерностей развития собственных имен, роль внутриязыковых и внешних по отношению к языку факторов в их эволюции. Для осуществления лингвистического анализа казахских фамилий применены метод сопоставительного анализа в казахском и русском языках для выявления фонологических особенностей двух языков и метод лингвостилистического анализа для установления наличия национальной компоненты в структуре семантического содержания словоформы. Авторами статьи проведен комплексный лингвистический анализ казахских фамилий, включающий в себя: 1) сопоставительно-фонематическое исследование для выявления принципов фонотактики, закономерностей сочетания фонем в казахском и русском языках; 2) контрастивный анализ согласных фонем, определивший орфоэпические нормы казахского и русского языков и выявивший конфликт языков.

Ключевые слова: лингвистический анализ, проблемы ономастики, сопоставительно-фонематическое исследование, принципы фонотактики, лингвистический компонент.

Sejdenova S.D., Musaly L.Zh.,
Karagojshieva D.A.

Linguistic aspects of kazakh surnames analysis

The article is devoted to the analysis of the linguistic aspects of Kazakh anthroponymes. As you know, one of the contemporary issues of the onomastics is the investigating of the occurrence and patterns of development of the proper names, the role of the intralanguage and external language factors in their evolution. We applied the linguistic analysis of Kazakh surnames by using the following methods: a comparative method in the Kazakh and Russian languages for identifying the phonological features of the two languages, a linguistic-stylistic analysis for establishing of the existence of a national component in the structure of the semantic content of the word form. The authors of the article conducted a complex linguistic analysis of Kazakh surnames, including: 1) comparative-phonemic investigation to identify the phonotactical principles, the combination patterns of the phonemes in the Kazakh and Russian languages; 2) contrastive analysis of the consonants, which defined the pronouncing rules of the Kazakh and Russian languages and identified the languages conflict.

Key words: the linguistic analysis; problems of the onomastics; the comparative-phonemic investigation; principles of the phonotactics; the linguistic component.

Сейденова С.Д., Мұсалы Л.Ж.,
Карагойшиева Д.А.

Қазақ фамилияларын талдаудың лингвистикалық аспектілері

Мақала қазақ антропонимдерін талдаудың лингвистикалық аспектілеріне арналған. Ғылымға әйгілі нәрсе – ономастиканың заманауи мәселелерінің бірі – жалқы есімдердің пайда болуы мен дамуының заңдылықтары мен олардың даму барысында тілге қатысты ішкі тілдік және сыртқы факторлардың рөлін зерттеу болып табылады. Қазақ фамилияларына лингвистикалық талдау жасау бағытында келесі әдістерге назар аударылды: қазақ және орыс тілдеріндегі фонологиялық ерекшеліктерді айқындау мақсатында салғастырмалы талдау әдісі, сөз формасының семантикалық формасының құрылысында ұлттық компоненттің болуын белгілеу мақсатында лингвостилистикалық талдау әдісі қолданылды. Мақала авторлары қазақ фамилияларын зерттеуде кешенді лингвистикалық талдау қолдану кезінде: 1) фонотактика принциптерін, қазақ және орыс тілдеріндегі фонемалардың тіркесу заңдылықтарын ашу мақсатында салыстырмалы-фонематикалық зерттеу; 2) қазақ және орыс тілдеріндегі орфоэпиялық нормалар мен тілдердегі қайшылықтарды айқындау мақсатында дауыссыз фонемаларға контрастивті талдау жасады.

Түйін сөздер: лингвистикалық талдау, ономастика мәселелері, салыстырмалы-фонематикалық зерттеу, фонотактика принциптері, лингвистикалық компонент.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81’362

Сейденова С.Д.[1], Мусалы Л.Ж.[2], Карагойшиева Д.А.[3],

[1]к. ф. н. доцент, [2]к. ф. н. доцент, [3]к. ф. н., доктор PhD, доцент,
Казахского национального университета имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: lailamussaly@gmail.com; seidenova.saule@gmail.com; danel.karagoish@mail.ru

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АНАЛИЗА КАЗАХСКИХ ФАМИЛИЙ

На протяжении многих лет ономастику относили к разряду прикладных наук, необходимых историкам, географам, этнографам, литературоведам, и считали «вспомогательной научной дисциплиной». Привлечение лингвистов к изучению данной проблематики оформило ономастику в самостоятельную дисциплину, анализирующую фактический материал лингвистическими методами.

Учеными выявлено, что в ономастике доминирует лингвистический компонент, потому что каждое имя представляет собой слово, развивающееся по законам языка, а также потому, что имена содержат информацию, которая «добывается» с помощью лингвистических средств [1,23].

Углубление в историю русского языка выдает следующие факты: слово «фамилия» у русских появляется в Петровскую эпоху сначала как обозначение семьи или жены, лишь позже – в значении «семейное имя». То, что теперь называется *фамилией*, в прошлом называлось «семейным прозванием». Семьи были большие, и в качестве именования всей семьи исходным было имя главы семьи или родоначальника: *Кузьма Максимов сын Беляев*, т.е. Кузьма, сын Максима Беляева; Максим – глава семьи, Беляй – родоначальник.

Второй и третий компоненты в формуле *Кузьма Максимов сын Беляев* еще не отчество (в современном понимании этого термина, которое сложилось к концу XVII века) и не фамилия, а указание на имя (имена) отца и/или более далекого предка. Их называют патронимами (от греч. pater «отец», в мн. ч. pateres «родители, предки»). Патроним представляет собой вид антропонима, образованный от имени отца или более далекого предка именуемого, служащий для его непрямого (косвенного) именования через имя другого человека. Считается, что древние патронимы – это своего рода зародыш современных отчеств и патронимических фамилий.

Типовые структуры официальных паспортных фамилий складываются в XVвеке, когда произошло возвышение Московского княжества, а московские канцелярии определяли, кого и как «писать», хотя эта официальная запись часто не совпадала с реально звучащим именованием человека или семьи в живой речи. Так произошло расщепление именова-

ния русских людей на официальное и неофициальное (уличное, деревенское). Московские канцелярии по своему усмотрению прибавляли к семейным прозваниям одних людей суффиксы -ов, -ин (Кот – Котов, Трава – Травин; выбор между -ов и -ин определяется типом склонения существительного) и усекали древний общеславянский патрономический суффикс -ич/-ович в семейных прозваниях других (Федорович – Федоров). Так происходила стандартизация документальных записей. Московские образцы записи рассылались по всей стране, что способствовало унификации написания в документах.

В современных русских фамилиях сохраняются все структурные типы, возникшие несколько веков назад. Преобладают фамилии на *-ов*/*-ев*, значительно уступают им фамилии на *-ин*/*-ын*. Ограниченно представлены фамилии на *-енко*, более типичные для Украины, и на *-ич*/*-ович*, более характерные для Белоруссии и Польши. Единичны фамилии, имеющие формы прилагательных и причастий (*Красный*, *Бушующий*).

Казахские фамилии начали появляться во второй половине XVIII века. Однако окончательное их становление относится лишь к послеоктябрьскому периоду. Аффиксами фамилий являются заимствованные из русского языка -ев, -ов, -ин, -ева, -ова, -ина. Наследование фамилий происходит по отцовской линии. Поэтому фамилия образовалась от имени отца, т.е. чаще всего имеет патронимическое происхождение: Байпак– Байпаков, Тасболат– Тасболатов, Бектас – Бектасов. Фамилии некоторых граждан образованы от имени деда.

Современная казахская антропонимическая модель двучленна: она состоит из имени и фамилии. По структуре бывают простыми, сложными и сложносоставными. Также пишутся согласно нормам орфографии казахского языка. Сложные имена образованы преимущественно сложением имен существительных или основ существительных с глаголами, например: Байжан = бай «богач» + жан «душа», Орынбасар = орын «место» + басар «заменит» в смысле «продолжатель рода» и др.

Например, если имя казаха *Серик*, фамилия *Сапаров*, значит, имя его деда *Сапар*, а наследованная фамилия детей Серика – *Сапаровы*. В старые времена казахи прибавляли к имени названия родов, племен: Кара Кыпшак Кобланды (имя– Кобланды), Канжыгалы Кабанбай, Албан Асан и др.

Право на имя является личным правом человека. Имя человека – это средство его индивидуализации в общении с другими людьми. Имя человека имеет важное значение для конкретизации, регистраций и защиты его прав и осуществления обязанностей. Основным средством идентификации человека являются фамилия, имя и отчество, закрепленные в паспорте или свидетельстве о рождении. Вследствие неправильного написания казахских имен в официальных документах возникает огромное количество ошибок и вариантов. Искажение имени при написании в документах и в речи связаны с разными уровнями языка: фонетическими, морфологическими, лексическими. Учеными выделены следующие причины искажении имен: 1) при наличии вариантов написания фамилий; 2) при написании близких вариантов написания казахских личных имен; 3) при влиянии русских аналогий на казахские онимы.

В казахской антропонимии встречаются заимствования из русского, арабского, персидского, а также монгольского языков. Заимствованные имена в казахском языке подвергались значительным фонетическим изменениям [2].

В данном случае проблема кроется в структурной особенности агглютинативных языков, к которым принадлежит казахский язык. Для агглютинативных языков характерно присоединение однозначных суффиксов или окончаний, несущих грамматическое значение, к неизменяемому корню или основе, являющихся носителями лексического значения.

Проследим данные изменения на примере одной фамилии «Улыкбаев» ошибочно записанной как «Улктымбаев» в списке защитников Брестской крепости во время Великой Отечественной войны. В отношении к фамилии «Улыкбаев» можно заключить, что словоформа образована посредством корня –улык- (- ұлық-), что в переводе с арабского означает «управляющий, аким, начальник, сановник, глава рода» и аффикса – бай-, в прошлом постфикс –бай- присоединяли к имени авторитетных, зажиточных казахов, что в переводе означает «богатый, авторитетный», в наше время служит частью многих казахских имен наряду с – бек-, -хан- и др. Добавление заимствованного из русского языка аффикса фамилий –ев предполагает, что он является сыном Улыкбая.

Наряду с фамилией Улыкбаев, в казахском языке существуют фамилии Улыкбеков, Улыкпанов, словообразовательный анализ которых приводит к аналогичному лексико-семанти-

ческому значению корневой морфемы. Во всех случаях гласная «ы» в корне сохраняется. Других вариантов написания данной фамилии нет.

Рассмотрим данную проблему в фонетическом аспекте. Приемлемо ли для казахского языка расположение звукосочетания трех согласных подряд в одном слове?

Как известно, казахский язык входит в кыпчакскую подгруппу тюркских языков (татарский, башкирский, карачаево-балкарский, кумыкский, караимский, крымско-татарский, каракалпакский, карагашский, ногайский). Вместе с ногайским, каракалпакским и карагашским языками относится к кыпчакско-ногайской ветви.

Фонетико-морфологическая характеристика казахского языка в корне отличается от русского языка. Буквы «в, ё, ф, ц, ч, ъ, ь, э» используются только в заимствованных словах, а последующие «ә, ғ, қ, ң, ө, ұ, ү, h, і» – девять специфических букв казахского языка.

Характерным признаком для казахского языка является чередование гласных и согласных звуков, поэтому определить разделение слогов очень легко. В начале слова и в конце слова не могут стоять подряд два и более глухих согласных, а также в казахском языке два и более гласных звука в слове тоже не могут находиться рядом. В казахском языке в конце слова могут употребляться только сонорные (үнді) и глухие (қатаң) согласные (например, төрт, өрт, қант, жент и т.д.). Причину этого можно объяснить тем, что сонорные (үнді) согласные звуки в казахском языке, как и гласные звуки, могут сочетаться с любыми согласными звуками. Так, двух и более глухих согласных звука не используются и не произносятся ни в начале, ни в конце слова.

В отличие от казахского в русском языке стечение нескольких согласных встречаются в любой позиции слова, и могут состоять из 2-3-4 компонентов. В то же время наблюдаются группы как удобных, так и неудобных в произношении консонантных соединений, которые реализуются и в начале, и в середине, и в конце слова. Однако чаще всего они встречаются в начале слова.

Среди них к наиболее удобопроизносимым сочетаниям относятся соединения типа: ST-, SR-, TR- (в данном случае: S-спирант, T-смычный, R- сонорный) [3-4].

В казахском языке, как и во всех тюркских языках, по мнению ученых, стечение согласных фонем в начальной позиции слова явление не весьма удобное и, скорее всего, невозможное. По мнению русского лингвиста Трофимова М.И., «…слова с начальной группой СС– (согласный + согласный) при заимствовании приобретают начальное V- (гласный)– либо получают эпентетическое (вставка) -V- (CVC), т. е. гласная появляется или в начале слова или между начальными согласными, например*:* русское слово «стол» в казахском языке произносится «ыстол», «скобка» – «ыскопка»; «брезент»– «пірәзән»; а «трактор» произносится как «тыракты́р» и др [5-10]. Считается, что в казахском языке стечение согласных в начальной позиции слова не встречается. Действительно, при произнесении русских слов с консонантными соединениями в начале слова у носителей казахского языка появляется или протеза «шкаф» – [ыш’кап], «стол»– [үс’төл], или эпентеза, например: слово «трико» произносится как [т’ірико], трест как [т’ірес]. Слово «взгляд» произносится как [взгл’ат], а словосочетание «к дому» произносится [кы дому] и т.д.

Для казахского вокализма характерно наличие широких (а, ә, о, ө, е) и узких (ы, і, ү, ұ) гласных. Замечено, что очень часто при разговоре эти гласные опускаются. Например, имена Ыстамбек, Ысқақ, Ысраил, Ісмет и др. и, образованные от них фамилии, имеющие начальный узкий гласный, чаще всего произносятся без начальных гласных.

И в современной русской орфографии вышеприведенные фамилии уже передаются без начального гласного, например, фамилии типа: Тлендиев от Тілендиев, Сманов от Ысманов и др. В разговорной речи эти и вышеприведенные имена и фамилии часто произносятся без гласной. Однако в орфографии казахского языка данные гласные сохраняются [11-12].

Таким образом, фонетико-морфологические особенности казахского языка не допускают использования звукосочетания трех согласных подряд в одном слове.

Возможно ли ошибочное восприятие на слух подлинной фамилии солдата «Улыкбаев» и замена ее искаженным вариантом фамилии «Улктымбаев»?

В лингвистике, *стечение согласных*, *сочетание согласных*, *консонантное сочетание*, *консонантный комплекс* или *кластер* – несколько идущих подряд согласных звуков без гласных между ними. Например, группы /spl/ и /ts/ – кластеры в слове англ. *splits*. Иногда под этим термином понимается только кластер согласных, находящихся в одном слоге. По другому определению, термин включает в себя пос-

ледовательности согласных на стыке слогов (или даже слов).

Если предположить, что ошибочно записанная фамилия «Улктымбаев» основывалась на принципах фонотактики, то в фонотактике слова многих языков, в том числе и русского, известна закономерность распределения шумных и сонорных согласных в начальных и конечных консонантных сочетаниях; то есть «зеркальное» расположение этих согласных: шумный_сонорный в начале слова (страна, строка, встреча, всплеск, взгляд,вдруг, вблизи) и сонорный_шумный в конце (спорт, болт, альт, март, смерть, кант, бинт). Такая фонотактика обеспечивает выстраивание звуков по восходящей звучности в начале слова и по убывающей звучности к концу. В русском языке эта закономерность хорошо коррелирует со стремлением ударения к середине слова. Данная теория также связывалась с морфологическим и ритмическим строением русского слова в слогоделении.

Итак, в русском языке преобладают сочетания согласных, построенные в соответствии с законом восходящей звучности слога, то есть шумный согласный (глухой или звонкий) плюс сонорный (гр, др, кл, пл, см, зн, зл).

На основе проведенного анализа можно заключить, что в слове «Улктымбаев» начальное консонантное сочетание «лкт» – сонорный_шумный не отвечает принципам фонотактики, так как распределение сонорных и шумных в начале слова не закономерно для русского языка. По этой причине считаем, что фамилия «Улктымбаев» является искаженным вариантом подлинной фамилии «Улыкбаев». Предполагаем, что при освоении казахского онима произошло устранение в нем несвойственных русскому языку звуков и форм. Но добавление при этом звукосочетания -тым- не имеет лингвистического основания для данной словоформы.

Таким образом, комплексный лингвистический анализ антропонимов казахского и русского языков позволил выявить ономасиологические закономерности их возникновения и трансформации и уделять должное внимание значению имени для человека.

Литература

1 Суперанская А.В.Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – 367 с.

2 Жанұзақ Т. Есімдер сыры. – Алматы: Парасат, 2004. – 208 б.

3 Калиев Б.К. Редукция узких гласных звуков в казахском и каракалпакском языках. – Алма-Ата, 1967. – 24 с.

4 Раимбекова М.А, Длительных гласных в казахском языке. – Алма-Ата, 1968. – 120 с.

5 Трофимов М.И. Фонетические процессы в современном уйгурском языке. – Алма-Ата, 1978. – 128 с.

6 Шеварошкин Л.М. Звуковые цепи в языках мира. – М., 1969. – 89 с.

7 Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л.,1970. – 120 с.

8 Булыгина Дистрибуция // Большая советская энциклопедия: [в 30 т.] / гл. ред. А.М.Прохоров. – 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 1978. – 220 с.

9 Кайдалова А.И., Калинина И.К., Современная русская орфография: Учеб. пособие для вузов по спец. «Журналистика». – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1983. – 240 с.

10 Правила русской орфографии и пунктуации. Полный академический справочник. –М.: Эксмо, 2007. – 480 с.https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BB%D1%83%D0%B6%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D0%B0%D1%8F:%D0%98%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D0%B8_%D0%BA%D0%BD%D0%B8%D0%B3/97856-99185535

11 Матыжанов К., Оразов С., Кокеева Ж., Мадиева Г., Иманбердиева С. Справочник по ономастике. – Алматы: Алматы баспа үйі, 2006. – 220 с.

12 Казахстан: Национальная энциклопедия / Гл. редактор А. Нысанбаев – Алматы: Главная редакция «Казахской энциклопедии», 1998, IX том. – 550 с.

References

1 Superanskaya A.V.Obshchaya teoriya imeni sobstvennogo. – M.: Nauka, 1973. – 367 s.

2 Januzaq T. Esimder sırı. – Almatı: Parasat, 2004. – 208 b.

3 Kaliev B.K. Redukciya uzkih glasnyh zvukov v kazahskom i karakalpakskom yazykah. – Alma-Ata, 1967. – 24 s.

4 Raimbekova M.A, Dlitel'nyh glasnyh v kazahskom yazyke. – Alma-Ata, 1968. – 120 s.

5 Trofimov M.I. Foneticheskie processy v sovremennom ujgurskom yazyke. – Alma-Ata, 1978. – 128 s.

6 SHevaroshkin L.M. Zvukovye cepi v yazykah mira. – M., 1969. – 89 s.

7 SHCHerbak A.M. Sravnitel'naya fonetika tyurkskih yazykov. – L.,1970. – 120 s.

8 Bulygina Distribuciya // Bol'shaya sovetskaya ehnciklopediya: [v 30 t.] / gl. red. A.M.Prohorov. – 3-e izd. – M.: Sovetskaya ehnciklopediya, 1969. – 1978. – 220 s.

9 Kajdalova A.I., Kalinina I.K., Sovremennaya russkaya orfografiya: Ucheb. posobie dlya vuzov po spec. «ZHurnalistika». – 4-e izd., ispr. i dop. – M.: Vyssh. shk., 1983. – 240 s.

10 Pravila russkoj orfografii i punktuacii. Polnyj akademicheskij spravochnik. –M.: EHksmo, 2007. – 480 s.

11 Matyzhanov K., Orazov S., Kokeeva ZH., Madieva G., Imanberdieva S. Spravochnik po onomastike. – Almaty: Almaty baspa үji, 2006. – 220 s.

12 Kazahstan: Nacional'naya ehnciklopediya / Gl. redaktor A. Nysanbaev – Almaty: Glavnaya redakciya «Kazahskoj ehnciklopedii», 1998, IX tom. – 550 s.

Смагулова А.С., Тусупова А.К.,
Садыкова Ж.Е.

Перспективы развития терминологических словарей в нефтегазовой отрасли

В статье рассматриваются терминологические словари в нефтегазовой отрасли. Наряду с появлением терминов в определенном языке, помимо лингвистических, действуют внешние, интралингвистические факторы, к которым относится появление интернационализмов. Важнейшей составляющей при появлении и становлении определенной терминосистемы в области терминопроизводства, наряду со стихийным началом, действуют сознательные усилия по унификации терминологии в национальном, межнациональном и в международных масштабах. Развитие казахской отраслевой терминологии характеризуется этапом стандартизации и нормализации. Для достижения оптимальных результатов необходимы материал и словари, отражающие современные тенденции в языках. В современных терминологических словарях отмечается вариативность и немотивированность терминов в казахском языке. Вместе с тем, следует отметить, что специальная и техническая терминологическая система в казахском языке находится на стадии становления и требует научно обоснованного подхода к вопросам развития отраслевой терминологии. Особую актуальность в связи с ролью и местом Казахстана в мировой нефтедобывающей отрасли приобретает и проблема становления казахской терминосистемы в сфере нефти и газа.

Ключевые слова: нефтегазовая терминология, нефтегазовая отрасль, терминологические словари, прикладное терминоведение.

Smagulova A.S., Tusupova A.K.,
Sadykova Zh.E.

Prospects of the development of terminological dictionaries in oil and gas industry

Terminological dictionaries in the oil and gas industry are discussed in this article. Along with the appearance of terms in a specific language apart from linguistic there act external intralinguistic factors, which include the appearance of internationalisms. Along with spontaneous onset, the most important component in the emergence and development of a certain terminological system in the field of terminology is a conscious effort on the standardization of terminology in the national, international and internationally sphere. The development of the Kazakh sector of terminology is characterized by the stage of standardization and normalization. For the optimal results, the material and dictionaries, reflecting the modern tendencies in the languages are required. In modern dictionaries of terminology variability of terms and lack of justification of terms in the Kazakh language are observed. However, it should be noted that the special and technical terminological system of the Kazakh language is in its infancy and requires a scientifically based approach to the development of the industry terminology. The particular relevance in connection with the role and place of Kazakhstan in the global oil industry becomes the problem of formation of the Kazakh terminological system in the oil and gas sphere.

Key words: oil and gas terminology, oil and gas, terminological dictionaries, applied terminology.

Смагулова А.С., Тусупова А.К.,
Садыкова Ж.Е.

Мұнай-газ саласында терминологиялық сөздіктердің келешектегі дамуы

Мақалада мұнай-газ саласы бойынша терминологиялық сөздіктер қарастырылған. Сонымен қатар, белгілі бір тілде терминдердің пайда болуы, интернационализмнің пайда болуына байланысты лингвистикаға сыртқы әрекет, интралингистика факторы әсер етеді. Аса маңызды құрамдас бөлігі кезінде пайда болуы мен қалыптасуы белгілі бір термин жүйесі саласындағы термин өндірісімен қатар табиғи бастамалар саналы күш біріздендіру мәселесі бойынша терминология ұлттық, ұлтаралық және халықаралық ауқымда жұмыс істейді. Қазақ салалық терминологиясы стандарттау және қалыпқа келтіру кезеңі арқылы сипатталады. Оңтайлы нәтиже үшін қазіргі заманғы тілдік үдерісті бере алатын материалдар мен сөздіктер қажет. Қазіргі заманғы терминологиялық сөздіктерде қазақ тіліндегі терминдерде вариантты лық мен уәжсіздік орын алғандығы байқалады. Сонымен бірге, қазақ тіліндегі арнайы және техникалық терминологиялық жүйе қалыптасу сатысында, сондықтан салалық терминологияның даму мәселелеріне байланысты ғылыми негізделген әдістерді талап етеді. Өзектілігі әлемдік мұнай өндіру саласында Қазақстанның рөлі мен орнының өзектілігіне байланысты мұнай және газ саласындағы қазақ термин жүйесінің де тұрақтану мәселелері бой көтереді.

Түйін сөздер: мұнай-газ терминдері, мұнай-газ саласы, терминологиялық сөздіктер, қолданбалы терминтану.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81’373:622.276/.279:[811.111+811.512.122

Смагулова А.С.[1], Тусупова А.К.[2], Садыкова Ж.Е.[3],

[1]к. ф. н. доцент, [2]к. ф. н. доцент Казахского национального университета им. аль- Фараби, [3]к. ф. н. доцент Центрально-Азиатского университета г. Алматы, Казахстан, e-mail: aigerim_0715@mail.ru; 1967-1988-1994@mail.ru

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ СЛОВАРЕЙ В НЕФТЕГАЗОВОЙ ОТРАСЛИ

Современный уровень развития науки и техники характеризуется колоссальным обилием информации. Даже популярное изложение новейших научно-технических достижений требует от современного человека значительного запаса терминологической лексики. Практическая лексикография (словарное дело), как известно, выполняет очень много функций. Словари обеспечивают обучение языку, родному и неродному, осуществляют кодификацию (описание и систематизацию) норм литературного языка, а также способствуют межъязыковому общению. Только на базе представительных словарей, отражающих все параметры языковой системы, возможно объективное научное описание и изучение какого-либо языка.

В сопоставительный анализ входит также и выявление заимствованных терминов в нефтегазовой отрасли, адаптированных, в данном случае, в казахском языке:

1) термины, вошедшие в казахский язык без изменений*: абсорбент, абсорбция, агломерат, агрегат, адсорбент, баланс, баррель, вакуум;*

2) термины, видоизмененные частично: *азотсыздандыру (деазотирование), аэрокірме (аэрозоль), газ абсорбциясы (абсорбция газов),;*

3) термины, переведенные на казахский язык: *айданды (дистиллят), ауытқы (аномалия), жемірлік (абразив), қашау (долото)*.

На словообразовательном уровне анализируются расхождения в структуре терминов, определяемые словообразовательной системой каждого языка. В частности, обнаруживается возможность морфемного представления терминоэлементов, которые в английском и казахском языках выступают в виде слов:

seam thickness – қат қалындағы (мощность пласта),

nucleate boiling – көпіршікті қайнау (кипение пузырьковое).

На лексическом уровне сопоставительный анализ позволяет выявить сходства и различия в обозначении одного и того же объекта. Так, в одном из языков может быть термин-слово, в другом – словосочетание: *directional drilling – еңістене бағдарланған (направленное бурение), directional drilling – бұрғылау (направленное бурение)*.

В общей форме задачи сопоставительного терминоведения могут быть сформулированы следующим образом:

1) выявление общих и дифференциальных признаков терминов и терминосистем одной области знания или деятельности в разных национальных языках или в одном конкретном языке может быть при наличии различных теорий (концепций), описывающих эту область. При этом наблюдается особенная закономерность: термины и терминосистемы разных национальных языков, относящихся к одной области, гораздо ближе друг к другу, чем термины и терминосистемы одного языка, относящиеся к разным областям или основанные на разных теориях.

2) формирование фонда общетехнических и межотраслевых терминов одного языка, используемые в разных областях.

3) формирование фонда интернациональных терминов (включая термины на греко-латинской основе и на основе морфем современных языков). Создание такого фонда облегчит работу по международной и национальной унификации и гармонизации терминов и терминосистем.

4) совершенствование теории и практики сопоставительной лексикографии, иначе говоря, создание двух- и многоязычных (переводных) терминологических словарей.

Комплекс профессиональных знаний каждой отрасли науки или техники отображается терминологией этой отрасли. В терминологической работе выделяются три основных направления, по которым ведется работа:

1) упорядочение существующей терминологии;

2) создание национальной терминологии;

3) согласование терминологии на разных языках.

Необходимость передачи научной мысли подходящими оборотами речи создало проблему значимости перевода в рассматриваемых языках, в частности, в казахском языке, где наблюдается интенсивное развитие и замена существующих терминов интернационального характера словами исконного языка. Поэтому перевод вносит в научный язык неоценимый вклад в его становлении, координации как научного национального языка: *аймақ, зона (зона), индикатор, көрсеткіш (индикатор)* [1, 25].

Терминология и лексикография имеет дело с одним и тем же объектом – термином, но между ними имеется существенное различие. Задача терминологии состоит в отборе сравнительно небольшого числа терминов, в их классификации и грамматизации. Задачей лексикографии является отбор и включение в словарь несравненно большего числа употребляемых терминов в определенной отрасли. В 30-60-е годы XX века в казахском языке начинают создаваться первые терминологические словари с элементами научной терминологии. Первым из таких словарей явился «Словарь терминов», изданный в 1931 году. В 40-е годы терминология нефтегазовой отрасли продолжает развиваться, отражая в себе особенности военных лет и послевоенного времени. Эти годы характеризуются бурным развитием науки и техники. Третий этап формирования и развития нефтегазовой терминологии в казахском языке (50-60-е годы XX века) характеризуется значительным развитием лексикографической работы, постоянным обогащением состава терминологической лексики, как за счет родного, казахского, так и за счет русского языков.

Между тем, проделанная лексикографическая работа представляет, несомненно, научно-практический интерес не столько для специалистов-нефтяников и геологов, но и для лингвистов-казаховедов, что объясняется рядом обстоятельств:

1) создание научной нефтегазовой терминологии на основе казахского языка, не имеющего до сих пор сложившихся традиций и базы, что само по себе является фактом уникального порядка;

2) достаточно богатый накопленный опыт составления различных терминологических словарей требует своего изучения и обогащения для того, чтобы совершенствовать и развивать его дальше;

3) интерес с точки зрения общего процесса развития терминологической лексики, так и собственно терминов нефтегазовой отрасли, и выяснение на основе каких языковых истоков она формируется и какие источники использует для своего развития и обогащения;

4) определение с помощью языкового исследования тенденции дальнейшего развития и пополнения терминов нефтегазовой отрасли в казахском языке.

В соответствии со структурой словарной статьи основные принципы терминографии рассматриваются в двух аспектах. Проблематика левой части (термин) сводится к разысканию оптимальной процедуры членения специальных текстов и, как ее следствие, выделения единиц номинации, адекватно описывающих сферу

функционирования терминологии. В свою очередь, задачи правой части (словарная статья) сконцентрированы на выборе подхода к формулированию определения.

Противодействие проникновению терминов или терминоэлементов в отдельные языки иноязычных терминов могут оказывать и резкие структурные расхождения заимствующих языков, например, во многих тюркских языках (азербайджанском, туркменском, башкирском, таджикском) термин *нефть* звучит как «нефт», в казахском языке данный термин заменен *мұнай*. Это тот случай, когда один язык имеет свой собственный термин для выражения международного научного понятия.

Одна из таких возможных процедур – воспроизводимость, повторяемость терминированного словосочетания в тексте. В данном случае можно применить процедуру эксперимента с точки зрения синтаксиса. Предположим, что нас интересует, можно ли признать термином сочетание слов:

1) мұнай қорқоймасы – резервуар нефтяной,
2) мұнай құю кемесі – судно нефтеналивное,
3) термиялық әсер ету аймағы – зона термического влияния.

Интересующие нас словосочетания с позиции прямого дополнения сохраняют понятийное содержание и не изменяют формы, с позиции подлежащего словосочетание является целостной языковой единицей с устойчивым понятийным значением.

Переводческая деятельность в Казахстане активизировалась в 20-х годах XX века, когда переводилась с русского языка на казахский язык масса литературы. В качестве исследования проанализированы были «Русско-казахский словарь по разведочному бурению» Н.Туякбаева, А.Абдрахманова (1972) и «Французко-англо-руско-казахский словарь по нефтеразведке» А. Тажутова (1998). Анализ словарей выявил, что большая часть терминов в обоих словарях принадлежит к нефтегазовому комплексу, созданная методом калькирования: *қосымша жабдық – вспомогательное оборудование, газ жұтқыш – газопоглотитель, сулай бұрғылау – мокрое бурение, мұнайға қаныққан – нефтенасыщенность, қабаттасқан газ – попутный газ,* суланған *ұңғыма – скважина обводненная*, *құрғақ тазарту әдістері – сухие методы очистки* и т.п. Приведенные примеры полностью соответствуют нормам современного казахского языка. Вместе с тем, указанные словари не лишены недостатков. Несмотря на то, что разница между изданиями большая (26 лет), в обоих словарях даны разные переводы некоторых терминов, например: *вязкость – тұтқырлық* (1972) *и жабысқақтық* (1998). В профессиональном общении ученых – химиков, геологов, в обращении используется термин *тұтқырлық.* Термин *скаважина* – в словаре 1972 г. дан без перевода, в словаре 1998 г. автор предложил два варианта – *«құдық, ұңғы»*. Наиболее употребительным в учебных пособиях является термин *ұңғы,* тогда как в речи нефтяников – *құдық.* В обоих словарях составные сочетания слов передаются путем калькирования и заимствования, принимающие грамматическое оформление в соответствии с законами казахского языка. В ряде случаев происходят некоторые семантические изменения: расширение, сужение значения заимствованного термина. Некоторые сочетания слов в исследуемых словарях даны по-разному [2, 47].

Другой путь решения данной проблемы заключается в тенденции насыщения словарных статей как фразеологическими, так и свободными словосочетаниями, что отражает стремление большинства авторов словарей показать специфику сочетаемости лексических единиц и ее влияние на семантическую структуру слова, поскольку это один из сложнейших вопросов прикладного перевода. Выбор словосочетаний для словарной статьи отражает его субъективный подход за неимением четких критериев, а потому не воспринимается переводчиками как возможность переосмысливания приведенных примеров в качестве образца, или, наоборот, приводит к неверным аналогиям.

Интернационализмы существуют как в английском, так и в казахском языках, одинаковые по фонетическому и лексическому составу, например: *абсорбент, агломерат, адсорбент, винт, зонд* и т.п. При детальном изучении терминов-интернационализмов выявлено, что у данных слов отсутствуют синонимы собственного происхождения. Некоторые термины нефтегазовой отрасли, состоящие из слов исконной лексики, допускают употребление синонимичных слов, например, в английском и казахском языках: англ. *flov, stream (поток), cable, rope, wire, line (канат), blast, blower (воздуходувка), method, system (метод).*

Практические аспекты терминологической работы в современной лингвистике находятся в стадии развития, что требует создания высококачественных технических терминологических словарей всех категорий: двуязычных, трех-

ъязычных, многоязычных. Создание словарей такого рода способствует устранению проблемы «языкового» барьера. Как свидетельствуют источники, мировая научно-техническая литература по языкам распределена следующим образом: английский, немецкий, французский, русский, итальянский, чешский, голландский и т.п. Для международного общения специалистов наибольшее применение получили английский, немецкий, русский и французский языки. Это обусловлено наиболее быстрым развитием науки и техники в странах, где говорят на этих языках [3, 159]. Из этого следует, что для обработки всего объема зарубежной информации требуется большое количество специалистов, отлично владеющих иностранными языками, а неоценимым подспорьем в работе этих специалистов должны стать терминологические многоязычные словари.

В заключение следует подчеркнуть, что в области технических составных терминов взаимодействуют национальные и интернациональные факторы. Используя в качестве строительного материала, в основном, национальный язык, его внутренний потенциал, диапазон словообразовательных морфем и моделей словосочетаний, создатели терминов действуют сообразно языковым законам. Слова и словосочетания, возникшие при становлении терминологических систем, при переходе из сферы общего языка в определенную научную или отраслевую терминологическую область, вступают в специфические связи, регулируемые логико-понятийными отношениями. Наряду с появлением терминов в определенном языке помимо лингвистических действуют внешние, интралингвистические, факторы, к которым относится появление интернационализмов. Важнейшей составляющей при появлении и становлении определенной терминосистемы в области терминопроизводства наряду со стихийным началом действуют и в итоге являются решающими сознательные усилия по унификации терминологии в национальном, межнациональном и в международных масштабах.

Литература

1 Минебаева Г. И. Лексика нефтяной промышленности в современном татарском языке : автореферат дис. ... кандидата филологических наук: 10.02.02 / – Казань, 2012. – 27 с.

2 Лейчик В.М. Образование системы научно-технических терминов: Элементы термина. Отделение технических наук. – 1948. – № 5. – С. 727-754.

3 Копылова М.Е. Статистическое описание текстов по бурению нефтяных и газовых скважин // Лингвистическое обеспечение автоматизированных систем управления и информационно-поисковых систем. – Тюмень, 2010. – С. 142–149.

References

1 Minebaeva G. I. Leksika neftyanoj promyshlennosti v sovremennom tatarskom yazyke : avtoreferat dis. ... kandidata filologicheskih nauk: 10.02.02 / – Kazan’, 2012. – 27 s.

2 Lejchik V.M. Obrazovanie sistemy nauchno-tekhnicheskih terminov: EHlementy termina. Otdelenie tekhnicheskih nauk. – 1948. – № 5. – S. 727-754.

3 Kopylova M.E. Statisticheskoe opisanie tekstov po bureniyu neftyanyh i gazovyh skvazhin // Lingvisticheskoe obespechenie avtomatizirovannyh sistem upravleniya i informacionno-poiskovyh sistem. – Tyumen’, 2010. – S. 142–149.

Tayeva R.M., Ongarbayeva M.S.,
Zueva N.Yu., Utesbayeva Zh.M.

Interlanguage phraseological equivalents (on the material of english and russian languages)

The article deals with the comparative study of English and Russian phraseological units. Comparative study of phraseological units in different languages aims at identification and selection of full and partial equivalents, and non-equivalent phraseological units, which do not have the appropriate equivalents in the phraseological system of another language. The study involves data from explanatory, bilingual and phraseological dictionaries, as well as the material from the Internet sources. The inventory of phraseological units became the object of study due to the fact that idioms represent a specific area of folk art, including the whole system of cultural and information values.

Key words: phraseological unit, full phraseologial equivalent, partial phraseologial equivalent, non-equivalent phraseological units, phraseological analogues.

Таева Р.М., Оңғарбаева М.С.,
Зуева Н.Ю., Утесбаева Ж.М.

Тіларалық фразеологиялық сәйкестіктер (ағылшын және орыс тілдерінің материалдары негізінде)

Бұл мақала ағылшын және орыс тіліндеріндегі фразеологиялық бірліктердің салыстырмалы зерттеуіне арналған. Салыстырмалы зерттеу бойынша фразеологиялық бірліктердің салыстырылып отырған тілдер жүйесіндегі толық және жартылай баламалары бар және мүлдем баламасыз фразеологизмдерді анықтауды мақсат етеді. Зерттеу деректерінде түсіндірме, аударма мен түрлі фразеологиялық сөздіктер, интернет дерек көздеріндегі материалдар қарастырылған. Фразеологиялық бірлік мәдени-ақпараттық құндылықтың барлық жүйесін қамтығандықтан, халық шығармашылығының ерекше бір саласы болғандықтан да зерттеу нысаны болып отыр.

Түйін сөздер: фразеологиялық бірлік, толық фразеологиялық эквивалент, жартылай фразеологиялық эквивалент, баламасыз фразеологиялық бірліктер, фразеологиялық баламалар.

Таева Р.М., Онгарбаева М.С.,
Зуева Н.Ю., Утесбаева Ж.М.

Межъязыковые фразеологические соответствия (на материале английского и русского языков)

Данная статья посвящена сопоставительному исследованию английских и русских фразеологических единиц. Сопоставительное изучение фразеологических единиц в различных языках ставит своей целью выявление и выделение полных и частичных эквивалентов, а также безэквивалентных фразеологических единиц, неимеющих соответствий во фразеологической системе другого языка. В ходе исследования привлекались данные толковых, переводных и фразеологических словарей, а также материалы из интернет-источников. Корпус фразеологических единиц стал объектом исследования по причине того, что фразеологизмы представляют собой специфическую область народного творчества, включающую целую систему культурно-информационных ценностей.

Ключевые слова: фразеологическая единица, полный фразеологический эквивалент, частичный фразеологический эквивалент, безэквивалентные фразеологические единицы, фразеологические аналоги.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 81’367

Tayeva R.M.[1], Ongarbayeva M.S.[2], Zueva N.Yu.[3], Utesbayeva Zh.M.[4],

[1]Candidate of Philology, Docent, [2]Master of Philology, [3]Candidate of Philology, Docent of Al-Farabi Kazakh National University, [4]Candidate of Philology, Docent of Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: rozt@mail.ru; trmeru16@mail.ru; madina_rakhimova@bk.ru

INTERLANGUAGE PHRASEOLOGICAL EQUIVALENTS (on the material of english and russian languages)

It is universally recognized that phraseology is the most pictorial, expressive and emotional component of any language vocabulary and phraseological units, called also idioms, vividly reflects the nation’s vision of the world, its historical peculiarities, social norms, customs, spiritual values and cultural traditions. It means that phraseology has deep national roots. Being «the mirror in which the linguo-cultural entity identifies its national awareness» [1, 9], they are culturally determined and vary from culture to culture. G.V.Yelizarova quotes a well-known B.L.Whorf’s statement from his book *Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf,* underlying and supporting the existing correlation between language and culture: every language represents a vast pattern-system different from others, in which are culturally ordained the forms and categories by which the personality not only communicates but also analyzes nature, notices or neglects types of relationship and phenomena, channels his reasoning and builds the house of his consciousness [2, 46].

In view of the above, of great importance is the investigation of the problems connected with comparative studies of different fragments of the conceptual picture of the world formed with the help of phraseological units (other terms: idioms, phrases, phraseologisms, set-expressions, collocations) belonging to such unrelated and structurally different languages as English and Russian, for example, in accordance with the tendencies to place culture and cognition in the focus of them and to comparatively describe the corresponding culturally relevant linguistic units within the frame of each of these languages.

There are different views connected with the problem of defining phraseological inventory of languages. According to N.M. Shansky, phraseology includes stable word combinations semantically equivalent to the word and unities which in the structural and semantic plan represent sentences, i.e. it covers practically all units which are reproduced as ready-made [3, 113]. M.M. Kopylenko and Z.D. Popova consider phraseology as a branch of science which investigates combinability of lexemes and sememes and refer to it all kinds of polylexemic expressions (from idioms to collocations and free word combinations) although they are characterized by different degrees of semantic change [4]. Foreign scholars commonly fol-

low the so called narrow understanding of phraseology and define idioms as set expressions in which two or more words are syntactically related but with a meaning like that of a single lexical unit [5, 183].

Despite the diversity of opinions of scholars on the object of phraseology this complex phenomenon attracts the attention of modern linguists and there are a great number of scientific works dedicated to phraseological research. Of special interest are comparative and contrastive studies of this debatable linguistic phenomenon due to the necessity of identifying common and specific features of phraseological units in different languages which contributes to in-deep understanding of their general characteristic and peculiarities of functioning.

Contrastive-comparative study of phraseological units primarily aims at identifying and analyzing full and partial equivalents and analogues in the selected languages, as well as at specifying non-equivalent phraseological units which do not have appropriate equivalents in the system of the corresponding language.

When scholars compare phraseological units belonging to different languages (irrespective of whether they are related or nonrelated languages), they generally aim at identifying interlingual correlations between idioms of corresponding target languages. A.V. Kunin, taking into consideration different ways of translation of phraseological units from one language into another language, singles out phraseological equivalents which coincide in their meaning, lexical composition, stylistic characteristics and grammatical structure (for example: *cold as ice – холодный как лед*). Phraselogical equivalents are divided into full or complete equivalents and partial equivalents. Besides he points out that there are also phraseological analogues (for example: *don't count your chicken before they are hatched – цыплят по осени считают)* which have similar meanings but differ completely or partially in their imagery [6].

Elena Arsentyeva analyzes interlanguage phraseological relations and gives different examples of full and partial equivalents such as the idioms *play with fire* and *играть с огнем*, *play the role* and *играть роль*, *second nature* and *вторая натура; set another / different / new tune* and *петь другим голосом* [7].

The problem of determining the basic criteria for referring phrasological units to a class of full or partial equivalents and identification of non-equivalent idioms is one of the most important problems in modern phraseology [3]. It is noted in phraseological studies that if the compared languages use one and the same productive «imagery idea», which generates a significant number of set expressions with the same or similar semantic content, there is a high probability that these phraseological units will have structural–semantic equivalents in the target language (either complete/full or incomplete/partial) [8, 127]. Conversely, the mismatch of the typical imagery pattern will minimize the possibility of structural and semantic equivalence.

Difficulties in translating phraseological units from one language to another are caused due to many reasons. Firstly, they are connected with national-cultural peculiarities of different languages, historical facts and linguistic characteristics of the source and target languages.

In the given article the peculiarities of interlanguage phraseological relations are illustrated by the English and Russian material selected by continuous sampling of the units that verbalize the concept of *privacy*. The total number of phraseological unis amounts up to eighty. Practical material is based on the works of Kunin A.V. as well as on the English and Russian explanatory, bilingual dictionaries, specialized dictionaries of idioms.

The analysis of the empirical material shows that among English and Russian word combinations connected with the concept of *privacy* it is possible to identify such types of interlanguage phraseological relations as full equivalents, partial equivalents, analogues of phraseological units, non-equivalent phraseological units.

The examples of full and partial English and Russian equivalents are not numerous, for instance, *keep a secret – хранить секрет* (verb + noun) (to know a secret and not tell anyone) [9]. It is characterized by full coincidence in meaning and structural organization. The concept is verbalized by the key word *secret*. The idiom conceptualizes the meaning of «*secrecy*».

The English idiom *break the ice* (fig. to attempt to become friends with someone), (verb + noun), is in full coincidence in sense and stylistic coloring with the Russian idiom *разбить (сломать) лед* (устранить натянутость в отношениях между кем либо), (verb +noun). The concept in the phraseologisms is verbalized by the keyword of *ice / лед*. It makes the meaning of the verb *break – разбивать (сломать)* more expressive. It is possible to deduce the following sense of the phraseological units in both languages as 'elimination of frosty relations'. The phraseological units refer to the notion of «adjustment of the relation». It is interesting to mention that in the Russian language there is also a phraseological word combination *расто-*

*пить лед (*устранить отчужденность, недоверие) which is also translated into English as *break the ice.* However, the last two phraseological units do not represent full phraseological equivalents, since the so called imagery which is used in the Russian idiom is different from the imagery of the English idiom.

Some other examples of phraseologial equivalents are *be a master in one's own house* and *быть хозяином в своем собственном доме* (the keyword is 'master', the idioms explicate the idea of being independent or free to do as one wishes); *open one's heart to somebody* and *открыть свое сердце кому-л.* (the keyword is 'heart', the figurative meaning is 'to tell one's private thoughts to someone); *follow somebody like a dog* and *следовать за кем-л. как собака* (the keyword is 'dog', the idioms explicate the idea of following someone closely and persistently).

Besides it is necessary to mention such word combinations in the English language as *private life* (family life or personal relationships of an individual), *private opinion* (personal opinion), *private property* (land or belongings owned by a person), and many others which have similar Russian equivalents (*частная жизнь, частное (личное) мнение*, *частная собственность*) и т.п.

The examples of phraseological analogues are much more numerous. According to scholars, they have identical or close content, i.e. coincide in their signification-denotational component of meaning and evaluative component of connotation, and are characterized by some distinctions in the lexemic composition and grammatical structure [7, 7]. It is also proved by idioms connected with the concept of privacy. The English idiom *worm a secret out of somebody* and the Russian idiom *выведать у кого-либо тайну* (to extract information, a secret, etc. by persistent questioning) can be given as examples. The concept in the phraseologisms is verbalized by the keyword *secret / тайна.* They have similarities in their content, structure and stylistic colouring. The distinctive components are the lexemes *worm* (to move with difficulty by crawling or wriggling, to crawl) and *выведать* (to find out, to nose out). The negative assessment of the concept is formed by the verbs *worm* and *выведать.* The idioms in both languages explicit a man's pursuit to obtain a secret (personal) information about other people.

The English phraseologism *take somebody in one's confidence* (to trust someone with confidential information; to tell a secret to someone and trust the person to keep the secret) and the Russian word combination *доверить кому-л. свои тайны* (to **place confidence in a person) also have some distinctive elements in their structural and lexical composition although from the point of stylistic colouring they are very close to each other.**

The phraseological units *poke one's nose into somebody's affairs, stick one's nose into smb.'s affairs* and *совать нос в чужие дела* (to try to discover things that do not involve you, to pry into other people's business) in English and Russian also can be regarded as examples of phraseological analogues. The components *poke, stick*, on the one hand, and *совать*, on the other hand, differ in their primary meanings and stylistic colouring. The keyword in all idioms is 'nose'. They verbalize the concept of 'interference in the affairs of others'.

Of interest are the idioms *avoid like a leper* and *избегать как чумы* (to avoid something or someone completely). The distinctive components in the English and Russian phraseological components are 'leper' (translation: прокаженный) and '*чума'* (translation: plague). The keyword is 'to avoid'; the notion of ignoring someone or something is expressed in both idioms. It is interesting to note that in the English language the dictionaries also give the idiom 'to avoid something like the plaque' which can be regarded as a full phraselogical equivalent with the Russian stable word combination '*избегать как чумы'.*

The English and Russian idioms *be on somebody's tail* and *сесть на хвост* (to follow someone closely) also only partially coincide in their content, lexical and grammatical composition and have different stylistic connotations. The distinctive components are the lexemes *be* and *сесть. They are formed on the basis of the keyword 'tail' and verbalize the idea of persecution.*

There are also examples of non-equivalent phraseological units. Idioms are considered to be non-equivalent phraseological units when they do not have correspondences in the phraseological system of the target language and in translation they are usually explained.

The English idioms *have an oar in every man's boat* and *put in one's ore* (to be involved in every man's business or affairs) are examples of non-equivalent phraseological units which are translated into Russian as *вмешиваться в чужие дела*.

The phraseologism *darken someone's door* (to come to someone's residence or location as an unwelcome visitor) is translated into Russian as *приходить или навещать кого-либо в качестве нежелательного гостя*. The bilingual English-Russian dictionary presents the following translation of the idiom illustrating it by the example

'Don't darken my door again!' – 'Чтобы ноги твоей больше не было в моем доме!'

In the English language a very popular and frequently used phraseological word combination is the *American dream;* (it denotes the dream of democracy, equality and freedom, the American way of life. After the discovery of America, many immigrants came there for a better life, in search of work and new life and new opportunities. It is verbalized by a key word *dream* – something you want to achieve. The word combination conceptualizes the value of the American dream. It is translated and frequently used in the Russian language as *американская мечта* (an expression often used to describe the vital ideals of the US population in both the material and spiritual sense).

The English idiom *skeleton in the closet* is translated into Russian as *скелет в шкафу*. The concept there is verbalized by the keywords *skeleton* and *closet:* the word *skeleton* is the symbol of something *dark,* and the word *closet* has associations with the notion of house. Each house keeps its secrets. It conceptualizes the meaning «keeping family secrets». It is well-known that phraseological calques translated by means of word-by-word translation often become facts of the target language and are registered in lexicographical sources.

These are only some examples illustrating interlanguage phraseological relationship, its peculiarities have to be considered on the material of different related and unrelated languages.

References

1 Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1996.

2 Whorf B.L. Language, Thought, and Reality: selected writings of Benjamin Lee Whorf – Cambridge.: MA, MIT Press, 1956 // retrieved from: Елизарова Г.В. Культура и обучение иностранным языкам – Санкт-Петербург: КАРО, 2005.

3 Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. – СПб.: Специальная Литература, 1996.

4 Копыленко М.М., Попова З.Д. Очерки по общей фразеологии. – Воронеж: Издательство Воронежскоо университета, 1989.

5 The Concise Oxford Dictionary of Linguistics. – Oxford University Press, 2007.

6 Кунин А.В. Большой англо–русский фразеологический словарь.– М.: Русский язык, 1984.

7 Arsenteva E.F. The Main Problems of Multilingual Phraseological Dictionary // New Trends in Lexicography: Ways of Registering and Describing Lexis. – Cambridge Scholars Publishing, 2010 // Retrieved from: books.google.kz

8 Райхштейн А.Д. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии – М.: 1980.

9 Definitions of phraseological units are available in: http://idioms.thefreedictionary.com/

References

1 Teliya V.N. Russkaya frazeologiya. Semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokulturologicheskiy aspektyi. – M.: Shkola «Yazyiki russkoy kulturyi», 1996.

2 Whorf B.L. Language, Thought, and Reality: selected writings of Benjamin Lee Whorf – Cambridge.: MA, MIT Press, 1956 // retrieved from: Elizarova G.V. Kultura i obuchenie inostrannyim yazyikam – Sankt-Peterburg: KARO, 2005.

3 Shanskiy N. M. Frazeologiya sovremennogo russkogo yazyika. – CPb.: Spetsialnaya Literatura, 1996.

4 Kopyilenko M.M., Popova Z.D. Ocherki po obschey frazeologii. – Voronezh: Izdatelstvo Voronezhskoo universiteta, 1989.

5 The Concise Oxford Dictionary of Linguistics. – Oxford University Press, 2007.

6 Kunin A.V. Bolshoy anglo–russkiy frazeologicheskiy slovar.– M.: Russkiy yazyik, 1984.

7 Arsenteva E.F. The Main Problems of Multilingual Phraseological Dictionary // New Trends in Lexicography: Ways of Registering and Describing Lexis. – Cambridge Scholars Publishing, 2010 // Retrieved from: books.google.kz

8 Rayhshteyn A.D. Sopostavitelnyiy analiz nemetskoy i russkoy frazeologii – M.: 1980.

9 Definitions of phraseological units are available in: http://idioms.thefreedictionary.com/

Ongarbayeva M.S., Tayeva R.M.,
Zueva N.Yu., Kolesnikova T.P.

Linguiscultural aspects of the research of the concepts *marriage* and *family*

The article deals with the concepts of MARRIAGE and FAMILY in the Kazakh and English languages. The study of these concepts is of interest because they are basic in the system of social relations, and largely determine the functioning of society, and the institution of marriage and family is one of the integral elements of culture. In the course of the research, various definitions of the notion of "concept" have been considered, including those given from the position of linguoculturology, the significance of which is due to the expansion of international relations and globalization and the need to take into account the specific features of culture and language of different nations. The linguocultural aspect of the research can help to identify the universal and national-specific features of these concepts, which is to a large extent explained by their ability to reflect and fix in the language the manifestations of the culture of a particular nation.

Key words: cultural linguistics, concept, value, language, basic unit, structure.

Онгарбаева М.С., Таева Р.М.,
Зуева Н.Ю., Колесникова Т.П.

Неке және отбасы концептілерін зерттеудің лингвомәдени аспектісі

Берілген мақала ағылшын, қазақ тілдеріндегі НЕКЕ және ОТБАСЫ концептілерін қарастырады. Аталған концептілер әлеуметтік қатынас пен қоғамның қызметін анықтаушы негізгі фактор болғандықтан қызығушылық тудыруда, ал неке және отбасы институты мәдениеттің ажырамас құрамдас бөлшегі болып саналады. Зерттеу барысында «концепт» ұғымының әртүрлі анықтамалары қарастырылды, соның ішінде лингвомәдениет тұрғысынан халықаралық байланыстың кеңеюі, жаһандану және әрбір халықтың тілдік, мәдени ерекшеліктерін ескере отырып зерделенді. Лингвомәдени аспектісі негізіндегі зерттеу аталған концептілердің әмбебап және ұлттық-спецификалық ерекшеліктерін анықтауға, халықтың тілінде мәдениеттің қаншалықты көрініс табатын анықтауға көмектеседі.

Түйін сөздер: лингвокультурология (лингвомәдениет), концепт, құндылық, тіл, базалық бірлік, құрылым.

Онгарбаева М.С., Таева Р.М.,
Зуева Н.Ю., Колесникова Т.П.

Лингвокультурные аспекты исследования концептов *брак* и *семья*

В статье рассматриваются концепты БРАК и СЕМЬЯ в казахском и английском языках. Изучение данных концептов представляет интерес в силу того, что они являются базовыми в системе социальных отношений, во многом определяющими функционирование общества, а институт брака и семьи является одним из неотъемлемых элементов культуры. В ходе исследования рассмотрены различные определения понятия «концепт», в том числе с позиции лингвокультурологии, значимость которой обусловлена расширением международных связей и глобализацией и необходимостью учитывать особенности культуры и языка каждого народа. Лингвокультурологический аспект исследования может способствовать выявлению универсальных и национально-специфических особенностей данных концептов, что в немалой степени обусловлено их способностью отражать и фиксировать в языке проявления культуры того или иного народа.

Ключевые слова: лингвокультурология, концепт, ценность, язык, базовая единица, структура.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 81-13

Ongarbayeva M.S.[1], Tayeva R.M.[2], Zueva N.Yu.[3], Kolesnikova T.P.[4],

[1]Master of Philology, [2,3]Candidate of Philology, Docent,
[4]Senior Lecturer of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: trmeru16@mail.ru, rozt@mail.ru, nataliazueva@rambler.ru

LINGUISCULTURAL ASPECTS OF THE RESEARCH OF THE CONCEPTS *MARRIAGE* AND *FAMILY*

It is well-known that the spiritual world includes certain norms of behavior, a system of rules of relationships. In different parts of the world life is infinitely diverse. The mentality and cultural values of people can vary greatly, and even be the exactly opposite. Each ethnic group lives in the world made up of customs and traditions, which find expression in the peculiarities of behavior, religion, social and cultural values and norms. People relate differently to each other, there is no person with the same lifestyle as everyone perceives the world differently: such notions as experience, failure, success, happiness, hatred, love, money, hospitality, beauty, anger, friendship, knowledge, memory, honesty, etc. are perceived and understood by people very specifically and individually. Due to certain circumstances and factors, the existing stereotypes contribute to the formation of the unique private world, unique form of consciousness by every particular individual. It is this personal space and general patterns of social relations that constitute the culture of the people.

Concept as a universal category plays a very important role in the culture of each nation; concepts in all languages reflect not only universal notions, but also completely different meanings and properties of the objective world, which explains their different manifestation in the language. Culturally colored picture of the world affects humans and shapes their linguistic consciousness, and with it, their cultural and national identity. The impact of cultural and human factors on the formation and functioning of different linguistic units (lexemes, free and non-free word-combinations or idioms, and even texts), the culturally marked content of which is embodied in the national cultural connotations.

Language is the natural form of manifestation and expression of the material and spiritual culture of the nation. It shapes the picture of the world, which is the reflection of the national ways of representation of extralinguistic reality. Language is a unique gift for humans, and when we study it, we are partially discovering what makes us human, critically looking at the human nature. As we find out the differences between languages and their speakers, we see that human natures can be different too, depending on the languages spoken. However, language and culture are two related but different social imperatives. Linguoculturology is that branch

of science that studies the relations and connections of culture and language in their functioning. The notion of concept is central in linguoculturology. It should be mentioned that the notion of concept constitutes (covers) the subject matter not only of linguoculturology, but also that of cognitive psychology, cognitive linguistics and it is classified by S.G. Vorkachev as the so called «umbrella term» [1].

In «The Oxford Concise Dictionary of Linguistics» concept is defined as «a mental construct seen as mediating between a word and whatever it denotes or is used to refer to [2, 71]. According to the views of Ye.S. Kubryakova, the concept is an operative, meaningful unit of the memory, mental lexicon, conceptual system and lingua mentalis, of the whole picture of the world as it is reflected in the human psyche [3, 90-93]. Concepts are also characterized as mental formations that represent meaningful consciously typified fragments of experience stored in the memory of a person. Typification of these units fixes representations in the form of different stereotypes, and their awareness provides an opportunity to convey information about them to other people [4]. Babushkin A.P. considers the notion of concept as a discrete mental unit that reflects the object of the real or imaginative world and is kept in the national memory of native speakers in the verbalized form [5].

Irrespective of the diversity of views on the nature of the concept, all researchers believe that it is the concept that performs the role of a mediator between cultures, language, and individuals. In this respect the notion of linguacultural concept is of considerable importance. Linguists define linguacultural concepts as constituting units of the ethnic mentality, its «supporting points», the totality of which forms the lingua-concept sphere as the language picture of the world, fragments of which they represent [6].

Currently scholars pay much attention to investigating different linguacultural concepts based on the material of two or more languages as such kind of research contributes not only to the discovery of the ethno-cultural features of their linguistic manifestation in different linguacultures, but also to a deeper penetration into the structure of universal representation of the inner and spiritual world of a man. In connection with the above mentioned the investigation of the concepts of *НЕКЕ/ MARRIAGE* and *ОТБАСЫ/FAMILY* on the material of the Kazakh and English languages presents considerable interest because they are regarded as basic and universal concepts which serve as the foundation for shaping national cultural values of any nation. They represent the key orientations of the behavior of people in society.

The concepts *НЕКЕ / MARRIAGE* and *ОТБАСЫ / FAMILY* are characterized by a system of structural and substantive ties with other linguacultural concepts in corresponding target languages (for example, *LOVE, WEDDING, BRIDE, BRIDEGROOM, GROOM, DIVORCE, COMMITMENT, LOYALTY, HAPPINESS, PARENT, KINSHIP, CHILD/CHILDREN,* etc.).

The target concepts have the status of a universal mental model, which is manifested in two aspects: general human aspect (premarital behavior, engagement, wedding, conclusion of marriage, divorce) and cultural aspect where one can observe the main differences between the two language communities. In the structures of the concept of *НЕКЕ / MARRIAGE* and *ОТБАСЫ / FAMILY* as a basic foundation we can reveal a very significant common and universal feature: the so called ‘conjugal union’ and a phenomenon which has qualitative, quantitative and spatial-temporal characteristics.

The research on the value and features of different linguistic units can objectify the concepts of *MARRIAGE* and *FAMILY*, there can be revealed the inner content of these concepts which constitute the language pictures of the target cultures and the national image of the world. It will establish their structure-specific content, then in different cultures the concepts will be compared and analyzed and it can prove that these notions can be categorized as concepts – elements of language consciousness, actualized in speech activity. The peculiarities of the concepts of *MARRIAGE* and *FAMILY* are largely due to their representation by certain lexemes, free word combinations, set expressions, proverbs and sayings and their semantic features.

A linguocultural study of the paremiological composition of such unrelated languages as Kazakh and English belonging to different structural types and different language families makes it possible to identify the universal and cultural-national elements in their semantics. The main direction of the proverbs analysis is to compare proverbs connected with the target concepts which most vividly preserve, reflect and reproduce the nations’ vision of the world, their mentality and culture.

On the one hand, this will give meaning and sense to the languages we use to communicate and appreciate different cultural approaches from

a universal point of view. Despite having varied cultural beliefs, people will be united by a common interest such as language, which will be a prolific contributor to the international relations at an extended scope. On the other hand, if no difference is established between culture and language, an extended appreciation will be given to these social elements in societies around the globe. Such studies are of theoretical as well as of practical significance, since the full use of language as a means of intercultural communication is a prerequisite of mutual understanding between the bearers of different linguacultures. They contribute also to understanding of language as a cultural heritage that is part of the identity people sharing one and the same language.

There are very interesting examples of the English and Kazakh proverbs which give a very vivid and bright representation of the notions of marriage and family relations in the languages and ground the necessity of the further detailed investigation of the target concepts.

For instance, Kazakh proverbs denote the following notions:

– Family and relatives symbolize a safe place where you can always find love and support of close people (*Ағайын бір өліде, бір тіріде керек. Ағайын тату болса, ат көп, Абысын тату болса, ас көп; Күйеу жүз жылдық, құда мың жылдық);*

– Negative influence of a woman's bad temper on her husband the family brings troubles and misfortunes and vice versa (*Ердің атын не аты шығарар не жары шығарар. Жақсы әйел теңі жоқ жолдас, түбі жоқ сырлас);*

– It is the woman who is the keeper of the hearth (*Әйел – үйдің көркі, еркек – тенздің көркі);*

– Polygamy may bring some troubles and problems *(Екі қатын алғанның – құлағы тынбас,есекке мінгеннің – аяғы тынбас);*

– After the wedding, the spouse becomes closer than the parents (*Ата-анадан жар жақын);*

English proverbs may denote the following:

– The importance of peace and the necessity to seek reconciliation in order to preserve marriage (*Leave a poem on her kitchen table after a quarrel; similarity, put a love note in his lunch box);*

– The skill to forgive each other's mistakes (*You can love and be angry at the same time, wink at her after the quarrel. No one is perfect; forget each other's);*

– Fight for the sake of happiness in marriage (*How to be happily married can never be fully taught, but only be learnt. It takes two to make a marriage a success and only one for failure);*

– The importance of parentage and descent (*Blood is thicker than water. Blood will tell. A tree is known by its fruit).*

Even a very brief contrastive analysis of Kazakh and English proverbs shows that the content of the linguacultural concepts of *НЕКЕ / MARRIAGE* and *ОТБАСЫ / FAMILY* in the Kazakh and English languages and in the consciousness of the representatives of their cultural communities has both positive and negative emotive-evaluative connotations, it is based on metaphors, and characterized by age-differentiation, dependence on family status.

The study of the paremiological representation of concepts also requires the necessity to apply qualitative methods of collecting data that mainly involves direct interaction with the respondents on a one-to-one basis or in a group setting. According to the authors of "The Qualitative Research Methods: A Data Collector's Field Guide", they are very flexible because they allow greater spontaneity and adaptation of the interaction between the researcher and the study participant. The respondents have an opportunity to respond more elaborately and in greater detail [7].

The preliminary stage of the research has been carried out through formal interviews and focus groups that involved 70 native speakers of the Kazakh language, 65 native speakers of the American variant of the English language. It should be mentioned that 70 native speakers of the Russian language (mostly residents of the Republic of Kazakhstan) took part in the experiment. Most of the subjects were students of primary courses aged 19-20 who were at that time students of Al-Farabi Kazakh National University. However, the experiment involved also people of the older generation. The main requirement concerning respondents' identity was to remain anonymous because of confidentiality issues related to ethics. It is planned to extend the number of study participants up to 200 hundred respondents for each of the target languages.

It is very relevant that future data analysis connected with the in-deep investigation of the concepts *НЕКЕ / MARRIAGE* and *ОТБАСЫ / FAMILY* in the Kazakh and English languages should be taking into consideration the information obtained by means of inductive method, conceptual analysis, contextual analysis and the data interpreted in relation with culture and language. As scholars say, contextual analysis is simply an analysis of a text (in whatever medium, including multi-media) that helps us to assess that text within the context of its historical and cultural setting, but also in terms

of its textuality – or the qualities that characterize the text as a text [8]. Everett D.L. insists that the inductive method of analysis condenses textual data into a summary format and clearly establishes links between research and evaluation objectives. It is also useful for developing a framework of the underlying experiences and processes from the text to be analyzed [9].

The experimental study should also include free association experiments and the survey which contribute to model the structure and content of the concepts of *НЕКЕ / MARRIAGE* and *ОТБАСЫ / FAMILY*.

The research findings are important for the theory and practice of intercultural communication, one of the main objectives of which is to compare and the study of the specificity of languages and cultures in order to optimize intercultural interaction.

References

1 Воркачев С.Г. Концепт как «зонтиковый термин» // Язык, сознание, коммуникация. – Вып. 24. – М., 2003. – С. 5 – 12.

2 The Oxford Concise Dictionary of Linguistics. – Oxford University Press, 2007.

3 Кубрякова Е.С. Концепт // Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г. и др. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: МГУ, 1996. – 248 с.

4 Карасик В.И., Прохвачева О.Г., Зубкова Я.В., Грабарова Э.В. Иная ментальность. – М.: Гнозис, 2005. – 352 с.

5 Бабушкин А. П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж, 1996. – 104 с.

6 Бастриков А.В. Бастрикова Е.М. Лингвокультурные концепты как основа языкового менталитета // Retrieved from: http://cyberleninka.ru/article/n/lingvokulturnye-kontsepty-kak-osnova-yazykovogo-mentaliteta

7 Natasha Mack, Cynthia Woodsong, Kathleen M. Macqueen, Greg Guest, Emily Namey. The Qualitative Research Methods: A Data Collector's Field Guide // Retrieved from: https://www. fhi360.org/sites/default/files/media/documents/Qualitative%20Research%20Methods

8 Retrieved from: http://english.unl.edu/sbehrendt/StudyQuestions/ContextualAnalysis.html

9 Everett D.L. Cognitive Fire: How Language Emerges to Serve Human Needs. Presented at the Williams College's Annual Richmond Lecture. Williamstown, 2012.

References

1 Vorkachev S.G. Kontsept kak "zontikovy termin" // Yazyk, soznanie, kommunikatsia. # 24. – M., 2003. – P. 5 – 12.

2 The Oxford Concise Dictionary of Linguistics. – Oxford University Press, 2007.

3 Kubryakova Ye.S. Kontcept // Kubryakova Ye.S., Demyankov V.Z., Pankrats Yu. G. et al. Kratky slovarj kognitivnyh terminov. – M.: MGU, 1996. – 248 p.

4 Karasik V.I., Prohvacheva O.G., Zubkova Ya. V., Grabarova E.V. Inaya mental'nost'. – M.: Gnozis, 2005. – 352 p.

5 Babushkin A.P. Tipy kontseptov d leksiko-fraseologicheskoi semantike yazyka. – Voronezh, 1996. – 104 p.

6 Bastrikov A.V., Bastrikova Ye.M. Linguokulturnye kontsepty kak osnova yazykovogo mentaliteta // Retrieved from: http://cyberleninka.ru/article/n/lingvokulturnye-kontsepty-kak-osnova-yazykovogo-mentaliteta

7 Natasha Mack, Cynthia Woodsong, Kathleen M. Macqueen, Greg Guest, Emily Namey. The Qualitative Research Methods: A Data Collector's Field Guide // Retrieved from: https://www. fhi360.org/sites/default/files/media/documents/Qualitative%20Research%20Methods

8 Retrieved from: http://english.unl.edu/sbehrendt/StudyQuestions/ContextualAnalysis.html

9 Everett D.L. Cognitive Fire: How Language Emerges to Serve Human Needs. Presented at the Williams College's Annual Richmond Lecture. Williamstown, 2012.

Танабаева Г.Ө.,
Абдрахманова Ж.Ә.

Адамға қатысты ауру атауларының синтаксистік байланысу тәсілдері

Ғылыми мақалада адамға қатысты ауру атаулары матаса да қабыса да байланысу тәсілдеріне кеңінен тоқталған. Осы ретте атаулардың матаса байланысуы мен жартылау матаса байланысқан түрлеріне жан-жақты тоқталған. Оларға нақты мысалдар келтіре отырып дәлелдеп берген. Матаса байланысқан ауру атаулары: бастың сақинасы, бауырдың қабынуы, ен қосалқысының қабынуы, жүрек бұлшық етінің іруі т.б. Жартылай матасу арқылы жасалған ауру атаулары: бұлақ ауруы, тыныс демікпесі, асқазан жарасы, бас ауруы, бауыр ауруы, бауыр церрозы т.б. Сонымен бірге, мақалада қабыса байланысқан ауру атауларына да тоқталған. Алғашқы сыңары анықтауыш болып, екінші сыңары анықталушы ретінде анықтауыштық қатынаста жұмсалады деп атап көрсеткен. Мысалы, «Қоян тобық» тіркесінде «қоян» сөзі тобықтың пайда болып, ұғымның атауын білдіруіне қызмет атқармайды. Тобықтың пайда болғаннан кейінгі сындық белгісін анықтайтыны туралы айтылған.

Мақалада атаулық тіркестер арқылы жасалған ауру атауларына мысалдар келтіріп, талдау жасалған. Мысалы, өкше мүйіз. Мұнда тіркес құрамындағы алғашқы компоненттің мағынасы толық грамматикалық байланысқа түспей, өз дербестігін сақтайды. Сондықтан ауру атауы құрамындағы зат есімдер тіркес қалпын сақтап бір ұғымның атына айналатынын айтып өткен.

Түйін сөздер: синтаксистік байланысу, аналитикалық тәсіл, ауру атаулары, семантика, матасу, тіркес.

Tanabayeva G.O.,
Abdrahmanova Zh.A.

Methods of syntactic links of words in the names of diseases

The article is widely considered ways to link words in the names of diseases, such as: control and contiguity.Comprehensively analyzed fully and partially control, as a special form of word's link in the phrase in the names of diseases and refined examples. Names of diseases associated with the control method: бастың сақинасы (migraine), бауырдың қабынуы(liver inflammation), ен қосалқысының қабынуы(thyroid inflammation), жүрек бұлшық етінің іруі(coagulation of cardiac muscle), and others. Names of diseases associated with partial controlmethod: тыныс демікпесі(asthma), асқазан жарасы (zhedudka ulcer), бас ауруы(headache), бауыр ауруы(liver disease), bauyr бауыр циррозы (cirrhosis), and others. The phrases also investigated for contiguity, as a way to link words in the names of diseases. In this method, the first component is determinant, and the second component used to determine, and they are in attributive relations. For example, in the phrase «Қоян тобық» (hare's foot) component «қоyan» (hare)does not play the role of determinant, it is quality indicator of the word «foot».

Key words: syntactic relations, analytical method, methods names of diseases, semantics, subordination, combination.

Танабаева Г.У.,
Абдрахманова Ж.А.

Способы синтаксической связи слов в наименованиях заболеваний

В статье широко рассмотрены способы связи слов в наименованиях заболеваний, такие как: управление и примыкание. Всесторонне проанализированы полные и частичные управления как особый вид связи слов в словосочетании в наименованиях заболеваний и уточнены примерами. Наименования заболеваний, связанных со способом управления: бастың сақинасы (мигрень), бауырдың қабынуы (воспаление печени), ен қосалқысының қабынуы (воспаление щитовидной железы), жүрек бұлшық етінің іруі (свертывание сердечных мышц)и др. Наименования заболеваний, связанных со способом частичного управления: тыныс демікпесі (астма), асқазан жарасы (язва жедудка), бас ауруы (головная боль), бауыр ауруы (болезнь печени), бауыр циррозы(цирроз печени) и др. Также исследованы словосочетания на примыкание как один из способов связи слов в наименованиях заболеваний. В таком способе первый компонент является определяемым, а второй – определяющим и находятся они между собой в определительных отношениях. Например, в словосочетании «Қоян тобық» (заячья стопа) компонент «қоян» (заяц) перед проявлением стопы не выполняет роли наименования в этом понятии, а является качественным показателем после проявления стопы.

Ключевые слова: синтаксическая связь, аналитический метод, способ, наименования заболеваний, семантика, соподчинение, сочетание.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 81’367

Танабаева Г.Ө.[1], Абдрахманова Ж.Ә.[2],

[1]М.О. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің аға оқытушысы, ф. ғ. к., Шымкент қ., [2]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің доценті, ф. ғ. к., Алматы қ., Қазақстан, e-mail: tanabaeva75@mail.ru; zhaz_abd@mail.ru

АДАМҒА ҚАТЫСТЫ АУРУ АТАУЛАРЫНЫҢ СИНТАКСИСТІК БАЙЛАНЫСУ ТӘСІЛДЕРІ

Аналитикалық жолмен жасалған ауру атаулары матаса да қабыса да байланысады. Матаса байланысқан сөз тіректері жайлы Р. Әмір, С. Исаев, Е. Ағманов, Т. Сайрамбаев еңбектерінде қарастырылған. Р. Әмір матаса байланысқан сөз тіркесінің бағыныңқы сыңары зат есім, сын есім, сан есім болады. [1, 24] десе, М. Балақаев зат есім мен заттанған сын есім, есімдік, етістікті есімше, тұйық етістік түрлері де болады [2, 167] – дейді.

Матасу – изафеттік құрылыстағы сөз тіркесінің байланысу формасы. Изофеттік құрылыстағы сөз тіркестерін өзара матастырып тұратын грамматикалық тұлғалар – ілік, тәуелдік жалғаулары. Матасу өзара байланысқан сөздердің бірі екеншісіне бағынып тұлғаланса, екіншісі сол бағынатын сөзге қарай айқас байланысады. [3, 46]

Ілік септігінің білдіретін басты мағынасы – грамматикалық меншіктілікті, иелікті, меншіктілік-қатынасты көрсету. Ілік септігі білдіретін меншіктілік мағынаға иелілік-тәндік, таза меншіктілік (баланың кітабы), әр түрлі органикалық, табиғи байлланыс (мұнайдың қалдығы т.б.), әр түрлі органикалық,табиғи байланыс (мұнайдың қалдығы), әр түрлі туыстық жақындықтар, адам арасындағы қарым-қатынастар (баланың ағасы т.б.), бүтіннің бөлшегі, бір заттың бөлігі (кітаптың беті), заттар арасындағы әр түрлі, әр ыңғайдағы тәуелділік қарым-қатынас (судың сылдыры), заттың әр түрлі қасиеті, сапалық қасиеті, (аттың жүйрігі), заттың сандық, реттік мәні, қатысы (баланың біріншісі), заттың белгілі бір қасиетінің артықшылығына, ерекшелігіне қатысты (шешеннің шешені) т.б. сияқты мәндерді білдіріп, ілік септікті сөз тәуелдік жалғаулы сөзбен анықтауыштық қатынаста матаса байланысып қолданылады [4, 81].

Матаса байланысқан ауру атаулары: бастың сақинасы, бауырдың қабынуы, ен қосалқысының қабынуы, жақтың шірілуі, жүрек бұлшық етінің іруі, қызыл иектің көпсіп қабынуы, көздің ағы, көз жасы қалташасының қабынуы, қабақтың қабынуы, қарын мен ұлтабардың ойық жарасы, мидың шайқалуы, мұрынның тілме ауруы, өкпенің қабынуы, күре тамырдың кеңіп түйінделуі, терінің қабынуы, ішектің түйінделуі, ішектің қабынуы, несептік жоқтығы.

Жартылай матасу арқылы жасалған ауру атаулары: бұлақ ауруы, тыныс демікпесі, асқазан жарасы, бас ауруы, бауыр

ауруы, бауыр церрозы, буын сарысуы, ен қабығы шемені, жақ рагі, жүрек ақауы, жүрек демікпесі, жүрек қызылы, қызыл иек іріңдігі, омырау рагі, өт тасы ауруы, тіс ауруы, тіл қабынуы, ішек құрт ауруы, іш сүзегі, тыныс демікпесі, үрпі қабынуы, іш сүзегі, ішек жұқпалары мен жұқтырмалары, ішек инфекциялары, ішек коли жұқпасы, ішек құрт ауруы, ішек гильминтоздары, эндемиялық бүрге сүзегі, кене боррелиозы, энтеровирус жұқпасы, ішек вирусы жұқпасы, энтеровирус қызбасы, доңыз тілмесі, резонбах ауруы, тан шешегі, қан инфекциясы, ұшық қызбасы, қызба герпесі, қара шіркей қызбасы, бұқара қызбасы, паппатачи қызбасы, суматра кене қызбасы, тотықұс ауруы, маймылдар шешегі, Виноградов ауруы.

Ауру атауларының қабыса байланысуы. Ауру атауларының көпшілігі атаулық тіркестер арқылы жасалып, қабыса байланысып келеді. Профессор С. Исаев «Атаулық тіркестердің грамматикалық байланысу тұрақты, көбінесе жеке сөздің эквиваленті сияқты бір сөздің орнына қолданылады. Қала берді атаулық тіркестердің орын тәртібі де тұрақты болады. Бұндай лексикалық оралымдардың құрылысы да құрамы да біршама тұрақталған болып келеді. Олар бірбірімен тығыз байланысты, белгілі бір тәртіппен құралған сөздерден тұрады. Құрамындағы сөздер қалай болса солай ауыса бермейді» – дейді. Ауру атауларын құрастырушы атаулық тіркестер бір ғана сөздің орнына, бір ғана ауру атауларының аты ретінде қолданылады. Олар синтаксистік тіркестер, терминдік, фразеологиялық тіркестерге ұқсас, ал күрделі сөздермен тығыз бірлікте, қарым-қатынаста қолданылады.

Қабыса байланысқан ауру атауларының екі компонентіде зат есімдерден болады. Алғашқы сыңары анықтауыш болып, екінші сыңары анықталушы ретінде анықтауыштық қатынаста жұмсалады. Зат есімдердің қабыса байланысуында бағыныңқы сыңардағы зат есім басыңқы сыңардағы зат есімнің семантикалық белгісі емес, бұл зат есім өзін атаулық мәнге жеткізетін семантикасы арқылы басыңқы сыңардағы заттың пайда болғаннан кейінгі сындық қасиетін анықтайды. «Қоян тобық» тіркесінде «қоян» сөзі тобықтың пайда болып, ұғымның атауын білдіруіне қызмет атқармайды. Тобықтың пайда болғаннан кейінгі сындық белгісін анықтайды. Ауру атауларының қабыса тіркесуінде тіркес құрамындағы сөздер әрі зат есім болғандықтан, әрі бағыныңқы сыңары басыңқы сыңардық пайда болғаннан кейінгі қасиетін анықтап, бір ұқымға негізделгендіктен сөйлемнің бір ғана мүшесінің қызметін атқарады. Осы мәселеге байланысты К. Бейсенбаев мынадай тұжырым жасайды: «Зат есімдердің жалғаусыз тіркесуі – тілдің негізгі белгілерінің бірі және сөйлемдегі бір мүшенің маынасын күрделендіруге ең негізгі құрылыс материалы».

Тіліміздегі қабыса байланысқан ауру атауларының барлығы бірдей басыңқы сыңардағы заттың сындық қасиетін анықтап, қатыстық мағынада жұмсалады. Олар басқа да әр түрлі мағыналық қатынастарда жұмсалады. Бағыныңқы сыңардағы зат есім басыңқы сыңардағы сөз арқылы берілген ұғымның мағынасын даралау мақсатында да жұмсалады. Мысалы, *бөртпе, сүзек, без тамақ, шаш жегі, шынайы шешек, қара шешек, оба тектес ауру, флеботомиялық қызба, бұқара қызбасы, беймәлім пневмония, сары безгек, сары қызба, тұспалы көкжөтел, ұшпа шешек, ұстамалы қалтырама* т.б. қабыса байланысқан зат есімдердің тіркесі. Сөз тіркесінің бұл түрінді тіркес құрамындағы екі сөз бір ұғымды анықтауға негізделген. Біркелкі белгілер арқылы номинативті мағынада тұрған зат есімдер дараланған атауын анықтаған. Бұл тіркес бір ұғымға негізделген екі сөздің атауы арқылы жасалғандықтан сөйлемнің бір мүшесінің қызметін атқарады.

Зат есімдер лексика-грамматикалық мағынамен қатар лексика-семантикалық топтарға жіктеледі. Лексикалық мағыналар мен категориялық мағыналары бірлікте тұрған зат есімдер қабыса байланысқан синтаксистік сөз тіркесін жасауға қабілетті. Зат есімдер кім? не? деген сұраққа жауап беріп, тіліміздегі бір ұғымның атын білдіреді. Ұғымның атын білдіретін сөздер дербес тұлғада тұрғанда лексикалық, грамматикалық, номинативті мағынамен қатар категориялдық мағына да береді. Категориалдық мағына сөздердің лексикалық мағынасына негізделеді. Зат есімдердің негізгі мағыналары әр түрлі заттық ұғымды білдірсе, грамматикалық мағыналары біреу болады. Кез келген зат есімдербайланысқа түсіп сөз тіркестерін жасай бермейді. Қабыса байланысқан зат есімді сөз тіркестерінің лексикалық мағынасы мен категориялық мағыналарының бірлікте жұмсалуы олардың синтаксистік тіркес екендігін анықтайтын негізгі белгісі болады. Зат есімдердің матаса және жартылай матаса байланысқан түрінде түркес құрамындағы екі сөздің лексикалық мағынасы мен категориялдық мағынасы өзара бірлікте жұмсалады. Мысалы, *жүрек ақауы, тыныс демікпесі, іш сүзегі, ішек жұпалары, егеуқұйрық сүзегі, доңыз тілмесі, сіреспе ауруы, тан шеше-*

гі, түйнеме ауруы, ұшық қызбасы, қызба герпесі, үшкірқұрт ауруы, кене қызбасы, тотығұс ауруы, маймылдар шешегі, мешіндер шешегі, шығыс жарысы, батпақ қызбасы т.б.

Енді атаулық тіркестер арқылы жасалған ауру атауларына мысалдар келтіріп, талдау жасайық. Атаулық тіркестердің құрамы зат есімнің байланысынан тұрып, білгілі бір заттың атауын білдіреді. Бірінші компонентінің сындық қасиеттері екінші компоненттегі зат есіммен грамматикалық байланысқа түсіп, тірек сыңардың бір белгісін анықтайды. Мысалы, *өкше мүйіз*. Мұнда тіркес құрамындағы алғашқы компоненттің мағынасы толық грамматикалық байланысқа түспей, өз депрбестігін сақтайды. Сондықтан ауру атауы құрамындағы зат есімдер тіркес қалпын сақтап бір ұғымның атына айналған.

Атаулық тіркес құрамындағы сөздердің семантикалық жақтан өзара байланыста болатынын да байқауға болады. Мысалы, ит емшек. Бірақ атаулық тіркес құрамындағы сөздер ит және емшек күрделі сияқты тұтасып кетпей, әрбір сөз өзі белгілеп тұрған ұғымның атауы ретінде номинативті мәнін сақтап қалады.

Атаулық тіркестер арқылы жасалған ауру атауының орын тәртібі тұрақты болып келеді. Мысалы: *көр шиқан* деген ауру атауын құрастырушы сыңарларының орнын ауыстырып, *шиқан көр* деп атай алмаймыз.

Ауру атауындағы атаулық тіркестер екінші компоненті бірінші компоненттегі заттың сындық сапасына негізделеді. Мысалы, *без тамақ, шаш жегі*. Атаулық тіркес құрамындағы зат есімдердің мағынасы әр тектес ұғымдағы сөздер болады. Мысалы: *жел құз* атаулық тіркес даяр тұлға ретінде жұмсалынып тұр. Тіркес сыңарлары жеке тұрып, өз алдында дербестігін сақтайды. Бірінші сыңары өзіне тиісті әрбір зат есіммен тіркесе береді. Мысалы: бөртпе сүзек тіркесіндегі алғашқы сыңар мынадай зат есімдермен тіркеседі: бөртпе орамал, бөртпе тамақ, бөртпе ауру т.б.

Ауру атауын жасайтын атаулық тіркес сыңарларының әрқайсысы жекелеген ұғымның атын білдірмей, бір ғана ауру атауын білдіреді. Тілімізде кейбір тіркесті атаулар метафоралық қолданыстың ықпалымен жасалады. Мысалы, көк жөтел метафоралық қолданыста жұмсалады.

Әдебиеттер

1 Әмір Р.С. Жай сөйлем синтаксисі. – Алматы, 1983.
2 Балақаев М., Сайрамбаев Т. Сөз тіркесі мен жай сөйлем синтаксисі. – Алматы, 1997.
3 Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.
4 Шәкенов Ж. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер тұлғалар. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 120 б.

References

1 Ämir R.S. Jay söylem sïntaksïsi. – Alamtı, 1983.
2 Balaqaev M., Sayrambaev T. Söz tirkesi men jay söylem sïntaksïsi. – Almatı, 1997.
3 Qazaq grammatïkası. – Astana, 2002.
4 Şäkenov J. Qazaq tilindegi kürdeli sözder tulğalar. – Almatı: Ana tili, 1991. – 120 b.

Тасымов А.

Тіл қазынасы – қарапайым халықтың жады

Мақалада ана тілінің ерекшеліктері туралы сөз болады. Қазақ тілінің артықшылықтары сараланып талданады. Ана тілінде дұрыс әрі әсерлі сөйлеу мен жазудың маңызы жайлы айтылады. Сонымен қатар тілді оқытудың теориялық та, практикалық та маңызы зор екендігі айтылған. Шетел ғалымдарының қазақ тіліне берген бағалары негізінде ана тіліміздің ең бай, ең таза және ең көркем тіл екендігіне баса назар аударылған. Қазақ мектептері, жоғары оқу орындары жетілген, толыққанды азамат тәрбиелеу жолында еңбек етіп келе жатқаны сөз болады.

Түйін сөздер: тіл, сөз, халық тілі, қазақ тіл білімі, білім, қоғам, мектеп, жоғары оқу орны.

Tasymov A.

The richness of the language – the memory of the common people

The article discusses the features of the native language. Advantages of the Kazakh language. Says how to speak and write competently in their native language. The article is devoted on defining of importance of the theory and practice of Kazakh language and the statement of foreign and domestic researchers about a condition of Kazakh language, and also examples from the Law on language are given. It is possible to claim that the main objective of an education system at schools and higher educational institutions of our country is to bring up the full-fledged citizen of the republic.

Key words: language,word, people's speech Kazakh linguistics, education, society, school, institution of higher education.

Тасымов А.

Богатство языка – память простого народа

В статье рассматриваются особенности родного языка, анализируются преимущества казахского языка, объясняется, как правильно говорить и грамотно писать на родном языке. Также автором рассматриваются важность теории и практики казахского языка и высказывания зарубежных и отечественных исследователей о состоянии казахского языка, приводятся примеры с Закона о языке. Можно утверждать, что основная цель системы образования в школах и высших учебных заведениях нашей страны – это воспитать полноценного гражданина республики.

Ключевые слова: язык, слово, народная речь, казахское языкознание, образование, общество, школа, высшее учебное заведение.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 371.014.14

Тасымов А.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
оқытушысы, доценті, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail:

ТІЛ ҚАЗЫНАСЫ – ҚАРАПАЙЫМ ХАЛЫҚТЫҢ ЖАДЫ

Өз тілінде дұрыс жазып, дұрыс сөйлеу үшін тілдік материалдарды (сөздің негізгі мағынасы мен реңктерін) біліп қана қою жеткіліксіз, сонымен қатар тілдік механизмді, айталық сөздердің тіркесу заңдылықтарын да жете меңгеру керек. Бұл ретте әрбір жас қаламгер ең негізгі мәселе етіп нені айтамын дегенді емес, қалай айтамын, қандай тілдік тәсілдерді қодану арқылы оқырманның ойына жол табамын дегенді мақсат етіп қойғаны ләзім. Өйткені тіл байлығы – ой байлығы. Ойы бұлдырдың сөзі де бұлдыр. Ұлы Абай айтқандай шығарманың тілі, стилі, ойы, образы бір-бірімен жымдасып, қабысып, айналасы теп-тегіс жұмыр келсе, нұр үстіне нұр. Тек сүйектен өтетін сөздің кейде жүрекке де жетпей жататынын жас қаламгерлер ескерулері керек.

Тілді оқытудың теориялық та, практикалық та рөлі қай заманнан, қай тілде болмасын маңызды проблемалардың бірі екендігі дәлелденген мәселе.

Тіл білімінде қазіргі уақытта кеңінен тараған тілдік элементтер табиғатын тереңірек пайымдауға мүмкіндік беретіні жайлы айтылып келеді.

Қазақ сөздерінің дұрыс жазылуы дегенде барлық сауатты қауым (ғылыми қызметкерлер, оқытушылар, қаламгерлер т.б.) А. Байтұрсынұлы атындағы тіл білімі институтының ғалымдарының авторлығымен жарық көрген қазақ тілінің орфографиялық сөздігін басшылыққа алып отырғаны абзал. Атамыз қазақ қашанда сөздің қасиетіне бас иіп, оның күшті құрал екендігін жақсы білген. Сондықтан болар «сөз тас жарады, тас жармаса бас жарады» деген. Жазу әдеби тілдің берік қазығы деп айтылады, жазылады. «Қаламмен жазылғанды балтамен шауып тастай алмайсың» деген де мақалымыз бар.

Сан ғасыр бойы халқымызбен егіздің сыңарындай бірге жасасып келе жатқан ана тіліміз – ұзақ тарихы бар, ежелден ірге теуіп орныққан дәстүрі бар тіл. Халықтың ауыз әдебиетінің өрен үлгілерінен, өткендегі аты әйгілі ақын-жырауларымыздың шығармаларынан, бұлбұлдай сайраған шешендер өнерінен бүгінгі әдеби тіліміз мирас еткен қыруар сөз байлығы, сөз саптау машығы халықтық тілімізде есте жоқ ерте замандардың өзінде-ақ берік дәстүрдің болғандығының кепілі. Қазіргі әдеби тіліміздің жай-жапсарын бұдан көп дәуір бұрын ел арасына

тараған ауыз әдебиеті нұсқаларының тілімен салыстырар болсақ, олардың арасына бір-бірі-не соншалық кереғар, алшақ жатқан сөздердің де, дыбыстық белгілердің де, грамматикалық тұлғалардың да жоқ екенін айқын аңғарамыз. Бұлай болуы түсінікті де. Тіпті қазақ арасында әлі күнге жырланып келе жатқан халықтық эпос, жыр-дастандар мен ауызекі сөйлеуде, жазғанда тілге сан рет оралып жататын мақал-мәтел, нақыл сөз біткеннің баршасын былай қойғанда, түркі тілдерінің көбіне ортақ жазба ескерт-кіштердің бетінен де қазіргі қазақ тілінен тым шалғай жатқан тілдік құбылыстарды табарымыз кемде-кем. Сөз қоры мен фонетикалық жүйесін-дегі ерекшеліктері демесек, түркі тілдерінің бірі-не немесе екіншісіне жақын деп танылып жүрген ортағасырлық біраз түркі жазбаларының тілінің де, грамматикалық құрылысының да қазіргі біз-дің халықтық тіліміздің жырақтап кетер жайы шамалы-ақ. Сонда да болса, бұлармен өлшестір-генде ауыз әдебиетіміздің ең көне деген үлгіле-рінің өзінің қазіргі әдеби тілімізге жақындығы тонның ішкі бауындай екендігі бәрімізге аян.

Жұрттың көбінің түсінігіндегі халық тілі деген ұғым – аса кең ұғым. Алайда диалект, го-вор, наречие деген терминдерді бас-басына айт-ып жатуды мақсат тұтпаған жағдайда осы тер-миндердің баршасының жинақы бір баламасы ретінде қолдануға ыңғайлы тұратын, орыс ті-ліндегі лингвистикалық әдебиетте әбден ірге теуіп қалыптасқан народный язык, народная речь (немесе народно-разговорный язык, народ-но-разговорная речь) деген дәстүрлі термин сөздердің бар екенін тіл мамандары жақсы біле-ді. Мұның өзі сөз саптаудың терминологиялық деңгейге көтерілген ғылыми зерттеулердегі дәс-түрлі бір көрінісі десек те болады. Ос ыңғайдан алғанда қазақ тілі жөніндегі ілім-білімде де бұл ұғымды халық тілі, халықтың ауызекі тілі деп қазақшалап, дәл осы мағынада, дәл осы терми-нологиялық аяда қолданудың орайы бар.

Қазақ тіл білімінің дамуы сөздердің тек фо-нетикалық, грамматикалық қатарлары мен мор-фологиялық жақтарын ескеріп қана қоймай, тілдің барлық сөздік қорын әдеби аспекті де, жалпы тілдік тұрғыдан да ескеруді қажет ете-ді. Бұл орайда С.Аманжолов, Т.Сауранбаев, М.Балақаев, Ә.Қайдаров, Р.Сыздық, С.Бизақов сынды өзге де ғалымдардың қазақ тілі мәдениеті, тілдік норма, әдеби тіл нормасының қалыптасуы мен дамуы, тілдегі варианттылыққа арналған еңбектерінде қарастырылған, зерттелген.

Ұлан-ғайыр территориямыздың болашақ иелері неғұрлым дүниежүзілік алдыңғы қатарлы білім-ғылымды толық игерсе өркениетті ел-дер қатарына соғұрлым тезірек қосылуымызға болады. Ол үшін білім ошағы – мектептен бастап сапалы, жан-жақты терең білім алып шығуы ләзім. Білім алуда өзінің және өзге де тілдерді жетік меңгеру ең басты мәселелер-дің бірі. Алыс-жақын шет елдердің тілін игеру белгілі-бір қиындықтар туғызса, ана тілін білмеу халық наласын туғызады. Өзге тілдің бә-рін біл – өз тіліңді ардақта дегендей, ана тілін толық игермеген жастардан елге жаны ашитын мамандарды күту қиын мәселе. Білім – қоғамды тұрақтандыратын, рухани мұраны сақтайтын, ұрпақты ұрпаққа сабақтастыратын құрал. Халық-тың ең үлкен мектебі – ана тілі екендігі белгілі. Ана тілінің бар байлығын оқу-ағартуда жүйелі пайдалана алса қазақ әлемге өзі-ақ танылады. Білім беру жүйесінде әлемдік деңгейге жету үшін жасалынып жатқан талпыныстар, түрлі-ше кәсіптік бағдарла-маларға негізделген жаңа типтегі оқу орындарының пайда болуы болашақ мамандарды даярлау ісіне нақты талаптар қоюда. Болашақ мамандарды даярлаудың маңыздылы-ғы маманның жеке тұлғасы мен қызметіне деген осы заманғы талаптармен сипатталады. Ұлтқа тілінен қымбат нәрсе болмаса керек. Қазақ ті-лінің әсем де әдемілігі, сөздік қорының мол-дығы, мұнтаздай тазалығы шексіз шешендікке жетектейтіні жөнінде өткен ғасырда өмір сүр-ген түрколог ғалымдардың назарын аударған. Ұлы ағартушы Ыбырай Алтынсариннің «Маған жақсы мұғалім бәрінен қымбат, өйткені жақсы мұғалім – мектептің жүрегі» – деген. 1832 жылы француз ғалымы А.Һанри де Манси өзінің «Ис-тория древних и новых литератур, наука изящ-них искусств» деген кітабында: «Қырғыз (қазақ А.Т) тілін түркі тілдерінің ішіндегі ең таза тіл-дердің бірі» десе, В.В Радлов 1880 жылғы «Сред-няя Зарафшанская долина» атты мақаласында: «Қазақтардың тілі ұшқыр да шешен, ойнақы да өткір, сұрақ пен жауаптары орынды, кей-де таңғаларлықтай және бәрі де, тіпті оқымаған сауатсыздарының өзі де, өз тілін өте жетік мең-герген...» – деп жазған болатын. Ал татар ғалымы А. Сағди «Тіл, әдебиет, жазу, әм олардың өсулері» атты кітабында: «Қазіргі ең таза, ең бай, ең табиғи және бұзылмай, бұрынғы қалпында сақталып қалған бір тіл болса ол да қазақ тілі және қазақ әдебиеті, шын ғылым үшін біз бұны ашық айт-уымыз керек» – деген. Кезінде ұлы орыс ғалымы С.Э.Малов: «Түркі халықтарының ішіндегі ең су-ретшіл, бейнелі тіл – қазақ тілі. Қазақтар өзінің шешендігімен, әсем ауыз әдебиетімен де даңқты» деп тегін айтпаса керек-ті.

П.Т. Мелиоранскийдің қорытынды сөзі: «Қазақ тілін зерттеуші барша ғалымдардың бір ауызды пірікірінше ол түркі тілдерінің ішіндегі ең таза, ең бай тіл деп есептейді» («Краткая грамматика казах-киргизского языка», ч.1 СПБ. 1984г.). Сөз – көркем әдебиет тілінің көріктеу құралы, көркем суреттің бояуы. Сөздің ондағы нәрі, көріктеу қызметі ұстаздардың, қаламгерлердің соларды жұмсай білу шеберлігі деңгейінде танылады. Ана тілінің лексикалық байлығын жете меңгеріп, оны орын-орнына пайдалана білу, сауатты жазу үлгісін жетілдіруде ана тілінде шыққан сөздіктердің алатын орны ерекше. Тіл ұстартудың бір құралы – сөздіктерге үнемі жүгініп отыруды әдетке айналдырған жөн. Елбасының алға қойған зор міндеттерін іске асырушылар – жастар. Олай болса, сол жастарға сапалы біліммен қатар, салауатты тәрбие беру университетіміз бен ұстаздарға байланысты. Оқыту тек білім берумен шектеліп қалмай, тәрбиелеу мақсатын да қамтуы тиіс. Себебі, оқыту теориясы студенттерге білім, іскерлік пен дағды қалыптастырумен бірге, олар-дың шығармашылық қабілетін дамытуды қамтамасыз ететін тәрбиенің біртұтас бөлігі және жеке тұлғаны қалыптастырудың маңызды құралы.

Оқытудың ғылымилығы, өмірмен байланыстылығы, жүйелілігі мен пәндердің бірін-бірі толықтырып жетілдіруі нәтижесінде білім мен біліктілігі шыңдала түспек, студенттердің техникалық шығармашылығын дамытудың негізгі шарттарының бірі – білімді қалыптастыруға көбірек әсер ететін пәнаралық жүйелі түрде іске асуы керек. Университетіміздің филология факультетінің филолог боламын деген әрбір түлегі сұранысқа ие болғысы келсе мемлекетіміздің түрлі салаларында жұмыс істей білуі қажет.

Қазақстан Республикасының «Жоғары білім беру туралы» заңының тоғызыншы бабында «Жоғары оқу орны мамандарды даярлауда білімді, ғылым мен білімді ұштастыруы оқытудың белсенді әдістері, жаңа ақпараттық технологиялар кешенін қолдана отырып дараландыру негізінде студенттердің шығармашылық, практикалық қабілеттерін таныту, қалыптастыру және дамыту үшін мүмкіндіктер туғызу арқылы жүзеге асырылады» – делінген. Қай елдің болсын өсіп-өркендеуі, өркениетті дүниеде өзіндік орын алуы оның ұлттық білім жүйесінің деңгейіне, даму бағытына тікелей байланысты. Ел президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2030» атты халыққа жолдауында мемлекеттің мерейін өсіріп, іргесін бекітерлік ұзақ мерзімді басылымдар қатарында, ерекше орында білімнің айтылуы да сондықтан. Өйткені адамзат тарихы, тағылымы осыны дәлелдеп отыр. Білім қадірін біздің халқымыз ерте түсінген «Бақыт жолы тек білімнен табылар» дейді Ахмет Игүнеки бабамыз. Қазақстан Республикасының сәулелі болашаққа бастаған алғашқы шешуші қадамдарының бірі – 1991 жылдан бері жүріп жатқан білім реформасы Ұлттық білім жүйесінің ең басты мақсаттарын жүзеге асыру үшін белгілі ғалым, педагогтардың, білікті мамандардың қатысуымен жаңа «Білім туралы» заңының жобасы жасалды. Жалпы, әр мемлекеттің ұлттық білім жүйесінің өзіне тән үлгісі сол елдің экономикалық дамуына, халқының тарихи тағылымына, мәдениетінің деңгейіне сәйкес болады.

Қазақ мектептерінің, жоғары оқу орындарының басты мақсаты – жетілген, толыққанды азамат тәрбиелеу. Ұлттық тіліміздің тамаша тарихы, сипаты мен танымдық жағы, тағытағылары жайлы талай-талай ғылыми зерттеулер жазылып келеді, жазыла бермек. Халқымыздың қатынас құралы – әдеби сипаты, тіліміздің ежелгі тарихы, рухани байлық қоры ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіліп, жалғастырылып келгені баршамызға аян. Ғалымдардың қоғам талабына сай жүргізіліп жатқан өзгерістерге тән жоғары оқу орындарында, әлемдік стандартқа сай мамандарды дайындау үшін күш жігерлерін ғылыми тұрғыда байланыстыра отырып қызмет жасауда. Тіл қазынасын анықтаудың бірден-бір объективті жолы – ол ғасырлар бойы қалыптасқан қарапайым халықтың жады. Жоғары оқу орнындағы оқу тәрбие үдерісін жетілдіру мен мамандарды дайындау сапасын жақсартуда әдістемелік жұмыстың маңызды екенін ескеру қажет, зерттеу қызметінің әдістері мен амалдарды түсіне білуі керек. Зерттеушілік әдісін қолдану қажеттігі студенттің білім алу үдерісінде қоршаған ортасына қызығушылығымен түсіндіріледі.

Қазақстан Республикасының «Тілдер туралы» заңында: Тіл ұлттың аса ұлы игілігі әрі оның өзіне тән ажырағысыз белгісі, ұлттық мәдениеттің гүлденуі мен адамдардың тарихи қалыптасқан тұрақты қауымдастығы ретінде ұлттың өзінің болашағы – тілдің дамуына, оның қоғамдық қызметінің кеңеюіне тығыз байланысты» делінген. Тіл арқылы рухани байлығымызды меңгереміз. Өзіміз танып қана қоймай, сол асыл қазыналарымызды әлемге танытамыз. Әлемді танимыз. Тіл халықтың жады, сәні, тұтастай кескін келбеті, болмысы. Адамды мұратқа жеткізетін – ана тілі мен ата дәстүрі.

Әдебиеттер

1 Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2013.
2 Байтұрсынұлы А. Тіл тағлымы. – Алматы: Ана тілі, 1992
3 Балақаев М. Қазақ әдеби тілі. – Алма-Ата, 1987.
4 Сыздық Р. Қазақ тілінің анықтағышы. – Астана: Елорда, 2000.
5 Сауранбаев Н. Қазақ тіл білімінің проблемалары. – Алматы, 1982.

References

1 Baytursınulı A. Qazaq til biliminiñ mäseleleri. – Almatı, 2013.
2 Baytursınulı A. Til tağlımı. – Almatı: Ana tili, 1992
3 Balaqaev M. Qazaq ädebï tili. – Alma–Ata, 1987.
4 Sızdıq R. Qazaq tiliniñ anıqtağışı. – Astana: Elorda, 2000.
5 Sawranbaev N. Qazaq til biliminiñ problemaları. – Almatı, 1982.

Halenova A.R., Artykova E.U.,
Mahazhanova L.M.,

The impact of globalization on the appearance of the english words into the kazakh language

As the process of globalization involves drastic transformations of economies and societies as a whole, its impact on culture and language must not be underestimated as it can be traced in every aspect of life.

To analyse better whether or not the increasinguse of English is detrimental to Kazakh language and culture in the long run, a further and detailed research needs to be conducted on the extent of the use of English in Kazakh society and its effects on Kazakh educational system and culture. In the process of globalization Language borrowings are a clear evidence of linguistic dominance of one language over others; Borrowing has been defined as the introduction of phonological, morphological, lexical, and syntactic items from one language or into another.

Also, having noted that the spread of English is an indication of globalization process, the analysis of who supports and who opposes to the spread of English in culture in general and in education in specific, one can draw some conclusions who supports and who rejects globalization.

Key words: globalization, interdependence of language, culture, dominance of one language.

Халенова А.Р., Артыкова Е.У.,
Махажанова Л.М.

Жаһандану кезеңінің қазақ тілінде жаңа ағылшын сөздерінің пайда болуға тигізген әсері

Жаһандану үрдісі тұтастай экономика мен қоғамды түбегейлі өзгерістерге әкеп соғады және оны өмірдің әр аспектісінде байқауға болады, өйткені мәдениет пен тілге оның ықпалының бар екендігін жете бағаламауға болмайды.

Мақалада қазіргі кездегі заман талабына орай ағылшын тілін оқып-үйрену мәселесі қарастырылған. Әр студент өзін жан-жақты дамыған, шығармашылығы мол, өз бетінше іздене алатын тұлға ретінде көрсетуі тиіс. Сол себепті студенттер бірнеше тілді меңгеруге тиіс. Яғни, үш тілді меңгеру, білу – бұл жаһандық әлемге жолдама деген сөз. Бұл адамның өмірдегі табыстылық, жетістік принципі.

Кез келген қазақ тіліндегі жаңа ғылыми үрдістерді олардың өзекті мәселелерінің ғылыми және қоғамдық проблемаларын жетік меңгеру, қазіргі қоғамдағы лингвоэкологиялық жағдаяттарды толық игерту, ағылшын тілінің жаңа салалармен толығуы мен зерттелуінің мәселелерін анықтап білу болып табылады.

Түйін сөздер: жаһандану, мәдениет, тілге ықпалы.

Халенова А.Р., Артыкова Е.У.,
Махажанова Л.М.

Влияние глобализации на появления новых английских слов в казахском языке

По мере того, как процесс глобализации предполагает радикальные преобразования экономики и общества в целом, его влияние на культуру и язык не следует недооценивать, как это можно проследить во всех аспектах жизни.

Для того чтобы лучше проанализировать, является ли все более широкое использование английского языка вредным для казахского языка и культуры в долгосрочной перспективе, дальнейшее и детальное исследование должно быть проведено по степени использования английского языка в казахстанском обществе и его влияния на казахстанской образовательной системе и культуры. В процессе глобализации языковые заимствования являются наглядным свидетельством лингвистического доминирования одного языка над другими; заимствование было определено как введение фонологической, морфологической, лексических и синтаксических элементов одного языка в другой.

Кроме того, отметив, что распространение английского языка является показателем процесса глобализации, автором был сделан анализ того, кто поддерживает и кто выступает против распространения английского языка в культуре в целом и в образовании в частности.

Ключевые слова:

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 378.02

Halenova A.R., *Artykova E.U., Mahazhanova L.M.,

Senior teachers of Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan,
*e-mail: erkesh_d@mail.ru

THE IMPACT OF GLOBALIZATION ON THE APPEARANCE OF THE ENGLISH WORDS INTO THE KAZAKH LANGUAGE

In the 21st century the need for a deep scientific understanding of the nature of the process of globalization from the perspective of linguistics is particularly urgent. Language as a means of communication, traditionally considered one of the main indicators of the state of society as a whole, so any transformation of social relations is primarily manifested in the language environment of the country.

The world is developing towards intercultural communication. Knowledge of foreign languages today is not only cultural, but also an economic necessity. Foreign Language became aware as a communication tool, a means of understanding and interaction between people, the means of familiarizing with different national culture and as an important tool for the development of intellectual abilities of students, their educational potential. The global changes taking place in our society – the expansion of contacts, access to the foreign arena, the establishment of joint enterprises – led to interest in foreign languages.

Globality of language is determined by the role of the state, where it is the official language, in world politics, economics and culture. Race progress, for achievements in the field of science and technology, stimulates the intellectual and research capacity of community. Therefore, any language that is at the center of such a rapid development of international activities, immediately acquires the status of a «global».

The study of interaction and interdependence of language and culture helps linguists reveal the key points of their reciprocal influence upon the ethnic, cultural and social group an individual belongs to. This approach is of special attention in the modern age of rapid development of science and technology and universal globalizing processes [Левицкий (1) 2010, 82].

The Oxford Online Dictionary defines globalization as «the process by which businesses or other organizations develop international influence or start operating on an international scale» [Oxford Dictionaries Online]. Thus, globalization is first of all defined as the integration of national economies into the international economy through trade, foreign direct investment, capital flows, migration, the spread of technology, and military presence [Bhagwati, 2004]. However, as the process of globalization involves drastic transformations of economies and societies as a whole, its impact on culture

and language must not be underestimated as it can be traced in every aspect of life.

The question should be answered: to what extent are languages involved in the

process of globalization? And on the one hand: If cultural identity is linked to language, what effect does this have on the culture? As Ricento points out, «Can (and should) countries protect their national linguistic resources, or should they «open their markets» and promote languages such as English in order to enhance access to technology, trade, and the like?» [Ricento 2010, 125].

Languages are understood as sets of speech norms of a particular community and people using them signal their cultural identity. Thus a language becomes a part of a culture and differentiates it from others.

The information revolution is based on a computer connected to telecommunications networks, radically transforms the human being. It compresses time and space, opens borders, and allows establishing contacts anywhere in the world, turning individuals into citizens of the world. As the world economy has been integrating actively, a common tongue is now important to promote international commerce. Over the past two or three decades, English has come to occupy a significant position among languages – previously one of the several dominant European languages, it is a world language today, the language people use when they want to communicate both internationally and within their own communities.

Today, English is used largely due to the fact that it is used so heavily in television, film and music; besides ,it is also the predominant language on the internet pages other languages tend to have an English translation.

In the process of globalization Language borrowings are a clear evidence of linguistic dominance of one language over others; Borrowing has been defined as the introduction of phonological, morphological, lexical, and syntactic items from one language or into another. Borrowings occur when two languages are in contact. For many years now we have been referring to English as a global language – as the language of communication, technology, and business.; to track the stated tendency, we can consider some examples of English loan words into Russian, Kazakh Russian, Kazakh and speakers are using loan words frequently instead of the equivalents *business-related vocabulary* (the Russian language): бизнес (business), бизнесмен (Eng. businessman), брокер (Eng. broker), дефолт (Eng. default), дилер (Eng. dealer), дистрюбютер(Eng. distributor), доллар (Eng. dollar), копирайтер (Eng. copywriter), нейминг (Eng. naming), пиар (Eng. PR (public relation)), прайс лист (Eng. pricelist), промоушн (Eng. promotion), пресс-релиз (Eng. press-release), стар-тап (Eng. startup), офис (Eng. office), холдинг (Eng. holding), (Eng. boicot, bonus , business, cash, check, management, marketing, voucher, tariff , flashmop etc.); *IT-related vocabulary* (the Russian language): байт (byte), блог (blog, from «web log»), блогер (blogger), веб (world wide web»), интернет сервис провайдер (internet service provider), клик (click), лэптоп (лептоп) ноутбук (laptop), логин,monitor, printer, file, on-line, chat, internet, intranet, modem, multimedia, PC, portal, printer, click (mouse)), display, browser, cd, cd-rom, (login), плагин (plugin), трафик (traffic), хакер (hacker), хай-тек (hitech, etc.)

The Kazakh vocabulary also presents a number of borrowings that function alongside with the national words though the former ones are used more often nowadays e.g.: lets compare such kind of kazakh variants веб-ғаламтор, (Eng. web, from «world wide web») information – информация-ақпарат, universal – универсальный – әмбебап, businessman – кәсіпкер, broker – делдал, qualification – біліктілік, visit – іс-сапар, project – жоба.

And some authors have pointed out, that some loan words occurred under the influence of foreign culture and foreign words «fashion». For example: rating – (оценивать. определять – бағалау) ,(makeup), макияж, (show представление, көрсетілім, (presentation) открытие, ашылу, the dress code (кодекс одежды – киім кодексі, киім кию үлгісі), coffee – break – (короткий перерыв – қысқа үзіліс), volunteer (доброволец – өз ерікімен еңбектенуші), slogans (рекламный девиз – жарнамалы құран), baby box ((ящик для младенца – жаңа туған нәрестеге арналған жәшік), interactive взаимодействия, очень важная персона. Аса лауазымды адам (VIP – very important person). show-buisness, bestseller, supermarket – азық-түлік сататын дүкен, cruise – морское путешествие, теңіз саяхаты, such kind of loan words are easy and short to use. If we didn't use such kind of loan words, while translating them into Kazakh, they would contain several words [46, 48].

Language borrowings are an evidence of linguistic dominance of one language over others. Globalization allows language and their culture to spread and dominant rapidly on global scale and it has lead to extinction of other language and culture, putting them in endangerment. Of course, the pressures of globalization are experiencing not only the languages of indigenous peoples, but also the lan-

guages of larger linguistic communities. The most important area of dialogue organized by the national language is the verbal sphere of national culture. Of course, the acquisition of the English language that role can not be treated uniquely. The positive side of this process is obvious: the general command of the English language provides a natural human need for understanding on a global scale.

However, the distribution of a second language violates other natural human need: the desire in all circumstances to use their mother tongue, the development in early childhood. People are forced to have to learn a foreign language, although still is, capable of conscious learning of languages. So every culture tries to learn English and put little effort in learning their native language. Because in doing international business people need to learn English rapidly

Many scientists fear that the dominance of the English language can lead to a complete change of the language system, which under the influence of Anglo-American linguistic culture will bend the mental space of the native language. We believe that there is no reason for concern, because the English language – it is an opportunity due to the global information flow, with the result that every person can become an equal part of the global cultural community.

Globalization phenomena will be dominating in the future; it is our urgent task to outweigh the advantages and disadvantages of the globalization process, and find a way to benefit both national language and global values.

References

1 Левицкий А. Э. (1) Особенности взаимодействия языков и культур в эпоху глобализации / Андрей Эдуардович Левицкий // Русский язык и поликультурном мире: III Международная научно-практическая конференция (6 – 9 июня 2009 года, г. Ялта): Сб. науч. тр. – К. – Ялта, 2010. – С. 82–87.

2 Oxford Dictionaries Online. http://oxforddictionaries.com/view/entry/m_en_gb0337920#m_en_gb0337920.

3 Bhagwati J. In Defense of Globalization / JagdishBhagwati.– Oxford, NY: Oxford University Press,2004. – 320 p.

4 Ricento Th. Language Policy and Globalization / N. Coupland (ed.) The Handbook of Language and Globalization. – L.: Wiley-Blackwell, 2010. – P. 125

5 Ota N. (1) Cross-Cultural Communication through Japanese: Communicating with Japan through high school education / D. J. Dicks (ed.) Communicating with Japan: Images Past, Present and Future – An Interdisciplinary Anthology. – Montreal: Concordia University Press, 1995. – P. 119.

References

1 Levickij A. Je. (1) Osobennosti vzaimodejstvija jazykov i kul'tur v jepohu globalizacii / Andrej Jeduardovich Levickij // Russkij jazyk i polikul'turnom mire: III Mezhdunarodnaja nauchno-prakticheskaja konferencija (6 – 9 ijunja 2009 goda, g. Jalta): Sb. nauch. tr. – K. – Jalta, 2010. – S. 82–87.

2 Oxford Dictionaries Online. http://oxforddictionaries.com/view/entry/m_en_gb0337920#m_en_gb0337920.

3 Bhagwati J. In Defense of Globalization / JagdishBhagwati.– Oxford, NY: Oxford University Press,2004. – 320 p.

4 Ricento Th. Language Policy and Globalization / N. Coupland (ed.) The Handbook of Language and Globalization. – L.: Wiley-Blackwell, 2010. – P. 125

5 Ota N. (1) Cross-Cultural Communication through Japanese: Communicating with Japan through high school education / D. J. Dicks (ed.) Communicating with Japan: Images Past, Present and Future – An Interdisciplinary Anthology. – Montreal: Concordia University Press, 1995. – P. 119.

Шойманова М.Б.,
Жамашева Ж.Р.

Қазақ және ағылшын халықтарының ұлттық тағам атауларының тілдегі көрінісі

Жалпы алғанда, көлемінің ықшамдығына қарамастан, бейнелі тілдік бірліктер нақты да күрделі ойдың себеп-салдарын, халықтың өмір тәжірибесінің қорытындысы мен дәлелін қатар білдіреді. Онда халықтың тарихы, саяси өмірі, тыныс-тіршілігі, дүниетанымы, рухани және материалдық мәдениеті жан-жақты көрініс тапқан. Терең ойды аядай қалыпқа сыйғызған халық даналығын, шешендігі мен асқан шеберлігін танытатын да осы ұлттық сипатқа ие мәдени ентаңбалы (маркерлі) тұрақты орамдар. Әрбір халықтың тарихи даму кезеңдеріндегі сан алуан өзгерістер тілдің лексикалық-грамматикалық жүйесінде өзіндік із қалдырып отырғаны белгілі, алайда, өзінің біртұтас жүйесін, тұлға-тұрпаты мен мән-мағынасын сақтап қалған дәл осы тілдік бірліктер.

Түйін сөздер: бейнелі тілдік бірліктер, дүниетанымдық ерекшеліктер, халық даналығы, ұлттық сипат.

Shoimanova M.B.,
Zhamasheva Zh.R.

Linguistic units of traditional meal names of Kazakh and English nations in the light of the language

In general, at the same time figurative linguistic units refer to the reasons of concrete and difficult ideas, conclusions and proofs of life experience of the people despite of small volume. Also the history, political life, culture, outlook, spiritual and material culture of the people are shown in them. And these cultural marker constant syllables reflect speaking, excellent skill and that folk wisdom which contain a deep meaning in each syllable. It is known that various changes in historical stages of development of each people are left by a significant trace in lexical and grammatical system of language, but there are language units that refer to a part of language which kept the uniform system, form and value.

Key words: figurative linguistic units, world outlook, folk wisdom, national peculiarities.

Шойманова М.Б.,
Жамашева Ж.Р.

Названия национальных блюд казахского и английского народов в свете языка

В целом, образные языковые единицы, несмотря на небольшой объем, одновременно означают причины конкретных и сложных идей, выводы и доказательства жизненного опыта народа. В них проявляются история, политическая жизнь, быт, мировоззрение, а также духовная и материальная культура народа. Именно эти культурные маркерные постоянные единицы отражают ораторство, превосходное мастерство и ту народную мудрость, которая вмещает в каждый слог глубокий смысл. Известно, что различные изменения в исторических этапах развития каждого народа оставляют значимый след в лексико-грамматической системе языка, но существуют языковые единицы, которые сохранили свою единую систему, форму и значение.

Ключевые слова: образные языковые единицы, мировоззрение, народная мудрость, национальные особенности.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 81’373.222=512.122=111

Шойманова М.Б.[1], Жамашева Ж.Р.[2],

[1]«Өрлеу» Біліктілікті арттыру ұлттық орталығы» акционерлік қоғамы аға оқытушы, ф. ғ. к., [2]М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік Университеті, аға оқытушысы, п. ғ. к., Шымкент қ., Қазақстан, e-mail: moldir@list.ru; zhanar.75.03@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ТАҒАМ АТАУЛАРЫНЫҢ ТІЛДЕГІ КӨРІНІСІ

Қазақ өмірінде мал сүті ежелден-ақ маңызды орын алатын. Әсіресе жаз айларында негізінен малдың сүтін, бір жағынан, қорек, екінші жағынан, сусын ететін. «*Сауынсыздықтың жазы болмас, қауынсыздықтың күзі болмас*» дегендей қысқы азықтың да біразын сүттің көп кезінде дайындайтын. Қазақ халқы төрт түлікті сауып, әрқайсысының сүтінен әртүрлі тағам дайындайтын. Жазғытұры қара мал төлдесімен халықтың аузы аққа тиеді (қазақ халқы мал сүтінен дайындалған сұйық тамақ, яғни сусын түрлерінің бәрін «*ақ*» деген).

Ерте кезде «*ақты*» қазақ киелі деп есептеп, оны аяқ астына төкпеген. Өйткені *ақ* төгілген жерді адам басса, ит жаласа малдың желіні іседі, сүті қайтады деген ұғым болған. Тіпті мал сауылған шелектердің де жуындысын адам баспайтын қалтарысқа төгіп немесе итаяққа құйып итке беретін. Ал байқаусызда аяқ астына төгіліп қалса, оны топырақпен дереу жауып тастайтын. Мұның бәрі қазақ өміріндегі мал сүтінің қаншалықты маңызды орын алғандығына зор айғақ болғандай.

Ірі қараның өзі ең алдымен оның сүті үшін ұсталатындықтан, бұзаулы сиырлар түгелдей сауылатын. Ал малы көп ірі байлардың төлді малдары түгелдей сауылмайтын. Себебі олардың бәрін бірден сауға бірден шамасы келмейтін, әрі керек те етпейтін. Орта шаруалар мен кедейлер үшін мал сүтінің қажеттігі сонша, олар төлі өлген барлық түліктің аналық басын суалтпауға тырысып, оларға бөтен төлді телитін.

Түрлі себептермен телуге мүмкіндік болмай немесе төл әбден есейіп кеткен соң шетінесе, оның терісінен тұлып жасап та, енесін суалтпай сауа беретін. Тұлыппен сауу негізінен сиырға ғана қолданылады. Өйткені өзге түлік бұған тез көне қоймайды.

Әр түліктің сауылатын мерзімі әртүрлі. Мысалы, сиыр бұзаулауына 1-2 ай қалғанға дейін сауылады. Сиыр жаздыгүні күніне екі рет (таңертең және кешке), қожыраған кезде (кешкісін) бір-ақ рет сауылатын.

Ежелден төрт түлік малмен көзін ашқан малсақ халқымыз кесек-кесек сом ет пен шелек-шелек сүт беретін сиыр жөнінде Зеңгі баба атынан:

Сиыр баға білмесең,
Шаруа емессің, шөнексің.

Сиыр сауа білмесең,
Сүт-айрансыз көнексің.
Саба желін, сом етті
Әукешіме не жетсін, –

депті.

Сүт – ең басты қоректік зат. Оны кей жерде *сүме* деп те атайды [1, 115]. Сүттен халқымыз неше түрлі тағамдар әзірлеген.

Сүттен жасалатын ұлттық тағам атаулары: *сүт, уыз, кілегей, қаймақ, май, торта, ірімшік, айран, іркіт, қатық, сүзбе, құрт, малта, ежігей, уызқағанақ, тасқорық, сірне, құрғақ сүт,* т.б.

Бұлар – адам үшін өте қажетті әрі ең маңызды тағамдар. Олардың құрамында адамға қажетті қоректік заттардың (ақуыз, май, қант, дәрумендер, минералдық заттар, т.б.) бәрі де бар [2, 102-111; 3, 174-176].

Сүт [milk] – пісіріп, ыстықтай да, салқындай да ішетін сіңімді тағам. Оны шайға қатады, көжеге қосады. Сүттен айран ұйытады. Сүттің екі түрі бар: *көк сүт* (майы алынған сүт) [skim milk, fat-free milk, nonfat milk, skimmed milk], *майлы сүт* (майы алынбаған сүт) [whole milk, rich milk, creamy milk] [2, 107]. Мыс.: *Қазина еңгезердей қызыл сиырды нұсқап: – Кейде қарап тұрып-ақ тулап кететіні бар. Абай отырмасаң* ***сүтіңді*** *ақтарып, өзіңді майып етеді, – деді* (Қ. Қамбаров, Алтай аясы). Тағы бір деректерге сүйенетін болсақ, иігенге дейін сауылған сүт, сүттің ең майлы бөлігін *жебінді сүт* деп атайды екен.

Уыз [beestings, foremilk, first milk, colostrum] – жаңа төлдеген малдың (сиырдың) алғашқы сүті. Оны пісірсе, қоюланып, бауыр болып ұйып қалады. Түсі – ақ немесе ақ сары. Өте қуатты әрі дәмді тағам. Мыс.: *Мүмкіндігінше енесі жарытпаған қозыларға қой сүтінің орнына сиырдың уызын қолданса да болады* («Лен.жас»). *Жас бұзауға* ***уыз*** *берілетін себебі – тіршілігінің алғашқы күндерінде олардың асқазаны уызды ғана қорыта алады* (Қазақст. етті молайту).

Кілегей [sour cream, cultured cream, acidified cream] – қойып қойған шикі сүттің бетіне жиналып қалатын немесе сүтті сепаратор машинасына тартып, бөліп алатын маңызы. Сондықтан да кілегейді кейде *сүттің маңызы* деп те атайды. Кілегейден май шайқайды, болмаса оны нанға жағып жейді, талқан шылайды, әртүрлі тағамдарға қосады [3, 108]. Мыс.: *Сабын жеген сиырша қарнымыз қампайғанымен, көк темірден өткен сүттің* ***кілегейінде*** *де, майында да не дәм, не кенеу (қуат) жоқ* (З.Жәкенов, Таң самалы.).

Қаймақ [cream, dairy cream] – піскен сүттің бетіне жиналған маңызы. Оны жейді, шайға қосады. Қаймақпен тары, талқан, бидай шылайды. Мыс.: *Қаймақ жоспары орындалмай қалады деген боп, сиырды қақтай саудырды* (Б. Майлин, Шығ.). *«Апалап» жүріп* ***қаймақ*** *қайнаттырып жейді, құрттың май көбігін жалайды, сиыр сауысады* (Р. Тоқтаров, Ертіс).

Балқаймақ [dish made of sour cream] – кілегейді қайнатып жасайтын тағам. Үстіне аздап бал қосады, ұн себеді. Дәмді тағам [4, 93].

Қаспақ [skimming] – сүт пісірілген ыдыстың (қазанның) түбіне жабысқан маңызы. Мыс.: *Ол әке-шешесіз, үй-күйсіз Қосайдың есігінде итпен таласып сүйек кеміріп, күшікпен ырылдасып қаспақ жеп өсті* (І. Жансүгіров, Шығ.). *Қаспаққа өш кісінің үйлену тойында қыс болса қар, жаз болса жаңбыр жауады деседі* (М.Ысқақов, Соқыр сенім).

Май [butter] – кілегейді шайқау арқылы немесе күбіге жиналған ашыған сүтті пісу арқылы алынатын ең құнарлы тағам. Оны *сармай// сарымай* деп те атай береді. Мыс.: *Аттаудан май алдым да, аузыма салдым* («Ленин туы»). *Бар дейсің байлық қылып қос өгізім, Бір байдан майын сұрап алғаныңа, Айтуға аяқты мал таппаған соң, Теректі сасқаннан соң санадың ба?* (Айтыс)

Халық *еріткен май* немесе *тортасын айырған май* [ghee] өнімін пайдаланады. Ерітілген май оның түсі қоңыр түске айналғанша қайнату арқылы әзірленеді. Ерітілген май ұзақ уақытқа бұзылмастан сақталады. Мыс.: *The nonfat parts are thrown away, and the fat, or ghee, is used for food* (The World Book Encyclopedia).

Торта [scum, rendering] – сары майды қайнатқаннан кейін ыдыс түбінде қалатын тұнба. Дәмді тағам [1, 43]. Халық әніндегі: *Қарағым, айналайын, орта бойлым! Айырып сары майдан торта қойдым. Атыңды жанның бәрі білмесін деп, Әдейі «Күлімкөз» деп, жорта қойдым!* – дегендегі «торта» – осы *торта*. Мыс.: *Сары майдан тортасын айырып сататын* (Кенжетаев).

Ірімшік [cottage cheese, home-made cheese, cream cheese] – оны қайнату үшін әйелдер күні бұрын қазан-қазан сүт жияды. Содан соң оған туа сала, ауызданбай өлген жас қозының ұлтабарынан кесіп алып, сақтап қойған мәйегін езіп қосып, әуелі сүтті ұйытады. Сөйтеді де қайната береді. Ірімшік кесек-кесек болып, кер қызыл тартып піскен кезде, сары суы әбден

суалып, қоюланады. Түсі қоңыр қызыл, шоколад сияқты болады. Оны домалақтайды да, қысқа сақтайды немесе сүзбеден жасалатын құртқа қосады [1, 91]. Ірімшік өте дәмді, бағалы ас. Ұзақ уақытқа сақталады. Мыс.: *«Мө», – деді қоңыр сиыр сөзге жетік, Құр босқа даурықпалық теріс кетіп, Шығады сүтімнен май, құрт, ірімшік, Бағалы етім майлы терім – етік* (Айтыс). *Дастарқанда ірімшік, құрт, май, сапырулы қымыз* (Елебекова).

Ірімшіктің екі түрі бар: *ақ ірімшік* және *қызыл ірімшік*. Қызыл ірімшік туралы жоғарыда айттық. Ал *ақ ірімшікті* жасау үшін піскен сүтке айран қосып, тағы да қайнатса, сүт іріп, ақ түсті ұйытынды (қойыртпақ) пайда болады. Оны сүзіп алып, үстіне май немесе кілегей қосып жейді. *Ақ ірімшік* – бағалы әрі сіңімді тағам.

Ірімшіктің дүние жүзіне әйгілі аса сапалы түрлері ретінде *чеддер ірімшігін* [cheddar cheese] (тік төрт бұрышты пішіндес), *даниялық ірімшік* [Dutch cheese] (домалақ пішіндес), *швейцариялық ірімшік* [Swiss cheese] (дөңгелетіп оратылған), *тұзды ірімшік* [brinsen cheese, brinzen] дегендерді атауға болады [5, 45-46]. Мыс.: *Cheese is a very nourishing food* (The World Book Encyclopedia).

Сарсу//сарысу [whey, thrusting, whig] – ірімшіктің суын ары қарай қайнатса, түсі қызыл қоңыр түсті қою зат шығады. Оны *сарсу* деп атайды [4, 92]. Мыс.: *Іркіттің бетіндегі кілкілдеп тұрған сарсу* (С.Мұқанов).

Мұны кей жерде *сірне* деп те атайды. Мыс.: *Сілекей сірне татып, тор қауынның тоқ тілімдері шырын шертіп, жұпар аңқиды* (О. Әубәкіров).

Айран [sour milk] – қаймағы алынбаған сүтті ұйытып әзірлеген тағам. Ол өте жұғымды әрі сіңімді ас. Мыс.: *Дәулеті тәп-тәуір бола тұра, Кәсен жылқы малын ұстамаған: одан айраным жақсы деп қымыз ішпеген* (С.Мұқанов, Есею жылы). *Соғыстың ауыр жылдарында жалғыз сиыры қысыр қалған үйдің баласын шешесі ауылдасынан айран сұрата жіберер еді* (Ш.Мұртазаев, 41-ші жыл).

Қойыртпақ [thick sour cream added by milk] – қатыққа сүт қосып әзірлеген сұйықтау тағам. Мұны көбінесе жолаушы, малшы пайдаланады. Мыс.: *Мен қойын бағып, қойыртпағын ішіп қана отырған байдың бірі емеспін* (С. Мұқанов).

Шалап [sour cream and water mixture] – айранға су қосып әзірлеген сусын. Мыс.: *Шала ұйыған айранның ірмегінен әйелі еріне шалап істеп жатыр еді* (Х.Есенжанов, Ақ Жайық). *– Қарағым, шөлдеген жоқпысың? Анау месте шалап бар ғой* (О. Сәрсенбаев, Сағым).

Іркіт [too soured milk] – шикі сүтті күбіге жинап, ашытып алады да, оны пісіп майын алады. Қалған сұйықтықты *іркіт* деп атайды. Іркітті әрі тағам, әрі сусын ретінде ішеді, болмаса оны қайнатып, сүзіп құрт жасайды. Мыс.: *Шешем сол бай үйінің іркітін піседі, құртын қайнатады* (Ақышев).

Қатық [thick sour cream] – ашыған айранды кенеп дорбаға құйып сорғытады. Одан құрт жасайды, езіп ішеді [2, 83]. Мыс.: *Сиыр сүтінің майы алынған сүтінен істелген қатықты да пайдалануға болады* (С.Сейітов, Сүт өндеу).

Сүзбе [expressed sour cream] – іркітті ысытып жіберіп, кенеп дорбаға құяды да, сорғытады. Сарысуы ағып кеткен қоймалжыңды *сүзбе* деп те атайды. Сүзбеден құрт жасайды. Мыс.: *Сүзбеден де құрт жасап, сөреге кептіріп, қыс айларында сорпаға қатады* (С. Мұқанов, Халық мұрасы). *Сүзбе қатық сияқты сүттен алынған тағамдарда микробтар көпке дейін өлмейді* (Малды туберк.сақта.).

Құрт [curd, curds, acid curds] – қатықты немесе сүзбені қолмен домалақтап сығып, әртүрлі формаға келтіреді де, өреге жайып кептіреді. Ол – өте қуатты, кенеулі тағам. Оны құрғақтай жейді немесе езіп ішеді, сорпаға қосады. Мыс.: *Құрт жасау үшін ол іркітті қазанға құйып қайнатты* (І. Жансүгіров).

Малта [curd remnants] – езілген құрттың қалдықтары: уақ, домалақ болады. Ол – жұмсақ әрі сүйкімді тағам. Ауызға салып сорып жүреді. Малта әрі тағам, әрі сусын. Мыс.: *Малта жылқышылардың жан қалта азығы болатын* (Тарту).

Ежігей [curd made of cheese and sour cream] – сары (қызыл) ірімшіктің уағы мен сүзбе қоспасынан жасалған құрт. Ежігей қышқыл келеді. Дәмді тағам [5, 91]. Мыс.: *Мұндайда Айымжан іріген сүтті біріне-бірін қоспай, күбі шелекке пісіп, майын алатын да, сарсуын ежігей ғып қайнатып, есік алдындағы сөреге жая қоятын* (З.Ақышев, Ақбел). *Дастархан жасалады. Шай келеді. Ежігей мен сары май, қант, суық ет әкелінеді* (Ж.Молдағалиев, Сарыарқа).

Сүттен жасалатын ұлттық тағамдардың қатарына бұлардан басқа *уызқағанақ, тасқорық, сірне, құрғақ сүт* деп аталатын тағамдарды да қосуға болады [5, 185-188].

Уызқағанақ – қойшының өрісте пісіретін тағамы. Уызы қайтпаған қойды сауып, бүйенге немесе қозы қарнына құяды да, аузын буып оттың күліне көміп қояды. Сүт пісірім уақыт ішінде уыз қатады. Бәкімен тіліп жіберіп жейді. Мыс.: *Қойшылар уызқағанақ пісіреміз деп*

балаларды еліктіріп, отармен бірге өріске алып шығатын болған (А. Сейдімбек).

Тасқорық – бұл да малшы тағамы. Алдымен от жағып, оған қаз жұмыртқасындай 6-7 тас тастап қояды. Содан кейін ағаш саптаяғына сүт сауып келеді де, әбден қызған тастарды сүті бар саптыаяқтың ішіне бір-бірлеп батырып, сүтті пісіреді. Тасқорық дегеніміз – осы сүт. Мыс.: *Қоржынынан құрт-ірімшігін алып, тасқорықтан ұрттап қойып отырған малшының жүзіне қарасаң, одан риза пейіл аңғарылар еді* (А. Сейдімбек).

Сірне [blackstrap] – қызыл (сары) ірімшіктің сарысуын одан әрі қайнатса, ол қызыл түсті қою қоймалжыңға айналады. Әлгі қоймалжыңды ыдысқа құйса, шамалы уақытта қатады да қалады. Оны *сірне* деп атайды. Сірненің дәмі тәтті, өзі дәмді болады. Қазақ өлеңіндегі *«Аршын төс, алма мойын беу қарағым, Сірне татыр сілекейің шөлдегенде»* деген жолдар соның куәсі болса керек.

Құрғақ сүт [dried milk, powdered milk, desiccated milk, milk-powder, dehydrated milk, dry milk] – көшпелі өмір салтының дүниеге әкелген тағамының бір түрі. Ол (құрғақ сүт) былай жасалынады: Жаңадан сойылған қойдың терісін и салып немесе ұстарамен қырып тастап, түгінен (жүнінен) арылтады да, оны суға салып әбден тазарғанша жуады. Тазарған теріні керегеге жайып кептіреді. Содан соң қазанға сүтті толтырып құйып, әлгі теріні соған салады да, астына от жағып, сүтті қайната береді. Қоюланған сүттің маңызы терінің бойына сіңеді. Теріні қазаннан алып, тағы да кептіреді. Ертесінде қазанға тағы сүт құйып, теріні салады да, тағы да қайнатады. Сөйтіп, бұл іс үш рет қайталанады. Сол кезде сүт сіңген терінің қалыңдығы бармақ елі болады. Тері тобарсып кебе бастаған кезде оны шиыршықтап орап, қарынға немесе бүйенге салып қояды. Құрғақ сүт даяр. Керекті кезінде оның бір жапырағын кесіп алып, ыдыстағы суға салса болды, ол сүт болып шыға келеді [5, 185-186].

Быламық – ұн, май, қант қосып, сүтке пісірілген қою тағам. Мұны кейде *жаламақ* деп те атайды.

Сүттен ағылшын халқы *балмұздақ* [ice cream], *құймақ* [pancake], *йогурт* [youghurt/yoghurt], *сүт коктейлі* [milk shake], *тәтті нандар* [pastries], *пирог* [pie], *торт* [cake], *май мен сүтке иленген нан* [popovers], *biscuits, cookies, kuchen, bun,* т.б. әзірлейді [6, 12-126].

Ice-cream [балмұздақ] – сүт тағамдарының ішіндегі ең танымалы. Балмұздақты десерт ретінде түрлі жемістер мен жидектерді қосу арқылы әзірлейді. Балмұздақтың түрлері: *chestnut sundae, gondolas, pineapple macaroni sundae, praline fingers, party desserts with ice cream, ice cream gateau, strawberry ice cream,* т.б [7]. Мыс.: *The large selection of various kinds of ice cream on the market gives splendid scope for menu planning* (Marguerite Patten).

Pancake [құймақ] – сүт, жұмыртқа, тұз қосып араластырып, үстіне ұн қоса отырып сұйық күйінде ысып тұрған арнайы ыдысқа біртіндеп пісіреді. Содан кейін құймақтың арасына қаймақ жағып немесе әртүрлі жемістерді қосып дастарханға ұсынады [6, 55]. Мыс.: *You can buy excellent pancake mixes, but the traditional recipe is simple to make and can provide the basis for many interesting basis* (Marguerite Patten).

Evaporated milk [қоюлатылған қантсыз сүт] – жаңа сауылған пастерленген сұйық сүттен әзірленеді. Құрамындағы судың жартысы сүттен бөлініп алынады, содан кейін Д дәруменін қосып, сүтті арнайы ыдыстарға құяды [7, 42-43]. Мыс.: *Condensed milk, made by removing most of the water, can be stored in cans for many years, unrefrigerated, as can evaporated milk* (The World Book Encyclopedia).

Condensed milk [қоюлатылған сүт] – сүтке қант қоса отырып, оны ұзақ уақыт сақтауға мүмкіндік береді. Арнайы ыдыстарда мұндай сүттің түрі шетелдерге тасымалдауға да ыңғайлы [7, 63-65]. Мыс.: *Sweetened condensed milk has sugar added to it before the milk is put through the vacuum process* (The World Book Encyclopedia).

Әлемнің әртүрлі елдерінде адамдардың көпшілігі үнемі сиыр сүтін ішеді. Әр адам өз өмірі ішінде 10 мың литрдей сүт ішеді екен.

Кейбір елдерде жыл сайын «сүт мерекесі» өткізіледі. Австрия стадиондарында спортшылар «сүт шынықтырады» деген жазуы бар алтын медальды жеңіп алу үшін күрес жүргізеді. Венаның көшелерінде сүт зауыттарының мерекедегідей безендірілген машиналары өздерінің өнімін жария етеді. Англияда нақ осы күні «сүт балы» ұйымдастырылып, оларда «сүт» ханымын сайлайды. Бұл күні радио, теледидар, баспасөз өз хабарларын сүтке арнайды. Думанды «сүт салтанаттары» сондай-ақ Франция мен Америка Құрама Штаттарында да жыл сайын өткізіледі.

Өткен ғасырда қаймағы алынбаған шикі сүт цинга ауруына қарсы қолданылатын бірден-бір ең қуатты дәрі деген пікір өріс алды. Егер ол кезде сүтті негізінен жылы қалпында, былайша айтқанда сиырдан сауа салысымен ішкенін ескерсек, онда мұның өзі онша қате пікір емес еке-

нін мойындау керек. Сүтте жеткілікті мөлшерде С дәрумені бар.

Швейцарияда бәрімізге белгілі сүйікті сусынымыз «SevenUp» секілді дәмге ие сүттен әзірленген сусын жасалады. Бұл әйгілі Rivella деп аталатын «milk-cola» (сүттен әзірленген кола) ұлттық сусынға айналды және жастардың талабы бойынша төменгі калорияға ие және сусында сүт дәмі татымайды [www.wikipedia.com].

Әдебиеттер

1 Мұқанов С. Халық мұрасы. – Алматы, 1979. – 304 б.
2 Ысқақбаев Б. Сүт және сүт өнімдері. – Алматы: Қайнар, 1978. – 156 б.
3 Сәбденов Қ. Төрт түлік. Оқу құралы. – Алматы: Қайнар, 2002. – 184 б.
4 Сүт өндіру / Ауд. Ш.Әлдібеков пен Б.Жамалов. – Алматы: Қайнар, 1974. – 368 б.
5 Кенжеахметұлы С. Жеті қазына (жиған-терген) 1 кітап. – Алматы: Ана тілі, 2002. – 136 б.
6 Guide to the Finest Cheese in Britain. – 1992. – 50 p.
7 Cooking in a hurry by Marguerite Patten. – Octopus Books Limited, 1973. – 128 p.

References

1 Muqanov S. Xalıq murası. – Almatı, 1979. – 304 b.
2 Isqaqbaev B. Süt jäne süt önimderi. – Almatı: Qaynar, 1978. – 156 b.
3 Säbdenov Q. Tört tülik. Oqw quralı. – Almatı: Qaynar, 2002. – 184 b.
4 Süt öndirw / Awd. Ş.Äldibekov pen B.Jamalov. – Almatı: Qaynar, 1974. – 368 b.
5 Kenjeaxmetulı S. Jeti qazına (jïğan-tergen) 1 kitap. – Almatı: Ana tili, 2002. – 136 b.
6 Guide to the Finest Cheese in Britain. – 1992. – 50 p.
7 Cooking in a hurry by Marguerite Patten. – Octopus Books Limited, 1973. – 128 p.

3-бөлім

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕСІ

Раздел 3

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Section 3

METHODS OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE

Almabaeva G.B., Artykova E.U.

Modern information technologies in education system

This publication offers a different approach to the uses of learning technologies in the language classroom.Using of ICT in the learning process makes it possible to activate the cognitive, mental and independent activity of the students , to intensify the learning process .

The main task of teaching foreign languages (FL) is forming and developing communicative culture of students, teaching practical using foreign languages.Nowadays, the introduction of the personal computer, multimedia technology and global information network Internet affects the education system, causing significant changes in the content and methods of teaching foreign languages.

Key words: learning, communicative activities, independent work.

Алмабаева Г.Б., Артыкова Е.У.

Оқу системасындағы жаңа информациялық технология

Бұл мақала жаңа технологияны қолдана отырып ағылшын тілін үйренуге арналған. Қазіргі кезде білім жүйесі күннен-күнге ақпараттық технологиялар мен компьютерлік телекоммуникацияларды қолдануда. Студент оқу процесіне активті түрде қатысады, өз бетімен ойлауға бейімделеді. Қазіргі замандағы жаһандық Интернет хабарламалар мен мультимедиялық технологиялар шет тілін оқып үйренуге және оқу әдістемесінің жақсартылуына және өзгеріске ұшырауына өз үлесін тигізуде.

Түйін сөздер: оқып үйрену, коммуникативтік іс-қимыл, өзіндік жұмыс.

Алмабаева Г.Б., Артыкова Е.У.

Современные информационные техгологии в системе образования

В статье рассматриваются некоторые инновационные методы в преподавании английского языка. Применение ИКТ в процессе обучения даёт возможность активизировать познавательную, мыслительную и самостоятельную деятельность учащихся, интенсифицировать учебный процесс. Основной задачей преподавания иностранных языков является формирование и развитие коммуникативной культуры студентов, преподавание практического использования иностранных языков.

В настоящее время внедрение персонального компьютера, технологии мультимедиа и глобальной информационной компьютерной сети Интернет влияет на систему образования, вызывая значительные изменения в содержании и методах обучения иностранным языкам.

Ключевые слова: обучение, коммуникативная деятельность, самостоятельная работа.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 371.64/.69

Almabaeva G.B., Artykova E.U.,

Senior teachers of Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan,
e-mail: erkesh_d@mail.ru

MODERN INFORMATION TECHNOLOGIES IN EDUCATION SYSTEM

One of the basic functions of education is preparation of students for life. This function in 21st century may be participation in an information rich society, where knowledge is regarded as the main source for socio-cultural and politico-economical development of countries and nations. Information rich societies are developed and dominating and they are controlling the information throughout the world. Information encompasses and relies on the use of different channels of communication, presently called information and communication technologies and would be incorporating better pedagogical methods to cope with such emerging situations. Educating youth is educating our nation. The research work is dedicated to the widely studied branch of our educational system – learning foreign languages.

It is rare to find a language class that does not use some form of technology.

Recently we often ask question about using the new information technologies in Higher Educational Establishment. The main task of teaching foreign languages (FL) is forming and developing communicative culture of students, teaching practical using foreign languages.

«Teacher's task consists of creating conditions of practical using language for each student, choosing such method of teaching to allow students to show their activity, their creativity.

Teacher's task is to activate students' perceiving activity in the process of teaching foreign languages. Contemporary pedagogical technologies such as teaching in cooperation, project method, using new informational technologies; Internet resources help to realize personal orientational approach in teaching, support individualization and differentiation of teaching in calculation with students abilities, their pre-higher educational preparation level, inclination and etc. «according to E. Polat. Informational technologies contribute to increase academic motivation of teaching FL and advance students' knowledge. Using computer during English lessons increase significantly academic process intensivity. Computer teaching assimilates a large amount of material, than it was acquired using traditional teaching conditions. Besides material in using computer is acquired more substantially. Computer supplies multisupporting, that is current, intermediate, total academic process

control. Computer supplies multisupporting control of academic process that is current intermediate, total. Using the computer control of quality students' knowledge to achieve the large objectiveness of valuation. Besides, computer control considerably economizes academic time, as it checks students' knowledge simultaneously.

Internet suggests different informations and resources to their users. Basic collection of services may include:

– e-mail;
– Usenet;
– video conference;
– possibility to publish own information, to create own homepage and to advertise it on web-server;
– access to informational resources;
– reference books (Yahoo! InfoSeek/Ultra Smart, LookSmart, galaxy);
– searching systems (Alta Vista, HotBob, Open Text, WebCrawler, Excite);
– chat.

These resources maybe actively used at the English lesson. Computer teaching programs have many advantages before traditional method of teaching. They allow to train different kinds of speaking activities and their different combinations, to help to perceive language phenomena, to form linguistic abilities, to make communicative situations, to automatize language and speaking actions, and also supply an ability of control leading representative system, realization of individual approach and intensification of students' individual works.

Example of work with computer program dialogues one is chosen, for example «In cafe». Some pictures are displayed on the scenes, scenes of this dialogue.

I – stage – introduce with dialogue

II – stage – to learn dialogue

In case there are some computers students work in pairs or group of people. They revise phrases after speaker, routine work can be used with microphone. They may also do exercises to form these sentences with a group of words, for example: like, lyke, what, you, wood, your, yu, would. Then teacher directs a point to a necessary word, clicks the mouse to make up a sentence What would you like?and etc. quantity of right sentences are displayed on the screan. In this way, student acquires orthography and learn dialogue using games.

III. – stage – to scene the dialogue.

Students make up dialogues using picture, then scene it individually.

Next stage is a control of dialogue speech after learning all dialogues. Students choose a card with task (teacher herself prepares cards with the description of situations) and make up their own dialogue using lexics of this program and displaying their own fantasy.

Learning foreign languages is impossible to imagine without the use of multimedia learning tools. Of course, important tasks for the methodology of teaching foreign languages include providing opportunities to illustrate the actual process of communication in English, and creating an educational environment that provides real conditions for learning use of the target language and its culture.

The 21st century, often called the information age, is bringing about changes to the traditional teaching of language. The use of computer technology in teaching in our time is of great importance, thanks to its new possibilities. The introduction of new information and communication technology expands access to education, forming an open education system, and changes the idea of the qualifications needed by modern graduate students [1].

The most significant group of benefits is teaching the virtues of computer-based training. For example, teachers use the ability of computers to react instantly to input information to create simple training programs in the form of exercises. The technical advantage of teaching English with the help of multimedia technology is that sound cards allow users to record their speech and then compare it with the pronunciation of native speakers. Graphics capabilities of computers can represent any type of activity in the form of pictures or animation. This is particularly important when learning new vocabulary, as images on the monitor allow students to associate English phrases directly with actions, rather than with phrases in their native language. Moreover, the media are an excellent means of interactive communication between different linguistic groups, which is particularly evident in the application of computer networks. This could be a local area network connecting several machines in one school, or the Internet – a global network of millions of users [2].

These advantages allow us to conclude that multimedia learning has great potential for teaching oral speech in other languages. Through the optimal combination of a number technology (language laboratory, video, television, radio, newspapers, magazines, books, bibliographies, and phones) and having additional features (interactivity, graphics

capabilities, etc.), multimedia learning provides almost limitless opportunities for teaching and learning.

Multimedia technology acts as a special intellectual activity, which means it has a number of advantages compared with other information technology training:

– The pedagogy means continuous improvement of content and methods of education in modern conditions.

– Provides opportunities to identify and support students with linguistic abilities.

– Represents the basis of distance learning.

– Provides access to best practices in education and training of the general public through the educational world of the Internet and an extensive communication network.

– Creates an artificial language environment, allowing the study of foreign languages (FL) at students' own pace, increasing the independence and responsibility of students when organizing FL training for all age groups. Allows building FL training in accordance with student interests and goals, and allows students to enter into training in the intercultural component of FL.

– Multimedia technology is new and apparently has limitless possibilities for creation of means of graphic clarity.

Multimedia (computer with additional devices) can be a powerful tool for everyone to learn foreign languages through self-study, and allow close monitoring and ongoing operational support [3].

Along with positive aspects, there are some negative trends affecting the mass creation and implementation of multimedia technology in the learning process. These include:

– Lack of ability of existing education systems to make active use of multimedia technology, and to integrate it into the educational process and its organization;

– Lack of qualified developers;

– Lack of a developed methodology of multimedia technology;

– Lack of financial resources for the creation and widespread adoption of multimedia technology;

– The device is not designed evaluation.

In order to introduce multimedia technology in the learning process, it is first necessary to create conditions for sound pedagogical and methodological application of multimedia technology. The integration of the Internet in education and, in particular, its use in the teaching of foreign languages, is now quite relevant.

Currently, most schools and universities in our country are equipped with multimedia rooms for English language learning. These rooms have computers, projectors and interactive whiteboards [10].

The Internet is one of the most powerful tools for teachers to help students collaborate, interact and participate actively in the learning process. However, the wealth of available resources may cause confusion among students and discourage them from participating, if they are not given the necessary guidelines. When students are faced with thousands of Internet sources they cannot effectively handle such large amounts of information. One of the most important tasks for teachers is to assist their students so that they can discover what they enjoy most according to their level of linguistic competence. Teachers are also responsible for the evaluation of all the web tools offered.

References

1 Robert I.V. Modern information technologies in education. – Moscow: School Press, 1994. – 215 p.

2 Polat E.S. New teaching and information technology in the education system. – Moscow: Education, 2000. – P. 45–46.

3 Jumanova L., Tulegenova M. Innovative Technologies in Learning Foreign Languages. In Young Scientist USA, Vol. 2. – Auburn, WA: Lulu Press, 2015. – P. 61.

Darmenkulova R.N.,
Alymtayeva L.T., Amirov A.Zh.

The technics of formation students' cognitive competence while teachingkazakh language

The purpose of modern education is the formation of an individual possessing comprehensive knowledge, new outlook on the future, and creative thinking. The formation cognitive competence of the students, their desire to strengthen their independence is the basic requirement for the improvement of the level of teacher's educational activity in a comprehensively new direction. This article is dedicated to the methods of developing students' cognitive skills, as well as the ways of improving the educational process at lessons of Kazakh language. Moreover, a special attention should be paid to the use of innovative technologies in the educational process in order to achieve good results in activation of cognitive activity of the students. As teaching is a special type of cognitive activity, works carried out in this direction is dedicated to the development of the competences of the students.

Key words: competence, cognitive activity, Kazakh language lesson, educational system, skills, educational and cognitive activity, teaching methodology, outlook.

Дәрменқұлова Р.Н.,
Әлімтаева Л.Т., Әміров Ә.Ж.

Қазақ тілін оқыту барысында студенттердің танымдық біліктілігін қалыптастыру тәсілдері

Қазіргі кездегі білім берудегі мақсат – жан-жақты, білімді, болашаққа жаңа көзқараспен қарай білетін және өзіндік ой-толғамы бар, қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру. Оқытушының білім беру дәрежесін жаңа бағытта жетілдіріп, студенттердің оқуға деген ынтасын күшейту, өз дербестігін дамыту, танымдық құзыреттілігін қалыптастыру бүгінгі күннің талабы. Бұл мақалада студенттердің танымдық құзыреттілігін дамыта отырып, қазақ тілі сабағында оқу-тәрбие үрдісін жетілдіру жолдары қарастырылады. Сондай-ақ, сабақ барысында инновациялық технологияларды пайдалану арқылы да студенттердің танымдық іс-әрекетін белсендіру жақсы нәтижеге қол жеткізуге болатындығы назардан тыс қалмайды. Студенттердің танымдық құзыреттілігін арттыру үшін түрлі тақырыптағы ойын түрлері, шығармашылық жұмыстар, өз мамандығына қатысты материалдармен таныс болу арқылы да танымдық ізденімпаздық пен белсенділік жеке тұлғаның алуан қырлы болмыс-бітімін қалыптастыруға болатыны айтылады. Оқыту таным әрекетінің ерекше түрі болғандықтан, бұл бағытта жүргізілетін жұмыс түрлері студенттердің құзыреттілігін дамытуға арналады.

Түйін сөздер: құзыреттілік, танымдық әрекет, қазақ тілі сабағы, білім беру жүйесі, дағды, оқу-танымдық белсенділік, оқыту әдістемесі, дүниетаным.

Дарменкулова Р.Н.,
Алимтаева Л.Т., Амиров А.Ж.

Методы формирования когнитивной компетенции студентов во время обучения казахскому языку

Задачей современного образования является формирование образованной, всесторонне развитой, способной личности, обладающей новизной мышления и оригинальностью взгляда на разные вопросы. Основной потребностью сегодняшнего дня является повышение квалификации преподавателей в новом направлении, усиление активности студентов в учебном процессе, развитие самостоятельности, формирование познавательных компетенций. В данной статье рассматриваются пути усовершенствования учебно-воспитательного процесса преподавания казахского языка путем развития когнитивных компетенций студентов. Также не остались без внимания результативность активизации познавательных способностей студентов путем внедрения инновационных технологий в проведении занятий. В статье описываются способы повышения интеллектуально-познавательных способностей студентов, среди которых игры на различные темы, творческие работы, использование учебных материалов по специальности, формирующие разные стороны активной, мыслящей личности. Поскольку обучение является особым видом познавательной деятельности, работа, проводимая в данном направлении, ориентирована на развитие компетенции студентов.

Ключевые слова: компетенции, познавательная деятельность, образовательная сфера, навыки, учебно-познавательная активность, методика обучения, миропонимание.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 81:37.016

Darmenkulova R.N.[1], Alymtayeva L.T.[2], Amirov A.Zh.[3],

[1]c. ph. s. ass. professor of Kazakh S.Zh. Asfendiarov National Medical University,
[2]c. ph. s. ass. professor, [3]c. ph. s. ass. professor
of Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan,
e-mail: rainur70@mail. ru,lazalim_72@mail.ru,abdibek71@mail.ru

THE TECHNICS OF FORMATION STUDENTS' COGNITIVE COMPETENCE WHILE TEACHINGKAZAKH LANGUAGE

There issues of development of modern higher professional education in the Republic of Kazakhstan in accordance with the world requirements persists. Today, in the course ofreviewingth-erequirementstothecontentofeducationgrowstheurgencyoftheprob-lemofinformatization of the teaching process.

In the section of his address to the people of the Republic, called «Socio-economic modernization – main direction of development of Kazakhstan», delivered on January 27, 2012, the President of the Republic of Kazakhstan has noted: «The introduction of advanced techniques and technologies in the process of teaching helps to improve the quality of work of the teaching staff, provides the creation of the independent system of professional development, it is necessary to expand the access to education for young people. The young people need to be not only taught, but also provided with the possibilities for the use of their knowledge in the process of social adaptation. Another important area of improving the human potential is providing quality and availability of medical services, to promote a healthy lifestyle» [1]. Consequently, the ability of future specialists to adjust to changes in society, using their knowledge as a guide for the formation of the personal qualities is the task of every teacher.

Increasing interest of the students to the learning process at the Kazakh language lessons, formation of their deep thinking activity is implemented through the use of new technologies.

Currently, a great importance is given to the multi-faceted development of an individual, which attaches to the issue of comprehensive development of students' modern education. Students possessing developed cognitive skills obtain possibilities to search for information independently, to acquire new knowledge more extensively. This will increase the value of the quality of knowledge. Therefore, special attention should be paid to the formation of the cognitive activity of students during the lessons, development of their knowledge, skills, abilities, efforts and etc.

Cognition is the process of the development of new knowledge of the people, the wealth of spiritual growth. Any lesson is aimed at the implementation of the cognitive action, at improving outlook, leading to the formation of point of view on life. Moreover, the extent of the formation of students' cognitive competence in the

process of performing different tasks depends on the level of their ability to work independently.

The theory of cognition concerns about the world around us, explores the basic forms, laws and methods of knowledge. The theory of knowledge plays a great role in in the process of teaching. The mastering of new knowledge by the students is a very complicated cognitive process. Thus, this process influences the students' senses, and consequently, forms the concept of consciousness as a result of the motivation of the students to learn the reality.In the process of cognition the student strives to study and think deeply, tries to understand the phenomena of the world. Students' cognitive activity requires perception, imagination, and memory, as well as the ability to cognize the complexity of reality, which is crucial for the work implemented in this direction.

There are two ways of cognition. These are the sensory cognition and rational (based on consciousness, thought, reason) cognition.

In the nineteenth word of wisdom of Kazakh poet Abay it is stated: «A child is not born a reasonable being. It is only by listening and watching, examining everything by touching and tasting, that it learns what is good and what is bad. The more a child sees and hears, the more it knows. One may learn a good deal by listening to wise men. It is not enough to be endowed with a brain-only by hearing and memorising the teachings of the learnt and by avoiding vices one can grow up a complete person» [2,42]. Looking at these words, we can see that Abay is a carrier serious thought, knowledge and a multifaceted poet.

Teachers, psychologists, and methodists have expressed their views on the findings related to the concept of cognitive activity and formation of cognition.

The comments made in connection with the formation of cognitive and creative activity in the process of study, the ways and the means of increasing the activity of the educational process can be found in the works of outstanding scientists such as I. Altynsarin, J.A. Komensky, N.A. Polovnïkova, T.I. Shamova, R.S. Umarova, A.E. Abylkasymova, T.S. Sabirov, etc.At the same time valuable comments in the works of F. Bacon, M. Mantel, J. Locke, I. Kant, Y.A. Komensky consider these tools as a means of improving the cognitive behavior and the activity of the students.

As one of the founding fathers of cognitive activity, one of the first great teachers Y. A. Komensky who laid the foundation for the development of teaching methods noted: «It is essentially important to get to the roots of the original object or phenomenon, to develop the deterministic ability, being able to understand and use it».In addition M. Zhumabayev, Kazakh teacher and scientist, clearly shows the need to get an education and the need of self-study while shifting from simple to complex in the process of teaching.

A. Menzhanova notes that knowledge and learning cannot be considered as a whole. She continues her thought as follows: «A human being during the process of learning discovers new facts and interconnections, and mutual dependancies of the objective world.And students learn the knowledge discovered by science in the educational process. The process of cognition requires a long-term indepedent search, generalization of information, thus, training will be easier under the guidance of a teacher, the teacher explains the information for self-analysis [3,81]. Consequently, the teacher on a regular basis forms the educational skills, abilities, creativeness of the future specialists. In oder to do this, the teacher uses innovative teaching methods and to a certain extentcontrols the students' cognitive activity. As teaching is the special kind of cognition, knowledge obtained in this direction opens the way for the formation the students' outlook on the world.

Each lesson has its own specifics. Disclosure of the theme of each lesson and a variety of work directed on this exact theme increases the content-richness of the lesson. The organization of day-to-day classroom teaching activities, development processes should be implemented simultaneously.The result and the importance of the lesson is reflected in the activity of each student in the class. The planned construction of the lesson stimulates the interest of the students to the discipline, improves their creative abilities and motivates them to active participation to the class.

For the development of cognitive abilities of students can be used such active methods of work as teaching through games, discussion, individual and group work. A.B.Aytbaeva in her book «New educational technology» notes that games can be used at all levels of development of the knowledge as well as: «The goal of the gaming eduational technology is teaching students to study their motives, their own behavior, understand their actions, objectives and programs for the future development and prediction of the results of their activities.The games have a raw of functions: *didactical, informative, teaching, developmental, educational,* and etc. If we call all the games as cognitive instruments we will not make a mistake» [4.26] Consequently, we can

see that games play an important role in the process of the development of students' cognitive abilities.

Depending on the theme of the lesson for the development of cognitive competence can be organized different types of *games*. The games on different themes expand the horizons of the students' cognition and develops their communication activity. For example,for the development of students' cognitive activity and creative abilities at the lessons of the Kazakh language lessons can be organized games on the following themes: *«A trip to the planet of knowledge», «A space of intellectuals»*, and etc. Cognitive activity is the special reflection of the student's motivation for studying, learning, and searching for new knowledge.

The development of students' cognitive competence, stimulating them to find their own solutions to the problems is the main task of any teacher. And the most important factors for improving the effectiveness of the lesson include *explaining the deep theoretical material, individual work with each student, independent work of each student, efficient use of facilities and other visual aids.*

Cognitive activity is implemented on the basis of the need for action. The student endeavors to cognize the world in order to fulfill his life and spiritual needs. At this point, the student's interests and values are closely related. For instance, a student is interested in what is important and valuable for him. As the future specialist is interested in the subject chosen by him, he tries to learn more about the subject. In recent years, students choose their own subjects in the process of education.

In order to increase the cognitive interest of students in the classroom, it is essential to make them familiar with the literature related to their specialty, to ecourage their *preparation of reports* related to their future professions. Also they are given a task to overview the latest news in the sphere of medicine, and prepare a thematic text in Kazakh language. Through this increases the interest of the students towards their profession. Increasing interest of the students is the main driving force of the cognitive activity. While educating students, for the development of their cognitive interest are implemented works in the following areas:

– development of new forms, tools and methods of organization of the students' cognitive activity;

– basing on the latest achievements in science and technology, using the new structure of the content of education;

– organization of the work on a certain theme for self-education;

– ensuring good results of the relationship between the teacher and the student.

With the help of new technologies used for teaching grammatical materials and lexical themes the teacher develops students' language skills, builds their vocabulary, communicative and practical skills, develops creative abilities, improves their educational and cognitive activity, teaches them how to express their own views.

It is obvious that today's students are our tomorrow's future. Therefore, they play a huge role in the bright future of our state. The Kazakhani President Nursultan Nazarbayev in his address *«Kazakhstan 2050 Strategy: a new political course ofsuccessful country»*, has mentioned that the modernization of teaching methods and the active development of online education systems, the domestic introduction of innovative methods and tools in the education system has to be thoroughly considered [5.5-6].Also, he has mentioned the need to introduce into secondary and higher education curricula the priorities of practical skills and gaining practical qualifications». Therefore, for the development of content of the education system on a national basis new organizational objectives are being set.

In conclusion, the students' ability to use the obtained knowledge and skills, ability to solve some theoretical and practical problems in everyday lifeis the main modern requirement for the education. Therefore, the formation and development of cognitive competence of students at the lessons of the Kazakh language is very important.

Providing students with professional guidance, strengthening education and training in each the field will remain one of the crucial issues of teaching any of the disciplines in the process of modern education.

Әдебиеттер

1 Назарбаев Н.Ә. Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты атты Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 2012 ж. 27 қаңтар.

2 Абай. Книга слов: Поэмы. Перевод с казахского К. Серикбаевой, Р. Сейсенбаева. – Алматы: Ел, 1993. – 272 с.

3 Меңжанова А. Педагогикалық пәндерді оқыту әдістемесі / Оқу құралы – Алматы: Республикалық баспа кабинеті, 1996. – 146 б.
4 Айтбаева А.Б. Жаңа педагогикалық технологиялар. – Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2006. – 100 б.
5 Назарбаев Н.Ә. Қазақстан-2050. Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты атты Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана, 2012.

References

1 Nazarbaev N.Ä. Älewmettik-ékonomïkalıq jañğırtw – Qazaqstan damwınıñ bastı bağıtı attı Qazaqstan xalqına Joldawı. – Astana, 2012 j. 27 qañtar.
2 Abay. Knïga slov: Poémı. Perevod s kazaxskogo K. Serïkbaevoy, R. Seysenbaeva. – Almatı: El, 1993. – 272 s.
3 Meñjanova A. Pedagogïkalıq pänderdi oqıtw ädistemesi / Oqw quralı – Almatı: Respwblïkalıq baspa kabïneti, 1996. – 146 b.
4 Aytbaeva A.B. Jaña pedagogïkalıq texnologïyalar. – Almatı: TOO «Ïzdatelstvo LEM», 2006. – 100 b.
5 Nazarbaev N.Ä. Qazaqstan-2050. Strategïyası qalıptasqan memlekettiñ jaña sayasï bağıtı attı Qazaqstan xalqına Joldawı. – Astana, 2012.

Мулдагалиева А.А.,
Окушева Г.Т.

О роли мотивации в реализации программы трехъязычия в системе образования

Статья посвящена описанию различных теорий мотивации. Мотивация является одним из ключевых факторов успеха в образовательном процессе. В обучении иностранному языку мотивация играет важную роль, так как сам язык имеет сложный и многогранный характер. Соответственно мотивационная основа изучения иностранного языка имеет также многомерную и многогранную конструкцию и, вероятно, остается плодородной почвой для дальнейших исследований. Именно поэтому мотивация к изучению иностранного языка в корне отличается от изучения других предметов тем, что овладение иностранным языком предполагает формирование второй языковой личности. Мотивация к изучению языка включает в себя не просто изучение языка, его грамматической и лексической систем, а нечто большее – многогранное и уникальное явление, состоящее из множества факторов. С целью выявления мотивационной основы студентов для обучения английскому языку мы проводили опрос среди студентов гуманитарных и естественных факультетов КазНУ им. аль-Фараби. Анализ исследования показывает, что мотивация наших студентов при изучении английского языка основана на теории постановки целей и ориентации на цель.

Ключевые слова: мотивация, когнитивный подход, поведение, ориентация на цель, многомерность.

Muldagalieva A.A.,
Okusheva G.T.

On the Role of Motivation in the Course of Trilingual Program Realization in Education System

The paper is devoted to the summary of various motivation theories. Motivation is one of key factors of success in educational process. In foreign language learning it plays a central role since language itself has a complex and many faceted nature. Accordingly the motivational basis of foreign language learning is also a many dimensional and many faceted construct and is likely to remain a fertile ground for further research. It is this very reason why motivation for acquisition of foreign language totally differs from learning other subjects. Mastering foreign language assumes formation of the second language personality. Foreign language motivation involves not only acquisition of grammar and lexical skills. It is a manyfaceted and unique construct consisting of host of factors. With the purpose to identify the motivational basis of our students for English language learning we have administered a survey among al-Farabi university students of humanitarian and natural studies faculties. The analysis of the study shows that our students' motivation for English language mastery is based on goal setting and goal orientation theories.

Key words: motivation, cognitive attitude, behavior, goal orientation, manydimentional.

Мулдагалиева А.А.,
Окушева Г.Т.

Білім беру жүйесіндегі үштілді бағдарламаны жүзеге асырудағы уәжділік рөлі

Мақала әр түрлі уәжділік теорияларды шолуға арналады. Уәжділік білім алуда үлкен жетістіктерге жетудің бірден бір кілті. Тілдің өзі өте күрделі және көпсалалы құрылым болғандықтан, шетел тілін меңгеруде уәжділіктің мәні әсіресе зор. Сонымен қатар, шетел тілін меңгерудегі уәжділіктің да көпжақты және күрделі құрылым екендігін ескерсек және осыған сай бұл саланың да келешекте зерттелуге тиіс қырлары біршама. Шетел тілін меңгеру екінші тілдік тұлғаның қалыптасуына ықпал ететіндіктен, екінші тілді меңгеру уәжділігі өзге пәндерді меңгерудегі уәжділіктен түбегейлі өзгеше болады. Шетел тілін оқыту уәжділігінің ерекшелігі – тілді оқытумен, оның грамматикалық және лексикалық жүйесін меңгертумен ғана шектелмей, көптеген факторларды қамтитын көпқырлы және бірегей құбылыс болып табылатындығында. Мақалада авторлардың әл-Фараби университетінің гуманитарлық және жаратылыстану факультеттерінде оқитын студенттердің арасында жүргізілген сауалнама қорытындылары берілген. Сауалнаманың негізгі мақсаты осы университет студенттерінің шет тілін меңгеру уәжділігінің негізінде қандай мақсат жатқанын айқындау болды. Сауалнаманың материалдарын талдау қорытындылары біздің студенттердің уәжділік ынталары мақсат теориясына негізделетінін (goal setting theory) көрсетті.

Түйін сөздер: уәжділік, танымдық тұрғы, мінез-құлық, тәртіп, мақсатқа бағыттау, әрқилылық.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 881:372.881

Мулдагалиева А.А.[1], Окушева Г.Т.[2],

[1]к. ф. н. доцент, [2]к. ф. н. доцент Казахского национального университета им. аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: aizhan.mg@gmail.com; gulnarok.kz@gmail.com

О РОЛИ МОТИВАЦИИ В РЕАЛИЗАЦИИ ПРОГРАММЫ ТРЕХЪЯЗЫЧИЯ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

Переход к трехъязычной модели обучения во всех образовательных учреждениях страны, когда разные дисциплины изучаются на казахском, русском или английском языках, связан с воплощением в жизнь стратегии полиязычного образования. Эта стратегия основана на идее триединства языков, провозглашенной Президентом страны Н.А. Назарбаевым в 2007 г. в Послании народу Казахстана «Новый Казахстан в новом мире», в котором глава государства предложил начать поэтапную реализацию культурного проекта «Триединство языков» [1].

Так полиязычное образование сопряжено с необходимостью владения тремя языками, что может стать камнем преткновения для многих обучающихся и преподавателей. Любое обучение должно быть мотивированным, то есть обучающемуся следует осознанно подходить к процессу обучения – что и как он изучает, для чего он изучает и каких результатов он может достигнуть по окончании обучения.

Известно, что в основе всех поведенческих действий и поступков человека лежит фактор мотивации, и именно по этой причине мотивация является объектом многих исследований, которые пытаются ответить на один фундаментальный вопрос: почему индивидуум поступает так, а не иначе; почему он следует данной модели поведения; каким образом личностные характеристики индивидуума – воля, настойчивость, вера, отношение и т.д. оказывают воздействие на мотивы его деятельности. Безусловно, мотивация является очень сложным понятием, поскольку сама природа человека загадочна и трудно постижима.

Последние двадцать лет в связи с процессом глобализации, происходящим в мире, интерес к изучению мотивации как объекту научных исследований значительно возрос. Мотивация в настоящее время уже более не рассматривается как отражение каких-то внутренних сил, энергии, инстинкта, воли, желания и стимула, побуждающих к действию.

Американскими учеными было проведено множество исследований по определению факторов, лежащих в основе мотивации. В ряде исследований избран когнитивный подход к пониманию мотивации, согласно которому мотивация

квалифицируется как мыслительный процесс (mentalprocess), направленный на выполнение действий и устремленность к цели, благодаря которым зарождаются побуждающие силы, инициирующие [2].

Особый интерес в этом русле представляют исследования Айзена и Фишбейна, которые считают, что мотивация основана на намерении индивидуума следовать определенному коду поведения для достижения цели в сложившейся ситуации и в зависимости от его отношения к намерению в определенных обстоятельствах индивидуум либо ослабляет или усиливает контроль над своим поведением под давлением социальных факторов [3]. В 1974 году Аткинсон и Рейнор выдвинули теорию, согласно которой мотивация базируется на теории ожидания успеха (‘expectancyofsuccess’) в результате выполнения определенных задач, которым индивидуум придает особую значимость (‘value’). Чем вероятнее возможность достижения успеха, тем выше степень позитивной мотивации индивидуума и значимость поставленной цели.С позиции психологии концепт ‘ожидания успеха’ зиждется на трех теориях, формирующих когнитивные процессы: теория атрибуции (‘attributiontheory’), теория самоэффективности (‘self-efficacy’), теория самоценности (‘self-worththeory’) [4].

Теория атрибуции изучает то, как люди объясняют свое поведение и поведение других; в частности, человек может объяснять поведение как результат влияния внешних сил (внешняя атрибуция) или как результат внутренних усилий человека (внутренняя атрибуция). Ведущим принципом в этой теории является то, что предыдущие успехи и неудачи оказывают влияние на поведение и действия индивидуума, направленные на достижение целей. Если ранее действия были успешными, то соответственно степень ожидания успеха выше, а такой фактор как предыдущие неудачи, могут привести к заниженным ожиданиям

Самоэффективность – эта теория, предложенная А. Бандурой, предполагает убеждение человека в том, что в сложной ситуации он сможет активно действовать и верит в эффективность собственных действий. В случае, если человек не уверен в своих силах и способностях, он воспринимает новые задачи и вызовы как личную угрозу.Люди с высокой степенью самоэффективности, прежде чем приступить к выполнению определенных задач, оценивают свои способности и возможности и, соответственно, выбирают те действия, которые приведут к достижению поставленной цели. В то время каклюдис чувством умеренной самоэффективности, скорее откажутся от действий, чем будут искать пути решения задач[5].

В целом в научной литературе исследование мотивации связывалось с определением основных жизненных потребностей человека. Данная идея была предложена Маслоу в 1970 году, согласно которой основные жизненные потребности человека располагаются в следующей иерархии: физиологические потребности, безопасность, любовь, оценка (esteem) и самореализация[6].

В современных исследованиях понятие потребности (need) заменяется понятием цель (goal), рассматриваемая как двигатель (engine), дающий старт действиям человека. В 1994-96 годы появилась теория постановки цели (goal-settingtheory) В результате многочисленных исследований они пришли к выводу, что чем поставленные цели яснее и четче, и их достижение требует усилий, тем вероятнее их достижение. В то же время, чем неопределеннее указаны цели, тем труднее их достижение [7].

Вторая теория – ‘ориентация на цель’ – (goalorientation) непосредственно касается учебы и успеваемости учащихся в образовательном учреждении. Выделяются два вида ориентации на цель: ориентация на владение предметом и ориентация на успеваемость (‘performanceorientation’). Ориентация на владение предметом указывает на мотивацию к изучению и получению знаний по предмету, в то время как ориентация на успеваемость является желанием учащегося демонстрировать свои способности получать хорошие оценки и быть впереди своих сверстников.

Нами было проанализированы наиболее значимые, с нашей точки зрения, работы авторов, исследующих проблему мотивации, являющейся одним из наиболее сложных проявлений природы человека. Однако когда понятие мотивации рассматривается относительно изучения и овладения иностранным языком, данная проблема представляется еще более сложной и многосторонней, поскольку сам по себе язык является сложной и многофункциональной системой. Он одновременно является а) кодовой коммуникативной системой, которая изучается как общественное явление; б) неотъемлемой частью идентичности человека, вовлеченный во все виды мыслительной деятельности; в) существенной базой социальной организации, составляю-

щей основу культуры каждого народа. Именно поэтому мотивация к изучению иностранного языка в корне отличается от изучения других предметов, тем, что овладение иностранным языком предполагает формирование второй языковой личности. Мотивация к изучению языка включает в себя не просто изучение языка, его грамматической и лексической системы, но нечто большее – это многогранное и уникальное явление, состоящее из множества факторов. В своих исследованиях авторы отмечают, что на мотивацию оказывают воздействие такие факторы, как аффект, познание, поведение, индивидуальные черты, мыслительная энергия, воля, убеждения, стимул, реакция на стимул, выбор направления, абстрагирование, скрытые идеи и т.д. как показывает перечисление факторов, не существует абсолютной ясной и недвусмысленной и интерпретации понятия мотивации.

Вышеперечисленные факторы важны в самых разных сферах познавательной деятельности человека. Однако при обучении иностранным языкам проблема мотивации и мотивирования студентов представляет особый практический интерес. При этом необходимо учитывать существование двух видов мотивации, по мнению исследователей данного вопроса, – внутренней и внешней. Внешняя мотивация определяется отношением человека с внешней средой, т.е. она не связана непосредственно с содержанием предмета, а вызвана желанием человека добиться успехов, высоких результатов в любой деятельности, и, в том числе, в изучении иностранного языка. Это подтверждают результаты проведенного нами анкетирования среди студентов первого курса бакалавриата на разных специальностях четырех факультетов: экономическом, юридическом, химическом и физическом. Анализ результатов показывает, что молодые люди возраста 17-18 лет в начале самостоятельной студенческой жизни в университете хорошо ориентируются и ясно понимают требования времени и общества.

Интересная мысль была высказана Е.Л. Деси о внутренней мотивации, «что внутренняя мотивация имеет место тогда, когда человек что-то делает просто потому, что эта деятельность доставляет ему удовольствие. Хотя в ситуациях учебной и профессиональной деятельности редко бывают ситуации, когда субъект что-то делает, стимулируемый лишь внутренней мотивацией»[8]. Внутренняя мотивация связана не с внешними обстоятельствами, а непосредственно с самим предметом. Например, при изучении иностранного языка человеку нравится непосредственно сам иностранный язык, ему нравится проявлять свои способности к языкам и интеллектуальную активность. При внутренней мотивации изучение языка является самоцелью, человек не ждет вознаграждения за свои действия. Движущей силой внутренней мотивации являются идеи, творчество, самоутверждение, убежденность, любознательность, интеллектуальное развитие личности, потребность в коммуникации на иностранном языке. Как правило, внешние мотивы, такие как успешная карьера, высокая зарплата, статус в обществе и т.д.могут положительно повлиять на внутреннюю мотивацию.

В исследовании данной проблемы чаще всего превалирует объяснение мотивации на уровне индивида. Такие исследователи как Литтл и Мадиган, утверждают, что коллективная деятельность может успешно служить как стимул для усиления индивидуальной мотивации [9]. Данная идея коллективной мотивации как нельзя лучше подходит к изучению иностранного языка, поскольку в образовательных учреждениях язык изучается в учебных группах. И в тех случаях, когда среди студентов создается соревновательная среда, это может значительно стимулировать желание достичь высоких результатов в овладении языком. Однако следует упомянуть тот факт, что коллективная мотивация может сказаться как положительно, так и отрицательно на мотивации каждого отдельного учащегося. Здесь может быть задействовано множество факторов. Таких как аффективный фактор, личностные особенности студентов (экстраверты, интраверты), групповая динамика, т.е. влияние на обучение таких факторов как процессы взаимодействия в группе, а также взаимодействия между преподавателем и студентом. Специфическими элементами групповой динамики являются характер взаимодействия между студентами в группе, их взаимные ожидания, степень взаимной привлекательности и уважения друг к другу, принципы объединения в группы.

По наблюдениям специалистов мотивирующим фактором являются и аффективные характеристики преподавателя, которые порою могут быть гораздо важнее, чем особенности обучаемых, так как атмосферу в аудитории создает и управляет ею, в первую очередь, преподаватель. Такие исследователи вопроса мотивации как Дёрней и Цизер выработали стратегии, которыми преподаватели должны руководствоваться для повышения коллектив-

ной мотивации учащихся: 1) показывать пример своим поведением; 2) поддерживать доброжелательную атмосферу в аудитории; 3) ставить ясные задачи перед учащимися; 4) поддерживать хорошие отношения с учащимися; 5) повышать уверенность в себе учащихся; 6) проводить интересные и увлекательные занятия; 7) развивать самостоятельность учащихся; 8) персонализировать учебный процесс; 9) способствовать целеустремленности учащихся; 10) знакомить учащихся с культурой страны язык которого они изучают [10].

В целях определения мотивирующих обстоятельств у студентов к овладению английским языком нами было проведено анкетирование студентов КазНУ им. аль-Фараби. В опросе участвовали 131 обучающийся. Анкета включала десять пунктов, два из которых позволяют определить какие именно обстоятельства мотивируют наших студентов изучать язык. Это:

1. Какие цели Вы ставили при изучении английского языка в университете?

А) является обязательным предметом в учебном плане

Б) получить высокую оценку

В) для поиска нужной информации

Г) для учебы или стажировки в зарубежном университете

Д) для путешествия в другие страны

Е) для работы в Интернете

Ж) для чтения художественной литературы

З) найти престижную работу

И) для успешной карьеры в будущем

К) знать английский язык модно и современно

2. Какими были Ваши ожидания от курса английского языка в университете?

А) научиться свободно говорить на английском языке

Б) освоить грамматику английского языка

В) расширить словарный запас

Г) писать письма на английском языке

Д) понимать слова песен и фильмов на английском языке

Е) общаться с иностранцами.

Данные, полученные в результате проведенного анкетирования, подтверждают идею многомерности понятия мотивации. Прежде всего, очевидным является тот факт, что в основе мотивации студентов лежат различные мотивационные факторы, как внутренние (самоутверждение, убежденность, любознательность, интеллектуальное развитие личности, потребность в коммуникации на иностранном языке), так и внешние (успешная карьера, высокая зарплата, статус в обществе и т.д.); наряду с ними постановка целей и ориентация на цель (ориентация на владение предметом и ориентация на успеваемость (‘performanceorientation’), которые служат двигателями или тем ‘драйвом’ для осуществления целенаправленных действий. Так, на вопрос о целях изучения языка одним и тем же студентом были отмечены до семи ответов. Это свидетельствует о масштабе применения английского языка и о необходимой насущности владения языком в нашей стране, которая в современном экономическом и политическом пространстве имеет свое достойное место и роль. Обращает на себя особое внимание глубокая осознание 17-18-летней молодежью того факта, что успешность их будущей карьеры во многом зависит от владения иностранными языками. 96% опрошенных дали ответ ‘найти престижную работу’ и ‘для успешной карьеры в будущем’, 50% ответили ‘для учебы или стажировки в зарубежном университете’. Это свидетельствует о планах и желании студентов поехать на учебу или стажировку в зарубежный университет в рамках академической мобильности. Наряду с вышеперечисленными ответами 14% респондентов заинтересованы в получении высоких оценок. Это объясняется желанием студентов получать стипендию, что также является одним из мотивационных факторов. 14% ответили, что знание языков модно и современно, что, по всей видимости, говорит о стремлении молодежи самоутвердиться и быть в ‘тренде’. 34% опрошенных ответили, что хотят знать языки для путешествия в другие страны. Несомненно, этот мотив очень важен для современных людей, так как путешествия привлекают многих новизной впечатлений и опыта.

Включая в анкету вопрос ‘Какими были Ваши ожидания от курса английского языка в университете?’ мы намеревались выяснить на какие умения и навыки студенты делают упор при изучении языка. После обработки данных мы обнаружили, что студентами были отмечены большинство ответов: 90% студентов хотят научиться свободно говорить на иностранном языке, 47% стремятся хорошо освоить грамматику иностранного языка, 50% намерены расширить словарный запас, 12% хотели бы научиться писать деловые письма, 9% заинтересованы в знании языков, чтобы понимать слова песен и фильмов, 13.5% хотят общаться с иностранцами. Положительным моментом является тот факт, что студенты осознают, что для свободного владения иностранным языком важно знать

грамматику, расширять лексический запас, закреплять навыки аудирования для понимания иноязычной речи и овладевать навыками письменной речи.

Данное исследование позволяет сделать следующее заключение: несмотря на различие мнений по поводу (имеющиеся противоречия в) реализации программы трехъязычия в образовательных учреждениях, результаты анкетирования дают возможность сделать оптимистичный прогноз о реальности претворения в жизнь данного проекта.

Литература

1 Назарбаев Н.А. Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана. – Астана, 2007.

2 Pintrich P.L. & Schunk D.H., Meece J.L. Motivation in education (3rd ed.). – Upper Saddle River, NJ: Pearson Merrill Prentice Hall, 2008.

3 Ajzen I. & Fishbein,M. Understanding attitudes and predicting social behavior. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1980.

4 Atkinson, J.W. & Reynor, J.O. Motivation and achievement. – Washington, DC: Winston & Sons, 1974.

5 Bandura A. Perceived self-efficacy in cognitive development and functioning. – Educational Psychologist, 28, 117-48, 1993.

6 Maslow A.H. Motivation and personality. – 2nd ed. – New York: Harper and Row, 1970.

7 Locke E.A. & Kristof A.L. Volitional choices in the goal achievement process. – In P.M. Gollwitzer & J.A. Bargh (eds.), The psychology of action: linking cognition and motivation to behavior, 1996. – P. 363-384.

8 Deci E.L., Ryan R.M. Intrinsic motivation and self-determination in human behavior. – New York: Plenum, 1985.

9 Little B.L., Madigan R.M. The relationship between collective efficacy and performance in manufacturing work groups. – Small Group Research, 28, 517-534, 1997.

10 Dörnyei. Z., MacIntyre, P., & Henry, A. (Eds.). Motivational dynamics in language learning. – Bristol: Multilingual Matters, 2015.

11 Myron H. Dembo, Helena Seli. Motivation and Learning Strategies for College Success: A Focus on Self-regulated.Routledge, 2012. – 340 p.

References

1 Nazarbaev N.A. Poslanie Prezidenta Respubliki Kazahstan N.A. Nazarbaeva narodu Kazahstana. – Astana, 2007.

2 Pintrich P.L. & Schunk D.H., Meece J.L. Motivation in education (3rd ed.). – Upper Saddle River, NJ: Pearson Merrill Prentice Hall, 2008.

3 Ajzen I. & Fishbein,M. Understanding attitudes and predicting social behavior. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1980.

4 Atkinson, J.W. & Reynor, J.O. Motivation and achievement. – Washington, DC: Winston & Sons, 1974.

5 Bandura A. Perceived self-efficacy in cognitive development and functioning. – Educational Psychologist, 28, 117-48, 1993.

6 Maslow A.H. Motivation and personality. – 2nd ed. – New York: Harper and Row, 1970.

7 Locke E.A. & Kristof A.L. Volitional choices in the goal achievement process. – In P.M. Gollwitzer & J.A. Bargh (eds.), The psychology of action: linking cognition and motivation to behavior, 1996. – P. 363-384.

8 Deci E.L., Ryan R.M. Intrinsic motivation and self-determination in human behavior. – New York: Plenum, 1985.

9 Little B.L., Madigan R.M. The relationship between collective efficacy and performance in manufacturing work groups. – Small Group Research, 28, 517-534, 1997.

10 Dörnyei. Z., MacIntyre, P., & Henry, A. (Eds.). Motivational dynamics in language learning. – Bristol: Multilingual Matters, 2015.

11 Myron H. Dembo, Helena Seli. Motivation and Learning Strategies for College Success: A Focus on Self-regulated.Routledge, 2012. – 340 p.

Оспанова Д.Б.

Об особенностях письменной научной речи

В статье рассматривается письменная научная речь и ее языковые особенности. Письменная научная речь – это язык монографий, научных статей, учебников. Отмечено, что эффективной формой приобщения студентов к научной речи является профессиональный русский язык, где студенты должны научиться читать специальную литературу, фиксировать прочитанное, оформлять библиографию, сноски, ссылки. Авторами освещены особенности научной письменной речи, на которые очень важно обращать внимание при обучении студентов самостоятельному составлению текстов научных жанров.

Ключевые слова: научная информация, длительное хранение, научная письменная речь, стандарты изложения материала, точность, логичность, профессиональные жаргоны, просторечные слова.

Ospanova D.B.

About scientific speech features

In article the written scientific language and its language features is considered. The written scientific language is language of monographs, scientific articles, textbooks. Read is noted that an effective form of attaching of students to the scientific speech is professional Russian where students shall learn to read special literature, to fix, to arrange the bibliography, footnotes, references. Authors lit features of a scientific written language to which it is very important to pay attention when training students in independent creation of texts of scientific genres.

Key words: scientific information, long-term storage, scientific writing, the standards of presentation, accuracy, consistency, jargon, vernacular words.

Оспанова Д.Б.

Ғылыми сөйлеу стилінің ерекшеліктері

Мақалада ғылыми стильдің жазбаша түрі қарастырылады. Жазбаша ғылыми тіл – монографиялардың, ғылыми мақалалардың, оқулықтардың тілі. Кәсіби орыс тілі тілдік емес мамандық студенттерін ғылыми тілде сөйлеуге үйретудің тиімді құралы ретінде қарастырылады. Студенттер арнайы ғылыми әдебиетті оқуды, оқығанын жазбаша жеткізуді, библиография рәсімдеуді, ғылыми әдебиетке сілтеме жасауды үйренеді. Мақала авторлары студенттерді ғылыми жанрдағы түрлі мәтіндерді өздігінен құрастыруға үйрету барысында ғылыми стильдің ерекшеліктерін жан-жақты жеткізу маңызды екендігін көрсетеді.

Түйін сөздер: ғылыми ақпарат, ұзақ мерзімді сақтау, ғылыми жазу, презентация, дәлдігі, бірізділігі, ыңғайлы стандарттары, қарапайым сөздер.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 811.161.1(075)

Оспанова Д.Б.,

старший преподаватель Карагандинского государственного университета
им. Е.А. Букетова, г. Караганда, Казахстан,
e-mail: dauir_ospan@mail.ru

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ПИСЬМЕННОЙ НАУЧНОЙ РЕЧИ

Литературный язык, обслуживая все сферы коммуникации, вырабатывает средства, наиболее целесообразные для типовых сфер общения: научной, бытовой, деловой, эстетической. Поэтому литературный язык внутренне дифференцирован и существует в ряде функциональных стилей: научном, официально-деловом, разговорном и т.д. Знание стилистических ресурсов языка и умение применять их в соответствии с целями, задачами, сферой и конкретными параметрами ситуации общения определяют языковую компетентность и грамотность личности. Успешное же овладение вузовской специальностью требует обращения, прежде всего к научному стилю, который является книжным и существует в письменной форме. Письменная речь по своей коммуникативной природе является преимущественно монологической речью. Таковой она является «по своему происхождению», хотя в современной истории человеческого общества достаточно широкое распространение получили и диалогические варианты речевого общения в письменной форме (в первую очередь благодаря такому уникальному средству массовой коммуникации, как интернет-общение посредством компьютерной связи).

История развития письма показывает, что письменная речь является специфической «искусственной памятью человека» и возникла из примитивных мнемонических знаков. В какой-то период истории человечества люди начали записывать информацию, свои мысли некоторым постоянным способом. Способы менялись, а цель – сохранение информации, передача ее из поколения в поколение, когда речевая коммуникация посредством «живого» речевого общения невозможна, оставалась неизменной. Но, несмотря на то, что письменная речь возникла и развивалась как специфическая форма отображения содержания устной речи (при помощи специально созданных для этого графических знаков), на современном этапе общественного развития она превратилась в самостоятельный вид речевой деятельности человека.

Научный стиль – одна из функциональных разновидностей литературного языка, цель которой – передать объективную научную информацию, доказать ее истинность, а также часто – новизну и ценность. Тексты жанров научного стиля (статьи,

лекции, учебники, монографии, рефераты, аннотации) адресованы читателям, слушателям, подготовленным к восприятию научной информации. Научные труды требуют особого стиля изложения. Для их написания использование обычного общеупотребительного литературного языка – его средств – недостаточно, чтобы удовлетворить специфические особенности научного изложения. Поэтому для статей, докладов, исследований используют письменную научную речь.

Письменная научная речь – это язык монографий, научных статей, учебников, справочников [1]. Это речь, которая по своей структуре является наиболее развернутой и синтаксически правильной. Она обращена к читателям, непосредственно не воспринимающим живую речь автора, поэтому, не имеющим возможности уловить ее смысл по интонации и другим фонетическим выразительным средствам устной речи. В связи с этим письменная научная речь становится понятной только при условии строгого соблюдения грамматических правил данного языка. Большое значение при этом имеет само построение письменной научной речи, наличие строгого плана, продуманного подбора различных языковых средств. В письменной научной речи мысли человека находят свое наиболее полное и адекватное словесное выражение. Вот почему практика в письменной речи является необходимым условием развития точного и правильного мышления.

Основная функция письменной научной речи – фиксация устной речи, имеющая цель сохранить ее в пространстве и времени. Письмо служит средством коммуникации между людьми, когда непосредственное общение невозможно, когда они разделены пространством и временем. Развитие технического средства сообщения – телефона – уменьшило роль письма. Появление факса и распространение системы Интернет помогают преодолевать пространство и вновь активизируют письменную форму речи [2, 18.]. Основное свойство письменной научной речи – способность к длительному хранению научной информации, это позволяет обращаться к ней многократно и в любое время.

Содержательная сторона предъявляет свои требования и к форме существования научной речи. Исконная форма существования научной речи – письменная, и это не случайно. Письменная форма долговременно фиксирует информацию, а именно этого требует наука, отражающая стабильные связи мира. Научное мышление оперирует смыслами, которые находят чаще всего многокомпонентное структурное выражение. Поэтому оперировать такими сложными структурами в письменной форме, которая предоставляет время для размышления, значительно легче [2, 23]. Письменная форма более удобна и надежна в смысле обнаружения малейших информативных неточностей, логических нарушений, которые неактуальны в бытовом общении, а в научном могут привести к самым серьезным искажениям истины.

Основная черта стиля научной речи – объективность изложения. Научный текст должен иметь ярко выраженную целенаправленность и прагматичность. Такие требования к научному тексту означают, что в него должны включаться лишь точные, подтвержденные исследованиями сведения и факты, для словесного выражения которых используется специальная терминология. Обязательным условием объективности изложения материала является наличие вводных слов и словосочетаний, указывающих на степень достоверности сообщения, а также указание на источник сообщения. В целях объективизации изложения материала необходимо указывать на источник данного сообщения: кем была высказана та или иная мысль, кому конкретно принадлежит то или иное выражение. Для этого в тексте используются специальные вводные слова и словосочетания: *по сообщению, по сведениям, по мнению, по данным и т.д.* Конкретный характер описаний изучаемых явлений, фактов и процессов исключает индивидуальные особенности слога, эмоциональность и образность. Существуют определенные стандарты изложения материала. Так, результаты экспериментов обычно описываются с помощью кратких страдательных причастий. Например: *получены следующие результаты, было выделено несколько групп ошибок, подтверждены результаты анализов, выявлены причины.*

Принятым стилем письменной научной речи является безличный монолог. Изложение ведется от третьего лица, поскольку внимание сосредоточено на содержании и логической последовательности сообщения, а не на субъекте: *можно доказать, необходимо проверить, следует отметить*. Сравнительно редко употребляется форма первого и совершенно не употребляется форма второго лица местоимений единственного числа. Авторское «я» как бы отступает на второй план. Авторская позиция, в то же время, должна обязательно находить свое выражение, особенно в случаях, когда речь заходит о гипотезах, версиях, мнениях, оценках, когда делаются опреде-

ленные выводы и т.п. Однако, авторское «я» не должно явно доминировать, оставаясь как бы на втором плане, что достигается использованием следующих конструкций*: автор данного исследования полагает, считает, уверен, разделяет точку зрения, автору кажется предпочтительной гипотеза... и др.*

Культуру научной речи определяют такие важные качества, как точность, логичность, отвлеченность и обобщенность.

Смысловая точность – одно из главных условий, обеспечивающих научную и практическую ценность заключенной в тексте научной работы информации. Точность достигается использованием специальной лексики – терминов и терминологизированных слов. Не следует употреблять слова иностранного происхождения, если есть русские слова и словосочетания, четко и ясно определяющие предмет или явление (*определять – детерминировать*) и т.д. Недопустимо использование профессиональных жаргонизмов, просторечных слов: э*лектрическая жила – лапша, материнская плата – мама, струйный принтер – струйник, сервер – сервак, блин – компактный диск*.

Логичность научного текста создается, прежде всего, на уровне синтаксиса. Фразы отличаются высокой логико-информативной насыщенностью. Логическая связь выражается с помощью подчинительных конструкций (условно-следственных, причинно-следственных), разделяющих и резюмирующих слов типа: *во-первых, следовательно*. Среди предложений распространены конструкции с последовательно присоединяемыми формами существительных в родительном падеже. Например, *Озон является одним из источников температурных неоднородностей стратосферы.* Такие конструкции компактные и вместе с тем логически ясные, связаны с выдвижением на первый план имени и ослаблением роли глагола в научном стиле.

Обобщенность и отвлеченность научной речи достигается особым использованием лексики (употребление терминов, слов с абстрактным значением, конкретных слов в обобщенном значении).

Для письменной научной речи наиболее предпочтительно повествование от третьего лица в единственном числе, так как основное внимание сосредоточено не на субъекте, а на объекте и предмете исследования: *в работе рассматриваются, анализируются данные опытов, изучаются следующие вопросы*. В научном тексте преобладают сложные союзные предложения, чаще всего – сложноподчиненные, так как они выражают причинные, условные, временные, следственные и другие отношения (*благодаря тому что, в то время как, вследствие того что, ввиду того что, между тем когда и т.д*.). Обилие причастных и деепричастных оборотов, производных отыменных предлогов, используемых для исчерпывающего изложения каких-либо понятий: *в соответствии с, в отличие от, в течение, в связи, наряду с и др*. В научной речи употребляются заимствованные и интернациональные слова (международная терминология с элементами: *агро, радио, моно, демо, крат и др.)*. В письменной научной речи используются как общенаучные термины, актуальные для всех сфер науки (*элемент, функция, качество, свойство, анализ* и др.), так и узкоспециальные, используемые в рамках одной научной дисциплины (*флексия, аффикс, коннотация, симптом, гранулирование и др.)*.

Общепринятые нормы, которым должны придерживаться в письменной научной речи:

1. Необходимо избегать повторений, не допускать перехода к новой мысли, пока предыдущая не получила полного, законченного выражения.

2. Нельзя чрезмерно усложнять фразы, что затрудняет восприятие и сохранение в памяти их содержания.

3. Не рекомендуется чрезмерное дробление фраз, так как это может привести к разрыву самой мысли и затруднить установление взаимосвязей между ее фрагментами. Трудности содержательного восприятия предложения зависят не только от его длины, но и от построения.

4. Текст лучше воспринимается, если в нем отсутствует тавтология, не употребляются синонимы в одном предложении.

5. Изложение должно быть беспристрастным, содержать критическую оценку существующих точек зрения, высказанных в литературе по данному вопросу. Если обсуждается дискуссионный вопрос, то точку зрения автора по этому вопросу следует обосновать.

6. Желательно не злоупотреблять ссылками на себя, но если это необходимо, то употреблять выражения от третьего лица: «по нашему мнению» и т.д.

7. Не рекомендуется перегружать рукопись цифрами, цитатами, иллюстрациями, так как это отвлекает внимание читателя и затрудняет понимание содержания. В то же время не следует совсем отказываться от такого вспомогательного материала, поскольку он помогает наглядно про-

демонстрировать результаты исследования. Весь вспомогательный материал удобнее оформить в виде приложения. Использованные в работе цитаты должны иметь точные ссылки на источники [3].

Таким образом, текст научной работы должен отвечать следующим основным формальным требованиям:

– четкость структуры;

– логичность и последовательность;

– точность приведенных сведений;

– ясность и лаконичность изложения материала;

– соответствие изложения материала нормам литературного русского языка [3].

В заключении следует отметить:

1. Письменная научная речь – это язык монографий, научных статей, учебников, справочников. Она обращена к читателям, непосредственно не воспринимающим живую речь автора и не имеющим, поэтому возможности уловить ее смысл по интонации и другим фонетическим выразительным средствам устной речи.

2. Наиболее характерной особенностью языка письменной научной речи является формально-логический способ изложения материала. Это находит свое выражение во всей системе речевых средств. Научное изложение состоит главным образом из рассуждений, целью которых является доказательство истин, выявленных в результате исследования фактов действительности.

3. Письменная научная речь порой считается излишне «сухой» и «неэмоциональной», однако и в ней используются средства языковой выразительности, в частности, такие экспрессивно-эмоциональные средства, как формы превосходной степени имен прилагательных (*ярчайшие представители, наиболее интересные явления*), вводные слова и наречия, ограничительные и усилительные частицы. Особым средством эмоциональной выразительности, а также способом привлечения внимания читателя служат в письменной научной речи риторические и проблемные вопросы

4. Основная задача научного стиля – предельно ясно и точно донести до читателя сообщаемую информацию. А это наилучшим образом достигается без использования эмоциональных средств. Ведь наука апеллирует, прежде всего, к разуму, а не к чувству. Научно-техническая революция изменила и сам характер исследования. Научные проблемы решаются теперь, как правило, усилиями не одиночек, но коллективов ученых и инженеров. А это ведет к тому, что современный способ научного изложения можно определить как коллективный, или формально-логический, в котором не остается места для эмоциональности.

5. Сфера применения научного стиля очень широка. Это один из стилей, оказывающий сильное и разностороннее влияние на литературный язык. Совершающаяся на наших глазах инновационная технология вводит во всеобщее употребление огромное количество терминов. *Компьютер, дисплей, экология, стратосфера, солнечный ветер* – эти и многие другие термины перешли со страниц специальных изданий в повседневный обиход. Если раньше толковые словари составлялись на основе языка художественной литературы и в меньшей степени публицистики, то сейчас описание развитых языков мира невозможно без учета научного стиля и его роли в жизни общества.

Итак, быстрое развитие общества, стремительный прогресс науки и техники вызывают потребность в формировании специального языка, (профессиональный русский язык) наилучшим образом приспособленного для выражения и передачи научного знания.

Литература

1 URL: http://taketop.ru/articles/gymanit/issleddejat/stil-osoben
2 Вартапетов С.С. Стиль научной речи // Русский язык в школе. – 1998. – № 6.
3 URL: http://works.doklad.r
4 Бубнова Г.И., Гарбовский Н.К. Письменная и устная коммуникации: Синтаксис и просодия. – М., 2001.

References

1 URL: http://taketop.ru/articles/gymanit/issleddejat/stil-osoben
2 Wartapetov C.C. Ctyl nauchnoi rechi. Russkii yazyk v shkole. – M., 1998. – № 6.
3 URL: http://works.doklad.r
4 Bubnova G.I, Garbovskii N.K. Pismennaya i ustnaya kommunikatcia: Syntaksys i prosodia. – M., 2001.

Ошакбаева Ж.Б.

Лингвистические модели усвоения русского/казахского языка как второго

Активные международные процессы, изменения в социуме, языковое строительство суверенного Казахстана определили повышение интереса к решению проблем овладения вторым языком. В странах СНГ накоплен значительный опыт теоретического осмысления практики преподавания русского и казахского языков как иностранного. В Казахстане практика преподавания русского и казахского языков как неродного также имеет огромный опыт. Статья посвящена обзору работ ученых казахстанской школы прикладной лингвистики по актуальным вопросам теории усвоения второго языка. Теория усвоения второго языка получила свое развитие в работах ученых казахстанской школы прикладной лингвистики, как Л.В. Екшембеева, Ж.А. Нуршаихова, Г.Е. Утебалиева, И.Г. Жуламанова, А.А. Курышжанова и др. Целью данной статьи является описание лингвистических моделей усвоения второго языка, разработанных как результат теоретического обобщения и обоснования практики преподавания русского и казахского языков как иностранного. Все модели объединены методологическим основанием, которое автор определяет как когнитивно-коммуникативное.

Ключевые слова: усвоение второго языка, лингвистические модели, когнитивное и коммуникативное основание.

Oshakbaeva Zh.B.

Linguistic models of acquisition of Russian / Kazakh as a second language

The changes in society, active international processes, the linguistic construction of sovereign Kazakhstan have identified increasing interests in solving the problems of mastering a second language. The CIS countries had a considerable experience of theoretical understanding of the practice of teaching Russian and Kazakh languages as a foreign language. In Kazakhstan, the practice of teaching Russian and Kazakh languages as a second language also has a great experience. The article provides an overview of the work of applied linguistic scientists of the Kazakhstani Schools on topical issues of the theory of mastering a second language. Theory of mastering a second language was developed in the works of applied linguistic scientists of Kazakhstan's school as L.V. Ekshembaeva, Zh.A Nurshaihova, G.E. Utebalieva, I.G. Zhulamanova, A.A. Kurushzhanova etc. The purpose of this article is to describe the linguistic models of mastering a second language, developed as a result of theoretical generalization and justification of the practice of teaching of Russian and Kazakh languages as a foreign language. All models are united by methodological basis, which the author defines as cognitive and communicative.

Key words: mastering a second language, linguistic models, cognitive and communicative base.

Ошакбаева Ж.Б.

Екінші тіл ретінде қазақ/орыс тілдерін меңгертудегі лингвистикалық модельдер

Белсенді халықаралық үдерістер, әлеуметтегі өзгерістер, егемен Қазақстандағы тілдік құрылыс екінші тілді меңгеру мәселесін шешуге қызығушылықтың артқандығының айғағы. ТМД елдерінде орыс және қазақ тілдерін шет тілі ретінде оқыту тәжірибесін меңгерудің теориялық тәжірибесі біршама жинақталған. Қазақстанда орыс және қазақ тілдерін өзге тіл ретінде оқытудың да тәжірибесі мол. Мақала екінші тілді меңгерту теориясының өзекті мәселелері бойынша қолданбалы лингвистика мектеп өкілдерінің жұмыстарына шолу жасауға арналған. Екінші тілді меңгерту теориясы қазақстандық қолданбалы мектеп өкілдері Л.В. Екшембеева, Ж.А. Нұршаихова, Г.Е. Утебалиева, И.Г. Жуламанова, А.А. Құрышжанова секілді ғалымдардың еңбектері арқылы дамуда. Аталған мақаланың мақсаты – шет тілі ретіндегі орыс және қазақ тілдерін оқытудың теориялық жалпыландыру және тәжірибелік негізделуінің нәтижесі ретінде өңделген екінші тілді игерудің лингвистикалық үлгісін сипаттау. Барлық үлгілер автор танымдық-қатысымдық деп анықтаған әдіснамалық негізге шоғырландырылған.

Түйін сөздер: екінші тілді меңгерту, лингвистикалық модельдер, танымдық және коммуникативтік негіздер.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81’1

Ошакбаева Ж.Б.,

к. ф. н. ст. преподаватель Международного казахско-турецкого университета им. Х.А. Ясави, г. Туркестан, Казахстан,
e-mail: J.Oshakbaeva@mail.ru

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ УСВОЕНИЯ РУССКОГО / КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА КАК ВТОРОГО

Казахстанская школа теории усвоения второго языка представлена системой моделей научно-теоретического обоснования практики овладения вторым языком в условиях языковой ситуации суверенного Казахстана. Оригинальные по своему предметному содержанию и целям разработки, все модели объединены методологическим основанием, которое можно определить как когнитивно-коммуникативное. Это и позволяет нам свести их под единым понятием казахстанского континуума моделей усвоения второго языка. Тот факт, что модели разработаны как результат теоретического обобщения и обоснования практики преподавания русского и казахского языков как иностранных свидетельствует об их взаимообусловленности, взаимодополнительности и адаптированности друг к другу.

Модульная концепция овладения вторым языком (Л.В. Екшембеева) [1] была разработана как результат исследования когнитивной природы процесса овладения вторым языком. Методологической базой ее стали модулярная теория мозга и теория модулей языка, понятийный аппарат которых был использован при определении системы языковых знаний, обеспечивающих овладение русским языком как вторым, а также при исследовании природы основных процессов овладения вторым языком.

Модульное обучение, как отмечает исследователь, есть синтез когнитивного и коммуникативного начал. Оно использует когнитивные способности личности к приобретению, хранению и использованию знания, когнитивные возможности, заложенные в процесс познания, а также когнитивные характеристики процесса овладения вторым языком. Использование языковых средств выражения разных типов знания как основы для реализации программ межличностного общения характеризует его коммуникативное начало.

Овладение вторым языком осуществляется благодаря знанию и компетенции использования этого знания в процессе общения. Исходя из представления модульной природы этих процессов, результатом функционального взаимодействия модулей, обеспечивающих овладение вторым языком, является коммуникативная компетенция.

Модель усвоения, разработанная в рамках теории алгоритмизированного синтаксиса (Ж.А. Нуршаихова) [2], выстроена на основе виртуальной интегральной стеммы простого русского предложения, которая позволяет объединить в единую алгоритмизированную систему грамматические знания, достаточные для усвоения второго языка.

Исходной теоретической основой данной модели усвоения второго языка являются трансформационные грамматики на базе так называемых подстановок, НС-составляющих определенного объема экстралингвистической информации, методы структурного анализа Л. Теньера, семиотико-информационная интерпретация языка, убеждающая,

что использование символов и условных знаков является эффективным методом усвоения языка.

В рамках интегративной теории усвоения неродного языка (Г.Е. Утебалиева) [3] построена коммуникативно-когнитивная модель усвоения неродного языка.

Коммуникативно-когнитивная деятельность в неродном языке – это активная, сознательная деятельность вторичной языковой личности, направленная на формирование концептуальной системы целевого языка в структуре коммуникативной компетенции для материализации всей системы индивидуальных знаний вторичной языковой личности и получения новых знаний средствами усваиваемого языка. Когнитивно-коммуникативная деятельность вторичной языковой личности определяется конкретной структурой, процессуальными и системными характеристиками компонентов когниции.

Технология обучения неродному языку в условиях его функционирования на основе коммуникативно-когнитивной модели усвоения представляет собой комплекс обучающих мероприятий, включающий интегративный метод как систему методических способов и приемов вовлечения инофонов в процесс усвоения знания, программу обучения и структурное содержание аспектного обучения, а также систему стратегий, выбираемых и используемых индивидом для успешного и полноценного усвоения неродного языка.

Стратегическое моделирование языковой коммуникации представляет собой основу обмена знаниями и позволяет продемонстрировать коммуникативно-когнитивную деятельность вторичной языковой личности. Обязательным компонентом при моделировании языковой коммуникации является внутреннее проговаривание в форме когнитивного монолога. Когнитивный монолог представляет собой поток мысленных рассуждений в процессе выбора квантов лингвистической и текстовой информации, подбора сегментов синтагмы с целью построения высказывания на неродном языке.

Таким образом, и данная модель разработана в соотнесенности коммуникативного и когнитивного начал овладения вторым языком с целью активного использования его как средства общения через моделирование процессов порождения речевого высказывания.

Предикатоцентрическая модель интенсивного усвоения (А.Е. Агманова) [4] разработана на материале казахского языка, однако ее теоретическое обоснование носит универсальный характер и применимо для решения проблем усвоения русского языка как второго. Научно-теоретической базой модели явилась разработка и верификация предикатоцентрической теории усвоения второго языка.

Предикатоцентрическая теория усвоения второго языка базируется на онтологическом осмыслении предикативности и предикации с позиций функционализма, имеющем прямой и полноценный выход в определение роли предикативности в системе языка и в становлении речевой деятельности инофонов.

Осмысление особенностей репрезентации предикативности в изучаемом языке, овладение предикационными знаниями, а также актуализация механизмов предикации играют определяющую роль в становлении речевой деятельности инофонов и рассматриваются как основа усвоения второго языка. Содержание предикационных знаний определяется типологическими особенностями изучаемого языка.

Процесс развития вторичной языковой личности, как подтверждают экспериментальные данные, тесно связан с социолингвистическими, психолингвистическими, лингводидактическими факторами.

Предикатоцентрическая теория включает в себя предикационный минимум, рекомендации по функционально-системному описанию синтаксических структур базового курса, технологию усвоения структурно-семантических и текстообразующих функций предикативных конструкций, а также модель интенсивного усвоения казахского языка.

Модель интенсивного усвоения казахского языка представляет собой модель формирования «языкового видения» субъектно-предикатных

конструкций языка, которые рассматриваются как двусторонняя сущность, представленная в единстве когнитивных и коммуникативных характеристик. Субъектно-предикатные конструкции предлагается рассматривать в следующих аспектах: как результат вербализации ментальных объектов – субъекта и предиката; как феномен этнокогнитивной специфики казахского языка; как определенный информационно-актуализационный комплекс с типичным расположением компонентов при линеаризации высказывания.

Как видим, и предикатоцентрическая модель усвоения второго языка ориентирована на особенности предъявления и организации языкового материала для выражения смысла при достижении целей речевого общения.

Исследование коммуникативно-семантических групп, которые формируются в речевой культуре как один из подуровней речевого намерения просьбы, позволило И.Г. Жуламановой сделать следующие выводы: внутренняя организация коммуникативно-семантических групп представлена двумя взаимодополняющими видами: структурной и прагматической. Структурная организация позволяет систематизировать показатели иллокутивного предназначения высказывания по способу выражения и степени выраженности речевого намерения. Прагматическая организация позволяет обеспечить их реальное функционирование в рамках определенных прагматических параметров.

Полевое представление коммуникативно-семантических групп речевых актов просьбы осуществлено в следующих параметрах: структурное ядро поля формируют высказывания с перформативными глаголами; косвенно конвенциональные и конвенциональные формы выражения просьбы составляют приядерную периферию; далее на периферию уходят просьбы совместного действия и разрешения.

Типологическое исследование на материале четырех языков (русский, казахский, английский, китайский) позволило также исследователю сделать вывод о национально-специфическом прагматическом параметре выбора формы выражения просьбы. В казахской речевой культуре важна возрастная дистанция, а в русской более значимой оказывается степень сложности выражения просьбы [5].

Таким образом, в моделях усвоения второго языка, разработанных учеными Казахстана, прагматический аспект усвоения второго языка оказывается доминантным, однако применительно к овладению русским языком в национальной школе этот вопрос не разработан полностью. Именно поэтому мы предприняли попытку разработать прагмалингвистическую модель усвоения русского языка в национальной школе. Но это тема следующего исследования.

Литература

1 Екшембеева Л.В. Языковые модули и овладение языком: Дис. ... д-ра филол. наук. – Алматы, 2000. – 217 с.

2 Нуршаихова Ж.А. Теория алгоритмизированного синтаксиса: Автореф. дис. … д-ра филол. наук. – Алматы, 2002. – 39 с.

3 Утебалиева Г.Е. Интегративная теория усвоения неродного языка: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. – Алматы, 2007. – 38 с.

4 Агманова А.Е. Предикатоцентрическая теория усвоения второго языка: Автореф. дис. … д-ра филол. наук. – Алматы, 2007. – 38 с.

5 Жуламанова И.Г. Коммуникативно-семантические группы в разноструктурных языках: Автореф. дис. … канд. филол. наук. – Алматы, 1999. – 30 с.

References

1 Ekshembeeva L.V. Jazykovye moduli i ovladenie jazykom: Dis. ... d-ra filol. nauk. – Almaty, 2000. – 217 s.

2 Nurshaihova Zh.A. Teorija algoritmizirovannogo sintaksisa: Avtoref. dis. … d-ra filol. nauk. – Almaty, 2002. – 39 s..

3 Utebalieva G.E. Integrativnaja teorija usvoenija nerodnogo jazyka: Avtoref. dis. ... d-ra filol. nauk. – Almaty, 2007. – 38 s.

4 Agmanova A.E. Predikatocentricheskaja teorija usvoenija vtorogo jazyka: Avtoref. dis. … d-ra filol. nauk. – Almaty, 2007. – 38 s.

5 Zhulamanova I.G. Kommunikativno-semanticheskie gruppy v raznostrukturnyh jazykah: Avtoref. dis. … kand. filol. nauk. – Almaty, 1999. – 30 s.

Страутман Л.Е., Гумарова Ш.Б.

Задачи курса «Научно-технический перевод» на неязыковом факультете

В статье рассматриваются некоторые аспекты преподавания курса «Научно-технический перевод» на физико-техническом факультете КазНУ. Основная проблема преподавания данного курса в неязыковом вузе состоит в ограниченном количестве часов, выделяемых на данный предмет, и недостаточно высоком уровне знаний английского языка у обучающихся. Поэтому преподаватели должны в сжатые сроки дать студентам максимальное количество навыков, на основе которых студенты смогут переводить тексты по специальности. При переводе текстов мы учим студентов использовать знания по специальности, что обуславливает выбор текстов по уже пройденным по курсу физики темам. Знание предметной области помогает студентам определить, какое понятие выражает термин, так как часто термины обозначают разные понятия в зависимости от области употребления. В статье показана взаимосвязь между курсом НТП и курсом профессионально-ориентированного английского языка. Проводится сравнение примеров дословного и литературного перевода.

Ключевые слова: профессиональный (технический) язык, текст по специальности, термины, аббревиатуры, перевод.

Strautman L.E., Gumarova Sh.B.

Tasks of the course «Scientific and technical translation» at nonlinguistic faculties

The article discusses some aspects of teaching the course «Scientific and Technical Translation» in the Faculty of Physics & Technology, KazNU. The main problem of teaching the course «Scientific and Technical Translation» at nonlinguistic faculties is a limited number of hours for the subject, and insufficiently high level of proficiency in English. Therefore, in a very limited time teachers must provide students with skills using which students will be able to translate texts connected with their specialty. When translating the text, we teach students to use the knowledge on their specialty, which leads to the choice of topics already studied in the course of Physics. Their knowledge of the subject area helps students determine the correct translation of the term, because often terms have different meanings depending on the area of their application. The article shows the relationship between the STT course and professionally-oriented English language. A comparison of examples of word-for-word and literary translation is shown.

Key words: professional (technical) language, terms, abbreviations.

Страутман Л.Е., Гумарова Ш.Б.

Тілдік емес факультеттерде «Ғылыми-техникалық аудару» курсының міндеттері

Мақалада әл-Фараби атындағы ҚазҰУ физика-техникалық факультетінде «Ғылыми-техникалық аудару» курсын оқыту барысындағы түйткілді мәселелер қарастырылады. Тілдік емес оқу орындарында «Ғылыми-техникалық аудару» курсын оқытудағы негізгі мәселе – берілген пәнге бөлінген сағат санының шектеулі болуына байланысты студенттердің ағылшын тілін меңгеруінің талапқа сай жоғары деңгейде болмауында. Сондықтан оқытушылар қысқа мерзімде студенттерге мамандығы бойынша игере алатын мәтіндерді аудару дағдыларын максимальді мөлшерде меңгертуі тиіс. Мәтіндерді аудару кезінде студенттерді мамандығы бойынша білімдерін пайдалануға үйретеміз, себебі таңдалынған мәтіндер физика курсы бойынша өтілген мәліметтерге байланысты алынады. Терминнің мағынасы қолданылу аясына байланысты болғандықтан, студенттердің пән бойынша білімдері олардың қандай мағынада қолданылып тұрғандығын анықтауға септігін тигізеді. Мақалада «Ғылыми-техникалық аудару» курсы мен «Кәсіби бағдарлы шет тілі» курсы арасындағы байланыс көрсетілген. Тікелей және әдеби аударма мысалдары салыстырылып беріледі.

Түйін сөздер: кәсіби (техникалық) тіл, терминдер, қысқартулар.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 378

Страутман Л.Е., Гумарова Ш.Б.,

ст. преподаватели Казахского национального университета
имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: strat50@mail.ru; sholpan5619@mail.ru

ЗАДАЧИ КУРСА «НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИЙ ПЕРЕВОД» НА НЕЯЗЫКОВОМ ФАКУЛЬТЕТЕ

Современный специалист должен уметь ориентироваться в современной информационной среде, получать и обрабатывать информацию, представленную иностранными авторами. В настоящее время около 90% научной литературы публикуется на английском языке, поэтому выпускники технических факультетов должны владеть английским языком. Одной из наиболее важных задач обучения иностранному языку на неязыковых специальностях является формирование навыков перевода научно-технической литературы.

Хорошая лингвистическая подготовка, включающая переводческие умения и навыки, существенно влияет на профессиональную компетентность современного специалиста.

В данной статье мы рассматриваем некоторые аспекты преподавания перевода научных текстов с точки зрения повышения эффективности данного процесса. Основная проблема преподавания курса «Научно-технический перевод» в неязыковом вузе состоит в ограниченном количестве часов, выделяемых на данный предмет, и недостаточно высокий уровень знания английского языка. Поэтому преподаватели должны в сжатые сроки дать студентам максимальное количество навыков, на основе которых студенты смогут переводить тексты по специальности. Мы рассмотрим некоторые специфические проблемы, которые представляют интерес не только для студентов, но и для начинающих переводчиков технической литературы. В статье по проблемам ESP, Hutchinson [1] отметил: «Изучение профессионального языка повышает мотивацию студентов, что позволяет достичь более эффективных результатов в более короткий срок».

В настоящее время большинство студентов, приступающих к изучению профессионального (технического) языка, имеют в качестве пререквизитов курс English File.

Курс «Научно-технический перевод» предполагает развитие компетенций и навыков, необходимых для чтения и перевода научной литературы по специальности, формирование терминологического словаря, написания докладов и выступлений на конференциях. Курс ориентирован на развитие у студентов восприятия иностранного языка как источника информации и иноязычного средства коммуникации в целях

расширения и углубления системных знаний по специальности и как средство самостоятельного повышения своей профессиональной квалификации. Организация учебного процесса должна предусматривать этапность в формировании навыков перевода литературы по специальности для преодоления возникающих трудностей.

К концу курса обучения научно-техническому переводу студенты должны:

1. Знать термины, наиболее часто применяемые в данной области. Изучить параллельные (близкие по содержанию) тексты на английском и русском языке для понимания многозначности слов при переводе и поиска правильного варианта перевода. Этот метод позволяет студентам научиться переводить термины.

2. Изучить грамматические конструкции, характерные для научных текстов. Уметь сравнивать их с конструкциями из общего курса английского языка.

3. Научиться основам перехода от дословного перевода к переводу профессиональному.

4. Знать наиболее распространённые сокращения в текстах по специальности и способы их перевода.

5. Уметь читать и переводить аутентичные тексты по специальности с иностранного языка на родной язык с использованием словаря и справочников.

Для решения этих задач необходимо использовать тексты, содержание которых связано с изученным и изучаемым лексическим и грамматическим материалом.

При изучении грамматики были использованы параллели между грамматикой, представленной в English File и предложениями в технических текстах. Например, Second conditional. Приведем некоторые примеры из English File и научных текстов.

I would buy the car if I were you. (English File)

Were the earth perfectly spherical. It would be much easier to calculate satellite orbits. (English for physicists)

Were it not for the spectroscope, we would not be able to learn the composition of stars.

Демонстрация таких параллелей позволяет студентам быстрее понять и закрепить материал.

Тексты, используемые на занятиях, должны отражать стиль научно-технической литературы, но не должны быть перегружены незнакомой терминологией.

Точность перевода как отдельных частей текста, так и всего текста в целом, определяет качество научно-технического перевода. Для правильного и полного перевода научно-технического текста необходимо правильно понять и перевести связанные между собой смысловые группы слов, составляющие мысль предоставляемого отрезка информации. При оценке перевода надо учитывать не только то, насколько верно переведены все предложения и текст в целом, но и то, насколько точны найденные переводчиком слова и выражения.

В научной лексике употребляется большое количество специальных терминов и слов не англосаксонского происхождения. Слова отбираются с большой тщательностью для максимально точной передачи мысли. Большой удельный вес имеют служебные слова и слова, обеспечивающие логические связи между отдельными элементами высказываний. Особое значение отводится аббревиации как особому типу номинативных знаков.

Основные особенности перевода научно-технических текстов проявляются в обязательном знании переводчиком терминов, касающихся конкретной технической области перевода. Научно-технические тексты требуют точного перевода с использованием соответствующих лексических эквивалентов в языке перевода. Значительные трудности при переводе научных текстов возникают и в том числе, если слово имеет несколько значений. Выбрать то, которое не искажает не только смысл перевода, но и дает правильную трактовку термина для конкретного технического случая – это мастерство переводчика. Иногда техническая терминология может поставить в затруднительное положение и человека с инженерным образованием, особенно, если в разных технических областях применяются совершенно разные значения одного и того же слова.

При переводе текстов мы учим студентов использовать их знания по специальности, что обуславливает выбор текстов по уже пройденным по курсу физики темам. Знание предметной области помогает студентам определять, какое понятие выражает термин, так как часто термины обозначают разные понятия в зависимости от области употребления. Такое явление называется полисемией. Рассмотрим примеры многозначных технических терминов:

– термин «well» имеет значение: потенциальная яма (в физике) и буровая скважина (в нефтедобыче);

– термин «workshop» имеет значение: мастерская, цех, а также семинар, симпозиум;

– термин «matter» имеет значение: вопрос, дело (в разговорном языке), но вещество, материя (в физике).

Студенты не сразу воспринимают новые значения уже знакомых им слов. При изучении английского языка мы сталкиваемся с несколькими лексическими единицами, выражающими одно и то же понятие [2]. Такое явление называется синонимией. Например:

– ядро (core, nucleus);
– точность (accuracy, precision);
– определение (definition, determination)
– оценка (evaluation, estimation, appreciation).

Несмотря на многозначность терминов при переводе необходимо найти правильный термин, применяемый именно в данной области. При описании конкретной предметной области, например области ядерной физики, термины не допускают неверного их толкования. Поэтому важно на занятиях использовать тексты со знакомой лексикой на русском языке. Например, при переводе предложения

The radiation caused by positive particles, which were shown by Rutherford to be positively charged cores of helium atoms, was called alpha radiation.

Излучение, вызванное положительными частицами, которые, как было показано Резерфордом, являются положительно заряженными ядрами атомов гелия, называли альфа-излучением.

студенты-физики не напишут «позитивная частица», что вполне вероятно для студентов гуманитарных факультетов.

Термины в технических текстах несут основную семантическую или смысловую нагрузку, занимая главное место среди всех слов, поэтому правильность их перевода играет значительную роль для понимания сути переведённого текста. Но общая доля терминологической лексики в техническом тексте, как правило, не превышает 25%. Общетехническая лексика состоит из слов, словосочетаний, специальных оборотов, употребляемых для выражения связей и отношений между терминированными понятиями и объектами.

При отборе терминологического материала авторы использовали наиболее распространенные термины, которые часто вызывают затруднения у студентов и начинающих переводчиков.

Еще одна немаловажная проблема – это наличие в текстах аббревиатур или сокращений, которые не всегда понятны даже техническим специалистам. Сокращения и аббревиатуры могут стать непреодолимым барьером на пути к качественному переводу. Например, в английских статьях по ядерной физике часто используются сокращенные названия методов и моделей, например, CRC – метод связанных каналов реакций, DWBA – модифицированный метод искаженных волн, ANC – асимптотический нормировочный коэффициент. Достаточно высока частотность терминов, имеющих перевод на русский язык, но используемых в виде транслитерации в русском переводе. Например, core spin согласно словарю должно быть переведено как «спин ядра», но в физических текстах переводится как «спин кора», так как понятие «спин ядра» имеет другой смысл.

Одной из наиболее трудных практических задач при обучении переводу – переход от дословного перевода к переводу профессиональному, то есть применение грамматических преобразований в процессе перевода, правильная передача отдельных лексических единиц и словосочетаний средствами родного языка [3]. Рассмотрим примеры из реального научного текста по физике плазмы.

Английский текст: *Dusty plasmas of the size and nature observed in the DUPLEX device can be generated because there are none of the usual sheath effects near the walls that are present in most smaller experiments.*

Подстрочник: *Пыльные плазмы от размера и характера наблюдаемого в дуплексном устройстве могут быть созданы, потому что нет ни одного из обычных эффектов оболочки вблизи стенок, которые присутствуют в большинстве небольших экспериментов.*

Русский перевод после редактирования: *Установка DUPLEX позволяет получить пылевую плазму данного типа и размера, так как в данной установке нет ни одного из пристеночных эффектов, которые обычно присутствуют в большинстве экспериментов с камерой меньшего объема.*

Английский текст: *The dust cloud internal structure suggests a possible underlying electrostatic potential structure in the region where the particles are suspended. Because these highly structured clouds form above the dust sources, it is possible that the insulation provided by the unlevitated dust on the cathode alters the local potential profile directly above the source.*

Русский перевод: *По внутренней структуре облака пыли можно предположить существование базового электростатического потенциала в области, занимаемой взвешенны-*

ми частицами. Так как эти сильно структурированные облака образуются над источниками пыли, то, возможно, изоляция, создаваемая на катоде не осевшей пылью, изменяет локальный профиль потенциала непосредственно над источником.

Перевод названия статьи, который невозможно сделать без знания изучаемого предмета:

Dusty Plasma Dynamics in the NRL Space Physics Simulation Chamber Laboratory

Исследование динамики пылевой плазмы в камере-модуляторе лаборатории космической физики ВМС

Из приведенных примеров следует, что перевод не должен быть ни буквальным подстрочником, ни вольным пересказом оригинала, хотя элементы того и другого обязательно присутствуют. Перевод научно-технического текста должен верно передавать смысл оригинала в форме, по возможности близкой к форме оригинала. Отступления должны быть оправданы особенностями русского языка и требованиями стиля.

Литература

1 Hutchinson, T.; Waters, A. English for Specific Purposes: A learning centered approach. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

2 Иванкина О.В. Лексико-грамматические особенности информативного перевода специальных текстов // URL:http://studyenglish.info/article080.php

3 Мешков О., Лэмберт М. Практикум по переводу с русского языка на английский. – Москва, 2002. – 200 с.

References

1 Hutchinson, T.; Waters, A. English for Specific Purposes: A learning centered approach. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

2 Ivankina O.V. Leksiko-grammaticheskie osobennosti informativnogo perevoda special'nyh tekstov // URL:http://studyenglish.info/article080.php

3 Meshkov O., Lehmbert M. Praktikum po perevodu s russkogo yazyka na anglijskij. – Moskva, 2002. – 200 s.

Толегенов Т.Қ.

Қазақ тілі сабағында алаш арыстарының еңбектерімен таныстыру

Алаш арыстарының бірі ретінде Ыдырыс Мұстамбайұлы біріншіден, сыншы ретінде 1920 жылдардағы көркем әдебиет туралы пікірталасқа белсене араласып қана қоймай, сол жылдардағы солақай саясаттың ықпалына түспестен, ұлттық мүддені жоғары қоятын берік ұстанымынан таймай, өзіндік батыл пікірлерімен көзге ерекше түссе, екіншіден, ұлтымыздың рухани байлығы, әдебиетіміздің темірқазығы Абай шығармашылығын жоққа шығаруға тырысқан кейбір қаламгерлердің теріс пиғылды мақалаларына батыл түрде тойтарыс беріп, абайтануға өзіндік үлкен үлес қосты. Үшіншіден, Ыдырыс Мұстамбайұлының зұлматты жылдарда алаштың саңлақ ақыны М. Жұмабаевты кеңестік идеологияның айыптауынан арашалап алып қалуға тырысып жазған мақаласының да мағжантануда алар орны ерекше деп қарау керек.

Түйін сөздер: сыншы, көркем әдебиет, пікірталас, рухани байлық, абайтану, ұлттық мүдде.

Tolegenov T.K.

On the use of Alashorda works at the Kazakh language lessons

In the 1920s the slogan that the literature should defend only proletariats' interests was proclaimed and the name of «left feudalists» was given to many talented writers of that time, who had their own opinion. One of those bright literal people was Ydyrys Mustambayev, who was under the ideological pressure and whose name was undeservedly forgotten for a long period of time. Nowadays, the studying of his literary heritage is very actual for future development of Kazakh literary studies.

Key words: critic, fictiona, discussion, spiritual wealth, Abai studies, the national interest.

Толегенов Т.К.

Использование трудов алашординцев на уроках казахского языка

В 20-годы XX века был провозглашен лозунг о том, что литература должна защищать только классовые интересы пролетариата и на многих талантливых литераторов того времени, отличившихся иным собственным мнением, был навешен ярлык «левых феодалистов». Одним из ярких литераторов того времени, который подвергся жестокому идеологическому прессингу и чье имя долгое время незаслуженно было забытым, является видный общественный деятель, юрист, литературный критик Ыдырыс Мустамбайулы. На сегодняшний день изучение его литературного наследия является актуальным для дальнейшего развития казахского литературоведения.

Ключевые слова: критик, художественная литература, дискуссия, духовное богатство, абаеведение, национальный интерес.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 82.0

Толегенов Т.Қ.,

«Тұран» университетінің доценті, ф. ғ. к.,
Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: tolegenov62@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА АЛАШ АРЫСТАРЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІМЕН ТАНЫСТЫРУ

Жоғары оқу орындарында қазақ тілін тереңдетілген деңгейде оқитын оқу топтарына алаштың абзал азаматтары туралы мәліметтер берілуі тиіс. Алаштың тарихына аттары алтын әріппен жазылған ұлтымыздың біртуар ұлдары жайында өскелең ұрпақ тереңірек білулері үшін олардың есімдері, шығармашылығы бағдарламадан өз орнын тапқаны дұрыс.

Жиырмасыншы жылдары қазақ әдебиеті сынының өркендеп қанат жаюына қоғам қайраткерлері де өздерінің айтарлықтай үлестерін қоса отырып, дарындары жағынан кәсіби қаламгерлерден кем түспейтін деңгейде көрінді. Олар – Смағұл Сәдуақасов, Ыдырыс Мұстамбайұлы, Нәзір Төреқұлов, Ілияс Қабылов, Сұлтанбек Қожанов, Шәймерден Тоқжігітов сынды азаматтар. Бұлар негізінен мемлекеттік қызметте болғандықтан сынға жиі араласуға мүмкіндіктері аз болды.

Солардың ішінен өзінің мақалаларының мәнділігімен, өміршеңдігімен, терең ойлылығымен жарқырай көрініп, аса белсенділік танытқан, ірі қоғам қайраткері, әдебиет сыншысы Ыдырыс Мұстамбайұлының еңбектеріне ерекше тоқталуды жөн көрдік.

Ыдырыс Мұстамбайұлының өзі де түрлі заң, кеңес қызметінде лауазымды міндеттер атқарғанымен, әдебиет, мәдениет, саясат төңірегінде болып жатқан оқиғаларға сын тұрғысынан белсене араласып, соның ішінде әсіресе, Абай мұрасын үнемі назарында ұстап, сол кездің қасаң саясатынан қызғыштай қорғады. Ұлы ақынды халық санасынан өшіріп, шығармаларын жоққа шығаруға тырысқан шенеуніктер мен кейбір қаламгерлер әрекеттеріне аяусыз тойтарыс беріп, дәлелді түрде қарсылық білдірді, ескі атаулы мен көне мұраға тыйым салған Сталиндік әкімшіл-әміршіл жүйе қаһарынан еш қорықпай ұлы ақынның қазақ әдебиеті тарихындағы ерекше орны мен мән-маңызын жете ашып берді. Қайтпас қайсар өр мінезі үшін де «таймас қара» атанып, 1920-жылдардағы Абай төңірегіндегі әдеби айтыс тартыста ұлы ақын өмірімен шығармашылығы жайлы терең білімділігін танытып, биіктен көрінді.

1926 жылдың маусымында Қазақстандағы ҚазАПП-тың құрылуына Мәскеуде пролетариат жазушыларының бүкілодақтық ассоциациясының (ВАПП) құрылуы себеп болды. Алайда, бұл ұйым қазақ жазушыларының арасында іріткі туғыздырып, олардың жік-жікке бөлініп, топ-топ болып бір-бірімен айтыс-

уына түрткі болды. Қазақ әдебиетінде де пролетариат әдебиеті атанған жаңа ағымның пайда болуы сол кездегі айтыс-тартысты одан әрі қыздыра түсуге себін тигізді.

Ыдырыс Мұстамбайұлы «Сын мен баспасөз туралы» [1] мақаласында сол кездегі «өзара сынды күшейтудің бір жолы баспасөз арқылы істеген істің жөнін айтып еңбекшілер жұртшылығының алдына салып таныстырып отыру» екендігін айта келіп, қазақ газеттерінің кемшіліктеріне тоқталады: «Біздің ішімізде қазақ газетінің аттарын білмейтін «сабаздар» да жоқ емес. «Менің білгенімнен артық нені жазады» деп қазақ газеттерін оқымайтынын «мақтаныш» қылып, «білгендігін» көрсететіндер де табылып қалады. «Мені біреу не мақтап, не боқтап жазған, болмаса, менің мақалам басылған санды жіберіңдер» деп жүретіндер де табылады... Қазақша білмеймін ғой, орысша жазайын деп өтінетіндер де бар. Тіпті кейде сол орысша жазғандарын орыс газетіне бере салып, ертең онда басылып шаққан соң, «ана мақаламды аударып басыңдар» деп қолқа салып түстен кейін мөңірейтіндер де бар... «Өз тілін өзі ұмытып кетіп, қазақша сауатын ашуды міндетім» деп білмейтін сауатсыздар да бар. Керек десе, жарнама байланыстарын орыс газетіне ғана бастырып «үнем» қылатындар да бар. Баспасөзге қатынасу – жұртшылыққа қатынасу... Бұл жұмысымызға кіресерде мұндай қылықтарды жіпке тізе айта отыру керек» дей келе, «не көп газетке басылып жатқан жолсыздықтар көп» [2] екенін айтады.

Ыдырыс сол жылдардағы газет басқармалары не болса, соны ойдан шығарып, не біреуді мұқату үшін, көрінген хабарды қойып қалып отырмауын, тілшілердің жазғанын, қолға түскен мәліметтердің сөлін алып отырып жазуын, басуын ескертеді. Уездік, губерниялық, өлкелік газеттердегі жолсыздықтарды атай келіп «бұл шен сыйлағандық салдары» екендігін баса айтады.

Ол кездегі алаш ұлдарының қазақ ұлтының мүдесіне қатысы бар қандай ірі мәселелер болмасын, бел шеше араласып, белсенділік танытқанын қазір көптеген зиялыларымыз жазып, зерттеп жатыр. Солардың бірі, ұлтының біртуар азаматы Ыдырыс Мұстамбайұлы да өзінің «Түркістан – Сібір жолы» [1, 2] атты еңбегінде сол кезде жүргізілген ірі құрылыстың бірі «Түркісибке» жан-жақты экономикалық талдаулар жасайды.

Ыдырыс, басқа да кемшіліктерді атай келіп, баспана мәселесіне де арнайы тоқталып өтіп, құрылыс материалдарын үнемдеуге, тиімді жақтарын қарастыруға да көп көңіл бөлген.

Сондай-ақ, тағы бір кемшілік мынау деп Ыдырыс: «Жұмыста ешқандай жүйелілік жоқ екендігін, қолда бар құрал жабдықтарды, техникалардың дұрыс пайдаланылмайтындығын, жұмыстың өнімсіздігін, оның себебі қолдағы барлық нәрсенің есебін білмегендік» екендігін, оның барлығының атасы «бассыздық, тәртіпсіздік» [1] деп тұжырымдайды.

«Қандай шаруашылық болмасын, әсіресе Түркісиб секілді үлкен өндіріс жұмысында есеп жұмысының тәртібі нығаймай іс өнбейді. Ақша ұстау мәнісі де осындай» деп Ыдырыс істің бетін аша отырып, заңсыздықтарға тоқталады.

«Балық басынан шіриді» демекші, енді Ыдырыс «Түркістан-Сібір» темір жолының басқару әкімшілігі ретіндегі, кеңсе тәртібіндегі кемшіліктерге баса назар аударады. Қазақ елінің келешегі үшін, барлық істерге бел шеше кірісіп, халқының болашағы жолында жан аямай еңбек еткен елінің нағыз ұлтжанды ұлдарының бірі Ы. Мұстамбайұлының қай еңбегі болмасын терең зерттелініп келешек ұрпаққа ұсынылуы тиіс. Өйткені оның қазіргі таңдағы экономикамыз үшін маңыздылығы, құндылығы жағынан да қымбат екендігі даусыз. 20-жылдардағы қазақ әдебиетіндегі сыни пікірталастарға кеңестік идеология қаншама араласып, өзіндік ықпалын жүргізіп бақса да, Ыдырыс нағыз зиялы ретінде ұлт мүддесін барынша қорғап бақты.

Әдебиет сыншысы ретінде Ыдырыс Мұстамбайұлы ақын-жазушылардың ойшылдығы туралы пікірталасқа да белсене араласып, өзіндік ой-талғамымен терең білімділігін таныта білген тарихи тұлғалардың бірі.

Сыншының 1920 жылдардағы әдеби айтысқа белсене қатысып, батыл пікір білдіруінен оның үлкен дайындықпен келгеніне қоғамдық ой мен әдебиет ғылымынан мол хабардар екендігіне оның «Н. Г. Чернышевский» [6] деген мақаласы айғақ бола алады.

Бірақ Чернышевскийлердің қателері болса да, заманына қарай сөзсіз ірі кісі екендігін, Чернышевскийдің пікірін тексеру үшін Маркс әдейілеп орыс тілін үйренгенін, Маркс Чернышевскийдің ірілігін айтып бұрынғы пәлсапашылардың көбінен артық көріп мақтап кеткенін айта келіп, Чернышевскийдің Маркстен бұрын өткендігін, Фейербахты, Гегельді әбден жақсы білгендігін, бұлардан тәлім алғандығын, әсіресе өле-өлгенше Чернышевский Фейербахтың шәкірті затшылдық негізін қолдағандығын ескереді.

Өз ортасынан озық шығып, өз заманындағы ұлы тұлғалардың біріне айналған Чернышевскийдің философиялық еңбектерімен қатар, әде-

биет мәселелеріндегі туындылары да құндылығымен бағалы.

Қорыта келе, XX – ғасырдың 20-жылдарында кеңестік идеологияға сай келмейтін туындылар қатты сынға ұшырағандықтан, Абай дәстүрінің дамуы, жалпы адамзаттық ортақ мәселелер әдебиет тарихында өз шешімін таба алмады. Әдеби туындылар, жеке қаламгерлердің көзқарасы әдебиеттің партиялығы туралы В.И. Лениннің теориясы шеңберіндегі өлшеммен өлшенгендіктен, қазақ әдебиеті өзінің табиғатынан, даму заңдылықтарынан айырылып, жаппай науқаншылдық өріс алды. Десек те, кеңестік дәуірде қазақ әдебиетінің тарихы күрделі де, қайшылықты жағдайларға толы болғанымен, сонымен бірге бұл дәуір қазақтың ұлттық мәдениеті мен әдебиетінің өсу, өркендеу жолында айтарлықтай жаңалықтар әкелген кезең болғаны да даусыз.

Соның ішінде, жиырмасыншы жылдары екі дүркін айтыс болған абайтану ғылымында да әдебиеттанушылардың, қоғам қайраткерлерінің айтарлықтай қосқан табыстары болды. Абай мұрасын қорғап қалуда үлкен қажыр-қайрат танытқан көрнекті қоғам қайраткері, әдебиеттанушы, сыншы Ыдырыс Мұстамбайұлының да абайтанушылардың қатарында өз орнын алары сөзсіз. Оның әсіресе, Абай мұрасына қарсы шыққан І. Қабылұлының мақаласына екі тілде бірдей жауап жазған мақаласының әдебиеттану ғылымындағы орны ерекше.

Жиырмасыншы жылдардағы қазақ әдебиетіне саясат мәселесінің кірігу себебі ел басындағы қоғам қайраткерлерінің көпшілігі әдебиетпен айналысқандығынан болса, бір жағы ұлт-азаттық қозғалысының басшыларының өзі әдебиетшілер еді. Сол себепті, саяси майданда да негізгі тақырыптардың бірі әдебиет мәселесі болды. Сол кездегі кейбір солақай саяси жағдайларға бейтарап қарай алмаған алаш азаматтарының бірі ретінде қоғам қайраткері Ыдырыс Мұстамбайұлы да белсене араласты. Семей қаласында өткен атаман Анненковтың сотында қоғамдық айыптаушы ретінде қатысқан Ыдырыс шешендігімен көзге түскендігі өз алдына, тіпті зұлматты жылдарда бірінші хатшы болған Голощекинге де қаймықпастан өз пікірін айта білген, қашанда болсын ұлт мүддесін бәрінен де жоғары қойған.

Әсіресе, 1920-жылдары көркем әдебиет жайлы болған пікірталаста өзінің құнды пікірлерімен көзге түсіп, әділ көзқарасымен танылды. Айтар болсақ, қаламгер «Біздің таластарымыз» атты мақаласында көркем айтыс жайындағы өзіне баға беруден бастап, пікірталасқа қатысушылардың ойлау жүйесі мен ойын жеткізу қабілетінің қай деңгейде болғандығын, олардың айтыс кезіндегі мінез-құлықтарына да баға береді. Бұл жердегі басты себеп кейбір әдебиетшілеріміздің сол кездегі қызыл идеологияның жетегінде кетуінде еді. Олар өздерінің қарсыластарына тойтарыс беру үшін, сол жылдардағы ресми идеологияның барлық қаруларын түгелдей жұмсап бақты. Олар өздеріне сын айтқан адамдарға «ұлтшыл-байшыл» деген саяси айып таға салуға дайын тұрды. Ал, ол кездері халық баспасөз бетіне жарияланған мақалаларға қатты сенетін. Дегенмен, жиырмасыншы жылдардағы қазақ әдебиетінің тарихындағы әдеби пікірталастар тек әдебиеттің ғана емес, қазақ қоғамының барлық саласына да өз әсерін тигізді.

Сондай-ақ, Ыдырыс Мұстамбайұлы өзінің «Көркем әдебиет туралы» атты мақаласында «қазақ елінің көркем әдебиеті қашаннан басталатындығы» туралы пікірталасқа қатыса отырып, нағыз ұлт әдебиетінің тууын Абайдан бастайды да, орыс әдебиеті Пушкиннен басталса, қазақ әдебиеті Абайдан басталуға тиіс деген дұрыс шешімге келеді. Сол кездегі әдеби ағымдар жайлы пікірлерінен де өзгелерден өзгеше өзіндік көзқарасты анық байқаймыз.

Ы. Мұстамбайұлының көркем әдебиет, өнер туралы, жалпы мәдениет жайында жазған мақаларынан оның жан-жақты терең білімді, аса парасатты, кең ақылды, алғыр ойлы, әділдік, шындық жолынан таймайтын қажырлы, қайсар қайраткер екенін көреміз.

Әсіресе оның, абайтану мәселесіне сіңірген, мол еңбегін ешқашан маңызын жоймайтын баға жетпес құнды мұра деп білеміз. Ы. Мұстамбайұлы өзі де түрлі лауазымды қызметтер атқарғанымен, Абай мұрасын үнемі назарда ұстап, сол кездің солақай саясатынан жанын сала қорғады, ұлы ақынның асыл қазынасын халық санасынан өшіріп, шығармаларын жоққа шығаруға тырысқан, шолақ белсенділер мен қасаң саясат жетегінде кеткен кейбір қаламгерлер әрекеттеріне батыл тойтарыс беріп, дәлелді түрде қарсылық білдірді, ескілік атаулы мен көне мұраға тыйым салған Сталиндік әкімшіл-әміршіл жүйе қаһарынан еш сескенбестен, ұлы ақынның қазақ әдебиеті тарихындағы ерекше орны мен мән-маңызын жете ашып берді. Ыдырыс Мұстамбайұлы ақын шығармаларын жан-жақты талдай келіп, Абайдың ұлылығын танып қана қоймай, батыл түрде тұңғыш рет қазақ поэзиясының биік шыңы деп бағалады.

1920-жылдары халық санасынан Абай мұрасын өшіріп тастауға бағытталған саяси теріс жолға түсіп кеткен кейбір қаламгерлеріміз

ақынның шығармашылығына айтарлықтай қауіп төндіріп, ақынның әрбір өлеңдерінен қызыл идеологияға жат пиғыл іздеп қана қоймай, өз басына тиісе келе, бүкіл шығармашылығын мансұқ етуге тырысқан кезде, озық ойлы алаш азаматы ретінде Ыдырыс Мұстамбайұлы да бұған немқұрайлы қарап қалмай Абай мұрасын қорғауда ерекше атсалысып, белсенділік танытты. Өзінің дәлелді туралы пікірлерімен терең білімпаздықтың, асқан парасаттылықтың, кемеңгерліктің биігінен көрінді. Ешқашан мәнмағынасын, маңызын жоймайтын құнды еңбектерін қалдырды.

Сондай-ақ, Ы. Мұстамбайұлы поэзия әлемінде айрықша із қалдырған, аса көрнекті ақын Мағжан Жұмабаевтың басына қауіп төнген жылдарда да басын бәйгеге тігіп, ақынды пәле-жаладан арашалап қалуға араласып, мақала жазуы да ерлікпен пара-пар еді.

Қорыта айтқанда, Ыдырыс Мұстамбайұлы біріншіден сыншы ретінде 1920- жырдардағы көркем әдебиет туралы пікірталасқа белсене арасып қана қоймай, сол жылдардағы солақай саясаттың ықпалына түспестен, ұлттық мүддені жоғары қоятын берік ұстанымынан таймай, өзіндік батыл пікірлерімен көзге ерекше түссе, екіншіден ұлтымыздың рухани байлығы, әдебиетіміздің темірқазығы Абай шығармашылығын жоққа шығаруға тырысқан кейбір қаламгерлердің теріс пиғылды мақалаларына батыл түрде тойтарыс беріп қана қоймай, абайтануға қосқан өзіндік салиқалы да, салмақты ойлары мен зерттеу мақалаларының үлесі зор. Үшіншіден, Ыдырыс Мұстамбайұлының зұлматты жылдарда алаштың саңлақ ақыны М. Жұмабаевты кеңестік идеологияның айыптауынан арашалап алып қалуға тырысып жазған мақаласының да мағжантануда алар орны бар деп есептейміз.

Әдебиеттер

1 Мұстамбайұлы Ы. Көркем әдебиет туралы // Қызыл Қазақстан, 1927. – №2.
2 Мұстамбайұлы Ы. Біздің таластарымыз // Жаңа әдебиет, 1925. – №5-6.
3 Мұстамбайұлы Ы. Джумабаев и «Девяносто» // Советская степь, 1929, 24 мая.
4 Мұстамбайұлы Ы. Сын мен баспасөз туралы // Еңбекші қазақ, 1928, 12-шілде.
5 Мұстамбайұлы Ы. Түркістан – Сібір жолы // Еңбекші қазақ, 1929, 26-апрель.
6 Мұстамбайұлы Ы. Н.Г.Чернышевский (1828-1889) // Еңбекші қазақ, 1928, 26-ноябрь.
7 Мұстамбайұлы Ы. Ұлы ақын – Абай // Қазақ тілі, 1924, 1-қаңтар.
8 Мұстамбайұлы Ы. Абай // Жаңа әдебиет, 1928. – №7-8.
9 Мұстамбайұлы Ы. Ақын Абай және пәлсапашыл Ілияс туралы // Еңбекші қазақ, 1929, 10, 11-қаңтар.
10 Қабылұлы І. Философия казахского поэта Абая и ее критика // Еңбекші қазақ, 10-сентябрь.

References

1 Mustambayulı I. Körkem ädebïet twralı // Qızıl Qazaqstan, 1927. – №2.
2 Mustambayulı I. Bizdiñ talastarımız // Jaña ädebïet, 1925. – №5-6.
3 Mustambayulı I. Djwmabaev ï «Devyanosto» // Sovetskaya step, 1929, 24 maya.
4 Mustambayulı I. Sın men baspasöz twralı // Eñbekşi qazaq, 1928, 12-şilde.
5 Mustambayulı I. Türkistan – Sibir jolı // Eñbekşi qazaq, 1929, 26-aprel.
6 Mustambayulı I. N.G.Çernışevskïy (1828-1889) // Eñbekşi qazaq, 1928, 26-noyabr.
7 Mustambayulı I. Ulı aqın – Abay // Qazaq tili, 1924, 1-qañtar.
8 Mustambayulı I. Abay // Jaña ädebïet, 1928. – №7-8.
9 Mustambayulı I. Aqın Abay jäne pälsapaşıl Ilïyas twralı // Eñbekşi qazaq, 1929, 10, 11-qañtar.
10 Qabılulı I. Fïlosofïya kazaxskogo poéta Abaya ï ee krïtïka // Eñbekşi qazaq, 10-sentyabr.

Шыныбекова А.К.

Кәсіби қазақ тілінің заң саласында қолданылуы

Бұл мақалада «Кәсіби бағдарлы қазақ тілі» пәні және оның заң факультетінде жүргізілуіндегі өзіндік ерекшеліктері туралы айтылады. Психология, философия, саясаттану, тарих, мәдениеттану сияқты қоғамдық пәндерге қарағанда бұл пән болашақ заң саласы қызметкерлерінің тілдік қорын байытып қана қоймай, мамандығына қатысты мәтін түрлерімен жұмыс істеуді үйретеді және өз жұмысы барысында кездесетін қасаң лексикалық бірліктермен орыс тобындағы студенттерді таныстырады. Заманауи оқу талаптары мемлекеттік тілде мамандыққа қатысты мәтін түрлерімен жұмыс істей білуді қажет ететіндіктен де сөйлеу тілі мен жеке жұмыс істеуді жаңаша тұрғыдан қарастырады. Мемлекеттік тілде ресми құжат тілінен қылмыс әлемі тілі өзіндік ерекшеліктерімен ажыратылады және оларды өз мағынасын сақтап орыс тілінен қазақшаға аударуда қиындықтар да кездеседі. Қылмыс әлемі тілі өзіндік арнайы сөз оралымдары мен жаргондардан тұратындықтан оларды мемлекеттік тілге аудару барысында лингвистикалық заңдылықтарға сүйену қажет, сол сияқты мұндай сөздердің қазақ тілінде де бар екеніне баса назар аударады.

Түйін сөздер: заң, термин, терминжасам, кәсіби бағдарлы, сала, қылмыс әлемі, терминдену.

Shynybekova A.K.

The use of Kazakh language for professional purposes in the field of jurisdiction

This article deals with the current problems of discipline «Professionally – oriented Kazakh language» and about the innovations of reference disciplines at Law Faculty in Russian-speaking audience. In contrast to the humanities such as psychology, philosophy, political science, cultural studies and the history, this subject has explicitly expressed the practical and educational orientation and forms language skills and the ability of future specialists to provide both adequate perception of the texts in their specialty. Today's situation is expecting mature reading and listening that promotes and is particularly important for producing their own speech and oral work in accordance with the situation in the official language of communication. Communication language of the criminal world is differ from others with its word derivatives and slang, and it requires the same consideration of modern translation from Russian into Kazakh language without sacrificing semantic link in the linguistic aspect and at the same time to give thenotion that such words is also available in the Kazakh language.

Key words: law, term, term formation, professionally-oriented, branch, criminal world, borrowed terms.

Шыныбекова А.К.

Использование казахского языка для профессиональных целей в юридической сфере

В данной статье рассматриваются актуальные проблемы дисциплины «Профессионально-ориентированный казахский язык» и новшества ведения дисциплины на юридическом факультете в группах русскоязычной аудитории. В отличии от таких гуманитарных дисциплин, как психология, философия, политология, культурология и история, этот учебный предмет имеет эксплицитно выраженную практическую и воспитательную направленность и формирует у будущих специалистов речевые навыки и умения, обеспечивающие адекватное восприятие текстов по специальности. Современные ситуации предполагают зрелое чтение и аудирование, способствующие, что особенно важно, продуцированию собственных и устных речевых произведений в соответствии с ситуацией общения на государственном языке. Язык общения криминального мира отличается своеобразными словооборотами и жаргонами, а это требует современного рассмотрения перевода с русского языка на казахский, используя смысловую связь в лингвистическом аспекте. В то же время это дает понять, что такие слова и словосочетания тоже имеются в казахском языке.

Ключевые слова: закон, термин, терминообразование, профессионально- ориентированный, отрасль, криминальный мир, терминолог.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 81:37.373;001.4

Шыныбекова А.К.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
доценті, ф. ғ. к., Алматы қ., Қазақстан,
e-mail:aygul_69@mail.ru

КӘСІБИ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЗАҢ САЛАСЫНДА ҚОЛДАНЫЛУЫ

Қазіргі кезеңде мемлекеттік тілді барлық мамандық бойынша білім алушыларға үйретумен қатар кәсіби бағытта тілді үйрету мәселесі басты өзектілікке айналып отырғаны баршаға мәлім. Қазақ елінің әлемдік қауымдастықта беделінің артуы мен шетелдік мамандар арасындағы халықаралық байланысының нығаюы білім алушы жастардың кәсіби тілді толық меңгеруіне жол ашуда. Мемлекеттік тілді кәсіби деңгейде меңгерту мәселесі – бүгінгі таңда аса өзектілікке ие болды. Кәсіби тілді мемлекеттік саясаттан бөліп қарастыруға болмайтынын осыдан көруге болады.

Кәсіби бағытта тілді меңгертуге арнайы бағдарламалар жазылмаса да жоғары оқу орындарындағы мемлекеттік тілді меңгеруге бағытталған типтік бағдарлама негізінде мәселе жүзеге асырылады.

Кәсіби қазақ тілі пәнін заңгерлер тобында өту барысында жалпы теориясыз үйрету мүмкін емес. Ол үш бөлімнен тұрады: жоғары деңгейдегі қазақ тілінің грамматикасын оқытудан, ресми-іскери және ғылыми стильден, қолданбалы лингвистикалық арнайы мәтіндермен жұмыс түрлерін меңгерту әдістемесінен, яғни, мәтіндер мен затындар (материалдар) мамандығына бағытталады.

Заңгер мамандығы тек қана заңдарды білумен шектелмейді, ол сондай-ақ сөз құрауын сөйлеу және жазу түрінде дұрыс қолданудан тұрады. Кез келген заңгер құжатсыз жұмыс істеуі мүмкін емес, ол мейлі сот, прокурор, тергеуші, қорғаушы, құжат құрастырушы қызметінде жүрсе де көптеген құжаттар қалыптастыратын тұлға болып табылады. Өз кезегінде заңгерге көп сөйлеуге тура келеді, түсіндіру, баяндау, жеткізу шеберлігі де қажет. Кеңес бергенде, түсіндіргенде, ұсыныс айтқанда заңгер көбінесе ауызша сөйлескенде де кәсіби тілді қолданады. Ал талап арызы, келісім-шарт, шағым, өсиет, қаулы, шешім, хаттама, айыптау қорытындысы, үкім, ұйғарым, қадағалау хаты, наразылық құжаты сияқты арнайы заңгерлік құжат түрлерін жасау барысында заңгер-маман арнайы тілдік стандарттарға сүйенеді. Тілдік стандарттар орыс тілінде жасалғанымен қазақ тілінде енді қалыптасып келеді. Парламент қабырғасындағы заң шығару ісімен айналысушы депутаттар парламенттік

жарыссөздерде, заң шығару ісінде көптеген қиындықтарды мемлекеттік тілде дайын тілдік стандарттардың қалыптаспауынан кездестіреді.

Тіл – жанды құбылыс, ол үнемі даму, өзгеру үстінде жүзеге асырылатыны мәлім. Шешендік сөз арқылы жарыссөзде, сотта шындыққа жету мүмкіндігі ғасырлар қойнауынан жеткен билер шығармашылығынан көрінсе, әсер ету тілі арқылы нақты шешімге қол жеткізу мүмкіндігі дәлел, айғақ, жауапкершілікті сезінуде эмоциялық құралдың қатарына да тіл жататынының айқын дәлелі болады. Міндеттеу, тыйым салу, өкілеттік ету, құқық түрлеріне қатысты түсіндіру тілдік бірліктері де заңгерлердің кәсіби тілін жетілдіреді.

Баршамызға белгілі болғандай, заңгерлер тілі бір ғана күнде қалыптаспайды. Алайда, орыс тілінің функционалдық қызметі әлі де үстем болып тұрған мемлекеттік-әлеуметтік саланың бірі – заң болады. Студенттердің көптеген ғылыми әдебиеті де орыс тіліндегі басылымдардан, шетелдік ғалымдардың орыс тіліне аударылған оқу-әдістемелік құралдарынан тұрады. Осыдан келіп, мемлекеттік тілде заң шығарудан бастап іс жүргізудегі қиындықтар орысша ойлау мәселесімен астасып жатады. Мәселен, *отобрать лицензию, приобщить к делу, составить протокол, причинить вред, доказать виновность, осуществлять надзор* тіркестері орыс тілінде *взять лицензию, присоединить к делу, сделать протокол, делать вред, показать виновность, проводить надзор* түрінде қолданылмайды. Ал, ендеше неге ол тіркестер қазақ тілінде әр түрлі қолданыста болуы керек? *Отобрать лицензию – рұқсаттаманы (лицензияны) кері шақыру – алып қою; приобщить к делу – іске қоса тіркеу – іске қосымша тіркеу; доказать виновность – кінәсін дәлелдеу – кінәсін мойындату; осуществлять надзор – қадағалауды жүзеге асыру – қадағалауды іске (іс жүзіне) асыру* деп қалыптаспай отырған тілдік стандарттарды көрсетеді.

Сөйлеу тілінде орыс тілінде *убить, лишать жизни – прикончить; мошенник – проходимец; лицо – рожа, морда; кушать – жрать, хавать, слопать; замолчать – заткнуться; толкаться – пихаться; доносить – настучать; влюбиться – втюриться; обманывать – врать, надувать; деньги – бабки, капуста; подделка – липа, фальшивка; аферист – проходимец, жулик, прохиндей; расторжение брака-развод; умышленно-нарочно; командировать – послать; уведомить – сообщить* т.б. сөздер жарыспалы қолданылса да жазба тілде ресми-іскери стильде тек алдыңғысы ғана қолданылады. Бұл қалыптасқан үрдіс. Ал қазақ тіліндегі заң әдебиеттері мен заңнамаларда тіпті келеңсіз қолданыстардан көз сүрінеді. Мұның өзі заң саласында лексикалық стандарттардың әлі қалыптаспағанын көрсетеді.

Кітаби, бейтарап және сөйлеу тілі лексикасы арасында жаргондардың алар орны ерекше. Қай халықтың болмасын өзіндік сөз қолдану ерекшеліктеріне сәйкес жаргон сөздері болады. Студенттер де тілдік ортаның белсенді мүшесі болғандықтан өзіндік жаргондарға, олардың қалыптасуына үлес қосады. *Хвост, завалить экзамен, шпоры, окно, задолженник, училка, летник, повторник* т.б. сөздер орыс тілінде қалыптасқан студенттік жаргондардың бір үлгісі десек, қателеспейміз. Ал осы сөздерді қазақша жаргон ету мүмкін емес, сол себепті де олар орыс тіліндегідей қолданылады. Бұл жаргондарды қазақша қолданудың еш қажеттілігі жоқ, ол тура аударылса, мағынасын дәл жаргон түріндегідей бермейді. Әр түрлі маман иелерінің өз кәсіби сөздерімен қатар жаргондары да болады. Мәселен, *оқытушы – мұғалімдердегі «окно» – сабақ кестесіндегі бос уақытты айтса, дәрігер – хирургтер көптеген жарақат алған науқасты «сложный череп» (күрделі бас қаңқасы)* дейді. Мұндай жаргондар заң бұзушылар арасында жиі кездеседі. Мысалы, *перо – пышақ, конверт – қап немесе киім-кешек салынған дорба, фара – көз, поперхнуться – ұрлығын істеп үлгермей қалу, пацан – түрмеде беделге ие адам; пахан – қылмыстық топ басшысы, бригада – қылмыстық іспен айналысушы топ мүшелері, западло-түрме ішкі тәртібін бұзу; легавый – заң орындарына айтып қоюшы; писарь – қалтаны не сумканы кесіп тонаушы; телка – қыз; дело – қылмыстық іс; лох – қолынан іс келмейтін бос адам; базар – әңгіме; наезжать – сөзбен тиісіп кірісу* т.б. Заң мәтіндерінде, баспасөз бетіндегі қылмыс әлемі туралы мақалаларда бұл сөздер аудармасыз беріледі, олар өз бояуын аударма тілмен жеткізе алмайды. *Мент, мусор, счетчик, крыша, танк, разборка, кинуть, беспредел, бардак, терпила* сөздері де қылмыс әлемінің өзіндік жаргондары. Бұл сөздерге қоса заң қызметкерлері арасында қолданылатын кәсіби жаргондар да баршылық. Мысалы, *износ (износилование) – әйел зорлау ісі; подснежники – қар ерігенде табылатын қысқы мәйіттер; важняк – аса қауіпті әрі ауыр қылмыстарды тергеу ісімен айналысушы заң қызметкері; висяк, глухарь – ашылуы қиын немесе мүлде ашылмайтын қылмыстық іс, громкое дело – атышулы іс, ксива – қызметтік куәлік; проходить по делу – тергеуден өту; пришить де-*

ло – қорқыту арқылы істі басқа адамға жабу; замочить – жою; вещдок – заттай айғақ т.б. Бұлардың бірсыпырасы орыс тілінде *воровское арго* деп аталады, қазақша қылмыс әлемінің сөздері, яғни кез келген адам түсіне бермейді.

Заң мәтіндері, өз кезегінде, жоғарыда айтылған жаргондарды баспасөзден аударып беруге тырысады, алайда, одан оның эмоциялық бояуы бәсеңдеп, түсіндіруі тиіс көп сөзділікке барады.

Жоғарыда келтірілген мысалдар орнына *майталман, кәнігі, құныққан, әдетке айналдырған, кәсіби, баукеспе* сөздері қолданылады. Осы сөздер арқылы заң тіліне ерекше бояулар беріледі. *Құқық қорғау органдарына нелер жатады?* деген сауалға қатысты сот органдары, прокуратура органдары, әділет органдары мен мекемелері, тергеу және алдын ала тергеу органдары, салық және қаржы, кеден органдары деген сөз тіркестері арқылы кәсіби тіл байлығы қоры толықтырады. *Өкілетті мемлекеттік органдарға* заң мекемелері, заң шығару органдары, жергілікті өзін өзі басқару органдары мен жергілікті басқару органдары жатады. Ал заңдық күші бар нормативтік актілерге: Президент жарлықтары мен үкімет қаулылары жатады. *Тәртіптік жазалау түрлері:* ескерту, сөгіс, жеке еңбек келісімшартын бұзу кіреді. *Қызметтік қару түрлеріне* шолақ қару, тапанша, ұзын дүмді тегіс және кесілген қару; *сот сараптамасына енетін түрлерге* алғашқы, комиссиялық, кешенді, қосымша, қайта сараптамалар кіреді. *Жылжымайтын мүлік түрлері:* жер телімдері, ғимараттар, көп жылдық өсімдіктер, жермен байланысты басқа да мүліктер; *құнды қағаздарға:* облигация, коносамент, акция, заем, пай т.б. жатады. Аталмыш сөз қолданыстары мәтіндерді мазмұндауда жүзеге асырылады, іс тоқтатылады, жауапқа тартылады т.б. сөз тіркестері жүйелі қолданылады.

Етістікті және есімді сөз тіркестерімен жұмыс істеу үшін мәселені талдау, талқылау, парламентке жолдау, іс қарау, құжат толтыру, іс қозғау, күш көрсету, біржолғы жәрдем, өкілеттік беру, қос азаматтық, кеден алымдары т.б. қолданылады. Бұл тіркестердің әрқайсысымен сөйлем құрастыра отырып, студентпен белсенді жұмыс жүргізуге болады.

Соңғы кезде қазақ тіліндегі заңдардың қоғамда қолдануға қолайлы, тиімді болуы үшін олардың бірінші кезекте сапалы жазылуы талап етіледі. Кейбір заңдардың мәтіндеріндегі ойды түсіну қарапайым халыққа қиын түсетіні де рас. Заң саласында орыс заңгерлері С.С.Алексеев, И. Грязин, С.А.Боголюбовтің еңбектерімен қатар Н.А.Власенконың «Құқық тілі» (1997), А.С.Пиголкиннің редакциясын басқаруымен «Заң тілі» (1990) атты іргелі зерттеулері арнайы заң мәтіндерінің, заңнамалық актілердің тілін, қылмыс әлемі лексикасын қарастырды.

Қылмыс туралы мәтіннің тілдік қабылдану, пайымдау ерекшелігі тұрғысынан сөз ете отырып, оның көпшілік қолданысына негізделіп жасалған мәтін болғандықтан, күнделікті құқық саласының өмірінде жиі пайдаланатындықтан, екіншіден, қабылдауға икемді, жеткізу жағы сапалы болғаны орынды. Бұл тұрғыдан осы қылмыстық құқық мәтіндері арқылы ойлау мен тіл бірлігін екінші қырынан қарастыра отырып, яғни, ойдың тілде берілу деңгейін оның қабылдаушы тарапынан қабылданушы деңгейін қарастыра отырып дәлелдеуге болады. Тіл қандай да бір ойды жеткізу құралы екені белгілі. Бұл оның негізгі қызметі болып саналады. Тілші-ғалым З.М. Шаляпина «тілдің белгілі қызметті атқарып, ойды жеткізуі барысында «мағына мәтін» моделдерінің арасындағы байланыс қатаң сақталады», – дегені осы орайда орынды айтылған [1, 25].

Тіл арқылы берілген ойды беруге негізделген мәтіннің қабылдануы оның түсініктілік деңгейіне байланысты. Түсініктілік деңгей туралы Г.Е.Крейдман, А.К.Поливанова еңбектерінде айтылады. «Бір мәтіндер жеңіл түсініледі, екінші мәтіндер қиындықпен түсіндіріледі, ал үшіншілері «түсініксіз мәтіндерге» жатады», – дей келе, ішкі құрылымдық тілдік құралдардың орналасу тәртібімен байланысты екенін айтады [2, 191].

Заң мәтіндері, оның ішінде, қылмыстық кодекс мәтіндері ойды беру тұрғысынан суық қабылданатын ерекшеліктерге толы келеді. Заң мәтіндері жекелеген салаларға қатысты құқықтар мен ерекшеліктерді анықтап берумен шектеледі. Жеке сала мәтіндермен салыстырғанда қылмыстық құқық кодексінде тікелей барлық қылмыс түрлерін қамти отырып, сол қылмыс түрлері жасалған жағдайда соларға қатысты қарым-қатынасты реттеп беретін болғандықтан қылмыстық кодекс мәтіндерінің тілі барынша суық үдерісте жазылып, тыңдаушы немесе оқушы тарапынан да сол бағытта қабылданады.

ҚР Қылмыстық кодексінің 56-бабының 4-тармағында: «Қылмыс жасауға дайындалғаны үшін және қылмыс жасауға оңталғаны үшін өлім жазасы мен өмір бойы бас бостандығынан айыру тағайындалмайды», – деген бап мәтінінде болымсыздық мағынада жазылған сөйлемнің өзі суық қабылданады [3, 280].

Қамау, оқшаулау, мәжбүрлеу, кісі өлтіру, өзін-өзі өлтіру, өзіне-өзі қол салу, әскери қызметтен жалтару, ұрып-соғу, психикалық зардап шегу, зорлау, науқасқа көмек көрсетпеу т.б. суық стильді сөздер мен сөз тіркестері халық арасында «жаман» ұғымын түсіндіруге бағытталады.

Заң мәтіндері ресми мәтіндер қатарына жатады, сондықтан да лексикалық тұлғалар қайталанып келе береді. Бір мәтіннің бойындағы ұдайы қайталанатын тұлғаларды «сериялық қолданыстар», «стандарттар», «біртектілік, штампы» деген атаулармен беруге болады [2, 230]. Бұл ресми-іскери стильдің басты сипаты болса, заң мәтіндеріндегі міндеттеуші пайымдау да осы қайталанба сөздерді басшылыққа алады. *Айқындау, қолдану, жүзеге асыру, шектеу, болып табылады, босатылады, құқылы, жауапқа тартылады* т.б. сөздер мен сөз тіркестері заң мәтіндеріндегі «жауаптылық» пайымдауын көрсету үшін қолданылады. *Немқұрайдылық, салғырттық* сөздерінің заң мәтіндерінде қолданылуы қазақ тіліндегі салақтық сөзінің орнына қолданылып, «жауапсыздықпен қарау» мағынасының прагматикалық мәнін аша түседі, бұл *небрежность, халатность* сөздерінің мағынасын толыққанды түсіндіреді.

Қылмыс – қоғам айнасы болса, адам қоғамы қылмыссыз болмайды. Қылмыстан жирендіру мақсатында суық қабылданар сөздер көп ретте тәрбиелік мәнге ие болады. *Зинақорлық, жезөкшелік, жеңгетайлық, әлімжеттік* т.б. сөздер жай сөз емес, терминге айналған. Бұл сөздер қатарын бітімгершілік (медиация) термині де толықтырды. Жауапкер сөзінің орнына ертеде құнықер сөзі қолданылған. Заң мәтіндері тым қарапайым жазылуы мүмкін емес, өйткені ол ойдағы дәлдік пен нақтылықты басқаша түсіндіре алмайды, эмоция-экспрессиясыз жинақы жеткізу үшін де тілдегі ойды қабылдау ерекшелігі керек.

Әдебиеттер

1 Шаляпина З.М. К проблеме моделирования языковой компетенции и языковой деятельности человека в рамках общей модели языковой действительности // Референция и проблема текстообразования. – М.: Наука, 1988. – С. 214-232.

2 Крейман Г.Е., Поливанова А.К. Дедуктивная правильность текста // Референция и проблемы текстообразования. – М.: Наука, 1988. – С. 191-213.

3 Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі. – ҚР заңы. – Алматы: Жеті жарғы, 1997. – 280 б.

References

1 Shalyapina Z.M.K problem modelyrovania iazykovoi kompetensi I iazykovoi deiatelnosty sheloveka v ramkach obshei modeli iazykovoi deistvitelnosti // Referensia i problema tekstoobrazovanya. – M.:Nauka,1988. – S. 214-232.

2 Kreiman G.E.,Polyvanova A.K. Deduktivnayapravilnost teksta // Referensia i problema tekstoobrazovanya. – M.: Nauka,1988. – S. 191-213.

3 Kazachstan Respyblykasinin Khylmystyk Kodeksi. – KR Zany. – Almaty: Jety Jargy, 1997. –280 b.

4-бөлім

АУДАРМА ТЕОРИЯСЫ

Раздел 4

ТЕОРИЯ ПЕРЕВОДА

Section 4

THE THEORY OF TRANSLATION

Дәулеткелдіұлы С.

Қытай қазақтары аударма әдебиетінің өткені мен бүгіні

Мақалада қытай қазақтары аударма әдебиетінің қалыптасу жағдайы, әдеби аудармашылар мен олардың көрнекті әдеби аударма еңбектері сөз етіле келе, қытай қазақтары аударма әдебиетінің негізгі ерекшеліктері пайымдалып, аударма шығармашылығы мен аударма сыны аясындағы нәтижелер мен сақталып отырған мәселелер тілге тиек болады. Аударма әдебиеті (Translated Literature) біршама кең ұғым. Оны әдеби аударма ұғымымен қатар қоюға болмайды. Бұл екеуі ешқандай айырмасы жоқ ұқсас ұғымдар сияқтанады. Іс жүзінде әдеби аударма көбінесе көркем аударма шығармашылығын немесе аударма көндікпесін ғана меңзейді. Ал, аударма әдебиеті тұтас ғылыми жүйе болып, ол аударма шығармашылығы, аударма тарихы, аударма теориясы және аударма сыны сияқты төрт бөліктен құралады. Көркем аударма шығармашылығы бір ұлт тіл-жазуында дүниеге келген әдеби шығарманы екінші бір ұлттың тіл-жазуына үлкен талғам, қатаң өлшем және асқан жауапкершілік негізінде аударып таныстыруға қаратылады.

Түйін сөздер: аударма әдебиет, ұлт әдебиеті, көркем аударма, әдеби аударма, қытай қазақтары, әдебиет теориясы.

Dauletkeldiuly S.

The past and the present of Chinese Kazakhs translation literature

Considering the issues of formation of the Chinese Kazakhs' translation literature, the author discusses the main features of the translation of literature, about the work of literary translators, about the best translation works, notes some of the results of the translation of creativity in the aspect of translation criticism. Translating literature is pretty broad concept. It cannot be treated on a par with literary translation. Although these two concepts seem similar, in fact, literary translation only covers the artistic creativity translation. A translation literature is a whole scientific system and it consists of four parts, such as translation work, history of translation, translation theory and translation criticism. Through the translation work of art created by the transfer is in the language of a nation's literary work into another language of the nation, which requires a great deal of responsibility, strict criteria and high taste.

Key words: translation literature, national literature, literary translation, Chinese Kazakhs, literary theory.

Даулеткелдиулы С.

Переводческая литература казахов Китая: прошлое и настоящее

Рассматривая вопросы формирования переводческой литературы китайских казахов, автор рассуждает об основных особенностях переводческой литературы, о творчестве литературных переводчиков, о лучших переводческих трудах, отмечает некоторые результаты переводческого творчества в аспекте переводческой критики. Переводческая литература – довольно широкое понятие. Ее нельзя рассматривать наравне с литературным переводом. Хотя эти два понятия кажутся одинаковыми, на самом деле литературный перевод охватывает только художественное переводческое творчество. А переводческая литература представляет собой целую научную систему и состоит из четырех частей, таких как переводческое творчество, история перевода, теория перевода и критика перевода. Через художественное переводческое творчество осуществляется перевод созданного на языке одной нации литературного произведения на язык другой нации, который требует большой ответственности, строгих критериев и высокого вкуса.

Ключевые слова: переводческая литература, национальная литература, литераурный перевод, китайские казахи, теория литературы.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 81’25

Дәулеткелдіұлы С.,

Іле педагогикалық институты филология институтының
деканы, профессор, ф. ғ. д., Құлжа, ҚХР ШҰАР,
e-mail: jalenayt@163.com

ҚЫТАЙ ҚАЗАҚТАРЫ АУДАРМА ӘДЕБИЕТІНІҢ ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ

Көркем әдебиет шығармалары – ұлттың рухани байлығы. Дүниеде мәдениеті ерте өркендеген, тіл-жазуы кемел тапқан ұлттардың көпшілігінің ұлт әдебиеті, ұлттық әдебиет нұсқалары бар. Олар көбінде ұлттық әдебиеттің дәстүрлі арнасымен алға қарай өркендейді. Осылай даму мынау әр ел, әр ұлттан құралған тіл мен діл, мәдениет пен дүниетаным әрқилы болған дүниеде, әрине, түрліше болады. Біреу алға озып жатса, біреу шаң қауып артта қалады. Алға озып дамудың даңғылына ерте ілінген ұлттар мен елдердің басты тәжірибесі өз ұлтының дәстүр үлгісінде ғана қалып қоймай, өзгенің дарқан дастарқанындағы дәмді тағамдардан да жиі-жиі дәм татып, өз көкжиектерін үздіксіз кеңіте түседі.

Аударма әдебиеті (Translated Literature) біршама кең ұғым. Оны әдеби аударма ұғымымен қатар қоюға болмайды. Бұл екеуі ешқандай айырмасы жоқ ұқсас ұғымдар сияқтанады. Іс жүзінде әдеби аударма көбінесе көркем аударма шығармашылығын немесе аударма көндікпесін ғана меңзейді. Ал, аударма әдебиеті тұтас тұлғалы ғылыми жүйе болып, ол аударма шығармашылығы, аударма тарихы, аударма теориясы және аударма сыны сияқты төрт бөліктен құралады. Көркем аударма шығармашылығы бір ұлт тіл-жазуында дүниеге келген әдеби шығарманы екінші бір ұлттың тіл-жазуына үлкен талғам, қатаң өлшем және асқан жауапкершілік негізінде аударып таныстыруға қаратылады.

Аударма әдебиеті ұлт әдебиетінің маңызды құрамдас бөлігі ретінде әр ел, әр ұлт әдебиетінде түрліше орынға қойылып, түрліше даму жағдайында сақталып және өркен жайып келеді. Қытай әдебиетінде 1919 жылғы «4-мамыр» қозғалысынан кейін бұл ұғым жарыққа шығып, біртіндеп күн тәртібіне қойылып, зерттеліп келеді. Ляң Чичау, Айың, Хушы, Чын Зыжан, Уаң Жыфу, Чын Иүиган, Го Янли, Сұн Жыли қатарлы қытай оқымыстылары ілгеріндi-кейінді аударма әдебиеті жайындағы зерттеулерге араласып құнды еңбектер жазды. Олардың қаламынан туған «Аударма әдебиеті және бұдда номдары», «Қытай аударма әдебиеті тарихы», «Қытай таяу заман аударма әдебиетіне шолу», «1949-1969 жылдардағы еліміз аударма әдебиеті туралы» дейтін кесек еңбектері Қытай аударма әдебиеті көндікпесі мен теориясының кемелдене түсуінде маңызды рөл атқарады. Қытайда аударма әдебиеті ресми қалыптасып,

кезекті кемелдену, толысу басқышына қадам қойды. Жуық жылдардан бері «Қытай салыстырмалы әдебиеті», «Әдеби шолу», «Шетел әдебиеті шолуы» және «Қытай аудармашылығы» қатарлы мемлекеттік беделді басылымдарда бұл жақтағы сүбелі ғылыми зерттеу нәтижелері көптеп жарияланды. Осы тақырыптағы зерттеумен арнайы шұғылданатын Шэ Тиянжын, Уаң Шияңюан қатарлы ықпалды оқымыстылар жарыққа шықты. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың бастапқы кезеңін қазақ аударма әдебиетінің ресми қалыптасқан тұстары деуге әбден болады. Осы кезде аударма әдебиетінің негізін қалап, жүйеге түсірушілер Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин, Шәкерім Құдайбердіұлы, Ахмет Байтұрсынов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Қытай қазақтарынан Әсет Найманбаев, Ақыт Үлімжіұлы, Жүсіпбекқожа Шайхыйсламұлы бастаған көрнекті аудармашылар болды. Олар орыс және әлем әдебиеті классиктерінің, шығыс әдебиеті классиктерінің шығармаларын қазақ тіліне аударып, қазақтың осы заман аударма әдебиетінің шаңырағын көтерді.

«Мәдениет төңкерісінен» кейін немесе 1976 жылдан соң қытай классик әдебиетіндегі «Ақын азабы», «Таң дәуірінің өлеңдері», «Үш патшалық қиссасы», «Су бойында», «Батысқа сапар», «Қызыл сарай түсі», «Ғұламалар шежіресі», «Лияужай аңыздары» секілді үздік шығармалар, Лу Шүн, Ба Жин, Мау Дүн, Лау Шы, Жау Шули қатарлы қазіргі заман прозаиктері мен Гоморо, Ай Чиң, Хы Жиңжы, Го Шияучуан, Заң Кыжя қатарлы әйгілі ақындардың өлеңдері, Уаң Мың, Лю Шиниуи, Жаң Шиңжы, Мо Ян, Алай қатарлы осы заманғы атақты прозаиктердің үздік шығармалары қазақ тіліне аударылып жарияланды.

Өткен ғасырдың 50-жылдарының басында қытай қазақтарынан шыққан белгілі әдеби аудармашы Нариман Жабағытайұлы атақты қытай жазушысы Яң Шуоның Қытайдың Шаушян еліне көмектесіп, Америка жиянгерлігіне соққы беру шайқасындағы өз жеке бастық кешірмелерінен жазған «Үш мың шақырымдық тау-өзен» (аударма нұсқасы 1955 жылы басылым көрген) атты романын аударды. Бұл романның аударма нұсқасының баспадан шығуы Нариманды қытай қазақтары аударма әдебиетінің серкесіне айналдырумен бірге, сол тұстағы әдеби аударма саласына зор ықпал жасады. Бір ғасырға таяу тарихы бар қытай қазақтарының аударма әдебиеті тарихының әрқайсысы даму кезеңдерінде мол білімді, талантты аудармашылар үздіксіз майданға шығып отырды. Азаттық аясында қанат қаққан Н. Жабағытайұлы, Ә. Байболатов, Ш. Әубәкіров, М. Әленұлы, Ә. Ақыштайұлы, Ә. Тышанұлы көркем аударманың серкелері саналды.

Қытай Халық республикасы құрылғасын партияның абзал ұлттық саясатының жебеуінде аға буын аудармашылардан Н. Жабағытайұлы, Ә. Байболатов, Қ. Мәнжібаев, А. Қасымбекұлы, Ә. Ақыштайұлы, М. Әленұлы, Ш. Әубәкіров, Ә. Тышанұлы мен орта буынның көрнекті өкілдері Н. Сапан, К. Қайыржанұлы, Қ. Қалиякбарұлы, Б. Мұқаметжанұлы, А. Раданұлы, Ғ. Осман, Ә. Қалиұлы, Х. Әкімжәнұлы, А. Әбеуұлы, Қ. Арабин, Б. Қыдырмуллин, Қ. Мұқанұлы, А. Изатбекұлы әдеби аударма саласында еңбектеніп, өздерінің тіл және әдебиеттік бекем негіздеріне сүйеніп, ғылыми әрі қатаң талап, жанкешті рухпен қытай мен шетелдің бірқатартаңдаулы шығармаларын мазмұн мәнері мен көркемдік айшығын ешбір солғындатпастан аударып, қазақ қауымына тарту етті.

XX ғасырдың 50-жылдары мен 60-жылдарының бастапқы мезгілдері қытай қазақтары аударма әдебиетінің ресми қалыптасқан жане алғашқы адымда өркендеген мезгілі болса, 60-жылдардың орта тұсынан 70-жылдардың алғашқы кезіне дейінгі аралық бірде оңалып, бірде тоқырап отырған толқымалы кезеңі, ал, 70-жылдардың орта мезгілдері мен 80-жылдардың басынан басталған мезгіл қытай қазақтары аударма әдебиетінің қайта түлеп, дамып өркендеу жолына біржолата түскен кезеңі есептеледі. Қытай әдебиетіндегі өз кезінің таңдаулы дүниелері саналатын «Ең сүйікті адамдарымыз кім», «Үш мың шақырымдық тау-өзен», «Қызыл жартас», «Қалың орман, Қарлы дала», «Қызыл ту шежіресі», «Есалаңның естелігі», «Жарақат», т.б. прозалық шығармалар қазақ тілінде жарық көрді. 60-жылдардың орта тұсынан 70-жылдардың алғашқы кезіне дейінгі аралықта қытай қазақтары аударма әдебиеті даму үрдісін басып өтті де, әу баста біртіндеп өркен жайғанымен соңына бара тоқырады. Бұл тұста қытай әдебиетінің «Қызыл шырақ», «Уйхушан тауын ақылмен алу» және «Гауйұйбау» сияқты шығармалары қазақ тілінде сөйледі. Он жылға ұласқан «Мәдениет төңкерісі» тұсында өзге ұлттар секілді қазақ аударма әдебиеті де тоқырап тоқтап қалды.

80-жылдар мен 90-жылдардың алғашқы тұстарында қытай қазақтары аударма әдебиеті шығармашылығының қызу өрлеуі бір мезет те бәсеңдеген жоқ. «Батысқа сапар», «Ғұламалар

шежіресі», «Таң алдында», «Арайлы аспан», «Санган көгіндегі күн», «Махаббат трагедиясы», «Көгілдір көз», «Том Жонс», «Ғарыштан келген адам», «Уақыт белгілері» (Найман Сапанның көркем аудармалар топтамасы), «Әр ел ауаны» (Әзімхан Тышанұлының көркем аудармалар жинағы), «Франс Кафка әңгімелері», «Калила мен Дәмена», «Жен Эйр», «Шал мен теңіз», «Андерсонның балалар ертегілерінен таңдамалылар» секілді қытай мен шетел әдебиетінің таңдаулы шығармалары іркес-тіркес аударылып баспадан шықты. Осы мезгілде қытай қазақтарының аударма әдебиеті Ә. Мәжитұлы, Ш. Әбдәлиұлы, Ә. Нұрғазыұлы, Е. Құрманбекова, Қ. Тәбәрікқызы, М. Сұлтаншәріпұлы, С. Имашұлы, С. Қауымбайұлы, Т. Сейітбатталұлы, Б. Рабатов, Т. Дошықұлы, У. Зәкеров, Б. Шөкеев сияқты бір топ жас қаламгерлермен толықты.

ХХ ғасырдың 90-жылдарының орта шенінен қазірге дейінгі мезгілде қытай мен шетел әдебиетіндегі үздік әдеби туындылар үзбей аударылып, баспадан шықты. Мәселен, «Шаң-тозаң айыққанда», «Да Винчи құпиялығы», «Көк бөрі», «Ну ормандағы махаббат», «Қалыңдық», «Батпырауық қуған жан», «Жаз келмей, мәз келмейді» қатарлылар мен 2012 жылғы новелла әдебиет сыйлығының иегері, қытай прозашысы Мо Янның «Шарап елі», «Қызыл каулен», «Отшаң әулет», «Он үш адым» сияқты таңдаулы шығармалары тәржімаланды. Осы мезгілде көркем аударма шебіне өткен ғасырдың 60-70-жылдарынан соң дүние есігін ашқан Н. Болатұлы, М. Мұқатайұлы, Д. Патиқұлы, Ж. Мұқаметханұлы, Ә. Зақанұлы, Ш. Бөкетайұлы, С. Сағатжанұлы, Н. Әбдіқадырұлы, Қ. Жұмашұлы, Қ. Оразбекұлы, С. Әуесханұлы, Д. Жамбайқызы, М. Қасенұлы, Т. Төрежанов келіп қосылып, көркем аударманың келешегінен үлкен үміт аңдатты.

Аударма әдебиет шығармашылығының өркен жаюына ілесе қытай қазақтары арасында аударма әдебиет теориясы туралы зерттеулер қолға алынып, аударма сыны өріс алды. Осы қатарда аударма әдебиетінің теориясы жөніндегі зерттеулер ара-тұра жүргізіліп, аударма әдебиеті сынына қатысты шығармалар бой көрсете бастады. «Тіл және аударма» журналының жарық көруі, қазақ тілінде басылым көретін ғылыми журналдар мен басқа да басылымдардың бұл салаға мән беруі нәтижесінде аз болса да сапалы, сүбелі еңбектер дүниеге келді әрі «Тіл және аударма» секілді басылымдар арқылы үздіксіз жарияланып тұрды. Аударма әдебиеті теориясын зерттеумен арнайы шұғылданатын мамандарымыз болмаса да, әр буын аудармашыларымыз өз тәжірибелері негізінде аударма әдебиеті тарихына, теориясы мен сынына қатысты бірсыпыра мақалалар жариялап, бұл жақтағы кемшілікті толтыруға құлшынды. Ә. Байболатовтың «Көркем аударма және оның тілі туралы», «Классик шығармалардың аудармасы жайында», «Аударма және оның әдеби тілге ықпалы туралы» сияқты мақалалары, Ғ. Османның «Өлең аудармасы туралы кейбір ойлар» атты мақаласы, Ә. Нәбиұлының «Қазақ халық әндерін қытайшаға аудару жөнінде» деген мақаласы, Б. Мұсақызының «Балаларға арналған шығармаларды аудару жөніндегі ойларым», С. Қанапиннің «Әдебиет және аударма» атты мақалалары және Қ. Мұханұлының «Қазақ әдеби аударма тарихы жөнінде аз аял» атты мақаласы бастаған көптеген еңбектер бұл жақтағы өкілдік зерттеулер есептеледі. Солай да аударма әдебиетіміздің теориясы жөніндегі зерттеулер мен аударма сыны аударма әдебиет шығармашылығымыздың өресі мен сан мөлшерінен әлі де алыста жатыр. Бұл жөнінде аудармашыларымыздың өз тәжірибелерін таныстыруы, аударма теориясы туралы жалпы зерттеулері біршама көп те, аударма әдебиетінің тарихына, аударма әдебиеті шығармашылығындағы нақты мәселелерге, жекелеген аударма еңбектердің табысы мен олқы тұстарын көрсетіп беруге, аударма сынын өрістетуге саятын зерттеулер тым аз.

Қытай қазақ аударма әдебиетінің табыс, нәтижелері бар дей тұрғанымызбен сақталып отырған мәселелерді көрмей де тұра алмаймыз. Әсіресе аудармашылар қосынында үзіліс болып, жас аудармашыларды баулып жетілдіруге көңіл бөлінбей отырғаны, соңғы кездері аударылатын туындыға деген талап пен талғамның төмендеп кетуі, ана тіліміздегі таңдаулы дүниелерді қытай және өзге ұлт оқырмандарына аударып жеткізудің саябырсып қалғаны және аударма сапасының ала-құла болып, аударма әдебиеті шығармашылығын ақша табудың ғана құралына айналдыру сынды жәйттердің барын ашып айтпай болмайды. Қытай қазақтарының аударма әдебиетінің қалыптасқанына ғасырға таяу уақыт болды. Оның соқпақты жолдары, нәтижелері және нақты теориялық мәселелері біздің зерделеп, зерттеуімізді, аударма әдебиеті шығармашылығын ілгері бастыруымызды күтіп отыр.

Әдебиеттер

1 Байболатов Ә. Аударма аясында. – ҚХР Бижиң: Ұлттар баспасы, 2001. – 158 б.
2 Чын Шымиң. Шинжияңның осы заманғы аударма тарихы. – ҚХР ШҰАР Үрімжі: Шинжияң университеті баспасы, 1999. – 271 б.
3 Солтаншәріпұлы Н. Аударма мәселелері. – ҚХР ШҰАР Күйтүн: Іле халық баспасы, 1989. – 257 б.
4 Мұханұлы Қ. Қазақ әдеби аударма тарихы жөнінде аз аял // Алқап. – ҚХР Бижиң, 1993. – №11. – 52-63 бб.
5 Шие Тиянжын. Аударма әдебиеті – мойындалу үстіндегі әдебиет // Қытай аудармашылары. – ҚХР Бижиң, 1992. – №2. – 17-24 бб.
6 Ыбырайым Т. Шинжяң қазіргі және осы заманғы аударма әдебиеті туралы // Тіл және аударма. – 2003. – №4. – 37-51 бб.
7 Мұқатайұлы М. Аударма тарихынан үзіктер // Шинжияң. – 2003. – 24 қазан.
8 Әлиев М. Қытайша-қазақша аударма назариясы. – ҚХР ШҰАР Құлжа. Іле педагогика институты оқулық бөлімі құрастырған, 2002. – 132 б.
9 Дәулеткелдіұлы С. Төл әдебиетіміз туралы толғаныстар. – ҚХР Бижиң: Ұлттар баспасы, 2010. – 291 б.
10 Мырзаханов Ж. Қазақ мәдениетінің айдыны. – ҚХР ШҰАР Үрімжі: Шинжияң халық баспасы, 2001. – 284 б.
12 Жияши Ж, Дәулеткелдіұлы С. Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы. – ҚХР ШҰАР Үрімжі: Шинжияң халық баспасы, 2007. – 342 б.
14 Мырзаханұлы Ж. Қазақ әдебиетінің тарихы. – ҚХР ШҰАР Үрімжі: Шинжияң халық баспасы, 2005. – 314 б.

References

1 Baybolatov Ä. Awdarma ayasında. – QXR Bïjïñ: Ulttar baspası, 2001. – 158 b.
2 Çın Şımïñ. Şïnjïyañnıñ osı zamanğı awdarma tarïxı. – QXR ŞUAR Ürimji: Şïnjïyañ wnïversïteti baspası, 1999. – 271 b.
3 Soltanşäripulı N. Awdarma mäseleleri. – QXR ŞUAR Küytün: Ile xalıq baspası, 1989. – 257 b.
4 Muxanulı Q. Qazaq ädebï awdarma tarïxı jöninde az ayal // Alqap. – QXR Bïjïñ, 1993. – №11. – 52-63 bb.
5 Şïe Tïyanjın. Awdarma ädebïeti – moyındalw üstindegi ädebïet // Qıtay awdarmaşıları. – QXR Bïjïñ, 1992. – №2. – 17-24 bb.
6 Ibırayım T. Şïnjyañ qazirgi jäne osı zamanğı awdarma ädebïeti twralı // Til jäne awdarma. – 2003. – №4. – 37-51 bb.
7 Muqatayulı M. Awdarma tarïxınan üzikter // Şïnjïyañ. – 2003. – 24 qazan.
8 Älïev M. Qıtayşa-qazaqşa awdarma nazarïyası. – QXR ŞUAR Qulja. Ile pedagogïka ïnstïtwtı oqwlıq bölimi qurastırğan, 2002. – 132 b.
9 Däwletkeldiulı S. Töl ädebïetimiz twralı tolğanıstar. – QXR Bïjïñ: Ulttar baspası, 2010. – 291 b.
10 Mırzaxanov J. Qazaq mädenïetiniñ aydını. – QXR ŞUAR Ürimji: Şïnjïyañ xalıq baspası, 2001. – 284 b.
12 Jïyaşï J, Däwletkeldiulı S. Qazaq ädebïetiniñ qısqaşa tarïxı. – QXR ŞUAR Ürimji: Şïnjïyañ xalıq baspası, 2007. – 342 b.
14 Mırzaxanulı J. Qazaq ädebïetiniñ tarïxı. – QXR ŞUAR Ürimji: Şïnjïyañ xalıq baspası, 2005. – 314 b.

Турбекова С.А.

Один из видов формальной соотносительности личных имен при переводе художественного текста

В статье рассматривается один из видов формальной соотносительности эмоционально-оценочных существительных со значением лица при переводе художественного текста. Автор отмечает, что при переводе происходит категориальное смещение: имя с категориальным значением существительного в тексте оригинала заменяется словосочетанием с признаковой семантикой в тексте перевода. Доминантой оказывается признаковое значение. Личное значение заменяется отвлеченным и передает процессуальный признак без лица.

Отмечается, что возникновение данного вида формальной соотносительности обусловлено отсутствием в казахском языке специальных словных наименований для лиц женского пола, а также моделей, типов образования личных имен по качествам, чертам характера.

Ключевые слова: эквивалентность личных имен, формальная соотносительность, перевод художественного текста.

Turbekova S.A.

One of the types of formal correlations of personal names in translation

The article considers one of the types of formal correlation of emotionally-valued nouns with the meaning of a person when translating an artistic text.The author notes that in the translation there is a categorical shift: the name with the categorical value of the noun in the original text is replaced by a phrase with semantics in the text of the translation.The dominant is indicative. Personal value is replaced by an abstract one and transmits a procedural sign without a face.

It is noted that the emergence of this type of formal correlation is due to the absence in Kazakh language of special word names for the females, as well as models, types of education of personal names by qualities, character traits.

Key words: the equivalence of personal names, formal correlations, the translation of an artistic text.

Тұрбекова С.А.

Көркем мәтінді аудару барысындағы деректі есімдердің сәйкес арақатысы түрлерінің бірі

Мақалада көркем мәтінді аудару барысындағы атау мәніндегі эмоциональды-бағалаушылық зат есімдердің сәйкес арақатысы түрлерінің бірі қарастырылады. Автордың пайымдауынша, аударма барысында категориялдық ауысу жүзеге асады: түпнұсқадағы зат есім категориялдық мағынасындағы аталым аударма мәтінде нышандық мәндегі сөзтіркесімен ауысады. Нышандық мағына басымдықта болады. Деректі мағына дерексізге ауысады және дерексіз процессуалды нышанды көрсетеді.

Деректі есімдердің сәйкес арақатысы түрлерінің пайда болуы қазақ тілінде әйел жынысы үшін арнайы сөз атауларының, сонымен бірге деректі есімдердің сапасына, сипатына қарай жасалу модельдерінің болмауына байланысты екені атап айтылады.

Түйін сөздер: деректі есімдердің баламалылығы, сәйкес арақатынасы, көркем мәтінді аудару.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81’25

Турбекова С.А.,

к. ф. н. доцент Казахского национального исследовательского технического университета им. К.И. Сатпаева, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: sturbekova@mail.ru

ОДИН ИЗ ВИДОВ ФОРМАЛЬНОЙ СООТНОСИТЕЛЬНОСТИ ЛИЧНЫХ ИМЕН ПРИ ПЕРЕВОДЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

В лексике категорию лица представляют лексемы, в значениях которых содержится компонент «человек». При этом значение лица может конкретизироваться, отражая общественно-социальные, возрастные, административно-территориальные, профессиональные, родственные, половые и другие группировки людей. Личные имена представляют ядро выделяемой лингвистами категории лица. Значение лица может выражаться лексическими, словообразовательными, морфологическими и синтаксическими единицами, подтверждая асимметрию плана выражения и плана содержания языка. Данное проявление асимметрического дуализма заключается в известной способности одного содержания выражаться неодинаковыми средствами не только в разных языках, но и в одном языке.

Перевод художественного текста, элементами которого выступают эмоционально-оценочные личные имена, осуществляется путем достижения функциональной и «элементной» эквивалентности. Последняя имеет два основных типа, представленных формальной и семантической соотносительностью.

В орбиту формальной соотносительности, подготавливающей семантическую эквивалентность, втягивается «контекст лица», имеющий особые условия формирования в обоих языках. Эти условия диктуются различными целями «контекстов лица». Дополнительная функция таких контекстов в обоих языках тождественна – это эксплицировать эмоционально-оценочное значение.

Виды формальной соотносительности личных имен при переводе реализуют возможность передачи одного содержания в разных языках единицами разных уровней. Они возникают в связи с тем, что понятийно-классификационное членение мира в разных языках не совпадает. Другая причина уровневой неравноправности элемента языка-источника и его перевода в другом языке – изменение синтаксического употребления и категориального значения. Доминирующим же фактором являются расхождения в таксономии языков.

Рассмотрим вид формальной соотносительности: Слово (Я1) – словосочетание (Я2).

1. Он отмахивался: «Да нет же, я *воин*, я говорить не умею» [1, 418].

Ол: «... жоға, мен *жауынгер адаммын*. Сөйлеуге ыңғайым жоқ.» [2, 294].

2. Толпа загудела, *оратор* нырнул в нее и скрылся [1, 66].

Сөйлеген кісі гу ет қалған топтың арасына сұңгіп, ғайып болды[2, 87].

3. Видимость: наглая писарская *рожа* [1, 59].

Көзге түсеріміз: писарлардың *арсыз беті* ғана[2,78].

4. Увидел *кикимору* – худую бабу и простоволосую, – сильно испугался... [1, 6].

Шашы жалбыраған ап-арық мыстанды көріп... [2, 5].

В данном случае словосочетание в Т2(текст перевода) формируется путем присоединения к наименованию «мыстан» слов из другой синтаксической группы в Т1 (текст оригинала). Определения при слове «баба» в Т1, которое опущено в Т2, подчинены переводу эмотива и подчеркивают его доминирующую позицию.

5. Там, господа, были жидовочки, а здесь – *пролетарочки*... [1, 265].

Мырзалар, онда жөйіп әйелдер бар, мұнда *пролетар әйелдері* бар... [2, 72].

6. Но ведь она *преступница* [1, 22].

Бірақ Катя *қылмысты әйел* ғой [2, 28].

7. Шейнберг опять сошелся со своей *истеричкой*... [1, 34].

Шейнберг*қояншық әйеліне* қайта қосылыпты …. [2, 44].

8. Три *мещанки* в зеленых и пунцовых платьях грызли семечки и плевали шелухой... [1, 71].

Жасыл кашимир көйлек үш *тоғышар әйел*... [2, 95].

Словосочетанияв Т2 [2, 3, 4] восполняют отсутствиеразграничения названий лиц в Я1 по полу.

9. ... *мальчишка* из магазина принес [1, 32].

... магазиннен *бір бала* әкелді [2, 42].

Семантическая структура многозначного слова «бала» не включает семы неопределенности, которую может иметь существительное «мальчик», благодаря соотнесенности возраста, пола; тогда как «бала», кроме этих сем, несет сему родственных отношений, которая не предполагает неопределенности. Так как у слова «бала» нет внутрисловной расположенности к выражению «некоего лица», то оно вносится аналитическим способом («бір бала»).

10. Разыши этого николая Ивановича и скажи ему, что он *разиня* [1, 75].

Әлгі николай Ивановичті тауып алып оған *ашық ауыз* екенсің де[2, 99].

При переводе происходит категориальное смещение: имя с категориальным значением существительного (Т1) заменено словосочетанием с признаковой семантикой (Т2). Последняя представляет лишь часть содержания личного значения («лицо» – «качество», т.е. лицо, обладающее качеством). Опущение семы восполняется в Т2 за счет других его элементов («оған», «николай Ивановичті»).

11. Тогда Катя, всегда молчаливая, – *«овечка»,* – почти крикнула,сжав руки [1, 248].

Үндемейтін «қойдан жуас» Катя жұмылығын түйіп, айқайлап жіберді [2, 47].

Как и в предыдущем случае перевод словосочетания осуществлен с опущением семы «лицо», которая восстанавливается синтагматическим округлением («Катя»).

12 Одиночка, мечтательница, холодная, никогда не любившая женщина – прощай, черт с тобой, не жалко...[1, 359].

Топтан бөлініп жалғыз қалған қиялый, ешкімді сүйіп көрмеген салқын әйел, хош бол енді, сені аяйтын ештеңе жоқ... [2, 208].

Еще одно подтверждение того, что в номинации лиц по качествам в русском языке активно участвуют словообразование и фразообразование, тогда как в казахском языке им соответствует только фразообразование. Ср: 1) одиночка – одинокий человек, одинокая женщина – тот, кто одинок; 2) жалғыз адам – жалғыз әйел. Так как сочетание «жалғыз әйел», как и «одинокая женщина» имеет более узкое значение и отражает семейный статус жалғыз басты әйел, а не вообще социальный , как «одиночка», «одинокий человек», «жалғыз адам», то для расширения значения словосочетания «жалғыз қалған әйел» введены дополнительные слова «топтан бөлініп», что определило сложность словосетания, которое к тому же получает сему «лицо» в контексте.

13. Мы не хотим быть *наемниками* кровавой буржуазии [1, 221].

Біз қанқұйлы буржуазияның *жалдамалы құлы* бола алмаймыз [2, 8].

Пример обнаруживает таксономическое расхождение языков, котороефиксирует, в частности, несходство в исконных традициях, принципах формирования, содержания, управления, организации военных сил у русских и казахов.

14. Я не *саботажник*.. [1, 227].

Кеселдік жасаушы емеспін… [2, 16].

15. Он вдруг улыбнулся как-то по-забытому, по-«довоенному», простодушно, и Даша все вспомнила: плоский песчаный берег, солнечную мглу над теплым и ленвым заливом, себя – *«недотрогу»,* девичий бант на платье, влюбленного Куличика, которого она от всей своей высокомерной девственности презирала... [1, 354].

...ол кенгет бір түрлі ұмыт болып кеткен «соғыстан бұрынғы» ақжарқын пішінмен жымыйып күлді, сол сәтте: өткен өмір Дашаның есіне түсе қойды. Жайпауыт құмайт жаға, баяу толқыған жылышығанақтын үстіне түскен күн сәулесі, көйлегіне бант таққан *«шан тимес*» қыз-өзі, ғашық болған Куличик, ол оны күнәсіз өркөкрек қыз жанымен жек көріп еді... [2, 201].

В Т2 так же, как и в предыдущих случаях (10-14) создается «контекст лица» путем включения зат есім «қыз» и есімдік «өзі».

16. Я – никто. *ничтожество.* Бездарна и порочна [1, 27].

Мені қойшы. *Түкке тұрмаймын*. Дарынсыз бұзылған адаммын [2, 34].

В данном соотношении Т1 – Т2 «контекст лица» в Т2, созданный при обозначении признака «түкке тұрмаймын», поддерживается отсутствующим в Т1 несколькословным наименование лица (дарынсыз, бұзылған адаммын), который соответствует наименованиям признаков (бездарна и порочна). Категориальная и уровневая разница нейтрализуется функциональной адекватностью. Данные соотносительные единицы из Т1 и Т2 выполняют одну и ту же синаксическую функцию сказуемого.

17. Это *сумасшедшие* [1, 27].

Бұл *естен айрылғандық* [2, 65].

Личное значение Т1 заменено отвлеченным в Т2 и передает процессуальный признак без лица. Демонстрируется возможность перевода с пропуском значения лица, так что доминантой оказывается признаковое значение, с которым и связана эмоционально-оценочная окраска контекста.

Как видим, возникновение данного вида формальной соотносительности обусловлено отсутствием в казахском языке специальных словных наименований для лиц женского пола, а также несвойственностью для казахского словообразования, в отличие от русского, моделей, типов образования личных имен по качествам, чертам характера. Поэтому вместо отадъективных субстантивов в казахском текстепоявляются качественные прилагательные, требующие или не требующие «контекста лица».

Литература

1 Толстой А. Хождение по мукам. Трилогия. – Минск: Мастацка літаратура, 1975. – 750 с.
2 Толстой А. Азапты сапарда. Трилогия. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1953.

References

1 Tolstoj A. Hozhdenie po mukam. Trilogiya. – Minsk: Mastacka litaratura, 1975. – 750 s.
2 Tolstoj A. Azapty saparda. Trilogiya. – Almaty: Қазақтың memlekettik kөrkem әdebiet baspasy, 1953.

5-бөлім
МӘДЕНИЕТ

Раздел 5
КУЛЬТУРА

Section 5
CULTURE

Аймұхамбет Ж.Ә.,
Байтанасова Қ.М.

Мифтік танымдағы жаратылыс диадасының қосарлы-қайшылықты бітімі

Мақалада мифтік дүниетаным негізіндегі диадалық бірліктің қайшылықты сипаты талданалды. Миф табиғатына тән бинарлық оппозицияның мәні, тілдік аспектідегі қалыптасқан ұғымдардың мағынасы туралы тұжырымдар негізге алынып, тұжырымдар жасалады. Мифема ұғымының осы бинарлық оппозицияға негіз болғандығы мысалдар арқылы талқыланып, тұжырымдармен бекітіледі. Бинарлық оппозиция категорияға айналып, табиғат пен мәдениеттің өмір сүру қағидаттары ретінде сипатталады. Мақалада бейсаналық құрылымды анықтау үшін халық мәдениетін, менталитетін, рухын танып-түсіну, дәл осы құрылым қабаттасқан бинарлық оппозицияны айқындау керектігі айтылады. Мифтік дүниетанымда ерекше орын алатын бинарлық-диадалық құрылым әлем халықтарының мифтік баяндарынан және поэтикалық кеңістіктен орын алғандығы туралы қорытындылар жасалады.

Түйін сөздер: дүинетаным, миф, бинарлық оппозиция, мифема, медиатор, хаос, космос, аспан, жер, бейнелеу тәсілдері, стилистикалық пішін, антитеза.

Aymukhambet Zh.A.,
Baitanasov K.M.

The binary and opposite nature of the dyad in the mythical consciousness

The article analyzes the opposite qualities and unity of the dyad of the mythical world from the point of view of language and aspects inherent to the nature of the essence of the myth of binary opposition. The binary opposition is considered as a separate category and characterized as the main principle of nature and culture existence. In the article it said that in order to identify subconscious structure it is necessary to study the culture, mentality and spirit of a nation, the structure can certainly recognize the binary opposition. Conclusions are justified by the judgment in the examples that vividly demonstrate the fact that mytheme has formed the basis of a binary opposition. The conclusions in the article also argue that the structure of the binary dyad has a special place in the mythological world view of mythical stories of the peoples of the world and in a poetic space as well.

Key words: outlook, myth, binary opposition, mytheme, mediator, chaos, space, sky, earth, ways of reflection, stylistic forms, antithesis.

Аймухамбет Ж.А.,
Байтанасова Қ.М.

Дуо-противоречивая природа диады в мифическом сознании

В статье анализируется противоположные качества и единства диады мифического мировоззрения с точки зрения аспекта языка и присущей природе мифа сущности бинарной оппозиции. Бинарная оппозиция характеризуется как отдельная категория, описывается как основной принцип существования природы и культуры. В статье говорится о том, что для определения подсознательной структуры необходимо понять и познавать культуру, менталиетет и дух народа, именно эта структура может обозначать бинарную оппозицию. Выводы обосновываются посредством суждения на примерах, демонстрирующих тот факт, что мифема легла в основу бинарной оппозиции. Выводы в статье также доказывают, что структура бинарной диады занимает особое место в мифологическом мировоззрении мифических рассказов народов мира и в поэтическом просторе.

Ключевые слова: мировоззрение, миф, бинарная оппозиция, мифема, медиатор, хаос, космос, небо, земля, способы отражения, стилистические формы, антитеза.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 398.122: 821.512.122

Аймұхамбет Ж.Ә.[1], Байтанасова Қ.М.[2],

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
[1]профессоры, ф.ғ.д., [2]профессоры, ф.ғ.к., Астана, Қазақстан,
e-mail: a_zhanat@mail.ru; beka-talgat@mail.ru

МИФТІК ТАНЫМДАҒЫ ЖАРАТЫЛЫС ДИАДАСЫНЫҢ ҚОСАРЛЫ-ҚАЙШЫЛЫҚТЫ БІТІМІ

Адам баласының әуелгі дүниетанымы қарама-қайшылықтардың табиғатын тануға және түсінуге негізделген. Ежелгі дүниетаным болып саналатын миф табиғатына бинарлық оппозицияның тән болуы даму заңдылығын қамтамасыз ететін қарама-қарсылықтың бірлігі мен күрес заңын еске түсіреді.

Тілтаным аспектісінде бинарлық оппозиция (лат. binarius – қосарланған, екі бөліктен тұратын) дегеніміз белгілі бір таңба өзіне оппозицияда тұрған таңбамен байланысы арқылы ғана белгілі бір мағынаға ие болатын шеңберде түсіндірілетін семиотикалық жүйедегі қарым-қатынас типі екені белгілі [1]. Қарапайым мысал келтірер болсақ, лингвистикалық таңба ретіндегі «ізгілік» сөзінің мәнін «зұлымдық» сөзі, «жақын» сөзінің мағынасын «алыс» сөзі, «қатты» сөзінің мәнін «жұмсақ», «тұщы» сөзінің мәнін «ащы», «ақ» сөзінің мәнін «қара» сөзі айқындайтыны мәлім.

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап Ф. де Соссюр концециясы негізінде ғылымда кез келген құбылыс белгілі бір құрылымға ие деген түсінік үстемдік ала бастағаны белгілі. Осыдан келіп құрылымдық лингвистика туындады. Соссюр тілдік құрылымды зерттей отырып, оның элементтері болып табылатын таңбалар арасында әрекет ететін ішкі байланыстың синхронды тәртібін айқындады. Тіл элементтері, Соссюрдің айтуынша, бірін бірінен ерекшелейтін және бір-бірімен байланыстыратын оппозициялық жүйеде қызмет етеді, ал мағына, мән осы система, немесе құрылым ішіндегі бөліктер байланысының нәтижесі болып табылмақ [2, б. 19-21]. Сондайақ, де Соссюр үшін тіл дегеніміз – функционалды айырмашылық пен оппозиция жүйесі. Тілдің күллі механизмі оппозицияға және оған қосалқы түрде фонетикалық, концептуалдық айырмашылықтарға құрылған. Бұл тұжырымның қисындылығын, әрине, жоққа шығара алмаймыз.

Соссюр идеясын әрі қарай дамытқан Роман Якобсон фонетикалық құрылымды зерттей келе, фонетика саласының ерекшелігі – оның дуалистік, яғни бинарлық болмысында дейді. Якобсонның пікірімен келісе отырып, барлық фонемалар қай тілде болсын бір-біріне қарама-қарсы жұп құрайтынын айтуға болады. Мысалы: дауысты=дауыссыз, қатаң=ұяң, жіңішке=жуан. Тілдік таңбалар мен құбылыстар адам баласының

қарым-қатынасы нәтижесінде пайда болып, бір-бірінің қасиетін, сапасын, пішінін айқындайтын жұпты құрайды.

Структурализм теориясында бинарлық оппозиция негізгі категорияға айналып, табиғат пен мәдениеттің өмір сүру қағидаттары ретінде сипатталады. Француз структуралистері, оның ішінде этнолог әрі антрополог Клод Леви-Стросс құрылымдық лингвистиканың бинарлық оппозиция туралы идеясын қабылдай отырып, лингвистиканың құрылымдық моделі антропология моделімен ұқсас келеді деп түсіндіреді. Ал, бұл модельдер бейсаналықтан бастау алады, яғни әу баста адам ақылының құрылымында бар ұғым. Тіл дегеніміз, Леви-Стросс пайымдауы бойынша, халық мәдениетінің бейнесі, бірақ оның құрылымы сөйлеу тілінде қабылданбаған. Тіл – ішкі құрылымын өздігінен туындататын құбылыс. Леви-Стросс тұжырымын алға тартсақ, мифті тілмен салыстыруымызға болады, мифте де сөйлеушілер қабылдамайтын құрылымдық сипат бар (ол – бейсаналық құрылым) [3, б. 65].

Бейсаналық құрылымды анықтау үшін халық мәдениетін, менталитетін, рухын танып-түсіну, дәл осы құрылым қабаттасқан бинарлық оппозицияны айқындау керек.

Бинарлық оппозицияны Леви-Стросс ойлаудың ең түпкі, негізгі бөлшегі болып табылатын *мифема* ретінде қарастырады. Шындығында да, дүниені тануға талпыныстың ең ежелгі формасы осы мифемада жатқаны ақиқат.

Әдеби-мәдени талдаулар тұрғысынан келер болсақ, «Бинарлық оппозиция – XX ғасырда ерекше белсенді қолданылған және осылай деп танылған әлемді танудағы әмбебап құрал. Әлем бейнесін суреттеудің кез келгенін түрінде бинарлық оппозиция бар және олар әмбебап сипатымен ерекшеленеді: *өмір/өлім; бақыт/бақытсыздық; оң/сол; жақсы/жаман; жақын/алыс; өткен/болашақ; жоғары/төмен*. Бұл оппозицияның бір жағы жағымды, бір жағы жағымсыз сипатымен белгілеленген» [4].

Ежелгі дүниетаным және тарихи сананың бір формасы ретіндегі миф тұтас дүние құрылымындағы қарама-қайшылыққа ерекше назар аударады. Структуралистер сипаттаған бинарлық-диадалық құрылым мифтік дүниетанымда ерекше орын алады және жаратылыс атаулының қайнар көзі, дамудың тетігі, қозғаушы күші ретінде айтылады.

Біз сол мифтік танымдағы бинарлық оппозиция табиғатына үңіліп, олардың мән-мағынасына тоқталмақпыз.

«Кез келген мифтің негізінде біршама оппозиция жатыр кез келген миф бинарлық оппозициядан бастау алады, мысалы: өмір мен өлім, аспан – жер, күн – түн, оң мен сол, жоғары – төмен, киелі – қасиетсіз, шикі мен піскен, ақ пен қара, т.б. Миф мазмұнының өрістеуі осы негізгі қарама-қайшылықты біртіндеп арылтудан түзіледі. Ол үшін мифтік-шығармашылық оппозициялар полюсін анықтап бекітетін аралық өтпелі элементтердің медиациялы-қозғалмалы рәсімін (медиатор) туындатады» деп тұжырымдайды В. Найдыш [5, б.456]

Ежелгі дүниетаным ретіндегі мифтің кез келген мотивінен біз бір-біріне болмысы қайшы диадалық құрылымды көре аламыз. Олар: хаос – космос; аспан – жер, күн – түн, изгілік пен зұлымдық, ақ пен қара. Бұл жұп ұғымдар бір-бірімен тығыз байланысты болумен қатар өзара қайшылықты сипатта. Бұл қайшылықтың өзі айналып келгенде бір тұтастықты түзеді.

Дүниенің жаратылуы туралы мифтерде ең әуелі бей-берекет хаос айтылса, артынша реттілік, үйлесім ретіндегі космос оған қарсы қойылады. Бұдан кейінгі қарсылықты әрі тұтастықтағы жұп – аспан мен жер.

Сөйтіп, мифтік танымдағы айтылым бойынша хаос-космос қарсылықты жұбының байланысы нәтижесінде дүние ретке келтіріледі. Ежелгі Мысыр мифологиясында Атум құдайдың өз бойынан Шу мен Тефнутты жаратқаны, бұл жұптың балалары ретінде Геб (еркек) пен Нуттың (әйел) дүниеге келгені айтылады. Геб – жер, ал, Нут – аспан ретінде сипатталады.

«Геб пен Нут бірін-бірі жақсы көргендері соншалық, дүниеге құшақтасқан қалпында келді. Сондықтан да бастапқыда бұл екеуі бір-бірінe жабысып тұрады. Олардың балалары – жұлдыздар дүниеге келеді. Бір күні Геб пен Нут ұрсысып қалады. Жанжалдың себебі – Нут үнемі өзі тапқан балаларын жұтып қояды. Геб оған ашуланады. Аспаннан да, жерден де тыныштық кетеді. Күн құдайы Ра Шуға екеуін екі бөліп жібер деп бұйрық береді. Шу Нутты көкке көтеріп, екеуінің құшағын ажыратады. Сөйтіп аспан жерден ажырайды» [6, б. 222]. Нут бұл жерде жойымпаздық сипатымен ғана емес, жаратушылық (жұлдыздарды дүниеге әкелу) әрекетімен де көрінеді. Яғни ол әрі жұлдыздарды жаратушы, әрі өз жаратқанын қайта жоюшы. Бір Нуттың болмысының өзі мифтік танымдағы жасампаздық/жойымаздық диадасын құрайды.

К. Юнгтің архетиптер теориясында Анима мен Анимус әйелдік (аналық) және еркектік (аталық) бастау архетиптері болып түсіндіріі-

леді. Бұл екеуі әрі жұптасқан, бірін-бірі толықтыратын архетиптер, әрі бір-біріне деген оппозициялық сипатымен ерекшеленетін болмыс. Жаратылыстың оппозициялық сипатын мифтік негізде пайымдай отырып, ғалымдар осындай қайшылықты қарым-қатынастың даму диалектикасының өзегі екенін қайталай айтады. Миф символикасы туралы пайымдауында Дороти Норман былай дейді:

«Біз үнемі қарама-қарсылықтармен, өмір мен өлім, көк пен жер, күн мен түн, аналық пен аталық, өткен мен болашақ, біздің ішіміздегі мен оған кереғардың ойынымен бетпе-бет келеміз. Біз шүбәсіз болатын қарама-қарсылықты жұптар ғана емес, сонымен бірге, олардың шексіз болып көрінетін қиюластық амалдары да абдыраушылыққа әкеледі. Міне, сол кезде біздің осынау қарама-қарсылықтардың айлалы шытырман қиюластығымен келісімге келуден және оларға талғампаздықпен қараудан басқа амалымыз қалмайды» [7, б. 412].

Мифологияда Хаос-Космос диадасынан өмір-өлім оппозициясына дейінгі аралықта қаншама қайшы ұғымдар мен құбылыстар қамтылған. Жоғарыда өзіміз мысалға келтіріп өткен аспан мен жер бинарлық-диадалық жұптастық болумен қатар оппозициялық жаратылыс. Осы оппозиция аспан-жер ұғымын қытай мифологиясында Инь мен Янь, грек мифологиясында Уран мен Гея, мысырлықтарда Геб пен Нут түрінде бейнелейді. Сондай-ақ Шив пен Вишнудың, Гор мен Сеттің бітпейтін майданы осы мифтік дүниетанымның бинарлық өзегі. Күллі табиғаттағы жаратылыс, мейлі, нақты-заттық, мейлі абстрактылы болсын, бір-бірімен қарама-қарсы жұп құраса, дәл осы қайшылық нәтижесінен даму өрбиді.

Адамзат жаратылысының негізгі өзегі болып, санасынан берік орын алған ақ пен қараның, жақсылық пен жамандықтың, ізгілік пен зұлымдықтың, жомарттық пен нәмәрттіктің мәңгілікке созылған күресі мифтік танымда бір-біріне қарама-қарсы қойылған қос қаһарман, қос билеуші, қос «құдай», т.б. сипатта бейнеленгені бізге әлем халықтарының мифтерінен белгілі.

«Инь мен Ян концепциясы – қарама-қарсы және бірін бірі толықтыратын екі бастау – мемлекетті басқару системасынан бастап адамдар арасындағы қарым-қатынасты, тамақтану ережелері мен өзін өзі реттеуге дейінгі аралықтағы қытайдың барлық мәдени дәстүрін қамтиды. Олар, сондай-ақ адам мен рухани әлем арасындағы қарым-қатынастың күрделі жүйесін де де таралған», – деп жазады А.А.Маслов [8, б. 29]. Бұл екі бастаудың өзін ежелгі қытайлықтар былайша сипаттаған: Ян – аспан, аталық бастау, оңтүстік, жарық, өмір, күн, тақ сан; Инь – жер, аналық бастау, солтүстік, ай, қараңғылық, түн, жұп сан.

Қазақ халық фольклорындағы «Жақсылық пен Жамандық», шығыс халықтарындағы «Мәрт пен Нәмәрт» ертегілерінің мазмұнында болмыстары бір-біріне мүлде кереғар екі кейіпкер жолға бірге шығады. Жақсылық, немесе Мәрт жол-жөнекей жаяу қалып, мүсәпір болған Жамандықты, яғни Нәмәртті жаны ашып, атына мінгестіріп алады. Бейшара жолаушы Жамандық (Нәмәрт) атқа мінігесіп алған соң өзіне жақсылық жасаушы жанды алдап, жолға тастап кетеді. Яғни, бұл екеуі бір жолмен жүре алмайды дегенді Жамандықтың осы әрекеті танытады. Алайда, екеуінің жолдары қайта-қайта тоғыса береді. Жамандықтың жасаған жамандық әрекеті Жақсылықты бір жақсылыққа жолықтырып отырады. Себебі, өмірдің өзі осы жақсылық пен жамандықтың тартысына негізделген. Бұл екі ұғым бір-біріне қарама-қайшы мәнде болғандықтан да сол ұғымдарды иемденген екеу ертегі мотивінде сол аттарына сәйкес әрекет жасайды.

Жаратылыстың екі бастауын – жақсылық пен жамандықтың қайнар көздерін сипаттауда философтар мифтік дүниетанымға назар аудара отырып, түрлі концепцияларды ұсынды. Бұл концепциялар дерлік мифтерден, аңыз-ертегілерден өздеріне «дәнек» іздегені белгілі. Осындай ізденістер нәтижесінде неміс ойшылы Фридрих ницше XIX ғасырдың 72-жылы болмыстың екі бастауын сипаттайтын «аполлондық» және «дионистік» бастаулар ұғымын ұсынды [9]. Аполлон да Дионис те – грек мифінің кейіпкерлері, екеуінің әкесі – найзағай құдайы Зевс делінеді. ницше тұжырымы батыс ойшылдары Плутарх, Томас Ман еңбектерін еске салады. Бұлар күн құдайы болып саналатын Аполлон мен шарап құдайы Дионистің болмыстарындағы бір-біріне ұқсамайтын қасиеттерді жүйелеп алып, солар арқылы бір-біріне кереғар өмір сүру тәсілдерін анықтайды. Мифтік танымдағы аспан мен жер, ақ пен қара, қараңғы мен жарық, ыстық пен суық, күн мен түн, жоғары мен төмен, солтүстік пен оңтүстік, батыс пен шығыс, жақсылық пен жамандық, ізгілік пен зұлымдық, періште мен шайтан – бір-біріне қарама-қарсы, қарама-қайшы, алайда, бір-бірінен бөлінбейтін жұпты құрайды. Өзара тартыста болғанымен, олар бірінсіз бірі әркет ете алмайды. Диалектиканың негізгі заңдарының бірі – қарама-қарсылықтың бірлігі мен күрес заңы екенін философиялық

тұрғыда жақсы білеміз. Бұл заңдылыққа сүйенсек, дамудың негізінде құбылыстар мен үдерістердің өзара қайшылығы жатқаны айқын. Осы қайшылықтар дамудың өзегіне айналады. Қарама-қарсылықтың бірілігі мен күресі – қозғалыстың және барлық болмыстың дамуының бастау көзі. Әйгілі неміс ойшылы Гегель қайшылықтар туралы ілімді диалектикалық тұрғыда талдап көрсеткенін білеміз. Қайшылық дегеніміз – қарама-қарсы ұғымдардың, заттардың, құбылыстардың бір-біріне шартты түрдегі қарсылығын танытады. Қайшылық атаулының бірігетін, ымыраға келетін тұстары бар. Қайшылық, дәлірек айтқанда, бір бүтін болмыстағы екі ұғымның қарым-қатынасы дамудың өзегі екеніне ұлы Абайдың *«Махаббат пен ғадауат майдандасқан // Қайран менің жүрегім мұз болмай ма»* деген жолдары да дәлел бола алса керек. Яғни, дамудың, тіршіліктің негізгі тетігі болған қарам-қайшылықтың майдандасар алаңы – өмір кеңістігі, сол өмір сәулеленетін рух әлемі. Дамудағы осы заңдылық өмірдің көркем бейнесін жасайтын өнер туындыларында әр түрлі бейнелеу тәсілдері, стилистикалық пішіндер түрінде көрініс тапты. Көркем әдебиет үлгілеріндегі стилистикалық пішін, көркемдік тәсіл ретіндегі оксюморон құбылысының, антоним мен антитезаның мәнін осы негізде түсінген абзал.

Әдебиеттер

1 Энциклопедия культуры и общества. (Электронный ресурс). – URL: http://glossword.info/index.php/term/ (қаралған мерзімі: 24.12.2015).

2 Соссюр Ф.де. Курс общей лингвистики. М., Логос, 19987 – 380 с. ISBN: 9785397009683.

3 Леви-Стросс К. Мифологики: Сырое и приготовленное. М., 2006. – 399 с. ISBN: 5-98358-111-2.

4 Руднев В. Словарь культуры XX века. (Электронный ресурс) (қаралған мерзімі: 24.12.2015).

5 Найдыш В.М. Философия мифологии. XIX – начало XXI в. – М.: Альфа М, 2004. – 544 с. ISBN: 5-98281-023-1.

6 Згурская М. П. Загадки истории. Древний Египет. Directmedia, 2014. – 380 с.

7 Норман Д. Мифологиядағы символизм.// Кітапта: Мифология: құрылымы мен рәміздері. Алматы: «Жазушы», 2005. – 568 б. ISBN: 9965-701-86-5.

8 Маслов А.А. Китай: Укрощение драконов. Духовные поиски и сакральный экстаз. М.: Алетейа: Культурный центр «Новый Акрополь», 2006. – 480 с. ISBN: 5-98639-024-5, 5-901650-18-2.

9 ницше Ф. Полное собрание сочинений. В 13 томах. Том 1. Часть 1. Рождение трагедии. Из наследия 1869-1873 годов. – М.: «Культурная революция», 2006. – 416 с. ISBN: 978-5-902-76415-1.

References

1 Encyclopedia of culture and society. (Electronic resource). – URL: http://glossword.info/index.php/term/ (show date: 24/12/2015).

2 Saussure F.de. Course in General Linguistics. M., Logos, 19987 – 380 with. ISBN: 9785397009683.

3 Levi-Strauss C. Mifologiki: Raw and cooked. M., 2006. – 399 p. ISBN: 5-98358-111-2.

4 Rudnev Dictionary culture of the twentieth century. (Electronic resource) http: // slovar. lib.ru/dictionary/binaroppozicija.htm (show date: 24/12/2015).

5 Naydysh VM mythology philosophy. XIX – the beginning of the twenty-first century. – M .: Alpha M, 2004. – 544 p. ISBN: 5-98281-023-1.

6 Zgurskaya MP Mysteries of History. Ancient Egypt. Directmedia, 2014. – 380 p.

7 Norman D. Mythology symbolism .// Book: Mythology: symbols of the structure changed. Almaty: «Zhazushy», 2005. – 568 b. ISBN: 9965-701-86-5.

8 Maslov AA China: The Taming of the dragons. Spiritual quest and sacred ecstasy. M .: Aleteya Cultural Center «New Acropolis», 2006. – 480 p. ISBN: 5-98639-024-5, 5-901650-18-2.

9 F. Nietzsche Complete Works. The 13 volumes. Volume 1 Part 1: The Birth of Tragedy. From the heritage of 1869-1873's. – M.: « Culture Revolution», 2006. – 416 p. ISBN: 978-5-902-76415-1.

Борецкий О.М., Ким Л.М.

Люди и куклы в миросозерцании Востока (на материале японской литературы и кино)

В статье рассматриваются культурологический, эстетический и философский аспекты искусства кукол. Предметом анализа становится метафорическое и символическое значение куклы в искусстве Востока, а именно – в японском искусстве (театре, литературе и кино). Особое внимание уделяется рассмотрению замысла и воплощения фильма Такеши Китано «Куклы» и литературной прозе Акутагавы Рюноскэ. Отмечается, что в форме художественного (кинематографического и литературного) творчества Китано и Акутагава выразили целый ряд нравственно-философских и психологических вопросов самосознания личности, любви и смерти, свободы и судьбы. Выделяются наиболее существенные аспекты диалектической взаимосвязи и взаимообусловленности человеческого и кукольного миров.

Ключевые слова: кукла, театр кукол, японская культура, бунраку, судьба, свобода, любовь и смерть.

Boretsky O.M., Kim L.M.

Human beings and dolls in oriental philosophy of life (based on japanese literature and cinema)

This article focuses on cultural, aesthetic, and philosophical aspects of the art of dolls. The subject of analysis is metaphorical and symbolic meaning of a doll in the art of the East, namely, in the Japanese art (theater, literature, and cinema). Particular attention is given to analysis of the plot and implementation of the Takeshi Kitano's move «Dolls» and literature of Ryūnosuke Akutagawa. It is noted that Kitano and Akutagawa expressed in the form of artistic expression (cinema and literature) a number of ethical and philosophical and psychological issues of self-consciousness, love and death, freedom and destiny. The article highlights the most significant aspects of the dialectical interrelationship and interdependence of the human and puppet worlds.

Key words: doll, puppet theater, Japanese culture, bunraku, destiny, freedom, love and death.

Борецкий О.М., Ким Л.М.

Шығыстық дүниетанымдағы адам және қуыршақ (жапондық кино мен әдебиет үлгілері бойынша)

Мақалада қуыршақ өнерінің мәдени, эстетикалық және философиялық қырлары қарастырылады. Шығыс өнеріндегі қуыршақтың, атап айтқанда, жапондық театр мен кинодағы және жапон әдебиетіндегі қуыршақтың метафоралық, символикалық мәндері талдау объектісі болады.

Зерттеу барысында Акутагава Рюноскэнің прозасындағы және Такеши Китаноның «Қуыршақтар» фильміндегі автор идеясының ойластырылуы мен іске асырылуына баса мән берілді. Китано және Акутагава көркем әдеби, кинематографиялық шығармашылық арқылы тұлғаның өзіндік санасындағы адам бостандығы, тағдыр, махаббат және өлім сияқты адамгершіліктік-философиялық, психологиялық мәселелерді бейнелегендері тұжырымдалды. Адам әлемі мен қуыршақтар дүниесінің өзара диалектикалық байланысының, шарттылығының мәнді қырлары ашып көрсетілді.

Түйін сөздер: қуыршақ, қуыршақ театры, жапон мәдениеті, бунраку, тағдыр, бостандық, махаббат, өлім.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 130.2

Борецкий О.М.[1], Ким Л.М.[2],

[1] к.филос.н. доцент, [2] к.филос.н. доцент Казахского национального университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан,
e-mail: cinema-paradizo@mail.ru, klm008@mail.ru

ЛЮДИ И КУКЛЫ В МИРОСОЗЕРЦАНИИ ВОСТОКА (на материале японской литературы и кино)

История куклы – это история страха и трепета. Её обожествляли и ненавидели, делали объектом магического культа и сжигали на костре.

Кукла – марионетка с очевидно или незримо присутствующим кукловодом (Демиургом или Судьбой) не раз становилась метафорой человеческого удела, от Омара Хайяма до современных бардов и мастеров гигантского перформанса.

Плодотворная историческая традиция театра марионеток, этой, по выражению Генриха фон Клейста, «изобретённой для толпы разновидности изящного искусства» знала немало интересных и выдающихся образцов.

Куклы бывают плоские и объемные, куклы-марионетки (на нитках), куклы верховые (перчаточные), тростевые и механические и др., они приводятся в действие актерами-кукловодами, которые чаще всего скрыты от зрителей ширмой. История театра кукол лежат в глубокой древности – языческие обряды, игры с овеществленными символами богов, олицетворявших силы природы. Древние формы сценической культуры зародились на основе религиозно-мистериальных зрелищ. Например, в Древнем Египте – мистерия об Осирисе, в Древней Индии и Древнем Китае – культовые представления. Еще Геродот, Ксенофонт и Аристотель упоминали о театре кукол. В средние века в церквях и монастырях устраивались представления, где с помощью кукол инсценировали сцены из Евангелия. Постепенно кукольные постановки все больше и больше наполнялись «земным» содержанием. На площадях и ярмарках выступали кукольники, они подвергались преследованиям и гонениям со стороны инквизиции, потому что в своих постановках отражали антицерковный и антифеодальный настрой населения. Уже в конце средневековья кукольный театр стал носить народно-сатирический характер. Например, Пульчинелла в Италии.

В странах Востока кукольный театр носил традиционный национальный характер. Чаще использовались большие куклы, которых вели минимум два актера. В японском театре использовались куклы в 2/3 человеческого роста ими управляли 4-5 человек в черной одежде и черных масках-чулках [2].

Новым этапом в истории куклы стало её оживление и превращение в самобытный и самодостаточный персонаж искусства: театра, анимации и кино.

Говоря же о близких нам примерах кукольного перформанса, нельзя не отметить тот факт, что уникальным и особым феноменом в культуре XX века стал театр кукол Сергея Образцова. «Кукольное иносказание как средство предельного обобщения», – таким был, по мысли Образцова, его театр, обладавший самобытным, и главное, незаменимым никаким другим видом искусства, значением: эстетическим, культурологическим, сатирическим, философским. «Божественная комедия», «Необыкновенный концерт», «Под шорох твоих ресниц» и ещё многие другие выдающиеся кукольные спектакли.

Особым явлением в анимационном искусстве стала кукольная анимация, которая создавала свой причудливый, объёмный мир, который, может быть, и проигрывал рисованной анимации в скорости, но зато выигрывал в телесной предметности. Ярким примером такого причудливо-сказочного кукольного мира можно считать творение Андерса Кларлунда «нити» и трилогию Гарри Бардина «Чуча» с бесподобной кукольной реанимацией музыки Жоржа Бизе, Исаака Дунаевского и Гленна Миллера. Кроме того, отдельно стоит упомянуть и пластилиновую анимацию (тоже ведь куклы!) с таким не по-детски трогательным фильмом последних лет, как «Мэри и Макс» Адама Эллиота.

Наконец, кино открыло перед куклой поистине безграничные возможности, от ужасных похождений Кинг-Конга и куклы Чаки до соблазнительных жестов Мэрилин Монро. (Собственно, Монро стала абсолютным и законченным перевоплощением куклы с её невинностью и незнанием «как надо» в солнечную светящуюся дурочку, делавшую десятки дублей какой-нибудь одной незатейливой фразы).

Кукла – суррогат, заменитель человека, копия. Она наделяется кукольной душой и кукольными страданиями. Все это лишь отражение человеческих желаний, чувств, мечтаний. Используя кукол, человек может смоделировать любую ситуацию, прогнозировать ее исход, провести своего рода эксперимент. В жизни такое невозможно, а на сцене и в кино – запросто. Автор постановки, сценарист фильма использует кукол для того, чтобы показать то, что его волнует, что, возможно, представляется только в его воображении и фантазиях. И куклы воплощают этот замысел в реальности. Но не в настоящей, а в представляемой на театральных подмостках или на экране для зрителя.

Мы сами создаем красочный мир художественной иллюзии, сознательной, порой нарочитой зашифрованности, наполняем его аллегорическим смыслом и сатирическими красками. Проблема человека и общества здесь наличествует в гипертрофированном виде – внутренняя противоречивость и неустроенность, страх перед будущим, разъедающая душу повседневность, непостоянство чувств – это главные аспекты, которые раскрываются в кукольных страданиях.

Особого внимания, как с эстетической, так и с философской точки зрения в обозначенной нами кукольной теме, безусловно, заслуживает фильм японского режиссёра Такеши Китано «Куклы», о котором и пойдёт речь.

«Куклы» Такеши Китано без преувеличения стали в 2002 году сенсацией Венецианского фестиваля (к тому же именно здесь, а не в Каннах и на Берлинале, ценят кино как искусство, как эстетическое и эстетское высказывание). Сегодня в кино трудно кого-то чем-то удивить, но Китано удивил. Воздавая по заслугам японской картине, критики говорили об удивительном сочетании наивного искусства и ярости чувств, о мощном взрыве визуального мира Китано.

По содержанию «Куклы» соединяли красотой печали три истории о невозможности любви. (Примечательно, что двумя годами раньше на ту же самую тему и тоже тремя историями высказался мексиканец Алехандро Гонсалес Иньярриту в картине «Сука любовь»). Три истории в костюмах Йодзи Ямамото, интонированные музыкой Джо Хисаиши. Одно только это обстоятельство: работа художника по костюмам и композитора, у которых, что ни произведение, то – шедевр, позволяет говорить об особой эстетической значимости фильма. Заслуга же самого Китано состояла в особом взгляде на эти истории, в его метафизике цвета, в космическом наполнении картины четырьмя временами года, и, наконец, в возвращении детского взгляда на отношения любви и смерти, поднятые к высотам античной трагедии. В «Куклах» Китано мастерски придал японскому колориту универсальный характер, по его собственному признанию, в его фильме можно найти связь и с древнегреческой трагедией, и с китайским эпосом, и с пьесами Шекспира.

Однако особую эстетическую ценность и смысл фильму придает именно кукольный компонент, так строго и лаконично обозначенный в названии картины. Японский кукольный театр «бунраку», с которого начинается и которым заканчивается фильм, не просто колоритное обрамление, а его философема. Для своей созерцательно-медитативной притчи Китано выбрал безупречный стиль – кукольную условность на фоне почти нереальной красоты природы.

Утонченность японского восприятия действительности удивительно емко определил Акутогава Рюноскэ – выдающийся японский писатель: «… Мне претит играть в утонченность. Почитаемая мной прелесть Востока (не смешивайте с восточной ориентацией) явилась тем духом, который породил стихи Хиромато, породил орхидеи Гёкуэна, породил поэзию Басё. В один ряд с ними нельзя поставить прелесть Востока у мастеров зеленого чая и поэтов, пишущих стихи по-китайски… Любое искусство – это чувство, и одновременно любое искусство – это воля. Именно поэтому возникла точка зрения, что утонченность в определенном смысле, есть воля, но в то же время не лишена смысла и точка зрения, что утонченность есть чувство» [1, 308-309].

Как режиссёр, Китано не скрывал, что опирался в своём повествовании на откровенные клише о Японии (цветущая сакура, сверкающее летнее море, красные осенние листья и снежные зимние пейзажи), но он решился не просто использовать их, но и сделать лейтмотивом фильма (аналогично, Ким Ки-Дук использовал смену времён года как физическую и метафизическую идею профанного буддизма в картине «Весна, лето, осень, зима…, и снова весна»). И ему удалось почти невозможное: клише растворилось в эстетике цвета, а образы героев стали воплощением реальных характеров в их непосредственности, реальности и жизненности.

Говоря о том, как Такеши Китано удалось добиться в своём фильме не клишированного, не банального, а поистине красивого изображения природы, можно сказать, что таким магическим кристаллом или взглядом для него стал детский взгляд на мир. Взгляд, открывающий мир впервые, с удивлением, многоцветьем и восторгом. (Этот приём в искусстве кино является классическим, мир глазами ребёнка бесконечно поэтичен и кинематографичен. И поэтому именно этот взгляд создавал неповторимый стиль Тарковского, Бергмана, Сауры, Торнаторе). Детский взгляд позволяет Китано смотреть на своих героев как на сломанных кукол, или как на беспомощных марионеток с подрезанными нитями. И этот же детский взгляд позволяет ему решать (насколько это вообще возможно в рамках одного художественного произведения) две единственно, по выражению Н.Бердяева, по-настоящему философские проблемы – Любви и Смерти. Наивный взгляд ребёнка, играющего в куклы, позволяет избежать пошлости в восприятии любви и вывести смерть за рамки кадра: в самом финале, в момент неминуемой гибели герои просто превращаются в кукол, повисших над обрывом на верёвке. И есть в этом какая-то нетрагическая детская игрушечность чувств, мыслей, поступков [4].

Тем более, что с японской точки зрения смерть приносит меньше страданий, чем продолжение жизни. В своем фильме Китано хотел воплотить в жизнь то, что волновало его самого, чем нужно было поделиться со зрителями. Здесь уместно, на наш взгляд, привести такую цитату Акутагавы Рюноскэ из миниатюры «Рекламный манекен». А, как всем известно, манекен – кукла, сделанная по образу и подобию человека. «Он хотел жить так неистово, чтоб можно было бы любую минуту умереть без сожаления…. Как-то раз в магазине европейского платья он увидел манекен и задумался о том, насколько он сам похож на такой манекен. Но его подсознательное «я» – его второе «я» – давно уже воплотило это настроение в одном из его рассказов» [1, 283]. Интимное, уникальное, глубинное «Я» Китано нашло свое выражение в фильме.

Любовь-привязанность, чистая и непорочная, которую невозможно разорвать, и смерть-избавление, которую невозможно избежать, – таков возвышенный и обольстительный демон «Кукол» Такеши Китано. Это описано Акутагавой Рюноскэ в миниатюре «Игра с огнем»: «У нее было сверкающее лицо. Как если бы луч утреннего солнца упал на тонкий лед. Он был к ней привязан… он и пальцем не прикасался к ее телу.

– Вы мечтаете о смерти?

– Да…нет, я не так мечтаю о смерти, как мне надоело жить…» [1, 289].

И далее, продолжение истории в миниатюре «Смерть»: «Он… не мог не думать о душевном покое, который принесет ему смерть» [1, 290].

Люди – марионетки, которыми управляет некто свыше, дергая за ниточки, преследуя собственные цели, именно отсюда – невозможность избежать фатальной предначертанности своего жизненного пути и глубокий пессимизм. И в то же время – смерть как освобождение от страданий, очищение от пошлости, повседневности, серости реального мира. Вопрос для каждого открыт и каждый решает его по-своему. «Человеческая жизнь – больший ад, чем сам ад» [1, 246].

«Куклы» начинаются с эпизода из спектакля Токийского национального театра «Гонец в преисподнюю» (пьеса Мондзаэмона Тикамацу о любовниках, обречённых на смерть). Вместе с более известными за пределами Японии театрами Кабуки и Но, кукольный театр Бунраку

образует классику японского театрального искусства. В его основе отточенная синхронность кукловодов, голоса рассказчика и музыки. Сама кукла, в три четверти человеческого роста, сделана из дерева и весит от 5 до 20 килограмм. Управляют ею три человека, при этом главный кукловод – с открытым лицом, а два ассистента – в чёрных капюшонах. Тем самым создается эффект живой куклы как главного и самостоятельно действующего персонажа на сцене. К тому же кукольные костюмы Бунраку не имеют аналогов в мире. Их нет ни в одной традиции кукольного театра (точно также как и костюмы Ямамото, созданные им для человеческих героев фильма). История Бунраку уходит своими корнями в XVI век, и к тому времени как была написана пьеса «Гонец в преисподнюю», которая лежит в основе спектакля и фильма (а это XVII век), Бунраку имел невероятную популярность (к слову сказать, сегодня искусство Бунраку постепенно утрачивается: отходит в прошлое сложная техника изготовления кукол, искусство костюма и мастерство кукловодов). Для японцев Тикамацу был чем-то вроде Шекспира, его пьесы имели ошеломительный успех, они будоражили сильными страстями и безумными поступками, которые совершались из-за любви [3]. Эффект кукольного театра держался на виртуозно исполненной кукольниками техники оживления куклы, её органике и обязательной похожести на кукольника. Тикамацу рассказывал одну старинную историю, в которой огромные деревья очищали от снега, и вдруг одна ель, словно от обиды за помощь, сама сбросила с себя снег. Дерево словно ожило. Так и я, говорил Шикамацу, старался вдохнуть жизнь в мои дзёрури, то есть куклы. Здесь нужно особо отметить и даже констатировать, что японская культура полна символизма, иносказательности, глубокий смысл понятен далеко не всем. Усложненность форм, намеки, полутона и пр. затрудняют проникновение в замысел автора, могут привести к результатам, которые могут быть прямо противоположны тем, на которые рассчитывал автор.

По началу Китано хотел снимать современную любовную трагедию в духе Шикамацу. Но потом появился Йодзи Ямамото со своими шокирующими костюмами и Китано решил объединить все три истории с помощью кукол Бунраку: сначала они играют свой кукольный спектакль, а когда представление заканчивается, куклы остаются одни и рассказывают истории. Таким образом, куклы превращаются в людей, театральные декорации – в красоты природы, костюмы Бурнаку – в костюмы Ямамото.

У Акутогавы Рюноскэ есть небольшая зарисовка «Почему Робинзон приручил обезьяну?»: «Почему Робинзон приручил обезьяну? Потому что хотел видеть перед собой карикатуру на самого себя. Мне это доподлинно известно. Когда Робинзон, с ружьем на плече, в продранных на коленях штанах, смотрел на обезьяну, которая, скривив свою серую физиономию, вперивала угрюмый взгляд в небо, лицо его расплывалось в улыбке!» [1, 229]. Возможно таким же образом дело обстоит и с куклами и их творцами. Создавая своеобразную карикатуру на самого себя, куклу, похожую на себя, человек смотрит как бы со стороны на ее поведение, отражая как в зеркале собственное Я, свои поступки и желания. Это как бы и не касается тебя лично, ты со стороны просто наблюдаешь и оцениваешь (радуешься или презираешь) куклу, совершающую определенные действия.

Нетрудно заметить, что уже на стадии замысла Китано перевернул традиционную тему «человек – кукла». В искусстве (от живых кукол в «Песочном человеке» Гофмана до роботов и андроидов современной фантастики) чаще всего человек превращался в куклу или марионетку, становясь безжизненным механизмом и неодушевлённым автоматом.

У Китано же всё наоборот: куклы превращаются в людей, сообщая им свою кукольную природу. В чём же она состоит? Прежде всего, в невозможности выбора. А значит, в отсутствии свободы. Несвобода куклы в тотальной зависимости от кукловода. Несвобода героев всех трёх историй в том, что они оказываются заложниками собственного эгоизма, они не слышат другую сторону и навязывают ей свою волю. Они, говорил Китано, эгоистичные глупцы, неспособные жить вместе (хотя им, возможно, так и не кажется). И именно в этом причина их трагедии. Всё здесь, как и подобает театру Шекспира – Шикамацу, вполне определённо: причина трагедии – человеческие страсти, условности и предрассудки. В то время как в греческой трагедии, её причина – слепой безжалостный Рок. Признавать эту причину для Китано означало создавать бутафорскую мифологию. Вызывать катарсис подобно греческой трагедии – да, но не более. И поэтому на вопрос о том, кто же является кукольником в его историях: Любовь, Всевышний или Судьба, режиссёр ответил – обстоятельства, просто обстоятельства жизни. Куклы воспринимаются как символы (а не живые люди), они олицетворяют собой то или иное социальное явление.

Фильмы Китано можно назвать монументальными полотнами, так называемой, бегущей эпохи, что означает неотвратимо проходящее, исчезающее развитие времени, где всегда были, есть и будут жизненные, чисто человеческие проблемы, которые мы называем вечными.

Постижение истинности социальных проблем и явлений во всей их многозначности – неизмеримо трудная задача. Это справедливо как в отношении к жизни, так и в отношении искусства. Позицию режиссера следует рассматривать не как всеобъемлющее изображение наблюдаемой реальности, а как изображение определенных аспектов жизни каждого человека, самых существенных сторон общественной жизни.

«Мир сам по себе не абсурден, – писал Альбер Камю, так же, как не абсурден человек сам по себе». Абсурд состоит в их совместном существовании. Соединив кукольную условность человеческой обречённости на привязанность и невероятную красоту природы, Такеши Китано снял поэтическую элегию абсурда, такую же прекрасную как японская миниатюра.

Художественный подход позволяет найти более зримое, рельефное отображение действительности. Многое у автора возникает умозрительно, зависит от его личного видения, интимных ощущений. В творчестве соединяются в единое целое самодвижение жизни и авторская заданность, эмоции и интеллект, рассудочность и непосредственность, пластичность и проблемность бытия. Ощущения художника, знающего меру – вот важная черта, признак настоящего творца.

У каждого человека свои представления о добре и зле, жизни и смерти, горе и радости, но в жизни, как говорил один мудрец, только два действительных несчастья – угрызения совести и болезнь. Еще Л.Н.Толстой писал, что то, что мы называем счастьем и то, что называем несчастьем, одинаково полезно для нас, если воспринимать и то и другое как испытание. Человек, охваченный внутренний противоборством сложных психологических сил, не всегда может справиться со своим страданием. А кукла может! Она в состоянии воплотить в себе все самое негативное и самое позитивное.

Кукла несет в себе элементы вседозволенности, абсолютной свободы. Она отражает противоречивость существования человека. Она становится примером для подражания или, наоборот, отрицания поведенческих норм и правил. Куклы, действуя в своем импровизированном мире, заставляют задуматься над вечными проблемами человеческого существования, посмотреть на них как бы со стороны. И даже подсказать пути выхода из конкретной ситуации. Долго испытывать судьбу не годится, особенно человеку с надломленной душой, поскольку неизбежен фатальный риск. «Душа, терзающая саму себя» – это ли не страшно?

Вспомним старинную картину «Ад одиночества», где изображено множество летящих людей. Они куда-то торопятся, толкаются, обгоняют друг друга. В целом, как косяк рыб, – вроде бы воспринимается нами как единый организм, однако каждый из летящих одинок. Это духовное одиночество, это души грешников. Если человек одинок, не означает ли это, что он полностью свободен? А если человек независим от общества, значит и у общества нет никаких обязательств по отношению к человеку. Утверждение ложное, связь между человеком и обществом неразрывна, независимо от того, носит ли она позитивный или негативный характер. Использование кукол как копий человека и кукольные постановки в театре, в кино, в мультипликации позволяют смоделировать ситуации, которые в реальной жизни практически невозможны или маловероятны. В этом и заключается «экспериментальный характер» искусства, позволяющего раскрыть и понять сущность и смысл человеческого существования.

Литература

1 Акутагава Р. Мадонна в черном. – СПб: Изд. дом «Азбука-классика», 2008. – 320 с.
2 Кужель Ю. Л. Японский театр нингё Дзёрури. – М.: Рипол Классик; Наталис, 2004. –480 с.
3 Тикамацу М. Драматические поэмы / Пер. с япон. М. Художественная литература, 1968. – 408 с.
4 Долин А. Кукольный дом Китано // Искусство кино. 2003. – №2. – С. 27-43.

References

1 Akutagava R. Madonna v chernom. – SPb.: Izd. dom Azbuka-klassika, 2008. – 320 s.
2 Kruzhel Yu. Yaponskii teatr Ninge Dzeruri.- M.: Ripol Klassik; Natalis, 2004. – 480 s.
3 Tikamatsu M. Dramaticheskie poemy. – M.: Khudozhestvennaya literatura, 1968. – 408 s.
4 Dolin A. Kukolyy dom Kitano // Iskusstvo kino. 2003. – №2. – S. 27-43.

Набиева Н.

Теоретико-эстетические особенности сценария документальных телевизионных фильмов

В научной статье повествуется о теоретико-эстетических требованиях, предъявляемых к сценариям документальных телевизионных фильмов. Вопрос большей целесообразности написания сценариев документальных телевизионных фильмов до или после съемок сравнительно анализируется на основе взглядов, высказанных различными киноведами и режиссерами. Выявляется идентичность в действительности сценариев некоторой документальной экранной продукции, выведенной на экраны нашего дня и представленной в качестве документальных фильмов, со структурой сценариев, написанных для художественных, художественно-публицистических фильмов. Одновременно используя методы индукции и дедукции, на основе образцов сценариев, экранизируемых в Азербайджане документальных фильмов, предлагается именование некоторых фильмов не «документальными», а «художественно-документальными» телевизионными фильмами. Выступая с подобным предложением, с помощью методов взаимного анализа выявляются различия между теоретико-эстетическими основами сценариев художественного фильма со сценариями документальных телевизионных фильмов.

Ключевые слова: документальные фильмы, публицистика, эстетика, сценарий, драматургия.

Nabiyeva N.

Theoretical-aesthetic features scenarios of television documentaries

Though writing on the documentary scripts finds its reflection on the research papers of foreign and local television and film theorists, documentary script written for the television screen has not been studied thoroughly as a separate direction. Lack of theory resulted in presentation of different series of documentaries as TV documentary. Aesthetical and theoretical difference between the script of TV documentary and fiction films has been revealed through examining the comparative analysis method in this research article.

Key words: TV documentary film, documentary film script, documentary, difference between fiction and documentary film script.

Набиева Н.

Айғақты телевизиялық фильмдер сценарийлерінің теориялық-эстетикалық ерекшеліктері

Ғылыми мақалада айғақты телевизиялық фильмдердің сценарийлеріне қойылатын теориялық-эстетикалық талаптар баяндалады. Суретке түсірілмей тұрып немесе түсірілгеннен кейін айғақты телевизия фильмдеріне тлапқа сай сценарий жазудың мәселелері әр түрлі кино мамандарының, режиссерлардың көзқарастары ескеріле отырылып, жан-жақты талданады. Қазіргі заманда күнделікті өмірде айғақты фильм ретінде экранға шығып жүрген өнімдердің сценарийлерінің, сондай-ақ көркем, көркем-публицистикалық фильм ретінде жазылған сценарий құрылымдарының өмірге қаншалықты сәйкес екендігі айқындалады. Азербайжан елінде экранға шығып жүрген айғақты фильмдердің сценарийлері үзінді үлгілерін негізге ала отырып, индукция және дедукция әдістерін бір мезетте пайдалана отырып, біз бірқатар фильмдерді «айғақты» фильм емес, «көркем айғақты» телевизиялық фильмдер деп атауды ұсындық. Ұсыныс жасаумен қатар, көркем фильмдердің теориялық-эстетикалық негізгі сценарийлері мен айғақты телевизиялық фильмдердің сценарийлерінің айырмашылықтарын салыстырып талдау арқылы анықтадық.

Түйін сөздер: айғақты фильмдер, публицистика, эстетика, сценарий, драматургия.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 07.4

Набиева Н.,

докторант Бакинского государственного университета,
г. Баку, Азербайджан,
e-mail: narmin.n.noqte@gmail.com

ТЕОРЕТИКО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЦЕНАРИЯ ДОКУМЕНТАЛЬНЫХ ТЕЛЕВИЗИОННЫХ ФИЛЬМОВ

Возникшее из-за противоречивого представления реальных событий драматургическое положение требует от автора способности к творческому созерцанию. Так что написание сценария документальных телевизионных фильмов, будучи живым процессом, хотя и подвергается в производственном процессе изменению под влиянием эпизода, характера, среды, но авторская трактовка, находящаяся в основе драматургической структуры, остается неизменной. Именно благодаря этой трактовке в драматургической структуре экранной публицистики какой-либо документ и факт, характеризуя одно из противоречий, может создать портрет эпохи [1, 48].

Так, созданные благодаря опирающимся на факты и реальную жизнь документам и героям сценарии непосредственно отображают действительность. Сочетающий в себе важное общественное явление герой же находится в центре драматургической структуры. В игровой кинодраматургии исполнение актерами документального героя направлена на художественное представление образа. И этим путем изложение документального материала, восстановление факта образует драматургическую структуру [2, 172]. По поводу теоретико-эстетических требований к написанным для документальных фильмов сценариям киновед, профессор И. Вайсфельд говорит: «*Драматургия меняется, от него не отказываются полностью. Некоторые товарищи полагают, что понятие сценария в рамках документальных телевизионных фильмов, в отличие от других видов фильмов, даже снятых на основе документов публицистических документальных фильмов, разрушает «ложь» реальности. Ликвидация сценария представляет собой новый путь развития в телевидении и документальном фильме»* [3, 85]. Это означает, что сценарий документальных телевизионных фильмов отличается неопределенностью. В нем нет конкретики художественного фильма. Даже когда сценарий написан до съемок, сценарий документального телевизионного фильма в ходе съемок может частично, либо полностью изменить направление, монолог, диалог героя может придать толчок созданию нового сценария [3, 97]. Можем сказать, сценарии художественных фильмов больше похожи на пьесы. И конкретность, присущую сценариям художественных фильмов, в до-

кументальных телевизионных фильмах можно увидеть в закадровом тексте. Естественно, что и это не действенно для всех случаев. Закадровый текст представляет собой прямое указание на авторскую трактовку. В какой степени авторский подход реальность, отображаемую документальным телевизионным фильмом, может развернуть от «неигрового» фильма к «игровому» фильму? Анализ показывает, что даже если категорически выдвинем идею о том, что «авторская трактовка в документальном телевизионном фильме невозможна», и даже не имея никакого сценария, и экранизируя факты на основе реальных событий, во время нашего сидения за монтажным столом выстраивание кадров, стадия удаления и сохранения каких-то кадров представляет собой непосредственное вмешательство автора в «реальность». Поэтому, в отличие от художественных фильмов, даже в неигровых документальных телевизионных фильмах в той или иной форме проявит себя авторская трактовка, авторская субъективность. Режиссер, профессор А.Дадашов полагает, что «*Для сценария неигрового фильма (подразумевается документальные фильмы) не важно отображение с зеркальной точностью выбранной для исследования модели реальной жизни. Если бы было так, этот сценарий состоял бы из совокупности различных сцен и деталей. Тогда можно прийти к выводу о том, что неигровой киносценарий состоит из созданного благодаря моделированию реальности синтеза авторской трактовки*» [2, 50]. Следовательно, в неигровых фильмах наличие «игровых» элементов и включение их в сценарий регулирует порядок документального телевизионного фильма.

Существуют и представленные под названием «документального телевизионного фильма» и снятые по методу восстановления факта фильмы, в подобных документальных экранных произведениях «документальность теряет свою силу реальности». Например, снять документальный телевизионный фильм о покинувших мир людях и, особенно, написать для подобного фильма сценарий совсем не просто. С этой точки зрения любопытен полнометражный документальный телевизионный фильм «Гасан Аблуч», режиссером и сценаристом которого был Анвар Аблуч. До снятия фильма творческая группа поставила перед собой следующую цель: создать на экране живой портрет Гасана Аблуча. Знающие Гасана Аблуча или знающие его не очень хорошо зрители при просмотре фильма должны видеть, кем был Гасан Аблуч и на что он был способен как человек и как мастер. Для этого они воспользовались очень интересным методом. Вместо Гасана Аблуча снимается его младший брат Анвар Аблуч. Обладая чистой дикцией и прекрасным тембром голоса, Анвар сам читает и текст диктора. Этот способ дает очень хороший результат. Хотя по сценарию вместо Гасана Аблуча снимается его брат, на экране мы словно видим не Анвара, а Гасана.

Для съемок фильма именно в осенний период в качестве натуры выбирается знаменитый Ботанический сад в Баку. Настоящий осенний день, деревья с опавшими листьями словно придают сцене минорный характер. Вот Анвар медленно шиагает между деревьями, вспоминает Гасана, говорит о нем. Безусловно, в фильме использована и хроника, отобразившая живого Гасана Аблуча: заснятые на ленту сцены из спектаклей с его участием, фрагменты из фильмов, где он снимался, могут частично «нейтрализовать» «игровые» элементы в документальном телевизионном фильме. Поскольку в этих сценах и фрагментах мы видим настоящего театрального и киноактера Гасана Аблуча, слышим его живой голос. При знакомстве со сценарием документального телевизионного фильма «Гасан Аблуч» мы видим, как распадаются озвученные выше теоретико-эстетические требования к сценариям документальных телевизионных фильмов. Сценарий фильма пишется заранее, в силу кончины Гасана Аблуча применяется метод восстановления факта – его брат Анвар Аблуч снимается вместо него, появляются «игровые» элементы, вместе с тем, использование кадров из живых выступлений актера, кинохроники возвращает «документальность» документального телевизионного фильма и в некотором роде восстанавливает экранное отображение реальности. В любом случае, именование подобных экранных произведений художественно-документальными телевизионными фильмами было бы более целесообразным, поскольку в написанных для подобных фильмах сценариях были использованы правила написания и художественных, и документальных фильмов [5, 81].

Тогда возникает вопрос, как можно отличить сценарий художественных и научно-популярных фильмов от сценария документальных телевизионных фильмов? Во-первых, сценарий художественных и научно-популярных фильмов стабилен, то есть написанный на бумаге сценарий приводится в движение в кадре как есть [4, 326]. Сценарий художественно-публицистических фильмов к тому же рассчитывается

на визуализацию. Поэтому самое важное умение автора сценария заключается в том, чтобы он умел писать сценарий визуально. Если аудитория не увидит на экране написанное на бумаге, тогда бессмысленно теоретизировать или же излагать в кратком скрипте сущность сценария; сценарист должен размышлять, «Носит ли написанный мной сценарий визуальный характер? Если не носит, тогда как я его могу перенести его в кадр?» [4, 338].

Художественные и научно-популярные фильмы субъективны. Это значит, что при съемке объектив камеры показывает заранее определенное направление. По сценарию объектив камеры играет роль нашего глаза и привлекает внимание к выбранному объекту. И этим в фильме утрачивается чувство объективности [7, 106].

Художественные и научно-популярные фильмы выбирают аудиторию – сценарист должен запомнить, что фильм выбирает свою аудиторию соответственно своему повествованию. Одним и тем же сценарием до конца фильма он может обращаться к различным зрительским группам. Фильм к тому же самый верный повторитель – закрепитель. Камера должна последовательно шаг за шагом воспроизводить все по сценарию [6, 25].

Художественные и научно-популярные фильмы эмоциональны. Это означает, что на основе написанного в сценарии чувства зрительской аудитории могут быть изменены во временном отрезке предварительного выяснения, в известном месте и в рамках известного рассказа [11, 42]. Например, чувства зрителей могут развернуться от печали к гневу. Поэтому при написании для подобных фильмов сценариев автор сценария должен обратить внимание на то, что написанный сценарий должен заставить аудиторию задуматься и нести заранее утвержденное сильное послание. Кроме того, в документальных телевизионных фильмах бывает меньше контроля. Это означает, что в отличие от «постановочных» фильмов, в документальных телевизионных фильмах как сценарист, не сумев опередить события, что должны произойти, не смог перенести их на бумагу, так и режиссер может не увидеть даже самые важные технические проблемы во время съемки в пределах реальных событий [8, 155].

А в чем состоят теоретико-эстетические особенности написанных к документальным телевизионным фильмам сценариев и выдвигаемые к ним требования? Прежде всего, написанные к документальным телевизионным фильмам сценарии отличаются гибкостью, пластичностью и динамичностью. В отличие от вымышленных «игровых» фильмов, в документальных телевизионных фильмах нет никаких стабильных визуальных и концептуальных правил. Это означает, что конкретизировать жизненные события, которые будут перенесены в кадр, невозможно, или же заранее сказать, в каком направлении разовьется фильм, нельзя. Одним словом, на слова, написанные на бумаге для документальным телевизионных фильмов, приходится меньший упор. А это затрудняет работу с фильмом, вместе с тем, делая его более интересным. В частности, больше, чем написанные до съемок сценарии, документальным телевизионным фильмам соответствуют написанные после съемок формы сценария. Например, при монтаже может стать ясным то, что заранее заготовленный закадровый текст вовсе не совпадает с заснятыми кадрами. Следовательно, в сценарии текст должен заново быть написан. Или же может мгновенно выйти такой эпизод, что даже при совпадении кадра с текстом, можем столкнуться с выбором, что оставить, что смонтажировать [10, 111].

Для пояснения написанного после съемок формы сценария рассмотрим повествующий о жизни и творчестве народного поэта Зелимхана Ягуба и снятый в 2007 году документальный телевизионный фильм «Дастан Зелимхана Ягуба». В этом документальном телевизионном фильме, экранизированном в жанре портрета, следуют требуемым теоретико-эстетическим требованиям сценария. В фильме ведут речь поэт, члены его семьи, возникают эмоциональные выступления при диалогах и монологах, и их речь изначально в сценарий не включается. В фильме по сценарию используются лишь выступления с различных мероприятий, на которых участвовал поэт. По этому вопросу обращаются и к архивным материалам ЗАО «*Азербайджанское телевидение* и радиовещание». В фильме авторская трактовка проявляется в закадровом дикторском тексте, а также в отслеживании последовательности кадров в процессе монтажа. Во время съемки заснять все написанное на бумаге бывает невозможно. Во время рабочего процесса изменения неизбежны. Необходимо принять во внимание, что изменение сценария зависит не только от происходящих событий в процессе съёмки. Не только отношения между героями, но даже и пейзаж, условия погоды могут поменять ход сценария, в результате чего неожиданно для нас для ненаписанного сценария соберется весомый

материал. Необходимо учесть и тот момент, что время для съемок не безгранично. Если съемка какого-либо предполагаемого кадра переносится на следующий день или же выходит из сценария, то сценарист за короткое время должен придумать, как и чем его заменить. В любом случае, сценарист, даже имея в руках готовый текст, должен находиться в поисках сценария [12]. *«Нельзя снять хороший фильм по плохому сценарию. Если это произошло, значит, сценарий хорошо написан во время съемки»,* – утверждал Михаил Ромм (правда, имел в виду художественный фильм) [9, 51]. Также авторы обучающей литературы по журналистике полагают, что «*Сценарий – это изображение и звуковое решение литературного текста будущего произведения*» [6, 32]. Проводя обобщение, можно прийти к выводу о том, что условия создания любого телевизионного фильма настолько различны, что выбрав соответствующие образцы, можно доказать то, что сценарий для телевизионного фильма представляет собой чуждое понятие, поскольку при этом фильм создается вживую, спонтанно, продолжается последовательно. С одинаковым успехом с другими образцами можно доказать, что без серьезной сценарной подготовки экранизация любого документального художественного фильма просто невозможна. Вместе с тем, на основании примеров можно продемонстрировать, что экранизированные многие документальные телевизионные фильмы на самом деле являются художественно-документальными телевизионными фильмами. Для выявления же очень тонкой разделительной линии между двумя жанрами необходимо знать по отдельности теоретико-эстетические требования к написанным в обеих жанрах сценариям фильма и уметь отличать их друг от друга. При этом более ясно и верно сможем определить, в какой ряд по документальности поместить экранизированный документальный фильм и как его назвать.

Литература

1 Дадашов А. Экранная публицистика. – Баку: БГУ, 1999. – 88 с.

2 Дадашов А. Драматургия. – Баку: БГУ, 2004. – 320 с.

3 Dwight V. Swain with Joye R. Swain. – Scriptwriting; A Practical Manual Focal Press Publications, USA. – 1988. – 432 p.

4 James Monaco. How to read a film: Movies, Media, Multimedia. – Oxford University Press USA, 2000. – 3rd Edition. – 672 p.

5 Казымзаде А. Кинооператор Кенан Мамедов. – Баку: Мутарджим, 2010. – 269 с.

6 PARSA Seyide, Abdülkadir Çetintahra, Belgesel Film Yapım Teknikleri. – İzmir, 2000. – 45 s.

7 Robert McKee. Story; Substance, Structure, Style and the Principles of Screenwriting. – Harper Collins Publishers USA. – 1997. – 480 p.

8 Syd Field. Screenplay: The Foundations of Screenwriting. – Dell Publishing, USA. – 1994. – 3rd Edition. – 320 p.

9 Sheila Curran Bernard. Documentary Storytelling for Video and Filmmakers. Focal Press Publications, USA. – 2004. – 297 p.

10 Tobias M. Belgesel Film Yapım Sanatı. Kolaj. – 2007. – 440 p.

11 Уолтер Р. Сценарное мастерство: кино- и теледраматургия как искусство, ремесло и бизнес. – Москва, 1993. – 63 с.

References

1 Dadashov A. EHkrannaya publicistika. – Baku: BGU, 1999. – 88 s.

2 Dadashov A. Dramaturgiya. – Baku: BGU, 2004. – 320 s.

3 Dwight V. Swain with Joye R. Swain. – Scriptwriting; A Practical Manual Focal Press Publications, USA. – 1988. – 432 p.

4 James Monaco. How to read a film: Movies, Media, Multimedia. – Oxford University Press USA, 2000. – 3rd Edition. – 672 p.

5 Kazymzade A. Kinooperator Kenan Mamedov. – Baku: Mutardzhim, 2010. – 269 s.

6 PARSA Seyide, Abdülkadir Çetintahra, Belgesel Film Yapım Teknikleri. – İzmir, 2000. – 45 s.

7 Robert McKee. Story; Substance, Structure, Style and the Principles of Screenwriting. – Harper Collins Publishers USA. – 1997. – 480 p.

8 Syd Field. Screenplay: The Foundations of Screenwriting. – Dell Publishing, USA. – 1994. – 3rd Edition. – 320 p.

9 Sheila Curran Bernard. Documentary Storytelling for Video and Filmmakers. Focal Press Publications, USA. – 2004. – 297 p.

10 Tobias M. Belgesel Film Yapım Sanatı. Kolaj. – 2007. – 440 p.

11 Uolter R. Scenarnoe masterstvo: kino- i teledramaturgiya kak iskusstvo, remeslo i biznes. – Moskva, 1993. – 63 s.

Аймұхамбет Ж.Ә.,
Оразбек М.С.

Миф құрылымындағы бинарлық оппозицияның поэтикалық трансформациясы

Мақалада тілдік және көркем кеңістіктегі қарама-қайшы ұғымдардың тұтастығы және бір-бірімен қарым-қатынасы әдебиеттану аспектісінде қарастырылады. Тілдік-көркемдік түзілімнің өнер туындыларында көрініс табу тәсілдері талданады. Антикалық дәуірден бастау алатын протагонист-антогонист тұлғалар мен оксюморон, контрасты бейнелеу, антитеза сияқты көркемтік тәсілдер мен стилистикалық пішіндердің түп бастауында мифтік танымдағы бинарлық оппозиция жатқаны дәлелденеді. Қазіргі көркем әдебиеттегі тартыс пен қосарлы кейіпкерлер табиғаты сараланады. Бинарлық оппозиция, мифтік диада, қарама-қайшылықтың тұтастығы туралы талдаулар мен тұжырымдар теориялық еңбектерге сүйене отырып жүзеге асырылады. Мақаланың тұжырымдауына сәйкес қарама-қарсылықты құрылымдағы барлық тәсілдерінің жаратылыс негізіндегі бинарлық құрылым тектоникасынан бастау алғанын көруге болады. Талдау барысында фольклорлық туындылардан бастап әлем және ұлт әдебиетінен мысалдар келтіріледі.

Түйін сөздер: антоним, антитеза, оксюморон, мифотектоника, протагонист, антогонист, символ, акротеза, аллогизм, диада-кейіпкер,трансформация, архетип.

Aymukhambet Zh.A.,
Orazbek M.S..

The poetic transformation of binary opposition in the structure of the myth

The article deals with the imagery aspect of the unity of opposites and their relationship in the language and belles-letters space. Analyzing the methods of reflection of linguistic and literary arts in works of fiction, the author argues that such artistic techniques as a description of the personality, the protagonist-antagonist, oxymoron, contrasting display, antithesis and stylistic forms are derived from the binary opposition which is inherent in the mythological consciousness. There is also an analysis carried out into the conflict and nature of the dual characters in contemporary fiction. According to the concepts given in the article it is clear that all the artistic devices of the opposite structure originated from the tectonics of the binary opposition. The analysis and conclusions in the article concerning binary oppositions, mythological dyads, the unity of opposites are all based on theoretical works and folklore works of national and world literature.

Key words: antonym, antithesis, oxymoron, mythic tektonics, protagonist, antagonist, symbol, acrothesis, alogism, dyad character, transformation, archetype.

Аймухамбет Ж.А.,
Оразбек М.С..

Поэтическая трансформация бинарной оппозиции в структуре мифа

В статье рассматривается художественный аспект единства противоположных понятий и их взаимосвязь в языковом и художественном пространстве. Анализируя методы отражения в художественных произведениях лингвистического и литературного искусства, автор доказывает, что такие художественные методы, как описание личности протагониста-антагониста, оксюморон, контрастные отображения, антитезы и стилистические формы происходят от бинарной оппозиции, присущей мифологическому сознанию. Проводится также анализ конфликта и природы сдвоенного персонажа в современной художественной литературе. Согласно заключению статьи можно заметить что, все художественные методы противоположной структуры по сути естества возникли от тектоники бинарной структуры. Анализ и выводы в статье касательно бинарных оппозиций, мифологической диады, единства противоположностей основываются на теоретических трудах и фольклорных произведений национальной и мировой литературы.

Ключевые слова: антоним, антитеза, оксюморон, мифотектоника, протагонист, антагонист, символ, акротеза, алогизм, персонаж-диада, трансформация, архетип.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 398.122: 821.512.122

Аймұхамбет Ж.Ә.[1], Оразбек М.С.[2],

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
[1]профессоры, ф.ғ.д., [2]профессоры, ф.ғ.д., Астана, Қазақстан,
e-mail: a_zhanat@mail.ru; makpal_zere@mail.ru

МИФ ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ БИНАРЛЫҚ ОППОЗИЦИЯНЫҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ

Әлемнің тілдік және көркем бейнесінде қарама-қарсы құбылыстар мен ұғымдарды антоним, антитеза, оксюморон сияқты терминдермен сипаттайды. Осы филологиялық терминдер поэтикалық ойлау жүйесіндегі көркем әдіс-тәсілдердің түзілуіне жол ашты. Диадалық сипатымен ерекшеленетін бинарлық-оппозициялық құрылымның көркемдік табиғатын анықтауда олардың мифотектоникасына міндетті түрде назар аударылу керек.

Қарама-қарсы ұғымдар жүйесінің тілдік-көркемдік түзілімі кез келген өнер туындысының құрылымында бар. Ежелгі дүние өнері мен мәдениетіне тән болған тартыс осындай қарама-қайшылықтарға негізделеді. Оған мысал ретінде әуелі антикалық грек драматургиясындағы протагонист// антогонист тұлғалардың жіктелуін айтуға болады.

«Протагонист – ежелгі грек трагедияларындағы үш актердің біреуі, басты рольді орындаушы (екінші актер девтерагонист, үшіншісі тритагонист деп аталады). Жаңа әдебиетте протагонист – драмада басымырақ көрінетін антиқаһарман; антагонист – оған қарсы тұратын туындының бас қаһарманы. Протагонист гректің «protos» – бірінші және аудармасы актер мағынасын беретін «agonistes» деген сөзінен шыққан» [1]. Басты әрекет етуші тұлға ретіндегі протагонист негізінен ізгілікке, жақсылыққа нұсқаса, антогонист, керісінше, оппозицияның екінші жағында тұрған жамандық, зұлымдық сияқты ұғымдардың бейнеленуі. Осылайша, жаратылыс диадасы бинарлық-оппозициялық негізін сақтай отырып, тілдік, көркемдік болмысымен өзінің «өмір сүруін» жалғастырады. Жаратылыс негізіндегі оппозиция табиғаты айқындалып, жіктеліп, көркем туындыдағы тұлғалар әрекетіне көшіріледі.

Лингвистикалық құбылыс ретінде оксюморон, поэтикалық мәтіннің бір құралы ретінде қарастырылады. В.В. Виноградов «Анна Ахматова поэзиясы туралы (стилистикалық үлгілер)» мақаласында оксюмороны «заттар мен құбылыстардың, белгілердің сипатын анықтаушы...» символ ретінде танытады [2,385]. Оксюморонның құрылымын «шағын қысқартылған сөз тіркесі»деп таныған Виноградов салыстырулар барысында оның құрылымы кеңейетініне назар аударады. Тіпті, тұтас бір күрделі сөйлем болуы да мүмкін дей

отырып, фразеологизмдердің семантикалық өзгерістер нәтижесінде оксюморонға айналу жолын талқылайды. «А.Блоктың контрасты поэтикасы» атты мақаланың авторы Л.Н. Тимофеев Блоктың поэтикалық танымындағы ерекшелік – контрасты бейнелеу деп көрсетеді. Ақын қолданысында оксюморон, антоним, қарама-қарсы сипаттағы эпитет шығарманың композициясында, образдар жүйесінде, сюжеттік дамуда, тақырып атауында кездесіп, тілдің қисынды түрдегі шоғырлануы, кейде жай сөз тіркесі түрінде келіп, лирикалық қаһарманның ішкі толғанысы түрінде танылатынын атап көрсетеді [3, б. 48].

Тағы бір зерттеуші Л.А. Введенскаяның «Антонимге негізделген стилистикалық фигуралар» атты мақаласында оксюморонды тек стилистикалық фигураның бірі ретінде ғана емес, оны «ең тиімді көркем құралдардың бірі... логикалық ойлау тұрғысынан бір-біріне сәйкес келмейтін сөздердің тіркесуі» [4, б. 128] деп тұжырымдайды. Зерттеуші оксюморонның лингвистикалық табиғатына көп мән берген. Компонеттер ретінде антонимдік қарама-қарсы мағынадағы екі сөз алынады. Мұндай жағдайда «антоним сөздердің біріншісі екіншісін анықтаушы ретінде беріледі: жастықтағы кәрілік және кәрі жастық» [4, б.128].

Теориялық анықтамаларға назар аударсақ, оксюморон қарама-қарсы мағынада антитеза, акротеза, амфитеза, диазтеза сияқты тәсілдер арқылы беріледі.

Антитеза тәсілі бізге «Ер Тарғын» жырындағы Ақжүністің әйгілі монологынан таныс. Антитезаға қарама-қарсы сипаттағы мағыналық бірігу мен тұтастықты танытатын амфитеза және акротеза туралы шет ел филологтарының пікіріне сүйенсек, «антонимнің қызметі қарама-қарсы қоюмен шектелмейді. Антонимдер қарама-қарсы қою семантикасы жоқ дерлік байланыстың басқа түрін де білдіре алады (амфитеза тәсілі). Акротеза болса өзара байланысты бір белгіні оған қарама-қайшы ұғымды жоққа шығару арқылы күшейте көрсетеді»[5, б. 310-311]. Бұл жерде автордың оппозициялық байланысты мегзеп отырғаны анық.

Акротезаға мысал ретінде М.Жұмабаевтың «Пайғамбар» өлеңін атауға болады:

Күнбатысты қараңғылық қаптаған,
Күні батып, жаңа таңы атпаған.
Түнеріп жүр түннен туған перілер
Тәңірісін табанына таптаған [6, б. 41], –

деп басталатын бұл өлеңде күнбатыс түн ұғымымен анықталып, қараңғы сөзімен бейнеленіп, күллі жамандықтың, қаскөйліктің қайнар көзі ретінде көрсетіледі. «Аллаға емес, әзәзілге табынған», «Інжілді өртеп, Құранды табанға салған», иманды білмеген түн баласының ұнамсыз әрекеттерін көрсету арқылы ақын екінші ұғымды – Күншығыстың асқақтығын күшейтеді. Сөйтіп «ақ алтын сызығы бар», «жер жүзіне нұр беретін» Күн ұлының тұлғасын «пайғамбар» дәрежесіне дейін көтереді. Күншығыстың жарығы мен нұры Күнбатыстың қараңғысы мен түнегі арқылы асқақтай түседі. Сөйтіп «түннен туған пері», яғни «Тәңірісін өлтірген түн баласының» жағымсыз іс-әрекетін суреттеу арқылы оны жоққа шығарса, Күн баласын осы қарсы жақтағы ұғым арқылы биікке көтерген. Алайда, осы Күнбатыс, ондағы түн ұлы «Күншығыстан бір пайғамбар күтеді». Қарама-қарсы екі ұғым арасындағы оппозициялық байланыс тетігін осыдан аңғарамыз. Протагонист тұлға – Күншығыстағы Күн ұлы (Пайғамбар) болса, антогонист –Күнбатыстағы түн баласы.

Сонымен бірге оксюморон ұғымына қатысты аллогизм терминіне де тоқтала кеткен жөн. «Аллогизм – көркем шығармада қолданылатын стилистикалық тәсіл. Шығармада ұғымдардың байланысы бір-бірімен логикалық бұзылулары немесе жойылулары арқылы түзілетін стилистикалық немесе сюжеттік-композициялық құрылымдар» [7, б.18].

Жоғарыдағы анықтамаларға назар салсақ, қарама-қарсылықты құрылымдағы барлық тәсілдерінің жаратылыс негізіндегі бинарлық құрылым тектоникасынан бастау алғанын көруге болады. Ал, бұл бинарлық-оппозициялық құрылым көркем әдебиетте диадалық бейнелердің айқындалуына қызмет етті. Протагонист – антогонист тұлғалардың қақтығысынан, тартысынан бастап, кейіпкер болмысының екіге жарылуына дейін жалғасқан бинарлық оппозиция оксюморон, антитеза, антоним, амфитеза, акротеза тәсілдері арқылы көркем туындының «тұла бойына сіңіп», диада-кейіпкерлердің тұлғалануына әкелді. Ұлттық әдебиетімізде бір кейіпкердің екіге жарылуы М.Жұмабайұлының «Шолпанның күнәсі», Ж.Аймауытұлының «Елес», М.Әуезовтің «Қаралы сұлу» әңгімелерінде психологиялық талдаулар қалтарысында тұрса, О.Бөкейдің «Сайтан көпір», Ә.Кекілбайдың «Аңыздың ақыры», Т.Әбдіктің «Оң қол», «Парасат майданы», «Тұғыр мен ғұмыр», М.Мағауиннің «Қыпшақ аруы», «Жармақ» сияқты әңгіме, хикаят, романдарында да түрлі қалыпта көрініс тапты.

Ежелгі Мысыр мифологиясының «даңқты» кейіпкерлері Гор мен Сеттің кеңістіктегі шайқас алаңы көркем туындыларда бір адамның, бір тұлғаның ішкі әлеміне де көшіріледі. Бұл – миф құрылымындағы бинарлық оппозиция трансформациясының бір көрінісі. Т.Әбдіктің «Оң қол» әңгімесі мен «Парасат майданы» повесіндегі кейіпкерлер болмысы бір тұтас тұлғаның «екіге жарылуымен» ерекшеленеді. Дәрігер-әңгімешінің айтуымен, оң қолы өзіне шабуыл жасап, қауіп төндіретін Алма атты он сегіз жасар қыздың психикасындағы тылсым жайтты баян ететін «Оң қол» әңгімесін еске алайық. Қазақ әдебиетіндегі біртұтас болмыстың «екі түрлі көрінісіне» осы Алма бейнесі мысал. Бір біріне қарсы иесі мен оның оң қолы «екіге жарылған бейне» ретінде танытылады.

Бұл туынды дәрігердің әңгімесі түрінде баяндалған.

«Наурыз айының аяқ кезінде бізге жасы он жетілер шамасындағы бір қыз түсті. Қабылдау үстінде ата-анасы қыздың өзін өзі бірнеше рет қылғындырып өлтірмек болғанын айтты. Маңындағылардың араласуымен аман қалған. Ал қыздың өзі мүлде басқаша баяндайды. Ол: «Маған қастандық жасаған мынау, бұл менікі емес, мүлде бөтен қол, мені өлтіргісі келіп жүр», – деп өзінің оң қолын көрсетеді. Бізде мұны ішкі тұлғаның екіге жарылуы деп атайды. Психопаталогияның бір түрі. Яғни бір дененің ішінде екі түрлі «жан иесінің» кезектесіп не қатар өмір сүруі. Мұның бәрі мидың шешілмей жатқан жұмбақтары ғой» [8, б. 539]. Дәрігердің осы баяны әңгіме сюжетінің бастамасы. Ары қарай науқас қызды тікелей өз бақылауына алған дәрігер ауру сырына үңіліп, оның себебін таппақшы болады.

Диада-кейіпкердің барынша қайшылықты тұлғасы «Парасат майданында» психологиялық-философиялық тұрғыда көрінген. «Тұғыр мен ғұмыр» хикаятында бұл мәселе тіптен күрделеніп, замана зобалаңына тап болған жанның тәлкекке түскен тағдырын танытады.

«Парасат майданы» повесінің эпиграфы ретінде алынған американ қаламгері Роберт Пенн Уореннің «Сен жақсылықты жамандықтан жасауың керек, өйткені оны жасайтын басқа ештеңе жоқ» деген сөзі жаратылыстағы бинарлық оппозиция мәнін философиялық тұрғыда түсіндіру сияқты. Хикаяттың мазмұнында бұл сөздің мәні терең ашылады. Протагонист кейіпкер (изгілікті мұрат тұтушы пациент) мен антогонист кейіпкер (хат жолдаушы бейтаныс құрбы) айналып келгенде бір-ақ адам. Пациенттің күллі ойлары, іс-әрекеті, мақсат-мұраты күнделік арқылы берілсе, бейтаныс құрбының пікір-пайымы хат арқылы көрінеді. Сөйтіп бір адам екі кейіпкерге айналады. Біртұтас болмыстың екі түрлі қалыпта, екі түрлі бағытта болуы мифтік танымдағы тартыс заңдылығынан бастау алып, адамзаттық жобадағы өмірдің өзегіне айналғанын өнер туындылары түрлі пішінде танытты. Мифтік таным архетиптері осы заңдылықты түрлі тұлғалар арқылы аңғартса, солардың бірі – көлеңке. Адам болмысының автономды бір бөлшегі болып табылатын көлеңке көркем туындыдағы бір кейіпкердің екіге жарылуы мотивінде негізгі ролді атқарады.

Швейцарлық К.Г.Юнг теориясындағы көлеңке архетипі адам санасындағы жағымсыз ойлар пен мінез-құлықтағы жағымсыз сезімдер, әрекеттер үшін жауапты болады деп түсіндіріледі. З.Фрейд айтқан бейспаналық жекелеген түрде Көлеңке архетипімен сәйкеседі. Көлеңке арқылы жеке тұлғаның «негативті» жағы, яғни жасырын, зиянды қасиеттерінің жиынтығы, жекелеген бейсаналықтың жеткіліксіз дамыған әрекеті мен мазмұны түсіндіріледі» [9, б. 72]. Сондықтан да ол санадағы және мінез-құлықтағы ұнамсыз әрі әлеуметтік орта құптамайтын ойлар мен сезімдердің, әрекеттердің пайда болуына себепкер. Юнг талдауына сүйенсек, ол адамның хайуандық инстинктін жаңғыртады. Көркем туындыларда психодинамикалық қайшылықпен сипатталатын көлеңке негізгі кейіпкердің екінші жағын – жағымсыз қырын жайып салу қызметін атқарады.

Әлем әдебиетінің классигі, көрнекті неміс жазушысы, композитор әрі суретші, романтизм әдебиетін жаңа белеске көтерушілердің бірі Эрнст Теодор Амадей Гофман өз туындыларында екі ұдай сезімдердің арпалысына толы ақ пен қараның ара жігіне айрықша назар аударады. Зұлымдық қайдан бастау алады, жақсылықтың жәрдемшісі кім, т.с.с. сұрақтарға жауап іздеген қаламгердің өз шығармаларына арқау еткен басты тақырыбы – адам бойындағы екі болмыстың өзара арпалысы. Діни танымдағы рух пен нәпсінің арасындағы байланысты, психологиядағы адамның санасы мен бейсанасының арасындағы қатынасты тақырып етіп алған Гофманның «Ібіліс эликсирі» («Эликсир сатаны») атты туындысы Медард атты діндардың бойында екі адами болмыстың өзара тартысын суреттейді. Оның бірі изгілікке, Құдайға, тазалыққа, адалдыққа қарай ұмтылса, екіншісі атаққұмарлыққа, бақ-дәулетке, билікке қарай талпынады және соған жету үшін арсыз-

дық пен айуандыққа да барудан тайынбайды. Адамды адалдыққа жетелейтін Жаратушыға, махаббатқа деген сенімі де, арамдыққа, залымдыққа бастайтын Ібіліс деп көрсетеді [10].

К. Юнг Көлеңке архетипін адамның жануарлық, инстинкт бастауы ретінде тани отырып, «тән – жануар, оның жануарлық болмысы бар, яғни инстинкке кіріккен жанды жүйе, инстинктті бастау. Көлеңкемен бірігу – инстинкке «иә» деу, сондай-ақ жан түбінде бұққан сойқан динамиканы құптау» деп түсіндірген [9, б. 35]. Бұл жерде жан мен тән, рух пен нәпсі арасындағы тартыс мәселесі назарға алынады.

Миф құрылымындағы бинарлық оппозиция, диадалық бірлік ұғымының көркем трансформациясы туралы айтқанда әлем әдебиеті үлгілерінен тағы да көп мысалдар табуға болады. Ертегілердің тұрақты мотивіне айналған метаморфозалардың қайнар көзі – мифтік құбылушылық. Мифтегі құбылу, яғни бір түрден екінші түрге ауысу сенімі де екі ұдайлықты, тартысты мегзейді. Адамның аң-құсқа айналуы, бір тұлғаның күндіз адам, түнде аң болып өмір сүруі түркі, славян халықтарының ертегілерінде жиі ұшырасады. Шығыстық сюжеттерде құбылу зұлым күшке ие сиқыршылар немесе ерекше қасиетке, тылсым күшке ие ғажайып жандар тарапынан үстемдік алады. Даниялық қаламгер Ханс Христиан Андресеннің «Көлеңке» атты ертегісі бір тұлғаның екіге жарылып, бір-біріне қайшы әрекет етуінің жарқын көрінісін берген.

Тегі ирландық, даңқты ағылшын жазушысы Оскар Уайльдтың «Портрет Дориана Грея», Нобель сыйлығының иегері, неміс жазушысы Герман Гессенің «Степной волк», орыс классигі Федор Достоевскийдің «Двойник», неміс тілді қаламгер Франс Кафканың «Превращение», жапон жазушысы әрі сыншы Эдогава Рампоның «Чудовище во мраке», т.б. әдеби-көркем туындыларда мифтік танымдағы бинарлық оппозиция бірлігі диада-кейіпкерлерді тұлғалауға, сол арқылы адам өмірінің тартысқа толы динамикасын, адамның жан дүниесіндегі қайшылықтарды бейнелеуге негізделген.

Г. Гессе өзінің кейіпкері Гарри Галлерді былайша сипаттайды: «Дала қасқырының екі табиғаты – адамдық және қасқырлық табиғаты бар, тағдыры да солай – ерекше әрі сирек тағдыр»[11, б. 51]. Сондай-ақ кейіпкерінің екіге жарылуындағы құбыжықтық, яки зұлымдық бастауды былайша түсіндіреді: «Бұл адамдардың барлығы құдайлық және шайтани бастауды, әке және ана қанын, бақытқа және қасіретке бейімділікке негізделген екі жанды, екі тіршілік иесін өз болмысына сыйдырған, осылардың бәрі олардың бойында бей-берекет әрі бір-біріне жауыға араласып, Гарридің адам әрі қасқыр сипатындағыдай болып шығады» [11, б. 55].

Ұлттық әдебиетімізде де мифтік-бинарлық оппозицияны көркем кеңістікте құбылтып, қымқиғаш тартысқа толы оқиғаларды бейнелеп, күрделі характерді таныту мақсатында туынды өзегіне алу мысалын көптеп келтіруге болады. Ақ пен қара, ізгілік пен зұлымдық бір бойында тайталасқан «екі табиғатты бір тұлғаның» қатарында атауға болатын Алма (Т.Әбдік. «Оң қол»), пациент (Т.Әбдік. «Парасат майданы»), ұлт тарихы мен тағдырын жүк етіп көтерген бағзы кездегі Қыпшақ ханы Көбектің бәдізші ұлы және оның бүгінгі жалғасы мүсінші Саржан (М.Мағауин. «Қыпшақ аруы»), т.б. кейіпкерлер мифтік-бинарлық оппозицияның поэтикалық танымдағы трансформацияға түскен реминисценциясына мысал деуге болады.

Әдебиеттер

1 Интернет ресурсы: http://www.litdic.ru/protagonist/. (дата просмотра: 24.08.2016)

2 Виноградов В.В. О поэзии Анны Ахматовой (Стилические наброски) // Виноградов В.В. Избранные труды. Поэтика русской литературы. – М.: Наука, 1976. – 511 с. ISBN: 5-265-00925-6.

3 Тимофеев Л. Поэтика контраста у А.Блока // Русская литература. 1961. №3. – С. 98 – 107.

4 Введенская Л.А. Стилистические фигуры, основанные на антонимах // Учебные записки Курского и Белгородского пед. ин-тов. Краткие очерки по русскому языку. – Т. XXV. – Вып. 2. – Курск, 1966. ISBN: 5-87688-032-9.

5 Корюкина Е.С. Риторические возможности лексических антонимов // Вестник нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. 2011. № 6-2. С. 309-313.

6 Жұмабаев М. Көп томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Жазушы, 2005. – 208 б. ISBN: 5605018175.

7 Кривонос В.Ш. «Оксюморон» // Поэтика: словарь актуальных терминов и понятий / [гл. науч. ред. Н.Д. Тамарченко]. – М.: Изд-во Кулагиной; Intrada, 2008. – 358 с. ISBN: 978-5-903955-01-5.

8 Әбдікұлы Т. Парасат майданы. – Алматы: Раритет, 2012. – 616 б. ISBN: 9965-9349-6-7.

9 Юнг К. Г. Психология бессознательного. – М.: Канон +, 2003. – 400 с. ISBN: 5-17-004859-9, 5-88373-081-7.

10 Гофман Э.Т.А. Эликсир сатаны (первая публикация 1815 г.). М.: Астрель, ВКТ, 2012. – 384 стр. ISBN: 200002461613 (артикул 4886847).

11 Гессе Г. Степной волк (первая публикация 1927 г.). СПб.: Азбука-классика, 2007. – 288 стр. ISBN: 5-88294-099-0.

References

1 Internet resources: http://www.litdic.ru/protagonist/.

2 Vinogradov VV About the poetry of Anna Akhmatova (Stilicheskie outline) // VV Vinogradov Selected works. The poetics of Russian literature. – M .: Nauka, 1976 – 511 c. . ISBN: 5-265-00925-6.

3 L. Timofeev contrast Poetics at A.Bloka // Russian literature. 1961. №3. – S. 98 – 107.

4 Vvedenskaya LA Stylistic figures based on antonyms // Educational notes Kursk and Belgorod ped. in-comrade. Brief essays on the Russian language. – T. XXV. – Vol. 2. – Kursk 1966. ISBN: 5-87688-032-9.

5 Koryukina ES Rhetorical possible lexical antonyms // Bulletin of the Nizhny Novgorod University. NI Lobachevsky. 2011. № 6-2. Pp 309-313.

6 Zhumabaev M. Multi-volume collection of works. Volume 1. Almaty: Writer, 2005. – 208 p. . ISBN: 5605018175.

7 Kryvonos VS «Oxymoron» // Poetics: a dictionary of current terms and concepts / [Ch. scientific. Ed. ND Tamarchenko]. – M .: Izd Kulagina; Intrada, 2008. – 358 p. ISBN: 978-5-903955-01-5.

8 T. Әbdikұly Parasat Maidan. – Almaty: Rarity, 2012. – 616 b. ISBN: 9965-9349-6-7.

9 Jung CG Psychology of the Unconscious. – M .: Canon +, 2003. – 400 p. ISBN: 5-17-004859-9, 5-88373-081-7.

10 ETA Hoffmann The Devil's Elixirs (first published 1815). M .: Astrel, CGT, 2012. – 384 p. ISBN: 200002461613 (артикул 4886847).

11 G. Hesse Steppenwolf (first published 1927). SPb .: Azbuka-Classics, 2007. – 288 p. ISBN: 5-88294-099-0.

Стамғазиев Р.Ө.,
Сабырова Ә.С.

Жетісу өңірінің тұрмыс-салт әндеріне тән кейбір көркем музыкалық ерекшеліктер

Жетісу әндерін жинау 1920 жылы этнограф Ә. Диваев пен І. Жансүгіровтің экспедициялық сапарынан басталды. Фольклор туындыларынан 68 қойын дәптер жиналып, І. Жансүгіров «Ән-әншілер жайында» мақаласында Жетісу әнінің аймақтық географиялық жағдайымен байланыстылығына назар аударған. Фольклорист М. Жолдасбеков сері Сауытбек Ұсаұлы, Дәурен сал, Қырмызы сал, «Ашаның алты салы» атанған Жидебай, Қайрақбай, Балқыбек, Сауытбек, Әлдібай Бекқұлының атағы елге жайылғандығын жазады. Жетісу өңірінен фольклорист А. Затаевич «500 әндер» жинағына 100-ден аса әндерді тұңғыш хаттады. 1958-1959 жылдары ғылыми-фольклорлық экспедициясына сазгер Е. Рахмадиев, музыкатанушы А. Темірбекова қатысып, мыңнан аса фоно-материалдар жинады. Консерваторияның зертханасынан Б. Ерзакович, А. Серікбаева, А. Райымбергенов, Г. Омарова, С. Елеманова, С. Қалиев фольклорист-ғалымдар барды. Жетісу әндерін хаттап жүйелеген ғалым Б. Мүптекеев оларды «Жетісу әуендері» жинағына шығарды. Ұсынылған мақалада тұңғыш рет «Жетісу әуендері» музыкалық-этнографиялық жинағының қара өлеңдерінің көркем ерекшеліктері айқындалды.

Түйін сөздер: Жетісу, қара өлең, шумақ, поэзиялық мазмұн.

Stamgaziev R.O.,
Sabyrova A.S.

About the musical characteristics of household songs Zhetysu

Semirechye's songs collection begins with the expedition of A. Divaev and I.Zhansugurov in 1920 y. They collected materials on folklore, which amounted to 68 notebooks. I.Zhansugurov in his article «Song, the singers» drew attention to the link songs with specific geographical position of the edge. A folklorist M. Zholdasbekov was the first who published the such prominent singers of Zhetysu as seri Sauytbek Ұsaұly, Dəuren and Qyrmyzy, Zhidebay, Qayraqbay, Balqybek, Sauytbek, Əldibay Bekkұly. These folk singers were called the «Sala Ashanyң alty». A folklorist A. Zataevich was the first who published 100 songs of his native region in the book «500 songs». The group of folklorists-researches, led by composer E. Rakhmadiyev and musicologist A. Temirbekova collected more than 1,000 phono materials in1958-1959y.y Also the collecting folk materials has been carried out in different years by such researchers of the Conservatory Science Laboratory as Yerzakovich B., A. Serikbaev, Rayymbergenov A., G. Omarov S. Elemanova, S. Qaliev. However, only with the collecting activities of B. Muptekeev and his ethnographic collection «Zhetysu auenderi» has been created the ground for the full study of the local tradition. The current article is devoted to the musical features of domestic songs of Zhetysu.

Key words: Zhetysu, kara өlең, domestic song, poetic content.

Стамгазиев Р.О.,
Сабырова А.С.

О музыкальных особенностях бытовых песен Жетысу

Сбор песен Семиречья берет начало с 1920 года с экспедиции А. Диваева и И. Жансугурова. Тогда были собраны материалы по фольклору, которые составили 68 тетрадей. В статье И. Жансугурова «Песня о певцах» писатель обратил внимание на связь песен с особенностями географического положения края. Фольклористом М. Жолдасбековым впервые были обнародованы имена выдающихся певцов Жетысу, таких как сери Сауытбек Усаулы, Даурен сал, а также Қырмызы сал, Жидебай, Кайракбай, Балкыбек, Сауытбек, Алдибай Беккулы, которых в народе называли «Ашаның алты салы». Фольклористом А. Затаевичем в сборнике «500 песен» были впервые опубликованы нотированные 100 песен края. В 1958-1959 годы учеными-фольклористами во главе с композитором Е. Рахмадиевым, музыковедом А. Темирбековой были собраны свыше 1000 фонематериалов. От научной лаборатории консерватории в разные годы сбором материалов по Семиречью занимались Б. Ерзакович, А. Серикбаева, А. Райымбергенов, Г. Омарова, С. Елеманова, С. Калиев. Однако лишь с собирательской деятельности Б. Муптекеева и его этнографического сборника «Жетісу әуендері» была создана почва для полноценного изучения данной локальной традиции. Предлагаемая статья посвящена рассмотрению музыкальных особенностей бытовых песен Жетысу.

Ключевые слова: Жетысу, бытовая песня, поэтическое содержание.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 398:801.6; 398:82.0; 801.8

Стамғазиев Р.Ө.[1], Сабырова Ә.С.[2],

[1]ө. ғ. магистрі, Т. Жүргенов атындағы
Қазақ Ұлттық өнер академиясының доценті,
[2]ө. ғ. к., Құрманғазы атындағы Қазақ Ұлттық консерваториясының доценті,
Алматы қ., Қазақстан, e-mail: stam_67@mail.ru; aliya_sabyrova@mail.ru

ЖЕТІСУ ӨҢІРІНІҢ ТҰРМЫС-САЛТ ӘНДЕРІНЕ ТӘН КЕЙБІР КӨРКЕМ МУЗЫКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕР (С. Медеубекұлы, Б. Мүптекеевтің «Жетісу әуендері» жинағы бойынша)

Б. Мүптекеевтің «Жетісу әуендері» жинағында бар 116 әннің барлығы да 11-буынды болса, ән мазмұнының басым бөлігі (36 ән) ғашықтық махаббат және өмір фәлсафасы (24 ән) тақырыбына арналған. Жалпы, қара өленді қазақ өмірінің энциклопедиясы десек артық емес. Мұнда дәстүрлі қоғамның тыныстіршілігі, дүниетанымы, қарым-қатынас, әдеп ережелері, тіпті қонақ кәде әдеті жан-жақты қамтылады.

Қара өленнің қазақтың ән өнерінде алатын орнын С. Елеманова [5] айқын белгілеп, қара өлең әдет-ғұрып және кәсіби әннің арасындағы дәнекерлеуші кезең, деп көрсетеді. Бұл қасиет қара өленді мұң-шер сарындарының даму ерекшеліктерін қорытындылап, кәсіби әннің сипаттарын алдын алатын дайындауы оны әдет-ғұрып және кәсіби әндерінің арасындағы дәнекерлеуші көпір, деп бағалауына негіз болды.

Егер әдет-ғұрып сарындарының жалпы мазмұны белгілі бір тақырыпқа шығарылса, қара өлең, атына сәйкес, кез келген жағыдайда орындалғандықтан, тақырыбы жағынан шектелмей, өмірдің барлық жағын қамтыды. Десек те, әннің «қара өлең» деген атауында «өлең» ұғымы, қазақ әнінде тұңғыш рет ән салу – көркемдік сипат алғандығын айқындайды. Мұндағы «өлең» ұғымы тек мәтінге ғана емес, әнге де тиесілі екендігін көрсетеді. Демек, егер мұң-шер сарындары тыңдаушыны қажет етпесе, қара өленде тыңдаушы бары анық сезіледі. Міне, осы тыңдаушы көпшіліктің мейірін қандыру ән орындаушысынан шеберлікті, жүйрік суырып салма өнерін қажет етеді. Осы өнерді жеткізу шеберлігі қара өленде алғаш рет жеке тақырып өзегі болады. Зерттеушілер А. Сейдімбеков пен Оразақын Асқар қара өлең түрлерін жіктей отырып оларды орындалу орнына, мазмұнына, орындаушысына қарай «жұлдыз өлең», «тау өлең», «қамшы өлең», «шай өлең» т.б. топтарға бөлетіні белгілі.

Алайда, қара өленде тұңғыш туындайтын бір тақырып – «өлең туралы өленнің» пайда болуы, оның жоғарыда айтылған көркемдік табиғатын аша түсетіні айдан анық. Қара өленнің бұл тақырыптағы әндерден, өнерпаздардың арасында қалыптасқан ән-өленді айту жайы жан-жақты таратылады. Қара өлең құрылымының айтыспен және өз кезегінде ақындар өнерімен тығыз байланыс табатыны белгілі. Сондықтан қара өленде айтылған

ойлар ақындар өнерінің кәсіби кодексі (ережелер жиынтығы) деп атаса артық емес. Міне, осы тұста қара өлең мәтінін зерттей отырып, сол ережелердің мән-мағынасын таратайық (мұндағы жақшаға алынған сандар С.Медеубекұлы, Б.Мүптекеевтің «Жетісу әуендері» жинағындағы қара өлеңдердің реттік санын білдіреді).

Мысалы, қара өлеңде жиі қайталанатын «Өлең деген немене өнерпазға», «Өлеңді айт дегенде тайсалдық па», «Айт дегенде өлеңді аярым жоқ, Желісім бар азырақ, аяңым жоқ» (31), «Келгенде қара өлеңге қабандаймын» (72), «Өлеңді айт дегенде...» жолдарының түрлі нұсқалары, ақындар туған заманда суырып салма өнер жалпыұлттық сипат алып, кез келген адам домбыра алып ән салуға бейімділігін көрсетеді. Міне, осындай тез әрі табан астында туындаған өнерді ел ішінде «жел сөз» деп атады: «Жел сөзді термелеуге келген бала-ай, Азырақ сөз сөйлеуге талаптандық» (81)

Б. Мүптекеевтің «Жетісу әуендері» жинағының бірнеше өлеңінде «Ұстағаным қолыма қалам еді» (28), «Қалам алдым қолыма өрнекпенен» (37), «Қолыма қалам алып жазамын хат» (41,63), «Ақ қағазға жаздым хат» (75) жолдарынан тыңдаушы көпшілік қолқалап ән сұраған арнайы кәсіби ақындардың пайда болғандығын аңғартып, ақынның айтқан өлеңін жазып отыратын тілмаштардың да болғандығын жеткізгендей: «Сен сұрасаң өлеңді мен айтайын, жазып алғын осылай, балам, енді-ай» (28). Ал ән мен мәтін дәстүрлі өнер ортасында бір-бірінен тәуелсіз еркін көшіп жүретіндігін мына жолдар дәлелдейді: «Өрнегіне келтіріп әуен қоссаң-ау, Өленің өзгермеген, көнермеген» (28).

Ақындар тойға арнайы шақырылып, олардың қоғамдағы өзіндік әлеуметтік мәртебесі болған: «Өлең айт деп балалар қолқа салса, Мен айтпасам өлеңді кім айтады?» (29), «Өлеңді айт дегенде болдырар ма, Тойда ақын өлең айтып жаңылар ма?» (30). Ақын өзін шын жүйріке, торы атқа (127) теңейді: «Ендеше өлең де өнер, өлең де өнер, Шын жүйрік өрге шапса өршеленер», «Дегенге-ау, өлең деген, өлең деген, Құлағым өлең десе елендеген. Өленнің айтар жері келгенінде, Мінетін жүйрік атты жөніменен» (76). Тыңдаушылар ақынды қадірлесе, ақын өз өнерін мақтан тұтады, жоғары бағалайды: «Ақын емес, мен өзім ақ маңдаймын-ау, Ақынмын деп ешкімге мақтанбаймын-ау» (36), «Қалам алып қолыма жазамын хат, Өзім арзан болсам да, сөзім қымбат» (63). Ақынның қоғам алдындағы беделі сондай, ол бұқара көпшілікке ұстамды, данагөй сөзімен ғибрат айтып өзіне де, сөзіне де қарата білді: «Көпшілік, сөз тыңдашы, бұл халайық, Сөзімнің нұсқасынан сабақ алып» (81).

Ақындық өнердің тұқым қуалағанын да қара өлең жеткізеді. Халық оны «шынжырлы тұқым» деп атады: «Өленім он жасымнан өрге жүзген, Қоңыр қаз су жағалай көлде жүзген. Шынжырым жеті атамнан үзілмеген, Ағыздық сүттен бұлақ іргеміздің» (135).

Қара өлең құрылымы айтыс өнерінде жиі қолданылғандықтан өленде сайыс кезіндегі бәсекелестік, тыңдаушылардың қызу қолқалауы, ән құмарлар ақынды алқа құрып қоршауы суреттеледі: «Орынбай мен Кеншімбай айтысыпты-ай, Жетісуға жандарал барғанында, үрия-ай» (31), «Ән қалаған, алқалаған, Қарақадан қызығым тарқамаған» (87). Айтыс кезінде туындайтын неше түрлі жағдайлар да бейнеленеді: «Өзі мұндай жақсының кілті аспанда, Сөз түспейді аузыңа ер сасқанда. Бұл өленді немене айтып-айтпай, Үлкен-кіші жиналып бас қосқанда» (73). Ән мәтінінде айтыстың негізгі шарты – ақындардың әдеп сақтап кезекпен сөйлеу керектігі ескертіледі: «Жай білмейтін жаманмен жолдас болсаң, Соңын күтпей сөзіңнің безектеген. Жақсылардың жауабы неткен артық, Сөйлеседі астыртын кезекпенен» (80). Айтыстың қиын, сын сәттерінде ақын бабасына жүгінеді, сондықтан өлең-сөздің ақын қиялына қонуы Алла нәсібі деп түсінілген: «Бабасын,ау, ендеше, ау, бабасына, ау, Бал құйыпты-ау атан мес, сабасына-ау. Досым емес, ау, дұшпаным, оу, толып отыр-ай, Қалдырмағын-ау дұшпанның табасына-ау» (114), «Өлең деген немене өрлегенге, Алла нәсіп шашады өлмегенге» (123).

Өнер тұтқасын ұстаған адам жақсы, жаманнан өнер шықпас, деп есептеді халқымыз: «Өнер шықпас жаманнан, қапелімде, Қамшы салып шолақты қинағанмен» (43).

Қара өлең ақындардың өмір салты жайынан да сыр шертеді, олар той думанның ортасында жүріп, думан еркесі болған, өнерлерін жәрмеңкеде көрсетті: «Жатып та айтам өленді, тұрып та айтам-ау, Салтанатты жігіттік құрып та айтам-ау. ...Мойнымды өзіңе бұрып та айтам-ау. Іздегенім тамаша, Думанды елім-ай» (121), «Ел жайлауы Қарқара, Мекен болған қалқама. Жәрмеңкеде ән салған, Бар қызығым, тарқама» (136).

Қара өленде музыкалық өнердің кәсіби тұрғыдан қыр-сыры да жан-жақты қарастырылады. Ән дауыс әсемдігін қара өлең: «Көмекейде бұлбұлдың ұясы бар» (45), «Қара өлең тамағымда

ұясы бар» (98) деген әсем теңеу арқылы әншінің бұлбұлша иірім, әшекей қоса айта білу шеберлігі әрі дауыс, музыкалық қабілет адамның табиғатынан туғаннан беріледі және ол көмейге бітетін «тамақтың ұясы» деп атап көрсеткен.

Дауысты басқара алу, ән айту шеберлігінің өзіндік жүйесі қалыптасқандығын қара өлеңнің мына қысқа жолы дәлел бола алады: «Өлең айт осындайда жанай құрбым, Баласы жақсы ауылдың жүйе білген». Соңғы жолдар ақындар өз сарынын айтқанда кәсіпқой ережеге сүйену керектігін білеміз. Осы әнді дұрыс айту жүйесінің құрамдас бөліктерін талдасақ.

Оның бірі – дауысты түрліше құбылта алу шеберлігі: «Ертелі-кеш ән салсам жалықпаймын, Тоқсан түрлі дауысыңды анықтаймын» (49).

Ақын айтыс кезінде тоқтамай, керек сөзді тез таба білуі де шеберлік пен шешендіктің белгісі болды: «Сыпыра қайың шоқ талдай, Осы әнге сал тоқталмай, Көңліңдегі кісің болса, Шақырып қасыңа ал тоқталмай» (55), «Айт дегенде мен неге тоқталмаймын, Кесіп алған тоғайдан оқтаудаймын» (58).

Әнші дауысының биікте самғап, қатты шығуы да кәсіпқойлықтың белгісі еді: «Дәм татайық бұйырса, шәй қайнаса, Еті қызар шын жүйрік айқайласа» (64).

Дәстүрлі ортада тыңдаушы мен әншінің арасындағы көркем байланыс, түсіністік, өзара шығармашылық қарым-қатынастың орнау қажеттілігі ескерілді. Сондықтан тыңдаусышымен түсіністік табу шарты да өлеңдерде: «Ей, қай түрлі әнге сал дейсің, Түсінетін балалар», деп тыңдаушыға қарата сөздер айтылады (68). Тыңдаушылар қауымының осындай нәрлі өнерден ләззат алуы олардың өмірінің ұзаруына септігін тигізді: «Мың күнімен татиды, ой, Осы отырған бір күнім-ай» (71), «Өнеріңді аямағың жастық шақта, Әр күнің бір жылға тең ойнап күлген» (83).

Қара өлең мәтінінде әннің көркем сапасына да тоқталады. Жақсы ән адам көңілін жадыратып, көкірегіне сәуле ұялатады: «Жақсының әні сондай, қандай жақсы, Қолыңа іліктірер, асыл зат, шам алғандай» (92).

Жалпы С. Медеубекұлы, Б. Мүптекеевтің «Жетісу әуендері» жинағы осы аймақтың қара өлеңдерінде табиғат, туған жер туралы, өмір өтпелілігі жайлы фәлсафалық ой-тұжырымдар, дастарқан басында айтылатын «шәй өлең», жастар айтысындағы «бәдік айтыс», туысқандарға арнау, сағыныш, сәлем-хат әндер, діни уағыз турасындағы әндер, әдеп, жақсылық пен жамандық, өмір-тіршілік, адам тағдырын баяндайтын қара өлең топтары арқылы сараланды.

Жетісу қара өлеңдерінің музыкалық көркем тілі

«Жетісу әуендері» жинағының 116 ән нұсқасын талдау нәтижесінде қара өлеңде әдет-ғұрып сарындарының ерекшеліктері қорытындыланып, кәсіби әннің сипаттары қалыптаса бастағандығына көз жеткізді.

Мысалы, өлең құрылымында 11-буын тұтас емес, басым бөлігі 7+4 болып бөлініп айтылады. Сирек жағыдайда 11-буын 3+8 бөлікке бөлінеді («Үрия-ай, көкек», «Кегенім», Қарқара», «Естен кетпес жиырма бес», «Көкем-ай», «Көлсайдан ұшқан аққулар», «Сары беткей»). Бұл қасиет қара өлеңде тұңғыш пайда болған 11 буынның оған дейінгі әдет-ғұрып сарындарындағы 7-буынға тағы 4 буын қосылуынан туындағанын дәлелдей түседі. Ал Жетісу әндерінің кейбіреуіндегі 3+8 болып бөлінуі әдетте өлең мен ән сабақтастығында асинхронды ара-қатынасқа алып келеді.

Жетісудың қара өлеңдерін зерттеу нәтижесінде бұл жанрдың аймақтық ерекшеліктері бары анықталды:

– Қара өлеңнің ақындық дәстүрмен мығым байланыс оның тақырыптық-мазмұндық және құрылымдық сипаттарында көрінеді;

– Аймақтың әндері негізінен пентатоникалық дыбыс қатарына негізделеді. Олар квинта, секстадан бастап октавадан сәл асатын көлемде болады. Октавадан аспайтын шағын көлемді ладтарда миксолидий және дорий дыбыс қатарлары қолданылады;

– Өңірдің қара өлеңдерінің басым бөлігі лексакалы қайырмасы бар әндер. Олардың арасында қайырым мен төрт-алты жолды дамыған қайырмалар жиі кездеседі.

Аталған аймақтық ерекшеліктер Жетісудың кәсіби әндерінен де молынан табылады.

Статья посвящена изучению музыкально-поэтического и музыкально-языкового своеобразия жанра қара өлең

Әдебиеттер

1 Жолдасбеков М. Асыл арналар. – Алматы: Жұлдыз, 1990. – 348 б.
2 Затаевич А. В. Ән-күйлер жинағы (қолжазба ноталары). – Республикалық орталық ғылыми кітапхана. УНИК/940
3 Темірбекова К.З. Песенное творчество казахов Семиречья (Муз.-теорет. исследование): Автореферат дисс. на соискание ученой степени кандидата искусствоведения / Ин-т истории искусств. – Москва: 1966. – 16 б.; Темирбекова А. Казахские народные песни (В музыкально-теоретическом освещении) / А. Темирбекова. – Алма-Ата: Жазушы, 1975. – 136 б.
4 Медеубекұлы С., Мүптекеев Б.Ж. Жетісу әуендері. – Алматы: Өнер, 1998. – 352 б.
5 Елеманова С. Казахское традиционное песенное искусство. – Алматы, 2000. – 186 б.

References

1 Joldasbekov M. Asıl arnalar. – Almatı: Juldız, 1990. – 348 b.
2 Zataevïç A. V. Än-küyler jïnağı (qoljazba notaları). – Respwblïkalıq ortalıq ğılımï kitapxana. WNÏK/940
3 Temirbekova K.Z. Pesennoe tvorçestvo kazaxov Semïreçya (Mwz.-teoret. ïssledovanïe): Avtoreferat dïsc. na soïskanïe wçenoy stepenï kandïdata ïskwsstvovedenïya / Ïn-t ïstorïï ïskwsstv. – Moskva: 1966. – 16 b.; Temïrbekova A. Kazaxskïe narodnıe pesnï (V mwzıkalno-teoretïçeskom osveşçenïï) / A. Temïrbekova. – Alma-Ata: Jazwşı, 1975. – 136 b.
4 Medewbekulı S., Müptekeev B.J. Jetisw äwenderi. – Almatı: Öner, 1998. – 352 b.
5 Elemanova S. Kazaxskoe tradïcïonnoe pesennoe ïskwsstvo. – Almatı, 2000. – 186 b.

Шарипова Д.С.

Орнаментальная система в творчестве мастера гобелена Ирины Яремы

Статья посвящена творческой судьбе Ирины Яремы, особенностям формирования художника и влиянию ее творчества на реактуализацию казахского орнамента в изобразительном искусстве Казахстана. Пейзажные гобелены, созданные И. Яремой, – одна из интересных страниц культуры. Лирическая манера, присущая художественному языку гобеленщика, исследуется в контексте традиций украинского искусства. Анализируя личность художника, национальную тематику и ориентиры ее творчества, ключевые произведения, автор раскрывает стилистику произведений мастера и его значение для развития отдельных направлений декоративно-прикладного искусства. На примере произведений И. Яремы выявлены некоторые существенные характеристики орнаментальной системы в гобелене. Показано, что в период 80-х годов XX века исходная строго упорядоченная, канонизированная система орнамента начала рушиться, открывая простор для индивидуального творчества. Орнаментальная трансформация композиций гобеленов стала популярным методом творчествав наше время. Эволюция творчества И. Яремы рассматривается на широком фоне художественной жизни Казахстана.

Ключевые слова: гобелен, орнаментальная система, национальные традиции, народное искусство, декоративно-прикладное искусство, орнамент, трансформация, пейзаж.

Sharipova D.S.

Ornamental system in creative work of the master art tapestry Irina Jarema

This article examines the life and talents of the artist Irina Jarema; peculiarities of Jarema's development, her works and its impact on the reactualization of Kazak ornament in the Fine Arts of Kazakhstan. Landscape etchings are one of the most significant cultural events.The work's lyric manner is analyzed in the context of Ukrainian art traditions. Analyzing the personality of the artist, national theme and prominent features of her creation and the main works, the author reveals the style of the works and its importance for the development of certain arts and crafts areas.

On the example of Jarema's works, it reveals some essential characteristics of the ornamental system in the art of tapestry. It is shown that during the 1980s the initial, strictly organized and canonized ornamental system disintegrated, giving way for individual creation. The ornamental transformation of tapestries has become an actual creative method in our time. Evolution of Jarema's works is examined against the background of the artistic life of Kazakhstan.

Key words: tapestry, ornamental system, national traditions, folk art, arts and crafts, ornament, transformation, landscape.

Шәріпова Д.С.

Гобелен шебері Ирина Ярема шығармашылығындағы ою-өрнектік жүйе

Мақала Ирина Яреманың өмірі мен шығармашылық жолына арналған, суретшінің шығармашылығының Қазақстан бейнелеу өнеріндегі қазақ өрнегінің көкейкестілігін қалыптастырудың ерекшелігі. И. Ярема қолынан шыққан пейзаждық гобелендер – Қазақстан мәдениетіндегі ерекшеліктердің бірі. Гобеленнің көркемдік ерекшелігіне тән, лирикалық-романтикалық нақыш, украин өнерінің дәстүрлі мәнмәтінінде талдау. Суретшінің жеке шығармашылығы талданып, оның ұлттық тақырыптағы және шығармашылық бағыты, негізгі туындылары, автор суретшінің туындыларының стилистикасын ашады және оның сәндік-қолданбалы өнердің салаларының дамуында алатын орнын қарастырады. И. Яреманың туындыларының негізінде гобелендегі ою-өрнек жүйесінің кейбір негізгі сипаты ашылады. 1980 жылдар кезеңіндегі бастапқы бірыңғай қатаңдық, бастапқы өрнектік заңдастыру жүйесінің бұзылуы, жеке шығармашылықтың бастауына негіз болатыны көрсетіледі. Қазіргі таңда гобелен композицияларына ою-өрнектің трансформациялануы біздің шығармашылық әдісімізге айналды. И. Ярема шығармашылығының дамуы Қазақстанның көркем өмірінің кең ауқымында қарастырылады.

Түйін сөздер: гобелен, ою-өрнек жүйесі, ұлттық дәстүр, ұлттық өнер, сәндік-қолданбалы өнер, ою, трансформация, пейзаж.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 7.07

Шарипова Д.С.,

к. искусств. н., ведущий научный сотрудник отдела изобразительного искусства
Института литературы и искусства им. М.О. Ауэзова КН МОН РК,
г. Алматы, Казахстан, e-mail:dilyarazam@mail.ru

ОРНАМЕНТАЛЬНАЯ СИСТЕМА В ТВОРЧЕСТВЕ МАСТЕРА ГОБЕЛЕНА ИРИНЫ ЯРЕМЫ

Гобеленщик Ирина Зиновьевна Ярема родилась в 1931 году в селе Павлов Радеховского района Львовской области. В 1965 году окончила Львовский институт прикладного и декоративного искусства. В Казахстан приехала в 1976 году.

Ирина Ярема владеет точным, завершенным видением мастера-прикладника, привыкшего к жесткому творческому графику. Такова, к примеру, была эпопея по созданию ее самого грандиозного детища – 34-метрового гобелена «Радуга Казахстана» для алма-атинской гостиницы «Казахстан» в 1977 году. За кратчайший срок ей удалось сделать серию эскизов, утвердить их, подготовить схемы для плетения, собрать команду, наконец, воплотить сложный замысел в жизнь.

Активный интерес к орнаменту привел мастера к пониманиюмонументального гобелена как синтетической формы, коррелирующей с архитектурным пространством. Перед ней стояла задача создать произведение, открытое зрителю, активно формирующее художественный облик архитектуры, обогащении ее цветом; насыщении окружающей среды глубокими смыслами.

Искусство1970-х годов не раз обращалось к иносказательной поэтике и в литературе, и в живописи. Декоративно-прикладное искусство также затронули эти искания. Выразительное орнаментальное начало даже без использования сложных метафорических приемов определило эмоциональное воздействие еегобелена, его ассоциативное истолкование.

Будучи «мультидисциплинарным» художником, – работая в технике гобелена, живописи и графики, а также настенной монументальной росписи, мозаики, граффито, – Ирина Ярема стремится в понятной форме раскрыть закономерности в необъятной красоте мира. Восторг и буйство первых впечатлений у нее всегда отстаиваются в четкие формулы. Зрелищность и интеллектуализм соединяются воедино. В гобелене мастер не погружается в натуру, а выбирает из нее самые выразительные моменты, умножая с помощью преображения реальных зарисовок силу их воздействия на зрителя.

Почтенный возраст мало влияет на творческую активность художника. В ней есть что-то от волевого качества великих скульпторов – Микеланджело или Родена, – которые на склоне лет начали открывать и воплощать свои самые свежие и яркие

идеи. Даже пятно на плоскости гобелена отдает бразды правления объемным образованиям. Произведения мастера априори материальны, вещественны, их весомость ощутима, а объемность благодаря разнообразию фактуры видима. Ярема, подобно ваятелю, создает ощущение пластичной формы, пронизанной движением, одухотворенной материи.

Мастер любит монтировать прозрачные нежные субстанции цветов с твердыми массивам гор, с их «старческими» складками и наростами. Все эти приемы позволяют в таком условном пространстве гобелена выявить кипучую энергию бытия. В работах«Водограй» («Водопад») она стремится одушевить струи воды, в «Казахстанской степи» – весеннее цветение передает сочетание букле и обнаженной основы ковра.

Припоминание давно забытого становится инструментом для появлениявещей, в которых реальные пейзажи обретают символичность, облекая в плоть тонкие эмоции и переживания. Ярема стремится «срежиссировать» пространство гобелена. Ей нужно создать целостный визуальный образ, глобальную метафору утешающей красоты («Млечный путь», «Ангелы») или, наоборот, непоправимой утраты («Арал»), и вновь ожидания чуда («Луч надежды»).

Пустынные пейзажи ее гобеленов лаконичны, с ясной и ритмичной композицией. Если бы они были живописными полотнами, то могли бы показаться чрезвычайно простыми и однообразными. Однако вытканная на станке вещь, которую никогда нельзя повторить точь в точь, нельзя тиражировать, обладает своей уникальной аурой, дарует тепло и уют.

Значимый вклад в искусство Казахстана, своеобразное пластически-образное мышление, особый творческий почерк, – все эти важные категории позволяют говорить об особом статусе мастера в системе нашего искусства. С чем это связано? Творческие практики художницы выдвигают интересную проблему – роль львовской школы в формировании нового видения казахского декоративного искусства.

Львовский институт в шестидесятые годы прошлого века стал подлинной территорией духа. Во-первых, Западная Украина всегда являлась краем с богатейшими традициями народного искусства, к которым в любое время относились с бережным уважением, определяя их как главный стержень индивидуального творчества. Прочная опора на народное наследие соединялась с активным использованием опыта совершенно иного толка. «Железный занавес» опустился в Львове на несколько десятилетий позже, когда Западная Украина была присоединена к СССР. Благодаря этому здесь сохранилась преемственность с модернизмом начала XX века, которая была прервана в 1930-ые годы на остальной территории СССР. Благотворно сказывалось и пограничное состояние Львова. Здесь были хорошо известны художественные поиски в социалистических Польше и Венгрии, находившиеся в более открытом информационном пространстве. Наконец, в институте преподавали люди, которые являлись непосредственными преемниками европейского авангарда. Фигура Романа Сельского, возглавлявшего кафедру живописи, стала знаменем поисков молодых живописцев. На летнюю практику огромными классами учеников Сельский вместе со своей женой – Маргит Сельской, ученицей Ф.Леже, выезжал в Карпаты или Крым. Сельский выработал специальную методику: обучать живописи на пленэре с одновременными конструктивным исследованием в области построения художественной формы. Интерес к абстрагированию орнамента уЯремы, возможно, зиждется на уроках формотворчества Сельского. Сама творческая атмосфера Львова способствовала эксперименту, развитию импровизационных наклонностей, поиску собственного неповторимого авторского стиля.

И. Ярема соединяет любовь к казахской земле с неизбывным чувством родства с украинской культурой. Каждое лето она едет в Гуцульщину, много работает, впитывает новые впечатления.

Образ гор, знакомый с детства, стал своеобразным маяком творчества. В родном Закарпатье маленькие аккуратные домики появляются в ближайшем соседстве с вершинами. Близость домашнего быта с величественным, острое понимание единства малого и глобального у Яремы в крови. Поэтому так легко ей работать над горными пейзажами, в которых переход от земного к небесному столь же логичен и прост. Любое пространство космического масштаба она сразу же делает домашним с помощью смены ракурса с верхнего на нижний.

УЯремы драгоценна и одушевлена каждая мелочь, здесь у каждой пылинки есть свое значимое место, и автор делает все, чтобы одарить этим взглядом зрителей. В гобелене она начинает с самого незначительного – мимолетней, исчезающей за один день красоты белых

шариков одуванчика, самой что ни на есть бесплотной крупинки бытия, чтобы потом, все более ускоряя темп, в резком рапиде показывать степь, затем – подножия гор, величественные белоснежные вершины; наконец, – космос.

Для мастера всегда важен этот скоростной путь, резкий прорыв из одного пространства в другое, из одного среза бытия в иной вымышленный «ирреальный» мир. Это позволяет обогащать изображение новыми смыслами. Разные пространственные зоны входят в произведение как разные уровни реальности. Подобное можно найти у великих живописцев прошлого, к примеру, у Веласкеса в «Пряхах», где, кстати, второй «виртуальный мир» возникает на гобелене, вытканном на тему мифа об Арахне.

Стрельчатое арочное окно является границей в другой мир – в весенний Самарканд, преображенный в символ восточного города, – «дивную фата-моргану», с минаретами, протыкающими небо; куполами; осликами и белыми одеждами. Распахнутое в сад окно также ведет куда-то в «иное» пространство, на поляну с яблоневыми деревьями, на просторы предгорий, в пространство абсолютной свободы.

Самарканд, Бухара – это воспоминание Яремы о первых шагах на азиатской земле, о плодотворных годах работы в Узбекистане, создании многочисленных рисунков к текстилю. Мир Востока стал жизненной средой художницы, объектом изучения и освоения. Художницу волнуют не только хорошо известные достопримечательности, но и глухие углы. УЯремы есть дар открывать «неизвестные земли», находить красоту в самых труднодоступных местах. В начале 1980-х годов она совершила одиссею по горному Таджикистану и стала автором графического отчета о быте таджиков Памира, об их удивительных каменных домах, облепляющих, как соты, горные склоны.

Больше всего, конечно, Ярема вдохновляется воспоминаниями об Украине. В ее работах, посвященных Закарпатью, есть необыкновенное ощущение прозрачности, чистоты, предвкушения счастья, почти как у Набокова с его воспоминаниями, летящими, как апрельские облака по берлинскому небу.Ее гобелены «Водопад», «Речка», «Черное и белое» строятся на противостояние переднего и заднего планов, где последний обретает невесомость, облекается в туманные складки, превращаясь в пространство мечты, наполненное струящимися, сияющими линиями. Струящиеся нити становятся фирменным знаком мастера, позволяя достичь эффекта «дышащей», развивающейся, распираемой энергией рельефной поверхности ковра.

В живописи воспоминания теряют призрачность и обретают черты яркого рассказа. Этот рассказ наполнен теплом и подробностями: садок около хаты; прекрасный плетень; на нём висят горшки, рядом – многоцветные мальвы, подсолнечники, колодец, вспаханные холмы убегают далеко к горам («Моя Украина»). Перечисление деталей только усиливает одно чувство – не надивится и не налюбоваться.

Дерзкие колористические открытия в росписях утвари и домов; богатство орнаментов, многоцветие, насыщенность тонов национального костюма не забылись Яремой вдали от дома. Не ослабла и потребность к красоте, желание разукрасить каждую частичку пространства вокруг, отражающая любовь к окружающему быту.

В своем творчестве 1970-х годов Ярема всегда использует опыт народного искусства – обостренное чувство цвета, яркую образную выразительность, декоративный строй композиций. В самых разных произведениях художницы мы находим мажорное цветовое звучание, обостренно лирическое видение природы, простодушный юмор и внимательнейшее отношение к каждой частичке бытия.

В эти годы усиливается тенденция взаимовлияния и взаимосвязи монументального искусства с декоративно-прикладным искусством. Подобная связь оказала положительное влияние на развитие последнего, обогатив его совершенно новым пластическим мышлением. Гобелен Яремы «Симфония» является одним из ярких примеров создания собственной орнаментальной системы. Центральная часть композиции – стилизованные изображения музыкантов – девушек и юноши, играющего на домбре. Данное, пусть и условное, предельно обобщенное изображение фигур и предметов, с двух сторон фланкируется фантастическим танцем геометрических элементов, призванных воплотить идею музыки. Художник изначально стремилась отразить не внешние, а сущностные элементы; нащупать соответствия между цветом и звуком, между изображением и музыкой. Звуковые волны распространяются кругами, однако, увиденные в ритмичном скольжении, в определенном пространственном ракурсе, они выступают в виде сплетающихся разнообразных дуг, зигзагов и треугольников. Край гобелена обрезает этот ритмический ряд. Становится понятно, что речь идет не о привычном законченном орнаментальном фризе, а абсолютно хаотическом потоке виб-

рирующих форм, который может продолжаться бесконечно. Формы эти чрезвычайно подвижны – они сталкиваются, вращаются, пружинят, летят, – словно обладают способностью к вечной трансформации. Благодаря безостановочному взаимодействию, наложению друг на друга, экспрессии возникает ощущение иллюзорной глубины, объемного изображения.

Пластичность гобелена достигается и с помощью цветовой партитуры. Теплые желтые и коричневатые цвета выступают вперед, холодные уводят глаз вглубь. Несомненно, в этой работе сказывается опыт модернистов XX века – Ф.Леже и В.Кандинского. Автор берет на вооружение созидательный пафос великих мастеров. «Живопись есть грохочущее столкновение различных миров, призванных путём борьбы создать новый мир, который зовётся произведением, – писал В.Кандинский, – каждое произведение технически возникает, как возник космос, путём катастроф, подобных хаотическому рёву оркестра, выливающемуся, в конце концов в симфонию, имя которой – музыка сфер» [1, 65].

В период 1980-ых годов исходная строго упорядоченная, канонизированная система орнамента в гобеленах Яремы рушится, открывая простор для индивидуального творчества.

Плодотворная и долгая работа над этюдами внесла свои коррективы в ее метод. Ярема использует в своих работах приемы акварельной техники. Появляются прозрачные нежные оттенки, создающие эффект отраженного света. Каждый кусочек гобелена словно пропитан солнцем. Грандиозный хребет («Горы») своими темными величественными очертаниями лишь усиливает световую сюиту первого плана. У мастера все в природе соразмерно человеку, она никогда не выглядит колоссально-неприступной.

Пустынные пейзажи ее гобеленов лаконичны, с ясной и ритмичной композицией. Если бы они были живописными полотнами, то могли бы показаться чрезвычайно простыми и однообразными. Однако вытканная на станке вещь, которую никогда нельзя повторить точь в точь, нельзя тиражировать, обладает своей уникальной аурой, дарует тепло и уют.

В 1990-ые годы художница обращается к теме трагедии Арала. В произведениях этого цикла Ярема, оставаясь неизменной в цветовых пристрастиях, медитативно-возвышенном настрое, открывается с другой стороны, выглядит более динамичной, все дальше отходя от фигуративности и приближаясь к новым стилистическим ходам, новым философским открытиям. При всей публицистичности, характерной для самого времени создания цикла, проблема исчезновения Арала ставилась художником не в лоб, без лозунгов и проповедей. Ярема исподволь приводила зрителя к почти физическому ощущению дисгармонии и опустошенности.

Художник знает преимущества гобелена, знает силу воздействия рукотворной вещи. Поэтому Ярема может в простых композициях рассказать о важных понятиях. Когда она пишет пейзаж об Арале, она строит пространство на резком сочетании активных подвижных линий – первый план, – которые начинают спадать, «вянуть» и затихают вдали, подобно звуку лопнувшей струны. Зритель, присмотревшись, видит, что перед ним до горизонта расстилается пустыня, с маленьким уцелевшим кусочком водной глади.

Исключительную роль в работах художника играет пространство. Для нее значимость пустоты ничтожна, она стремится свести ее к минимуму. Изображая цветы – ирисы, маки, – она показывает их, когда бутоны полностью раскрылись, и цветы подставили свои чашечки лучам солнца, распространяя лепестки по всей поверхности полотна. Изображение цветов слагается в единый орнамент, становится частью декоративно-орнаментальной системы.

Подпитываясь соками народного украинского искусства, она открыла для себя мир наскальных рисунков Казахстана. Сложный симбиоз казахского и украинского в произведениях художника можно видеть в ее сериях, посвященных петроглифам Казахстана. Обращаясь к реминисценциям наскальной живописи, Ярема также кропотливо обживает пространство, заполняет его целиком орнаментальной вязью. Таким образом, она словно приручает древние тотемы. Возникающие на ее гобеленах звериный мир – верблюды, лошади – продолжают хранить игрушечное изящество, мягкость пушистого контура. Именно рукотворность, что столь уютно одомашнивает древние росписи или степные пейзажи, позволяет говорить в малых прикладных видах искусства о значительных и извечных вещах.

Орнаментальная трансформация композиций стала актуальным для нашего времени методом творчества. Ярема видоизменяет окружающий ее мир. И не только виды городов, но и грандиозный размах казахских степей, гор и вод они преображают в малое, уютное пространство. На него они переносят чувства,

которые питают родной обители, окруженной частоколом, в котором пространство за домом мыслится как продолжение себя. Такая композиционная схема продиктована особым типом мировидения художника, присущим родовому сознанию. Он смотрит на мир вокруг с позиции человека, который упорядочивает незнакомый, следовательно, чужой ему пейзаж, превращая его в свою территорию.

Ярема выбирает для своего гобеленов колористическую гамму, связанную с иконописью, народным искусством Западной Украины – оливковый, землистую охру или травяную зелень. Национальное цветовое чутье и предпочтения – отдельная сложная тема для разговора. Однако в творчестве Яремы эта проблема высвечивается сразу. Желтый-зеленый-коричневый, триада солнца, растений и земли, стала основой для карпатского декоративного искусства, характерный «цвет пожухлой охры на лугах, сливового утреннего тумана, который можно встретить только в Украине» [2, 21].

Огромная любовь художника к древним росписям побуждает ее провозглашать современность искусства орнамента. Она ведет себя с ним как мудрый селекционер. Орнаментальные формы, словно обычные степные цветы, становятся у нее основой для хитроумных скрещиваний, чтобы вырастить новый сорт необычной расцветки, с замысловатыми лепестками и нежной каймой. Плодотворность исканий, которые взрастают на почве наследия, увлекает Ярему на проведение новых экспериментов и поисков.

Часто в одном из излюбленных жанров – натюрморте с цветами – Ярема соединяет пышные букеты с казахским орнаментом. Он «ветвится» вокруг центрального ядра, образуя затейливую раму и постепенно преображаясь в органическую форму, готовую зацвести необыкновенными цветами. Натура в этом случае отходит на второй план, орнамент начинает главенствовать. В орнаментальном искусстве обобщение проявляется в наиболее острой форме, реалистические образы имеют большую обобщенность и целостность. В обобщенный знак, по мнению Ю.Я.Герчука, их превращает «многократное повторение одинаковых мотивов, имеющих свое внутреннее пространство»[3, 47].

Неиссякаемое на протяжении всего творческого пути внимание, которое оказывала И.Ярема казахскому народному искусству, к орнаменту, стало достойным примером для других мастеров. Активное утверждение национальной самобытности искусства, ясное осознание того, что нужно искать в недрах народного творчества, в его исконных традициях медленно и постепенно взращивалось во взаимосвязи с другими художественными школами.

Литература

1 КандинскийВ. Точка и линия на плоскости. – Спб.: Азбука-классика, 2006. – 240с.
2 Современные иллюстраторы Шевченко // Творчество. – 1982. – №5. – С.19-21.
3 Герчук Ю.Я. Что такое орнамент? Структура и смысл орнаментального образа. –М.: Galart,1998. – 326 с.

References

1 Kandinskij V. Tochka i liniya na ploskosti. – Spb.: Azbuka-klassika, 2006. – 240 s.
2 Sovremennye illyustratory SHevchenko // Tvorchestvo. – 1982. – №5. – S. 19-21.
3 Gerchuk YU.YA. CHto takoe ornament? Struktura i smysl ornamental'nogo obraza. – M.: Galart, 1998. – 326 s.

6-бөлім

ЖАС ҒАЛЫМДАР

Раздел 6

МОЛОДЫЕ АВТОРЫ

Section 6

YOUNG AUTHORS

Абдуманапова Ж.А.

Орнитонимдердің метафоралануы және символдық мәні

Мақалада орнитонимдердің метафоралануы сөз болады және де олардың символдық мәні ашылған.

Халықтың өткенін таразылап, бүгінімен салыстырып, болашағын болжаудағы аса маңызды факторлардың бірі – тіл. Ал тілді «тіл – қоғам – адам», «тіл – ұлт – мәдениет» үштігінде зерттейтін антропоцентристік парадигманың бүгінгі таңдағы бірқатар іргелі зерттеулерге негіз болып отырғаны белгілі. Осы бағыттың ізімен жазылған бұл мақаладағы алғашқы мәселе – орнитонимдерді адам санасымен байланыстыра қарау, екінші мәселе – тіл мен ұлттың, табиғаттың арасындағы сабақтастық.

Аталған мәселелерге қатысты сөз қозғамас бұрын, орнитонимдердің зерттелуі хақында айта кеткен жөн. Бұл орнитонимдердің тілдік бірліктер, ұғымдар мен атаулар жүйесіндегі өзіндік орны мен сипатын айқындайды. Кез келген тақырыптың маңыздылығы, оның жан-жақты талқыланып, ашылмаған тұстарының айқын болуы зерттелуімен байланысты. Бұған дейін зерттеу нысаны бола қоймаған орнитонимдердің адам тыныс-тіршілігімен астасып, араласып жатуы, адами қасиеттердің орнитонимдер арқылы берілуі тақырып өзектілігінің алғышарты.

Түйін сөздер: орнитоним, метафора, наным-сенім, теңеу, символ, ұғым, қасиет.

Abdumanapova Zh.A.

Metaphorization and symbolic meaning of the bird's names

This article is dedicated to metaphorization of bird's namesand their symbolic importance. Investigating the past of the people and comparing with nowadays, language is one of the most important factors in predicting the future. It is well known that today the basis of some advanced language studies of the anthropocentric paradigm is the culture of tertiary researches «language – society – man», «language – nation – culture». In this article, the first goal is to link human's mind with the bird's names. The second goal is the interconnectedness between language, nation and nature.

Before discussing the mentioned problems, it is necessary to identify the bird's namesresearch. Thesebird's namesdetermine their own place and character in the language units, concepts andin the target system. The peculiarities of any themes and their full discussion are connected with the researches of their unexplored sides. Prior to that, the most important prerequisitesof the topicwere human qualities through the bird's names, whose connection with human existence had not been the object of researches.

Key words: ornitonim, metaphor, belief, comparison, symbol, concept, property.

Абдуманапова Ж.А.

Метафоризация и символическое значение орнитонимов

Статья посвящена проблеме метафоризации орнитонимов и раскрытию их символического значения. Известно, что язык является одним из важнейших факторов в предвидении будущего. Основой современных передовых исследований языка с позиций антропоцентрической парадигмы представляется культура третичного исследования «язык – общество – человек», «язык – нация – культура». В данной статье, написанной в этом направлении, поставлены следующие задачи: первая задача – исследовать связь человеческого сознания с орнитонимами, вторая задача – установить взаимосвязанность между языком, нацией и природой. В статье намечены пути исследования орнитонимов. Отмечается, что орнитонимы в языковых единицах, понятиях и в названной системе имеют свое место и характер. Автор определяет особенности различных тем, передаваемых через орнитонимы, и исследует их неизученные стороны. До этого в исследованиях под важнейшей предпосылкой темы рассматривались человеческие качества, а объектом данного исследования является связь орнитонимов с человеческим существованием.

Ключевые слова: орнитоним, метафора, убеждение, сравнение, символ, понятие, свойство.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 811.512.122’ 373

Абдуманапова Ж.А.,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің
І курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: joti_miss_kz@mail.ru
Ғылыми жетекшісі – ф.ғ. д., профессор Т.Н. Ермекова

ОРНИТОНИМДЕРДІҢ МЕТАФОРАЛАНУЫ ЖӘНЕ СИМВОЛДЫҚ МӘНІ

Тілдің даму үдерісінде, оның белгілі бір деңгейде қалыптасуында, тілдік қордың көбеюінде түрлі тәсілдер мен құбылыстар қызмет етеді. Мұндай құбылыстар тілдің дамуына ғана қызмет етіп қоймай, сонымен қатар көркемдік сипатын арттырып, өзге тілдерден ерекшелеумен де қамтамасыз етеді. Солардың бірі – ұлттық дүниетанымды айғақтауда белсенді қолданылатын метафора құбылысы. Метафора негізінде сөздердің ауыспалы мағынасы өрбитіні туралы ғылыми зерттеулерде көп айтылады. Бұл туралы қазақ тіл білімінің сайыпқыраны Ахмет Байтұрсынұлы былай деп жазады: «Сөз көбін өз мағынасында жұмсамай, өзге мағынада жұмсаймыз. Арасында түк ұқсастығы жоқ екі нәрсенің ететін әсері бірдей болса, біріне қас ғамалды екіншісіне ауыстырып айтамыз» [1, 355]. Ғалымның өз мағынасы деп сөздің тура мағынасы, ал «ауыстырып айтамыз» деп метафоралықсемантика туралы сөз қозғап отырғаны белгілі. Метафоралану үдерісіне ең алдымен ассоциациялы ойлау себепші болып, метафоралардың туындауына ұқсастық заңдылығы ұйытқы болары хақ. Сол тұрғыдан алғанда, мақаламыздың өзегі – «орнитонимдер» де қазақ тіліндегі дәл осы құбылысқа үлес қоса алатын және атаулар жүйесінде өзіндік орны қалыптасқан тілдік бірлік. Сөзіміз дәлелді болуы үшін бірнеше орнитонимдердің метафораланған нұсқасын келтіріп көрелік [2].

Көкек – көктемде жылы жақтан ұшып келіп, жұп іздейтін кез болғанда еркегі «көк-көк, көк-көк» дейтін дыбыс шығаратын жыл құсы. Халық туған баласын тастап кететін кейбір шешені «көкек ана» деп айтады. Көкек ұя салмайды да, жұмыртқасын сездірмей басқа құстардың ұясына тастайды. Көкек ана атауы құстың осы әрекетіне балап айтудан қалыптасқан.

Қарға – қыс айларында елді мекендер айналасын төңіректеп, жейтін жемін таңдамай жейтін, қауырсындары қара не көкшіл сұр түсті болып келетін еті арам құс. Қазақтар қарғаны сүйкімді құстар қатарына қоспайды. Алайда оны *қарғам, қарғаш, қарғатайым, қарғашым*түрінде жас балаға, жасы кішіге қарата еркелету, жақсы көру мағынасында қолданады. Осыған қарағанда кейбір құстар сияқты қарғаны да (әсіресе, ұзақ қарғаны) ертеде қолға үйретіп, мәпелеп өсіріп, ермек еткен болу керек. Қазақ салтында қарға құсын қасиетті құстардың

қатарына жатқызып, оны кішкентайынан бағып-қағу, кейде қыран бүркітке қысып салу дәстүрі болған. «Қарғам», «қарғашым», «қарғатайым» деп жас баланы еркелетіп, әлпештеуі, «Біздің қолымызға да қарға тышар...» деп, оны бір қасиетті құс санатына жатқызуы, міне, осы әдет-ғұрып пен наным-сенімінің айқын айғағы.

*Балапан***.** 1.Жалпы құс атаулының қанаты қатая қоймаған жас балалары; 2.Бүркіттің бір жасқа толмаған баласы. Халқымыздыңжас балаларын «балапаным» деп еркелететіні бар. Сондықтан да халық арасында бала тәрбиесіне байланысты «Балапан ұяда не көрсе, ұшқанда соны алады» дегенді жиі қолданады.

Бүлдіршін – бөдененің балапаны.Бүлдіршіндей: кіп-кішкентай ғана, сүп-сүйкімді, үріп ауызға салғандай әдемі. Қазақ халқы сәбилеріне «бүлдіршінім» деп айтады. Бұл да бүлдіршіннің кішкентай ғана бойына жинақтаған қасиеттерінен туындап, нәрестеге, жас балаға қарата айтылатын метафораланған атау.

Бұлбұл – сайрағыш құстардың ішіндегі даусы ең әдемі шығатын, жырларының ұзынырғасы мол кішкене ғана, құмыр түсті әнші құс, сандуғаш. Бұлбұлдай: сайрау, ән шырқау, шешен сөйлеу (адамға қатысты). Уәж негізі: сайраушы құстардың ішінде бұлбұлдан шебер сайрайтын құс жоқ деп санайтын халық жезтаңдай әншіліктің, тілінен май тамған шешендіктің ең биік межесін бұлбұл құстың сайрауына балаған. Бұл теңеудің поэтикалық негізі болып саналады. Халық жезтаңдай әншілерді «сахна бұлбұлы», «бұлбұл әнші» деп атап, өнер адамына деген ерекше ықыласын көрсеткен.

Сауысқан – қарға тұқымдасына жататын, құйрығы ұзын, ала қанатты, аязды күндерде ауыл арасы мен үй маңынан алыстамай, азық-түлік қалдықтарын теріп жеп күнелтетін құс түрі. Сауысқанды көпшілік «ұрлықшы, жарамсақ, сақтандырушы құс» деп біледі. Ол аңшыны не қауіпті аңды көрсе болды оның үстінен ұшып, қыр соңынан қалмай, жан-жағына «сақтаныңдар» дегендей жиі-жиі шықылық қағып хабар беретін әдеті бар.Сауысқандай: 1. Сақ; 2. Тыным таппай, сақылықтау (адамға қатысты). Уәж негізі: ала қанат сауысқанның көп қасиеттерінің бірі – оның ерекше сақтығы, жер бетіндегі жан-жануар қимыл-қозғалысын жоғарыдан бақылап, сақылықтаған дауысымен алдын ала хабарлап, өзінен-өзі әбігерге түсетін әдеті. Оның сақ құс аталуы да осыдан. Адам мінезін суреттеуде сақтық, сезімталдық, тапқырлық мағынасында жиі қолданылатын құс атауы. Және де *қызғыш, қырғи, сұқсыр, қаз, тауық, ақтоты, лашын* т.б. жеке қасиеттеріне байланысты ауыстырылып қолданылатын актив қабаттағы құс атаулары.

Сонымен қатар, Аққу, Ақтоты, Бұлбұл, Қарлығаш, Сандуғаш, Құралай, Ақсұңқар, Лашын, Үкілімай, Бүркітбай, Сұңқарбек, Қарғабай, Қаршыға сынды антропонимдер орнитонимдердің метафоралық семантикасына айғақ бола алатын бірліктердің бірегейі.

Адам баласы үшін құстардың пайдасы мен зияны, қасиеті мен құдіреті айтарлықтай әсер қалдырған. Соның негізінде әрбір құс белгілі бір ұғымның символына айналғаны көрсетіледі. Қазақ этнонимінде орнитонимдерге байланысты бұрыннан қалыптасқан ұғымдар мен наным-сенімдер және кейбір орнитонимдердің символдық мәнінің бүгінге дейін жойылмай, сақталуы адам мен табиғат арасындағы мызғымас бірлікті көрсетеді. Сөзімізді растау үшін төменде бірнеше құс атауының символдық мәнін ашып көрсетуге тырыстық.

Үкі – киелі құс. Үкі түнде көретін құс. Себебі қараңғыда көру ерекшелігін қазақ халқы ерекше ұлылыққа бағамдаса керек. Сондықтан қаралықтан, жамандықтан сақтайды деп түсінген. Үкінің денесіндегі және қанатындағы бедерлер құранның құпиясы жазылған нұсқасы делінген. Дәстүрлі қазақ қоғамында үкі қасиетті құс саналған. Сондықтан халық үкі қауырсындарын жас нәрестенің бас киіміне, бесігіне таққан. Қасиетті құс сәбиді жын-шайтаннан қорғайды, оның тыныш ұйықтауына септігін тигізеді деп сенген. Осыдан келіп, қыздар мен сері жігіттер бас киімдеріне, жас келіндер екі бұрымына сәндікке үкі тағуды дәстүрге айналдырған. Үкі көбіне қыздардың бас киімдеріне (тақия, сәукеле т.б.) тағылған. Қазақ сал-серілерінің арасында да үкі қауырсынын тағып, елден ерекшеленіп жүргендер де болған. Мысалы, Үкілі Ыбырай т.б.

Үкі қауырсынын халық бойтұмар ретінде көріп, бағалаған. Қызға құда түскенде оның айттырылған қалыңдық болғандығының белгісі ретінде берілетін кәделердің бірі. Қыздың ата-анасына мал немесе ақша беріліп, екі жақ құда болуға уәделеседі. Үкі тағу дәстүрі көбіне қыз бен жігіт бірін-бірі ұнатқанда жасалынады. Бастапқыда үкі қауырсыны бәле-жаладан келінге қорған болсын, ешқандай жамандықты жолатпасын деген ниетпен кәдеге қоса берілген.Үкі – білімнің, кітапқұмарлықтың, даналықтың,тапқырлықтың символы саналған. Халқымызда үкі ерекше құрметке бөленген құс.

Қарлығаш – жыл құсы, адамның досы, жанашыры, қай кезде де қамқор боп жүретін адал құс. «Қарлығаштай өртіме қанатымен су

сепкен» деген теңеудің айтылуы да бекер емес. Қарлығаштар өте ұшқыр. Ұясы – балапандарын қолайсыз жағдайдан және жауыннан қорғайтын шебер жасалынған баспана. Олар жұптарын өмір бойы сақтап, балапандарына екеуі де қамқорлық жасайды. Халқымыз қарлығашты киелі санайды. Құйрығының айыр болуына байланысты ел арасында аңыз әңгімелер бар. Қарлығаш – қазақ ұғымында пейіштің құсы. Білетіндердің айтуынша, ән салатын қарлығаштың көмейі қасиетті құран сүрелерін шырқайтын көрінеді. Ауаны қақ жарып, сусылдап ұшатын сүйкімді құсты оқ та алмайды, жебе де дарымайды. Егер ауылға қарлығаш ұшып келсе, ел сол жылдан ырыс-береке, бейбітшілік күтеді. Үлкендер қарлығаштың ұшу қалпына қарап ауа-райын болжайды. Өйткені күн ашықта биіктеп ұшса, жауын-шашын боларда жер бауырлап зулайды. Ашық аспан астында айқыш-ұйқыш сымпылдап ұшқан қарлығаш өте сүйкімді. Өздері өте епті, сол ұшып жүргенде қорегін, яғни ұсақ жәндікті ауадан аулап жей береді. Үйіне қарлығаш ұя салған адам оны бұзбайды. Өткен ғасырда жоңғар шапқыншылығында шаңырағына қарлығаш ұя салған үйін жықпаған Төле бидің өнегесі бүгінге жетіп, ел аузында «Қарлығаш би», «Қарлығаш әулие» деп құрметтеледі. Қарлығашты сұлулықтың символы деп те санайды.

Аққу – пәктік пен тазалықты, адалдықты пір тұтатын киелі құс. Қазақ халқы аққуларды ежелден махаббаттың символы мен сезім патшайымына балаған. Ол айдын көлдің көркі саналады. Қазақ ұғымында ежелден құс төресі деп танылған. Әдетте аққу жалғыз ұшпайды. Олар әркез қосақтарымен бірге, өз үйірлестерінен шашырамай, топтанып жүріп күн кешеді.

Халық аққуды ертеден-ақ қасиетті құс деп қастерлеп, оған қол көтермеген. Сыңары жараланған сол аққу сол маңнан көп уақытқа ұзап кете алмай, айналады да жүреді, егер қосағының айдыннан қайта көтеріле алмайтынын сезсе, көк күмбезіне шығандап көтеріліп, төмен қарай сорғалаған күйі өзін су бетіне соғып, мерт етуі де мүмкін. Халық арасында бұны аққу құсының бір-біріне берілген серті екен деп жатады.

Ел ішінде: «аққуды атпайды» дейтін жазылмаған қағида қалыптасқан. Ондағы себеп: аққу қасиетті де сирек құс, ол саңлақтықтың, кербездіктің, әсемдіктің, асыл арман мен пәк сезімнің нышаны болғандықтан оған оқ жұмсау – үлкен күнә деп есептелген.

Байғыз – қанатының үсті сарғылт ақшыл дақты, бауыр жағында көмескі қоңыр түсті жолағы болатын түн құсы. Жапалақтың бір түрі. Халық арасында әкесінің қарғысына ұшырап, үйден құс болып ұшып кеткен қыз дейтін аңыз бар. Егер түндерде белгілі бір тұрақ-жайдың қасынан байғыз үні естілсе, сол үйде ыңғайсыз бір оқиға болады-мыс дегендей мифтік наным қалыптасқан. Жалпы, байғыздың үнін «сұңқылдады» деп жаратпайды. Сондықтан байғыз шақырғанда атын атамай «Мұраталы» деп ұн шашу арқылы жаманшылықтың бетін қайырады деседі. Халықтың түсінігінде Байғыздың шақыруы жақсы емес. Ауласына келіп шиқылдатқан құсты жаман ырымға балайтын болған. Қазақ этнографтарының жазбаларына сенсек, қазақтар үйдің шаңырағына байғыз құсы келіп қонған жағдайда, сол үйден бір кісі қайтыс болады деп жорып, ол үйдің орнын ауыстырып, басқа жерге тіккен. Кейде ол үйді жағып жіберетін кездер де кездеседі екен. Қазақта «байғұс-ай» дейтін сөздің түп төркіні де осыдан шығуы мүмкін. Қалай дегенде де, байғыз құсы жағымсыз мағынаға ие болған. Жалпы алғанда, әлем халықтары түн құстарын тылсымға толы жұмбақ санап, үрей мен қорқынышқа бой алдырған. Осылайша түн құстарынан сақтанып отырады.

Көгершін – көп халықтарда бейбітшіліктің белгісі, ол жер бетіне тыныштық пен береке әкелетін құс деп саналады. Көгершіннің бейбітшілік құсы ретінде бейнеленуін түсіндіру аса қиын емес. Кезінде **Нұх Пайғамбардың**-кемесіне зәйтүн бұтағын алып келіп, *топан судың аяқталғанын және Құдайдың адамдармен татуласқандығын* жеткізген дәл осы інжіл құсы болған. Сонымен қатар, осыдан сан мыңдаған жылдар бұрын әйгілі **Венераның** көгершіндері **Марстыңдулығасына** жұмыртқалағандықтан, Соғыс Құдайы кезекті қан төгістен бас тартып, халықтың аман қалғандығы туралы **антикалық аңызды** еске түсіруге де болады. Пикассо қызының есімін **Палома** (испан тілінде – көгершін деген мағынаны білдіреді) деп қойғандығына қарағанда, аталған құсқа ерекше ілтипатпен әрі ыстық ықыласпен қараған секілді.

Бүркіттің латынша аты – «алтын қыран». Түркі халықтарының көпшілігі жемтігін бүріп ұстау тәсіліне сәйкес бүркіт деп атайды. Халық ұғымында бүркіт – текті әрі киелі құс. Мысалы, балалардың бас киіміне, бесікке бүркіттің тұяғын тағып қойған. Академик Әлкей Марғұланның зерттеулерінен қазақ тілінде тікелей бүркітке қатысты бір жарым мыңдай ұғым бар екендігі туралы деректерді кездестіруге болады. Мысалы, бүркіттің әрбір дене мүшесінің, жеке бармақтарының, қауырсындарының өз атаулары бар. Құс аяғының өкше бармағы – те-

геурін, екі ойықтың ішкі жағындағы сұқ бармағы – жембасар, орта бармағы – сығым, шынашағы – шеңгел (сілім) деп аталады. Қыран бүркіт мықтылықтың, қайсарлықтың, еркіндіктің белгісі. Қазақстан Республикасының ұлттық туындағы бүркіт бейнесі азаттық айбыны ретінде бейнеленген. Бүркітті қолға үйретіп, баптап, саятшылықта пайдалану – қазақ халқының ертеден келе жатқан өнері. Оны аңға салу – төзімділікті, іскерлікті, асқан шеберлікті керек етеді.

Ұлар қауіп төнгенде ысқырғандай үн шығарып шулайды. Ұлар шулау арқылы бір-біріне қауіптің төнгендігін білдіреді. Сондықтан да қазақ халқында «ұларды шулатпа» деген тыйым сөз бар. Отбасы өзінің отағасынан немесе отанасынан айрылғанда артында қалған перзенттері «ұлардай шулап қалды» дейді. Қазақ халқының ұғымында ұлар әрі қасиетті, әрі киелі құс деп саналады да, «оның киесі ұрады» деп айтуға, мазасын кетіріп шулатуға рұқсат етілмейді. Оның қауырсынын төрге немесе есіктің кіреберісі маңдайшасына керіп іліп қояды. Ол үйді жын-шайтаннан сақтайды деп есептейді. Кейде оның етін дертке шипа болады деп (әсіресе, көкжөтелге қарсы) пайдаланады. Ұлар ұшар кезде таудан төмен еңіске қарай қорым тастармен сырғанап, аспанға қалықтап көтеріледі. Ұлардың осылай ұшу әрекетін байқаған халқымыз «сырғанап ұшқан ұлардай» деген теңеу сөз ретінде қолданады. Оның сүйіп қоректенетін өсімдіктерінің бірі – ұлрпияз деп аталғандығын Е.Раушановтың ұлар туралы жазған кітабынан да кездестіруге болады. Қазақ танымында ұлар құсқа байланысты аңыздар көп. Халқымыздың перзенттеріне Ұларбек, Ұларгүл деп ат қоюы да ұлар құсқа деген сүйіспеншілігін білдіреді. Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің өнерпаздарынан құралған 25 жылдан артық халқымыздың дәстүрлі өнерін паш етіп жүрген фольклорлық-этнографиялық ансамблінің «Ұлар» деп аталуыныңсебебі ұлар құсына байланысты екенін байқау қиын емес [3].

Қорыта айтқанда, жоғарыда сипатталған құстардың қазақ халқының танымында ерекше маңызы бар. Айталық, үкі – даналықтың, тапқырлықтың; қарлығаш – берекенің, мейірімділіктің; аққу – махабаттың, адал сезімнің; байғыз – жамандықтың, өлімнің; көгершін – татулық пен бейбітшіліктің; бүркіт – қайсарлықтың, еркіндіктің; ұлар – тыныштық пен қауіп-қатерден аластаудың символы ретінде танылған. Сондықтан да аталған құстарға «киелі құстар» деп атау берген.

«Көк құрақ – көлдің сәулеті, құс пен аң – ердің дәулеті» дегендей, халықтың хайуанаттар ішіндегі ең жақсы көретіні – құстар. Пайдасы болмаса, зияны жоқ осы бір тіршілік иелерін құрметтеген адамзат баласы бағзы замандардан-ақ құстарды *жақсылықтың нышанына* балаған. Және де жалпы адамзатқа қатысты әсемдік пен сұлулық, нәзіктік, табандылық пен төзімділік, мейірімділік пен махаббат, қайсарлық пен батырлық және т.б. бейнелеуде молынан қолданылатын теңеу, метафоралардың негізгі иесі.

Әдебиеттер

1 Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 463 б.
2 Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде (этнолингвистикалық сөздік) Табиғат. – Алматы: Сардар, 2013. – № 3. – 480 б.
3 Қазақстан: Ұлттық энциклопедия. –Алматы: Қазақ энциклопедиясыбас редакциясы, 1998. – Б. 7.

References

1 Baytursınov A. Aq jol. – Almatı: Jalın, 1991. – 463 b.
2 Qaydar Ä. Qazaqtar ana tili äleminde (étnolïngvïstïkalıq sözdik) Tabïğat. – Almatı: Sardar, 2013. – № 3. – 480 b.
3 Qazaqstan: Ulttıq éncïklopedïya. – Almatı: Qazaq éncïklopedïyası bas redakcïyası, 1998. – B. 7.

Айнабекова Г.Б.

Проза В.Ф. Михайлова

Статья посвящена особенностям литературного процесса Казахстана XXI века, проблемам современной русской литературы Казахстана. В статье пишется об основателях русской литературы Казахстана. В ней уделено внимание изменению системы жанров, мотивов в современной русскоязычной литературе Казахстана. В ней осуществляется анализ документальной повести В. Ф. Михайлова «Великий джут». Данная книга является первым крупным произведением о масштабной трагедии народа Казахстана, написанным на русском языке. В статье сообщается о том, что трагедия голодомора затронула не только казахский народ, но и многих «спецпереселенцев», сосланных на казахскую землю – русских, украинцев и представителей других национальностей. В книге В.Ф. Михайлова последовательно проводится мысль о том, что голодомор был планомерной акцией, то есть был результатом жестокой политики.

Ключевые слова: литературный процесс, жанры, мотивы, великий джут, спецпереселенцы, голод.

Ainabekova G.B.

Prose of V.F. Mikhailov

The article refers to the literary process of Kazakhstan of XXI century of modern Russian literature of Kazakhstan. About the founders of Russian literature of Kazakhstan. On the change of genres, motifs in contemporary Russian literature of Kazakhstan. The analysis on the documentary story VF Mikhailov «Great jute». The fact that this book is the first, which was written in Russian about the terrible tragedy of Kazakhstan. The fact that this tragedy has affected not only the Kazakh people, but also many «special settlers», referring to the Kazakh land – Russian, Ukrainians and other nationalities. Also, the book reveals the fact that hunger was made by hand, that is to say, it was the result of violence.

Key words: literary process, genres and motifs, great jute, special immigrants and hunger.

Айнабекова Г.Б.

В.Ф. Михайлов прозасы

Мақалада XXI ғасырдағы Қазақстандағы әдеби үрдіс, Қазақстандағы қазіргі орыс әдебиеті сөз етіледі. Қазақстандағы орыс әдебиетінің негізін салушылар жайында баяндалады. Қазіргі Қазақстандағы орыс тілді әдебиеттегі жанрдың, мотивтің өзгеруі жайында сөз етіледі. В.Ф. Михайловтың «Ұлы жұт» құжаттық повесть түрінде жазылған еңбегіне талдау жасалады. Бұл туынды Қазақстанның басынан өткен ұлы жұтты айтатын орыс тіліндегі ең алғашқы кітап. Кітапта жұттың тек қазақ халқының басындағы ғана трагедия емес екендігі, Қазақстанға арнайы жер аударылған – орыс, украйн сынды көптеген халықтардың да басынан өткені айтылады. Сондай-ақ, кітапта аштықтың қолдан жасалғандығы және қатыгездіктің нәтижесі екендігі анық көрсетілген.

Түйін сөздер: әдеби үрдіс, жанр, мотив, ұлы жұт, арнайы жер аударылғандар, аштық.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 808.1; 82.08

Айнабекова Г.Б.

докторант PhD I курса Казахского национального университета им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан, e-mail:gulzhan.aynabekova@gmail.com
Научный руководитель – д. ф. н. профессор Жаксылыков А.Ж.

ПРОЗА В.Ф. МИХАЙЛОВА

Серп и молот –
смерть и голод.

В последние годы в Казахстане актуализируется интерес к развитию ряда национальных литератур.В частности, русской, немецкой, корейской и др. Наблюдая за литературным процессом Казахстана XX-XXI веков можно заметить интенсификацию фактора «взаимодействия и взаимообогащения литератур». В современном литературном процессе активизируется роль русской литературы Казахстана. При этом одни исследователи называют это явление «Русская литература Казахстана», другие –«Русскоязычная литература Казахстана». В длинном списке русскоязычных писателей присутствуют и казахи, и корейцы, и немцы и др. Творчество современных писателей и поэтов, пишущих на русском языке, исследуется литературоведами, критиками и вузовскими преподавателями. Деятельность русскоязычных писателей – это широкое литературное течение, возникшее на стыке двух культур и литератур. Это литературное течение нуждается в дальнейшем изучении. Интересно наблюдать, как раскрывается национальная картина мира в прозе Герольда Бельгера, Аслана Жаксылыкова, Валерия Михайлова, Надежды Черновой, Ауэзхана Кодара, Сатимжана Санбаева, Роллана Сейсенбаева, Бахытжана Канапьянова, Александра Кана.При этом мы не должны забывать, что ментальность писателя определяется духовно-психологической принадлежностью к культуре того или иного народа.[2, 5]

Основателямисобственно русской литературы Казахстана стали русские писатели И. Шухов, А. Сорокин, Н. Анов, Дм. Черепанов, Дм. Снегин, М. Зверев, В. Чугунов и др. Это те личности, кто связал свою жизнь с Казахстаном, те, кто работал в тесном сотрудничестве с казахскими писателями – М. Ауэзовым, С. Мукановым, Г. Мустафиным, Г. Мусреповым. Главной формой такого сотрудничества стали, конечно, художественный перевод, взаимная литературная учеба, поиски новых тем и мотивов. Тогда же, в середине 30 годов, начинает выходить первый литературно-художественный русскоязычный журнал «Советская литература Казахстана», впоследствии «Простор».

Тем сильна и значительна была проза литературы Казахстана (казахская и русская), что всегда пристально вглядывалась в прошлые эпохи, в фигуры исторических личностей, что при помощи истории хотела понять дух и смысл нашей современности, сказать правду о сегодняшнем дне. Такова, например, подоплека документально-публицистической повести Валерия Михайлова «Великий джут», выдержавшей 9 изданий, переведенной на казахский, немецкий, английский языки.

Это не просто книга, это результат гражданского поступка творческого человека, писателя.Это правдивый рассказ о гибели трех миллионов казахов и почти полумиллиона представителей других национальностей в годы массового голода 30-х годов XX века. Книга начинается с воспоминаний поэта Гафу Каирбекова:с впечатлений, которые запомнились двухлетним мальчиком, в частности, о том, как семья перебиралась на телеге в Тургай. «… Они застыли и молча лежат на земле. Я догадался: ни о чем спрашивать не надо. Взрослые не ответят, им не до меня. И какая-то страшная тайна окружает этих застывших людей...». [1, 3]

Это самые ранние воспоминанияказахского поэта, записанные В.Ф. Михайловым, в памяти сохранилось, как он с ребятами бежит босиком к реке, а им навстречу ползут на четвереньках много взрослых, голодных людей. Некоторые из них уже лежат без движения, а остальные молча перешагивают через них. В третьем воспоминании он сообщает о том, что детей уже не выпускали со двора. Родители боялись, что их могут поймать и съесть голодные люди!

В книге даны сведения классика казахской литературы Габита Мусрепова, который рассказал, что оказался свидетелем страшного случая: когда в составе комиссиион поехал в Тургай, в одном из опустевших аулов на них бросилось маленькое, живое существо. «Оно было всё в крови. Длинные волосы смёрзлись в кровавые сосульки и торчали в стороны, ноги худые, черные, словно лапки вороны. Глаза безумные, лицо в спекшейся крови и обмазано капающей свежей кровью. Зубы оскалены, изо рта – красная пена!... Стояла мертвая тишина. Мертвый город из белых юрт на белом снегу…« (с…)

Как уточнил свидетель, этой девочке было семь или восемьлет.Многие страницы книги посвящены фактам жизни и деятельности репрессированной национальной интеллигенции – Ахмета Байтурсынова, Миржакыпа Дулатова, Магжана Жумабаева, Жусупбека Аймауытова.

Кроме Гафу Каирбекова, об этой трагедии своего народа рассказывает, свидетельствуя, целый ряд писателей, поэтов, историков,таких как Альжаппар Абишев, Галым Ахмедов, Мекемтас Мырзахметов, Жаппар Омирбеков, Габит Мусрепов и многие другие.

Автор не ограничивается только воспоминаниями, поскольку работает в документальном жанре, что весьма значимо в современной исторической парадигме знания. Он ясно показывает действительную причину голода, истинных виновников трагедии казахского народа. Он обнажает преступность, аморальность людей –циничных временщиков, разрушавших российскую державу. Очень интересно прослеживать за работой писателя-исследователя, который перелопатил гору архивных материалов.

Был период, когда официальных документов в руках почти не было, в архивы не пускали, данные приходилось собирать по крупицам. Информационная ситуация была такая, словно бы и не было в Казахстане голодного мора, унесшего неисчислимое множество жизней. В. Михайлов в своей книге делает обзор политическо-экономической ситуации начала XX века в Казахстане. Приводя реальные доказательства, он раскрывает причины голода. В казахской истории XX века в памяти народа сохранились два этапа голода. Первый –голод в 1920-21 годах, об этом обширно рассказывается в статьях крупных деятелей Алаш Орды. Автор книги «Великий джут» не сосредоточивается на данном этапе. Он анализирует причины голода 1931-33 годов. В результате исследований историков периода независимости этот голодомор оценивается как геноцид правящего режима советского государства против малочисленных народов. Такие историки, как Т. Омарбеков, М. Койгельдиев, Б. Койшыбаев, Т. Кольбаев и др. доказывают, что голодомор 31-33 годов былорганизован большевистскими вождями того времени. В. Михайлов в своей книге не дистанцируется от работ данных историков и соглашается с ними. Для того, чтобы доказать что голод был специально организован лидерами большевиков, он рассматривает историю России дореволюционного времени.

В книге создается образ большевика – Голощекина, описывается его психология и роковое бездушие. Читатель понимает, что сверху был отдан приказ об уничтожении целых классов и сословий, и это не обсуждалось. Попутно было проведено уничтожение духовенства ряда ре-

лигий. Если люди начинали говорить об этих акциях, их сразу арестовывали. Малейшее недовольство населения непосильной экспроприациейпродуктов, зерна и скота воспринималось продотрядами как восстание против советской власти. И такие «восстания» жестоко подавлялись Красной Армией и силами Чека. [1, 281].

По всем признакам, Центр прекрасно знал, что происходит в казахских аулах, где насильно проводилась политика коллективизации. Власть в то время воспринимала народ как материал, который можно лепить как угодно. Масштабы репрессий были таковы, что практически по всей стране были уничтожены более или менее зажиточные крестьяне-земледельцы и умелые скотоводы-казахи, то есть те, кто исконно мог бы прокормить народ. Зажиточное крестьянство – самое большое препятствие на пути мировых революционеров. Поэтому уничтожение самостоятельного крестьянства, всеобщая коллективизация – это форма экономического покорения страны. Это политика, которая берет начало от завоеваний Македонского, Наполеона, Гитлера... А на Западе в это время со спокойной совестью ели советский хлеб, отнятый большевиками у голодающих и умирающих от голода крестьян. Все слухи о голоде решительно пресекались. [1, 295]Голодомор – масштабнаятрагедия, которая назревала веками. После «чистки»крестьянства и баев Голощекин начал атаку на казахскую интеллигенцию. Чем это кончилось, мы знаем по книге В. Михайлова.

Первое издание этой книги было осуществлено в 90-году, цензура не хотела пропускать ее в печать и даже хотела сжечь тираж. В книге употреблялись запрещенные слова, такие, как «спецпереселенцы», «массонство». Несколько лет спустя автор дорабатывает текст и снова издает книгу. В 2008-году вышла последняя, полная версия книги. По словам автора, к этой теме он пришел не случайно. Голод – это трагедия и его семьи. Его родители родом из России, они попали в Казахстан, и при этом половина родственников погибла в степи от голода. Хотя эта тема была запрещенной, ее старательно замалчивали, все же Михайлова она всегда интересовала. Став зрелым писателем, он начал активно работать над этой темой.«Книга «Великий джут» в основном построена на записях свидетелей, это, конечно, тоже документ, ну и кое что мама рассказала», – вспоминает В.Михайлов. (с...)

Никто до сих пор в точности не знает, сколько людей умерло от голода в Советском Союзе в 1932-1933 годах. Многие исследователи сходятся на 5 миллионах. Другие называют 8 миллионов, и они, вероятно, ближе к истине. Как бы то ни было, погибло людей больше, чем в 1921 году, и больше, чем в Китае во время страшного голода 1877-1878 годов...

Литература

1 Михайлов В.Ф. Великий джут. Документальная повесть. – Алматы: Мектеп, 2088. – 360 с.
2 Ананьева С.В. Русская проза Казахстана (XX – XXI вв). – Алматы: Жибек жолы, 2010. – 356 с.

References

1 Mihajlov V.F. Velikij dzhut. Dokumental'naya povest'. – Almaty: Mektep, 2088. – 360 s.
2 Anan'eva S.V. Russkaya proza Kazahstana (НКН – НКНІ vv). – Almaty: ZHibek zholy, 2010. – 356 s.

Есиркеева Д.А.

Газетный текст как объект лингвистических исследований

Как известно, средства массовой информации играют важную роль в жизни общества и отражают общественное мнение, тем самым способствуя формированию социальной ориентации людей. Кроме того, газетный текст является объектом лингвистических исследований, поскольку он вкупе с остальными компонентами СМИ (журналы, радио, ТВ, онлайн-издания) является ретранслятором «языкового вкуса» общества. Это объясняется свойственным газетному тексту универсальным качеством (массовость, регулярность, актуальность, информативность, отсутствие социальных ограничений, территориальная неограниченность и др.), который дает ему возможность активно вмешиваться в процессы нормализации и обработки литературного языка. В данной статье проводится обзор посвященных газетному тексту научных исследований, в которых данный феномен рассматривается с лингвокогнитивных, психолингвистических, лингвопрагматических, социолингвистических и др. позиций.

Ключевые слова: газетный текст, вербальная коммуникация, публицистика, прагматика, коммуникация, лингвистические, когнитивные, прагматические, идеологические, социокультурные факторы.

Yesirkeyeva D.A.

Newspaper text as the object of linguistic research

It is known that mass media play an important role in the life of society and reflect public opinion, thereby contributing to the formation of the social orientation of people. In addition, the newspaper text is the object of linguistic research, since it is combined with other components of the media (magazines, radio, TV, online edition) and is a repeater of «linguistic flavor» of society. This is inherent in the universal qualities of newspaper text (mass, regularity and relevance of the information content, lack of social restrictions, territorial unlimitedness, etc.), which enable it to intervene actively in the process of normalization and processing of the literary language. This article provides an overview of research devoted to the newspaper text in which this phenomenon is seen with from linguocognitive, psycholinguistic, linguopragmaticheskij, sociolinguistic and other positions.

Key words: newspaper text, verbal communication, journalism, pragmatics, communication, language, cognitive, pragmatic, ideological and socio-cultural factors.

Есіркеева Д.А.

Газет мәтіні лингвистикалық зерттеудің нысаны ретінде

Бәрімізге белгілі, бұқаралық ақпарат құралдары қоғамдық өмірде маңызды рөл атқарады және адамдардың әлеуметтік бағдарларын қалыптастыра отырып, қоғамдық пікірді білдіреді. Бұған қоса, газет мәтіні лингивистикалық зерттеулердің нысандары болып табылады, өйткені, ол БАҚ өзге де бөліктерімен (журналдар, радио, ТВ, онлайн-басылымдар) бірге қоғамның «тілдік дәмінің» тасымалдаушысы ретінде көрініс табады. Бұл газеттік мәтінге тән әмбебап сапалық қасиеттерімен (бұқаралығымен, уақтылы шығуымен, өзектілігімен, ақпараттығымен, әлеуметтік шектеулердің болмауымен және т.с.с.) түсіндіріледі. Осы қасиеттер оған әдеби тілді тұрақтандыру мен өңдеу үдерістеріне белсенді араласуға мүмкіндік береді. Осы мақалада газет мәтіндеріне арналған ғылыми зерттеулерге шолу жүргізіледі. Мұнда әңгіме етіліп отырған құбылыс лингвотанымдық, психолингвистикалық, лингвопрагматикалық, әлеуметтік лингвистикалық және басқа да тұрғылардан қарастырылады.

Түйін сөздер: газет мәтіні, вербалды коммуникация, публицистика, прагматика, коммуникация, лингвистикалық, танымдық, прагматикалық, идеологиялық, әлеуметтік мәдени факторлар.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

УДК 81´1

Есиркеева Д.А.,

докторант PhD I курса Казахского национального педагогического университета им. Абая, г. Алматы, Казахстан, e-mail: es.dinara@mail.ru
Научный руководитель – д. ф. н. профессор Мусатаева М.Ш.

ГАЗЕТНЫЙ ТЕКСТ КАК ОБЪЕКТ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Существование современной цивилизации невозможно без информации. Средства массовой информации – это источник проникновения идей в наше сознание, поэтому проблемы изучения СМИ – одна из актуальных задач современной лингвистики. В связи с новой парадигмой в языкознании изменились и подходы исследования языка прессы. Лингвистика отошла от изолированного изучения текста, сложилось понятие о дискурсе как лингвистической категории, представляющей собой сложный и многоаспектный объект исследования.

В современное языкознание пришло понимание того, что язык пронизан прагматикой на всех его ярусах. В последние десятилетия ведутся активные научные исследования всего языкового корпуса. Прагматизация лингвистики открыла новые возможности для познания языка.

Газетные тексты и их функционально-стилистические особенности подробно рассматриваются в работах таких известных ученых, как: В.Г. Костомаров, А.Н. Васильева, И.П. Лысакова, О.А. Лаптева, Г.Я. Солганик. Такое повышенное внимание именно к языку газеты вполне закономерно по следующим причинам:

– газета является старейшим средством массовой информации, в котором складывались и формировались основные стилистические приемы и средства, характерные для языка массовой коммуникации в целом,

– газетные тексты представляют собой наиболее доступный и удобный с точки зрения лингвистического описания материал, так как не требуют предварительной записи и последующей расшифровки, как, например, радио– и видеоматериалы.

Всё это позволило ученым рассматривать язык газеты, в особенности газетные тексты информационной направленности, в качестве базового компонента языка средств массовой информации вообще.

Современная наука признает, что тексты, посредством которых осуществляется массовая коммуникация, выполняют в мире (который принято называть и «информационным пространством») особые функции, и в их исследовании есть своя специфика. В современных условиях становления ин-

формационного общества особую актуальность приобретает изучение дискретных единиц медиапотока. Вне всякого сомнения, основной такой единицей является медиатекст, рамки которого позволяют объединить такие разноплановые и многоуровневые понятия, как газетная статья, радиопередача, телевизионные новости, Интернет-реклама и прочие виды продукции средств массовой информации.

Появившись в 90-х годах XX века в англоязычной научной литературе, термин „медиатекст« быстро распространился как в международных академических кругах, так и в национальных медиадискурсах. Быстрое закрепление концепции медиатекста в научном сознании было обусловлено всё возрастающим интересом исследователей к изучению проблем медиаречи, особенностей функционирования языка в сфере массовой коммуникации. В данной статье мы, вслед за Г.Я. Солгаником, медиатекст рассматриваем как объемное многоуровневое явление, характеризующееся устойчивой системой параметров: способ создания текста (авторский – коллективный); форма (устная – письменная); форма воспроизведения (устная – письменная); канал распространения (средство массовой информации – носитель: печать, радио, телевидение, Интернет); функционально-жанровый тип текста (новости, комментарий, публицистика (features), реклама); тематическая доминанта или принадлежность к тому или иному устойчивому медиатопику [1, 31-38].

Как известно, при господстве структурализма внимание лингвистов было сосредоточено на изучении внутреннего устройства газетного языка, тогда как антропоцентрическая научная парадигма предполагает изучение языковых фактов с позиций человека. В соответствии с этим в недрах науки о СМИ таких направлений исследования, которые связаны с сформировался целый ряд «сдвоенных» аспектов, возникших на стыке различных научных дисциплин: «язык СМИ и общество», «язык СМИ и мышление», «язык СМИ и политика», «язык СМИ и культура» и др. Это обстоятельство позволяет глубоко и всесторонне познать специфику публицистических текстов, обусловленную особенностями речевой коммуникации в той или иной сфере и ситуации общения [2, 144].

Формирование новых научных направлений способствует изучению когнитивного, прагматического, социолингвистического и культурно-речевого аспектов, что позволяет глубоко и всесторонне описать язык современной газетной публицистики.

Новые подходы к изучению газетного текста открывают новые горизонты и формируют новый взгляд на ранее существовавшие проблемы. Так, развитие функционально-коммуникативного подхода обусловливает изменение точек зрения на лингводидактический аспект, связанный с преподаванием стилистики в вузах. Так, например российский ученый В.И. Коньков считает, что в настоящее время необходимо коренным образом перестроить систему преподавания стилистики на факультетах журналистики и придать особое значение стилистике речи, играющей большую роль в новых условиях общения. Как отмечает ученый: «Здесь необходимо, прежде всего не столько знакомство с языковой структурой, сколько обучение активным речевым навыкам. Исходной позицией при таком подходе становится анализ особенностей речевого поведения (поведения субъекта речи) автора текста» [3, 285-286].

На современном этапе активно развивается коммуникативная стилистика, в которой выделяются два направления: стилистика языка, основанная на системном подходе к объекту исследований, и стилистика речи, связанная с коммуникативным подходом к изучению текста как единицы речевой коммуникации. Эти направления имеют как интегрирующие, так и дифференцирующие их признаки. Обе стилистики, несмотря на несколько разные подходы к изучаемому объекту, можно рассматривать как две стороны одной медали. Ученые едины во мнении, что текст, независимо от того, продуктом какой сферы деятельности он является, может быть подвергнут анализу в двух системах стилистических координат – функциональной и коммуникативной стилистики, обеспечивающей масштабность исследований [4, 43-46].

Общеизвестно, что главными функциями СМИ являются информативная и воздействующая. Основные стилевые разновидности публицистической речи изучаются в рамках функциональной стилистики. Так, Клушина Н.И. считает, что предметом анализа являются два основных подстиля массовой коммуникации – информационный и публицистический, имеющие ряд специфических особенностей. По мнению ученого, языковая сущность первого связана с общим характером речи, где отсутствуют элементы хронотопа говорящего, сообщающих о явлениях действительности, их существовании или свойствах, абстрагируясь от непосредст-

венного наблюдения, чувственного опыта. Следует отметить, что данные свойства относятся к важнейшим характеристикам информационного подстиля, поскольку исключение из текстов элементов субъективного восприятия действительности, стремление к объективности, обезличенной форме подачи информации, безоценочности – это те существенные признаки, которые формируют информационный подстиль языка массовой коммуникации и отличают его от публицистического подстиля.

Публицистический подстиль, где весьма заметно проявляется личностное начало, нередко становится объектом междисциплинарных исследований, благодаря которым расширяются границы лингвистической науки о СМИ, стремящейся более глубоко познать феномен воздействия в массовой коммуникации. Подчеркивая интегральный характер исследований о СМИ, мы с посчитали необходимым остановить свое внимание на новых направлениях изучения языка средств массовой информации, где по-прежнему большое место занимает газетная публицистика [5, 287].

В газетных текстах большую роль играют метафоры, с помощью которых автор не только познает мир, но и дает оценку явлениям, событиям или фактам. Поэтому метафорическое отображение действительности, предстающее в оценочных образах, занимает одно из центральных мест в публицистической картине мира.

Феномен метафоры уже долгие годы привлекает внимание ученых-лингвистов, которые рассматривают это явление в разных аспектах. Для лингвистической науки конца XX – начала XXI веков особенно значимыми оказываются представления о концептуальной метафоре (метафорической модели) как о средстве познания и объяснения действительности, поскольку с помощью метафор журналист познает мир. Теория концептуальной метафоры разрабатывается в трудах Дж.Лакоффа, М.Джонсона. Д.Миллера А.П. Чудинова, А.Н.Баранова, Ю.Н.Караулова, Е.С. Кубряковой, Т.Г. Скребцовой, А.П.Чудинова и др., посвященных метафорическим моделям концептуализации действительности.

С когнитивным аспектом непосредственно пересекается другой важный аспект анализа языка СМИ – прагматический. Известно, что никакая информация в публицистике не может передаваться беспристрастно, объективно, как, например, в научном стиле. Главная особенность языка публицистики – оценочность, и все языковые средства направлены на то, чтобы оказывать воздействие на аудиторию. Бесспорно, картина мира, создаваемая СМИ, предназначена для одновременной реализации двух целей – информирования и воздействия.

Анализ научных источников показывает, что, по существу, сегодня наблюдается интеграция стилистического и прагматического аспектов, так как стилистические приемы и средства преимущественно направлены на повышение эффекта воздействия, иначе прагматического эффекта. Уделяется большое внимание прагматической ориентации газетного текста, которая рассматривается как передача информации с запрограммированной установкой на ее социальную оценку в заданном направлении.

Учитывая установку публицистики на заданную оценку, нельзя не согласиться с тем, что язык может рассматриваться в качестве эффективного средства внедрения в когнитивную систему человека. В связи с этим Кубрякова Е.С., считает, что «Язык выступает как социальная сила, как средство формирования взглядов, и в этом отношении газетный язык, а значит, и газетные тексты представляют собой мощное средство управления поведением и сознанием людей»[6, 126-159].

Социолингвистический подход к анализу газетного текста предполагает изучение новой модели социокоммуникативного взаимодействия с аудиторией. Представляет ценность изучение как типовых свойств постсоветского газетного текста, так и типовых свойств периодических изданий, имеющих разную политическую и социальную ориентацию. Язык СМИ в разных аспектах предстает в разных ракурсах: если в функционально-стилевом плане он представляет собой целостную языковую структуру, то в социально-коммуникативном плане он не является однородным объединением, поскольку печатные издания демократического периода рассчитаны на аудиторию определенного возраста, интереса, социального статуса и т.д. Этой проблеме посвящены работы Покровская Е.А.

Новая коммуникативная ситуация приводит к тому, что в текстах СМИ представлена модифицированная в той или иной степени речь представителей практически всех социальных групп, включая маргинальные, что значительно увеличивает «набор социально-типологических характеристик потенциальных субъектов текста СМИ и встает вопрос о необходимой мере авторской модификации конкретного лица в публицистическом тексте» «[7, 81-87].

В газетных текстах отражаются происходящие в русском языке на рубеже 20-21 столетий активные процессы, благодаря чему язык газет является объектом исследования. Труды таких известных ученых, как В.Г. Костомаров, Л.П.Крысин, Е.С.Кубрякова, О.И. Сиротинина, А.П. Сковородников, Е.А. Басовская, свидетельствуют о том, что в настоящее время структурная правильность отходит на второй план, уступая место признакам функциональным.

Как известно, средства массовой информации играют важную роль в жизни общества и отражают общественное мнение, тем самым способствуя формированию социальной ориентации людей. Кроме того, газетный текст является объектом лингвистических исследований, поскольку он вкупе с остальными компонентами СМИ (журналы, радио, ТВ, онлайн-издания) является ретранслятором «языкового вкуса» общества. Это объясняется свойственными газетному тексту универсальным качествам (массовость, регулярность, актуальность, информативность, отсутствие социальных ограничений, территориальная неограниченность и др.), которые дают ему возможность активно вмешиваться в процессы нормализации и обработки литературного языка. В данной статье проводится обзор посвященных газетному тексту научных исследований, в которых данный феномен рассматривается с лингвокогнитивных, психолингвистических, лингвопрагматических, социолингвистических и др. позиций.

Таким образом, изучение языка газетного текста с различных (лингвокогнитивных, психолингвистических, лингвопрагматическмх, социолингвистических и др.) позиций позволят раскрыть его потенциальные возможности и скрытые механизмы.

Литература

1 Солганик Г.Я. О новых аспектах изучения языка СМИ // Вестник МГУ № 3. – Сер.10. Журналистика. – М., 2000. – С. 31-38.

2 Алефиренко Н.Ф. Проблемы вербализации концепта: Теоретическое исследование. – Волгоград: Перемена, 2003. – 95 с.

3 Кайда Л.Г. Композиционная поэтика публицистики. – М.: Флинта: Наука, 2006. – С.144.

4 Коньков В.И. Особенности преподавания стилистики как стилистики речи // Профессия – журналист: вызовы XXI века: материалы Междунар. науч. конф. «Журналистика – 2006». М., 2007. С.285-286.Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – М., 1982. – Т. 1–4.

5 Клушина Н.И. Публицистический текст в новой системе стилистических координат // Русская речь. – 2008. – № 5. – С.43-46.

6 Костомаров В.Г. Наш язык в действии: очерки современной стилистики. – М.: Гардарики, 2005. – С.287.

7 Кубрякова Е.С., Цурикова Л.В. Вербальная деятельность СМИ как особый вид дискурсивной деятельности // Язык средств массовой информации как объект междисциплинарного исследования. – М.: Изд-во МГУ, 2004. – С.126-159.

8 Покровская Е.А. Прагматика современного газетного текста // Русская речь. – 2006. – № 3. – С.81-87.

References

1 Solganik G.Ja. O novyh aspektah izuchenija jazyka SMI // Vestnik MGU № 3. – Ser.10. Zhurnalistika. – M., 2000. – S. 31-38.

2 Alefirenko N.F. Problemy verbalizacii koncepta: Teoreticheskoe issle-dovanie. – Volgograd: Peremena, 2003. – 95 s.

3 Kajda L.G. Kompozicionnaja pojetika publicistiki. – M.: Flinta: Nauka, 2006. – S.144.

4 Kon'kov V.I. Osobennosti prepodavanija stilistiki kak stilistiki rechi // Professija – zhurnalist: vyzovy XXI veka: materialy Mezhdunar. nauch. konf. «Zhurnalistika – 2006». M., 2007. S.285-286.Dal' V.I. Tolkovyj slovar' zhivogo velikorusskogo jazyka. – M., 1982. – T. 1–4.

5 Klushina N.I. Publicisticheskij tekst v novoj sisteme stilisticheskih koordinat // Russkaja rech'. – 2008. – № 5. – S.43-46.

6 Kostomarov V.G. Nash jazyk v dejstvii: ocherki sovremennoj stilistiki. – M.: Gardariki, 2005. – S.287.

7 Kubrjakova E.S., Curikova L.V. Verbal'naja dejatel'nost' SMI kak osobyj vid diskursivnoj dejatel'nosti // Jazyk sredstv massovoj informacii kak ob#ekt mezhdisciplinarnogo issledovanija. – M.: Izd-vo MGU, 2004. – S.126-159.

8 Pokrovskaja E.A. Pragmatika sovremennogo gazetnogo teksta // Russkaja rech'. – 2006. – № 3. – S.81-87.

Kan V.

Translation problems of English conversational vocabulary in the Thomas Hardy's novel «Tess of the d'Urbervilles»

The article discusses the features of conversational vocabulary translation in prose, as the same lexemes can have different stylistic signs in various academic dictionaries and clearly demarcated between mentioned in a speech lexemes. Analysis of English spoken language in the text of the novel by Thomas Hardy's «Tess of d'Erbervilley» in translation from English into the Russian language shows that the translation of stylistically colored vocabulary causes some difficulties because of its national specificity, semantical and emotional richness. In this regard, consideration of methods of translation of spoken and stylistically reduced vocabulary from English into the Russian language also remains topical. Sometimes translators solve relevant issues in the translation process. On the specific examples is proved that the lexical and phraseological units of colloquial style of any developed language reveals not only the specifics of the structural and grammatical organization of the language, but, most importantly, reflect in their semantics process of history and culture of the people. They are fixed and transmitted from generation to generation, culture attitudes and stereotypes. It is also determined that the use of the local language may be due to different geographical factors, as special colloquial phrases, dialects, and sometimes accents in the speech of the characters.

Key words: translation, translation difficulties, colloquial vocabulary, adequate translation, national identity, dialects and accents.

Кан В.

Томас Хардидің «д'Эрбервилдер әулетінен шыққан Тэсс» атты романындағы ағылшын ауызекі лексикасының аударылу мәселелері

Мақалада көркем прозадағы ауызекі лексикасының аударылу ерекшеліктері кейбір біркелкі лексемалардың әртүрлі академиялық сөздіктерде әрқилы стилистикалық белгілерге ие болып, толық айқындалмау жағдайына байланысты қарастырылады. Томас Хардидің «д'Эрбервилдер әулетінен шыққан Тэсс» атты роман мәтініндегі ағылшын ауызекі лексикасының орыс тіліне аудармасы ұлттық ерекшеліктің, семантикалық байлық және эмоциялық толықтықтың әсерінен аудармада белгілі қиындықтар тудыратыны көрсетіледі. Осыған байланысты ауызекі және стилистикалық төмен лексиканың орыс тіліне аудару жолдарын қарастырудың өзектілігі айқындалады. Кейде аудармашылар тиісті мәселелерді аударма барысында шешетіні көрсетіледі. Нақты мысалдар арқылы әрбір жетілген тілдегі ауызекі сөйлеу стилінің лексикалық-фразеологиялық бірліктері тілдің семантикасында құрылымдық-грамматикалық ерекшеліктермен қатар халықтың тарихы мен мәдениетін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетіні дәлелденеді. Сонымен қатар, жергілікті халық тілі әртүрлі географиялық факторларға, яғни арнайы ауызекі сөз тіркестері, диалектілер, кейде кейіпкерлер тіліндегі акценттерге байланыстылығы айқындалады.

Түйін сөздер: аударма, аударма қиындықтары, ауызекі лексика, сайма-сай аударма, ұлттық ерекшелік, диалектілер мен акценттер.

Кан В.

Проблемы перевода английской разговорной лексики в романе Томаса Харди «Тэсс из д'Эрбервиллей»

В статье рассматриваются особенности перевода разговорной лексики в художественной прозе, так как одни и те же лексемы могут иметь различные стилистические знаки в различных академических словарях. Анализ английской разговорной лексики в тексте романа Томаса Харди «Тэсс из д'Эрбервиллей» в переводе на русский язык показывает, что перевод стилистически окрашенной лексики в силу своей национальной специфичности, семантического богатства, эмоциональной насыщенности вызывает определенные трудности. В связи с этим рассмотрение способов перевода разговорной и стилистически сниженной лексики на русский язык также остается актуальным. Иногда переводчики решают соответствующие вопросы в процессе перевода. На конкретных примерах доказывается, что лексико-фразеологические единицы разговорного стиля любого развитого языка раскрывают не только специфику структурно-грамматической организации языка, но и, что самое главное, отражают в своей семантике процесс развития истории и культуры народа, фиксируют и передают от поколения к поколению культурные установки и стереотипы.

Ключевые слова: перевод, трудности перевода, разговорная лексика, адекватный перевод, национальная специфика, диалекты и акценты.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 81’25

Kan V.,

second year master student of Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: valeriya_kang@mail.ru
Scientific advisor – c. ph. s., ass. prof. Seidenova S.D.

TRANSLATION PROBLEMS OF ENGLISH CONVERSATIONAL VOCABULARY IN THE THOMAS HARDY’S NOVEL «TESS OF THE D’URBERVILLES»

There are some peculiarities of the writers’ expression which gives the tone of the work. Such kind of literary color of tragedy in the work «Tess of the D’Urbervilles» (1891) in which there is an honest woman, who goes the length in pursuit of happiness, dies on shambles; the hero «Judo Invisible» (1896) – the sacrifice of the bourgeoisie morality; the hero «Meroe Caster Bridge» (1886) who commits suicide.

The character of Thomas Hardy fights with different situations like – not «kindness», but also «evilness» – with various powers, however, he is found himself in the society of conflict – with his willpower of the third person, in which he always loses in the fight.

The investigation on the term «translation» of English conversational lexis into Russian should be processed in terms of syntactic construction and more wider contexts, in which such kind of lexis might be figured. It is necessary to compare the conversational block of lexis on the material of two languages: English and Russian, besides, the compared elements of TL and appropriate for the literary translation.

The description of the peculiarities of English conversational lexis in the literary text and its translation into Russian allows achieving the tasks of the investigation, which covers the comparative classification of the style of English and Russian works and also the characteristics of the language or the style of the literary work in any composition. Moreover, it is essential to demark the conversational style and ordinary style and establish this demarcate, to reveal the meaning of the notions such as «vernacular» and «argo» and their difference in the comparable languages, to study lexical and grammatical features of English and Russian conversational speech in a comparative way and to define methods and techniques of translation of English conversational speech into Russian in the context of literary – feature works [1-3].

The translation of the conversational lexis is difficult because the same lexemes of register in different academic dictionaries (Robert, Larousse, Hachette), which leads to different stylistic signs «fam.» (conversational), «pop.» (vernacular), «arg.» (argotic), which certificates fuzziness of the demarcate between mentioned speech lexemes.

In order to prove the statements we deliver some examples from the novel «Tess of the D’Urbervilles» by Thomas Hardy in com-

parison with its Russian translation «Тэсс из рода д'Эрбервиллей».

There are some techniques of translation according the languages such as English and Russian, because they are both related to the family group of fusional languages. However, approaching deeply into its subcategories, there are synthetic and analytic types of languages to which English belongs synthetic and Russian to analytic language categories. So, when we translate and focus on the work we should pay attention to its origin whether there is any relationship between the two languages.

Sometimes, translators come across some relevant issues in the process of translation. Such issues can be different registers and discourses. Because, there a lot of dialects and different language usage among people. In order to define what strategies to use we must render the language and translational methods. Those methods can be really helpful during the translation. Here are the examples below which can be analyzed in terms of the lexis, conversational speech acts.

For example:

Phase The First The Maiden Good night *t'ye,'* said the man with the basket. Good night, Sir John,' said the parson [5].	Фаза первая Девушка Добрый вечер, – сказал человек с корзиной. Добрый вечер, сэр Джон, – отозвался священник [6].

There is used a particular type of conversational speech of the local people which is not described in the translation. The translator has used a general meaning in the form of dialogue. Another type of translation can be seen in the word «said», which is rendered by the word «отозвался». This translation is adequate for conversational speech usage and its translation.

For example:

'Never heard it before.' 'Well it's true. Throw up your chin a moment, so that I may catch the profile of your face better.' [5].	– Никогда об этом не слыхивал, сэр. – Однако это так. Приподнимите – ка голову, чтобы я мог получше разглядеть ваш профиль [6].

We can see that there is omitted a definite type of pronouns which refers to «I». Because, the sentence «Never heard it before» means that «I never heard it before» as its Russian equivalent is «Никогда об этом не слыхивал». Another addition is that there is an equivalent for the word «well» which means «Однако». The use of colloquial expression «Throw up your chin a moment» can be applied in the conversational speech in the English works in order to express a part of the local everyday life.

For example:

'And shall we ever come into our own again?' 'Ah – that I can't tell!' [5].	– А вернется ли к вам когда – нибудь наша собственность? – Ну, этого я не могу сказать [6].

According to the context and the intention of the author, there is an interrogative sentence which means «А вернется ли к вам когда – нибудь наша собственность». The answer, which is a conversational speech pattern, «Ah–that I can't tell!» plays an important role in the dialogue. Because, the author uses this phrase in order to deliver the main meaning of the context and dialogue.

For example:

'But you'll turn back and have a quart of beer *wi'* me on the strength *o't*, *Pa'son Tringham*? [5].	– А не согласитесь ли вы, *сэр*, повернуть по этому случаю назад и распить со мною кружку пива? [6].

There are a lot of reasons to use some methods of translation such as omission or substitution. As the English likes making every sentence short, there is also used a target word «*сэр»* for the original «*Pa'son Tringham».* There is also an omission in the translation. It is the original «on the strength *o't»* which is a conversational speech pattern as well. The preposition «*wi'»*gives the point that in the Modern English «with» and its Russian translation is «со мною». It is important for translators to understand the original and decode the authors' intention in a right way. Here, the translator was able to cope with this problem.

For example:

'Boy, take up that! I want 'ee to go on an errand for me.' [5].	– А ну парень возьми эту корзину! Я хочу дать тебе поручение [6].

Another example is the word «'ee» which means in the original «thee» and in Modern English «you». Such kind of conversational utterances are also used in the conversational speeches. So, there is a translation that «Я хочу дать тебе поручение» given for the original «I want 'ee to go on an errand for me» is a suitable variant for the translation.

For example:

Now, sir, begging your pardon; we met last market–day on this road about this time [5].	Прошу прощения, сэр, в прошлый базарный день мы с вами встретились в это же время на этой же дороге [6].

One of the most used phrases in English is to ask an apologize or a permit and request. In order to express such kind of feeling they always use the following expressions: begging your pardon! – which means in Russian «Прошу прощения!».

However, there is another example for the conversational speech such as «last market–day» in the original, and its translation is «прошлый базарный день». It belongs to the everyday language use or word use in English. It is quite good to translate word for word if we have such kind of expression.

Besides, it is worth mentioning that translation should be quite adequate and appropriate to the original. From the aspect of the conversational speech in literature, we could render that dialogues and conversation topic can be different. Also, the style of the speech depends on the usage of the relevant speech.

Scientifically, language discourses can be divided into the following types:

– literary written speech;
– literary oral speech;
– conversational written form;
– conversational oral form;
– colloquial oral speech;
– colloquial written speech [2, 23].

In general, our research is related to the conversational written speech acts, which is used in the English language. However, there are also other example which denote other forms of speech such as colloquial written and oral forms. They have been used in the original in order to support the dialogues. The Russian translation refers to the both adequate and idiomatic speech utterance in the process of translation.

According to the above mentioned examples, we could investigate some major factors of translation. Because, there are a lot of aspects to linguistic point of view. Translation must be rendered in regard with translators' knowledge. In our case, translator should know the Old and Modern English language usages. Besides, the local language usage can be different geographically, so translator must know where and what is for what in the original.

So, any literary work consists of some factors. Our work includes special conversational word combinations, dialects, sometimes, accents in the speech of characters.

As a consequence of the work, we found some important aspects. They are really useful in order to cope with some special conversational speech acts. They may have a great effect on translation quality.

There are the following points of highlighting social expressive lexis in the process of translation:

– the basic meaning of the word of the literary language, from which translators render;
– to use pragmatic components of giving the right meaning in the translation, which means to be pragmatic during the translation;
– to pay attention to the denotative meaning of the word;
– provide with ideational expressiveness of the equivalent;

In conclusion, the translator must provide with literary tone while he is translating the original. Because the reader gets what he reads from the translated variant.

References

1 Partridge E. Slang To – Day and Yesterday. – London, 1960. – 87 p.
2 Rabenko T.G. Literarurnaya razgovornaya rech y ee svoyobraziye. – Kemerovo, 1997. – 123 s.
3 Vengerova Z.A. Hardy Thomas // Encyclopedic dictionary. – S.Peterburg, 1890–1907. – 234 s.
4 Gardy T. Tess iz roda d'Urbervilley. – M., 1987. – P. 592.
5 https://www.gutenberg.org/files/110/110-h/110-h.htm
6 https://www.litmir.me/br/?b=9552

Әдебиеттер

1 Partridge E. Slang To – Day and Yesterday. – London, 1960. – 87 p.
2 Рабенко Т.Г. Литературная разговорная речь и ее своеобразие. – Кемерово, 1997. – 123 с.
3 Vengerova Z.A. Hardy Thomas // Encyclopedic dictionary. – S. Peterburg, 1890 –1907. – 234 с.
4 Гарди Т. Тэсс из рода д'Эрбервиллей. – М., 1987. – С. 592.
5 https://www.gutenberg.org/files/110/110-h/110-h.htm
6 https://www.litmir.me/br/?b=9552

Mukhtar L.

The main approaches to the study of the concept in modern human sciences

This article investigates the importance of the term «concept» in modern human science. The essence of this notion is considered in the light of different scientific disciplines and approaches. On the basis of generalization and analysis of theoretical works, devoted to the problem of concept, the properties and characteristics, the specificity of the artistic concept are revealed. In the process of analysis it was proved that in literary work, this term appears as a fixed option of individual author's concept, which is accumulated in the semantic configuration of its concept sphere. The study of the artistic concept allows not only to penetrate in the nature of verbal creativity, generating artistic sense, but also to explore the art of communication. This paper examines the contribution of literature to the development of the concept sphere of people. It is stated that in modern philological science, this concept acts as a tool in studying the unity of the artistic world of the literary work and the writer's national world.

Key words: concept, artistic text, conceptual sphere, artistic concept, literary process, writer, literary work, approach, opinion.

Мұхтар Л.Қ.

Қазіргі гуманитарлық ғылымдағы концепт зерделеу негізгі тәсілдемелер

Мақалада қазіргі гуманитарлық ғылымдағы «концепт» терминінің мағынасы мен рөлі қарастырылған. Берілген ұғымның табиғаты түрлі ғылыми бағыттар мен тәсілдер негізінде қаралған. Концепт проблемасын зерттеуге бағытталған теориялық жұмыстарды талдау және жалпылау арқылы оның сипаты мен ерекшелігі ашылады, көркем концептінің өзгешелігі анықталады. Талдау үрдісі нәтижесінде берілген термин әдеби шығармаларда жеке автор концептісінің белгіленген нұсқасы ретінде оның концепт кеңістігінің мағыналық кескіндемесіне шоғырланатыны дәлелденген. Көркем концептіні зерттеу көркем мағынаны тудыратын сөз өнерінің табиғатына терең бойлаумен қатар, көркемдік коммуникацияны да зерттеуге мүмкіндік береді. Жұмыста әдебиеттің халықтың концепт-кеңістігін кеңейтудегі үлесі қарастырылған. Қазіргі филологиялық ғылымда берілген ұғым шығарманың көркемдік әлемін және жазушының ұлттық әлемін бірлікте зерттеуге мүмкіндік беретін құрал ретінде көрініс табатыны дәйектеледі.

Түйін сөздер: концепт, көркем мәтін, концепт-кеңістік, әдеби үдеріс, жазушы, шығарма, тәсіл, пікір.

Мухтар Л.К.

Основные подходы к изучению концепта в современной гуманитарной науке

В данной статье раскрываются значение и роль термина «концепт» в современной гуманитарной науке. Рассматривается сущность данного понятия сквозь призму различных научных направлений и подходов. На основе обобщения и анализа теоретических работ, посвященных изучению проблемы концепта, раскрываются его свойства и характеристики, выявляется специфика художественного концепта. В процессе анализа доказывается, что в произведениях литературы данный термин предстает как фиксированный вариант индивидуально-авторского концепта, который аккумулируется в смысловую конфигурацию его концептосферы. Изучение художественного концепта позволяет губже проникнуть не только в природу словесного творчества, порождающего художественный смысл, но и исследовать художественную коммуникацию. В работе рассматривается вклад литературы в развитие концептосферы народа. Устанавливается, что в современной филологической науке данное понятие выступает инструментом, позволяющим изучать в единстве художественный мир произведения и национальный мир писателя.

Ключевые слова: концепт, художественный текст, концептосфера, художественный концепт, литературный процесс, писатель, произведение, подход, мнение.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

UDC 82.0:001.4

Mukhtar L.,

1st year PhD student of al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, e-mail: lmukhtar 0712@gmail.com
Scientific supervisor – Doctor of Philological science, Full Professor A.B.Temirbolat

THE MAIN APPROACHES TO THE STUDY OF THE CONCEPT IN MODERN HUMAN SCIENCES

A system of ideas about the world built in humans throughout his life, gradually is enriched with new knowledge, which are formed in general terms. This set consists of concepts, as people in the process of activity and communication think and act in a world of concepts that have certain characteristics and properties.

Despite the fact that «concept» is a modern term that is widely used in the human sciences, this term was examined by scientists of the Middle Ages. So, in the XII century, Pierre Abelard believed that the sounding names by their nature are not included in the thing they indicated, but exist by imposing it on things by people. Imposing is given to people by the God. Names from Abelard are the «instruments of perception of things». Essentially Abelard considers the concept in the context of communication of people with each other and with God. He understands this concept as Meaning.

For several centuries, philosophical reflections were generators of universal ideas. Concept as the term has passed through certain stages of development, which, in turn, noted a special continuity, form and content within the sciences such as cultural studies, philosophy, linguistics, linguoculturology, literary criticism.

For example, as the medieval nominalists, S.A. Askoldov recognizes «the individual replaces the entire generic volume». However, unlike them, he does not identify the concept with individual performance, seeing it as a «community» [1, 11]. Following S.A. Askoldov, D.S. Likhachev defines the term as the implication of values, a hidden substitute. According to his theory, in the mental human world the concept appears to be the basic unit of culture which is conceived and experienced.

In cultural studies the concept created in the consciousness of media culture, where the primary stage is the evaluation period of the object and «bandwidth». N. D. Arutyunova argues that the term – secondary concept, resulting from a synthesis of life experience, traditions, feelings, and such cultural factors as religion, folklore, ideology, psychology, art. The researcher believes that the concepts form a «kind of cultural layer, mediating between man and the world» [2, 3].

Accordingly, the cultural trend is focused on the intervelation of language and culture in the synchronous aspect. This research approach is primarily connected with philosophy, because the

subject of scientists are axiological concepts (such as truth, creativity, duty, destiny, good, evil, beauty, freedom, etc.), and as the primary method a logical analysis is used, considering these concepts mainly through verbalicious their units. Y.Y. Stepanov and S. G. Proskurin in «Constants of world culture» study the concepts as phenomena in the broad field of culture. In studying this problem the methodological principle of «conceptualized areas» is put forward that «occur at a higher level of abstraction than a purely linguistic and cultural model of the world and establish a certain indirect level of correlation of linguistic and cultural topics» [3, 98].

In the framework of the philosophical approach the concept refers to something that is not subject to changes in the semantics of the word mark, and causes the selection of word mark, directs thought, the philosophy itself is a reflection of the national mentality presented in the structure of the native language [4, 11].

In philology, the term is viewed through the prism of various linguistic schools and directions (D.S. Likhachev, Y.S. Stepanov, N.D. Arutyunova, E.S. Kubryakova, S.H. Lyapin, etc.). In this respect it is interesting the interpretation of the notion «concept» in the works of Z. D. Popova, I.A. Sternin. Under it they understand global mental unit, which is a «quantum of structured knowledge» [5, 78]. According to their concept, the word in the language is only a part of the concept, but the language is the most affordable way to the disclosure of its content. The concept represented in the language by lexemes, phraseological units, phrases, diagrams, sentences, and texts and sets of texts.

Linguists propose two main approaches in the study of concepts: the logical (from the concept to the study of language means of its expression) and linguistic (from key words to the consideration of contexts of its use) [6, 13]. The emphasis in linguistic analysis is made on the associative field of the concept with a focus on key words nominees of the concept.

In modern linguistic science in determining the role of this concept, the researchers point the importance of «meaning which exists in man and for man». This approach is described in the works of A. Vezhbitskaya. According to her theory, concepts have ethno specific character and can therefore be used for comparison of different cultures with the purpose of studying their peculiarities and common features. The researcher highlights such concepts as the concept-maximum and concept-minimum what proves that the opposition of these concepts is culturally determined. The knowledge of the concept-maximum is the full possession of the meaning of the word inherent to ordinary native speaker; knowledge of the concept-minimum is half-full possession of meaning, which, however, should not be below a certain limit.

Modern human science distinguishes linguistic and linguocultural concepts. The former are units of mentality-the categories through which the national character of person is described. The latter represent the content of the concept, the meaning of a name (sign) and also differ from the sign and from its substantive importance (of the denotation, volume of concepts) [7, 43]. So, E.S. Kubryakova defines the concept as a whole operational unit of our consciousness which the person operates as a gestalt (i.e. the finished beam of characteristics, combined thoughts into a single) in whole the process of thinking and speech activity. She considers this concept as the diverse meanings that characterize our consciousness and our memory, which is operated by a person, and which reflect the results of human activity in the form of quanta of knowledge [8, 236].

Y.S. Stepanov considers various concepts in the framework of culture-logical and semiotic approach. The scientist interprets this term in two ways. In his opinion, concept, on the one hand, is a clot of culture in human consciousness, in the form of which the culture enters the mental world an individual; on the other it is something by which a man loins in the culture, and in some cases effects on it [7, 694].

Representatives of the cognitive direction attribute the concept to the phenomena of the mental plane. In their understanding this term is interpreted as «operational meaningful unit of memory, mental lexicon, conceptual system and language of the brain, the whole picture of the world reflected in the human psyche. This is the information that the individual knows, comprehends and imagines about objects of the world. The term of «concept» corresponds to the understanding of the meanings that reflect the contents of experience and knowledge, the contents of the results of all human activity and processes of understanding the world...» [6, 90].

In literature studies the concept is ambiguous. V.A. Maslova notes the following features of artistic concept: the existence of associations, through its communication containing potency to the disclosure of images and a variety of emotive meanings, attraction to images and rapprochement with them; individuality, smooth and psychological complexity; the complexity of concepts, beliefs, feelings, emotions, sometimes even strong-willed manifestations arising from artistic associativity.

According to the scientist, «the richer cultural and emotional experience of the poet, the deeper and broader his concepts are» [9, 34-35].

In the literature V.G. Zusman studied thoroughly this problem. He focuses on the connection in the concept of individual representation and community: «This understanding of the concept brings closer with artistic image, encompassing the synthesis and the specific sensuous moments. The semantic oscillation between conceptual and sensual, shoulder poles makes the concept flexible, versatile structure, which can be implemented in different discourses. «Proving the possibility and necessity of including this term in the categorical apparatus of modern literature, the researcher says that by using it new possibilities in the study of artistic creativity as a communicative system opens. Literary concept, according to the author, acts as a kind of «agent» with other cultures in a literary text: «literary concept such image, symbol, or motif that has «exit» to the geopolitical, historical, ethnic and psychological moments that lie outside of the artwork». V.G. Zussman emphasizes that the involvement in the associative network culture makes the literary image as a concept. Therefore, the artistic image and concept are opposed on the sphere of intratextual/intertextual existence.

The essence of this term is the mental formation of consciousness of the writer realizing the semantic meaning in the semantic and associative context of a literary work. Artistic concept finds its verbal expression in the artistic image, the symbol. It is the unit picture of the writer's world, pervades the whole structure of the work, goes beyond it, linking a specific literary text with other works of cultural constants of the nation. This term is potential, it «starts the movement of meanings at the intersection of different rows historical, social, domestic, and literary» [10, 3]. In the process of studying the value of component is of interest, as well as the accompanying emotional complex that contribute to a particular contextual perception of artistic meaning. Symbolism, «associative transcendence» of concepts shows the complexity of their analysis in the literature. Connection in verbal creativity makes it an open system, revealing not only the author's intent, but the value beyond its limits.

The literary concepts have a number of specific features that distinguish them from linguistic, cultural and other varieties. In this respect, quite successful, though requiring clarification is the definition of the term proposed by N.V. Volodina, the author of the monography «Concepts, universals, stereotypes in the field of literary criticism». According to the «Concept is the semantic structure embodied in the sustainable images that are repeated in the borders of a certain literary series (in the novel, the writer, the literary direction, the period of national literature), which have culturally significant content, semiotically and mental in nature» [11, 19].

Following this interpretation, it is possible to make an assumption about the complex structure of the concept prevailing in a literary text: towards a semantic-or «culturally relevant content», which is perceived, by the author and readers, contextual and semantic meaning of the concept are added. Contextual arises due to the fact that the «universal» sense of the concept, due to the link with the «collective unconscious» of K. Jung, is enriched as a result of individual associations, it is built with the cognitive experience of the reader, the recipient, who in their own way interpret image or motif. In the process of formation of any literary concept it is a cultural experience, national tradition and the imagination of the reader involved. The semiotic nature of the concept is expressed in specific images, motifs, myths, existing according the laws of literature, that is caused by a certain type of cultural consciousness, the features of author's style, the originality of the genre and so on.

Consequently, the difference of literary concept from similar phenomena in other fields of science is in its dialogical, communicative nature, involving different interpretations of the concept (mental or contextual level), and connections with the literary process and the construction features of the text (the semiotic level).

Based on the understanding of this term as perceptual-cognitive-affective formation, it can be stated that the analysis of ways and methods of presentation of various complex concepts in the literary work could solve the problem of understanding and interpretation of the text. According to N.V. Alexandrovich «a set of concepts as units of individual consciousness develops in the conceptual sphere, or model of the world picture of the author, and embodied in the piece of art» [12, 52].

Analysis of existing interpretations of this notion allows to systematize the main approaches to the study of this phenomenon. Firstly, the understanding of the art concept as a universal element of the «system of meaning of a literary text»; secondly, an understanding of artistic concept as a continuation of the cognitive concept, because «in a literary text the conventional meaning of the concept is deformed, modified under the influence of personal interpretations». Accordingly, attention is

drawn to the cognitive interpretation of the concept, from the point of view of the author of any piece of art; thirdly, understanding the artistic concept as a mental formation, in his unity not only with individual consciousness, but with psychomental sphere as a particular ethno-cultural community; the perception of the concept as a unit of author's consciousness in a literary text, which «expresses the author's individual understanding of the essence of objects and phenomena».

Generalizing different points of view of scientists, we can distinguish the following characteristics of the concept: the mental nature, correlation with the cognitive structures; the presence of name; vicarious function; potentiality; the embodiment in different linguistic units; the manifestation in the form of concept, symbol, image; cultural and historical determinism; value in nature; the concepts have verbal and nonverbal forms. Understanding of this term is due not only to structural and content features of the text, but also from the process of perception and interpretation, therefore largely related to psycholinguistic research.

Artistic concepts of certain works appear as fixed options of the individual author's concept, which is accumulated in the semantic configuration of concept sphere of piece of art.

Based on the theories of S.A. Askoldov, L.G. Babenko, V.V. Kolesnikova, Zh.N. Maslova, I. A. Tarasova, and others, it is possible to define the artistic concept as an aesthetically meaningful mental formation, which is characterized by the following features:

– author's presence in the conceptsphere as a sustainable semantic dominant, a universal element of the system of meaning in the literary text;

– accumulation properties of the cognitive concept along with the value-oriented entity;

– involvement in psychomental scope of a particular ethno-cultural community, the national artistic picture of the world.

Thus, in understanding the artistic concept the important role play the notions of its specificity, its individuality, modal- evaluative character, communication with moral norms and traditions of society. Important role in the comprehension of this concept play the personal forms, enables them to understand complex things through their convergence, apposition with tangible, concrete reality.

References

1 Vorobiev V.V. Lingvokulturulogia: Monografia. – Moskva: Rossiiskii universitet druzhbi narodov, 1997. – 331 p.

2 Lisicina V.O., Arutyunova E.K. Problema opredeleniya ponyatiya koncept v sovremennom yazikoznanii // Mezhdunarodnii zhurnal eksperimentalnogo obrazovaniya. – 2014. – №3. – P. 163-165.

3 Stepanov Y.S., Proskurin S.G. Konstanti mirovoi kulturi. – M.: Nauka, 1993. – 158 p.

4 Samigullina A.S. Kognitivnaya lingvistika i semiotika // Voprosi yazikoznaniya. – 2007. – № 3. – P.11-24.

5 Surina V.N. Ponyatie koncepta i konceptosferi // Molodoi uchenii. – 2010. – № 5. – T. 2. – P. 43-46.

6 Bolotnova N.S. Kognitivnoe napravlenie v lingvisticheskom issledovanii hudozhestvennogo teksta // Poeticheskaya kartina mira: slovo i concept v lirike serebryanogo veka: VII Vserossiskii nauchno-practicheskii seminar. – Tomsk: TomGPU, 2004. – P. 7-19.

7 Vezhbickaya A.Semanticheskie universalii i opisanie yazikov. – M.: Nauka, 1999. – 345 p.

8 Matveeva T.V. Uchebnii slovar : russkii yazik, kultura rechi, stilistika, ritorika// T.V. Matveeva. – M.: Flinta; Nauka, 2003. – 432 p.

9 Bolotnova N.S. O metodike izucheniya associativnogo sloya hudozhestvennogo koncepta v tekste // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. Seriya: Gumanitarnie nauki (Philologiya). – 2007. – Vipusk 2 (65). – P. 74-79.

10 http://magazines.russ.rU/voplit/2003/2/zys.html.

11 Volodina N.V. Koncepti, universalii, stereotipi v sfere literaturovedeniya. – M.: Nauka, 2010. – 320 p.

12 Vasilieva T.V. Literaturovedcheskii podhod k izucheniyu hudozhestvennogo koncepta // Philologicheskie nauki.Voprosi teorii i practiki. – 2012. – № 7(18). – P. 51-54.

Наханова Қ.Қ.

Түркі халықтарының эстетикалық дүниетанымындағы сырғаның символдық мәні

Мақалада әшекей бұйымдардың атауы ұлт болмысын дәйектейтін өзекті мәдени компонент ретінде қарастырылады. Әсіресе, сырғаның түркі халықтары арасындағы қалыптасқан символдық мәні жан-жақты ашылады. Қазақ халқында сырғаға қатысты, мысалы ұзын сырға жын-шайтанды қуады және осы секілді тағы басқа наным-сенімдердің өзге түркі халықтары арасында да бар екені, сонымен қатар сырғаға қатысты қалыптасқан тілдік бірліктер түркілік лексиканың байлығын ғана емес, халықтың даналығын, биік талғамын, таным-түсінігін танытатындығы баяндалады.

Түйін сөздер: түркі халқы, сырға, символ, әшекей, дәстүр, эстетика, наным-сенім.

Nakhanova K.K.

The symbolic significance of earrings in the aesthetic worldview of the Turkish people

In the article considered the names of jewelry as a component information about the national culture, especially the symbolic meaning of earrings, entrenched among the Turkic peoples. Revealed the existence of some of the superstitions of the Kazakh people of earrings among other Turkic peoples and analyzed that linguistic units on earrings represents the wisdom of the Turkic people.

Key words: the Turkish people, earrings, symbol, decoration, tradition, aesthetics, faith.

Наханова К.К.

Символическое значение серег в эстетическом мировоззрении тюркских народов

В статье рассматриваются названия ювелирных украшений как компонентов, несущих информацию о национальной культуре, особенно символическое значение серег, укоренившееся среди тюркских народов. В суевериях казахского народа, по сравнению с другими тюркскими народами, серьги имеют особый смысл и обозначают мудрость.

Ключевые слова: тюркский народ, серьги, символ, украшения, традиции, эстетика, вера.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 811.1/.8

Наханова Қ.Қ.,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің
II курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: kulpinai_90@mail.ru
Ғылыми жетекшісі – ф. ғ. д. профессор Ермекова Т.Н.

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ СЫРҒАНЫҢ СИМВОЛДЫҚ МӘНІ

Әр адам қоршаған ортасына өзі туралы мағлұматтарды еріксіз түрде беріп отырады. Адамнан берілетін белгілердің ең мәнерлісі және кең тараған түрі әшекейлер болып табылады. Әшекей бұйымдар тек қана байлық немесе әсемдік үшін ғана емес, ол негізінен, халқымыздың асыл мәдениетімен және наным-сенімінен дүниеге келген мұралар. Негізінен алғанда әшекейлер бірнеше түрге бөлінеді: 1) мойын немесе кеудеге; 2) белге; 3) басқа; 4) аяққа тағылатын; 5) қолға және иыққа тағылатын бұйымдар [1, 129].

Әшекейлерде олардың түрінен бастап, орналасуы да, көрсету мәнері де өте маңызды. Бір ғана шынжырдың егесінің қолында ма, мойнында немесе толарсағында тағылғанына қарап, әртүрлі мағлұматтар алуға болады. Бір ғана жүзік қай саусаққа тағылғанына қарап та түрлі мағына мен сенімге ие болады. Дененің бір бөлігіне қанша әшекей тағылғаны да маңызды болуы да мүмкін. Мысалыға, Швейцар психологы Макс Мюлердің айтуынша, «Әшекейлер басқа белгілерге қарағанда жеке тұлғаның сезімдік жағдайы туралы мәліметтерді анығырақ көрсете алады».

Толарсаққа тағылған шынжыр бүкіл денені билеген сезімінің айқын белгісі. Ол шынжырдың иесі өзінің сезімтал екендігін білдіреді. Қолдың әр саусағы өзіндік символдық мағынаға ие. Символ танымдық белгі, таңба – белгілі бір нәрсені өз қалпынан өзге, жанама сипатында алып көрсетуден туатын эстетикалық категория. Алғашқы қиялдау, болжау, ертедегі түсініктер, наным-сенімдер – символдың шығуына әсер еткен құбылыстар.

Енді әшекейлер ішінен сырғаларға жеке тоқталар болсақ. Сырға – әйелдердің құлағына тағатын әшекейлі, сәнді зергерлік бұйым (кейбір елдерде сырғаны ерлерге де тағатын болған). Қазақ әшекейлерінің мән-мағынасына тоқталсақ, онда этнографиялық бұйымдардың қасиеттілік астарының бар екенін білеміз. Сонымен қатар, сырғаның ғұрыптық та мән-мағынасы бар, ол құлаққа дүлей күштерден сақтау мақсатында тағылатын болған. Сырғаның тұтас тұрпаты да, жекелеген бөлшектері, материалы мен ою-өрнегі де белгілі бір мән-мағынаны білдіреді. Көз қондырылған бұйымның көз тиюден алдын-ала сақтайтын киелілік және емдік қасиеті бар деген ұғым қалыптасқан.

Қазақтар үзбелі салпыншақтар сылдырымен жын-шайтанды үркітіп отырады деп түсінген. Мұндай ұғым басқа халықтарда да кездеседі. Якуттарда сырғаны бесікті қорғау үшін ілетін болған. Бұл зергерлік бұйым жынысты анықтау аспектісінде де маңызды болып табылады. Қорым мен көктаста сырғаның бейнеленуі қайтыс болған адамның әйел екендігін білдіреді. Сондықтан да әйел адамдар сырғаны үнемі тек түрін өзгертіп қана тағатын болған. Ол неолит заманында сүйектен, мүйізден, қола дәуірінде металдан жасалған. Б.з.б. II ғ. – б.з.II ғ-нан алтын мен күміске асыл тас орнатылып жасалған, сырғаның өте сәнді түрлері шыға бастаған. С.П. Толстов жетекшілігімен Хорезм археологиялық этнографиялық экспедициясы 50-60 жж. және қазіргі кездегі Ж.Қ. Құрманқұловтың жетекшілігімен Шірікрабат археологиялық экспедициясының Шірік-рабат мәдениетінің ескерткіштеріне жүргізген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде б.з.д IV және II ғасырларда өмір сүрген осы аймақтың халықтары арасында коральдан жасалған салпыншағы бар, маржан моншақтармен безендірілген алтын сырғалардың кең таралғандығын көрсетіп отыр [2, 166]. Осы ескерткіштерден табылған әшекейлер асқан шеберлікпен жасалғанымен ерекшеленеді. Орта Азия елдерінің ішінде қарақалпақтарда мұрынға сырға тағу кең таралған және кейбір өңірдегі қазақтарда кездеседі және оны *арабек* немесе *әребек* деп атайды [3, 15]. Болашақ нәрестенің жынысын анықтауда егер жүкті әйел немесе оның жақындары түстерінде сырға көрсе, міндетті түрде қыз туылатын болған. Қазақта ертеректе қыз баланы қырқынан шығара салып, құлағының сырғалығын (құлақтың етегін сырғалық деп атайды) тары дәнімен уқалап, етін өлтіріп, отқа қарылған инемен тесіп, оған жібек жіп өткізіп, түйықтап байлап қоятын. Құлақтың тесігі бітеліп қалмауы үшін кейінірек кішірек күміс сырға тағатын. Ол «жас нәрестеге тіл – көз тимесін» деген тілектен туындаса керек. Р. Карутцтың мәліметі бойынша «Баласы болмай келген немесе кеш босанған әйелдер, балаларының құлағын уақытынан бұрын, ұзақ өмір сүрсін деген ниетпен, үш жасында тескізген» [4, 11]. Қыз балаға құлақ тесу міндетті болып саналады, мәні жағынан сүндеттеумен теңестірілген. Сондықтан да халық арасында «құлақ тесу – қыздың сүндеті» деген сөз кездеседі. Қазақтармен қатар Орта Азияның басқа халықтарында қыз баланың дүниеге келуі аса қуаныш тудырмаған. Бұл ұғырып Тува халықтарында да кездеседі [5, 172]. Бұрын ер баласы тұрмай жүрген немесе баланы өте кеш көрген ата-аналар ырым етіп қартайғанда көрген осы ұлымыз тұрсын, тіл-көзден, әртүрлі жаман күштерден аман болсын деген мақсатпен оны «ұл емес қыз» деп құлағына сырға тағып қоятын болған. Ал өзбек халқында баланы сақтап қалу үшін көп балалы жеті әйелдің әшекейлерінің сынықтарын балқытып сырға жасатқан. Ер балалар бұл сырғаны қазақтарда бес жасқа дейін, ал өзбектерде үйленгенге дейін таққан [6, 378]. Баланың буыны бекіп ер жете бастағанда ғана ата-анасы ауыл-аймағын шақырып той жасап, сол той үстінде бозбала жігіттің құлағынан сырғасын алады. Қазақта осы тойды *сырға той* деп атаған. Ел арасында мұндай ұғырып XX ғ.басына дейін сақталып, тіпті сирек те болса XX ғ. 40-50 жж. дейін кездеседі. Қазақ халқында қызды бесіктегі кезінде немесе ол бой жете бастаған кезде атастырған. Атастырылған қыздың құлағына сырға салу, сырға тағу (кейде үкі қадайды) рәсімі бар. Сондықтан да құда түсу рәсімінде сырғаны, басқа да бағалы заттармен бірге сый ретінде әкелу міндетті болып саналған. Бұл дәстүр Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде жақсы сақталған. «Қалыңдық» мағынасындағы сырғалы қыз немесе сырғалы атауы осыған байланысты шыққан. Алтай тілінде де қалыңдықты «сырғалы», «сырғалық» деп атайды. Яғни сырғасы бар деген мағынада [6, 379]. Осы әдетке қатысты қырғыз тілінде *сөйке салды* тіркесі жұмсалады. Қырғыз тілінде сырғаны *сөйке* дейді. Қырғыздардың әдетінде жігіттің әке-шешесі қыздың үйіне алғаш рет келген кезде болашақ келінінің құлағына өздері алып келген сырғасын тағады. Оның жанында басқа да сыйлықтары болады [7, 658-659]. Осыған байланысты кішігірім той жасалған. Бұл той қырғыз тілінде де сырға той деп аталған. Қазақ дәстүрінде қызға тағатын сырғаның орнына басқа да үкі (қасиетті саналатын құстың бір шоқ үлпілдек қауырсыны), жүзік, білезік, тана (әдемі ақық түйме), моншақ т.б. әшекей бұйымдары қолданылады. Сондықтан қазақ тілінде «құда түсіп, сырға тағып кетті» деудің орнына «үкі (тана, моншақ) тағып кетті» деп те айта берген. Кей жерде «жіп тағып кетті» дейді. Жоғарыда айтылғандай, мұндай заттармен бірге күйеу баланың ата-анасы тарапынан қыздың ата-анасына берілетін сый-сияпаты қоса жүреді. Ол сыйлық мал немесе күміс жамбы, ақша түрінде беріледі. Күйеу жағының осындай сыйлық апару кәдесі алғашында құда түсу рәсімін білдіретін атаулармен аталып бата *аяқ, сырға тағар, тана тағар, құлақ моншақ* тәрізді фразеологизмдер пайда болған. Ертеде, құлақ моншақ деп сырғаны

айтқан. Қырғызстанның оңтүстік диалектісінде сырғаның бір атауы құлақ моншақ [3, 532]. Этнографиялық деректер бойынша, көптеген түркі халықтарында қыздардың құлағын тесіп, сырға тағып қою өте ерте жастан басталады. Ертеде қыздың басы бос, атастырылмаған болса, керегеге, кілемге, тіпті бақанға сырға іліп қою салты болған. Үйге келген қонақ немесе жолаушы ілулі тұрған сырғаны көрсе: «бұл үйдің бойжетіп келе жатқан немесе бойжетіп отырған қызы бар екен, ата-анасы әлі ешкіммен құда болмапты, қыздың басы бос екен», – деген ой түйген. Жасалған материалы мен жасалу тәсіліне қарай алтын сырға, күміс сырға, лағыл сырға, шытыра сырға, қолқа сырға, қозалы сырға, үзбелі сырға, күмбезді сырға, қоңырау сырға, ай сырға, ақық сырға, иінді сырға, лағыл сырға, гауһар сырға, айшықты, тұмарлы, салпыншақ, жапырақты сырғалар, шұбыртпа сырға, адай сырға, айбалта сырға т.с.с. кете береді. Аты айтып тұрғандай зер сырға-алтын сымынан нәзік те, әшекейлі етіп жасаған сырға түрі, сояу сырға-сүйектен жасалған сырғаның түрі. Бұған қоса асыл тастардан көзі бар сырғалардың түрі көп: маржан сырға, меруерт сырға, лағыл сырға аталған тастардан көз қойған сырғалар. Салпыншақты сырғалардың да түрі көп: қозалы сырға-шар тәрізді металл салпыншақты сырға; сирақты сырға-бірнеше салпыншағы бар түрі (оны салпыншақтың санына қарай атай да берген: үш аяқты сырға, жеті аяқты сырға), тамшылы сырға-майда қозалары мол, салпыншақты сырға, құрылымы күрделі сырғалар, жұмыр сырға-іші қуыс; төбе сырға, сабақ, сабақты сырға-өзі үлкен, салмақты, салпыншағы мол сырға түрлері, үш буынды сырға, үш шолпылы сырға – үш салпыншақпен әшекейленген сырғалар, ал сырғаның салпыншағы аса мол, көп әшекейлі болса, оны қырық буынды сырға деп атаған. Кейде екі сырғаны моншақты жіппен байлап таққан. Мұндай сырғаны сәукеленің самай тұсынан ілмелеп байлайды. Оның көне аты төбе сырға – баскиімге, шашқа байланатын сырға түрі, оның төгілме төбе сырға деген атауы да ұшырасады [8, 24]. Зергерлік өнерінде бұйымдардың сыртқы пішінін, бет-бедерін ай, күн, жұлдыз сияқты аспан шырақтарынан ұқсас космогониялық өрнектерімен безендіру жиі ұшырасатын құбылыс және толып жатқан жақсы сенім-ырымға негізделген түсініктер бар. Ол халықтың өте ерте замандардан қалыптасқан сенім-нанымы, әдет-ғұрпы, салт-санасына байланысты туған. Қазақ сырғаларының құпиясы символикалармен күшейе түседі. Олар күн, ай, бұрама формалы болып келеді. Үшбұрышты тұмарша тәріздес сырғаларды жасы үлкен адамдар әлі күнге дейін киелі санайды. Сырға түрлерінің ажыратылып аталуы олардың сыртқы пішінінің ою-өрнекті, бірақ салпыншақсыз, жарты ай бейнелі күміс ай сырға (кей өңірлерде айшық; айшықты сырға деп те атайды) сырға; ертедегі соғыс қаруына ұқсатып айбалтаның жүзі жарты ай түрінде жасалған айбалта сырға түрі; дөңгелек формалы – алқа сырға; шеңбердің ортасында бес тармақты жұлдызы бар – жұлдыз сырға; сопақ, жұмыр, домалақша келген собық сырға және т.б. Ерекше нақышпен жасалған ерекше дара сырғалардың түрлері де киіммен қоса тұтынғанда адамның ажарын ашып, әр беріп тұрады. Ондайлар қатарында бетіне күмістен қойылған шошақ әшекей, томпақ көзі бар кейде оның бетіне бүршік, сірке салған күмбезді сырға; салпыншақтарын шұжық тәріздендіріп жасаған шұжық сырға; күміспен күптелген үкі аяғынан жасалған шар тәрізді салпыншақтары бар үкі аяқ сырға [9, 80]. Ай тәріздес сырғаны алтыннан және кейде күмістен жасаған, сонымен қатар оны немерелі болған әжелер таққан. Жасы 45-тен асқан әйелдер дәстүр бойынша кимешек кигендіктен, сырға тағудың қажеттілігі болмаған, сондықтан сырғаны көбінесе бойжеткен қыздар мен келіндер таққан. Әйелдердің кимешек киюі – сырғаның әйел әшекейі ретінде дамуына ықпал ете алмады. Мұражай қорларындағы қазақ сырғаларының санының аз болуы осыған дәлел бола алады. Халық түсінігінде сырға құлақты негативті энергия, жаман сөздерден, өсек-аяңнан қорғаған. Әйелдердің өзара әңгімелесуі кезінде кәмелетке толмаған еріксіз отырған балаларға «құлағына алтын сырға» деп айту ұрпынан кейін балалар «саңырау» болып, қажетсіз мәліметтерді қабылдамауы тиіс болған. Сырға – әйелдің сыртқы беделін көрсететін атрибут, яғни сырғалардан жеке кісінің иелігін немесе оның жас мөлшерін, шыққан тегін, өскен ортасын білдіретін қасиеттер де байқалып тұрады. Материалына сай ісі де, көркемдік шешімі де жоғары болып келеді. Алтынмен қапталып, асыл тастардан көз қондырылады. Орта Азия әйелдері көлемі үлкен сырғалар таққан. Көлемі ұлғайған сайын сырға бағалы әрі әсем болып табылатындықтан әйел мәртебесін асқақтата түскен. Мұндай ауыр күміс сырғаларды жиын тойларда ғана таққан. Қыздардың сыртқы әдемілігінің қалыптасуына және оның әйелдік қасиетінің жетілуіне әсер етеді. Бұл бұйым болашақта бала туу қызметінің жетістігінің кепілі болып саналады. Қалыңдық жасына жеткен қыздардың

сырғаларында күннің, жұлдыздың, айдың, ал салпыншақтарында тұқымның, гүл жапырақшаларының, дәндердің болуы репродуктивтілікті көрсетеді. Бұл өзінен тарайтын ұрпақтың көп болуын меңзейді. Дәстүрлі тұрмыста әлі күнге дейін сырға, сақинасыз жүру ерсі болып табылады. Қазіргі кезде ол жыныссыздықты білдіреді. Қазақ ертегілерінде уақытша қыздың сырғаға айналуы бұл бұйымның әйел жынысының белгісін көрсетеді және асыл тастар сияқты қазақ эпосындағы әйел кейіпкерлерінің әдемілігі ретінде қабылданған. Қайтыс болған әйелдің барлық әшекей бұйымдарын шешіп алып, шашын өріп қойған. Тек сырғасын ғана қалдырған, өйткені сырғасы жоқ әйелдің құлағына жылан кіріп кетеді деген түсінік халық арасында қалыптасқан. Егер сырғасыз жерлейтін болса, онда міндетті түрде құлақтың сырғалығын жырту керек болған. XX ғасырдың басына дейін қазақтар мен қырғыздардың жесір қалған әйелдері үшін бетін тырнап, өзін-өзі азаптау қатаң ереже болып табылған. Бұл түркі халықтарына тән дәстүр Пенджикент ғибадатханасында жоқтау кезінде құлақтарын кесу сәті көркем суреттерде бейнеленген. Бұл әрекеттің мәні өлімді имитациялау, қайтыс болған адамның артынан о дүниеге кетуге даяр екенін көрсетеді. Жыртылған құлақтың сырғалығы жыланның бәлелі пиғылдарын сақтандырған, сонымен қатар қайтыс болған әйелдің сырғасын қарапайым әдіспен шешіп алуға болмайтындығын білдіреді. Жақын адамы қайтыс болған кезде өзін-өзі азаптау ғұрпы әлемнің көптеген халықтарында кездеседі [10, 379]. Матадан жасалған бұйымдарда сырға және үшбұрышты бойтұмарлар тәрізді өрнектердің кездесуі, қазіргі кезге дейін үлкендер арасында тіл-көзден сақтау мағынасында қолданылады.

Қорыта айтқанда, түркі халықтарының зергерлік өнері өте ертеден, қазақ халқының құрамына кірген тайпалар мен халықтардың зергерлік өнерінен бастау алады. Ұлттық зергерлік әшекей бұйымның түрлерінің танымал болғандығын олардың Орта Азия, Шығыс Түркістан, Еділ бойы және Сібір халықтарында кең таралғандығынан көруге болады. Осы халықтардың әшекей бұйымдарында ортақ белгілер мен элементтер, аталуында да ұқсастықтар көп кездеседі. Мұндай ұқсастықтар зергерлік өнердің тек ертеден бастау алатындығын ғана көрсетіп қоймай, сондай-ақ, ерте замандардан үзілмей келе жатқан этникалық мәдени сабақтастықты да көрсетеді.

Әдебиеттер

1 Манкеева Ж.А. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы, 2008.
2 «edu.e-history.kz» сайты
3 Шойбеков Р.Н. Қазақ зергерлік өнерінің сөздігі. – Алматы, Ғылым, 1991.
4 Карутц Р. Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке / Пер с нем. – Спб., 1910.
5 Баялиева Т.К. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. – Фрунзе, 1972.
6 Шевцова А. Казахский народный орнамент: истоки и традиция. – М., 2007.
7 Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана. – Л, 1969.
8 Қазақтың зергерлік әшекейлері. – Алматы: Өнер, 1985.
9 Шаханова Т.Ш. Обычи и обряды связанные казахов прикладного искусства в прошлом и настоящем. – Алматы, 2001.
10 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі / Энциклопедия. А-Д. – Т. 1. – Алматы, 2011.

References

1 Mankeeva J.A. Qazaq tilindegi étnomädenï atawlardıñ tanımdıq negizderi. – Almatı, 2008.
2 «edu.e-history.kz» saytı
3 Şoybekov R.N. Qazaq zergerlik öneriniñ sözdigi. – Almatı, Ğılım, 1991.
4 Karutc R. Sredi kirgizov i turkmen na Mangyshlake / Per s nem. – Spb., 1910.
5 Bayalieva T.K. Doislamskie verovaniya i ih perezhitki u kirgizov. – Frunze, 1972.
6 SHevcova A. Kazahskij narodnyj ornament: istoki i tradiciya. – M., 2007.
7 Kislyakov N.A. Ocherki po istorii sem'i i braka u narodov Srednej Azii i Kazahstana. – L, 1969.
8 Qazaqtıñ zergerlik äşekeyleri. – Almatı: Öner, 1985.
9 Shahanova T.Sh. Obychi i obryady svyazannye kazahov prikladnogo iskusstva v proshlom i nastoyashchem. – Almaty, 2001.
10 Qazaqtıñ étnografïyalıq kategorïyalar, uğımdar men atawlarınıñ dästürli jüyesi / Énciklopedïya. A-D. – T. 1. – Almatı, 2011.

Сансызбаев Ө.

Сөз қателіктерімен оған ықпал етуші факторлар

Мақалада қазақ тіл біліміндегі өзекті мәселелердің бірі сөз қателіктері туралы айтылады. Сөз қателіктеріне ықпал етуші лингвистикалық және экстралингвистикалық факторлар қарастырылған. Нақты келтірілген мысалдар арқылы сөз қателіктерінің түрлері айқындалып, белгілі ғалымдардың еңбектері негізінде дәйектеледі.

Сөз қателіктерінің алғышарттарын қарастыру, оны болдырмау, себептерін көрсету қазақ тіл білімінің толық зерттеу нысанына айналуға тиісті. Мақалада қазіргі бұқаралық ақпарат құралдарындағы қателіктерге баса назар аударылады. Сөз қателіктерінің қазіргі себептерін ашу мен оның алдын алу жолдары сөз болады.

Мақалада орфографиялық, лексикалық, грамматикалық және логикалық қателіктер туралы айтылады.

Түйін сөздер: сөз мәдениеті, сөз қателіктері, лингвистикалық факторлар, экстралингвистикалық факторлар.

Sansyzbayev O.

Word mistakes and its factors

The article is about word mistakes, which is one of the problems of Kazakh linguistics. There are considered the linguistic and extralinguistic factors affecting such errors. Also, there were identified types of mistakes by specific examples and they confirmed by the works of famous scientists. Consideration of the causes of mistakes and their prevention should become the subject of a detailed study of the Kazakh linguistics. The article focuses on the mistakes of modern media. The article describes the causes of mistakes and their prevention. Also, the article talks about the spelling, lexical, grammatical and logical errors.

Key words: culture of speech, word mistakes, linguistic factors, extralinguistic factors.

Сансызбаев О.

Речевые ошибки и факторы, способствующие их проявлению

В статье рассматриваются проблемы словесных ошибок в казахском языкознании, а также лингвистические и экстралингвистические факторы, влияющие на подобные ошибки. Типы ошибок выявлены посредством конкретных примеров и подтверждены на основе работ известных ученых. Статья включает в себя вопросы орфографических, лексических, грамматических и логических ошибок.

При ведении исследовательских работ особое внимание уделено ошибкам современных средств массовой информации, причинам их появления и путям их решения. Рассмотрение причин ошибок и ведение профилактических работ должно стать предметом детального изучения в казахском языкознании.

Ключевые слова: культура слова, словесные ошибки, лингвистические факторы, экстралингвистические факторы.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 81’271; 82.085; 808.5

Сансызбаев Ө.,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
II курс магистранты, Алматы қ., Қазақстан, e-mail: omirbek_92.12@mail.ru
Ғылыми жетекшісі – ф. ғ. д. профессор Д. Әлкебаева

СӨЗ ҚАТЕЛІКТЕРІМЕН ОҒАН ЫҚПАЛ ЕТУШІ ФАКТОРЛАР

Сөз мәдениеті – қазақ тіл білімінің зерттеу нысандарының ішінде кейінірек қолға алынған сала. Оның тілдің басқа салаларынан басты айырмашылығы – күнделікті өмірмен, тілді қолдану, жазу, сөйлеуімен тығыз байланыстылығында. Ал осы сөз мәдениетінің көп қырлы, аса көкейкесті мәселелерінің бірі – сөз қателіктері.

Сөз қателіктері туралы қазақ тіл ғылымында, ғылыми еңбектерде біршама айтылып та, жазылып та жүр. Көбіне тілдік қателіктер деген атаумен де аталып келеді. Оның басты себебі әдеби тілдің нормативтік өлшемдері зерттелуінен, тілді пайдаланушылардың ішкі лингвистика саласына қатысты қарастырылғанына тікелей байланысты болса керек. Қазақ ұлттық әдеби тілінің нормасы мен тілдің табиғи нормаларын дұрыс сақтау мәселесі сөз мәдениетінің ең маңызды компоненті болып саналады.

Тілдік қателіктер – сөз мәдениетіне зиянын тигізетінін, оның нормалық базасын тұрақтандыруға кедергі келтіретін сала. Сондықтан тілдік қателер – сөз мәдениеті қарастыратын күрделі сала. Р. Сыздық бұл туралы былай дейді: «Тіл қолданысындағы қателерді көрсету үшін олардың дұрыс болуға тиісті базасын тану қажет, тілдік жүйені, ол жүйеге сай қалыптасқан нормаларды айқындап алу шарт». Сондықтан тілдік қателіктер сөз мәдениетінің де, стилистиканың да қарастыратын маңызды компоненттерінің бастылары болады. Тілдік қателіктер сөз қолданысында пайда болғандықтан, оны сөз қателіктері деп тұрақтандыру орынды болып саналады [2, 142].

Сөз қателіктері тек тілдік норма тұрғысынан тілдік заңдылықтарды дұрыс қолданбаудан ғана болмайды, оның басқа да себептері бар. Қазақ тілі сөз тіркесі, тұрақты тіркестермен синонимдік қатарларға өте бай, алайда, бір тіркестің екінші сөзбен тіркесуге болмайтын сәттері кездесіп қалады. Мысалы, етістіктің болымды, болымсыз түрі барлық есім сөздермен тіркесе бермейді [9, 39].

Сөз қателіктеріне жол бермеу – лингвистикалық білім дағдыларын ғана емес, мәдени құндылықтарды бағамдаудың кешенді білімділік жүйесін таныта алады. Жалпы алғанда сөз мәдениетінің түзетін сөз, сөз тіркесі, сөйлем арқылы құрылған адамның сөз «әрекеті» әртүрлі сандық және сапалық компо-

ненттің жемісі. Жеке тілдік тұлғаның «өзімнің алдымда көп қиындықтар тұр, ізінше мен келдім, он студент қана сенбілікке қатысты, казком күтіп тұр, қайтарын айтпады, айтарын, айтпасын білмедім, бір жаңа жұмыстар қарап тұр» деген сияқты сөз сөйлеудегі қателіктердің уақыт кешіктірмеді, қолданыста жиі ұшырасуын тек әдеби тілдік норма тұрғысынан ғана емес, түрлі экстралингвистикалық факторлармен бірге қарастыруды қажет етеді.

Тілдің пайда болуы, дамуы, әдеби тілдің қалыптасуы, стильдік тармақталуы туралы мәселелер де тіл және қоғам түсінігіне орайласады. Бұл орайда тілге әсер етуші факторларды да назардан тыс қалдырмаған абзал.

Тілге әсер ететін сыртқы факторлар (экстралингвистикалық) көп. Мұндай жағдайда мемлекет алдында тілдің өміршеңдігін сақтау, тілдің таралуы мен дамуы, қолданыс аясын сақтау сияқты мәселелер тұрады. Тілге әсер ететін экстралингвистикалық факторлардың әсерінен тіл, ең алдымен, функционалдық жағынан көп өзгеріске түседі. Өйткені, тілдің алғашқы белгісі – қарым-қатынас нысаны болу. Тілдің функционалды қызметі бұзылса, оның құрылымдық қызметінің бұзылары даусыз. Тілдің құрылымдық қызметі – тілдің көп өзгермейтіндігі.

Тілдік (лингвистикалық) және тілдік емес факторларды (экстралингвистикалық)ген. Ол тілден тыс факторларды тілді қоғам тарихы, географиялық мекен-жай, мәдениет тарихы, саясат, әдебиет, диалектілік жіктермен т.б. байланыста қарап зерттейді, яғни тілді оның өмір сүруіне қажетті сыртқы жағдайлармен байланыста қарайды. «Экстралингвистика тіл жүйесінің, ішкі механизмін түсіндіре алмайды, оған қатынасы жоқ. Ал тілдік факторлар тілдің құрылымын, жүйесін, яғни тілдің өзіне ғана тең ішкі мәселелерін, өзіндік ішкі заңдылықтарын зерттейді», – дейді [4, 49]. Бүгінгі сөз қателіктері де тілдік немесе тілдік емес факторлардың әсерінен орын алуда десек қателеспейміз.

Алдымен сөз қателіктері қандай жағдайда орын алады деген сұрақты талқылап көрейік. Көбіне тілдік ортаның әсерінен болады. Сондай-ақ жеке тұлғаның сөздік қорының аздығы да сөз қателіктерінің орын алуына себеп. Әр түрлі сөз жанрларына тән тілдік бірліктерді талғап қолданбау да қателікке жол береді. Ал бұқаралық ақпарат құралдарында кездесетін сөз қателіктерінің жөні бір бөлек. Себебі БАҚ тілдік ортаны қалыптастырады.

Бүгінгі бұқаралық ақпарат құралдарындағы көп кездесетін қателіктердің бірі – орфографиялық қателіктер. Емле ережелерінің сақталмауынан, орфографиялық принципті дұрыс қолданбаудан болатын қателіктерді жиі көзіміз шалады. Мысал үшін, бірге жазылатын, терминдік мәнге ие болған жекеменшік, қосазаматтық, жалпымемлекеттік, малшаруашылық сияқты құқық, шаруашылық саласына қатысты атаулар, еш, әр, кей, бір, қай, әлде сөздерімен біріккен есімдік, үстеу сөздер түбір тұлғаларын сақтап бірге жазылатын сөздер бөлек қалпында жүр.

Қарапайым ережелер болса да, қаперімізде шығарып алатын сәттер болады. Мысалы қазіргі интернетжурналистикада кездесетін сөз қателіктерінің бірі – орыс тілінен енген сөздерге қосымшалардың дұрыс жалғанбауы. Соңғы дыбыстары *ог, уг* болып келген сөздер мен *рк, рг, нг, кс, кт, ск, лк, нкт, кль, брь, бль* сияқты дауыссыздар тіркесіне аяқталған сөздерге қосымшалар әрдайым жіңішке қалпында жалғанады: *педагогтер, педагогі, геологтер, геологтің, паркі, парктен, киоскіге, полкке*, т.б. Ал ль дыбысынан аяқталатын сөздерге қосымшалар жуан жалғанады. Тек тәуелдік тұлғада келгенде ғана буын үндестігін сақтамай, жіңішке жалғанады. Мысалы, *медаль, медальға, медальдар, медалі; фестиваль, фестивальға, фестивальдық, фестивалі*;

Қазіргі уақытта интернет пен әлеуметтік желілерде тыныс белгілерден жіберілетін қателер өте көп кездеседі. Бұл да сөз мәдениетінің талабына үлкен нұқсан келтіреді. Тыныс белгіден жіберілетін қателіктер сөйлемнің құрылысына, оның орын тәртібіне үлкен нұқсан келтіріп қана қоймайды, тыңдаушының айтушыдан алатын сөз мазмұнының ақпараттық мәнін солғындатады әрі түсінуге ауырлық жасайды. Тыныс белгіден жіберілетін қателер тілді пайдаланушының сауатсыздығын көрсетеді.

БАҚ беттерінде *ал, бірақ, өйткені, сондықтан*, т.б. шылауларды сөйлемнің басына шығарып, одан кейін үтір қойып сөйлемді жалғастыратынын оқып жүрміз. Негізінен жоғарыдағы шылаулар көбіне сөйлем ортасында жазылады. Ал бұл шылаулармен сөйлемді бастау – кәсібиліктің белгісі емес. Бұл туралы Р. Сыздық: «Жазу мәдениетінің бір ұшы тыныс белгілерін дұрыс қоюда болса, оның ережелерін де белінен басып, берекесін алып жатқан жайымыз бар. «Дауыс кідірген жерге үтір қойылсын!» деген «жекеменшік» ереже шығарғандардың «көмегімен» үтір дегенді тоғытып жібердік. Сөйлем басында келген ал, бірақ, өйткені, сондықтан шылауларды үтірмен бөліп тастайтынды дағдыға айналдырдық. Бұл жалғаулық шылаулар

әдетте екі сөйлем мүшесінің ортасында немесе құрмалас сөйлемнің екі компонентінің ортасында келеді, мұндайда алдарынан үтір қойылады. Ал кейде, әсіресе газет беттерінде бұл жалғаулықтарды сөйлемнің басына шығарып қолданады. Ондайда сәл паузамен бөлініп айтылғанмен, үтірмен ажыратылмайды. Бұл орайда, яғни сөйлем басында келген одағай, қаратпа, қыстырма сөздерден кейін ғана үтір қойылады. Көрсетілген шылаулар – қыстырма да, одағай да, қаратпа да емес, жалғаулықтар» – дейді. [7].

Қазақ тілінде сөйлеу және жазу тәжірибесінде көп қарастырылмаған қателіктердің түріне жататындардың бірі – логикалық қателіктер. Қазақ тілінің стилистикасына қатысты еңбектердің ішінде М.Серғалиевтің «Стилистика негіздері» атты еңбегінде логикалық қателіктерге тоқтала отырып, сөз қателіктерінің негізі осы логикалық қателіктерден туындайтынын айтады [5, 95 б]. Сөз сөйлеу қарым-қатынасында туындайтын логикалық қателіктерді тілдік немесе тілдік емес қателіктердің қатарына жатқызуға бола ма деген заңды сұрақ туады. Логикалық қателіктердің күрделі құрылымдық нысанын басты назарға алғанда бұл сұрақтың жауабы да оңай емес екенін бірден аңғаруға болады. Логикалық қателіктер туралы ғылыми көзқарастар әлі бір жүйеге түскен жоқ. Негізінен логикалық қателіктер ойлау факторларынан туындайтын болғандықтан, тілдік емес қателіктердің қатарына жатқызылады. Тілдік қателіктердің барлығы сөзді қолданушының ойын дұрыс жеткізе алмағанынан, дұрыс ойламауынан, логикалық заңдылықты сақтамауынан орын алып жатады.

Логикалық қателіктерді анықтаудың өзі оңай емес. Оны білімді, нағыз тіл мамандары ғана зерттей алады. Десе де адамдар логикалық қателіктің орын алуына екі жағдайда жол беріп жатады. Кей адамдар әдейі жасаса, кей логикалыққа телер мақсатсыз жасалынады.

Логикалық қателіктер кейде фактілік қателіктермен ұқсас келеді. Айтушы өз пікірінен қайтпай, өзінің ойлау заңдарын жете пайымдамағандықтан, жауабын, пікірін өзгертпей логикалық қателікке ұрынып қалады. Мысалы: *Сенің айтқаныңның бәрі бос сөз, былшыл. Жер дегеніміз тегіс, екі өгіздің мүйізі көтеріп тұр*. Айтушы өз сөзін ойына алғашқы алған ақпарат негізінде пайымдайды, сондықтан осындай сөйлемдер логикалық қателікке жол береді [3, 162].

Логикалық қателіктер туралы біржақты пікірмен шектелуге болмайды. Логикалық қателіктер тілдік және тілдік емес факторлардың қатарына жатқызылады. Сөз мәдениетінің басты компоненттері болатын тілдік, этикалық, коммуникативтік нормалардан жіберілетін қателіктердің барлығы логикалық қателіктерге тікелей қатысты [6, 198].

Тілдік емес қателіктердің қатарына фактілік қателер (сандық деректер, есімдер, географиялық атаулар) жатады. Айтушы сөйлеу актісінде, баяндап отырған мағыналық-ақпараттық сөз «әрекетінде» белгілі хабар, ақпарат туралы дұрыс мағлұмат бермейді. Фактілік қателер айтушы білімінің төмендігін көрсетіп қана қоймайды, жеке тұлғаның интеллектуалды біліктілігін, аялық білімін және мәдениетін жетілдіруін талап етеді. Қазіргі таңда әлеуметтік желілердегі жеке топтар мен парақшалар оқырмандар санын арттыру үшін сан түрлі жалған фактілерді жазуда. Мысалы, *Астанаға келген Джастин Биберді белгісіз біреулер аяусыз соққыға жығып кетіпті.* Болмаса *Баян Есентаева шетелдік журналдардың біріне жалаңаш күйінде суретке түсті* т.б. Мұндай жалған фактілік ақпараттар әлеуметтік желі парақшаларында жетіп артылады. Ал оны кей оқырмандар ақиқат деп қабылдап қалуы да мүмкін.

Қазіргі қазақ баспасөзінде стилистикалық қателер көптеп кездеседі. Бұл қателер көбіне лексика, грамматика мен синтаксис принциптерін дұрыс қолданбаудан келіп шығады. Мысалы, бүгінде теледидардан жаңалық көріп отырып, жүргізушінің *«толығырақ тілшіміз баяндайды»* деген сөзін талай рет естіген де боларсыз. Ал мән беріп қарасаңыз, *«толығырақ»* деген сөздің өзі жарым-жартылай баяндайды деген мағынаға саяды. Дұрысы толықтырып баяндайды болады. Кейде *«бастаған ісіне бел шеше кірісті»* деген сөйлемді де жиі көзіміз шалатын болды. Адам бел шешіп демалады, бел буып іске кіріседі. Бұл бір шетінен логикалық қателік те.

«Жұмыс жасайды» деген тіркес те көп қолданылып жүр. Жұмыс жасалынбайды, жұмысты істейсің. Одан өзге *«қаңғыбас ит»* деген тіркес те көп қолданылады. Дұрысы бұралқы ит болады.

Қазіргі таңда тұрақты тіркестерді қолдануда да көп қателер кездеседі. Кей журналист: *«әкімқараның құлағына алтын сырға – пәленбай ауыл ауызсуға жарымай отыр»* дейді. Сонда сол жердің әкімі «менің құлағыма алтыннан сырға салды екен» деп, мәселені шеше қоя ма екен? Жоқ, әкім бұл сөзді қаперіне алмауы да мүмкін. Өйтетін жөні бар, өйткені «құлағына алтын сырға» тұрақты тіркесі – «естімей-ақ қой» деген мағынаны білдіреді. Сондай-ақ, *ауыз*

толтырып айтарлықтай, көңіл көншітерлік деген тұрақты сөз тіркестері жағымсыз мәнде ғана қолданылады. Оны кейде жағымды мәнде қолданылғанын есітіп жағамызды ұстаймыз.

Қазақ тілінің, ана тілінің сөз мәдениетін көтеру – ұлттық мүдде талаптарының бірі. Қазақ тіл мәдениетінің үлкен бір саласы – сөйлеу және жазу мәдениеті, оны жоғары деңгейге көтерудің басты заңдылығы – дұрыс айту және қатесіз жазу нормасы.

«Ана тілін жақсы білу – әркімнің азаматтық борышы. Егер әрбір сөзді орнымен жұмсай біліп, айтқан ойы мазмұнды, нысанаға дәл тиетіндей ұғымды шығып, тыңдаушысын баурап алардай әсерлі болса, ана тілінің құдіреті сонда анық сезілер еді. Ал мұндай шеберлік тек тіл мәдениеті жоғары адамдардың ғана қолынан келер жайт» – деп тұжырымдайды М.Балақаев [1, 78]. Бұл әрине ауызша және жазбаша қарым-қатынасқа түсушілерге тікелей қатысты.

Әдебиеттер

1 Балақаев М., Серғалиев М. Оқулық. – Алматы: Зият Пресс, 2004. – 140 б.
2 Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.
3 Әлкебаева Д. Сөз мәдениеті. – Алматы, 2011. – 141 б.
4 Сыздықова Р. Сөз сазы. – Алматы: Мектеп, 1974. – 95 б.
5 Сыздықова Р. Бүгінгіжазу-сызумәдениеті // Егемен Қазақстан. 2004, 17 қыркүйек.

References

1 Balaqaev M., Serğalïev M. Oqwlıq. – Almatı: Zïyat Press, 2004. – 140 b.
2 Sızdıq R. Tildik norma jäne onıñ qalıptanwı. – Astana: Elorda, 2001. – 230 b.
3 Älkebaeva D. Söz mädenïeti. – Almatı, 2011. – 141 b.
4 Sızdıqova R. Söz sazı. – Almatı: Mektep, 1974. – 95 b.
5 Sızdıqova R. Büngingijazw-sızwmädenïeti // Egemen Qazaqstan. 2004, 17 qırküyek.

Тоқбаев А.Қ.

Мемлекеттік тілді үйретудің өзекті мәселелері

Соңғы жылдары көптеген тіл мәселелері баспасөз бетінде басылып, өз оқырмандарының, әсіресе тіл жанашырларының көңілдерінен шығып жүр.

Бұл тақырыпта фонетика, грамматика, лексика сияқты тіл білімінің деңгейлері сөз етілмейді. Қоғамдық құбылысымызға байланысты қазақ тілі – мемлекеттік тіліміз сөз болады.

Бала бастауыш сыныпқа дейін ауладағы балалардан, үйде де, интернеттен мультфильмдер мен өзге де бағдарламаларды орыс тілінде көріп әрі естіп жүреді. Сондай жасөспірімдерге өзінің ана тілі – қазақ тілін қалай үйретеміз дейтін сұрақты шешу әдісі бұл мақалаға да арқау болып, қысқа әрі тұжырымды түрде берілген. Мақала қазақ тілін білуге және үйренуге ынтасы бар көпшілікке пайдасы тиер деген сеніммен жазылған. Сонымен қоса, ондай жағдайда қандай тәсіл қолданылатыны көрсетілген.

Қазақ тілінің құдыреті, оны жаңғырта түсу қажеттілігі де айтылады. Тәуелсіздігімізді ту еткен еліміздің мақтанышы – қазақ тілімізді білмей, үйренбей өскен жастар мемлекетіміздің абыройына сын екенін қарапайым тілмен жеткізілген.

Сонымен қоса, мемлекеттік тіліміз мәңгілік әрі баянды болу үшін рухымызға ауадай қажет ана тілімізді үйренейік, қолдан келсе, басқаларға да үйретейік деген мақсат көзделген.

Түйін сөздер: мемлекеттік тіл, қазақ тілі, қоғамдық құбылыс.

Tokbaev A.K.

Urgent problems of teaching the state language

In recent years, many problems in the study of languages, published in the media resonate with the readers, especially those who are concerned about the fate of the language.

The theme isnot aboutphonetics, grammar, vocabulary and other spheres oflinguistics. Dependingonthehistoryandpublic processes the theme is about Kazakhlanguage, thestatelanguage.

A childbeforegoingto Primary School hears Russian wordsfrom childrenin the yard orathomewatchingcartoonsandotherprogramsin the Internet. Methods of teaching theKazakhlanguageto young people are given in thisarticle inshortandconceptualform. Thearticlehas been writteninthebeliefthat it will be of benefit to those who wish to learn the Kazakh language. Inaddition, it gives methods for application.

The beauty of the Kazakhlanguage and the needof its popularizationwould take place in this article. In simple terms it refers to the need of young people to learn the Kazakh language – the pride of our country.Also if we want our language last forever we should learn and teach the Kazakh language.

Key words: the state language, the Kazakh language, public processes.

Тукбаев А.К.

Актуальные проблемы преподавания государственного языка

В последние годы многие проблемы в изучении языков, опубликованные в прессе, находят отклик у ее читателей, особенно у тех, кого волнует судьба языка.

В данной статье не рассматриваются такие отрасли языкознания, как фонетика, грамматика, лексика. В связи с общественным мнением в процессе обучения языка речь пойдет о казахском языке.

Ребенок до поступления в начальную школу слышит русские слова от детей во дворе, дома смотрит мультфильмы и другие программы из Интернета. Вопросы и методы обучения молодежи своему родному языку даны здесь в короткой и концептуальной форме. Статья написана в надежде, что принесет пользу желающим учить казахский язык. Кроме того, показаны методы для их применения. Также здесь говорится о важности и необходимости популяризации казахского языка как родного, так и государственного. Автор утверждает, что для повышения статуса казахского языка и его сохранения мы должны изучать родной казахский язык и обучать других.

Ключевые слова: государственный язык, казахский язык, общественный процесс.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 81:372.881

Тоқбаев А.Қ.,

Қайнар университетінің I курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: azattk@mail.ru

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ ҮЙРЕТУДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Елбасы кезінде былай деген: «...Заманауи қазақстандық үшін үш тілде – қазақ, орыс, ағылшын тілдерін меңгеруі өз болашағының міндетті талабы. ...Бірақ, қазақ тілі қазақстандықтар үшін үш тілдің бірі емес, біріншісі, бастысы, маңыздысы.»

Еліміздің әр азаматы осы тоғысып жатқан үш тілді біле тұрып, өзінің Мемлекеттік тілін толық игеруі шарт. Сонда ғана ол өз ортасында нағыз лайықты адам деп есептелінеді. Өйткені өз ана тілін меңгерген адамнан ғана патриотизмді, отанына деген сүйіспеншілікті, өзінің отбасына деген жауапкершілікті күтуге болады.

Мемлекеттік тіліміз – ұлтымыздың күретамыры болғандықтан, тілімізді сәби дүниеге келгеннен бастап үйретуіміз қажет. Ауыл оқушылары қазақ тілін өз өмір сүрген ортада, туыстар мен достар арасында да мектепке бармай-ақ үйреніп алу мүмкін. Олар ұстаздарғамәселе тудырмайды. Ал орыс тілін пайдаланып жүрген көптеген қала балаларына мемлекеттік тілді үйрену әрине қиынға соғады. Себебі, олар «Ана тілін» алғаш рет қолына алғанда, сөйлемдегі әріптерді бір-біріне қоса алмай, сөз бен сөйлем мәніне жетпей, кітап бетін ашуға құлықсыздық танытады. Бірақ ондай орыс тілді балаға «Обучениеграмоте» оқулығын бергенде, әріптерді бірден қосып, оқи бастайды. Сондықтан қала оқушыларына қазақша үйрету мәселесін шешу үшін, қазақ пен орыс тілінің әліпбиі ұқсас болғандықтан, оларға алдымен орысша оқыту әдісін пайдаланатындар баршылық. Бұл алғашқы сабақ өткізгендегі оқыту мәселесінің бірінші күні, бірінші пәні ғана. Алдарында қазақша оқып үйренетін басқа да саланың пәндері бар. Сонда да көптеген ата-аналар балалардың болашағына алаңдамай, «Сауатын ашатын да, білімді саналарына құятын да мұғалім» – деп отбасында бала тілін бұрмалатып-шұлдірлетіп жүргені өкініштіақ.

Шет тілдерді бір-екі жылда үйреніп кететін жастарға халық мұрасы болып жүрген мемлекеттік тілді үйретудің ұлттық құндылықтарды бойларына сіңірудің әдіс-тәсілдері аз талқыланып жатқан жоқ.

«Кел балалар, оқылық!» – деп сонау XIX ғасырда ұран салған ұлы ағартушы Ы.Алтынсарин үйреткен төл тіл қиын деп кім айтады?

Сонда көптеген балалардың өзінің мемлекеттік тілін екінші орынға қоюына не себеп? Не істеу қажет деген сұрақтарға жауап іздеуге еріксізден тырысып бағасың.

Бүгінгі күннің балалары берілген тапсырманы интернет желісінен оқып, ұстаздарды қажет етпейтіндей күйге де түсіп барады. Ал, техника тірі сөйлеу қатысына, басқаша айтқанда -ауызша сөйлеу қабілетіне, оқушының сөздік қорын байытуға, олардың ынтасын көтеруге жағдай жасай алмайды.Осы мәселені шешу үшін әрбір ұстаз білімін, шеберлігін екі есе арттырып, сабақтарды екі есе қызықты да ілімді оқытуға талпыну қажет. Бір сабақты интернеттен алынған білімімен тексеріп, екіншісін оқулық бойынша, үшіншісін оқу бағдарламасынан ауытқымай одан да мәнді өткізуге болады. Мәселен, тіл мен әдебиет пәнін айтыс, жыр және термемен жалғастырып (тіл жанры), поэзиядағы өлеңдерді жаттатқызып, прозадағы басты кейіпкерлерді талқылатып, шәкірттер арасында өзара бәсекелестік тудыруға болады. Сөздің тура және ауыспалы мағынасын, сөз құрамдарын, тіл мәдениетін, термин мен тілге байланысты бейнежазбаларды пайдалана отырып, түрлі пікір таласқа көшкен де артық емес. Сол сұрақ-жауаптарға байланысты бағалар қойылып жатса тіптен де құба-құп. Сынып ішінде оқу бұрышын ұйымдастырып, онда «Өнер алды – қызыл тіл» сияқты ойын мен байқауларда жеңіске жеткен балалардың аттарын атап, оқушылардың ой-пікірлерін, кейде ұстаздардың да әдістемелік-педагогикалық, практикалық, технологиялық ұсыныстарына арналған мақалаларын бастырса, ондай әдіс те тілдің қарым-қатынас құралы екенін дәлелдеп, оқушылардың оқуға деген ынтасын көтеріп, оларды бірлікке тәрбиелеуге әсерін тигізер еді.

Басқа пәндерге қарағанда осы бір гуманитарлық сала үлкен рөлге ие екені рас. Себебі өзге пәндер де тілмен түсіндіріліп, тілмен үйретіліп жатады.

Тағы бір мәселе; әр бала ертеңіміз болғандықтан, ұстаз тек білім беретін адам ғана емес, психолог болмаса да психология саласынан хабардар болуы міндетті. Себебі, бірі бай, біреуі орташа отбасынан, енді біреуі балалар үйінен шыққан оқушылардың санасы, мінез-құлқы, күш-жігері әртүрлі болғандықтан және қазіргі интернет заманында оқытушымен білімін теңестіріп қалған шәкірттерді сабақ уақытында тыныш отырғызу, тәртіпке келтіру оңай емес. Ол үшін балаларға сабақты қызықтыра, ойын түрінде беру керек. Бәрі оқушының көңіл-күйіне байланысты. Оларды әрдайым түсініп, көңілін аулауға да шыдамдылық керек. Ол тапсырманы түсінбей қалып, не әлеуметтік жағынан қиналып, не ортаға сыйыса алмай жүргені және сол сәттегі қылығын сезу үшін олардың өмірбаяның біліп қана қоймай, тұрмыс-тіршілігін, достар арасындағы қарым-қатынасын, аман-саулығын білу үшін сабақтан кейін олармен жас ерекшеліктеріне қарай тілдескен де орынды.Әлеуметтік жағдайы төмен болса, баланың намысына тимей, мектеп басшыларымен кеңесіп, әкімдіктегі оқу жүйесін басқаратын өкілдерге өтініш жазып, балалардың тірлігін жақсартуға болады. Әлсіз болса спорт ұйымына, денсаулығында ақау болса дәрігерлер комиссиясынан өткізіп, емдейтіндей шаралар қолданса, тұрған жері жайсыз болса оның да жартылай болса да шешімін тауып жатса,ондай баланың психологиялық жағдайы жақсарып, ұстаз дасабаққа берілген уақытынтолықтай сабақ өткізуге жұмсайды. Әрине, ата-ана да балаға қамқор. Мемлекеттік және ресми тілдерде іс қағаздарын жүргізу үлгілері бойынша үкімет ұжымына хат та жолдауы мүмкін. Алайда мектеп- ол үлкен мемлекеттік мекеме. Әр бала өзінің алғашқы мектебін өз үйіндей көріп, білім берген ұстаздарының аты-жөнін орта жасқа келсе де ұмытпайтыны, оларды ата-анасындай сыйлайтыны жоғарыда айтылғандай сондай қамқорлықтардың нәтижелерінен болар. Әрине, бұндай ізгілі әрекеттерді қолға алған ұстаздың ұйымдастырушылық қабілеті жоғары болған жөн.

Мемлекеттік тілді үйретудің тағы бір өзекті де маңызды мәселесі – сол үйретуге тырысқан адамға мемлекеттік тілдің қажеттігінмойындату. Ол үшін оларды оқуға үйрету аздық етеді. Оған тарихи дәлелден гөрі өзі өмір сүріп жатқан қоғамның тіл заңдары, оның іске асқан іс-шаралары, мемлекеттік тілдің болашағы қажет. Оларға мемлекеттік тілді жақсы үйренбеген маман жұмысқа бірден алына қоймайтынын, қызметте де өсу мәселесі қиындай түсетінін, және ол өз мамандығы бойынша оқып, білімін жетілдіруі қиындайтынын дәлелдермен айту абзал.

Белгілі тіл танушы Ә. Қайдаров «Қазақ қандай халық?» деген сауалға берілер дұрыс жауап, сайып келгенде, қазақ халқының кім болғанын емес, сонымен қатар оның бүгінгі таңда кім екенін және оның ертеңгі жарқын болашағын білгісі келетін, біле тұрып, түсінгісі келетін, өркениетті ел ретінде онымен мәдени, экономикалық, достық қарым-қатынаста болғысы келетін дүниежүзілік қауымдастықтарға да қажет» деп айтқан еді.

Сонда да, егер адамның көкірегінде намыс болмаса оған мемлекеттік тілді үйрету қиынның қиыны. Ондай жандардың тіл мәселесін шешу үшін олардың рухын да көтерген дұрыс. Қазақтың маңдайына біткенАбылайхан, Абай, Ыбырай, Әлия сияқты қаншама тарихи тұлғаларымыз бар. Қазақ теледидарына 59 жыл, «Жас алаш» газетіне, қазақ радиосына 95 жыл, «Қазақконцерт» бірлестігіне 57 жыл т.б. да қазақ тілінде сөйлеп тұрған ұжымдарымыз да қаншама! Бүгінгі таңда әлем мойындаған Қазақстан дүние жүзі бойынша көлемі жағынан тоғызыншы орынды алып, бүкіл Менделеев таблица элементтерін иесіболып отырса да ана тілін білмеген қазақ өз елінде шетелдік сияқты көрінуі қоғамға да сын болмақ.Мұстафа Шоқай да: «Бала қай тілде білім алатын болса, сол ұлтқа қызмет етеді» деп бекер айтпаған.

Сонымен қоса балалардың өзімшілдігіне де көңіл бөлген артық етпейді. Сонда ғана олар өзінің тілін қадір тұтып, сонда ғана сөйлеу мәдениетін үйреніп, мәнерлеп сөйлеу қабілетін асырады. Жазу арқылы да өз ойларын бір арнаға тоғыстырып, ізденеді, талаптана түседі. Оқушы мектепте үйренудің төрт кезеңін өтеді:

Тілдесім әрекеті.

Сөйлесім – айтылым.

Әріп тану.

Жазылым. Эссе. Мәтін құрау.

Мемлекеттік тілге сеніп, оны қажетсінген адам оқу жүйесін толық игеріп кетуге де шамасы жетеді. Нағыз қазақ болып, өмірге деген құштарлығын арттыра түседі. Далада да, қалада да кездескен әрбір қазақ тілін білген адаммен емін-еркін ой-түйсігімен бөлісуге мүмкіндік алады. Өйткені ұлттық тілден ол өзінің ұлттық болмысын сезеді. Қазақ тілі – қазақтың ана тілі. 1995 жылы әлемдегі 6 мыңнан астам ұлттардың ішінен тәуелсіз унитарлы ұлттық мемлекетін құру құқына ие болған 149 ұлттың бірі – қазақ ұлты болған. Ата-заңымен мемлекеттік тіл етіп, қазақ тілін қабылдаған болатын.

Қазақ тілі дүние жүзіндегі алты мыңдай тілдердің ішінде көркемдігі, тіл байлығы жағынан ондықтар ішінде тұрған тіл. Тіл – тәуелсіздігіміздің бір бөлшегі. Мемлекеттік тілді үйрету де бүгінгі саясатқа кіреді.

Алматы қаласының ОММ құжаттарынан мынадай мәлімет алуға болады. Саяси жобалардың көбі орыс тілде сөйлейтін адамдар арасындағы қазақ тілін және Қазақстандағы этнос өкілдерінің бірлігі мен достығы туралы мәселелерді қозғап жатады. 1930 жылдардың өзінде де халқымыздық тілдік саясаты қазақ тілін жалпылама оқытуға негізделген болатын.

1929-1930 жылдары құрылған курс жүйелері ашылып, қазақ тілін оқытуды ынталандыру үшін Қазақ социалистік автономиялық республикасының үкіметі орыс және өзге ұлт өкілдерінің тіл үйренуіне және қазақ тілін іс-жүргізу ісіне пайдалануына бірнеше іс-шаралар жүргізді.

1933 жылдың бірінші қыркүйегінде «Қазақ тілін меңгерген мамандарға арналған жеңілдіктер туралы қаулы» қабылданды.

1939 жылдың 13 қыркүйегінде Қазақ КСР Кеңес төралқасының арнайы отырысында да қазақ тілінен білімді анықтау бойынша сараптама туралы нұсқаулық бекітілді. Бұл нұсқаулық бойынша аудандық, қалалық және облыстық халыққа білім беру бөлімдерінде де қазақ тілі бойынша мамандардың тәжірибелік комиссиялары ұйымдастырылды.

Елдің елдігі өзінің мемлекеттік тілімен өлшенеді. Қазақ тіліміз ұлтымыздың мәртебесі, мақтанышы. Өз елінде бөтен болмау үшін әрі өзінжұрт сыйлау үшін әр қазақстандық ең алдымен Мемлекеттік тілін үйрену парыз. Қазақ ұлты мемлекетті құраушы титулды ұлт болғандықтан мемлекеттік тіл – ұлттардың бірлігінің факторы болмақ.

Президентіміздің жыл сайынғы жолдаған Жолдауында берген тапсырмасы: 2017 жылға қарай халықтың 80 пайызы мемлекеттік тілді меңгеру керек дегендіктен, мемлекеттік тілге тек тіл жанашыры болмай, оның қуаты да болып, өзінің тілге деген махаббатын көрсетіп жүрсе ол да бір көмек түрі.Бірақ өкінішке орай халықтың 80 пайыз тіл меңгеруіне әлі де ерте.

«Ұстаздық еткен жалықпас, үйретуден балаға» деген ұлы Абайдың ұлағатты сөздері де тек ұстаздар үшін ғана емес, Қазақстанның әрбір азаматына арналған.

Қазақстан Республикасының Мәдениет және спорт министрлігі Тілдерді дамыту және қоғамдық-саяси жұмыс комитеті детіл мәселесімен айналысып келеді.Тіл жөніндегі әр жоба Қазақстанда тілдерді дамыту мен қолданудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарлама аясында жүзеге асырылады. Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамының филиалдары, Білім және ғылым министрлігі деүлкен іс-шаралар өткізуде.

«Тәуелсіздік күмбез дейтін болсақ, сол күмбезді тіреп тұрған төрт белгіміз бар, оның бірінші – елтаңба, екіншісі – әнұран, үшіншісі – көк байрақ, төртіншісі – қазақ тілі» деген Елбасының сөзі детіл тағдырын шешуге өз әсерін тигізуде.

Қазақстанның болашағы қазақ тілі болғандықтан, Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы заңы да (1997 жыл) Қазақстан Республикасында тілдердің қолданылуының құқықтық негіздерін, мемлекеттің оларды оқып-үйрену мен дамыту үшін жағдай жасау міндеттерін белгілейді. Қазақстан Республикасында қолданылатын барлық тілге бірдей құрметпен қарауды қамтамасыз етеді...

Қазақстан Республикасындағы тіл туралы заңдар Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді.

Тіл туралы заңдар Қазақстан Республикасының азаматтарына, Қазақстан Республикасында тұрақты тұратын шетелдіктерге және азаматтығы жоқ адамдарға қолданылады.

Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі – қазақ тілі.

Мемлекеттік тіл – мемлекеттің бүкіл аумағында қоғамдық қатынастардың барлық саласында қолданылатын мемлекеттік басқару, заң шығару, сот ісін жүргізу және іс қағаздарын жүргізу тілі.

Қазақстан халқын топтастырудың аса маңызды факторы болып табылатын мемлекеттік тілді меңгеру – Қазақстан Республикасының әрбір азаматының парызы.

Үкімет, өзге де мемлекеттік, жергілікті өкілді және атқарушы органдар:

Қазақстан Республикасында мемлекеттік тілді барынша дамытуға, оның халықаралық беделін нығайтуға;

Қазақстан Республикасының барша азаматтарының мемлекеттік тілді еркін және тегін меңгеруіне қажетті барлық ұйымдастырушылық, материалдық-техникалық жағдайларды жасауға; қазақ диаспорасына ана тілін сақтауы және дамытуы үшін көмек көрсетуге міндетті.

Мемлекеттік ұйымдарда және жергілікті өзін-өзі басқару органдарында орыс тілі ресми түрде қазақ тілімен тең қолданылады.

Қазақстан Республикасының азаматының ана тілін қолдануына, қарым-қатынас, тәрбие, оқу және шығармашылық тілін еркін таңдауына құқығы бар.

Мемлекет Қазақстан халқының тілдерін оқып-үйрену мен дамыту үшін жағдай туғызу жөнінде қамқорлық жасайды.

Ұлттық топтар жинақты тұратын жерлерде іс-шаралар өткізілген кезде олардың тілдері пайдаланылуы мүмкін.

Қазақстан Республикасында тілдік белгісі бойынша азаматтардың құқықтарын кемсітуге жол берілмейді.

Қазақстанда мемлекеттік тілдің және басқа да тілдердің қолданылуына және оларды үйренуге кедергі келтіретін лауазымды адамдардың іс-әрекеттері Қазақстан Республикасының заңдарына сәйкес жауаптылыққа әкеп соқтырады... – деп жазылып сол жылдардағы заң бүгінгі таңда да өз шешімін тауып келеді.

Мемлекеттік органдарда мемлекеттік тілдің қолданылу аясын кеңейту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің қаулысы да сол 1998 жылдағы мемлекеттік органдарда мемлекеттік тілдің өрістеуіне ықпал еткен.

Бүгінгі таңда Елбасымыз: «... Біз қазақ тілін жаңғыртуды жүргізуге тиіспіз. Тілді заманға сай үйлестіріп, технология мәселесінен консенсус іздеу керек. Сонымен қатар, әбден орныққан халықаралық және шет тілінен енген сөздерді қазақ тіліне аудару мәселесін біржола шешу қажет. Бұл мәселе оқшауланған қайраткерлердің ортасында шешілмеуге тиіс. Үкімет мұны реттеген жөн» дегендей ұсыныстар айтуда. Осындай бағыт-бағдар беретін тапсырыстар кедергісіз орындалу үшін қазіргі нарық заманында да үкімет тарапынан мұғалімдердің еңбек жалақысын көбейтіп, кино саласында да өнегелі кино мен мультфильмдерді аударып, оны кинотеатрлар мен теледидардан көрсетіп, орыс мектептерінде оқитын балаларға қазақ тілі курстарын ақысыз өткізіп, қазақ тілінде шыққан қызықты кітаптарды да арзанға сатып дегендей көптеген шаралар да іске асып жатса, ол да мемлекеттік тілді үйретуге де, үйренуге де көп ықпалын тигізері хақ. Осындай игі істер арқасында қала орталығындағы кейбір дүкендер, мекемелер, көшелер де тіл тазалығын сақтап, қате жазылған сөздерден құтылар ма еді деп те ойлайсын.

«Басқаларды үйрете жүріп біз өзіміз үйренеміз» деп ұлы ойшыл Сенека босқа айтпаған.

Иә, тәуелсіздігімізді ту еткен еліміз қазақ болып қалу үшін мемлекеттік тілімізді қорғап, аялап келеді. Себебі, тек өз тілін толық меңгерген адам ғана өзінің ән ұранын 100 пайызға орындап бере алады. Ал енді халық мақал-мәтелдерімен, талай ұлыларымыздың сөздерімен, Елбасымыздың тапсырмаларымен, үкімет заңдары мен қаулыларымен дәріптелген мемлекеттік тіліміздің менсінбей, үйренуге талпынбай ақыр соңында мемлекеттік тіліміздің тарихын музейлерден көрмейік ағайын.Американдық ғалым Уолкер Коннор «Мемлекет халқының басым бөлігі сол ұлтқа тиесілі екенін сезбейінше, ұлт қалыптасты деп айтуға ерте» деген болатын. Ол үшін «Алтау араз болса, ауыздағы кетеді» деген бабаларымыздың сөзіне мән беріп, тек мемлекеттік қазақ

тілі арқылы қазақ болып жүргенімізді әрқашанда мойындауымыз қажет!

«Тілі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады»А. Байтұрсыновтың осы сөзін ұмытпауымыз керек.

Елбасымыздың «Қазақстан – мәңгілік ел» бағдарламасы жас ұрпаққа байланысты болғандықтан, олардың ана тілі – мемлекеттік тіліміз де мәңгілік бола бергей.

Әдебиеттер

1 Елбасының Қазақстан халқына Жолдауы. – 28 қаңтар, 2011.
2 Назарбаев Н. Ә. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра,1999. – 296 б.
3 Тіл туралы заң. – 1997. – 151 б.

References

1 ElbasınıñQazaqstanxalqınaJoldawı. – 28 qantar, 2011.
2 Nazarbaev N.Ä. Tarïxtolqınında. – Almatı: Atamura, 1999. – 296 b.
3 Tiltwralızañ. – 1997. – 151 b.

Тұрғанбекқызы А.,
Алшынова Г.

Фатима Балғаева – қобызды шебер меңгерген, алғашқы кәсіби орындаушы және педагог

Аталмыш мақалада қазақтың музыка өнеріне өлшеусіз үлес қосқан Фатима Балғабаеваның музыка өнеріне келген жылдарынан бастап ұстаздық, орындаушылық және ғылыми еңбек жолдары жүйелі түрде сараланады. Жаңа үш ішекті қобызға арналған ұлттық классикалық шығармаларды жоғары кәсіби шеберлікпен бірінші болып орындаған қобызшы ретіндегі қыры танылады. Қазақстан композиторларының қобызға арнап қазақ күйлері мен әндерін, пьесалар мен шығармаларды шығара бастауына ықпал еткен тұлға ретіндегі Фатима Балғабаеваның қазақ мәдениетіне сіңірген еңбегі кеңінен жазылады. Осы жолдағы ұстаздары мен олардан көрген тәлім-тәрбиесі мен тәжірибесі және педагог ретінде жазған ғылыми-зерттеу, ғылыми-әдістемелік еңбектері, шәкірттері жайында сөз болады.

Фатима Балғабаева қобызшылардың кәсіби жаңашыл бағыттарын, уақыт талабына сай, кәсіби шеберліктің жетілуін, үлкен тәжірибе арқылы үнемі өзгеріске, жақсы нәтижелерге жеткен ғылым жолындағы жұмыстарын және кәсіби музыкалық жеке орындау әдістерін қалыптастырып кетті. Осы ретте Ф. Балғабаеваның есімі қазақ музыка тарихында алтын әріптермен жазылар біртуар тұлға ретінде айқындалады.

Түйін сөздер: қобыз өнері, қобыз орындаушысы, ұлттық музыка, қобыз мектебі, классикалық шығармалар, қазақ күйлері.

Turganbekkyzy A., Alshynova G.

Fatima Balgaeva, a person, who professionally learned playing kobyz, the first professional performer and teacher

In this article we will analyze the ways of formation of research, pedagogical and performing activities of Fatima Balgayeva after her first steps to the sphere of musical art and her invaluable contribution to the Kazakh music. Also we will describe the fact that she is considered the first person who professionally performed classical compositions for a new three-stringed kobyz. The article gives information about Fatima Balgayeva's contribution to melodies, songs, plays and compositions for kobyz of other Kazakh composers. Also we will talk about her mentors, the education and experience conveyed by them on her professional way, including her research and didactic works as a teacher, as well as her own pupils will be discussed.

Fatima Balgayeva created the new directions for professional kobyz performers, worked on the compliance of professional skills to the passage of time, made great progress and change in the sphere due to her extensive experience and scientific approach and worked with techniques of professional performance alone. Proceeding from this it becomes obvious that the name of Fatima Balgayeva will be engraved in the history of the Kazakh music in gold letters.

Key words: art of kobyz, kobyz performer, national music, school of kobyz, classical works, Kazakh melodies.

Турганбеккызы А., Алшынова Г.

Фатима Балгаева – человек, мастерский выучивший кобыз, первый профессиональный исполнитель и педагог

В данной статье разбираются пути становления исследовательской, педагогической и исполнительской деятельности Фатимы Балгаевой после ее прихода в сферу музыкального искусства и ее неоценимый вклад в казахскую музыку. Так же рассматривается тот момент, что она первой профессионально исполнила классические сочинения для нового трехструнного кобыза. Описываются и вклад Фатимы Балгаевой в мелодии, песни, пьесы и сочинения на кобызе других казахских композиторов. Так же рассказывается о ее наставниках, данные ими воспитание и опыт на профессиональном пути, в том числе ее исследовательские и дидактичные работы в роли учителя.

Фатима Балгаева сформировала новые направления для профессиональных исполнителей на кобызе, работала над соответствием профессиональных навыков течению времени, достигла больших успехов и перемен в этой сфере благодаря ее огромному опыту и научному подходу и работала с методиками профессионального исполнения в одиночку. Исходя из этого становится очевидным, что имя Фатимы Балгаевой будет выгравировано в истории казахской музыки золотыми буквами.

Ключевые слова: искусство кобыза, исполнитель на кобызе, национальная музыка, школа кобыза, классические произведения, казахские мелодии.

© 2017 Al-Farabi Kazakh National University

ӘОЖ 78 (4/9)

Тұрғанбекқызы А., Алшынова Г.,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің
2 курс магистранттары, Алматы қ., Қазақстан,
e-mail: aidon_turganbek@mail.ru

ФАТИМА БАЛҒАЕВА – ҚОБЫЗДЫ ШЕБЕР МЕҢГЕРГЕН, АЛҒАШҚЫ КӘСІБИ ОРЫНДАУШЫ ЖӘНЕ ПЕДАГОГ

Қобыз өнері – қазақ халқының ең көне рухани мәдениеті. Жалпы тек қазақ емес, сонау түркі тілдес халықтардың мәдениетінен бастау алады. Қазіргі таңда қобыз – күй өнерінің жалғасы және де қазіргі заман талабына сәйкес заманауи шығармалардың орындаушы аспабы.

Қобыздың осындай деңгейге көтеріліп, әлі де жетілу жолында жүргені, өзіндік тарихы мен тыңдаушысы, орындаушысы, насихаттаушысы барда мәңгі өлмесі анық.

Қасиетті қобызды шебер игерген, сол арқылы музыка өнерін жан-жақты насихаттауда елеулі үлесін қосқан, халқымыздың біртуар қыздарының бірі – қобызшы Фатима Балғаева (1927-2005) болды. Ол 1927 жылы 5 мамырда Шымкент облысының Қызылбастау ауылында дүниеге келді. Жас кезінен-ақ Ф. Балғаева бай музыкалық ортада өсті. Сондықтан музыка өнерін үлкен қызығушылықпен бойына сіңірді.

Одан кейін 1942 жылы Ф. Балғаева Алматыдағы Жамбыл атындағы қазақ мемлекеттік филармониясында халық аспаптары оркестріне үйренуші ретінде қабылданды. Бұл кезде 15 жасар Фатиманың алғашқы үлкен өнердің есігін ашуы еді. Алғашында хас шебер домбырашы Науша Бөкейхановтың шәкірті болған екен, кейіннен Республикаға танымал домбырашы Қали Жантілеуовтен дәріс алады. Екі-үш жылдың ішінде домбыраны жетік меңгерген Ф. Балғаева қобызда ойнауды армандайды. Мұны дер кезінде сезген Ж. Қаламбаев Ф. Балғаеваға қобыз үйретудің жолын көрсетеді. Ал Ф. Балғаева, аз уақыттың ішінде күрделі аспапты тез меңгеріп, кәсіби музыкалық еңбек жолын халық аспаптар оркестрінде бастайды. Өзінің музыка өнеріне деген алғашқы қадамын қалыптастырған ұжым – Құрманғазы атындағы мемлекеттік академиялық ұлт аспаптар оркестрінде, оның мүшесі, кейіннен қобызшылар тобының жетекшісі, әрі жеке орындаушысы ретінде 22 жыл бойы қажырлы еңбек етті.

1944 жылдың 24 шілдесінде Алматы қаласында Құрманғазы атындағы консерватория ашылып, 1945 жылдың қыркүйегінде халық аспаптары бөлімінде алғашқы сабақтары басталды. Бұл бөлімнің құрылуы академик, ғалым, сазгер А. Жұбанов тікелей еңбегінің арқасы екені белгілі. Сол жылдары Ф. Балғаева өз қабілетін жоғары біліммен ұштастырмақ ниетімен жаңадан ашылған Құрманғазы атындағы консерваторияның қобыз сы-

ныбына оқуға түседі. Сол кездегі Петербург консерваториясының профессоры А.С.Ауэрдың шәкірті, белгілі скрипкашы И.А. Лесман дәріс берді.

Жоғары мәдениеттік терең білімі бар Лесманнан алған сабағы, Балғаеваға кәсіби маман ретінде қалыптасуына зор ықпалын тигізді. Ұлағатты ұстаз қобызшыларға сабақ бере жүріп, скрипкашылардың озық әдістемелерін, жинақтары мен өзінің педагогикалық мол тәжірибесін пайдалана отырып, «Қобыз үйрену мектебі» және «Техникалық жаттығулар» атты еңбектерін жазып шығарды.

Осы тұста қобыз үйрену мектебі қылқобыздан басталары сөзсіз. Себебі, сол қолдың тырнақ ішімен орындалу әдісі бірден бір дәлел. Кейіннен скрипкалық шығармалардың репертуарға көптеп қосылуымен біз қобызшылар ысқыш ұстау, интонация, техника өсіру сияқты әдістерді скрипка ойнау әдістерінен алды.

Ұлттық оркестр құрылған шақта, қобызға арналған бірде-бір оқу құралы немесе арнайы шығармалар жоқ еді. Осы аспапқа арналған алғашқы шығармаларды А. Жұбанов, М. Төлебаев, Л. Хамиди, Е. Брусиловский, С.И. Шабельский жазды.

Ф. Балғаева – жаңа үш ішекті қобызға арналған ұлттық классикалық шығармаларды жоғары кәсіби шеберлікпен бірінші болып ойнаған қобызшы. Ол өз өнерімен кәсіби қобызға композиторлардың қызығушылығын тудырады. Нәтижесінде, сазгерлердің ішінде ең бірінші болып А.Қ. Жұбанов «Қобызға арналған бес пьесасын» жарыққа шығарды. Оның ішінде «Ария», «Романс», «Көктем», «Жез киік», «Вальс» шығармалары кірді. Композитор мұнда қобыз бен фортепианоға өңдеудің өзінше тәсілдерін тапты. Содан кейін, Қазақстан композиторлары қобызға арнап қазақ күйлері мен әндерін, пьесалар мен шығармаларды шығара бастады. Осы жаңа туындыларды қобызда бірінші болып Ф.Балғаева орындады.

1950 жылы Ф. Балғаева консерваторияны бітіріп, халық аспаптар оркестрінде сым қобызшылар тобының концертмейстері болып көп жылдар елеулі еңбегін сіңірді. Сонымен қатар, ұстаздық, орындаушылық және ғылыми еңбек жолдарын нәтижелі жүргізе білді. Ф. Балғаеваның өміріндегі ерекше атап өтетін оқиғалар: бүкіл дүниежүзілік жастар мен студенттердің фестивальдерінде: Берлинде (1951 ж.), Бухарестe (1953 ж.) және Мәскеуде (1957 ж.) қобызда жеке ойнап, лауреат атағына иеленуі [1, 79].

1958 жылы бірінші рет Мәскеудің үлкен театрында өткен Бүкіл дүниежүзілік жастар мен студенттердің фестивалінде қобызда жеке ойнап, конкурстың лауреаты атанады. Сөйтіп, қобыз өнерін бірінші болып шетелдерге таныстырған да, насихаттаған да Фатима болды. Мұндай фестиваль 1953 жылы Бухарестe, 1957 жылы Мәскеуде өтті. Және де 1958 жылы бірінші рет Мәскеудің үлкен театрында өткен қазақ республикасының әдебиеті мен мәдениеті күндерінің соңғы қорытынды концертінде КСРО халық әртісі Н. Тілендиев жетекшілік еткен симфониялық оркестрдің сүйемелдеуімен қобызда жеке орындауда өнер көрсетуі қазақ музыка өнерінің даму тарихында тұңғыш кездескен тамаша оқиға еді [2, 5].

Белгілі Қазақстан композиторы опера, симфония және кантата жанрларының негізін қалаған – Е. Брусиловский өзінің бай шығармашылығында ысқышты аспаптарға арнап бірнеше туындыларды жазып шығарды. Соның ішінде қобызшы Ф. Балғаеваға 1960 жылы арнайы арнап соната жазады. Бұл туынды қобызға арналған тұңғыш күрделі шығарма. Халық музыканы жетік меңгерген композитор, осы жанрды кеңінен насихаттап, ұлттық негізінде шығарған.

Ф. Балғаева тек қазақ даласының туған топырағында емес, сонымен қатар Кеңестер Одағының көптеген қалаларында, өндіріс орындары мен колхоз-совхоздарда, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркіменстан, Украина, Прибалтика республикаларында өнер көрсетіп, тыңдаушылардың ықыласымен сый-құрметіне бөленді. Одақтық және Республикалық концерттік ұжымының құрамында Ф. Балғаева көптеген шетелдерде болып, өз өнерін қалың жұртқа таныстырды.

Кезінде қобыздың «падишасы» атанған ол, қазақ радиосының алтын қорына қобызда орындалған көптеген шығармаларды үнтаспаға жазып, қобызға арналған шығармалардың орындаушылық шеберліктің қалыптасуына қомақты үлес қосты.

Үлкен өнер иесі, тәжірибелі ұстаз Ф. Балғаева Алматы консерваториясының халық аспаптары кафедрасын, соңынан қобыз-баян кафедрасын 18 жылдай басқара жүріп (1970-1988), жастар арасындағы шебер орындаушыларды тәрбиелеу ісіне зор үлес қосты. Осының арқасында өнерге еңбек сіңірген көптеген жеке орындаушылардың, педагогтардың жоғары жетістіктерге жетуіне жол ашты. Сондықтан, Ф.Балғаева Қазақстанның кәсіби музыка мәдениетінің дамуына, қобыз мектебінің қалыптасуына зор еңбек сіңірген маман ретінде танылды. Оның қазақ музыка мәдениетін

өркендеуіндегі жаңа жетістіктері үшін, 1954 жылы Қазақ КСР-не еңбегі сіңірген әртісі атағы беріледі. Консерваторияда қызмет еткен 45-50 жылдың ішінде қобызшының сыныбынан 100-ден астам шәкірттер тәрбиеленіп шықты [1, 78].

Ф. Балғаеваның жазған ғылыми-зерттеу, ғылыми-әдістемелік еңбектерінің мәні де зор. Қобызда үйрену әдістемелік құралдарын және бірнеше Қазақстан композиторларының қобызға арналған шығармаларын жинап, жарыққа шығарды. Құрамына көптеген шығармалар енгізілген жинақтары, жоғары оқу орындары мен музыкалық колледждерде күнделікті қажетті оқу құралдарына айналды. Қазақтың мемелекеттік консерваториясының алғашқы түлегі, көрнекті ұстаз, Қазақстан Республикасының Халық әртісі, профессор Ф. Балғаева өмірінің ақырына дейін ұстаздық қызметін жемісті атқарып келді.

Қорыта келгенде, Фатима Балғаева прима қобыз мектебін қалыптастырушы, кәсіби деңгейге жеткізіп, әдістемелік еңбектерді алғаш құрастырушы. Тамырын тереңге жайған бәйтеректей бүкіл Қазақстандағы прима қобызшылардың кәсіби маман иесі болуына аянбай еңбек еткен оқытушы.

Ф. Балғаеваның шәкірті – профессор Меруерт Қабыкенқызы, қобыз үнінің оралымын ортайтпай, тиегін тыйдырмай, төрт ішегін үндестіре киелі өнердің мәртебесін бүгінгі таңға дейін марқайтып еңбек етіп келеді.

Қобызшылардың кәсіби жаңашыл бағыттарын, уақыт талабына сай, кәсіби шеберліктің жетілуін, үлкен тәжірибе арқылы үнемі өзгеріске, жақсы нәтижелерге жеткен ғылым жолындағы жұмыстарын және кәсіби музыкалық жеке орындау әдістерін көреміз. Әрине, кемшіліксіз еш нәрсе болмайды, бастапқыдағы ойлар, істелінген жұмыстар тәжірибе арқылы өзгерістерге ұшырайды. Білім әр қашанда бір орында тұруы да мүмкін емес. Соған байланысты жылдармен бастапқыдағы қобыз үйрену әдісі қалғанымен, қазіргі уақыттағы музыкалық білім беру оның ішінде прима қобыз аспабын үйретуде біршама өзгерістер байқалады. Ысқыш жүргізу, прима қобызда ойнау техникасын дамыту, түрлі скрипка мен фортепианоға арналған шығармаларда, жаттығуларда кездесетін қиын штрихтардың прима қобыз аспабында ойналуы, интонациялық дыбыс тазалығының қалай жүзеге асырылуы барлығы жоғарыда жазылған қобызшы ұстаздардың еңбектерінде берілген.

Қобыз қашанда қасиетімен, қоңыр мұңды жырлайтын қоңыр үнімен бүгінгі күнге дейін сақталып, жетіліп келеді. Бұл аспаптың орындаушысы мен үйренушісі, тыңдарманы мен жанашыры барда ғұмыры ұзақ, болашағы жарқын болғай. Қазіргі таңда скрипкаға арналған шет ел композиторларының шығармаларын нақышына келтіріп, прима-қобыз аспабының жетілуіне ұстаздар аянбай еңбек етуде. Бұл да Қазақстан Республикасының мәдениетінің, қазақ өнерінің жандануы, дамуы, музыкалық білім берудегі жаңашыл бағыттары болып табылады.

Әдебиеттер

1 Уразалиева К. Ұлттық музыка мәдениетіндегі қобызда орындау өнері /канд.дисс./ – Алматы, 2010.
2 Фатима Балғаева. // Ана тілі. № 38, 22 қыркүйек, 2005.

References

1 Urazaliyeva K. Ulttyq muzyka madenietindegi qobyzda oryndau oneri /kand.diss./ – Almaty, 2010.
2 Fatima Balgabayeva. // Ana tili. № 38, 22 qyrkuiek, 2005.

СОДЕРЖАНИЕ – МАЗМҰНЫ

1-бөлім Раздел 1
Әдебиеттану Литературоведение

Садыгов Ш.,
Истина Исы Муганна и свет Гусейна Джавида ... 4

Гахраманов С.
Азербайджанская литература в 1920-1930-х годах ... 14

Әбдіқұлова Р.М.
Портрет телімдері ... 22

Abdulina A.
Educational practice of Folklore: new aspects and methods ... 28

Аскарова А.Ш.
Основные тенденции русскоязычной литературы Казахстана в постсоветский период ... 32

Афанасьева А.С.
Архетип как единица семиосферы ... 40

Бисенбаев П., Кәрбозов Е.
«Алпамыс батыр» жыры: зерттелуі мен нұсқалары ... 46

Картаева А.М., Амингазинова А.
М. Әуезов шығармашылығындағы түркі халықтары әдебиеті ... 50

Mamraimova M.
The impact of the Nietzschean ideas on the J. London'soutlook ... 56

Ментебаева А.Е.
Қазіргі жапон қаламгерлері шығармашылығындағы дәстүр сабақтастығы ... 60

Нурмаханова М.К.
Творчество молодых писателей Казахстана 50-60 гг. XX столетия в оценке видного критика Калжана Нурмаханова ... 66

Оразбаева Н.С.
Синтез художественного и документального в освещении русским поэтом Л. Мартыновым положения казахских женщин в первой половине XX века ... 72

Рақыш Ж.С.
«Қамбар батыр» жырындағы әйелдер бейнесі ... 78

Салханова Ж.Х.
Художественный документализм в творчестве Герольда Бельгера ... 84

Сейітжанов З.Н., Қалқабаева С.Ә., Имаханбет Р.С., Оспанова А.А.
Көдек өлең-толғауларындағы уақыт шындығы ... 90

Смағұлов Ж.Қ., Дадиева М.Д., Смакова Т.
Сәбит Мұқанов поэзиясындағы футуризм белгілері ... 94

Солтанаева Е.М., Сағындықов Н.Б., Оспанова Г.Т.
Жыраулар поэзиясындағы ұлттық идея ... 100

Tagizada I.Q.
The obvious and secret psychologisms in alice munro's prose ... 106

Temirbolat A.B.
Peculiarity of National Idea's Realization in the Kazakh Literature of XVIII-XIX centuries ... 114

2-бөлім Раздел 2
Тіл білімі Языкознание

Анищенко О.А.
Полифункциональность молодежного жаргона: диахронический аспект ... 120

Абаева Ж.С.
Языковые механизмы воздействия в СМИ ... 126

Аладьина А.А., Минайдарова М.Е., Свидова Н.В.
Синтаксис притчевого текста ... 132

Әлиакбарова А.Т., Бекишева Р.М., Рскелдиева Д.Б.,
Қазақ антропонимиясының лингвомәдени ерекшеліктері ... 138

Әлкебаева Д.А.
Функционалды стильдердегі стереотиптердің стилистикалық ерекшеліктері ... 144

Babayev İ.I.
The formation of adverbs in english and azerbaijani on the basis of other parts of speech ... 148

Бектемирова С.Б., Исмаилова Н.А., Досанова А.М.
Образные выражения киноморфизмов в тюркской и славянской культурах ... 156

Zhanabekova M.A., Karagoishiyeva D.A., Kurkebaev K.K., Ulpan S.
Different approaches of using the concept of politeness (on the materials of Kazakh, Englishand Chinese) ... 162

Жүзбаева А.С.
Қазақ тіліндегі сына дыбыстар ... 168

Kogay E.R.
The concept of «Time» in signature worldview of Timur Zulfikarov ... 172

Котлярова И.В.
Лексические репрезентации концепта «тоска» через признаки растения (статья вторая) ... 178

Куанышева А.Б.
Идеографическое описание фразеологических единиц как источник культурно-значимой информации
(на материале «Словаря русского языка XI-XVII вв.») ... 184

Кушкимбаева А.С.
Әлемнің тілдік бейнесін түзудегі М. Әуезов драмаларының тіліндегі сентенция құбылысының ерекшелігі ... 192

Maksutkhan N., Tleugabylova Z.A., Rakhimbayeva R.M.
Automated kazakh language morphological analyser ... 198

Махажанова Л.М., Алиярова Л.М.
Классификации сложных слов в разносистемных языках ... 204

Махметова Д.М.
Речевые структуры с прилагательными в научно-естественных и научно-технических текстах ... 210

Sagyndykuly B., Kulzhanova B.
Universal nominations samples for all world languages ... 216

Сансызбаева С.К.
О коннотативных функциях зооморфных метафор ... 226

Сейденова С.Д., Мусалы Л.Ж., Карагойшиева Д.А.
Лингвистические аспекты анализа казахских фамилий ... 232

Смагулова А.С., Тусупова А.К., Садыкова Ж.Е.
Перспективы развития терминологических словарей в нефтегазовой отрасли ... 238

Tayeva R.M., Ongarbayeva M.S., Zueva N.Yu., Utesbayeva Zh.M.
Interlanguage phraseological equivalents (on the material of english and russian languages) ... 244

Ongarbayeva M.S., Tayeva R.M., Zueva N.Yu., Kolesnikova T.P.
Linguiscultural aspects of the research of the concepts marriage and family ... 250

Танабаева Г.Ө., Абдрахманова Ж.Ә.
Адамға қатысты ауру атауларының синтаксистік байланысу тәсілдері ... 256

Тасымов А.
Тіл қазынасы – қарапайым халықтың жады ... 260

Halenova A.R., Artykova E.U., Mahazhanova L.M.,
The impact of globalization on the appearance of the english words into the kazakh language ... 266

Шойманова М.Б., Жамашева Ж.Р.
Қазақ және ағылшын халықтарының ұлттық тағам атауларының тілдегі көрінісі 270

3-бөлім Раздел 3
Тіл мен әдебиетті оқытудың әдістемесі Методика преподавания языка и литературы

Almabaeva G.B., Artykova E.U.
Modern information technologies in education system 278

Darmenkulova R.N., Alymtayeva L.T., Amirov A.Zh.
The technics of formation students' cognitive competence while teachingkazakh language 282

Мулдагалиева А.А., Окушева Г.Т.
О роли мотивации в реализации программы трехъязычия в системе образования 288

Оспанова Д.Б.,
Об особенностях письменной научной речи 294

Ошакбаева Ж.Б.
Лингвистические модели усвоения русского/казахского языка как второго 300

Страутман Л.Е., Гумарова Ш.Б.
Задачи курса «Научно-технический перевод» на неязыковом факультете 304

Толегенов Т.Қ.
Қазақ тілі сабағында алаш арыстарының еңбектерімен таныстыру 310

Шыныбекова А.К.
Кәсіби қазақ тілінің заң саласында қолданылуы 316

4-бөлім Раздел 4
Аударма теориясы Теория перевода

Дәулеткелдіұлы С.
Қытай қазақтары аударма әдебиетінің өткені мен бүгіні 322

Турбекова С.А.
Один из видов формальной соотносительности личных имен при переводе художественного текста 328

5-бөлім Раздел 5
Мәдениет Культура

Аймұхамбет Ж.Ә., Байтанасова Қ.М.
Мифтік танымдағы жаратылыс диадасының қосарлы-қайшылықты бітімі 334

Борецкий О.М., Ким Л.М.
Люди и куклы в миросозерцании Востока (на материале японской литературы и кино) 340

Набиева Н.
Теоретико-эстетические особенности сценария документальных телевизионных фильмов 346

Аймұхамбет Ж.Ә., Оразбек М.С.
Миф құрылымындағы бинарлық оппозицияның поэтикалық трансформациясы 352

Стамғазиев Р.Ө., Сабырова Ә.С.
Жетісу өңірінің тұрмыс-салт әндеріне тән кейбір көркем музыкалық ерекшеліктер (С. Медеубекұлы, Б. Мүптекеевтің «Жетісу әуендері» жинағы бойынша) 358

Шарипова Д.С.
Орнаментальная система в творчестве мастера гобелена Ирины Яремы 364

6-бөлім Раздел 6
Жас ғалымдар Молодые авторы

Абдуманапова Ж.А.
Орнитонимдердің метафоралануы және символдық мәні 372

Айнабекова Г.Б.
Проза В.Ф. Михайлова 378

Есиркеева Д.А.
Газетный текст как объект лингвистических исследований..... 382

Kan V.
Translation problems of English conversational vocabulary in the Thomas Hardy's novel «Tess of the d'Urbervilles» 388

Mukhtar L.
The main approaches to the study of the concept in modern human sciences 392

Наханова Қ.Қ.
Түркі халықтарының эстетикалық дүниетанымындағы сырғаның символдық мәні 398

Сансызбаев Ө.
Сөз қателіктерімен оған ықпал етуші факторлар..... 404

Тоқбаев А.Қ.
Мемлекеттік тілді үйретудің өзекті мәселелері 410

Тұрғанбекқызы А., Алшынова Г.
Фатима Балғаева – қобызды шебер меңгерген, алғашқы кәсіби орындаушы және педагог 416

CONTENTS

Section 1
Literary Criticism

Sadygov Sh.
The truth of Isa Muganna and the light of Huseyn Javid ... 4

Gahramanov S.
Azerbaijan literature in the 1920-1930-s ... 14

Abdikulova R.M.
Elements of a portrait ... 22

Abdulina A.
Educational practice of Folklore: new aspects and methods ... 28

Askarova A.SH.
Basic tendencies of Russian-speaking literature of Kazakhstan in ŧhe post-Soviet period ... 32

Afanasyeva A.S.
Archetype as a unit of semiosphere ... 40

Bissenbayev P., Karibozov E.
The Legend "Alpamys batyr": studies and variants ... 46

Kartayeva A.M., Amingazinova A.
Literature of turkish nations in works of M.Auezov ... 50

Mamraimova M.
The impact of the Nietzschean ideas on the J. London'soutlook ... 56

Mentebayeva A.E.
The problem of continuity of traditions in the work of contemporary Japanese writer ... 60

Nurmakhanova M.K.
Literary creation of Kazakhstan writers in 50-60s of twentieth century in the assessment of a prominent critic Kaljan Nurmakhanov ... 66

Orazbayeva N.S.
Synthesis of fiction and documentary in elucidation by Russian poet L. Martynov of the standing of Kazakh women in the first half of the XX-th century ... 72

Rakysh Zh.S.
Women images in the epic "Kambar batyr" ... 78

Salkhanova Zh.Kh.
The artistic documentary in the works of Herold Belger ... 84

Seyitjanov Z.N., Qalqabaeva S.Ä., Ïmaxanbet R.S., Ospanova A.A.
Verses of kodek reality a time ... 90

Smagulov Zh.K., Dadiyeva M.D., Smakova T.
Signs of futurism are in poetry of Sabit Mukanov's ... 94

Soltanaeva E.M., Sagyndykov N.B., Ospanova G.T.
The National idea in the poetry of zhyrau ... 100

Tagizada I.Q.
The obvious and secret psychologisms in alice munro's prose ... 106

Temirbolat A.B.
Peculiarity of National Idea's Realization in the Kazakh Literature of XVIII-XIX centuries ... 114

Section 2
Linguistics

Anishchenko O.A.
Polyfunctionality of youth jargon: diachronic aspect ... 120

Abayeva Zh.S.
Language influence mechanisms in the media ... 126

Aladina A.A., Minaidarova M.E., Svidova N.V.
The syntax of the text ... 132

Aliakbarova A.T, Bekisheva R.M., Rskeldyeva D.B.
Linguacultural pecularities of kazakh anthroponymy ... 138

Alkebaeva D.A.
Stylistic features of stereotypes of functional styles ... 144

Babayev İ.I.
The formation of adverbs in english and azerbaijani on the basis of other parts of speech ... 148

Bektemirova S.B., Ismailova N.A., Dosanova A.M.
Figurative expression kynomorphisms in the turkic and slavic cultures ... 156

Zhanabekova M.A., Karagoishiyeva D.A., Kurkebaev K.K., Ulpan S.
Different approaches of using the concept of politeness (on the materials of Kazakh, Englishand Chinese) ... 162

Zhuzbaeva A.S.
False sounds in the Kazakh language ... 168

Kogay E.R.
The concept of «Time» in signature worldview of Timur Zulfikarov ... 172

Kotlyarova I.V.
The lexical representation of the concept «anguish» over the signs of plant (second article) ... 178

Kuanysheva A.B.
The ideographic description ofphraseological units as a source cultural and significant information(on the material of the Dictionary of the Russian language of the 11th-17th c.) ... 184

Kushkimbayeva A.
The peculiarities of the maxim in the presentation of the language picture of the world in M. Auezov's dramas ... 192

Maksutkhan N., Tleugabylova Z.A., Rakhimbayeva R.M.
Automated kazakh language morphological analyser ... 198

Makhazhanova L.M., Aliyarova L.M.
Classifications of compound words in multy system languages ... 204

Makhmetova Dj.M.
Speech adjective patterns in natural-scientific and scientific-technical texts ... 210

Sagyndykuly B., Kulzhanova B.
Universal nominations samples for all world languages ... 216

Sansyzbayeva S.K.
About connotative functions zoomorphic metaphors ... 226

Sejdenova S.D., Musaly L.ZH., Karagojshieva D.A.
Linguistic aspects of kazakh surnames analysis ... 232

Smagulova A.S., Tusupova A.K., Sadykova Zh.E.
Prospects of the development of terminological dictionaries in oil and gas industry ... 238

Tayeva R.M., Ongarbayeva M.S., Zueva N.Yu., Utesbayeva Zh.M.
Interlanguage phraseological equivalents (on the material of english and russian languages) ... 244

Ongarbayeva M.S., Tayeva R.M., Zueva N.Yu., Kolesnikova T.P.
Linguiscultural aspects of the research of the concepts marriage and family ... 250

Tanabayeva G.O., Abdrahmanova Zh.A.
Methods of syntactic links of words in the names of diseases ... 256

Tasymov A.
The richness of the language – the memory of the common people ... 260

Halenova A.R., Artykova E.U., Mahazhanova L.M.,
The impact of globalization on the appearance of the english words into the kazakh language ... 266

Shoimanova M.B., Zhamasheva Zh.R.
Linguistic units of traditional meal names of Kazakh and English nations in the light of the language 270

Section 3
Methods of teaching language and literature

Almabaeva G.B., Artykova E.U.
Modern information technologies in education system 278

Darmenkulova R.N., Alymtayeva L.T., Amirov A.Zh.
The technics of formation students' cognitive competence while teachingkazakh language 282

Muldagalieva A.A., Okusheva G.T.
On the Role of Motivation in the Course of Trilingual Program Realization in Education System 288

Ospanova D.B.
About scientific speech features 294

Oshakbaeva Zh.B.
Linguistic models of acquisition of Russian / Kazakh as a second language 300

Strautman L.E., Gumarova Sh.B.
Tasks of the course «Scientific and technical translation» at nonlinguistic faculties 304

Tolegenov T.K.
On the use of Alashorda works at the Kazakh language lessons 310

Shynybekova A.K.
The use of Kazakh language for professional purposes in the field of jurisdiction 316

Section 4
The theory of translation

Dauletkeldiuly S.
The past and the present of Chinese Kazakhs translation literature 322

Turbekova S.A.
One of the types of formal correlations of personal names in translation 328

Section 5
Culture

Aymukhambet Zh.A., Baitanasova K.M.
The binary and opposite nature of the dyad in the mythical consciousness 334

Boretsky O.M., Kim L.M.
Human beings and dolls in oriental philosophy of life (based on japanese literature and cinema) 340

Nabiyeva N.
Theoretical-aesthetic features scenarios of television documentaries 346

Aymukhambet Zh.A., Orazbek M.S..
The poetic transformation of binary opposition in the structure of the myth 352

Stamgaziev R.O., Sabyrova A.S.
About the musical characteristics of household songs Zhetysu 358

Sharipova D.S.
Ornamental system in creative work of the master art tapestry Irina Jarema 364

Section 6
Young Authors

Abdumanapova Zh.A.
Metaphorization and symbolic meaning of the bird's names 372

Ainabekova G.B.
Prose of V.F. Mikhailov 378

Yesirkeyeva D.A.
Newspaper text as the object of linguistic research 382

Kan V.
Translation problems of English conversational vocabulary in the Thomas Hardy's novel «Tess of the d'Urbervilles» 388

Mukhtar L.
The main approaches to the study of the concept in modern human sciences 392

Nakhanova K.K.
The symbolic significance of earrings in the aesthetic worldview of the Turkish people 398

Sansyzbayev O.
Word mistakes and its factors 404

Tokbaev A.K.
Urgent problems of teaching the state language 410

Turganbekkyzy A., Alshynova G.
Fatima Balgaeva, a person, who professionally learned playing kobyz, the first professional performer and teacher 416

УСПЕЙТЕ ПОДПИСАТЬСЯ НА СВОЙ ЖУРНАЛ

АКЦИЯ!!!

Каждому подписчику
ПУБЛИКАЦИЯ СТАТЬИ
БЕСПЛАТНО!!!

АКЦИЯ!!!

- **Акция действительна при наличии квитанции об оплате годовой подписки.**
- **Статья должна соответствовать требованиям размещения публикации в журнале.**
- **Статья печатается в той серии журнала, на которую подписался автор.**
- **Все нюансы, связанные с публикацией статьи, обсуждаются с ответственным секретарем журнала.**

Издательский дом
«Қазақ университеті»
г. Алматы,
пр. аль-Фараби, 71
8 (727) 377 34 11, 221 14 65

АО «КАЗПОЧТА»
г. Алматы,
ул. Богенбай батыра, 134
8 (727 2) 61 61 12

ТОО «Евразия пресс»
г. Алматы,
ул. Жибек Жолы, 6/2
8 (727) 382 25 11

ТОО «Эврика-пресс»
г. Алматы,
ул. Кожамкулова, 124, оф. 47
8 (727) 233 76 19, 233 78 50